

ХАННА АРЕНДТ
ДЖЕРЕЛА ТОТАЛІТАРИЗМУ

ДУХ І ЛІТЕРА

ХАННА АРЕНДТ

ДЖЕРЕЛА ТОТАЛІТАРИЗМУ

СПІЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ
ТЕЛЕКАНАЛУ «1+1» ТА ВИДАВНИЦТВА «ДУХ І ЛІТЕРА»

ДУХ І ЛІТЕРА
Київ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"КИЄВО-МОГИЛЯНЬСЬКА АКАДЕМІЯ"
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Увага читачів привертнується функціональна орнаментативна американськість творчого Хамна Арендт, яка доклала великих і цілеспрямованих зусиль до глибокого вивчення тоталітаризму в історії людства. Різноманітний тоталітаризм як систему надлюдського терору, що забезпечує в країні атмосферу загального страху, авторка досліджує у зв'язі його виникнення. Вона послідовно зіставляє дві форми тоталітаризму – нацистсько-фашистську та інтервенціонально-більшовицьку, виявляє розходження в тоталітарних системах відносно свободи.

Посланню теоретично-структурний підхід з історико-генетичними. Х.Арендт ґрунтовно розглядає головні дисбаланси тоталітаризму – антисемітизм, патрістичне чуждення сталих реваншів та імпералізм, який повторює новий специфічний феномен ХХ ст – геноцид. У зв'язі досліджено особливості масового терору, питання про конкретну історичну "частку історичної відповідальності" різних складових суспільства, метамоρφозі принципу класовості й партійності, специфічну роль бюрократії та партійної еліти.

Усе наведено надихає праця Х.Арендт невблагальною зобов'язаністю як філософським аргументованою переконанням для сучасного суспільства. Книжку адресовано широкому читачу – історикам, політологам, студентам і викладачам, науковим працівникам, а також усім, кому небайдужою напрямком громадянського розвитку співзвучення і хто мав би брати в ньому справді активну участь.

Відповідальні за витісок:
Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Наук. ред. перекладу: – Костянтин Гломозда
Переклад: – Володимир Верлока, Дмитро Гориньков
Літературні редактування і коректури: – Петро Кравчиш
Художнє оформлення: – Олександр Хоменко
Комп'ютерна верстка: – Валерія Шевченко
Підготувала текстів: – Зінаїда Коспілька

**ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНЕ ЗА СПРИЯННЯ
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ"**

УДК 321.64:1 + 323.12 (= 411.16)

А – 802 **Арендт Х.**

Джерела тоталітаризму. – 2-е вид./ Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.

ISBN 966-378-009-6

ISBN 0-15-670153-7 (англ.)

На обкладинці використано фрагмент
картини "Лял, який ланка сонячних" Марії Примаєнської

© Harcourt Brace & Company, 1979
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2005

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ХАННИ АРЕНДТ

Божевілля XX століття було таким масштабним та вражаючим, що осягнути його, а тим більше проаналізувати складові та чинники мало хто наважувався. Чим можна було пояснити незвичні доти механізми самознищення людства? Адже в двох світових війнах століття загинуло більше людей, ніж в усіх війнах попередньої історії. Чим пояснити стрімку переможну ходу в країнах Європи тоталітарних режимів, для яких вбивство мільйонів людей було вже не етичною, а технологічною проблемою? Викривлення людства та збереження надбань його культурного досвіду чи не вперше в історії стало центральною проблемою цивілізації.

Звичайно, і вчені, і політики діячі, і люди культури пробували осягнути ці події. З різних претнів, однак, переконливих версій європейської історії першої половини XX ст. майже не постало. В крайньому випадку деякому з мислителів вдавалося осягнути локальні проблеми, проаналізувати певні клітинні ракові пухлини. Багато хто з дослідників взагалі не витримав напруги — множилися тексти «самоцензурності духу», деморалізації, заперечення пізнання, які, в свою чергу, поглиблювали кризу цивілізаційного розвитку.

Однією з найпереконливіших інтелектуальних альтернатив цьому розпаду та деградації духу в другій половині XX століття стала робота Ханни Арент «Дверела тоталітаризму». Крок за кроком, в традиціях раціонального пізнання дослідниця аналізує європейську історію XIX–XX століть, виявляючи ідеї та події, які вели людство *дороздою в нікуди*.

Своє дослідження витоків тоталітаризму Ханна Арент починає здалеку — з другої половини XIX століття, зосереджено адинавночись в структурні зміни тогочасного світу, аналізуючи його ідеологічні доктрини. *Арендт абсолютно точно фіксує ті знакові зміни, події, ідеології, які з часом набудуть для людства катастрофічних наслідків.*

Найперше звертає увагу на те, як антимонархічні революції поступово змінюють самоідентифікацію національних спільнот. В суспільній свідомості європейських народів утверджуються ідеї національної солідарності, як солідарності людей спільного походження. «Духовна єдність християнських народів поступилася місцем множині націй», — формулює Х. Арент. [с. 238¹]

¹ Тут і далі у вступному слові посилання на сторінки цього видання.

Народжується новий тип національного почуття, не знайомий доти, що обов'язок національної співзвучності, а не людини — творчинею Божою.

Індустріалізація, що став однією з найважливіших ознак розвитку, продукуює «змінені люди» — новини та суспільства. І от уже на політичну арену суспільного життя просуваються нові спільноти — *юрба, нації*. Це ситуативні об'єднання людей, солідарних між собою в запереченні усталених механізмів життя держави та суспільства. Типові інтелектуали синхронізують юрби в паралельних теоріях, стверджуючи, що «голова народу — то голос божий». А юрба, тим часом, розлітук привони основні спільноти в намаганні утвердити право сили в умови беззаконня. Дуже швидко юрбою заволодівають демаски та провокатори, каналізуючи стійку активність нових зомбінів проти організованого суспільства.

Ханна Арендт докладно зображує, як новоналені держави — ідеології того часу, відкинувши цінності відео-християнської цивілізації, будуть теорії суспільного розвитку, як боротьби класів, рас, націй та аналогів до теорій боротьби вінів. Для пояснення цієї боротьби з'являються перші *расистські теорії*. І протакером легкостю праспично в усіх країнах Європи вони завоюють ладолі бязище прихильників, створюючи не найважливішими ідеологіями мейі стати.

Знов-таки, суперечності індустріалізації, суспільного розвитку народжують велику кількість *безграждан груп* населення, жим не знаходиться місця в національних державах. У своїх поведінках вони шукають притулку, але суспільство нивалиє майже абсолютну байдужість до їх проблем, до їх місця в людській спільноті. В цьому контексті автор докладно аналізує долі єврейських спільнот в європейських країнах. Вона змалює їх роль в міждержавних, міжмисних, а становленні і розвитку фінансових систем тогочасної Європи. А за тим трайні долі єврейських громад Європи, що стають жертвами процесів розвалу системи національних держав континенту. Ханна Арендт переконливо показує перетворення антисемітизму з малопомітної теорії на впливову ідеологію, яка згодом відіграє одну з найважливіших ролей в ХХ столітті.

Далі увага дослідників концентрується на аналізі проблем та суперечностей початків імперіалізму.

Національний капітал, що створюється з державним кордонами, легко відкидає їх та втягує держави та суспільства в *процеси експансії*. Економічна криза перевиробництва стає найпотужнішим локомотивом цього потягу. За експансією капіталу з необхідністю експортується державна влада. І от уже поліція та армія посідають найвищі шабелі в ієрархії влади. В пошуках ідеологій, адекватних цим стінам імперіалістичного розвитку, чи не найпростішим місце діється расистським теоріям. Зі своєю дихотомією: «ми — воїни» (де воїни — вторинні, нижчі, зайві, а ми — володарі, «носії прогресу» та люди майбутнього) расистські ідеології швидко займають провідне місце в

суспільній думці. Їх засвоєння та пропаганда численний варіус буря — бюрократизація, які владарюють в колоніальній Африці, відстрілюючи «туземців». Та світ не чує їх передсмертних зойків. Світ не помічає доблесті мільйонів африканців як продовження поділу на своїх і чужих, як цині поділу — життя.

На теренах африканського континенту народжується нова імплантація, з расизмом, як домінуючою ідеологією. В ній людське життя не є цінністю, а закони права не діють. «Вмотивованість прибутком», яка була доти рушієм розвитку суспільства, з легкістю відкидається, і її заміщує політична сваволя расистів.

В цій ситуації навіть християнство — найвпливовіша традиція Європи попередніх століть — стає неадекватним прибором «вбезпеченні» перекручення людської самосвідомості, — пише Ханна Арендт. [с. 224]

Ну, а вже за тим *«сцена історії була цілком обладнана для всіх можливих жахів»*, — узагальнює дослідниця.

Суперечності світу на межі XIX та XX століть виявились в Першу світову війну. Вона стала ключовою подією епохи і визначила більшість подій наступних десятиліть, якщо і не цілого століття. Час до і після цієї події «отримавовані не як кінець староті і початок нового періоду, а як день до і день після вибуху», — писала Ханна Арендт. [с. 299]

Ця війна зруйнувала повагу нації до законів та моралі. Стаючи цинізмом, панацеєю руйнування, хаос та руїна, тероризм та революційний фанатизм охоплювали все нові групи населення, безробіття, за несприятливих умов, охоплювало цілі нації. Величезні маси людей майже повністю стали зайвими для світу, стали *жертвонисими групами цивілізації*, на яких не поширювались закони і право. Вони стали вигнанцями світу, і мільйони людей без надії на розправу поліції. Тогочасний світ ніче спеціально збрив таку кількість суперечностей і болю, що розв'язати та усунути їх в рамках існуючих політичних систем було неможливо.

Ханна Арендт аналізує структурні економічні, політичні та ідеологічні складники тогочасного світу.

Вона відзначається у механізми поширення жорстокості, насильства, які заступали ліберальні засади в будівлі суспільного життя, бо останні виявились неспроможними захистити людей в новому світі. Авторка досліджує етапи розвитку революційного фанатизму, а з тим становлення тоталітарних ідеологій як міфів масової свідомості, що поширювались з неймовірною швидкістю в суспільствах розмачу.

Поступово *організоване насильство* майже тотально заступає право, і влада концентрується в руках поліції. Невиявлені жади отримують нагоди для маніпулювання людством у безпрецедентних масштабах, воліючи не мати

жодних обмежень. Витворюються відповідні ідеологічні доктрини, для яких ніхто більше не є серйозною проблемою — «сортістський світ».

Нові еліти, зосередивши в своїх руках монополію влади, намагаються нехтувати практично всім: *домінують статус їх сваволя*. Ханна Арендт переконливо доводить, що постанала підлам нові і безпрецедентні концесії влади. Її характеризують «нехтування примими наслідками, а не безпошадність; нескоріння й нехтування національними інтересами, а не націоналізм; презирство до утилітарних мотивів, а не безоглядне переслідування власних інтересів». [с. 469]

Тоталітарний світ — а їм було охоплено значну частку Європи — з цього часу саме й визначає правила життя на своїх територіях. Своїми він вважає і території, і нові землі, які поглинає з неймовірною швидкістю, катастрофічно зменшуючи простір демократичної цивілізації.

Вибудовуються *системи концентраційних таборів* — найпоширеніші частини інституцій тоталітарних режимів. В них людей відокремлювали від життя інших людей, а слідом за тим знеособлено вбивали. Світ за парканами концтаборів поступово наближався до рівня божейдла всередині них. Ставало зрозумілим, що тоталітаризм прагнув не так влади над людьми, як системи, за якою люди не потрібні, — писала Ханна Арендт. Подальші події відомі: зіткнення двох тоталітаризмів нацистського і радянського, яке призвело до руйнування фашизму. В такий спосіб відбулося падіння одного з режимів. Згодом, хоча й набагато пізніше, колає і радянський тоталітаризм. Ціна цих «перемог» — мільйони доль десятків мільйонів безвинних жертв. Але чи є ця ціна остаточно? Напевно.

Тоталітарні системи переслідують людину ще довго. Може тому, і саме тому, актуальність «Джерел тоталітаризму» Ханни Арендт важко переоцінити, особливо в нашій країні, де кожна родина, кожен кланчик землі пам'ятають ті жахи, які ще довго будуть впливати на сьогоднішні і майбутні.

Спротив тоталітаризмові Ханна Арендт не досліджує, це тема інших авторів. Проте вона подає блискучу філософську формулу альтернативи нацизму та сталінізму. «Кожен кінець в історії неминує містити новий початок; цей початок є обичайною, єдиною «звісткою», що кінець здатний породжувати. Починаючи, перш ніж стане історичною подією, є найвищою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. *«Initium ut exiit homo creatus est»* — «Початок покладено, людину створено було», — сказав Августин. Це починаючи забезпечується кожним новим народженням; воно і справді — у кожній людині». [с. 534]

Отже, як часто повторювали у XX столітті: «надія вмирає останньою». Живемо і будемо жити, добре пам'ятаючи і осмислюючи минуле.

*Weder dem Vergangenen anheimfallen noch dem Zukünftigen. Es kommt
darauf an, ganz gegenwärtig zu sein*.*

Карл Ясперс

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАНИЯ

Дві світові війни протягом життя одного покоління, розділені безперервним ланцюгом збройних воєн і революцій, не завершені ні мирним договором для переможених, ні перепочином для переможців, вилилися в передчуття третьої світової війни, започаткованої двома світовими державами. Цей момент передчуття нагадує спокій, який настає, коли не падаєтья жодної надії. Ми вже не сподівалися на можливе відновлення попереднього світового порядку з усіма його традиціями чи на реінтеграцію людності в'яти континентів, уткнутій в хаос жорстокістю воєн і революцій та неухильним розкладом нових реалій життя. За найрізноманітніших умов і обставин ми спостерігали розвиток одних і тих самих явищ — безпритульності у безпрецедентних масштабах та некоріння безпрецедентної глибини.

Ніколи ще наше майбутнє не було таким непередбачуваним, ніколи ми ще настільки не залежали від політичних сил, на які не можемо покладатися у втриманні норм здорового глузду й загальнолюдських інтересів — сил, що здаються шире божественними, якщо судити про них за нормами інших століть. Схоже, ніби людство розділилося на тих, хто вірить у людську всемогутність (це ті, хто вважає, ніби можливе все, якщо мати, як організувати для цього маси), і на тих, для кого безпорядність стала головним у житті відчуттям.

На рівні історичного розуміння й політичного осмислення переважає невиязливо означена загальна згода стосовно того, що якась становя конструкція усіх цивілізацій перебуває на грані зламу. Хоча й може здаватися, що в одних регіонах світу ця конструкція збереглася краще, ніж в інших, жодна ніде не в змозі визначити шляхи реалізації можливостей століття чи адекватну реакцію на прояви жахливого. Відчайдушна надія і відчайдушний пострах здаються відповідними такій ситуації, ніж виявляєне міркування й розуміння. Основні моральні висновки події нашої доби цілковито забуваються як прибічниками віри в приреченість, так і нестримними оптимістами.

Ця книга спрямована як проти нестримного оптимізму, так і проти безмежного відчаю. Вона стверджує, що Прогрес і Приреченість суть два боки однієї медалі, що обом вони — предмети заботонія, а не віри. Книгу

* Не варто залежати ні минулому, ні майбутньому. Тим визадити, що треба бути цілком сучасним (Нім.) — (Прим. пер.)

була нечесно на підставі перекінання, що можна вивести приставний механізм, через які всі традиційні елементи нашого політичного й духовного світу розчинилися в такій інглімерції, де все здається знеціненім і стало позбаченим для людського розуміння, непридатним для людської моти. Бажаючи поддатися процесові цілковитий безпосередній нестерворилися на непереробку спотосу, й не тільки тому, що він набув позитивної життєвої історичної необхідності, а й тому, що все поза нам стало здаватися потойбічним життям, безпринципним, безглуздом і нерозумним.

Переконавшись, щоби все, що відбувається на землі, має бути зрозумілим для людини, може призвести до банального вилучення історії. Розуміння не означає заперечення кристичного, виведення безпрямодетного із предсудити не означає, що людина маємо повновласти через такі аналогії та узагальнення, які не дозволяють віднести вплив реальності й його досвід. Бою означає, скаржач, винення й скаржачою відбиття такої жисери, який показує на нас наші стиснотня — це заперечення його, ці пошти відкриточень існує. Одне слово, розуміння — означає неперетворення, означає сприйняття реальності та опір їй — чим би могло вона бути.

У цьому сенсі маємо сприйняти й зрозуміти той прикладистий факт, що який дрити (а у світовій політиці й жисім незначні) жисич, во сприйсмає пинання й интисеміналізм, могли стати каталізатором спитачу для нацистського руху, дали для світової війни і, зрештою, для створення «фабрик смерті». Це стиснується і зрозумілої невідповідності притам і наслідків, що провістили добу імперіалізму, коли економічні труднощі за декілька десятиліть призвели до глибокої трансформації політичного устрою у всьому світі. Це протилежно і щодо дитині суперечності між цінностями «реалізму», пролонгованими тоталітарними рухами, і дитині особиними значенням до всього елементу реальності. А також і щодо драматизації неспівпадіння між реальном мінци суспільної людини (більшню, ніж будь-коли, такою великою, що вона здатна ставити під загрозу саме існування всього світу) та її несприйнятливості життя в цьому світі та зрозуміти биско сенс — світу, який вона створила власними тисалями.

Тоталітарна спржа словатського авторитаризму й тоталітарного жисича виступає винятком з устрою світу. Її перемога могла означати руйнування людства, хоч би де панував тоталітаризм, він починає руйнувати саме сутність людини. Але маємо користі в тому, щоб повернутися спитачу до руйнівних сил нашого спитачу.

Бачи в тому, що наша спитач так характерно переміняла добре й погане, що без імперіалістичної «експансії заради експансії» світ міг так ніколи й не об єдинитися: без політичного сасла буржуазії «задоволення заради «жисич» могла б ніколи не з'ясуватися міри людської міри, без жисичного світу тоталітарного руху, які нечувинно чинили впливали суттєвої неспівпадіння нашого

чику ми, можливо, були й на зустріч долі, навіть не усвідомлюючи, що же жити.

І якщо правда, що на кінцевих стадіях тоталітаризму постає абсолютне зло (абсолютне, бо його вже не можна називати по-людськи зрозумілими мотивами), то так само правильно й те, що без цього ми могли ніким не довідатися про справжню кривду Тла.

Антисмілізм (не просто недовіра до сиріби), імперіалізм (не просто захоплення), тоталітаризм (не просто диктатура) — одні за одним, кожес брутальніше за попереднього представлявали, що людська гідність потребує нових гарантій, які можна віднайти лише в якомусь новому навісному принципі, якому на землі закони, дійсність якого цього разу мусять утиснути все людство, хоча його сила має бути чітко обмежена. Цей закон закорднений у нововизначених територіальних утвореннях і контролюваний ними.

Ми вже не можемо дозволити собі вжити те, що було добрим у минулому, і просто оглянутися його своєю спадщиною, відкинути погане і просто вижити його непотрібним багажем, який з часом частіше забується сам по собі. Прихована темча західної історії вийшла на поверхню й утратила гідність нашої традиції. Це реальність нашого життя. Ось чому всі зусилля втекти від суїцидальної дійсності в настільки ж все ще незручнованим анімізмі чи в очікуванні заступника кращого майбутнього — марні зусилля.

Листо 1950 р.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАВАННЯ

I

Першочитковий рукопис «Джерела тоталітаризму» був завершений восени 1949 року, лямал чотири роки після поразки гітлерівської *и* і лямал аж за чотири роки до смерті Сталіна. Перше видання книги з'явилось 1951 року. У ретроспективні роки, проведені між *и* і наступним, починаючи з 1945, настали як перший період відносного спокою після десятиліть беззаконня, ризиків і неприхованого жаху — революцій, що відбулися після Першої світової війни, виникнення тоталітарних рухів і піднесення парламентарного правління, супроводжених найрештотативішими тираніями, фашистськими й антифашистськими, однопартійними та військовоими диктатурами і, зрештою, повільно тривало встановлення тоталітарних урядів, які спиралися на масову підтримку¹ в Росії 1929 року (тепер це часто називають «другою революцією») і *и* 1953 року.

Перший період цієї історії завершився з поразкою нацистської *и*. Це видається першим слушним моментом для того, щоб поглянути на сучасні події ретроспективним поглядом історика і з аналітичними запитаннями психолога, першою з яких є спробувати розповісти про те, що сталося, і зрозуміти його, *це не sine ira et studio*², а все це в смутку й скорботі, зі схрипцями до землі, але все ж не в безжальному обуренні та безпорадному жаху (я записали свої першу передмову в цьому виданні, щоб передати настрої тих років). У будь-якому разі, це була перша можливість сформулювати та опрацювати ті висновки, з якими ми поколіннями мусіли було жити найкращу частину свого дорослого життя. Що сталося? Чому це сталося? Як це могло статися? Адже після поразки *и*, яка загубила країну людини в рублах, а націю — життя з відсутнім,

¹ Без сумніву, та обставина, що тоталітарні привиди, напри своїй явній слоточній характер, спиралися на масову підтримку, викликає велике запитання. Тому не дивно, що явні, а також державні дії першої відновляються визнавати цей факт. Перші послідовники як масовий вплив пропаганди і «примивання мозку», а другі просто заперечують дану обставину, як не, наприклад, не раз робив Аденауер. Пешпашено публікації секретів дипломатичної історії в Німеччині цілком вісні (з 1929 по 1944 рр.), підписані Службою безпеки СС (Melbungen aus dem Reich. Auswärt aus den Geheimen Lageberichten des Geheimdienstes der SS 1929—1944 / H. Böhmer (Hrsg.) — Neuwied, B., 1965) дуже показує в цьому сенсі. Вона демонструє, по-перше, що нацистська була дуже добра інформувати про так звані засади — масові обманливі «свої» у Польщі, підготувати до нападу на СРСР і т. д., а по-друге, як «свої» до своїх жертв пропаганди зберігали спроможність до формування незалежних суджень (S. XVIII—XIX). Проте рід у тім, що все це аж ніяк не ослабляло загальної підтримки гітлерівського режиму. Цим висвітлює, що масова підтримка тоталітаризму не означає ні з неспиття, ні з «оромована мозку».

² Без сумніву й упередження (Lat.). — (Прим. пер.).

ції довіи зноку опинилися у віхідному пункті своєї історії, замирилися перетворити свої матеріяли, незначна кількість документальних матеріялів щодо кожного аспекту лише 12 років, котрі прихвудилися проіснукати «*Das Deutsche Reich*» Гітлера. Перші численні добірки із цього *embarras de richesses*, яке й своєгодні, замирилися недостатньо явочним і аргументованим, почати з життя у зв'язку з Нюрнберзьким процесом під головними висновками злочинними 1946 року — у дванадцяти томах видання «*Nazi Germany and the World*».

Значно більшиє документальних та інших матеріялів, що стосуються нацистського режиму, з'явилися в бібліотеках і архівах, коли в 1958 році вийшло друге (и переробне докладніше) видання цієї книги. Те, що це в той час означало, було досить цікавим, але кинув чи викликало якись-то суттєвий змія у характері аналізу чи аргументації цього первинного тексту. Відбувалося дивним чином численні доповнення і зміни в посиланнях. Текст значно розширився. Але всі ці зміни мали суто технічний характер. 1949 року нюрнберзькі документи були відомі лише частістю і в швейцарських перекладах, а також кількість книг, памфлетів та журналізм, подрукованих у літні 1933 і 1945 роками, не були доступні. У цілій книзі доповнень в п'ятих аргументах деякі з найважливіших подій, що відбулися після смерті Сталіна, — такі як криза наступництва і промова Хрущова на XX з'їзді КПРС, — а подіає і нову інформацію про стизийський режим, змичену в останніх публікаціях. Таким чином в переглянула частину третьої й останньої розділи частину другої, а частину верша, про антисемітизм, і перші чотири розділи про імперіалізм залишилися без змін. Крім того, у мене виникли певні підозри щодо теоретичного характеру тієї новітньої змичи аналізом елементів тотального паування, який я не погоділа, хоти закінчувала вочакривий руховий цієї книги, що завершувалася досить непослідовно «*Підзліковими зауваженнями*». Як було зазначено останнім розділом даного видання — «*Ideology and Terror*», а ті і зауважень, які все це змичалися «*присланими, перемісталися до інших розділів*». До другого видання я додала «*Endnote*», де коротко розглянула запровадження російської системи в країнах-сателітах, а також Угорську революцію. Цей текст, написаний набагато пізніше, відірвався від тематичності, бо був пов'язаний із сучасними подіями і в багатьох деталях застарів. Ізреш я виключила його, і це єдина істотна зміна в даному виданні порівняно з другим виданням.

¹ Тасочівна імперія (Нім.). — (Прим. пер.)

² Від самого початку дослідження та публікації документального матеріялу умовлявали інтерес до історичної діяльності, а відбір значущої антихавала метою переслідування воєнних злочинців. Укладом цього змичного частини дуже цікавого матеріялу було нехтування. Книга, згадана у примітці 1, є дуже присланим висновком із цього правила.

Очевидно, що кінець війни не означає кінець тоталітаризму: правління в Росії. Навпаки, його супроводжували більшовізація Східної Європи, подальший тоталітаризм на її території. Мир був лише важливим поворотним пунктом для аналізу подібностей та розбіжностей з методами та інституціями деяких тоталітарних режимів. Вирішальною значення мав не кінець війни, а смерть Сталіна після року по тому. У ретроспективі складається враження, що її супроводжували не просто криза наступництва й тимчасові «відлиги» — поки новий лідер не утвердиться, а й спроби, хоч і невдахи, процес демократизації. Тому з огляду на події не було підстави переглядати цю частину моєї роботи. А якщо виходити з логіки могом про цей період, то вона не зминялася настільки серйозно, щоб потребувати значних переробок та доповнень. На противагу ї, де Гітлер сподівався використувати свою війну для зміцнення і, наскільки це можливо, відстоювання тоталітарного правління в Росії часи війни були часом тимчасового постачання тотального панування. Її точки зору моєї цілей найбільшій інтерес викликають періоди 1929—1941 і далі 1945—1953 рр., а інші джерела щодо цих періодів свідчать так само бідні й того самого характеру, якби вони були 1958 або навіть 1949 роки. Нічого не свідоє і не слідує, що станеться в майбутньому щодо того, що могло б скласти однозначне закінчення цієї історії або забезпечити нас такими самими жасливо виразними і незаперечними документальними свідченнями, як це було у вступі з нацистським оком.

Січне важливе додаткове джерело наших відомостей — смоленський архів (опублікований Мерлем Фейншодом 1958 року) — показало, якою мірою брак найелементарнішого документального і статистичного матеріалу заважає виконанню першковою на шляху всіх досліджень цього періоду російської історії. Адаже цей архів (закладений в будинку партійних органів у Смоленську німецькою розвідкою, а потім захоплений і американськими окупаційними військами) містив понад 200 тисяч сторінок документів і практично цілком зберігся за період з 1917 до 1938 року, обсяг цієї інформації, яку вони не в змозі нам дати, справді вражаючий. Навіть у випадку з «майже невимірною для оприлюднення величезною кількістю матеріалів про чистки», що стосуються 1929—1937 рр., вони не містять жодної вказівки на конкретні жертва або акції (які важливі статистичні дані). Там же, де цифри наведени, вони безнадійно суперечливі. Різноманітні організації подають різні дані, і одне, що ми маємо достеменно, це те, що багато даних, навіть якщо вони й існували, відомі лише дирекціїм уряду, приховувалися на місцях². Цей архів не містить також ніякої інформації про стосунки між різними гілками влади: між партією, військовими та НКВС³ — або між партією та урядом. Він

² Див.: Fairhead M. *Stalinism under Soviet rule*. — Cambridge, 1958. — P. 210, 306, 365, etc.

мовити і про хиталі комунікації та керування. Одне слово, ми нічого не дізнаємося про організаційну структуру режиму, про що так добре інформований у випадку з нацистською оіс⁴. Іншим кажучи, якщо завжди була відома, що офіційні радянські публікації створювали цілям пропаганди й були абсолютно неправдивими, то тепер здається, що надійні джерела й статистичні дані, мабуть, узагалі ніколи й ніде не існували.

Набагато хвилюючим є читання про те, чи можна, вивчаючи тоталітаризм, дозволити собі ігнорувати те, що відбувалось і відбувається в Китаї. Тут наші знання ще зовсім надійні, такі ж знання про Росію 30 років. Це почасти тому, що Китай зумів радикальніше ізольоватися від інтеграції після успішної революції, а почасти внаслідок того, що нам поки що не стали в пригоді перебігачи з надвигаданих ешелонів Комуністичної партії Китаю, а це сам по собі факт значущий. Протягом сімнадцяти років ті мізерні початки відомості, що їх ми мали, актували на дуже істотні розбіжності. Після виниклового дуже кровопролитного періоду (кількість жертв у перші роки диктатури лінійності виродало у 15 мільйонів, тобто приблизно 3 відсотки населення 1949 року, що значно менше, ніж втрати населення, пов'язані з «другою революцією» Сталіна), і після знищення організованої опозиції там не було посилення терору, не було масових убивств невинних людей, не було категорії «об'єктивних ворогів», не було показових процесів, «старожонами на велику кількість прилюдних покань» та «самопритиєнь», а також не було відвертих злочинів. Запам'ятати промова Мао (1957 року) «Про правильне роз'яснення суперечностей серед народу», широко відома під амальматом назвою «Нехай квітне сто квіток», значино, не була мимолетною до свободи, проте вона визнавала неантагоністичні суперечності між класами і, що ще важливіше, між народом і урядом партії та умов комуністичної диктатури. Методом наводження з «тоталітаризмом було кваліфікування думки» — докладно розроблена процедура постійного формування і переформування свідомості, якої, як здається, тією чи іншою мірою визнавало все населення. Нам ніколи не були добре відомо, як все це здійснювалось в повсякденному житті, хто не піддавав цій процедури, хто здійснював «переробку», і чи не мали ні найменшої уяви про результати «промивання мозку» чи був його «ефект» тривалим і чи призводило воно сприйд до певної міри особистості. Якщо довіряти історичним заявам китайського керівництва, то весь його результат полягає в зменшенні «класових масштабів» і в утворенні «розсиданків для контрпровадків». Якщо це був терор, а це майже штовною був терор, то не був все ж таки терор іншого типу і хоч би якими були його результати, він не здійснював населення. Він виходив із чинилого усвідомлення національних інтересів, дов країні варто розвинути, використовувати знання й умови

⁴ Ibid. — P. 73, 93.

виходили із катинських військових класів, а також: дотримувалися академічних і фахових стандартів. Одне слово, було очевидною, що ідеологія Мін Цзюна не приймався ким, прослідуючи Сталіним (або в даному випадку Гітлером), що він не був убивцем за своєю природою. І ці національні почуття, яке ніяк відразу не виявляється в усіх революційних поривах і в катинських катакомбах, були досить важливим для нього, щоб накласти певні обмеження на тотальне правління. Все це здається, суперечить деяким побаченням, висловленим у даній книзі.

Проте Комуністична партія Китаю після своєї перемоги «вибрав» же поставила собі за мету бути «інтернаціоналізмом за організацією, «споживаючи» за ідеологією та глобальною за політичними прихильниками, тивами. Інтернаціоналістська партія мала виникнути з самого початку. Ці властивості ставали бодай очевиднішими у процесі розвитку китайсько-радянського конфлікту, хоча сам конфлікт був пов'язаний, можливо, радше з національними, аніж з ідеологічними питаннями. Досить зухвалим було те, що китайці наполягали на реабілітації Сталіна й засуджували радянські спроби детotalітаризації як «ревілюційський» ухвал. Справа ускладнювалася ще й тим, що все це супроводжувалося невинною, хоча й безуспішною, міжнародною політикою, спрямованою на вкоренення китайських агентів у всіх революційних речах і на відродження Комінтерну від керівництвом Пекіна. Сьогодні всі ці процеси важко оцінювати, позначити через брак даних, а тимчасом через те, що все це, що перебуває в миттєвому стані. До цієї невпевненості, що виникла із такої ситуації, ми, на жаль, бодай складнощі, створені нами самими. Бо створюючи за в теорії, ні на практиці не наголошували, що ми укладали від часів «холодної війни» офіційну «катаріфологію» — антикомунізм, яка також також до веретенина на глобальному за призначенням, і створює нас створюючи свої власні фікції. Через це ми принципово відмовлялися відрізняти різноманітні комуністичні адонартіційні диктатури, всім спираючі нам належати протиставляти, від такого авторитарного тоталітаризму правління, яке може розвинути, бодай у різних формах, у Китаї, Рф, звичайно не в тому, що комуністичний Китай відрізняється від комуністичної Росії, або що Росія Сталіна відрізнялася від Гітлера. Цим було й некомпетентність, що відіграють таку помітну роль у будь-якому описі Росії 20–30 рр. ми залишаються такими ж помилковими й сьогодні, не відкривати якоїсь ролі в історії нацистської, а, нечувана неможливість «жартистичності» ідеологічних концентраційних таборів і таборів знищення здебільшого була відсутня в російських таборах, де «жін» владали, створювали, від холоду й самоти, ніж від жаху. Корупція, не просягати російської адміністрації з давніх-давен, спотворювалася і в останні роки нацистського режиму, але її, можливо, зовсім не було в Китаї після революції. Можна було б продовжити список подібних

розбіжностей. Вони важать дуже багато й складовити певні слуху частку національної історії наших країн, але непрямо не впливають на форму правління. Абсолютна монархія, безсумнівно, була дуже різною в Іспанії, Франції, Англії, Пруссії, проте скрізь це був один й та сама форма правління. У нашому книжковому варіанті це визначення має та обставина, що тоталітарне правління відрізняється від диктатури й тиранії. Можливість знаходити відмінності між ними в жодному разі не є стов академічною справою, яку можна спокійно відкинути «теоретично», бо тоталітарне вождарювання — це єдина форма правління, з якою воно неможливе співіснування. Тому маємо всі підстави для того, щоб авторитетувати слово «тоталітарний» оберезено й сліпко.

У разючій суперечності з мізерністю й непадійністю нових джерел фактичного знання про тоталітарне правління перебуває величезне зростання за останні 15 років кількості досліджень усіх варіантів нових диктатур, чи є вони тоталітарними, чи ні. Це, зенчайше, особливо стосується нацистської й і радянської Росії. Тепер є багато робіт, що справді незалежні для подальшого дослідження й видання предмету, і я докладав всіх зусиль для відповідного розширення межі попередньої бібліографії (у другому виданні бібліографії не були). Єдиний вид літератури, що я не окреслив капітальними написаними залишка поза увагою, — це численні монографії наших нацистських генералів і вищих функціонерів, опубліковані після війни (той факт, що цей вид апологетики не відзначається чистістю, цілком очеканий, проте во може правити за достатньо підставою для виключення його зі сфери нашого уваги. Проте врахуємо відсутність у цих спосадках хочесь розуміння того, що насправді ставалося, а також такі розі, яку відігравали цілі автори в подіях того часу. Це позбавляє затримати ставати цінності, крім зба що несподіваної. До того ж я додала до списку літератури першої і другої частини декілька нових важливих робіт. Крім того, для зручності бібліографію тепер, як і саму книгу, розділено на три окремі частини.

II

Та обставина, що книгу було заплановано й написано двома, виявилася, якщо дивитися з погляду спадків і джерел, дуже серйозним недоліком, аніж нижче було в цілком обгрунтовано припустити, і це справедливо щодо матеріалу, мов язички як із написанням, так і з безжовтими різноманітними тоталітаризму. Одна дуже своєрідна особливість літератури про тоталітаризм проявилася в тому, що дуже рідко сучасніші написати його «історією», спроби, які та всіма академічними стандартами були приречені на невдачу через відсутність надійних джерел і надмірну зловживанням, хоч як дивно, добре витримати певний часом. Гітлерова

біографів Конрада Гейдене і Сталінова біографів Бориса Суваріна, написані й видані в 30 роки, в окремих аспектах точніші й майже в усіх важливіші, ніж стандартні біографії Алєна Баллоха та Ісаака Дойчера відповідно. Причин тут може бути багато, але одна з них, безперечно, полягає в тому простому факті, що документальний матеріал в обох випадках переважно підтверджував і диктований те, що вже давно знали від відомих перебісчачів та інших безпосередніх свідків.

Грубо кажучи, нам не треба було «Тисячі дотопотів» Хрущова, щоб дізнатися, що Сталін чинив злочини, або що ця «збито» «хворобливо підозрілива» людина вирішила довіритися Гітлерові. Що стосується останнього, то набагато краще та що доводить, що Сталін насправді не був дилетантом-журналістом. Він був справді підозріливим до всіх людей, яких хотів або хотували прибрати, а це були практично всі в найвищих ешелонах партії й уряду, всі, навіть рід, диктіро Гітлерові, бо не бажав йому зла. Що ж стосується доповіді Хрущова, то його призовомий вишлюнок — з тієї очевидної причини, що присутні в аудиторії і він сам були повною мірою залучені до своєї справи — приховували набагато більше, ніж викладали. Ці вишлюнки мали нещасливі наслідки: в деякі біллетіхи (і зокрема ж, в одна з них — з Ілліною професійною тобто до офіційних джерел) вони призначували нечужою домашній характер «сталінського режиму», що, зрештою, поставало не стільки у зв'язненні нахилів і «виробстві» доклятих собою або тисяч значних нелінійних діалогів і діалогів літератури, яких можна помертвіти «реабілітувати», скільки у зв'язненні з беззастовною незліченною міліонів людей, яких цією, шкідливою, не міг зашкодити в експлуатаційній діалогічності. Залишаючи незалежними деякі злочини, Хрущов саме й прикривав значнісенький режим в цілому. І саме проти такої камуфляжу й дисципліни ідеологічних керівників Росії — які їх було відомо виступати за Сталіна — майже відкрито висловлюють сьогодні представники молодіжського покоління російської інтелігенції. Адже вони знають все, що можна знати про «масові репресії», «виселення» і знищення цілих народів¹. Більше того, пояснення, дані

¹ До жертв першого й другого плану (1928—1933), яких, як різноманітні оцінки, були від 9 до 12 мільйонів, слід додати жертви «другого плану» — до 2 мільйонів страчених, а також від 5 до 9 мільйонів заарештованих і засланних (див. виключно версії Роберта К. Тікера «Сталін, Бутарін та історія як змова до нового викладу сталінізму» життя при Московській процесі, 1938 року: *The Great Purge Trial*. — N.Y., 1965). Проте всі ці оцінки, очевидно, не створюють справжньої ясності. Вони не враховують жертв масових страд, про які ніколи не було відомо доти, доки «інформація» репресивної влади не виявила новітні поховання в місці Іркутськ, що містили тисячі тих страчених з 1937 і 1938 pp. (див. Armstrong J. A. The politics of totalitarianism: The Communist Party of the Soviet Union 1928-1934 to the present. — N. Y., 1961. — P. 62 ff.). Нема потреби говорити про те, що це неслучайні факти, але що більше цілком реалістично ініціювати й біллетічностію свідками як варіанти однієї і тієї ж людини. То, якщо мріяти про майбутнє сталінської доби

Хрущовим тим злочинам, які він визнає, а саме — хворобливі підозріння на стизліна, приховує найхарактерніший аспект тоталітарного терору: його різноманітність, коли видано вже організовану опозицію, і тоталітарний правитель знає, що йому вже нема чого вбоятися. Це особливо справді щодо події у Росії. Сталін почав свої «злитиські чистки» не 1928 року, коли визнав, що «ми маємо внутрішніх ворогів» і куди справді ми підстави чогось боятися (як знає, що Бухарін порівнював його з Чингісханом, і політика Сталіна, на його переконання, «вела країну до голоду, розрухи і поліцейського режиму», як і було насправді), а 1934 року, коли всі політичні опозиціонери «визнали свої помилки», і сам Сталін на XVII з'їзді партії, наголошуючи на «Тоді переможців», казав: «...на пролу з'їзду — і доведеться велич чого, ми, мабуть, — і бити нехай когось». Неможливо сумніватися в сенсационному характері, ні в виривальному політичному значенні ХХ з'їзду партії для радянської Росії і для комуністичного руху загалом. Проте це тільки політичне значення; свідало, що прихованість офіційної джестура після-сталінської доби на те, що відбувалося в попередній період, — це не свідало правди.

Що стосується нашого знання про сталінську епоху, то публікації Фейнгодом сміливського архіву про яку я вже згадувала, залишається, безсумнівно, найважливішим, і дуже ще актуальним, що вельді за цією періодом, багато «чому випадковою, добіркою дотепер не з'явилася нової, ширшої публікації матеріалів. Як бачимо із книги Фейнгода, можна багато чого дізнатися про боротьбу Сталіна за владу в середині 20-х років. Нам тепер відомо, який хитрий було ставлення партії⁸ до того як не знає через дивидуються в країні духу відкритої опозиції, а її тому, що партія роз'їзди корупція та мимирно; відвертий антистатизм супроводжував майже всі випадки

перебувають у центрі уваги теперішньої політики, починаючи можна побачити з матеріалів процесу Смітського і Данієва. Ключові матеріали цього процесу були опубліковані «New York Times Magazine» у числі від 17 квітня 1966 р., ще в 8 днів тому.

⁸ Tucker H. C. Op. cit. — P. XVII—XVIII.

⁹ Сталін Н. В. Соч. — Т. 13. — С. 347. Абдураман Ахтарханов (у роботі «Шаронані Сталін», опублікований під псевдонімом Уралов у Лондоні 1953 року) говорить про таємну нараду Центрального Комітету партії, що відбулася 1936 року після перших публічних процесів: як Бухарін нібито звинуватив Сталіна в перевертненні партії Леніна на поліцейському державі і був підтриманий більш ніж двома третинами членів ЦК. Це опубліковано, особливо стосовно потужної підтримки Бухаріна в Центральному Комітеті, хоча не цього ймовірно. Але навіть якщо це правда, той факт, що на нараді відбулася в розпал «справки чистки», свідчить не про наявність організованої опозиції, а навпаки. Суть справи, як очевидно відзначає Фейнгод, полягає в тому, що «широке масове недоволення, особливо серед селян, було цілком зрозумілим явищем, і що аж до 1928 року, ця початку партії в «жорсткий, страшний... не була несправним явищем», проте політичній «опозиційній настрої» ніколи не виступили в будь-яку форму організованого виклику режиму», а до 1929 або 1930 року «зникла будь-яка організаційна альтернатива» (див.: Fainrod M. — Op. cit. — P. 449 ff.).

¹⁰ Наголошується, як згадував Фейнгод, — не стільки те, що партія перемогла, скільки те, що 18 місяців пішлося невдачі (Op. cit. — P. 38).

лібералізації¹⁷; рух до колективізації і розкуркулення, що почався після 1928 року, насправді перервав НЕП — нову економічну політику Леніна, а разом із нею перервав затриманий процес примирення між народом і його урядом¹⁸. Значно менше, як людина й одностайно отримав цим методом весь клас селянства, який розсудив, що «краще не мародитися, ніж вступати до колгоспів»¹⁹. І який не хотів бути розділеним на багатих, середняків і бідняків для того, щоб його піддали на куркулі²⁰. — «Стихсь справді за цим куркулем, хто дізнає тільки про те, щоб записати людей»²¹; що неабияк критично була ситуація в містах, де робітники відмовилися співпрацювати з підконтрольними партії професіонали і пачками підприємників порівнювали «бесоводами чортами», «бесовими параситами татари»²².

Фейслом справедливо зауважив, що ці документи вкрито демонструють не лише нинішній «широкий масового повстанський», а й відсутність хоч якоїсь «дихаючої організованої опозиції» режиму загрозом. Але водночас він не пам'ятає того, що тоді на мові діалекти також можна сказати факти: захоплення влади Сталіним і трансформації однопартійної диктатури в тоталітарне правління існувала очевидна альтернатива у продовженні політики НЕПу в такому вигляді, як її втілював Ленін²³. Більше того, жодні Сталінські методи від час прийняття і втірення плану 1928 року, коли він був найкраще піддай контроль над партією, доводять, що перетворення класів на маси і відмовлення від будь-якої групової солідарності є умовою sine qua non для тоталітарного правління.

Щодо періоду безпартійного правління Сталіна, починаючи з 1929 року, то слід зауважити, як правдо, підтверджує це, що були там відомі злочинні події

¹⁷ Ibid. — Р. 49 (Г). Роздумання 1929 року свідчать про сильні антиресурсні настрої під час зборів Комсомолу «в такі значні...». Присягави було таке, що вони всі люди з антиреволюційним задумом» (Р. 445).

¹⁸ Усі перетворення 1926 року носилися зовсім «зменшення відомості та зовсім внутрішньокласових виступів, що є свідченням експансивним тенденційним переміщенням, яке режисом ухвалює із селянством». Порівняти з перетвореннями 1926 року перетворення (1929—1930 років) «читаються як зрешення з пачкою перетворення» (Р. 177).

¹⁹ Ibid. — Р. 252 ff.

²⁰ Ibid. Ден., зокрема, Р. 246 ff., 446 ff.

²¹ Ibid. Усі ці висловлювання виступ з повідомлень ДНУ. Ден., зокрема, Р. 248 ff. Проте особливим характерним є те, що особливий привілей тривався значно рідше після 1934 р., початку «високого стилю».

²² Ibid. — Р. 310.

²³ Що альтернативу змішаній не носились у літературі через проміжок, але історично авторитарне перетворення й тому, що розв'язок подій від Леніна до Сталіна відбувся більш-менш м'яко. Справа, Сталін майже завжди відмовлявся, користуючись зовнішньою термінологією, отримувати сексуальні привілеї, ніж одна відомість між двома двома людськими подіями у брутальності характеру чи напористо Сталіна. Чи була це свідомо зверхність з боку Сталіна, чи ні, річ у тім, як спростувати застереження. Тиме, що «Сталін ілюстрував ці старі латинські поняття зовсім, чітко сталінським змістом... Головною відомістю рисом було цілком антилюдське задоволення на повноті злочини як повсякденної злочинної роботи» (Op. cit. — Р. XVI).

дверед. Це стосується навіть деяких його дитячих прозаїзмів, особливо щодо статистички. Адже ці прозаїзми лише стверджували, що й у цьому аспекті як і в інших, сталінський режим був безжально послідовним: усі неугодовнені фікції чи міфи, які могли б на укладатися з офіційними фікціями, — дані про вроджену злочинність, спроби випадки «контрреволюційної» діяльності, підміни відпінаних фіктивних злочинів, — розглядалися як нефакти. Із тоталітарним існуючим реальності на фікції виникли угодижуватися на обставинах, що змисли-таки, щоб усі такого роду дані туслі кутарисі величезної медитерії «Варкати» в Москві, про них стількиж підмінялися життєвими тими чи іншими місцевостями через гудівкації в «Вранде», «Навєстимх» чи в іншому-іншому офіційному органі «Досови», отже, у Радянському Союзі існує область і кожен район отримувати свої офіційні, містичні статистичні дані, як вони отримували не менш містичні завдання в «Вітурічк»?

Я коротко перелічу деякі найяскравіші приклади, про які раніше зможна було лише здогадуватися, і які тепер підтверджуватися документальними свідченнями. Ми завжди підозрювали, а тепер знаємо, що режим ніколи не був «монотричним», а «свідомо будувалася на взаємперекривних, дубітничих і паралельних функціях». І всі ці гротескно-аморфна структура втрималася завдяки тому ж таки принципу владності — так званому культу особи — як і в нацистській Г¹⁷, що виконавчою ланкою цього «конкретного уряду були не партія, а поліція, «кооперативні» дії якої не регулювалися за партійними «канонами»¹⁸, що абсолютно невинні люди, яких режим звинувачує мільйонами, мовляв білорусовиків «об'єктивні вороги», знали, що вони «злочинці без злочинів»¹⁹, що саме ця нова категорія людей, яку слід відрізняти від попередніх спробоєних ворогів режиму — убивць урядових чиновників, нациб, просто бандитів, розлучати з тією ж самою «сповістю пастини-тінки»²⁰, так добре відома нам із поведінки «жертв нацистського терору. Ніколи не виключало

¹⁷ Gaimard M. Op. cit. Дик., зокрема: Р. 165-П.

¹⁸ Ibid. — Р. 93 і Р. 71. Дуже характерні, що повідомлення на всіх рівнях задової триплізан «своєму увагу «зобов'язанням, узятим через товаришів Сталініми», а не зобов'язанням перед режимом, партією чи країною. Цією, мабуть, не підраховано білорусі-підпіннікелі двоєх систем, ніж висунути Ізеноу Бренбургем та іншими сталінськими інтелектуалами «направлення свого минулого та його розповіді про те, що вони насправді думали від час «визволи чистоти». «Сталін нічого не знав про беззастудні репресії проти комуністів, проти радянської інтелігенції», «вони приховували це від Сталіна», «якби хто-небудь розповідав Сталіну про це» і, нарешті, що трапилим винуватим був не Сталін, а відповідний начальники органи внутрішніх справ (див. на: Tucker R. C. Op. cit. — Р. XIII). Немає потреби говорити, що те ж саме змушені були казати навіть після поразки Німеччини.

¹⁹ Ibid. — Р. 166-П.

²⁰ Слід згадати з вігую «класово ворожого елементу» в 1936 р.: «Я не хочу бути значинаєм без значиних» (Ibid. — Р. 229).

²¹ Цікавий зміст ЦДПУ 1931 р. підраховував цю нову «нову пасивність», що жадно жадно, пораджену безпримиренним терором проти невинних людей. У звіті італіано про

прогрес чи швидка індустріалізація, а голод, хаос у виробництві продовольчих товарів і депонування. Наслідком стала постійна криза в сільському господарстві, притуплена приросту населення та невдачі в розвитку й колонізації Сибіру. Більше того, як детально свідчать матеріали смоленського архіву, сталінські методи керівництва привели до руйнування навіть того рівня професійної компетентності й технічного розвитку, якого було досягнуто в країні після Жовтневої революції. І все це залишило глибокі сліди неймовірно «високою ціною» (і не тільки страждання), яку довелося сплатити за помилку «кріпких місць» у партійній та урядовій бюрократії для тих прошиарків населення, представники яких часто були просто «політично неграмотними»²¹. Істина в тому, що ціна тоталітарного правління була такою високою, що ні в якій Росії повною мірою її ще не сплатили.

III

Я вже згадувала про цей детоталітаризаційний етап почався після смерті Сталіна. 1958 року я не була ще певна, що «відлига» є чимось більшим, ніж просто тимчасове послаблення, своєрідний аварійний захід, зумовлений кризою переходу влади і який мав відірватися від великого послаблення тоталітарного контролю під час Другої світової війни. Навіть сьогодні ми не можемо знати, чи є цей процес остаточним і невідворотним, але, безперечно, його не можна вже назвати тимчасовим чи умовним. Адже, хоч би як прагнути відвернути ці титани радянської політики після 1953 року, не можна заперечити того, що було ліквідовано величезну вищесейську імперію, розпущено більшість концентраційних таборів, не було ніяких репресій проти «об'єктивних ворогів», а конфлікти між членами нового «колективного керівництва» вирішувалися за допомогою пониження службового становища та висилки з Москви, а не через показові процеси, визнання та обивство. Безумовно, використані новими керівниками методи в післясталінські роки базують в чому повторюють традиції, створені

фактичним істинним жертвують заради вищої ідеологічної відповідності. Очевидно, що в еротизованій матеріальній мрії й владній організації, чи факту її фізичної, остання може відсутності, як не ставало в Росії і в Німеччині під час Другої світової війни. Але це не має спричинити помилкову скін тоталітарних рухів. Саме жак постійної нестабільності сприяв утворенню системи сателітів. Саме копіювання стабільності радянської Росії, її детоталітаризація, з одного боку, багато в чому сприяли оформленню її сателітарної матеріальної могутності, але, з іншого боку, привели до втрати контролю над сателітами.

²¹ Цікаві деталі див. в Palmod M. Op. cit. — P. 345—355) «комуні» 1929 р. з уявлення «реакційних професорів» зустрічати протестам членів партії, комсомольців та студентства, що не бачили «жодної підстави для звинувачення прекрасних безпартійних» професорів. Успіх за ним, прозвучало, нова комісія швидко діповіла про «велику кількість класово ворожих елементів серед студентства». Завжди було відомо, що відносини з головних цілей «великої чистки» було створення умов для кріпкого просування представників молодшого покоління.

Сталінізм після смерті Леніна знову з'явився триумфірат, названий «колективним керівництвом», тобто терміном, уведеним Сталінізм 1925 року, а після чотирьох років потім і боротьби за владу відбулося повторення *coup d'état*²⁴, учиненого Сталінізм 1929 року, тобто захоплення влади Хрущовим 1957 року. Формально змова Хрущова базувалася наслідувати методи його померлого й рогачинського вчителя. Тому для завоювання влади в партійній ієрархії також задовбулася звичайна сила, і він використав підтримку маршала Жукова й армії так само, як Сталін використав свої стосунки з тишком палітрів 30 років тому²⁵. Як у випадку зі Сталінізм, коли набрання влади після перевороту називалося у партії, а не у поліції, так і у випадку з Хрущовізм «партійниця» 1957 року Комуністична партія Радянського Союзу зводила позиції безумовного верховенства у всіх аспектах радянського життя²⁶. Адже подібно до того, як Сталін виступив не дотримуючись перед чисткою кадрів поліції та ліквідацією її начальника, так і Хрущов після внутрішньопартійних маневрів усунув Жукова з Президії Центрального Комітету партії, куди його було обрано після перевороту, а також усунув його з найвищої посади в армії.

Замовно, на той час, коли Хрущов звернувся до Жукова по підтримку, перебрали армії над поліцією в Радянському Союзі вже була доволі чітка фікція. Це був одним із неминучих наслідків руйнації постімперської імперії, чия влада над значною частиною радянських промислових підприємств, шахт і перушних класів успадкувала група керівників, яка ретельно втрачала своєю підстеріганням економічного конкурента. Автоматичне піднесення армії мало ще внутрішньопартійне значення. Вони тепер виступали безперечною монополією на засоби приму, за допомогою яких можна було вирішувати внутрішньопартійні конфлікти. Свідченням передбачливості Хрущова є те, що він збавив усі ці наслідки поновленої ролі, вже його колись. Але він би зміг бути його зміною, наслідки такого змінення центрували у дрібнішій владі над поліцією до армії, мали величезне значення. Справді, піднесення тишкової поліції над військовим апаратом є найважливішою характеристикою багатьох тишків, до того ж не лише тоталітарних. Однією з ознак з тоталітарним керівництвом переваги поліції пов'язана не лише з метою придушення класного населення, а й з ідентифікацією поліції з системою навчання. Адже зрозуміло, що ті, хто розглядає всю

²⁴ Доржаний переворот (фр.) — (Прим. пер.)

²⁵ Армстронг (Ор. мп. — Р. 219) вважає, що роль і значення втручання маршала Жукова у внутрішньопартійну боротьбу «зводилося до мінімуму», і стверджує, що Хрущов «спереші» без жодної потреби у втручання військових, бо його «спідприємливі партійний апарат». Це твердження не хвалять правителів. Але правителів те, що об'єднаною тишкою зосереджено, відсутність, відсутність з ролі армії у відношенні Хрущова проти партійного апарату, зокладає хибного висновку щодо стійкого зростання влади армії з рідкою партії, ніби Радянський Союз був наперекорі нестерпимості з партійної диктатури на військову.

²⁶ Ibid. — Р. 209 ff.

кошту куди як своєю майбутньої території, надаватимуть особливого значення органам внутрішнього надзвичайства, і керуватимуть за допомогою територіальних поліцейських методиками й силами, а не за допомогою армії. Так, навіть викрадаючи свої війська СС, які були, по суті, поліцейськими силами, для утримання і навівних захоплення незалежних територій, мавши при цьому закінчену війну з німцями і армією, і поліції під проводом СС.

Крім того, значення цієї зміни сил у базисі влади проявилось й раніше, коли зброєю були придумано Угорську революцію. Криваву розправу над цією революцією, таку жорстоку і таку дієву, було здійснено частинами регулярної армії, а не поліцейськими силами. І наслідком цього було те, що ніяк не можна оцінити як типово сталінське рішення. Хоч після військової операції була страта лідерів і було убито тисячі людей, але не було масової депортації населення, фактично не здійснювалася спроба підкорити країну. І очевидно це були військові операції, а не поліцейські акції. СРСР міг дозволити собі надати переможений країні достатню допомогу для того, щоб зупинити майбутню лавину і відкрити новий край експлуатації в наступний після революції рік. Ніщо, безсумнівно, навіть піддаючи не нагадувало об'єкту Сталіна за подібних обставин.

Найприкритливішою ознакою того, що Радянський Союз уже не можна вважати тоталітарною державою в точному значенні цього терміна: і швидко й злізне відродження мистецтва в останні десятиліття. Звісно, спроби реабілітувати Сталіна і примусити замовкити деякі голосніші вимоги свободи слова та думки з боку студентів, письменників і художників почастиються знову й знову, але жодна із цих спроб не була дуже успішною і напевно не буде такою, якщо не буде відновлено в значному обсязі терор і владу партії. Безсумнівно, люди в Радянському Союзі позбавлені всіх форм політичної свободи — не тільки свободи створення організації, а й свободи думки, міркувань і висловлювання їх публічно. Усе має такий вигляд, ніби нічого не змінилось, але заспраді змінилось все. Кожен Сталін намер, шукаючи письменників і художників буди морозним. Сьогодні існує література, що поширюється в рукописал, а в студіях художників створюються твори всіх жанрів сучасного живопису і стають відомими, хоч і не представлені на виставках. Це не применшує відмінностей між тоталітарною цензурою і свободою мистецтва, а лише підкреслює той факт, що відмінності між тоталітарною літературою і відсутністю літератури дорівнює відмінності між одиноким і пусти.

До того ж сам факт, що учасники інтелектуальної опозиції можуть постати перед судом (хоч це й не відкритий процес), можуть виконуватися в залі суду і можуть розраховувати на підтримку зі боку свіжани, ні в чому не лізаячи і живлючи при своїй невинуватості, свідчить, що ми вже не маємо справу з тоталітарним лагодженням. Те, що сталося із Євдокимом і Даніелем

— дванадцять письменників, яких було віддано під суд в лютому 1966 року через публікацію на кировському міс. творів, які не змігли бути опублікованими в Радянському Союзі, і засуджено, відповідно, до семи і п'яти років виправних робіт, значить ж, за всіма юридичними мірками конституційного права, є обурливим. Однак те, що вони змігши вивести, було почуте у світі й напевно чи буде забуто. Вони не змігши в байдужі забути, яку тоталітарні керівники залишили для своїх опонентів. Мені відомо, але це переконливіше є та обставина, що найзабезпеченіша спроба самого Хрущова повернути назад процес деволюційної зміни ідеологічного курсу. 1957 року він запровадив новий «закон про преси» дариюючи, який міг би дозволити республіці відновити масові депортації, знову використовувати у великій масштабній рибальській промисловості й широчинності — а це найважливіше для тоталітарної приватності — нову велику масових відносин, бо кінцями «дариюючи» мали сатиризувати на масових зборах. Цей «закон» творів, однак, зникли з боку радянських пресистів, і хай того ж року писали ще до того, як він набрав чинності²⁶. Іншим кажучи, люди в Радянському Союзі від комунізму тоталітарного правління перейшли до різноманітних трудівців, небезпек і несправедливостей однопартійної диктатури. І хоча абсолютно справедливо, що ця сучасна форма тиранії не досягає жодних граничних конституційного правління, що «ніколи» или прийняти закони демократичної ідеології, то і в цьому разі вся влада в СРСР є цілковито неадекватною²⁷, що країна через це може за певну ніч тільки скопитися до тоталітаризму без особливих мотивів, — однак при цьому правду й те, що інстинктивність з усіх нових форм приватності, складники та історичні витяжки нових збірках опитувати, наслідуючи зі смертю Сталіна не менш як міром, ніж засновник тоталітаризму у і зі смертю Гітлера.

У цій книжці йдеться про тоталітаризм, його джерела й складники, а його наслідки в Росії чи в і загрозливості лише тією мірою, якою вони можуть прожити хоч якесь світло на те, що відбувалося раніше. Тому в такому контексті значення має не стільки період після смерті Сталіна, скільки післявоєнна пора його правління. А ці всі роки, то 1945 до 1953, не додають жодних нових елементів до того, що провадився в середині 30 років, лише стверджуючи на підтвердження, але ніяк не зменшуючи раніше виявлених тенденцій. Події, які сталися після перемоги, заходи, що їх були єдині для утвердження тоталітаризму в Радянському Союзі після тимчасового послаблення від час війни, а також заходи, через які тоталітарні приватності були відновлено в країнах-сателітах — все це згадувалося з приватними, нам уже відомими. Більшовизм сателітів почався з тактикою народнього фронту й зором «хазяїні» партійно-парламентської системи, потім повільно перейшли до відкритого асоціалізму однопартійних диктатур, у процесі чого

²⁶ Див.: *Ibid.* — Р. 325.

²⁷ *Ibid.* — Р. 339 ff.

були звинувачено лідерів і членів партій, яких раніше тероризм і досягся останньої стадії тоді, коли місцевих комуністичних лідерів, яких Москва не довіряла (мала шпиг на це підстави чи ні), почали брати до уваги, примусувати на показних процесах: «віддавати на тортури, а потім звинувачувати під керівництвом найкорумпіваніших і найменш здатих елементів у їхніх партіях, а саме тих, які були, писанперед, не комуністами, а агентами Москви. Усе відбувалося так, ніби Москва з великим успіхом повторювала всі стадії Жовтневої революції, аж до оформлення тоталітарної диктатури. Сам перабіг півдн, незважаючи на їх непереможний захист, не викликав особливого інтересу, а не відрізнявся різноманітністю: те, що відбувалося в одній із край-східних, здійснювалося майже однаково в усіх інших від Бахтієвського зирн до Адріатичного. Події відрізнялися в тих регіонах, які не були включені в систему самітнів. Бахтієвські держави були безпосередньо включені в Радянський Союз і постраждали значно гірше, ніж самітні: депортація понад півмільйона людей із трьох маленьких країн і «величезний приплив російських поселенців» почали задрожувати місцевому населенню перетворенням на депанку у своїй власній країні»¹⁵. Східна Німеччина, навпаки, тільки зараз, після спорудження Берлінського муру, повільно включилася в систему самітнів, а раніше до неї ставилися здебільшого як до окупованої території із висхідно-східним керівництвом.

У контексті нашої роботи велике значення мають такі «Радянському Союзу після 1948 року — року масової смерті Жданова й «ленінградської справи». Уперше після «великої чистки» Сталін стримує «везику клькенту посадових осіб вищих класів, і ним досягнення відомо, що це планується як початок не однієї чистки в масштабах усієї країни. Якби не смерті Сталіна, її було б розпочато «зливом лікарів». Бахтієвські лікарі, здебільшого європейського походження, було вигнано з лікарів «чистити кирині ходи СРСР»¹⁶. Усе, що відбувалося в Росії з 1948 року до «капітала зливи лікарів» у січні 1953 року, ретиче й зловісно нагадувало присутності до великої чистки в 30-х роках: смерті Жданова і чистки в Ленінграді були найближчими до не зливи масової смерті Кірова 1934 року і чистки свого роду підготовчої чистки «всіх колишніх опозиціонерів, які залишилися в партії»¹⁷. Більше того, сам зміст дискурсу звинувачень проти лікарів, які позитивні в тому, що вони на всій країні збиралися обивати керівних осіб, нем сповити жасливими передчуттями усіх, знайомих із методом Сталіна виконувати уявного ворога в злочинах, які він сам збирався випити фінансовішим прикладом є, значимо, звинувачення Тухачевського у зливі і ого саме тоді, коли сам Сталін обігруювати єнох із нацистами). Імовірно,

¹⁵ Дж. Vardys V. S. How the Baltic Republics fare in the Soviet Union // Foreign Affairs. — 1968. — April.

¹⁶ Armitage J. A. Op. cit. — P. 236 ff.

¹⁷ Palmot M. Op. cit. — P. 56.

1952 року оточення Сталіна було загальному мудрим, ніж у 30 роки — а тому сенс, що розуміло емпірично суть слів Сталіна, і самі формулювання, подобу, постави навіть серед усіх найвищих чиновників режиму. Це паніка залишається найігноріванішим поясненням смерті Сталіна, тиснучимся цимого всі, а також того, що найвищі ешелони партії, заперечі у випадку чвари й інтриги, миттєво згуртувалися в перші ж місяці кризи наступництва. Хоч би якими величезними були цілі тиняк про деталі цієї історії, те більше ніж достатньо для підкріплення мого давнього переконання в тому, що такі «згубні операції», як «велика чистка», були не окремими епізодами, не ексцесами, несподіваними надзвичайними обставинами. Це був інститут терору, і таких його проявів слід було очікувати через регулярні проміжки часу — доти, доки не зникне б природа самого режиму.

Наддраматичним новим елементом у цій історії, запам'ятований Сталіном в останні роки життя, чистий, був різкий поворот в ідеології, що базувалася на твердженні про існування «смертальної змири світів». Рокани підручати для цієї зміни ретельно конструювали через шкату судовах процеси в країнах-сателітах — процес Райна в Угорщині, справа Анни Паукер в Румунії і процес 1952 року над Сланським у Чехословаччині. У рамках цих підготовлених заходів відбирали найвищих партійних чиновників «середньокласового» походження і заплучували в сім'ї. До таких злочинств поступово почали додавати зв'язки з лівими комуністичними організаціями (наприклад, з Америкацьким єврейським розподільчим комітетом «Джойнта») з метою довести, що всі світи — сіоністи, а всі сіоністські групи — єврейський імперіалізм «імпериалізму»¹². Зрозуміло, у цьому «злочині» сіонізму не були нічого нового, але класи кампанії розгорнулися й почали зосереджуватися на світах у Радянському Союзі, ставали ще одна суттєва зміна: світи тепер з'являлися білявою мірою в економічній і політичній, ніж у сіонізмі, а характер тинячень, що впливали й цієї зміни, віддає бльові нагадувані нацистські зрачки щодо «смертальної єврейської змири» в дусі сіоністських мудреців. Стало напрогляд очевидним, яке глибоке враження мали справити ці твердження, що склали основу нацистської ідеології, на Сталіна — перші прояви цього стали помітні в часі пам'яті між Гімлером і Сталіном. Це не з'ясувалося ж з очевидною пропагандистською цілістю таких тверджень з Росії і в усіх країнах-сателітах, де були поширені антисемітські настрої, а антиєврейська пропаганда кождо була дуже популярною, так і з тим, що така ідеологія світова змири є гучнішим ідеологічним підручником для виправдання тоталітарних зазіхань, ніж посилення на відсутній Універсальний капіталізм та імперіалізм. Відкрито, безсоромно прийняття того, що весь світ виставляється найстрашнішим зломом нацизму, було останнім компліментом Сталіна його

¹² Armstrong J. A. Op. cit. — P. 236.

покійному колезі й сучасникові у справі тоталітарного панування, з яким він, на свій превеликий жаль, не зміг досягти довгоочікуваної згоди.

Сподів, як і Гітлер, помер у розквіті своєї життєвої невдаченої справи. А коли це сталося, історія, про яку має розповісти ця книга, і події, які ми намагалися тут збагнути й обмірсувати, протиставилися, принаймні на певний час.

Ханна Арендт,
ліпень 1966 р.

Частина I

АНТИСЕМІТИЗМ

*Це було враженням сталінізму, яке розпочалося Ревізакцією,
а завершилося Справою?*

Можливо, його називатимуть сталінізмом беззубим.

Роже Мартін дю Гар

Передмова

Антисемітизм, світська ідеологія XIX ст., яка під цією назвою, але не за певною ідеєю, була невідома до 70-х рр. XIX ст., і релігійно-юдеопо-навистницька, породжене «власним антагонізмом» двох конфліктуючих груп — це хоча б і не одне й те ж саме. Зазнавшись відкритим питанням навіть щодо міри запозичення першим у другого своїх аргументів та емоційних звернень.

Почаття про безперервний ланцюг переслідувань, вигнань та різанин «йї» принципового періоду Рамельної імперії — протягом середньовіччя, тоді доби й донині, часто доповнюване ще й ідеєю про сучасний антисемітизм як лише сучасний нарізний повипрежх' середньовічних забобів¹, є не лише злилим (така, відносно, не такою шкідливим), ніж віднощице антисемітське звикання про «масову єврейську організацію», яка правила світом ще з античних часів, чи прагнула зробити. А історичного підходу прирівня між тією середньовіччя та нинішню добою стосовно єврейських справ навіть

¹ Частину про історію Дрейфуса, навіть укріпленою розвідкою кіно Хашим Ариєлі:

Як останній приклад такої тенденції див.: Сідні N. Warram for Genocide: The myth of the Jewish world-conspiracy and the «Protocols of the Elders of Zion». — New York, 1966. Автор розповідає із захопленням заперечення існування єврейської історії взагалі. Сторі з його початку — це «слова, які... жила рясно по всій Європі від Ле-Ману до Ватри, і дуже мало що спільного для них усіх було пов'язані з їхнім повсякденним відношенням до єврейського релігії» (Р. 13). Антисеміти, на відміну від інших, можуть претендувати на прями й неперервний у просторі й часі повсякдення від середньовіччя, але «на єврейське діючися як на представників Сатани, дияволопоклонників, демонів у людській подобі» (Р. 41). Сідні характеризує для такої відсутності узагальнення, яку вчений автор має «Portrait of the Millennium» наважє прийняти», поясняє в тому, що він має справу тільки з «найстрашнішою формою антисемітизму, формою, яка приєднала до рішення й спробу геноциду» (Р. 16). У книзі також зроблено досить наполегливу спробу довести, що «у своїй масі німцями поселення ніколи не було настраним організованим проти євреїв, і що їхні звичаї були організовані і, зловивши часом, виконувалося професіоналами із СД та СС», органі, які «ожидані чинили не репрезентували пересічних німців як суспільство» (Р. 212 ff). За бажання, від не утвердження можна навіть відвести факти! У результаті ця книга постала, щоб написана вона досі європ. розвід. тому навіть дотепер єдиним ланцюгом пам'яті «Verein zur Bekämpfung des Antisemitismus» (Своє боротьба з антисемітизмом (Шт.), — (Прим. пер.).

зобов'язані, мисли сарейська історія позначена тією ж мірою, як і історія Європи — збройними та іншими конфліктами, війнами, голодом та епідеміями. Немогло потреби доводити, що саме сарейська історіографія з її ліциними поліемічними та апокаліптичними упередженнями розпочала простежування підлисистей про юдеонависництво в християнській історії, тоді як антисемітизм залишився простежувати інтелектуальний не так уже й частіше звідчення стародавніх сарейських авторів. Коли ці сарейські традиції частіше жорстко коду антисемітизм до християн та несеїрів стала відомим, то «сарейський зло» був не тільки обурений, але й щиро вражений⁴ — до такої міри його речинням вдалося переконати самих себе та всіх інших у гаданому факті виникнення сарейського сепаратизму виключно внаслідок ворожості несеїрів та браку просвітництва. Юдаїзм, підтримуваний відтепер загальним чином сарейськими істориками, зовсім не перестав бути іншим релігією в тому, що визначає людську релігію та жертизм. Те, що ця самообманна теорія відзначає із думкою, що «сарейський народ завжди був посягненим, стражденим об сьотом християнських переслідувань, фактично адекватно продовження й отримання давнього міфу про обраність і була за нитою та часто дуже складної практики відокремлення цілковито підпорядкованню, призначеною підтримувати стародавню дихотомію, — с. можливо, однією з низ фроні історії, котрі, схоже, відтергануть кожного, зніа з будь-яких причин намагасться пригнати позитивні факти та історичні свідчення, маніпулювати ними. Бо якщо в сарей і було щось спільне з іншими не-сарейськими сусідами на підтримку новопроголошеної релігії, то це — саме релігійно обумовлене, власний вороже минуле, яке було настільки ж багатим на найвищі культурні досягнення, як і на фанатизм та примітивні любові на рівні неосвічених мас.

Однак, навіть драматичні створення такого роду в сарейській історіографії ґрунтувалися на складній оцінці історичних фактів, ніж застарілі політичні та соціальні потреби європейського єврейства XIX — поч. XX ст. Тоді як історія єврейської культури була набагато різноманітнішою, ніж тоді уявляли, а причини злих карі вважалися за історичними та географічними обставинами, вони насправді випливали більшою мірою з несарейського оточення, ніж у середовищі сарейських громад. Для фанатичних неорієнтувань, ще не присутніх у єврейських виступах сарейської історії, впродовження виявлялися два великі реальні чинники. Ниде й міхови по руйнуванні Храму сарей не мали власної території та власної держави; їхні фрігетичні існування завжди залежали від прохвоті несарейських властей, хоча несли масові самозахисти, прагнучи носити мірові, і були надані «сирим» у Франції та і «сир» в XIII ст.⁵ Це не означає, що сарей завжди були співчутливі,

⁴ Katz, J. Op.cit. — P. 196.

⁵ Ibid. — P. 6.

але в будь-якому випадку насильства з будь-якого приводу вони були не тільки протиприродними, але й безпорадними. Тому цілком природно, особливо протигом спільної певного відчуження, які передували піднесенню сарей до позитивної рівності, що всі вибухи насильства вони мали сприймати як просто повторення. Крім того, сарейська традиція трактувала лиха в термінах мартирології, котра у свою чергу мала свій історичне підруччя в перших синодальних ліній ери, коли і сарей, і християни зазнали висилки імперією Риму, а також і в середовищі, коли навіть за переслідувань не з резистентних, а з політико-економічних причин для сарей залишалися відкритими можливості скоритися хрещенню і таким чином прив'язати себе від насильства. Цей збіг фактів породив оптичну ілюзію, на яку відноді спираються як єврейські, так і неєврейські історики. Історіографія «досягла справу більшу із християнським відокремленням від сарей, ніж виникли»⁶. Тому забуття в інших відношеннях важливішого факту, що сарейське відокремлення від неєврейського світу і, зокрема, християнського значення мало серйозніші наслідки для єврейської історії, ніж протилежне відокремлення — з очевидної причини, що саме відокремлення народу як релігійної спільноти залежало від такого добровільного відокремлення, а не від ворожості християн та неєврей, як вважається тепер. Антисемітизм відібрак нову роль у збереженні народу тільки в XIX—XX ст., після еміграції та з поширенням асиміляції, бо тільки тоді єврейська почала прагнути допущення до неєврейського суспільства.

Хоча антисарейські почуття противом XIX ст. і були повторені серйозно, навіть класі Європи, антисемітизм як ідеологія залишався, за дуже незначними винятками, переважною стихійною модою та болшевістським тремом. Навіть сумнівні витоки єврейських аналогів, котрі ніколи не переконали когось, окрім переконаних, вважали як зразки ерудитів та науковості у порівнянні з тим, що могли заперечувати у царні історичних досліджень «вороги єврей». Коли на закінченні війни в початку вторгнутися чинити для цієї жайжжж, які збирали за доксіментальними джерелами та надокладали блискучими монографіями понад десять років, не вийшло жодної праці загального характеру із цього предмета, яку можна було б використувати як відповідну найелементарнішим стандартним історичної науки. Ситуація відноді навод чи змінилася. Уся це тим більш єдина, що потреба неупередженого, привидного висвітлення сарейської історії остаточно часом стала більшою, ніж будь-коли раніше. Політичні процеси XX ст. поставили єврейський народ у широчайший центр подій;

⁶ Ibid. — P. 7.

⁷ Єдиним винятком з антисемітської історії Вальтер Франк, директор Інституту історії Новий в та редактор дв'ятимовної «Досліджень з єврейської етнології» (1937—1944). Саме до Франкового особистого доробку можна ще не перетягти як без юрності.

європейського титанізму та антисемітизм, відкинула неможливі феномени з погляду світової політики, стала євонаціоналістом стверджувати піднесення нацистського руху та встановлення євронаціоналістичної структури Третього рейху, де кожний громадянин має довести, що він не євреї, діти — до безприкладно жорстокої світової війни і, грешачи, до безпрецедентного закінчу геноциду в єврейському центрі західної цивілізації. Те, що це закликала не тільки до отлакування та тиснення, а й до неспівзвучності, здавалося мені цілком очевидним. Ця книга є спробою остаттєвити те, що починає з усіх тіток зору відкритися просто кричущим.

Осміслена, однак, не означає заперечення кричущого, каведення безпрецедентного та превенція або похвалити феноменом такими аналогіями ігуалітаризмом, що пражения від дійсності та потривання від пережиття блага не відчуватимуться. Це означає радше вичення та відхідне ведення твара, поведінного на нас поділи, — ці заперечуючи його існування, ні відмовляючись самовно його вати — так, чиме все, що пражиялося насправді, не зможе пражитися іншим. Короче кажучи, осміслення означає неупереджене, узнане стоячи до реальності та опір їй, — хоч би який вона була чи могла б бути.

Для цього осміслення певного твара з історією євреїв у Європі XIX ст. і паралельного рухення антисемітизму, звичайно, не досить. У наведених розділах ідеться тільки про ті складники історії XIX ст., котрі спржеді стосуються «споживання тоталітаризму». Усебічна історія антисемітизму все ще має бути написана й перебуває під пахом зру цієї книги. Поки існує ця прогалина, цілком наприклад, навіть із погляду чистої науки, видати наступні розділи як незалежний внесок до загальної історії, хоча епершу книгу розділялися як складова частина передісторії тоталітаризму. Крім того, те, що справедливо для історії антисемітизму, яка потрапила до рук неєвропейських схиситів та європейських апологетів і обережно плавалися наваженими істориками, не справедливо, *mutatis mutandis*², для майже усіх складників, які різноманітнізувалися у новий тоталітарний феномен. Їх майже чи повністю освічени як громадянська думка, бо вони належали до підземної течії європейської історії, де, приховані від погляду громадськості й усіх освічених людей, змогли набутти цілковити несподіваної струйності.

Оскільки лише остаттє кристалізуюча катастрофа відірвала ці підземні течії і допхнула громадськості ширину на них увагу, виникла тенденція просто прирінювати тоталітаризм до його складників і внаслідок — так, щоб кожний пагук антисемітизму, расизму чи імперіалізму можна виставити як «тоталітаризм». Ця політика настільки ж «заходить» на хибний шлях у пошуках історичної правди, якільки вона є згубною для політичної оцінки.

² Ці відмінностіми зникли О'кей. — (Прим. пер.).

Тоталітарна політика — далека від того, щоб бути просто антисемітською, расистською, імперіалістичною або комуністичною — киристується та зокладає своїми власними ідеологічними та політичними елементами дані, доки основна фактична реальність, де ідеології набувають своєї сили та своєї пропагандинової ваги — наприклад, реальність класової боротьби чи користь певних конфліктів між євреями та ївреями євреями — не зникає цілкомітв. Звісно, було б серйозною помилкою недооцінювати роль чистого расизму, яку він відіграв і все ще відіграє в політиці урядів підвладних держав, проте було б ще серйознішою помилкою фіксувати ретроспективного висновку, що великі простори на території Сполучених Штатів перебували під тоталітарним правлінням понад сто років. Єдиним прикладом невідомим наслідком антисемітських рухів XIX ст. був не нарізні, а мантики, єврейські, єврейські, пронаймні у своїй західній ідеологічній формі, якісе собою різновид контрідології — «відповідь» антисемітизму. Це не означає, що єврейська самосвідомість була простам породженням антисемітизму. Навіть поверхового знання єврейської історії, газова ідея якої із числа Равказонського вигнання завжди полягала у виживанні народу під безперервною загрозою ретортивання, має вистачити для розуміння цього цюлоостаннього міфу в цій царні — міфу, який став до певної міри мидим в інтелектуальних книж за Сартровим «екзистенціалістським» інтерпретацією єврея як такої людини, яку відкидають та вилівають євреями ції.

Найкращим емоціоналієм ми відмінності, так і зі жку між доміно-іонарним та тоталітарним антисемітизмом с, міжстим, безсумьдв отовідь «Протоколіа сіонських мудреців». Використання цієї підробки нацистами як посібника для завоювання світу значаино, не входить до історії антисемітизму, проте тільки ця історія може пояснити, чому наймовірніа бійки міїтали достатньо правдоподібності, щоб вживатися придатною для початкової антиєврейської пропаганди. З іншого боку, вона ніж не може пояснити, чому тоталітарна претензія на світове панування, приписувана членам та методам масової організації, власної могої стати привабливою політичною метою. Ця оцінка, набагато історичніша з політичного боку та ірмасаїдистської богу футурія походить з імперіалізму класові і з його найбільш відуховнебесточної континентальної версії, так званих пан-рутів євреями.

Ця книга обмежена як за часом і простором, так і за предметом дослідження. Вона аналізує історію євреїв у Центральній та Західній Європі від часів приїждження євреїв до сирки Дрісфуса мією мірою, якою ця історія пов'язана з антиєврейським антисемітизмом та історією його впливу. У книзі розглядаються антиєврейські рухи, які ще достатньо міцно спиралися на реальні обставини єврейсько-неєврейських стосунків, нібито на роль, яку євреї

відіграли у розвитку національних держав, з одного боку, та на їхній ролі у несврейському суспільстві, з іншого. Виникнення перших антисемітських партій у 70—80-х рр. XIX ст. виникло змимом, коли стався похід за межами фактичного гурту користувачів конфіктів та засвідченого досвіду і відкрився той шлях, що закінчився «состаточним розв'язком». Відтоді, за доби імпералізму, за якого настав період тоталітарних рухів та правани, більше неможливо відокремити єврейське питання чи антисемітську ідеологію від аспектів, які не мають жодного відношення до реалій постійної єврейської історії. І це не лише і не насамперед тому, що ці питання відігравали таку визначну роль у світових справах, а тому, що сам антисемітизм тепер використовувався для привоаних цілей. Хоча їхнє віднесення, зрештою, потребувало, єврей не роль своєї головної жертви: воно залишило далеко осторонь усі конкретні питання як єврейських, так і несврейських інтересів.

⁴Читач знайде імпералістичні та тоталітарні корелі антисемітизму XX ст. відповідно у другій та третій частині цієї праці.

Ханна Арендт,
липень 1967

Розділ перший

АНТИСЕМІТИЗМ ЯК НАРУГА НАД ЗДОРОВИМ ГЛУЗОМ

Багато хто й далі вважає випадковістю ту обставину, що нацистська ідеологія зосереджувалася навколо антисемітизму і що нацистська політика ґрунтовно й безкомпромісно спрямовувалася на переслідування і, зрештою, винищення євреїв. Лише жак остаточної катастрофи, а ще більше — безпритуальності тих, хто вжив, і втрата ними батьківщини, зробили «єврейське питання» таким помітним у нашому повсякденному політичному житті. Те, що самі нацисти ототожнили своїм головним відкриттям — роль єврейського народу у світовій політиці — і своїм головним завданням — переслідування євреїв у всьому світі, — громадська думка розглядала як засіб привернути на свій бік маси або ж як цікаве демографічне гасло.

Нездатність сприйняти всерйоз те, що пропитували самі нацисти, є тією ж тріскавою. Навряд чи в сучасній історії можна знайти щось драгатишніше й бентежніше за той факт, що серед усіх великих незвирішених політичних питань нашого століття саме ця питання дрібна й незначна єврейська проблема має сумнівну честь увімкнути всю цю пекельну машину. Подібні розбіжності між причиною і наслідком уражають наш здоровий глузд, не кажучи вже про історичове чуття рівноваги й гармонії. Порівняно із самими подіями усі пояснення антисемітизму мають вигляд вигаданих поспіхом і навісних, щоб приховати річ, яка так різко загрожує нашому почуттю міри й нашому сприйняттю на здоровий глузд.

Одним із таких квапливих пояснень було ототожнення антисемітизму з воюючим націоналізмом і його спалахами ксенофобії. На жаль, безперервний факт, що сучасний антисемітизм зростає тією мірою, якою згасає традиційний націоналізм, і своєї кульмінації досяг саме тоді, коли розширилася європейська система національних держав з її хиткою рівновагою сил.

Уже зазначалося, що нацисти не були просто націоналістами. Їхня націоналістична пропаганда спрямовувалася на їхніх попутників, а не на переконаних членів; останнім, навпаки, ніхто не дозволялося віддалятися від ґрунтовно наднаціонального підходу до політики. Нацистський «націоналізм» мав чимало спільного з націоналістичною пропагандою останнього часу в Радянському Союзі, де вона також використовувалася лише для підкріплення відомих попереджень. Нацисти ставилися зі ширим і незмінним презирством до обмеженості націоналізму й провинціалізму національної держави; вони раз у раз повторювали, що їхній «рух», за масштабом так само інтернаціональший, як і рух більшовицький, для них важливіший за будь-яку державу, яка неодмінно має пов'язуватися з певною територією. Ототожнення антисемітизму з націоналізмом стоїть на заваді не лише нацисти, а й п'ятдесятірочна

історія антисемітизму. Перші антисемітські партії в останні десятиліття XIX ст. неж були серед перших у справі об'єднання в міжнародних масштабах. Від самого початку вони скликали міжнародні з'їзди і прагнули до координації міжнародної чи принаймні міжєвропейської діяльності.

Загальні тенденції на кшталт обігу запевнень напровадженні державності та зростання антисемітизму швидко чи мовчки задовільно повенити одним явищем: прикладом чи одвісною причиною. У більшості подібних випадків історик має справу з дуже складною історичною ситуацією, коли йому невідома, — а не спізнає, атакують — відділити один чинник як «дух часу». Існує, однак, кілька корисних загальних правил. Із погляду нашої мети найголовнішим є велике відкриття Токавілі (див.: *Toqueville A. de, L'ancien régime et la Révolution.* — [т. 2. — С. 1]) щодо причин зростання несправності французьких має до аристократії на початку революції — несправності, яка спонукала Берна зауважити, що революцією більшою мірою обходив «статус шляхтича», ніж інститут короювання. За Токавілем, французький народ ненавидів аристократів напередодні втрати ними власної влади більше, ніж будь-коли раніше, бо швидка втрата ними реальної влади не супроводжувалася якимось помітним зменшенням їхніх статків. Допоки аристократія мала величезну юридичну владу, її не тільки терпіли, а й шанували. Коли ж вона втратила свої привілеї, зокрема й привілеї експлуатувати її гнобити, народ почав сприймати її як паразитів без жодних реальних функцій в управлінні країною. Інакше кажучи, ні гноблення, ні експлуатація самі по собі ніколи не стають головною причиною для обурення; багатство без вартісної влади функції набагато нестерпніші, бо ніхто не може зрозуміти, чому його слід терпіти.

Антисемітизм досяг свого вищого рівня тоді, коли євреї подібним чином втратили свої суспільні функції та свій вплив, і в них залишилося тільки багатство. Коли Гітлер прийшов до влади, німецькі банкі були вже майже *judentum*¹ (і саме тут євреї посідали ключові становища понад століття), і німецьке єврейство загалом після тривалого постійного зростання його соціального статусу й чисельності знепадало настільки швидко, що статистики пророкували йому зникнення через декілька десятиліть. Статистика, звісно, не обов'язково відказує на реальні історичні процеси. Але слід зазначити, що з погляду статистики намісто має переслідування і знищення євреїв нацистами мало б вигляд безглузлого прискорення процесу, що відбувся б у будь-якому випадку.

Це саме стосується майже всіх західноєвропейських країн. Справа Дрейфуса виникла не за Другої Імперії, коли французьке єврейство було в Zenit свого розвитку та впливу, а за Третьої Республіки, коли євреї майже тіпнули з владишних позицій (хоч і не з публічної арени). Австрійський антисемітизм загострився не за правління Меттерніха та Франца Йосифа, а в повоєнній Австрійській республіці, коли було цілком очевидно, що наперед чи який з них

¹ Тобто ніщо єврейське (нім.). — (Прим. пер.).

верства зазнала таких самих втрат на владі й престижі через зникнення Габсбурзької монархії.

Переслідування безсиліх чи таких, що втрачають силу, груп не може бути досить пригнітим видолинцем, однак воно виникає не через саму лише підсіску нищези. Підкорення чи терити реальну владу й волюнас невиндиги тих, хто має багатство без влади, змужей змужує інстинктивне розуміння того, що влада виконує певну функцію і має певну загальну користь. Навіть експлуатація та гноблення теж змужують суспільство функціонувати і встановлюють своєрідний лад. Лише багатство без влади чи зарозумілість поза політикою сприймаються як паразитичні, марні, відрізнені, бо такі засади поривають з усім, що пов'язує людей між собою. Багатству, що не експлуатує, бракує навіть тих стосунків, котрі існують між експлуатором і експлуатованим; зарозумілість поза політикою не пов'язана навіть мінімальним зацікавленням гнобителі у гнобленому.

Західний західно- і центральноєвропейського свреїства становити, однак, усього лише атмосферу, в якій розгорталися подальші події. Цей захід сам по собі поменне їх настільки мало, настільки сама лише втрата влади аристократією поменувала б Французьку революцію. Мати на увазі подібні загальні правила важливо лише для того, щоб спростувати ті припущення здорового глузду, які змужують нас вірити, що події невиндиги чи несподіваний бунт обов'язково впливають із великої влади чи великих злочинників і що внаслідок цього організоване юдеонендигенство може бути лише реакцією на їхню впливовість і могутність, а не чимось іншим.

Серйознішою, бо впливає на значно кращих людей, є інша омана здорового глузду: оскільки євреї були цілком безсилою групою, утягнutoю в загальні нерозумні конфлікти епохи, на них могли покласти відповідальність за ці «конфлікти і, трештою, представити їх призованими винуватцями усього зла. Найкраще ілюструє це поменнення, таке дороге серцям численних лібералів, — і найкраще спростовує його — жарт, що побутував після Першої світової війни. Антисеміт стверджує, що війну спричинили євреї, і дістає відповідь: «Так, євреї і велосипедисти». «Чому велосипедисти?» — запитує перший. «А чому євреї?» — запитує другий.

Із теорії, що євреї завжди — суть агни жертвові, винищезе, що агням жертвові міг би стати із тим же успіхом і будь-хто інший. Вона обстоює підлядигу невиндиги жертви, невиндиги, яка швидко не лише те, що жертва не скоїла нічого поганого, а що взагалі не сталося нічого такого, що вимось б чиним стосувалося призначеного на принесення в жертву. Теорія спокотної жертви, що прада, у своєму чистому вигляді ніколи не з'явилася в пресі. Але хоч би там воли її прихильники захождувалися поменувати цю теорію, чому ж конкретне агни жертвові виявилось настільки придатним на цю роль, з'ясовувалося, що вони лабувають про цю теорію і igitуються

у звичайні історичні дослідження, — протягом яких не з'ясовується нічого поза творенням історії багатьма групами і виділенням з якихось причин однієї з них. Так зване ягня жертвоне неодмінно перестає бути невинною жертвою, яку світ звинувачує в усіх своїх гріхах, щоб у такий спосіб уникнути кари, а виявляється лише однією групою людей серед інших, ознакованих мірою залучення до справ світу. І річ не просто в тому, що цій групі не вдалося відокремити відроздальність з іншими через несправедливість і жорстокість світу.

Донедавна внутрішня суперечливість теорії спокутної жертви була достатньою підставою відмови від неї як від однієї з численних теорій, побудованих на ескапізмі. Однак зростання ролі терору як головного засобу привертання уваги цій теорії більшої впрогідності, ніж будь-коли раніше.

Фундаментальна відмінність сучасних диктатур від усіх тираній минулого полягає в тому, що терор використовується вже не як засіб знищення й залякування супротивників, а як інструмент управління цілковитою покірними масами людей. Той терор, який відомий нам сьогодні, застосовується без будь-якого попереднього приводу, його жертви невинні навіть із погляду переслідувача. Так було у нацистській і, коли суцільний терор спрямовувався проти євреїв, тобто проти людей з певними спільними характеристиками, незалежними від їхньої конкретної поведінки. У Радянській Росії ситуація заплютавіша, однак факти, на жаль, аж надто очевидні. З одного боку, більшовицька система, на відміну від нацистської, ніколи теоретично не припускала можливості використання нею терору проти невинних, і хоча з огляду на певну практику це схоже на лицемірство, в цьому полягає візитна відмінність. З іншого боку, російська практика навіть «паредовіша» за німеську в одному відношенні: стисло до терору жодною мірою не стримували расові міркування, а через те, що класові категорії минулого давно відкинуті, то в Росії кожен знаменщик може стати жертвою поліцейського терору. Ми тут не зупинятимемося на кінцевому підсумку правління за допомогою терору, і саме на тому, що ніхто, навіть він, ніколи не може бути вільним від страху. У нашому контексті йдеться лише про доволіність вибору жертви, й у цьому ніяку вирішальну значення має та обставина, що вони об'єктивно невинні, що їх добирають незалежно від того, що вони могли скоїти чи не скоїти.

На перший погляд, це може здатися загінитим підтвердженням теорії спокутної жертви. Справді, жертва сучасного терору має всі риси ягняти жертвоного: вона об'єктивно й абсолютно невинна, бо ніщо з того, що вона вчинила чи не вчинила, не має значення й ніхто не пам'ятає з її дозою.

Тому є спонук повернутися до такого пояснення, яке автоматично звільняє жертву від відповідальності. Такий підхід здається цілком адекватним реальності, де ніщо не вражає нас такою мірою, як цілковита невинність людини, яку скоєно мачинною жаху, і її цілковита невідатність хоч якось змінити свою

ливо. Терор, однак, лише на останній стадії свого розвитку стає просто формою правління. Для встановлення тоталітарного режиму терор має бути представлений як знаряддя здійснення певної ідеології, а ця ідеологія має здобути підтримку багатьох, і навіть більшості, перш ніж терор зможе усталитися. Головне для історика полягає в тому, що євреї, перш ніж стати головними жертвами сучасного терору, опинилися в центрі нацистської ідеології. А ідеологія, яка має переконувати й мобілізувати людей, не може обирати собі жертву довільно. Інакше кажучи, якщо в таку очевидну фальшивку, як «Протоколи єврейських мудреців», вірять так багато людей, що вона може стати керівництвом для цілого політичного руху, то завдання історика більше не полягає у викритті фальсифікації. Воно, зрештою, не може полягати у вигадуванні пояснень, які обминають основний політичний та історичний факт: що в підробку вірять. Цей факт важливіший, ніж (історично кажучи, вторинний) обставина, що це є фальсифікація.

Тому пояснення за допомогою ігнорування жертвового залишається однією з основних спроб ухилитися від розуміння серйозності антисемітизму і значення того факту, що євреї загинули до ширшої події. Настільки поширена й протиположна доктрина про «вічний антисемітизм», за якою відносинами — це нормальна і природна реакція, для якої історія лише надає більше чи менше нагод. Вибухи не потребують якогось особливого пояснення, бо суть лише природні наслідки існування вічної проблеми. Певна річ, що ця доктрина прийнята професійні антисеміти, вона-бо найкраще виправдовує будь-які страждання. Якщо правда, що людство обстоювало знищення євреїв понад два століття, то звинувачення євреїв є нормальною, навіть людською справою, а відносинами виправдана і не потребує аргументів.

Найдивніший аспект цього пояснення — через припущення споконвічного антисемітизму — полягає в тому, що його сприймає чимало неупереджених істориків і навіть ще більше євреїв. Саме внаслідок такого дивного збігу ця теорія швидко стає небезпечною і збиває з пантелику. Її ескапістські підрунті в обох випадках одні і те ж саме: як антисеміти, прохуміди, прагнуть уникнути відповідальності за свої вчинки, так євреї, змушені захищатися від нападів, ще прохумідише, за жодних обставин не бажають обговорювати питання про свою частку відповідальності. Але в тому, що стосується єврейських і нерідко християнських прихильників цієї доктрини, ескапістські тенденції офіційної апологетики ґрунтуються на важливіших і менш раціональних мотивах.

Зародження й наростання сучасного антисемітизму супроводжувалося єврейською асиміляцією, секуляризациєю та згасінням давніх релігійних і духовних цінностей юдаїзму і було взаємопов'язане з ними. Насправді відбувається ось що: значним частинам єврейського народу водночас загрожувало фізичне винищення ізолю і розчинення ізраїлів. У цій ситуації євреї, яких турбувало виживання їхнього народу, у паниковий відчайдушному не-

порозумінні схилилися за вітійну ідею, що антисемітизм попри все може виявитися чудовим засобом утримання народу в єдності, так що зі сирійянти ідої споконвічного антисемітизму навіть випливає пірна гарантія єврейського існування. Цей забобон — секуляризовану пародію на ідею вічності, що притаманна вірі в обраність і очікуванню Месії — підірплювала та обставина, що протягом багатьох століть євреї зазнавали ворожості християнського галуусу, яка справді була потужним чинником їхнього духовного та політичного збереження. Євреї перешлутали сучасний протихристиянський антисемітизм з давнім релігійним юдеонавистством — і це тим пробаєніше, що їхня асиміляція номінула християнство в його релігійному й культурному аспектах. Подібуючи очевидні ознаки занепаду християнства, вони могли через невоформованість справити їх щось подібне до повторення так званих «темних віків». Незнання чи неправильне розуміння свого власного минулого було єдиним з причин фатальної невдашки євреями справжніх і безпреполенних небезпек, що чигали попереду. Але слід також пам'ятати, що брак політичних компетенцій й дисциплінованості був зумовлений самого природою єврейської історії — історії народу без уряду, без країни і без мови. Єврейська історія являє надзвичайно видовище унікального в цьому відношенні народу: розпочавши свою історію з цілком певним уявленням про неї і з найже спідомою рівучістю досягти на землі добре окресленої мети, далі він, не позначаючи цього уявлення, дні тисячі років уникла будь-яких політичних дій. Унаслідок цього політична історія єврейського народу стала не залежною від непередбачуваних, випадкових чинників, ніж історія інших народів, так що євреї жили з однієї рози в іншу, і за жодну з них вони не брали на себе відповідальності.

З огляду на кінцеву катастрофу, що поставила євреїв на грань повного знищення, темі про споконвічний антисемітизм стада небезпечною, ніж будь-коли. Сьогодні вона б виправдала юдеонавистиків у злочинах набагато кращих, ніж будь-коли були доступними уяві. Антисемітизм не тільки не став якось містичною гарантією виживання єврейського народу, а й виявився очевидною дитиною його винищення. Проте так пояснення антисемітизму, як і «теорія згинути жертвоного» через ті ж самі причини, перевагою своє спростування реальності. Хоч би там що, а на підставі різних аргументів, але одинаково неухильно воно наголошує на такій разове характерній для жертв сучасного терору цілковитій і людській невинності, й через це здається надтвердженням фактами. Воно навіть має ту перевагу над «теорією згинути жертвоного», що певною мірою відповідає на незручне запитання: «Чому з усіх людей саме євреї?» — якщо тільки на це запитання попрошується відповісти: «Одична ворожість».

Дуже примітно, що єдині дві теорії, що, принаймні, роблять спробу пояснити політичне значення антисемітського руху, заперечують будь-яку

особливу єврейську відповідальність і відмовляються обговорювати питання у специфічних історичних термінах. Таким невизначеним запереченням значення людської поведінки, вони жадивно нагадують ті сучасні практики й форми правління, які засобами довічного терору ліквідують саму можливість людської діяльності. Якимось чином у таборах смерті євреїв мордовано ненависть у відповідності з приписаними ними теоріями повсякчасною ненависті до них: безвідносно до того, що вони вчинили чи не вчинили, безвідносно до над або честит, і навіть убивці, які лише підкорилися наказам і підкорилися своєю безпристрасною діловитістю, в неподільному безособовому перебігу подій моторошно були схожі на ті «невинні» знаряддя, якими їх аважала теорія споконвічного антисемітизму.

Такі спільні знамення теорій та практики самі по собі зовсім не є свідченнями історичної істини. Але вони є свідченнями «сучасності» таких думок і поєднують їх причастність для загалу. Вони цікавлять історика лише тому, що самі становлять частину історії й тому, що стоять на шляху його пошуку істини. Будучи сучасництвом, він так само здатний піддатися їхній переконливій силі, як і будь-хто інший. Обережність у ставленні до загальноприйнятих думок, які претендують на пояснення шліфів течій історії, особливо важлива для історика нових часів: минуле сторіччя створило силу-силенну ідеологій, що претендують на роль ключів до історії, а насправді є лише відчайдушними спробами уникнути відповідальності.

Платон у своїй знаменитій боротьбі з античними софістами виявив, що їхнє універсальне «мистецтво зачаровувати душі словами» (Федр, 261) не мало нічого спільного з істиною, а було спрямоване на погляди, змішані за самою своєю природою, які мають силу лише «на час угоди і поки ця угода зберігасться» (Теетет, 172). Він також виявив дуже ненадійне становище істини у світі, бо «я поглядів походить переконання, а не з істини» (Федр, 260). Найрішучіша відмінність між давніми і сучасними софістами полягає в тому, що давні задовольнялися минутою перемогою аргументу за рахунок істини, тоді як сучасні прагнуть до трикутної перемоги за рахунок реальності. Інакше кажучи, одні руйнували гідність людської думки, а інші руйнують гідність людської дії. Давні маніпулятори логічно створювали проблему для філософів, сучасні ж маніпулятори фактами стовбачили на шляху історика. Адже руйнується сама історія, і її розумність — ґрунтована на тому факті, що історія твориться людьми і тому може розумітися людьми, опиняється під загрозою, як тільки факти перестають бути певід'ємною частиною минулого й сучасного світу, і ними зловживають для докозу тієї чи іншої думки.

Звісно, якщо відкинути наслідки і не сприймати традицію як щось безперечне, залишається небагато провідників у лабіринті безмовних фактів. Такі труднощі для історіографії, однак, є ще дуже незначущими наслідками, якщо брати до уваги зливі погрязини нашого часу та їхній вплив на історичні будови західної

дешевості. Їх нетримним результатом стало виявлення всіх тих складників нашої історії, які досі були приховані від нашого зору. Це не означає, що руйнування під час цієї кризи (мабуть, найглибшої кризи в західній історії після падіння Римської імперії) було лише чисто зовнішнім, хоча багато що з того, що ми декілька десятиліть тому вважали непорушними сутностями, виявилось лише фасадом.

Одноточний занепад європейської національної державності та наростання антисемітських рухів збіглися організованою націоналістичною Європою і винищення євреїв, підготовлене перемогою антисемітизму над усіма іншими «змамками» — суперниками у попередній боротьбі за панування у суспільній думці, слід сприймати як серйозну загрозу на джерела антисемітизму. Сучасний антисемітизм треба розглядати в ширшому контексті розвитку національної державності, і водночас його джерело має виявитися у певних аспектах єврейської історії та суто єврейських функціях протипою останніх століть. Якщо на останній стадії деінтеграції антисемітизм після виявлення неефективнішим способом нападения й організації великих мас людей заради імперіалістичної експансії і руйнації старих форм правління, то елементарні ключі до розуміння наростаючої ворожості між певними групами суспільства і євреями мають міститися в попередній історії стосунків між євреями і державою. Ми продемонструємо це явище у наступному розділі.

Постійне зростання суцільної ярми, тобто *declassés*² з усіх класів, породило лідерів, яких не обходило, чи справді євреї мали досить ягн, щоб на них сфокусувати політичну ідеологію. Якщо ні лідери раз у раз вбачали в євреях «ключ до історії» і головну причину всього лиха, то попередня історія стосунків між євреями і суспільством має містити елементарні свідчення ворожості між юдеями і євреями. Стосунки між євреями та суспільством ми розглянемо у третьому розділі.

У четвертому розділі йдеться про Справу Дрейфуса, своєрідну генеральну репетицію вистави наших часів. Оскільки вона надає особливу можливість викласти в коротку історичну мить життя приховані потуги антисемітизму як головної політичної зброї в політичній будівлі XIX ст. з її порівняно «близькосовіською розсудливістю, що справу буде розглянуто з усією детальністю.

У наступних трьох розділах, неважко рід, аналізуються лише попередні моменти, які не було повністю усвідомлено аж доти, доки на авансцену політичного життя не вийшли занепад національної державності й розвиток імперіалізму.

² Декаласованість (Фр.) — (Прим. пер.)

Розділ другий

ЄВРЕЇ, НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА Й ЗАРОДЖЕННЯ
АНТИСЕМІТИЗМУ

І. Двозначності емансипації та євреїв як державний банкір

У ХІХ ст., в Zenті свого розвитку, національна держава надала своїм мешканцям-євреям рівні права. За умовністю й відсутністю невідповідності в тому, що євреї отримали своє громадянство від урядів, на протязі століть пробили національність передумовою громадянства, а однорідність населення — неодмінною рисою держави, крилися глибші, латентні й фатальніші суперечності.

Двозначне ставлення національної держави до свого єврейського населення передувало низці указів про рівноправність, що повільно й всерйоз наслідували французький едикт 1792 р., і супроводжувало її. Крах феодального ладу породив нове революційне поняття рівності, за яким «націю всередні нації» було вже тоді терпіти. Обмеження й принизи для євреїв мали бути скасовані водночас із усіма іншими особливими правами й свободами. Таке змінення рівності, однак, значною мірою залежало від змінення механізму незалежної держави, яка у вигляді чи то освіченого деспотизму, чи то конституційного урядування над усіма класами й партіями, могла в блискучій ізоляції діяти, керувати та представляти інтереси нації як цілого. Тому, починаючи з кінця ХVІІ ст., постає небувала потреба в державному кредиті та в подальшому розширенні державної сфери економічних і ділових інтересів. Водночас жодна група населення Європи не була готова надати державі кредит чи взяти активну участь у розвитку державного підприємництва. Тож цілком природно, що на довший покликали євреїв, які мали діловитий досвід захарства та зв'язки з європейською зниттю, котрій євреї зазвичай замишували захистом на місцях і звичайно залагоджували фінансові справи. Надання євреям певних привілеїв та ставлення до них як до окремої групи кочевників відповідали інтересам нової державної комерційної діяльності. За жодних обставин держава не могла дозволити собі допустити шкловите зниття євреїв зі рештою населення, яке відмовлялося кредитувати державу, не зважало бажання брати участі в розкортанні підприємств, що належали державі, й продовжувало дотримуватися звичайної практики приватнокапіталістичного підприємництва.

Тому емансипація євреїв, забезпечувана системою національних держав Європи протязі ХІХ ст., мала двоїсте походження і подвійну двозначність. З одного боку, вона пояснювалася політичною і правовою структурою нової держави, що могла функціонувати тільки за умов політичної та правової

рівності. Уряди у власних інтересах мали якомога повніше й швидше використати переривистість, притаманну старому ладу. З іншого боку, вона була очевидним наслідком поступового розширення специфічних єврейських привілеїв, сворішуваних наданих лише особам, а потім через них осіб вузькому колу заможних євреїв. Тільки коли ця обмежена група не могла далі самотужки впоратися з постійним зростаючим вимог державного підтримання, такі привілеї, презентуючи, поширилися на все західноєвропейське й центральноєвропейське єврейство¹.

Таким чином, в одні і той самий час і в одних і тих самих країнах емансипація означала рівність та привілеї, руйнацію колишньої автономії єврейської громади та свідоме збереження євреїв у якості особливого групи в суспільстві, скасування особливих обмежень і особливих прав та поширення таких прав на більшу групу осіб. Рівність умов для всіх єврейських громадян стала засновком нової держави. Хоча такої рівності й було досягнуто, привабливі до міри позбавлення колишніх панівних класів їхнього привілею на управління, а колишніх пригноблених класів — їхнього права на захист, цей процес збівся з народженням класового суспільства, де єврейський змюк було розділено в своєвольному й соціальному плані настільки ж діло, як за старого режиму. Рівність умов існування, як її розуміли вибачні за Французької революції, стала реальністю тільки в Америці, а на Європейському континенті й відразу ж замінилася чисто формальною рівністю перед законом.

Основна суперечність між державою, що ґрунтується на рівності перед законом, і суспільством, ґрунтованим на нерівності класової системи, перешкодила розвитку дієвих республік і зародження нової політичної ієрархії. Непереборна нерівність соціальних умов і той факт, що на континенті особи нав'язувалися класова належність та, аж до Першої світової війни, практично гарантувалися їй з народження, могли проте співіснувати нарівно з політичною рівністю. Тільки політично відсталі країни, як, наприклад, а, зберігали певні феодальні пережитки. Тут представники аристократії, яка загалом теж перетворювалася все на клас, мали привілейований політичний статус і тому

¹ Права і свободи надані єврейським євреям у XVII—XVIII ст., сучасним історикам ніколи не вдалося знову проаналізувати рівності: придворні євреї могли вимагати, де тільки хотіли, їм дозволялося вільно пересуватися по землі свого суверена і носити зброю, вони мали право на особливий захист з боку місцевої влади. Насправді ж ці придворні євреї, що у Пруссії характеризувалися *Generalprivilegierte Juden* (загальнопривілейовані євреї — *Гей*), не були в крайньому становищі не тільки за решту євреїв, які все ще жили за аналогічними обмеженнями, а й за своїх сусідів-євреїв. Рівень їхнього життя був надзвичайно вищим, ніж рівень життя тодішнього середнього класу, а їм привілеї здебільшого перевищували привілеї купців. Сучасники не оминувати згадати цю ситуацію. Християн Вільгельм Діам, католицький публіцист змисловий євреїв у Пруссії XVIII ст., свідчився на практиці, установлені з члена Фрідріха Вільгельма I, за яким багаті євреї надавалися «суспільні піддані й піддані», часто «та рідко не рівнозаконні громадяни (тобто неєвреї)» і не згадує про них (*Dahin Ch. P. Denkwürdigkeiten meiner Zeit.* — Leipzig, 1814—1819. — Bd. 4. — S. 407).

мощи, як група, зберігати певне особливе відношення до держави. Але не були лише пережитки. Повний розвиток класової системи означав, що статус особи визначався її належністю до свого класу і його відношенням до інших класів, а не місцем особи в державі чи в державному механізмі.

Єдиним винятком із цього загального правила були євреї. Вони не становили власний клас і не належали до жодного класу своїх країн. Як група, вони не були ні робітниками, ні представниками середнього класу, ні землевласниками, ні селянами. Їхні статки потрібні робили їх частиною середнього класу, однак вони не брали участі в його капіталістичному розвитку. Вони були мало представлені в промисловому підприємстві, а коли на останніх стадіях своєї історії в Європі і стали великими працедавцями, то наймали службовців, а не робітників. Іншим класу чи, їхній статус визначався тим, що вони євреї, і не визначався їхніми стосунками з іншим класом. Їхній особливий захист з боку держави (чи в старій формі ланки привілеїв, чи за допомогою особливого укладу про зрівняння в правах, якого не потребувала жодна інша група і якоюшня яєного підделки треба було випадков ворожості суспільства забезпечувати силою) та їхні особливі послуги урядам перешкоджали як їхньому залученню до системи класів, так і становленню як окремого класу². Тому в тих випадках, коли їх допускали в суспільство, і вони включалися до нього, євреї ставали чужо визначеною, самозбережуваною групою всередині одного і класів — аристократії чи буржуазії.

Немає сумніву, що незадоволеність національної держави в тому, щоб євреї замінялись особливою групою і не асимілювались в класовому суспільстві, ліглася із незадоволеністю євреїв у самозбереженні й визнанні як групи. І більш ніж ймовірно, що без такого збігу інтересів думала урядів виявилися б намірами. Обидві потужні тенденції держави — до встановлення рівності всіх громадян, суспільства — до включення кожної особи до того чи іншого класу, — вочевидь були пов'язані з повною асиміляцією євреїв, і подолати їх могло тільки посилання урядового втручання і добровільного сприяння. Офіційна політика щодо євреїв, зрештою, не завжди була настільки послідовною й неухильною, як можна було б припустити, якщо виходили тільки з класових релігійних³. Справді, дано спостерігати, як послідовно євреї нехтували всіма

² Якоб Дешанський в своїй дискусії навколо єврейської проблеми вказує на те, що євреї не належали до жодного суспільного класу, і говорить про «Klassenlosigkeit» (дан. Weltwirtschafts Archiv. — 1929. — Bd. 30. — S. 123 ff.), однак збачає тільки недоліки такого становища у Східній Європі, не помічаючи його істотних перешкоди в країнах Західної та Центральної Європи.

³ Наприклад, як Фрідріх II по Семібрінській війні в Пруссії було докладно ретруку з метою інкорпорувати євреїв до своєї історії комерційної системи. Коштовний загальний Єврейський регламент 1780 р. було замінено системою особливих доводів, які надавалися лише тим, хто вкладав значну частину свого статку в нові мануфактурні підприємства. Члени і тут, як і повсюди, політичні намірності уряду таїлися під повною незалежністю.

можливостями для нормального капіталістичного підприємництва й бізнесу⁴. Одних без цікавості та відповідних заходів з боку урядів гвіреї напевн чи збереться й свого ґрунтую ідентичність.

На протилугу всім іншим ґрулам, статус і становище сареїв визначалися державною. Оскільки ж ця держава не мала якїсь іншої соціальної реальності, то вони в соціальному плані опинилися у порожнечі. Їхня соціальна нерівність була тільким іншою, ніж нерівність у класовій системі. Вона була здебільшого наслідком їхніх відносин із державою, отже, у суспільстві вже сам факт, що людина нарядилася саресм, означав для неї або надприроді, тобто перебування під особливою протекцією уряду, або ж паразку в правах, брак певних прав і можливостей, а яких саресм відмовили, аби запобігти їхній асиміляції.

Схематичний планер цього одночасного розвитку й занепаду сиронейської системи національних держав і сиронейського євреїства має вигляд приблизно таких етапів:

1. Протягом XVII—XVIII ст. спостерігався повільний розвиток національних держав під оїкою абсолютних монархій. Всюди окремі особи піднісалися з глибини темряви до впливового і подеколи бізнесучого становища придворних сареїв, які фінансували державні справи і залагоджували фінансові оборудки своїх князів. Цей процес настільки ж мало впливав на становище мас, що продовжували жити більшою чи меншою мірою за феодального ладу, як і на становище євреїського народу загалом.

2. Після Французької революції, яка різко змінила політичні умови на всьому Європейському континенті, з'явилися національні держави в сучасному розумінні, ділові справи яких потребували значно більших капіталів і кредитів,

⁴ Фелікс Прібер (*Friedrich F. Die Judenpolitik des Habsburgischen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert // Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit* — 1915) наводить типовий випадок з початку XVIII ст.: «Один державний фабрикант в Гельсінґі, Нижня Австрія, що мав субсидій від місцевої влади, перетворив виробництво продукції, опис Бернгардта для імператорови трохи, щоб прибутки й. Коли йому запропонували переобрати фабрику собі, він відмовився, пояснившись на те, що його час забирати фінансові оборудки».

Див. також: Кюллер М. Beiträge zur neuem jüdischen Wirtschaftsgeschichte. Die Juden in Halbesstadt und Umgebung // Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur. 1927. — Bd. 3.

За такою традицією, яка атримувала багатьох сареїв осторонь справ з іншими потіями з капіталістичною світ, в 1911 р. царина Ротшильд продати свою частку в нафтових родовищах Баку ґрупі «Ройал Шелл», коли вже були експлуатирні після Рокфеллера нафтовіме нагання світу. Про цей випадок див.: Lewentzky E. Wie sie groß und reich wurden. — Berlin, 1927.

Наступне твердження Андре Сіюа (*Syon A. Les Juifs // Revue Economique Internationale* — 1912), висловлене в полеміці з Бернером Замбартом, який ототожнював діяльність сареїв із капіталістичним розвитком, можна стриймати як загальне правило: «Ротшильди й інші євреї, найкращі виконавці зайнятті питаннями державних справ і міжнародною рукою капіталу, хотіли не принудити... створювати певні виробництва».

ніж будь-коли просили придворних євреїв надіти кимі. Нові підвищені урядові потреби м'г задовольнити тільки об'єднаний статок заможних промислків західноєвропейського і центральноєвропейського єврейства, довірений ними окремим провідним єврейським банкірам її цією метою. Цей період приніс надання привілеїв, досі потрібних лише придворним євреям, ширшому заможному класу, який зумів у XVIII ст. осісти у важливіших міських і фінансових центрах. Зрештою, в усіх повністю сформованих національних державах євреї дістали повну рівноправність. Від неї утримувалися тільки в тих країнах, де євреї через свою чисельність і загальну відсталість відповідних країн не зуміли організуватися в особливу окрему групу, економічна функція якої полягала б у фінансовій підтримці свого уряду.

3. Оскільки такої тісної стосунки між національним урядом і євреями сформувалися на байдужість буржуазії до політики загалом і до державних фінансів зокрема, цей період завершився наприкінці XIX ст. з розвитком імперіалізму, коли капіталістичне підприємництво у формі акційної вже не могло здійснюватися без активної політичної підтримки і втручання держави. Імперіалізм відносно підтримував самі відповідні національні держави і привів їх до європейського співтовариства нашої конкурентний дух ділових відносин. У перші десятиліття цього розвитку євреї поступилися своїм винятковим становищем у державних справах на користь підприємств імперіалістичного ґатунку. Їхнє значення як групи зменшилося, хоч окремі євреї зберігали свій вплив у ролі фінансових радників і міжєвропейських посередників. Ці євреї, однак, на противагу державним банкірам XIX ст., мали ще меншу потребу в єврейській спільноті загалом, дотри й статки, ніж придворні євреї XVII—XVIII ст., і тому вони нерідко цілковито поривали з єврейською громадою. Єврейські громади більше не були фінансово організовані, і, хоч окремі євреї з високим становищем в очах неєврейського світу залишалися представниками єврейства в цілому, за цим було мало чи взагалі не було ніякої матеріальної реальності.

4. Протягом десятиліть, що передували вибуху Першої світової війни, західне єврейство як група розпадалося разом зі національною державою. Швидко занепада Європа поступово втрачала своє позбавленню своєї колишньої могутності, розворошенням у натовпі заможних індивідів. За імперіалістичної доби єврейський статок утратив значення. Для Європи, позбавленої відсуття рівноваги сил між нацією й почуття загальноєвропейської солідарності, ненациональний, міжєвропейський єврейський елемент став об'єктом шкідливої неадаптивності через непридатність своїх статків, і мавати — через брак сили.

Першим рівновидом влади, що потребував регулярних прибутків і надійних фінансів, були абсолютні монархії, за яких постали національні держави. Феодальні князі й королі теж потребували грошей і навіть кредитів, але тільки для конкретної мети й тимчасової діяльності. Навіть у XVI ст., коли Фуггери

надали свій кредит у розпорядження держави, вони що не думали про запровадження особливого державного кредиту. Абсолютні монархії спочатку задовольняли свої фінансові потреби почасті старими способами — війною та грабуном, частково за допомогою нового засобу — податкової монополії. Це підтримувало могутність і руйнувало статки знаті, та не приборкувало дедаль більшу ворожість населення.

Тринадцятий час абсолютній монархії вимав в суспільстві клас, на який можна було б покласти та такою ж певністю, як феодална монархія покладалася на знаті. У Франції неситименна боротьба між сіззджим й монархією, що хотіла інкорпорувати їх у державну систему, трималася з XV ст. Найцікавішими із них експериментів були, безсумнівно, виникнення меркантилізму та спроби абсолютистської держави пабути абсолютної монополії на національне підприємництво й виробництво. Лиша, коли все це скінчилося, і банкрутство, зумовлене узгодженням опаром націонної буржуазії, досить добре відомі¹.

До ухвал про емансипацію кожен князівський дім і кожен монарх Європи вже мав свого придворного сарє для наглядження фінансових справ. У XVII—XVIII ст. ці придворні сарє завжди були світними особами, які мали та жак та кредит по всій Європі, але не становили міжнародного фінансового організму². Для цих часів, коли особинні сарє і перні маленські заможні

пазко, однак, перемінити зміна меркантилістських експериментів на майбутній розвиток. Франція була єдиною країною, де система меркантилізму апробувалася послідовно і сформувала певний розвиток мануфактур, зобов'язана своїм теплим утриманням державі. Країни так ніколи й не відійшли цілком від цього досвіду. За доби великого підприємництва й буржуазії уникали незатишних інвестицій у містську цивільність, а й бюрократія, яка породжена меркантилізмом, пережила крих системи. Хоча французька бюрократія так отримала всі свої продуктивні функції, вона надалі мала тенденцію для країни і становила більшу перешкоду для її відоклення, ніж буржуазія.

¹ Явище відоме в історії багатьох країн. В Англії з часів банкіра королеви Єлизавети Маррієт і єврейських фінансистів відьєжа Кримхелл справа дійшла до того, що одні із шовалієрів єврейських брокерів, допущених на Лондонську фондову біржу репродуковали частково частинку від урядових позик цієї краї (див.: *Baron S. H. A social and religious history of the Jews*. Vol. 2. *Jews and capitalism*. — N. Y., 1937). В Австрії лише за чотирі роки (1695—1739) сарє надані зростаю кредитів на понад 35 мільйонів флоринів, а смерть Євзефа Шенкенбергера в 1793 р. спричинила серйозну фінансову кризу як для держави, так і для імператора. У Північній в 1808 р. сарє зотверджували й відновлювали 80 відсотків усіх урядових позик (див.: *Georg von M. Samuel Oppenheimer and sein Kreis*. — Wien, 1933). У Франції ухвали меркантилізму були особливо сприятливі для сарє, і саме Кошбер носило поштовування його вартість для держави (*Baron S. H. Op. cit.* — *Loc. cit.*), а в середині XVIII ст. за посередства через «Нашою державою і Нашою особовою та вартість ім князівській державі, пропонували нимовити сарє Лівана Калмера (*Antoine L. Du Baron Louis François de La Roche, Chevalier Calmer / Souverain et Science*. — Vol. 1. — P. 52—55). У Пруссії «Міністерство Фінансів П. дослідив титули, а виробничі XVIII ст. 400 єврейських фінансирів згадувалися варті з підданствомину груп у Берліні одні із найкращих опинів Берліна і прої сарєв у його діяльності на початку XVIII ст. див. у кн.: *Dilthey W. Das Leben Schleiermachers*. 1876. — S. 182 ff.).

єврейську громаду були могутнішими, ніж будь-коли у XIX ст.⁵, характерні підтвердженість, з якою обговорювався їхній привілейований статус та їхнє право на шлюб, і ретельне засвідчення владою важливості їхніх послуг для держави. Не було ані найменшого сумніву чи неясності щодо зв'язку між зробленими послугами і наданими привілеями. Привілейовані євреї отримували дворянські титули, що вважалося цілком природним, — у Франції, Баварії, Австрії та Пруссії, так навіть зовні вони були чимось більшим, ніж просто заможними людьми. Той факт, що Ротшильди зазнали таких труднощів, поки австрійській уряд не затвердив їхнє подання щодо титулу (йм вдалося цього досягти 1817 року), знаменував завершення цілої доби.

Наприкінці XVIII ст. стало очевидним, що жоден стан чи клас у різних країнах не мав бажання чи здатності стати новим панівним класом, тобто так ототожнити себе з урядом, як протягом попередніх століть знали⁶. Невдача, якої зазнала абсолютна монархія в пошуках зміни в суспільстві, призвела до повномасштабного розвитку національної держави і її прагнення бути вищою за всі класи, цілком незалежною від суспільства і його парткулярних інтересів, справжнім і єдиним представником нації в цілому. З іншого боку, це призвело до поглиблення розриву між державою і суспільством, на якому ґрунтувалася національна держава. Без цього не було б потреби — чи навіть можливості — ввести євреїв до європейської історії на рівних засадах.

Коли всі спроби укласти союз із якимось із головних класів суспільства виявлялися марними, держава віддала перевагу перетворенню себе на везичесне ділове підприємство. Звичайно, це мало статися тільки в адміністративних цілях, але розмах фінансових та інших інтересів, як і витрат, був настільки значним, що залишалося лише визнати існування з XVIII ст. особливої сфери державного підприємництва. Незалежний розвиток державного бізнесу був зумовлений конфліктом із фінансово потужними силами доби — з буржуазією, що йшла шляхом приватних інвестицій, уникала будь-якого втручання держави і відмовлялася брати активну фінансову участь у тому, що вважалося «непродуктивним» підприємством. Тому євреї були єдиною частиною населення, готовою фінансувати починання держави і поглинути свою долю з її подальшим розвитком. Маючи кредит і міжнародні зв'язки, вони були в

⁵ На початку XVIII ст. австрійські євреї домігалися зборони «Evidentes Judentum» (1783) Елзасенбергера, а наприкінці цього століття «Венеціанського купця» можна було ставити у Берліні лише з належним правом, що містив вибачення перед єврейською аудиторією (первинправовою).

⁶ Єдиним і нестогіним винятком можна вважати тих відкупників (*fermeurs-général*) у Франції, які орендували в держави право збирати податки, гарантуючи урядові установлену суму. Вони дістали свої великі багатства від абсолютної монархії і безпосередньо залежали від неї, однією були надати дрібною групою і надто обмужілим винцем, щоб мати самі по собі економічний вплив.

чудовій ситуації, аби допомогти національній державі утвердитися поміж найбільшими підприємствами і підприємцями тієї доби¹⁰.

Значні привілеї, випливають змін в умовах існування євреїв були особливо платно віддані надійних послуг і водночас винагородою за великий ризик. Найбільшим приємком стала рівноправність. Якшо *Mitglieder*¹¹ Фрідріха Пруського чи придворні євреї австрійського імператора через «загальні привілеї» і «патенти» набули тих самих прав, які через шовінізми в ім'я емансипації та рівноправ'я отримали всі прусські євреї, які внаслідок XVIII ст., в зв'язі своєї заможності, берлінські євреї зуміли перешкодити прийняттю зі східних провінцій своїх одноплеменників, оскільки не бажали ділитися своєю «привілеєю» з біднотою, яку не визнавали рівною собі; якщо зі часів французьких Національних зборів євреї Борао й Авіньйона несамовито протестували проти надання французьким урядом рівних прав євреям зі східних провінцій — стає зрозумілим, що євреї принаймні мислили не категоріями рівних прав, а категоріями привілеїв і особливих свобод. І насправді не дивно, що привілейовані євреї, тісно пов'язані зі справами своїх урядів і цілком усвідомлюючи характер і умови свого статусу, не були схильні прийняти для всіх євреїв той дар свободи, який вони самі мали як цю послуг. Вони знали, що ця плата ретельно підрахована, і швидк чи на неї матимуть право всі¹².

Тільки наприкінці XIX ст. з розвитком імпералізму, замоюю класи почали переглядати свою початкову оцінку державного підприємництва як непродуктивного. Імпералістична експансія разом із постійним удосконаленням засобів насильства та абсолютною державною монополією на них зробила участь у державних справах шкідливою комерційною пропозицією. Це, певня річ, означало, що євреї поступово, але неухильно втрачати будуть своє виняткове та унікальне становище.

Але, на щастя для євреїв, їхнє піднесення з мороку до політичного життя уринулося й ще раніше, якби вони обмежилися у зростаючих національних

¹⁰ Про нагальну потребу у зв'язках між урядовим бізнесом і євреями носили судити з них випадки, коли політику маво першитою повноважень і рішуче антієврейським настроїми. Так, наприклад, Бімарк згодом уголосно декларував антисемітський проміт, а будучи рейхсканцлером, став близьким другом Гельфхольдера і являвним захисником євреїв від антієврейського руху при дворі герцога Штеверн в Берліні. Вільгельм II, хоча й несприймав усіх антієврейських рухів 80-х років як хронічних і представників антієврейської внутрішньої прусської знаті, але тимчасово снів антієврейські переконання і відкинувся від своїх протистантієвритів, коли посів трон.

¹¹ Трак. «членств євреїв» (Нис.). — (Прим. пер.).

¹² Як у XVIII ст. так, де інші групи євреїв ставали досить значимими, щоб бути важливими державі, вони користувалися шкідливими привілеями і відокремлювалися як групи від своїх менш значимих і менш корисних побратимів навіть у тіх же самій країні. Поштов до *debtengelden* (нім.) євреїв від єврейства. — Пер.) у Пруссії, євреї Борао й Бавенно у Франції користувалися рівноправністю задовго до Французької революції, і їхня участь пропонувалася викласти свої скарги і претензії разом з іншими станом (із саксонців) Генеральним Штатом 1787 р.

державою лише комерційними справами. До середини XIX ст. лівні держави набули достатньої самовпевненості, щоб обходитися без європейської підтримки й фінансування державних позик¹¹. Крім того, зростання усвідомлення громадянами того, що їхня особиста доля дедалі більше залежить від долі їхніх країн, зумовило їхню готовність надавати урядом більше за необхідні кредити. Сама по собі ринковість відповідала й загальній доступності урядових облігацій, які, зрештою, почали вважати найнадійнішою формою вкладення капіталу крім через ту просту причину, що тільки держава, здатна вести національну війну, могла захистити власність своїх громадян. Із середини XIX ст. євреї могли зберігати свої провідні позиції тільки тому, що далі відігравали й іншу, важливішу й фатальну роль — роль, так тісно пов'язану з їхньою участю в долі держави. Позбавлені власних територій та уряду, євреї також були міжєвропейським елементом. Національна держава була змушена зберігати цю міжнародний статус, бо на ньому ґрунтувалися фінансові послуги євреїв. Але навіть цю економічну користь євреїв сама по собі вичерпалася, міжєвропейський статус євреїв зберігав велике значення для держави за часів національних конфліктів і воєн.

Якщо потреба національних держав у послугах євреїв формувалася повільно й логічно, впливовими із загального контексту європейської історії, то віднесення євреїв до політичної та економічної значущості були раціональним і несподіваним як для них самих, так і для їхніх сусідів. Наприклад, середньовічний єврей-лихвар утратив усе своє колишнє значення з на початку XVI ст. євреї вже стали вигнанцями з міст і торгових центрів до містечок і сіл, звичайно таким чином уніфікований захист з боку віддаленої англійської влади на нездійснений статус, забезпечуваний місцевою дрібною знаттю¹². Поворотним моментом стало XVII ст., коли під час Тридцятилітньої війни саме завдяки своєму розповсюдженню ці дрібні, незначні лихвари зуміли забезпечити необхідне постачання найманіми арміям полководців у далеких краях і з допомогою дрібних торговців закуповувати провіант у різних провінціях. З огляду на те, що ці війни залишалися напівфеодалітними, багато-менш приватними справами князів, не пов'язаними з інтересами інших класів і необхідними підтримки народу, набуття євреїв у статусі були дуже обмеженими і ледь помітними.

¹¹ На думку Жана Елієффа (*Le Juifisme. J. Histoire des grandes opérations financières*. Vol. 3. Banque, Bourses, Esprits. — 1857), за Античної імперії тільки євреї і зокрема дім Ротшильдів, чинили асеріони стабільному державному кредиту на *banque de France*. Він стверджує також, що після 1848 р. зробили діяльність Ротшильдів неперспективною. *Refael S. Gross: Studies R. The Jews in the economic evolution of Central Europe // Jewish Social Studies — Vol. 3. — 1947. — № 1* також стверджує, що після 1830 р. «державний кредит уже став менш розвиненим, ніж християнський і фактично почав віддаватися цим справам дедалі більшою мірою». Також стверджує, що євреї суперечать факт, що між Ротшильдами і Наполеоном III були перемовини відносно кредиту, але не могли бути єврейською англійською тенденцією добу.

¹² Див.: Friedländer F. Op. cit.

Однак кількість придворних сирей збільшилася, бо тепер потребу в них відчували важкий феодалний дім.

Почина придворні сирей обслуговували дрібних феодалів, які, представляючи знать, не претендували на представництво якоїсь центральної влади, вони були слугами немого лише однієї групи суспільства. Маєтності, якою вони займалися, гроші, які вони позичали, заклади, які вони закупували. — усе це виходило приватною власністю їхнього господаря, тож така діяльність не могла залучити їх до політичних справ. Навісильні чи привілейовані, сирей все одно не могли стати хоча б хоча б важливим політичним питанням.

Проте коли змінилися функції феодалного панів, вони їм перетворилися на князі чи королі, зайнялися і функції його придворного сирей. Сирей, як чужоїсхідний елемент, не виявляючи особливого зацікавлення до подібних змін у своєму оточенні, були, звісно, останніми, хто усвідомив підвищення свого статусу. Їхні турботи не виходили за межі придворного приватного бізнесу, а їхня лояльність залишалася особистою справою, не пов'язаною з політичними послідами. Лояльність означала чесність, вона не вимагала ставати на чийсь бік у конфлікті чи зберігати відданість із політичних причин. Закупити провіант, одягти і нагородити війська, позичити гроші для вербування найманців — усе це було тільки проявом зацікавленості в успіху ділового партнера.

Такий тип стосунків між сирейми й аристократією був єдиним, що буди- жин пов'язував якусь групу сирей і іншими верствами суспільства. Зникнувши на початку XIX ст., він виникав знову не замовлено. Від нього в сирей залишився лише потяг до аристократичних титулів (особливо в Австрії і Франції), а в несірей — особливий ліберальний антисміттизм, який змішував докучи сирей і знать і розливав обох як свого роду фінансовий союз проти злишньої буржуазії. Подібні міркування, зовсім чужі Пруссії і Франції, користувалися певною довірою доти, доки не відбулася загальна емансипація сирей. Принцип придворних сирей справді мав очевидну подібність до прав і свобод знать: і сирей справді такою ж мірою боялися втратити ці привілеї та змусували таку ж саму аргументацію проти рівності, як і представники аристократії. Залишені міркування стали ще привабливішими у XVIII ст., коли найпривілейованіші сирей одержали молодші титули, і на початку XIX ст., коли заможні сирей, втративши зв'язки з сирейськими громадами, шукали нового соціального статусу й почали наслідувати аристократію. Однак усе це не мало значних наслідків, бо було цілком очевидним, що дворянство швидко зникло, а статус сирей, навпаки, постійно підвищувався, а також тому, що саме аристократія, зокрема в Пруссії, виявилася першим класом, котрий виробив антисмітський ідеологію.

Сирей були постачальниками під час воєн і слугами вояків, але самі не брали участі в конфліктах, і від них цього й не чекали. Коли ці конфлікти переросли у національні війни, сирей залишалися інтернаціональним елемен-

тоб, зирчення і користність якого позивали саме у відсутності зв'язку з якоюсь національною справою. Вже не державні банкіри і не військові поставальники (останньою фінансованою сферою війною була Австро-Пруська війна 1866 р., коли Баяєхредер допоміг Бісмарку після відмови пруського парламенту в необхідних кресантах), євреї стали фінансовими радниками й помічниками в мирних переговорах, а також — у менш організованій і неспеціалізованій сфері — поставальниками воєни. Останні мирні договори без ділового євреїв були укладені між континентальними державами і Францією та Віденському інтереси. Роль Баяєхредера в мирних переговорах між сою та Францією 1871 р. мала вже більше значення, ніж його допомога під час війни¹⁷. Він став у ще більший пригоди наприкінці 70-х рр., коли завдяки своїм зв'язкам із Ротшильдами забезпечив Бісмарка непрямым каналом зв'язку з Бенджаміном Дізраелі. Версальський мирний договір був останнім, під час підписання якого євреї відігравали помітну роль як радники. Останнім євреєм, котрий заплучував своїм значенням у національному житті міжнародним єврейським зв'язком, був Паульстер Ратенау, нещасливий міністр закордонних справ Веймарської республіки. Він поспитився життям (як висловився один із його колег по його смерті) за те, що пожертнував своїм престигем у міжнародному фінансовому світі й підтримкою євреїв у всьому світі¹⁸ заради міністерія нової республіки, ніколи невідомий на міжнародній арені.

Те, що антисемітські уряди не використовуватимуть євреїв у військових і мирних справах, є очевидним. Проте усунення євреїв з міжнародної арени мало загальніший і глибший сенс, ніж антисемітизм. Саме через те, що євреїв мало використовували як національний елемент, вони могли бути цінними у воєнних і мирних справах тільки доти, доки кожна сторона під час війни свідомо прагнула зберегти можливість миру, тільки доти, доки метою всіх був компромісний мир і відновлення *modus vivendi*. Як тільки вирішальною подією стало гасло «перемога або смерть», а війна насправді спрямовувалася на повне знищення ворога, євреї вже не могли жодним чином стати в пригоди. Така подітка в будь-якому разі означала руйнування тількиматеріального життя, хоча знищення з політичної арени і навіть заперяд особливості групового життя аж ніяк не обов'язково мали призвести до їхнього фізичного винищення. Часто повторювана теза, що євреї стали б нищестями

¹⁷ За однією розповіддю, сумлінно переказуваною в обох біографіях, Бісмарк сказав єврею ж після поразки Франції в 1871 році: «Перш за все, Баяєхредер має виринати до Парижа, зібратися зі своїми націонал-еміційними сучасниками та обговорити не тільки міліарди франків репараций і банкрутство Цимі, *Schlingens & Henrichs* soll die Juden. — Berlin, 1921).

¹⁸ Див.: *From "H. Walter Rathenau and the Jewish Race" / Forschungen zur Judentumsgeschichte*. — 1940. — Bd. 3. Франк, незалежно від своїх офіційних становищ на міністерстві, закликав навіть обізнаних людей своїх доручити до роботи. У цьому старті він отримав похвальну реакцію в «Israelitisches Familienblatt» (Hamburg, 1922. — 6. Juli), «Die Zeit» (1922. — Juni), «Berliner Tageblatt» (1922. — 31. Mai).

¹⁹ Тут у значенні: способу мирного співіснування (Лев.). — (Прим. пер.).

так само легко, як і їхні німецькі співгромадяни, бодай їм тільки дозволили б приєднатися до цього руху — так само, як вони занесувалися до італійської фашистської партії доти, доки італійської фашизм не запровадив расове законодавство — не тільки напівнавіда. Вона справляла деякі шкоди психології окремих євреїв, як, звичайно ж, неабиякого впливу мала на психологію їхнього оточення. Ця теза вочевидь обидна історичному сенсі. Нацизм навіть без антисемітизму став би смертельним ударом існуванню єврейського народу в Європі. Виникли його означає б скоїти самогубство — не обов'язково для осіб єврейського походження, але напевно для євреїв як народу.

До першої суперечності, що визначила долю європейського єврейства протитим останніх століть, тобто суперечності між рівністю і привілеями (расовою рівністю, наданою у формі привілею із тією ж метою, з якою наділили привілеєм), слід додати ще одну суперечність: євреям, єдиному бездержавному європейському народові, більше, ніж будь-якому іншому, загрожував раптовий крах системи національних держав. Ця ситуація менш парадоксальна, ніж може видатися на перший погляд. Представники нації — чи то жюбіни від Робесп'єра до Клемансо, чи то представники центральноєвропейських реакційних урядів від Меттерніха до Бісмарка — мали одну спільну рису: усі вони були щиро зацікавлені в «балавасі сил» у Європі. Вони прагнули, звичайно, змінити цю рівновагу на користь своїх країн, але ніколи не мріяли про необхідну владу над континентом чи про повне винищення своїх суперників. Євреї не тільки могли стати в пригоді для підтримки цієї хиткої рівноваги, а навіть стали своєрідним символом спільних інтересів європейських націй.

Тому не просто виникло, що катастрофічні поразки народів Європи почалися з катастрофи єврейського народу. Було особливо легко почати руйнування хиткої європейської рівноваги сидіти винищення євреїв, і було особливо важко зрозуміти, що таке винищення мало більше чинників, ніж надзвичайно жорсткою націоналізм чи подоречне відродження «давніх любовей». Коли стався катастрофа, жорсткий єврейський народ сприймався як «особливий випадок», бо його історія розгортається за особливими законами, а дія не стосується нієї іншої. Такий крах європейської солідарності відразу ж відбився в краєві загальноєвропейської солідарності євреїв. Коли почалися переслідування німецьких євреїв, євреї інших європейських країн зробили відкриття, що німецькі євреї становлять виняток, а їхній фатум не може мати нічого спільного із долею інших. Так само й катастрофі німецького єврейства передувало його розкол на нехитенні угруповання, кожне з яких вірило й сподівалося, що його невід'ємні людські права захистять особливими привілеями: привілеями для ветеранів Першої світової війни, для дітей ветеранів — горних синів тих, хто погні у божу. Слідом було за те, що винищення усіх осіб єврейського походження передувала безжорстка руйнація й саморозчинення

єврейського народу, що єврейський народ своїм існуванням завадив на шляху іншого народу і їхній несправедливості.

Одним із найвибухливіших аспектів єврейської історії залишається те, що активне виходження євреїв до європейської історії було спричинене їхнім буттям як міжєвропейського, національного елементу у світі націй, що поставали чи вже існували. Те, що ця роль викликала тривожною та істотною, ніж їхня функція державних банкірів, становить одну із суттєвих причин появи нового, модерного типу єврейської лідерності у мистецтві та науках. Є частина історичної справедливості в тому, що катастрофа євреїв збіглася з руйнацією таких систем і держави, які, за всіх недоліків, потребували її могли припускати чистого європейського елементу.

Про велич цього послідовно європейського існування не слід забувати через низку, безсумнівно, менш привабливих аспектів історії євреїв протягом останніх століть. Ті європейські автори, які усвідомлювали цей аспект «єврейського питання», керувалися не якимись особливими симпатіями до євреїв, а неупередженою оцінкою європейської ситуації загалом. Серед них були Дідро — єдиний французький філософ XVIII ст., який не був вороже налаштований щодо євреїв і визнавав їх корисною ланкою між європейськими різними національностями, Вільгельм фон Гумбольдт — який, спостерігаючи їхню емансипацію наслідок Французької революції, зауважив, що євреї втратили б свою «всезагальність», якби перетворилися на французів¹², і, нарешті, Фрідріх Ніцше, який з відрази до Німецької імперії Бісмарка створив поняття «добрий єврейство», яке дозволяло йому правильно оцінити значну роль євреїв у європейській історії та уберігало його від спокуси деніального філософічного чи тактичного «прогресивних» підходів.

Ця оцінка, хоч і цілком правильна в опції поверхового зняття, не помічає найсерйознішого парадоксу, вжитого у двійчій політичній історії євреїв. З усіх європейських народів євреї були єдиним народом без своєї власної держави, і саме тому вони так прагнули до союзів з урядами й державами як такими, безсторонню до того, кого ці уряди й держави представляли, і настільки рисували для таких союзів. З іншого боку, євреї не мали політичної традиції та досвіду і настільки ж слабо усвідомлювали суверенності між суспільством і державою, як і очевидно ризикованість і владні можливості своєї нової ролі. Модерні знання й традиційні навички, з якими вони прийшли до політики, виникли спершу в Римській імперії, де їх захищав, так би мовити, римський солдат, а потім у середніх віках, коли вони шукали й одержували захист від населення й місцевих

¹² Див.: *Humboldt H. von, Tagebücher*. Hrg. von B. Lenzmann. — Berlin, 1926. — Bd. I. — S. 475, а також стаття: *Idem // Encyclopédie*. — 1751—1765. — Vol. 9, яку написав, очевидно, Дідро: «Таким чином, розсіяні в наш час... [євреї] стали засобом зв'язку між найвіддаленішими країнами. Вони як овочі й дикі, потрібні у великій бултелі, щоб їм слугувати й зривати одну й іншу частину».

органів і з боку віддалених монархічної та державної влади. На підставі цього досвіду вони живимось побитом дивились висновку, що влада, й особливо вища влада, доброзичлива до них, а низки урядовці, і особливо простолас, становлять небезпеку. Таке упередження, певною мірою справедливе з історичного погляду, але більше-ні відповівши новим обставинам, було настільки глибоко вкорінене й настільки ж невідомо поділялося більшістю євреїв, як відповідні заборони щодо євреїв були поширені в неєврейському середовищі.

Історія стосунків між євреями й урядами багата на приклади того, як швидко єврейські банкіри змінювали свою прихильність до одного уряду на прихильність до іншого навіть після революцій. Французьким Ротшильдам у 1848 р. навіряд чи впадобило дванадцять чотирь годин, щоб перенести свої посольства від уряду Луї Філіппа до нової неєврейської Французької республіки, а потім до Наполеона III. Такий самий процес повторився в день повстання в Парижі після падіння Другої Імперії і встановлення Третьої Республіки. У і такі раттони й легкі зради втілювалися після революції 1918 року у фінансовій політиці Варшави, з одного боку, і в мінливості політичних амбіцій Валтера Ратенау з іншого¹⁶.

Цей тип поведінки є чимось більшим, ніж простим буржуазним підходом, який завжди виходить із того, що успіх тімне за собою новий успіх¹⁷. Якби євреї були буржуа у звичайному сенсі слова, вони, мабуть, правдиво розпорядилися б власними можливостями й нових функцій, як приймали спробували б відіграти ту вигадану роль татної світової влади, котра встановлює і скидає уряди, все одні принишували їм антисемітами. Ніщо, однак, не може бути далшим від істини. Євреї, не розуміючи влади й не цікавлячись нею, ніколи й не думали про застосування чогось більшого, ніж помірний тиск в обмежених нізях самооборони. На таку відсутність амбіційності згодом гостро ремітнували асимілювані єврейські банкіри і діляки. Коли окремі з них, як Дізраелі, вірили про татне єврейське товариство, до якого вони могли б належати, і якого ніхто не було, інші, поінформовані, як Ратенау, дозволяли собі патівантисемітські тиради проти заможних торговців, які ніколи не мали ні влади, ні соціального статусу.

¹⁶ Валтер Ратенау, міністр закордонних справ Веймарської республіки в 1921 р., і один з найвизначніших представників нового призначення в до демократії, ще 1917 року відмовився свої особливій монархічній переконанню, згідно з якими «лізак» «підмашини», а не який-небудь «вишкелек», підійшов кар'єри як очолювати країну (див.: *Dieffenbach, W. Von Kammhuber Dingen*, — 1917, — S. 247).

¹⁷ Про цей буржуазний підхід не варто, однак, забувати. Якщо він падає лише в цивілізованих моголах і трапек поведінки, то моголи дають Ротшильдам, пригучило, не дуже відрізнялися від моголи інших неєврейських моголи. Тим, схожим, банкір Наполеон Урар, півлівою фінансом для Наполеоніона Сіх Діла, негачно «пропонував свої послуги буржуазі, коли її поворутило».

Подібну наївність так ніколи цілком і не зрозуміли єврейські державні діячі чи історики. З іншого боку, для єврейських інтелектуалів відокремленість євреїв від влади була настільки самоочевидною, що вони майже ніколи не згадували про це, за винятком тих випадків, коли висловлювали свій подив збесураними підозрами щодо свого народу. У спогадах державних діячів XIX ст. зустрічається чимало зауважень про те, що війни не буде, бо Ротшильд у Лондоні, Парижі чи Відні її не бажає. Навіть настільки примоважений та наївний історик, як Дас-Гобенс, міг заявити ще 1905 року: «Невже хтось справді серйозно вважає, що являється європейська держава може розгорнути велику війну чи розірвати підписку на велику державну позичку, якщо дім Ротшильдів і його родичі протистоять цьому?»²⁰. Ця неправильна думка настільки ж цікава наївним уявленням автора про те, що всі міркують так само як і він, як і щире переконання Метерніха в тому, що «дім Ротшильдів відіграє у Франції більшу роль, ніж будь-який інший уряд», чи його впевнене пророкування віденським Ротшильдам незадовго до Австрійської революції 1848 р.: «Якщо я вірду на пош, то й ви разом зі мною». Істина полягає в тому, що в Ротшильдів було шаленіше ж мало політичних ідей, наскільки мало інші єврейські баніри уявляли собі, чого їм хотілося б домогтися у Франції, не кажучи вже про таку чітку визначену мету, здійснення якої бодай якось було б пов'язане з війною. Навпаки, як і їхні одноплемінники, Ротшильди ніколи не ставали союзниками якогось певного уряду, а скоріше урядів узагалі, влади як такої. Якщо тоді в пізніше вони надавали яну перевагу монархічним урядам перед республіканськими, то лише тому, що республіки, як вони справедливо підозрювали, більшою мірою спиралася на волю народу, якому вони інстинктивно не довіряли.

Наскільки глибокою була віра євреїв у державу, й наскільки коштовним було їхнє незнання європейської дійсності, стало очевидним в останні роки Веймарської республіки, коли, уже значно стурбовані своїм майбутнім, вони вперше випробували себе в політиці. За допомогою декількох євреїв вони тоді заснували партію середнього класу, яку назвали «Державною партією» («Staatspartei»). Уже сама назва містила термінологічну суперечність. Євреї настільки глибоко були переконані в тому, що їхня «партія», покликала представляти їх у політичній та соціальній боротьбі, мала бути самою державою, що так і не второпали сенсу відношення партії до держави. Якби когось стурбувало сприйняття всеріоз цієї партії респектабельних і шанованих представників, ми міг би дізнатися тільки висновку, що зовнішність будь-якою іншою являла собою лише фасад, під прикриттям якого лиховісні сили надумали захопити державу.

Так само, як вони цілковито ігнорували напруженість між державою та суспільством, євреї в останню чергу збачили, що обставини

²⁰ Hobson J.H. Imperialism. 2nd ed. — 1938. — P. 53.

итатунди їх у центр конфлікту. Тому вони так і не зрозуміли, ким ставитися до антисемітизму, чи, точніше, не зловиди моти, коли соціальна дискримінація перетворилася на політичне явище. Понад століття антисемітизм повільно й поступово просочувався майже в усі соціальні верстви майже всіх європейських країн, доки не поставився як проблема, щодо якої могли існувати майже однакові думки. Закон, за яким відбувався цей процес, був простим: кожен суспільний клас, що вступав у конфлікт із державою як такою, переймався антисемітизмом, оскільки єдиною групою, що позитивно представляла державу, були євреї. А єдиним класом, що виявився практично неврахисливим для антисемітської пропаганди, були робітники: занурені у класову боротьбу й озброєні марксистським розумінням історії, вони завжди перебували в безпосередньому конфлікті не з державою, а з іншим класом суспільства — буржуазією, яку євреї, зрештою ж, не представляли і значною частиною якої походили не були.

Політична емансипація євреїв у ряді країн на початку XVIII ст. і її обговорення в інших країнах Центральної і Західної Європи призвели насамперед до рішучих змін у ставленні євреїв до держави, що певною мірою символізувало піднесення дому Ротшильдів. Нова політика цих придворних євреїв, які стали першими справжніми державними банкірами, стала помітною, коли вони вже не відповідали на службу комусь одному: князеві чи урядові за допомогою своїх міжнародних зв'язків із придворними євреями інших країн, а вирішили самі утвердитися на міжнародній арені й служити зирком і водночас урядам н. Франції, Великобританії, Італії та Австрії. Така безпрецедентна поведінка звичною мірою була реакцією Ротшильдів на небезпечку справжньої емансипації, що водночас із рівністю запрошувала натуралізацію євреївства відповідних країн і руйнувала власне переваг міжєвропейської позиції, на яких ґрунтувалося становище єврейських банкірів. Старий Меєр Амшель Ротшильд, засновник дому, мав зрозуміти, що міжєвропейський статус євреїв більше не гарантований, і що йому краще спробувати відтворити ці унікальні міжнародні позиції в рамках власної фамілії. Утвердження її члених синів у її яти фінансових столицях Європи — Франкфурті, Парижі, Лондоні, Неаполі й Відні, — було його логічним виходом із становища, пов'язаного з бентежкою емансипацією євреїв¹⁹.

Ротшильди розпочали свою захоплюючу кар'єру як фінансові слуги курфюрста Гессенського, одного з найбільших дикварів свого часу, який навчив

¹⁹ Насамкінь добре Ротшильди розуміли джерела своєї сили, відно з давнього закону ізраїльського закону, за який дотримуватися і їм членим не допускалися до сирин. Дітями дозволялося брехати нікоб і з представниками неєврейської аристократії, а після 1871 р. їх до цього навіть заохочували. Навіщо ж чоловічої статі повинні були одружуватися виключно з єврейськими дітками і, якщо можливо (у першому поколінні це було звичайною річчю) — з представниками власної фамілії.

їх провадженням справ і забезпечив численними клієнтами. Їм у великій пригоді стало те, що вони жили у Франкфурті — єдиному великому місті, з якого євреїв вивали не витанки, і де на початку XIX ст. вони склали майже 10 відсотків населення. Ротшильди починали як придворні євреї, які підлягали не юрисдикції князя чи вільного міста, а прямо владі імператора в далекому Відні. Тому вони поєднували переваги середньовічного статусу євреїв із перевагами своєї доби й набутого менше від будь-кого зі своїх одноплемінників, придворних євреїв, залежати від татки чи іншої місцевої влади. Подальша фінансова діяльність дому Ротшильдів, нагромаджені ними величезні багатства і ще більшою мірою те, що вони з початку XIX ст. стали мало не символом, досить добре відомі²⁰. Вони увійшли до великого бізнесу в останні роки Наполеонівських воєн, коли протягом 1811—1816 рр. через них проходила майже половина англійських субсидій континентальним державам. Коли після поразки Наполеона вся континентальна Європа потребувала великих урядових позик для реорганізації державних механізмів і створення фінансових структур за зразком Англійського банку, Ротшильди посіли майже монополію на створенні в оборудках із державними позиками. Це тривало протягом трьох поколінь, і за цей період вони зуміли подолати всіх своїх єврейських і неєврейських конкурентів у цій сфері. «Дім Ротшильдів став, — як висловився Капелліг, — головним скарбником Священного союзу»²¹.

Утвердження дому Ротшильдів у міжнародному масштабі і його несподіване піднесення над усіма іншими єврейськими банкірами змінило всю структуру єврейського бізнесу. Минув час розвитку випадкового, неспланованого і неорганізованого, коли окремі євреї, досить меткі, щоб скористатися унікальною можливістю, часто за одне людське життя підносилися до вершин великого багатства й скучувалися в безодню біднів, а їхня доля навряд чи стосувалася єврейського народу в цілому, хіба що такі євреї подеколи виступали в ролі захисників чи позивачів віддалених громад; коли незалежно від того, наскільки численними були заможні аншварі чи наскільки впливовими були окремі придворні євреї, не було ознак утворення чітко окресленої єврейської групи, яка б спільно користувалася особливими привілеями або надавала особливі послуги. Саме монополія Ротшильдів на випуск державних позик зробила можливим та необхідним використовувати єврейський капітал цілком, спрямовувати значну частку єврейських статків у річниця державного підприємництва і тим самим створила природний ґрунт для нового міжєвропейського гуртування центрально- і західноєвропейського єврейства. Те, що в XVII—XVIII ст. було неорганізованими зв'язками між окремими євреями в різних країнах, тепер стало систематизованим керівництвом цими розпорошеними громадами з боку єдиної фірми, що була фізично присутня в усіх важливих європейських столицях, постійно контактувала з усіма

²⁰ Див., зокрема, Curt E. C. The rise of the House of Rothschild. — N.Y., 1927.

²¹ Capellegue J. Op. cit.

сегментами єврейського народу, мала всю необхідну інформацію й усі можливості для організації²².

Виникливе становлення дому Ротшильдів у єврейському світі до певної міри замінює старі зв'язки релігійної і духовної традиції, поступове розмивання якої під впливом західної культури вперше поставило під загрозу саме існування єврейського народу. Для зовнішнього світу цей усього один рід став також символом реальної дієвості єврейського інтернаціоналізму у світі національних держав і державно організованих народів. Тож справді, де ще можна було знайти краще підтвердження фантастичному уявленню про єврейський світовий уряд, ніж в існуванні самого цього роду громадян п'яти різних країн, у складі кожного, тісно співпрацюючому із принаймні трьома різними урядами (французьким, австрійським і британським), васті конфлікти між котрими ви на мить не похитнули ділову солідарність їхніх державних банкірів? Жодна пропаганда не зуміла б створити для політичних потреб ефективніший символ, ніж сама реальність.

Повирене уявлення про те, що євреї — це протіпагу іншим народам — були нібито тісніше пов'язані кривними й сімейними узами, значною мірою підтримувалося реаліями цієї однієї фамілії, яка потрібна уособлювала економічне й політичне значення всього єврейського народу. Фатальний наслідок полягав у тому, що, коли з причини, ніж не пов'язаних з єврейським питанням, на політичну авансцену вийшли расові проблеми, євреї відразу ж виявилися зручним об'єктом для всіх ідеологій і імен, у яких визначення народу ґрунтувалося на кривних зв'язках і родових характеристиках.

Але й ще одна, менш явниста обставина спричинилася до вироблення такого образу єврейського народу. У збереженні єврейського народу сім'я відігравала набагато більшу роль, ніж у будь-якому західному політичному чи соціальному утворенні, за винятком знаті. Сімейні узи були серед найміцніших і найстійкіших елементів, за допомогою яких єврейський народ чинив опір асиміляції та розколу. Так само, як посилювало свої закони дому й шлюбну заповідь європейське дворянство, західне єврейство делаті більше набувало фамільної свідомості протягом століть його духовного й релігійного розкладу. Необувшись дивної наші на месіанську спадку й твердого ґрунту традиційних звичаїв, західне єврейство аж донинді втілює, що воно вижило в чужому й нерідко ворожому оточенні. Євреї почали розглядати внутрішні сімейні узи як єдиною останню твердиню і ставитися до членів своєї групи так, нібито вони були членами великої сім'ї. Інакше кажучи, антисемітське сиринняття єврейського народу як сімейства, тісно пов'язаного кривними узами, було дещо подібним до єврейського самосприйняття.

²² Ніколи не були можливості з'ясувати, якою мірою Ротшильди використовували єврейський капітал для власних ділових оборуд, і до якої міри вони контролювали єврейських банкірів. Цей рід не надав жодному зовнішньому можливості працювати у своїй армії.

Така ситуація виявилася істотним чинником для виникнення й постійного заростання антисемітизму в XIX ст. Як саме група людей переймається антисемітськими настроями в тій чи іншій країні в той чи інший момент, залежало виключно від загальних обставин, що робили цю групу готовою до жорстокого протистояння своєму уряду. Однак дивна подібність аргументів і образів, що нас від часу спонтанно відтворювалися, була тісно пов'язана з тією самою істиною, яку вони спотворювали. Ми бачимо, що євреї завжди подавали як міжнародну торгову організацію, всесвітній сімейний концерн з одними й тими ж інтересами повсюди, як таємну силу поза законом, яка перетворює всі видні уряди на свій фасад чи на маріонеток, за чий підтримки вона сміє виступити. Через тіст стосунки євреї із джерелами державної міцї їх незмінно ототожнювали з владою, а через їхню відлученість від суспільства й зосередженість на вузькому сімейному колі їх постійно підтримували в думках щодо руйнації всіх суспільних структур.

2. Ранній антисемітизм

Є очевидним правилом (хоча про нього часто забувають), що дити єврейської настрої набувають політичного значення тільки тоді, коли вони можуть поєднатися з важливим політичним питанням, чи люди групові інтереси євреїв вступають у відкритий конфлікт з інтересами певного класу суспільства. Антисемітизм нового часу, як ми знаємо з досвіду центрально- і західноєвропейських країн, мав рідше політичні причини, ніж економічні, тоді як в Польщі й Румунії поширення жорстокої ненависті до євреїв спородило ускладнені класові відносини. У цих країнах через неможливість урядів розв'язати земельні питання і встановити в національній державі мінімум рівності шляхом звільнення селян, феодальна аристократія думала не тільки зберегти своє політичне панування, а й перешкодити виникненню нормального середнього класу. Євреї в цих країнах, численні, але слабкі в усіх інших відношеннях, позбавили деякі функції середнього класу, тому що були переважно торговцями й крамарями і як група розпорошувалися між великими землеволодільцями й неможливими класами. Дрібні власники, звісно, можуть існувати як за феодальною, так і за капіталістичною економікою. Євреї тут, як і всюди, не могли чи не бажали розвиватися промисловим капіталістичним шляхом, тож чистим наслідком їхньої діяльності стала розкладна, малоефективна організація споживання без відповідної системи виробництва. Поліція євреїв була перешкодою на шляху нормального капіталістичного розвитку, оскільки вони здавалися єдиними, від кого можна було очікувати економічного прогресу, але були нездатні виправдати такі сподівання. Інтереси євреїв сприймалися як протилежні інтересам тих сегментів населення, з яких за нормальних умов міг би розвинути середній клас. Уряди зі свого боку нерішуче намагалися

заохотити середній клас, не ліквідуваючи знать і велике землеволодіння. Єдине, що вони мали намір вчинити всерйоз, то це прибрати з економіки євреїв, — що було почасти поступком громадській думці, а почасти через те, що євреї насправді залишилися частиною старого феодального ладу. Протягом століть вони виступали як посередники між знаттю й селянством; парад вони утворювали середній клас, але не виконували його продуктивних функцій і справді були однією з перешкод на шляху індустріалізації й капіталізації¹³. Ці східноєвропейські умови, хоч і становили суть єврейського питання для нас, не мають особливого значення в нашому контексті. Їхня політична значущість обмежувалася відставками країнами, де загальне поширення немачисті до євреїв зробило єврейське питання майже непридатним в ролі зброї специфічного призначення.

Антисемітизм уперше спалахнув у Пруссії одразу після поразки під Наполеона 1807 року, коли «реформатори» змінили політичну структуру так, що знать втратила свої привілеї, а середні класи отримали свободу для свого розвитку. Ця реформа, «революція згорі», перетворила напівфеодалітську структуру прусського обмеженого деспотизму на більш-менш сучасну національну державу, останнім етапом розвитку якої стала Німецька імперія 1871 р.

Хоча більшість берлінських банкірів того часу були євреями, прусські реформи не потребували від них якоїсь значної фінансової допомоги. Відверті симпатії прусських реформаторів і їхня прихильність до емансипації євреїв були наслідком новопосталої рівності всіх громадян, скасування привілеїв і запровадження вільної торгівлі. Реформатори не були зацікавлені в збереженні євреїв для якогось спеціального призначення. Їхня відповідь на те, що за умов рівності «євреї можуть припинити існування», неодмінно була б: «Ну й нехай. Як це має значення для уряду, якому від них треба лише, аби вони стали добрим громадянами?»¹⁴ Емансипація, до того ж, виявилася відносно безпечною, бо Пруссія щойно втратила східні провінції з численним і багатим єврейським населенням. Ухат про емансипацію 1812 р. торкнувся лише тих груп заможних євреїв, які вже мали більшість громадянських прав як привілеї, і які зазнали б жорстоких втрат у своєму суспільному статусі внаслідок загального скасування привілеїв. Для цих груп емансипація не означала нічого нового, крім загального юридичного підтвердження *status quo*.

Однак симпатії прусських реформаторів до євреїв були не тільки логічним наслідком їхніх загальних політичних прагнень. Коли майже через десять років,

¹³ Ці обставини коротко й неупереджено викладає Dawidson: *Parke's J. W. The emergence of the Jewish problem, 1878—1939*. — 1946. — Ch. 4, 6.

¹⁴ *Dahm Ch. II. Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. — Berlin, Stettin, 1781. — Bd. 1. — S. 174.

¹⁵ Тут у значенні існуючий стан справ (Lat.). — (Прим. пер.)

у розгал антисемітизму. Відомим фон Гумбольдт заявив: «Я насправді люблю євреїв тільки *en masse*; *en détail* я радше їх уникаю»¹⁵, то, певня річ, відкрито протиставив себе панівному візирю: доброзичливо ставитися до окремих євреїв і зненавидати єврейський народ. Як справжній демократ, він прагнув звільнити пригноблений народ і не надалі привілеями окремих осіб. Але такі погляди цілком відповіли також традиції старих пруських урядовців, чия постійне прагнення протягом усього XVIII ст. до забезпечення євреїв кращих умов існування й поширення освіти багато їм вийшло. Підтримка з їхнього боку пояснювалася не тільки економічними чи державними міркуваннями, а й природною симпатією до єдиної соціальної групи, що теж водночас перебувала поза суспільством і у сфері держави, хоч і з цілком інших причин. Виховання цивільної служби, чия лояльність належала державі й не залежала від зміни уряду, а класові зв'язки урядовців було одним із видатних досягнень старої пруської держави. Ці урядовці відігравали вирішальну роль у Пруссії XVIII ст. і були справжніми опосередкованими реформаторами; вони залишалися становим хребтом державного механізму протягом усього XIX ст., хоча після Віденського конгресу й поступилися аристократії значною частиною свого впливу¹⁶.

У ставленні до справи реформаторів з, зокрема, в укладі 1812 р. про емансипацію знайшла динний зміст особлива зацікавленість держави в євреях. Зокрема колишній відверте визнання їхньої корисності саме як євреїв (Фрідріх II Пруський, почувши про можливе масове навернення юдеїв у християнство, вигукнув: «Я сподіваюся, що вони не втнуть таку дивовиськувину (Wunder)»). Емансипацію було надано в ім'я певного принципу, і будь-яку п'ядку про особливі послуги євреїв у дусі часу сприйняли б як блюзнірство. Про специфічні умови, що спричинили емансипацію, хоча й відомі всім, хто має до цього відношення, тепер не нагадували, ніби вони були великою й важливою таємницею. Сам уклад, з іншого боку, розглядали як останній, й у певному сенсі найбільш кінцевий етап досягнення під час переходу від феодальної держави до національної і до суспільства, у якому відтепер не буде жодних особливих привілеїв.

Серед природно різних проявів реакції аристократії — кзасу, який зазнав найтяжкого удару — був раптовий і несподіваний вибух антисемітизму. Її найвиративніший речник, Людвіг фон дер Марвіц (помітний серед творців консервативної ідеології), подав урядові розгалу петцію; де заявив, що євреї тепер будуть єдиною групою людей, яка матиме особливі привілеї, і говорив

¹⁵ *En masse* — в масі; *en détail* — поодинокі (Фр.). — (Humboldt, op. cit.). Див.: Wilhelm und Caroline von Humboldt in ihren Briefen. — В., 1900. — Bd. 3. — S. 236.

¹⁶ Чудовий огляд цих цивільних службовців, які щоденно відпрацьовували в ім'я країни, зна у праці Алісі Шпенна (*Piercing H. A history of Europe from the Invasions to the XVI century*. — Л., 1939. — P. 361—362) «Як власних упереджень і ворогів до привілеїв нехотіли мати, хоч зникала їх... їхніми устами промовляв не зорган, а безіменна монархія, ніби за всіх, відвертою згодою своєї влади».

¹⁷ Див.: Kleines Jahrbuch des Nützlichen und Sagenreichen für Israeliten. — 1847.

про «перетворення старої, гідної благочестя Прусської монархії на нідерську державу нового типу». Політичний напад супроводжувався соціальним бойкотом, що майже за ніч змінив обличчя берлінського світу. Адже аристократи одними з перших встановили дружні суспільні відносини з євреями і зробили на початку століття знаменитими ті салони євреїв, де недовго збиралося справді мішане товариство. До певної міри, шоправда, цей брак упереджень був наслідком послуг єврейських локварів, які протягом сторіч були усунуті від усіх важливих ділових оборудок і знаходили єдину можливість вести справи у наданні економічно непродуктивних і незначних, але суспільно важливих позик людям, котрі тяжіли до життя не за статками. Але примітно, що соціальні відносини збереглися й тоді, коли абсолютні монархії зі своїми безліччям фінансовими можливостями зробили приватні позики й особного дрібного придворного євреїв справою минулого. Природна реакція аристократа на втрату цінного джерела допомоги у скруті змушувала його радше воліти шлюб з донькою багатого єврея, ніж ненавидіти єврейський народ.

Спадок аристократичного антисемітизму не був і наслідком близьких контактів між євреями і знаттю. Навпаки, спільним у них виявився несприятливий опір новим цінностям середніх класів, який походив з дуже пошитої джерел. У єврейських сім'ях, так само як і в латиних, особу розглядали пасив-перед як члена роду; її обов'язки визначала передусім родина, яка переживала антигі і важливість особи. І євреї, і знать були поза націями, були європейцями взагалі, й розуміли способи життя одне одного, за яких національна приналежність була другорядною щодо лояльності до свого роду, у більшості випадків розкиданого по всій Європі. Вони поділяли уявлення, що теперішнє — не лише незначна ланка в ланцюзі минулих і майбутніх поколінь. Антисемейські ліберальні ітератори не обіймали увагою таку дитину подібності принципів і дійшли висновку, що шати можна полубитися, тільки спершу полубуваюсь євреї — не через їхні фінансові зв'язки, а тому, що і ті, й інші вважалися перешкодою на шляху справжнього розвитку тієї «вродженної індивідуальності», тієї ідеології самоповаги, що її ліберальні середні класи використовували у своїй ідеологічній боротьбі проти пошитої походження, релігії і спадщини.

Ці чинники на користь євреїв надають не більшого значення факту, що саме аристократи залюбки чули довгий розповідь антисемейської політичної аргументації. Ні економічні зв'язки, ні соціальна близькість не мали жодного значення в ситуації, коли аристократія відкрито протиставля егалітарній національній державі. Ці соціальні пошляхи напад на державу ототожнювали «євреї» з урядом, коті середні класи з економічного й соціального боку дістали справжній зиск від реформи, а політичному плані вони зазнавали суворих жонглювань і страждали від старої знехатливої істучуженості.

Після Віденського конгресу, коли за довілі десятиліття мирної реакції під егідою Священного Союзу прусська знать значною мірою відновлює свій вплив

на державу і на певний час стала навіть помітнішою силою, ніж була будь-коли у XVIII ст., аристократичний антисемітизм нетайно перетворився на: поміркувавши дискримінацію, без подальших політичних наслідків²⁵. Водночас за допомогою романтичних інтелектуалів як однієї з політичних ідеологій появою мірові розвивується консерватизм, який у і набув дуже характерного й винахідливо двозначного ставлення до євреїв. Відтоді національна держава, озброєна «консервативною» аргументацією, чітко відрізняла потрібних і бажаних їй євреїв від решти. Під приводом суто християнського характеру держави (що могло бути верховним для освічених деспотів!) можна було відкрито дискримінувати ширшаючу єврейську інтелігенцію, не залучаючи ніколи справам банкірів і підприємців. Такий різновид дискримінації, пов'язаний зі спробами закрити євреям шлях до університетів через усунення їх від державної служби, між подвійну перевагу, вказуючи на те, що національна держава цінувала особливі послуги вище від рівності, і перешкоджалою появи нової групи євреїв, котрі не були ніякщо корисними державі і навіть могли б асимілюватися в суспільстві, або, принаймні, відстаючи що повину²⁶. Коли у 80 рр. Бісмарк докладав зусиль, щоб замислити євреїв від антисемітської пропаганди Штекера, він закликав *«expressis verbis»*, що має намір висловити протест лише проти нападів на «грашовите єврейство... інтереси якого пев'язані ті збереженням наших державних інституцій», і що його прихиль. Басіхредер, прусський банкір, ремітає на нападки не на євреїв узагалі (яких він, мабуть, не помітив), а на багатих євреїв²⁷.

Позірня двозначність, з якою урядові чиновники, з одного боку, протестували проти рівності для євреїв (особливо рівності в професійній сфері), чи трохи згодом скаржилися на впливовість євреїв у пресі, а з іншого боку, ширі «бачали їм усілякого гарадію»²⁸, — набагато більше відповідало інтересам держави, ніж колишній запит реформаторів. Зрештою Віденський конгрес

²⁵ Коли прусський уряд 1847 року представив до Об'єднаного ландтагу новий закон про єврейство, майже всі представники вищої аристократії були прихильниками нової єврейської *(лат.: Elbogen I. Geschichte der Juden in Deutschland. — B., 1935. — S. 244)*.

²⁶ Із цієї правини прусські королі так піклувалися про надсворині збереження єврейських звичаїв і релігійних ритуалів. У 1823 р. Фрідріх Вільгельм III заборонив «найвищезначущі звичаї», а його спадкоємець Фрідріх Вільгельм IV відкрито заявив, що «держави не повинні робити нічого, що могло б сприяти подальшому звільненню євреїв з інших «найвищезначущих» боса хоробрості *(лат.: Elbogen I. Op. cit. — S. 323, 334)*.

²⁷ Цитуючи німецького *(лат.: — (Прим. пер.)*.

²⁸ Лист міністру культури фон Путцкамеру в жовтні 1880 року. Див. також лист Герберта фон Бісмарка Тієману в листопаді 1880 року. Обидва листи опубліковано в кн.: *Frank W. Hoffmeier. Adolf Stöcker und die christlich-sozial Bewegung. — 1928. — S. 304, 305*.

²⁹ Август Фарнаєн так коментує зауваження Фрідріха Вільгельма IV: «Король шантаж, що він збирається робити з євреями. Він відмовив: «Я бачу їм усілякого гарадію, але я хочу, щоб вони звикли себе євреями. Це слова багатьох «найвищезначущих». — *Leipziger An. Tageblätter. — Leipzig, 1861. — Bd. 2. — S. 113.*

повернувшись Пруссії ті провінції, де століттями жили маси бідних євреїв, і нікому, за винятком деяких інтелектуалів, що мріяли про Французьку революцію і права людини, навіть не спало на думку надати їм такої самий статус, як і їхнім заможним одноплемінникам — які, звісно, останніми вимагали б такої рівності, від якої тільки втратили б⁶². Так само добре, як усі інші, вони розуміли, що «були-таки юридичний або політичний захід, спрямований на емансипацію євреїв, або, зовсім має призвести до потіснення їхнього громадянського і соціального становища»⁶³. І вони краще за всіх інших знали, якою мірою їхня сила залежала від позицій і престижу всередині єврейських громад. Тож наврали вони могли прийняти якусь іншу політику, крім тієї, що «була спрямована на досягнення більшого впливу для себе і на утримання своїх одноплемінників-євреїв у національній ізоляції, відносно, що така окремішність є складником їхньої релігії. Для чого?.. Для того, щоб інші ще більше залежали від них, так що тих інших, як і вище *Leute*, могли б використовувати ті, що в силі»⁶⁴. І справді, коли в XX ст. емансипація вперше стала для єврейських мас доведеним фактом, тільки влада привілейованих євреїв.

Отже, встановилася певна гармонія між інтересами впливових євреїв та держави. Заможні євреї бажали і домоглися контролю над своїми одноплемінниками-євреями і сегрегації їх від неєврейського суспільства. Держави мали змогу посягати на політику прихильності до заможних євреїв із правомною дискримінацією єврейської інтелігенції, а також із поглибленням соціальної сегрегації у тому вигляді, як це інтелектувала консервативна теорія про християнську сутність держави.

Якщо антисемітизм серед знаті не мав політичних наслідків і швидко вичух у десятиліття існування Священного Союзу, ліберали й радикальні інтелектуали відразу після Віденського конгресу надихнули й очисили новий рух. Ліберальна опозиція поліцейському режимові Меттерніха на континенті й запеклі нападки на реакційний прусський уряд швидко призвели до спалаху антисемітизму і до серйозної поведінки антиєврейських памфлетів. Саме через те, що ліберали були набагато менше ширими й відвертими у своїй опозиційності урядові, ніж аристократ Мірабо десятьма роками раніше, вони напалили на євреїв більше,

⁶² Те, що емансипація євреїв доміцелься проводити всупереч бажанням представників євреїв, було добре відомо у XVIII ст. Мірабо ствердив, виступаючи перед Національними зборами 1789 р.: «Добродій, як не пригрозюєте євреїв громадянами тим, що вони не хочуть бути громадянами? У такому уряді, як ви зараз заснуєте, усі люди мають бути людьми, ви повинні виступити всіх, хто не є людьми або відмовляється стати людиною. Про інтерес немчанів євреїв на початку XIX століття див.: *Jos. J. M. Neuere Geschichte des Judentums*. 1813—1845. — В., 1846. — Bd. 10.

⁶³ Адольф Мольтер у листі до Меттерніха 1815 р. *Quint; Moeller A. Ausgewählte Abhandlungen* / A. Bata. (Hrsg.) — Jena, 1921. — S. 215.

⁶⁴ *Начало жизни (Нм.)*. — *(Прим. ред.)*.

⁶⁵ *Paulus H. E. G. Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Beseitigungsmitteln*. — 1831.

ніж на уряд. Змагаючись головним чином за рівні можливості й виступаючи насамперед проти будь-якого відродження аристократичних привілеїв, що перешкождали більшому доступу на державну службу, вони почали проводити в дискусіях розрізнення між окремими євреями, «нашими побратимами», і євреємством як групою. Цьому розрізненню віддано суцільною стрілою ознакою лівішого антисемітизму. Хоча ліберали й радикальні інтелектуали не до кінця розуміли, чому і як уряд за своєї забезпечення незалежності від суспільства іберігав і захищав євреїв як окрему групу, вони досить добре знали, що тут існує якийсь політичний за'в'яз, і що єврейське питання є чимось більшим, ніж проблема окремих євреїв і людської терпимості. Вони пустили в обіг нові націоналістичні фрази «державна держави» і «нація в нації». Цілком не праві в першому випадку, бо євреї не мали власних політичних амбіцій і просто складали єдину соціальну групу, безумовно пов'язану з цією державою, вони були наполовину праві в другому випадку, бо євреї, узяті як соціальне, а не як політичне утворення, справді складали окрему групу всередині нації²⁵.

У Пруссії, на відміну від Англії чи Франції, такої радикальної антисемітизм був майже настільки ж недовгоживим і похиваним насидів, як і попередній антисемітизм згоді. Радикали дедла більше вступав лібералізм економічно міщійоках середніх класів, які через якісь двадцять років по всій і виступали в своїх ландтагах за емансипацію євреїв і за здійснення політичної рівності. Радикальний антисемітизм, однак, виробив певну теоретичну і навіть літературну традицію, визнаючи можна розпізнати у відоміх антиєврейських творях молодого Маркса, так часто й несправедливо звинувачуваного в антисемітизмі. Та обставина, що єврей Карл Маркс міг гадати в такому ж ключі, як і антиєврейські радикали, є лише свідком того, наскільки ж мало спільного цей різновид антиєврейської аргументації мав із поміркованим антисемітизмом. Маркса як єврейську особистість ні аргументи проти «євреївства» зміщали настільки ж мало, як його аргументи проти н зміщали, скажімо, Ніше. Цілком Маркс, поправда, ніколи не писав і не висловлювався з приводу єврейського питання, проте наврада чи не пов'язано з якимись серйозними опіями потягів. Виняток зосередження Марксової уваги на класовій боротьбі як явищі всередині суспільства, на проблемах капіталістичного виробництва, у якому єврей участі не брав і ні як покути робочої сили, ні як її продавці, і цікавлять ігнорування ним політичних питань, неминує ставати перешкодою для його подальшого дослідження структури держави, а відтак і ролі євреїв. Сильний вплив марксизму на робітничий рух у і був однією з головних причин того, чому в німецьких революційних рухах було так мало сенсу антиєврейських настроїв²⁶.

²⁵ Чітку й дословну репліку про імітаційний антисемітизм у XIX ст. дав у кн. J. Gellman W. Antisemitism in modern Germany // Essays on Anti-Semitism / Ed. by K. S. Platon, — 1946.

²⁶ Єдиний, хто мав хоч який зв'язок з і як лівий антисеміт, був С. Дюрінг, який виводив задушене натуралістичне повчання «єврейської раси» *Düring E. Die Judenfrage als Frage der Rassenschuldhaftigkeit für Existenz, Sine und Kultur der Völker mit einer weltgeschichtlichen Antwort.* — 1880.

Євреї справді знали що, або взагалі нічого не важили для соціальної борні того часу.

Початки антисемітського руху нового часу несли приналежність на останню третину XIX ст. У ній досить несподівано ще раз виник серез знаті, чия опозиція до держави знову постала внаслідок перетворення після 1871 р. Пруської монархії на конвенційну національну державу. Бісмарк, справжній засновник Німечької імперії, підтримував тісні стосунки з євреями навіть тоді, коли став прем'єр-міністром. Тепер його звинувачували в тому, що він залежить від євреїв і приймає від них хабарі. Його спроби і частковий успіхи в створенні бізнесу зазнавши феодалізму в урядованні неминує призвести до конфлікту тарифократією. У своїх нападках на Бісмарка вона представляла його то невинною жертвою, то платним агентом Басіхредера. Насправді все було навпаки: Басіхредер, безсумнівно, був дуже цинним і добре оплачуваним агентом Бісмарка²².

Один феодальна аристократія, хоча й ще досить могутня, аби впливати на громадську думку, не була, однак, настільки сильною і значною, щоб започаткувати такий справжній антисемітський рух, як той, що розпочався у 80 роки. Її речник, придворний капелан Штекер, виходець із знаних верств середнього класу, був набагато менше обдарованим захисником консервативних інтересів, ніж його попередники, романтичні інтелектуали, які сформували за якимсь століття до цього основні положення консервативної ідеології. Більше того, він переконувався у тривалості антисемітської пропаганди не на практиці чи за допомогою теоретичних міркувань, а випадково, коли за допомогою значного демомогічного обладнання виявив, що вона корисна для зпопнення порваних раніше аудиторій. Проте він не тільки не зміг зрозуміти справжніх причин свого ринкового успіху; як придворний капелан і службовець водночас імператорської фамілії й уряду, він навіть чи міг малесамим циним цей успіх використати. Його ядучу аудиторію складали виключно представники нижчих середніх класів — дрібні крамарі й торговці, майстри й старомодні ремісники. І антиєврейські шатри цих людей ще не мотивувалися, тим більше виключно, конфліктом із державою.

3. Перші антисемітські партії

Одночасний пошви антисемітизму як серйозного політичного чинника у і, Австрії та Франції в останні двадцять років XIX ст. передувала низка фінансових скандалів і шахрайств, головним джерелом яких було надиробництво готійкового капіталу. У Франції більшість членів парламенту і неймовірно

²² Про антисемітські напади на Бісмарка див.: Haverbeek K. Die Entstehung der deutschen Antisemitparteien. 1873—1890 // Historische Studien.— 1927.— Heft 168.

кількість урядовців незабаром настільки загрузав в аферах і кабаринстві, що Третя Республіка так і не змогла повернути престиг, який вона втратила в перші десятиліття свого існування. В Австрії і в серед найкомпрометованіших виявилися аристократія. В усіх цих країнах євреї діяли тільки як посередники, і жоден єврейський дім не мав ніяких статків на шакрайствах. Панамський афер і *Gründungschwindel*¹⁷.

Однак крім аристократії, урядовців і євреїв до цих фантастичних капіталовкладень були серйозно залучена ще одна група людей, які обидві прибутки обернули на величезні збитки. Ця група складалася здебільшого з представників нижчих промарків середніх класів, які відтак раптово перетворилися на антисемітів. Ці люди постраждали більше від будь-якої іншої групи: вони раділи своїм нещасливим заощадженнями й визнали збанкрутували. Їхня довірливість мала вагомий підстав. Капіталістична експансія на внутрішньому ринку набула делатів зростаючої тенденції до ліквідації дрібних власників, для яких питанням життя або смерті стало швидке збільшення своєї незначної власності і вони мали вірити, бо було надто схоже, що втрачать усе. Вони делатів чітко усвідомлювали, що коли їм не вдається піднятися до рівня буржуазії, то вони пірнуть до рівня пролетарія. Десятиліття загального процвітання настільки сповільнили цей процес (хоч і не змінили його тенденцію), що паніка цих людей сприймається радше як передчасна. Однак на той час занепокоєння нижчих середніх класів повною мірою відповідало пророцтву Маркса про їхній швидкий розклад.

Нижні середні класи, або дрібна буржуазія, були нападками об'єднаних у гільдії ремісників та торговців, столітніми захищених від життєвих несприятливих конкуренцій системою, що ставила конкуренцію поза законом і в підсумку перебувала під захистом держави. Тому у своїх бідах вони змушувалися міністерську систему, яка лишала їх прикриття від тиснення конкурентного суспільства, будь-якого особливого захисту чи привілеїв із боку державної влади. Вони, таким чином, були першими, хто вимагав «держави загального благополуччя», від якої очікували не лише убезпечення від загрози, а й збереження успадкованих професій та покликань. Оскільки визначною рисою доби фінансизму була доступність для євреїв усіх професій, то зливалось цілком природним виокремити євреїв представниками «застосування міністерської системи, доведеного до крайнощів»¹⁸, навіть якщо не було жодної від правди.

Так, скоріше вторинне, обурення, яке ми знаходимо спершу в публікаціях консервативних авторів, які інколи поодиноким нападали на буржуазію з нападами на євреїв, отримало значний імпульс, коли ті, хто сподівався на

¹⁷ Шахрайство, пов'язане із злизуванням фінансових підприємств (Нім.) «грошовий шахрайство» — (Прим. пер.).

¹⁸ *Glaube O. Der Bankrott des Nationalliberalismus und die Realitäten*. — Н. 1875. Критика цього ж автора «Der Boerise- und Gründungsschwindel» (1876) стала одним із найважливіших антисемітських памфлетів того часу.

підтримку з боку уряду чи зробив ставку на чудеса, змушений був прийняти велику невпевнену допомогу банкірів. Для дрібного крамаря банкір поставав таким самим експлуататором, як власник великого промислового підприємства для робітника. Проте якщо європейські робітники із власного досвіду та марксистської економічної просвіти знали, що капіталіст виконує подвійну функцію їхньої експлуатації та надання їм можливості виробляти, то дрібний крамар не знайшов нікого, хто просвітив би його щодо соціально-економічного жорстоку. Його становище було ще гіршим, ніж становище робітника, а з огляду на власний досвід він вважав банкіра паразитом і лихварем, якого він був змушений зробити своїм мовчазним компаньйоном, незважаючи на те, що цей банкір, на відміну від фабриканта, не мав жодного стосунку до його справи. Неважко зрозуміти, що людина, яка вкладає свої гроші виключно й безпосередньо в мету бути ще більше грошей, можна неважко стати сильніше, ніж людина, яка отримує прибуток через власну участь у тривалому процесі виробництва. Оскільки тоді ніхто не просив кредитів, якщо мав можливість обійтися без них, — а дрібні торгові справи не могли, — банкіри мали вигляд експлуататорів не робочої сили й продуктивності, а паразитів і стражданих.

Багато із цих банкірів були євреями, і, що найважливіше, з історичних причин загальний образ банкіра мав вирізні стрейскаї риси. Тому лівий рух нижчих середніх класів і вся пропаганда проти банківського клану набули тією чи іншою мірою антисемітського спрямування. Це вичерпало що означало для промислової і, однак мало велике значення у Франції і децю менше — в Австрії. Певний час схоже було на те, ніби євреї вперше увійшли в безпосередній конфлікт з іншим класом, а велика держава не втручалася. У рамках національної держави, де функція уряду тією чи іншою мірою виспівалася його панівною позицією над ворогуючими класами, таке зіткнення могло навіть стати можливим, хоч і небезпечним, шляхом до нормалізації становища євреїв.

Одним із цього соціально-економічного аспекту проблеми ставалою додана інший, якому, зрештою, судилося відіграти зловісну роль. Становище євреїв як банкірів залежало не від кредитів малим людям у скрутному становищі, а від випуску державних кредитів. Невеликі кредити поділялися були дрібним ділом, які в такий спосіб готувалися до такої переповнюваної кар'єри, яка була в їхніх заможніших та шанованіших співвітчизників. Соціальне невдоволення євреями з боку нижчих середніх класів перетворилося на вибухонебезпечний політичний чинник, оскільки вважалося, що ці гостро-меншані євреї ось-ось набудуть політичної влади. Чи ж не надто добре було відомо про їхні стосунки з урядом в інших аспектах? Соціальна та економічна несправедливість, у свою чергу, додавала політичній аргументації тієї несправедливості, якої раніше зовсім не було.

Фрідріх Енгельс одного разу помітив, що заступниками антисемітського руху на його часи були зять, а хор становища військовичий напів дрібної буржуа-

ації. Це правильно не тільки щодо н, а й щодо австрійського християнського соціалізму і французьких антирефусарів. У всіх цих випадках аристократія у відчайдушному останньому гери прагнула об'єднатися з консервативними силами церков — католицької в Австрії і Франції, протестантської в і — під приводом боротьби з лібералізмом зброєю християнства. Натомість був лише засобом зміцнення позицій знаті, надання її голосу більшому відгомону. Зрозуміло було, що знать не могла й не прагнула організувати натовп, і що вона втрачить у цьому потребу, як тільки досягне мети. Але знать виявила, що антисемітські гасла неісоефективні у справі мобілізації широких верств населення.

Послідовники придворного капелана Штекера не були організаторами перших антисемітських партій у і. Коли з'ясувалася привабливість антисемітських лозунгів, радикальні антисеміти незайно відокремилися від берлінського руху Штекера, розпочали широкомасштабну боротьбу проти уряду і заснували партії, представники яких у рейхстагу в усіх головних питаннях внутрішньої політики виступали разом із найбільшою опозиційною партією — соціал-демократами¹⁶. Вони швидко перебували замірометуючого поміткового союзу зі старими суспільними силами. Бекієць, перший антисеміт серед парламентарів, завдячував своїм обранням голосам гессенських селян, яких він захищав «від юнкерів і євреїв», тобто від знаті, яка мала забагато землі, і від євреїв, від чийх кредитів селяни залежали.

Хоч би якими дрібними були ці перші антисемітські партії, вони відразу ж стали відокремлюватися від усіх інших. Спочатку заявили, що вони не є партією серед партій, а партією «над усіма партіями». У національній державі, поділеній на класи й партії, тільки держава й уряд були-хоті претендували на зверхність над усіма партіями та класами, на представництво нації загалом. Було загальновідомим, що партії є групами, депутати яких представляють інтереси своїх виборців. Навіть незважаючи на те, що вони боролися за шаду, безумовно розумілося, що уряду належить встановити рівновагу між конфліктуючими інтересами та їх виразниками. Претензія антисемітських партій бути «над усіма партіями» чітко засвідчила їхній намір стати представниками всієї нації, отримати виняткову шаду, заволодіти державним механізмом, підмінити собою державу. Оскільки, з іншого боку, вони зберігали партійну організацію, то було зрозуміло, що вони прагнули до класу в державі як партія, так що їхні виборці насправді запанували б над нацією.

Національна держава з'явилася тоді, коли жодна група вже не була в змозі розпоряджатися винятковою політичною владою, як уряд либув справляючої політичної влади, яка більше не залежала від соціальних та економічних чинників.

¹⁶ Див.: Weyersheim K. Op. cit. Велика інформаційний вивід усіх цих подій, особливо шад класів із придворним капеланом Штекером, див.: Froese W. Op. cit.

Ціи революційні рухи, які боролися за радикальні зміни соціальних умов, ніколи безпосередньо не зачіпали цієї найвищої політичної влади. Вони кидали виклик лише владі буржуазії та її впливу на державу й тому були завжди готові відвертатися урядовому керівництву в закордонних справах, де йшлося про інтереси цілком одної нації. З іншого боку, в численних програмах антисемітських груп від самого початку йшлося переважно про закордонні справи. Цілий революційний порив був спрямований рідше проти уряду, ніж звеселся соціального класу, і вони сорвади мали намір зруйнувати політичну організацію національної держави засобами партійної організації.

Петенції однієї партії бути над усіма іншими партіями мали ще й інші витоки, суттєвіші за антисемітизм. Якби йшлося лише про те, щоб позбутися євреїв, то висунута Фрічем на одному з перших антисемітських конгресів¹⁶ пропозиція не створювати нову партію, а позбавити антисемітизм діти, доки всі існуючі партії не стануть ворожими до євреїв, принесла б результати набагато швидше. Однак пропозицію Фріча не підтримали тому, що антисемітизм уже став засобом ліквідації не лише євреїв, а й самої національної держави.

Не випадково, що прагнення антисемітських партій збіглися з ранніми стадіями імперіалізму й набули точних паралелей як у певних течіях у Великій Британії, відірваних від антисемітизму, так і в різні антисемітських папухах на континенті¹⁷. Тільки в і так повні течії виникали безпосередньо з антисемітизму як такого, антисемітські ж партії передували утворенню таких чисто імперіалістських груп, як Усесвітній союз та інші, які також претендували на децю більше й вище за партійні групи — і пережили їх.

Той факт, що подібні утворення без активного антисемітизму, які уникали шквараства антисемітських партій і тому, як спочатку здавалося, мали значно кращі шанси на остаточну перемогу, зрештою виявилися вигіднішими або злишнім антисемітським рухом, є серйозною ознакою важливості цього аспекту. Віра антисемітів у те, що їхні претензії на виняткове панування не перевіряли все на ділі посвяченого євреями, надавати їм переваги внутрішньополітичної програми, а умови були такі, що з метою добитися політичної влади необхідно було виступити на арені соціальної боротьби. Вони могли створювати враження, що борються проти євреїв саме так, як робітники проти буржуазії. Їхня перевага полягала в тому, що, нападючи на євреїв, вони вважали так самою владою за спинами уряду, вони могли відкрито нападати на саму державу, тоді як імперіалістичні групи зі своєю поміркованою і другорядною інтенсивністю до євреїв, не були пов'язані з основною соціальною боротьбою доби.

¹⁶ Ця пропозиція була висунута 1886 року в м. Касселі, де було засновано Німечку антисемітську спілку (Deutsche Antisemitische Vereinigung).

¹⁷ Детальний розгляд «партій над партіями» і папухів цих, у восьмому розділі цього випуску.

Інша дуже важлива риса поведінки антисемітських партій полягала в тому, що вони одразу ж розпочали наднаціональну організацію всіх антисемітських груп у Європі, на виразну протилугу і тижку до технічних націоналістичних гасел. Упроваджуючи такий наднаціональний чинник, вони чітко зазначали, що прагнуть не тільки політичної влади над німцями, але вже деталізують і подальші кроки до міжконтинентського уряду «над усіма націями»⁶². Цей другий революційний момент означав принциповий розрив зі *status quo*. На це часто не звертали уваги, оскільки самі антисеміти, почасти через свої традиційні звички, а почасти через свідомий обман, використовували у своїй пропаганді мову реакційних партій.

Тісний зв'язок між особливими умовами існування євреїв та ідеологією подібних груп у випадку організації групи позв націями ще значимий, ніж у створенні партії поза партіями. Євреї явно були єдиним міжконтинентським елементом у національно реорганізованій Європі. Здавалося цілком логічним, що вороги євреїв мають організуватися за тим самим принципом, що й ті, які вважали їхніми вершинними політичними долі всіх націй.

Тоді як цей аргумент мав очевидні пропагандистський характер, успіх наднаціонального антисемітизму визначався загальнішими міркуваннями. Ще наприкінці XIX ст., і особливо по Франко-Пруській війні, дедалі більше людей відчували, що організація Європи за національним принципом застаріла, бо вже не могла адекватно відповісти новим економічним вимогам. Це відчуття було вагомим аргументом на підтримку міжнародної організації соціалістів, і, у свою чергу, посилювалося завдяки їй. У масах поширювалося переконання, що вся Європа має однакові інтереси⁶³. Тоді як міжнародні соціалістичні організації залишалися пасивними й не виявляли зацікавленості в будь-яких питаннях закордонної політики (тобто саме в тих питаннях, на яких можна було б випробувати їхній інтернаціоналізм), антисеміти почали з проблем закордонної політики і навіть обіцяли розв'язати внутрішні проблеми на наднаціональній основі. Якщо не сприймати ідеології за їхнім зовнішнім виглядом та уважніше розглянути справжні програми відповідних партій, то з'ясується, що соціалісти, які більше переймалися внутрішніми проблемами, мабуть краще випливалися в національну державу, ніж антисеміти.

⁶² Перший міжнародний антиєврейський конгрес відбувся в 1882 р. в Дрездені. На ньому були присутні понад 2 000 делегатів з н. Австро-Угорщини і Росії. У дискусії рідкохали перемогти Штейнер і через рік обранося в Женеву, де зновуали Всесвітню антиєврейську організацію (Alliance Antisemite Universelle). Добрий доклад цих зборів і з'їзду, омих програм і дискусій дов. у ви. – *Wissenschaft. K. Op. cit.*

⁶³ Міжнародна солідарність робітничих рухів мабула рідко міжконтинентської справи. Байдужість цих рухів до міжнародної політики була такою своєрідним засобом символізації нх активної участі в сучасній імперіалістичній політиці націоналістичних країн як їх боротьби проти неї. Але це було цілком очевидним, що з погляду економічних інтересів усі нації мали певний своїй інтерес і певним мірою відчували усі предпосилки французької, британської чи російської нації, а не тільки капіталісти й більшовики.

Якщо річ, це не означає, що інтернаціоналістичні переконання соціалістів не були широкими. Навпаки, вони були сильнішими і, крім того, набагато старшими, ніж відкриття класових інтересів, що виходять за межі національних держав. Однак усвідомлення першочергової важливості класової боротьби спонукало соціалістів занехати той спадок, який залишила робітничим партіям Французька революція, і який тільки й міг привести їх до виразної політичної теорії. Соціалісти залишили, по суті, без змін первинчاته поняття «нації серед націй», які усі належали до родини людства, але так і не знайшли засобу, який міг би перетворити цю ідею на прагматичну концепцію у світі суверенних держав. Їхній інтернаціоналізм, відповідно, залишався особистим переконанням кожного, а цілком нормальна відсутність інтересу до національного суверенітету перетворюючися на цілком нездорову байдужість до міжнародної політики. Оскільки ліні партії заперечували національну державу не у принципі, а тільки в аспекті національного суверенітету, а крім того, їхні власні невиратні сподівання на федералістські структури з подальшою інтеграцією на рівних умовах усіх націй виймось чином передбачали національну свободу й незалежність усіх пригноблених народів, то ці партії могли діяти в рамках національної держави, а в часи занепаду її соціально-політичної структури могли навіть виставати як єдина група населення, яка не піддавалася експансіоністським фантазіям і мріям про перемогу над іншими народами.

Наднаціоналізм антисемітів означав прямо протилежний підхід до питання про міжнародну організацію. Їхня мета полягала у створенні панівної нааструктури, яка ґрунтує усі доморошені національні структури. Вони могли не відмовляти собі в гіпернаціоналістичній фразеології навіть тоді, коли готувалися зруйнувати державу власної нації, бо племінний націоналізм з його непомірною жадобою до завоювань був одним з основних засобів лами вузьких і скромних меж національної держави та її суверенітету⁴⁴. Чим ефективніше ставала шовіністична пропаганда, тим легше було переконати громадську думку в необхідності якоїсь наднаціональної структури, яка керуватиме згори й без національних розрізень, за допомогою загальної монополії на владу й засоби насильства.

Не викликає сумніви те, що особливі міжєвропейські умови існування єврейського народу могли стати у пригоді завданням соціалістичного федералізму принаймні так само добре, як і зловісним задумам наднаціоналістів. Однак соціалісти були настільки зайняті класовою боротьбою і настільки нехтували політичними наслідками своїх власних укладюваних теорій, що усвідомили існування євреїв як політичний чинник тільки тоді, коли вже зіткнулися з цілком розквітлим антисемітизмом як серйозним суперником на внутрішньонаціональній арені. Вони не тільки не були готові відстоювати єврейське питання у своїй теорії, а й узагалі боялися його торкатися. Тут, як і в інших

⁴⁴ Циф. розділ восьмий цього видання.

міжнародних справ, вони поступилися наднаціоналізмом, які в результаті змогли видаватися єдиними, хто знає відповіді на світові проблеми.

На початок століття наслідок шайраїств 70 рр. зміцналися, і доба процвітання й загального добробуту, особливо в і, поклала край незрілим заворушенням 80-х. Ніхто не зміг би передбачити, що це було лише тимчасовим перепочином, що всі пороз'язані політичні питання разом із невагмованою політичною неважністю набудуть подвійної сили й жорсткості по Першій світовій війні. Антисемітські партії в і після перших успіхів знову втратили значення. Їхні лідери, розбурхані на певний час громадською думкою, зникли через чорний хід історії в темряві божевільного безладдя й шайраїських панацей.

4. Дунайський антисемітизм

Якби не жадний наслідок антисемітизму в наш час, ми могли б приділити менше уваги його розвитку в і. Як політичний рух, антисемітизм ХІХ ст. найкраще вивчати на прикладі Франції, де він панував на політичній арені понад десятиліття. Як ідеологічна сила, що боролася з іншими, респектабельнішими ідеологіями за визнання з боку громадської думки, він досяг найвираженішої форми в Австрії.

Ніде євреї не надали таких великих послуг державі, як в Австрії, де численні нації утримувала разом лише Дуалістична монархія дому Габсбургів, і де євреї — державні банкіри, на відміну від інших європейських країн, пережили падіння монархії. Як на початку цього процесу, на зорі ХVІІІ ст., кредит Самуїла Оппенгеймера ототожнювався з кредитом дому Габсбургів, так і «наприкінці» австрійський кредит був кредитом «Кредитанітальту» — банківського дому Ротшильдів⁶⁶. Хоча в Дунайській монархії не було однорідного населення — найважливішою передумовою еволюційного переходу до національної держави, вона не могла уникнути трансформації освіченого деспотизму в конституційну монархію і створення сучасних цивільних служб. Це означало, що вона мала засвоїти певні інституції національної держави. Із певного погляду, новочасна класова система ґрунтувалася на певній національності, тож певні національності стали ототожнюватися з певними класами чи принаймні з професіями. Німці перетворилися на панівну націю багато в чому в тому ж сенсі, як буржуазія стала панівним класом в національних державах. Угорська земельна аристократія відігравала роль навіть виразнішу, але по суті таку саму, як в інших країнах знаті. Державний механізм сам по собі робив усе залежне від нього, аби зберегти абсолютну дистанцію від суспільства, правити згорі усіма національностями, як національна держава чинила щодо своїх класів. Простий наслідок цього для євреїв полягав у тому, що єврейська національність не

⁶⁶ Див.: *Engel P.H. The story of the Vienna Creditanstalt // Memorial Journal*. — Vol. 28, 1940. — № 1.

могла злитися з іншими і не могла сама стати державною нацією, так само, як вона не злилася з іншими класами і не стала класом сама у національній державі. Як у національних державах ширше відрізнялися від усіх класів суспільства своїми особливими відносинами з державою, так і в Австрії вони відрізнялися від усіх інших національностей своїми особливими відносинами з Габсбурзькою монархією. І так само, як десьде будь-який клас, що вступав у відкритий конфлікт із державою, переймався антисемітизмом, так і в Австрії будь-яка національність, яка не тільки прилучалась до всеохопної національної ворожнечі, а й вступала у відкритий конфлікт із самою монархією, починала свою боротьбу з нападів на євреїв. Існувала, проте, суттєва різниця між такими конфліктами в Австрії, з одного боку, і в та Франції, з іншого. В Австрії вони не лише були гострішими. На початок Першої світової війни всі національності, а не означало — усі верстви суспільства, були в омані до держави, тому тут більше, ніж будь-де у Західній чи Центральній Європі, населення перейнялося активним антисемітизмом.

Найпомітнішим серед цих конфліктів було постійне наростання ворожості до держави з боку представників німецької національності, яка посилюлася після створення Німецької імперії й виявила ефективність антисемітських гасел після фінансового обвалу 1873 р. У цей час соціальна ситуація була практично такою ж, як у І, але соціальна пропаганда, спрямована на згоду середнього класу, була пов'язана з негайним розгортанням набгато гострішого нападу на державу і з набгато відвертими випадами недовіри до країни. Більше того, Німецька ліберальна партія, очолювана Шенерером, від самого початку була партією нижнього середнього класу, яка не мала та'яких зв'язків і дотримувалася крайніх лівих поглядів. Вона ніколи не набула справді масової бази, але у 80-х рр. користувалася визначним успіхом в університетах, де створила першу тісно згуртовану студентську організацію на ґрунті відкритого антисемітизму. Антисемітизм Шенерера, спочатку спрямований майже винятково проти Ротшильдів, завоював йому симпатії робітничого руху, який розглядав його як справжнього радикала, атрай зблизив її шляху⁶⁶. Ного основна перевага полягала в тому, що він міг спирати свою антисемітську пропаганду на очевидні факти: як член австрійського рейхсрату, він боровся за націоналізацію австрійських залізниць, основна частина яких з 1836 р. перебувала в руках Ротшильдів за державною ліцензією, термін якої закінчився у 1886 р. Шенереру вдалося зібрати 40 тисяч підписів проти її продовження й зосередити інтерес громадськості на «єврейському питання».

⁶⁶ Див.: *Neuehafter F. A. Georg Ritter von Schoenerer*. — Hamburg, 1935, *Pöhl E. Georg Schoenerer* Bd. 1—5. — 1938. Навіть 1912 року, коли агітація Шенерера завдала істотних втрат, його вплив на німецьку «Arbeiterzeitung» залишався дуже великим: «...якщо ми не будемо говорити тільки в дусі високого Бісмарка про Ласселла, «і якщо ми обмовлялися інструментами, заради справедливості навіть під час стрілянини слід було й вигукати: він — людина, а всі інші — старі бабів» (*Neuehafter F. A. Op. cit.* — S. 33).

Тісний зв'язок між Ротшильдами та фінансовими інтересами монархії став цілком очевидним, коли уряд зробив спробу подовжити тривалість ліцензії на умови, почепивши невигідних і держави, і населенню. Агатація Шенерера у цій справі поклали справжній початок виразному антисемітському руху в Австрії⁷⁷. Річ у тім, що цей рух, на відміну від агітації німця Штекера, був започаткований і очолений людиною, чия ширість не викликала сумнівів, і тому не зупинився на використанні антисемітизму як пропагандистської зброї, а виявив розвинуту пангерманську ідеологію, що відлинула на нацизм набагато більшою мірою, ніж будь-яка інша німецька течія антисемітизму.

Рух Шенерера хоча, зрештою, і здобув перемогу, але зазнав тимчасової поразки від другої антисемітської партії, християн-соціалістів на чолі з Лютером. Його Шенерер критикував католицьку церкву і її значний вплив на австрійську політику майже тією ж мірою, як і євреїв, то християн-соціалісти були католицькою партією, яка від самого початку приналежала укладіні союзу із тими релігійними консервативними силами, які виявлялися такими корисними в і та Франції. Зробивши більше поступок у соціальних питаннях, вони досягли більших успіхів, ніж у і або Франції. Разом із соціал-демократами вони вберегли відпадіння монархії і стали найвпливовішою групою у новій Австрії. Але ще задовго до встановлення Австрійської республіки, у 90 рр., коли Лютер за допомогою антисемітської кампанії здобув пост бургомістра Відня, християн-соціалісти вже зайняли типову двояку позицію щодо євреїв у національній державі — ворожу до інтелігентів і дружню до єврейських підприємців. Зокрема не випадково, що коли Австрія, обмежена своїми німецькими теренами, стала національною державою, вони після жорстокої та кровопролитної боротьби із соціалістичним робітничим рухом за владу захопили державний апарат. Християн-соціалісти виявилися єдиною партією, яка була глибоко саме до цієї ролі і навіть за старої монархії здобула популярність завдяки своєму

у. Оскільки Габсбурги були німецькою династією і надавали своїм німецьким підданним певну перевагу, християн-соціалісти ніколи не нападли на монархію. Їхня функція полягала радше в тому, щоб допомогти для непопулярного, по суті, уряду підтримки з боку значної частини німецького населення. Їхній антисемітизм не мав наслідків. Ті десятиліття, коли Лютер правив Віднем, були насправді своєрідним золотим віком для євреїв. Незалежно від того, як далеко заходила інда їхня пропаганда, аби заквітати голіси, християн-соціалісти ніколи не могли завітати разом із Шенерером і пангерманістами, що «вони розглядають антисемітизм як підвалини нашої національної ідеології, як найсуттєвіше вираження справді загального переконання і тому як основне національне досягнення століття»⁷⁸. І хоча християн-соціалісти так само, як і антисемітський рух у Франції, були під

⁷⁷ *Dieu: Neuschindler F. A. Op. cit. — S. 22 ff. Fischl E. Op. cit. — Bd. 1. — S. 336 ff.*

⁷⁸ *Das. in: Fischl E. Op. cit. — Bd. 1. — S. 26.*

впливом клерикальних кіл, вони з необхідності були стриманими у своїх намірах на євреїв, бо не атакували монархію так, як антисеміти у Франції атакували Третю Республіку.

Успіхи та невдачі двох австрійських антисемітських партій свідчать, що соціальні конфлікти були мало пов'язані з основними проблемами доби. Запровадження голосів нижчого класу було проминулим явищем порівняно зі справою мобілізації усіх опонентів уряду. І справді, крім руху Шенерера складали ті німечко-мовні провінції, де взагалі не було єврейського населення, де школи не було конкуренції з євреями чи неважко до єврейських банкірів. Збереження пангерманського руху з його злісним антисемітизмом у цих провінціях тоді, коли він ушух у міських центрах, було пов'язане лише з тією обставиною, що ці провінції ніколи не досягали в передвоєнний період такого рівня загального добробуту, який примірював міське населення з урядом.

Цілковитий брак лояльності до своєї країни і до її уряду, яку пангерманісти змисли на відкриті докляди до бісмарківської імперії, а також відповідне уявлення про статус нації як про щось незалежне від держави і території привели групу Шенерера до справжньої імперіалістичної ідеології, де й приховується розгадка тимчасової слабкості цієї групи і її провалів згодом. Тут же слід шукати причину того, чому пангерманська партія «i» («Alldeutschen»), яка ніколи не переступала межу звичайнісінького шовінізму, зберігала таку підозрливість щодо своїх австрійських побратимів-германістів і не бажала прийняти проєктну ним руху. Австрійський рух прагнув чогось більшого, ніж просто плахи для партії, чогось більшого, ніж володіння державним апаратом. Він жадив такої революційної перебудови Центральної Європи, за якої німці Австрії разом із німцями в та за їхньої підтримки стануть панівним народом, щодо якого всі інші народи регіону опиняться в тому ж становищі паніпрабетів, як слов'янські національності в Австрії. Через таку близькість до імперіалізму й фундаментальних змін, принесених ним у поняття національності, нам доведеться відкласти обговорення австрійського пангерманістського руху. Він уже не є, приймаючи за своїм послідком, лише підготовчим рухом XIX ст.; він більше, ніж будь-який інший різновид антисемітизму, відноситься до перебігу подій у XX ст.

Прямо протилежне справедливоє щодо французького антисемітизму. Справа Дрейфуса виявляє всі інші елементи антисемітизму XIX ст. в їхніх суто ідеологічних політичних аспектах. Це кульмінація антисемітизму, який виріс зі специфічних умов національної держави. Але гострота його форми провіщувала майбутні звиса, тож ніколи видається, що головні діючі особи цієї справи здійснюють генеральну репетицію цієї вистави, яку довелося відкласти на понад тридцять років. Ця справа втілює в собі всі очевидні і приховані, політичні й соціальні чинники, що висунули єврейське питання на таке помітне

місце в XIX ст. Передчасний вибух цієї справи, однак, утримує її в межах типової для XIX ст. ідеології, яка хоча й пережила всі французькі уряди й політичні кризи, ніяк не пасувала до політичних умов XX ст. Коли після поразки 1940 р., за режиму Віші французький антисемітизм отримав свій найбільший шанс, він мав уже явно застарілий і з точки зору головних цілей радше несприятливий характер, на що не забували вказувати німецькі військові автори⁴⁵. Він не справив впливу на формування нацизму, мав більше значення сам по собі, ніж як активний історичний чинник остаточної катастрофи.

Основна причина такої безвечної обмеженості полягала в тому, що антисемітські партії Франції, хоча й жорстокі на внутрішній арені, не мали наднаціональних претензій. Зрештою, вони належали до найстаршої і найрозвиненішої національної держави Європи. Ніхто з антисемітів усеї Європи не наважувався організувати «партію над партіями» чи захопити державу як партія й винятково заради партійних інтересів. Кілька спроб *coups d'état*, які можна приписувати союзу між антисемітами й вищим армійським офіцерством, були до смішного неспроможними й прозорими за своїм задумом⁴⁶. 1898р. 19 членів парламенту було обрано завдяки проведенню антисемітських кампаній, але це були вершини, якої не вдавалося досягти більше ніколи, і падіння з якої було стрімким.

Водночас це був перший випадок успіху антисемітизму як катализатора всіх інших політичних процесів. Цю обставину можна пов'язати з браком авторитету Третьої Республіки, яка перемогла за визначної більшості голосів. Вона ж має державу втратила свій престиж відносно із монархією, і випадки на державу вже не сприймалися як блюзнірство. Ранній вибух насильства у Франції на диво досить схожий на подібні вибухи в Австрійській та Німецькій республіках після Першої світової війни. Нацистську диктатуру так часто пов'язували з так званім «поклонінням державі», що навіть історики пригадували той тріумф, що нацисти скористалися з повного краху цього поклоніння державі, пов'язаного з поклонінням князеві, що сидів на троні з милості Божої, і яке кудись чи траплялося в республіці. У Франції за 50 років до того, як у центральноевропейських країнах стався ця загальна втрата поваги, поклоніння державі мислило багато порядків. Нападати водночас на євреїв і на державу тут було майже дегіне, ніж у Центральній Європі, де на євреїв нападали для того, аби нападати на уряд.

Крім того, французький антисемітизм настільки ж старший від своїх європейських двійників, наскільки старша емансипація євреїв у Франції, яка розпочалася наприкінці XVIII ст. Представники доби Просвітництва, які готували Французьку революцію, зневажали євреїв, що вважалося природним; вони

⁴⁵ Див., зокрема: Fernand B. Die Hintergründe des französischen Antisemitismus // Nationalsozialistische Monatshefte. — 1939. — Jm.

⁴⁶ Державно-переворотів (Фр.). — (Шрим: пер.).

⁴⁷ Див. четвертий розділ цього видання.

ібраїзм в Європі відсталі пережитки «темних віків», і невадля їх як фінансових агентів аристократії. Єдиним відкритим друзям євреїв у Франції були консервативні інтелектуали, які засуджували антисемейську настрої як «одну з улюблених тем XVIII ст.»¹⁶. Для ліберальніших чи радикальних авторів стало майже традицією попереджувати про те, що євреї — не варвари, які ділять життя та патріархального урядування і не визнають жодної іншої держави¹⁷. Під час Французької революції і після неї французьке духовенство й аристократія приклали свої голоси до загального антиєврейського хору, хоч і з інших, матеріальніших причин. Вони звинуватили революційний уряд в організації розпродажу церковної власності для того, щоб розбагатіти за «євреями й торговцями, яким уряд заборгував»¹⁸. Ці старі аргументи, що якимсь пережитком нестінчену боротьбу між церквою і державою у Франції, підтримували ізраїлізм і злочинність, що виникли внаслідок дій інших, сучасніших сил патріархального століття.

Здебільшого завдяки сильній клерикальній підтримці антисемітизму французький соціалістичний рух прийняв нарешті рішення виступити проти антисемейської пропаганди у Справі Дрейфуса. Доти, однак, ліві рухи у Франції XIX ст. не приховували своєї антипатії до євреїв. Вони просто наслідували традицію Просвітництва XVIII ст., яке було джерелом французького лібералізму та радикалізму, і розглядали антисемейську позицію як інтегральну частину антиклерикалізму. Такі настрої лівих євреїв підкріплювалися тим фактом, що елітарні євреї й діли існували за рахунок грошових позик селянам — практика, яка свого часу підказала Наполеона в серпні 1808 р. Після того, як умови в Ельзасі змінилися, лівий антисемітизм знайшов нове джерело сили у фінансовій політиці дому Ротшильдів, який відіграв помітну роль у справі фінансування Бурбонів, підтримував тісні зв'язки з Луї Філіппом і провадив за Наполеона III.

За цими очевидними й досить поверховними мотивами антисемейської політики лежала глибша причина, що мало вирішальне значення для всієї структури специфічно французького різновиду радикалізму, і яка мало не спричинила поворот усього французького лівого руху проти євреїв. Політний банкірів у економіці Франції були значно сильніші, ніж в інших капіталістичних країнах, а промисловий розвиток Франції після короткого часу відому за правління Наполеона III настільки відстав від інших держав, що доконтрактні соціалістичні тенденції залишалися досить впливовими. Нижні середні класи,

¹⁶ Дюма: *Maître J. M. de. Les maîtres du St. Petersburg.* — 1823. — Vol. 2. — P. 55.

¹⁷ Дюма: *Faustel Ch. Notions morales industrielles.* Œuvres complètes. — 1841. — Vol. 3. — P. 421. Про антисемейські настрої Фур'є див. також: *Sikson E. Charles Fourier on the Jewish question.* // *Jewish Social Studies.* — 1946. — October.

¹⁸ Дюма: *Le Patriote Français.* — 1790. — Novembre 8. Див. на: *Hoberg C. An. Die geistigen Grundlagen des Antisemitismus im modernen Frankreich.* // *Forschungen zur Judenfrage.* — 1946. — Bd. 4.

які в і та Англії всестан антисемітизм тільки в 70–80 рр., коли їх уже настільки опанував відчай, що ці класи можна було використати як у консервативній політиці, так і для нової політичної вагову. — у Франції стали антисемітськими років на 50 раніше, коли вони за допомогою робітничого класу здобули «проточасну перемогу» в революції 1848 р. У 40-і рр., коли Туссеналь опублікував свій твір «*Les Juifs, Rois de l'Epoque*», найважливішу книгу зі справжньої новені памфлетів проти Ротшильда, її з ентузіазмом сприйняла вся ліва преса, яка тоді була органом революційних чисених класів. Їхн почуття, інслюклені Туссеналем, хоч і менш виразні і простіші, неабиякато відрізнялися від почуттів молодого Маркса, а нападки Туссенала на Ротшильда були тільки менш талановитим, але розробленим варіантом «Листів із Парижа», які берне написав 15 років тому²⁴. Ці «сирі» також поміждано вважали банкіра-глася центральною фігурою в капіталістичній системі — помилка, яка довший має певний вплив на муніципалітету і нижню урядову бюрократію у Франції²⁵.

Проте цей вибух масових антиєврейських настроїв, що живився економічним конфліктом між євреями-банкірами та їхньою зневищеною клієнтурою, як важливий чинник у політиці тротинав не довше, ніж подібні вибухи на сучо економічній чи соціальній підставі. Ті 20 років, коли Французькою імперією правив Наполеон III, були для французького єврейства добою провітання й безпеки, майже як протягом двох десятиріч перед Першою світовою війною — для німецького й австрійського.

Сдиний різновид французького антисемітизму, який справді збері силу і переваги як соціальний антисемітизм, так і зневажливе ставлення антиєврейських інтелектуалів, був пов'язаний із загальною ксенофобією. Особливо це було помітно після Першої світової війни, коли іноземні євреї стали стереотипом полення взагалі. Різниця між євреями-сінцистичниками й тими

²⁴ «Євреї, королі доби» (Фр.) — *Париж, 1879*.

²⁵ Маркс і єврейсько питання добре відомі і не потребує цитування. Особливо висловлювання берне сьогодні забути через їхній суто антисемітський і мітєоретичний характер, наприклад уривок із 72-го листа «Парижа» (січень 1852 р.): «Ротшильд пошукав руку Папа... Нарешті знайшовся порядок, задуманий Богом, який Він творив свій Божий єврейський мітус Папа зогла, а багирй єврей мітус його руку. Якщо Ротшильд напав свій римський кредит під 40, а не під 65 відсотків, і відіслав їм кардиналові-скарбінку тисяч доларів тисяч дулатів, то вони дозволили й йому обжити Святий Стіл... Чи не буде найбільшачим цинізм для єврей, який поскидають усіх юдеїв, і трон посідає імператор Ротшильди?» (*Werne L. Briefe aus Paris, 1850–1855*).

²⁶ Таке ставлення добре описане в передмові муніципального радника Поль Бруссє до променитої праці «Антисемітизм» Чезаре Домброго (1899): «Дрібному єврейській потрібний кредит, а ми знаємо, не погано організований і який дорогий кредит за наших днів. І в цьому завжди дрібний єврей усю відповідальність покладає на єврей-банкіра. Усі, навіть робітники — ісприда, тільки ті робітники, які не мають нічого уявлення про муніципальний соціалізм, — вважають, що революція розвиватиметься, якщо перед загальною «експропріацією» капіталістів здійсниться експропріація євреїв-капіталістів, які є найбільшчачими і чий бізнес найбільшчачими шкідливим».

сиремки, які «вторглися» в країну зі Сходу, існувала у всіх західно- і центральноевропейських країнах. До польських і російських євреїв у і в Австрії ставилися так само, як у Франції — до румунських і німецьких євреїв, а на польських євреїв у і чи галицьких в Австрії дивилися з такою ж євнобієською низькотю, як на єдзьських євреїв у Франції. Однак тільки у Франції ця відмінність набула такого значення у внутрішніх справах. Імовірно, це пов'язано з тим, що Ротшильди, які більше, ніж деінде, слугували мішенню для антисемітських випадів, іммігрували до Франції з в, так що аж до початку Другої світової війни стало природним підозрювати євреїв у симпатіях до ворогів нації.

Націоналістичний антисемітизм, нешкідливий порівняно із сучасним рухом, у Франції ніколи не був монотонною реакцією і шовінізмом. Щодо цього свідчить письменник Жан Жироу, міністр пропаганди в кабінеті Далладе періоду війни, був у відносинах згоді¹⁷ з Петеном і урядом Віші, який також, попри всі свої намагання догодити німцям, не міг вирватися за межі цієї старомодною антипатії до євреїв. Така нещасна тим більше впала в око, що Франція виступала видатного антисеміта, який розумів усю далекобачність і можливості новий зброї. Те, що ним виявився відомий романіст, характерне для умов Франції, де антисемітизм узагалі ніколи не зазнав такої ж недоброї слави в соціальному та інтелектуальному сенсі, як в інших європейських країнах.

Луї Фердинанд Селін дотримувався простої тези, дотенної та визначеної саме такою ідеологічною уявою, якої бракувало раціоналістичним французьким антисемітам. Він стверджував, що євреї перенесли з Європи в напрямі політичної єдності, спричинили всі європейські війни з 843 р. і мали намір зруйнувати і Францію, і у, розпалюючи їхню власну ворожість. Селін запропонував тако фантастичне пояснення історії у своєму творі «École des Cadavres», написаному в часи Мюнхенського пасти й виданому в перші місяці війни. Раніший памфлет на цю тему — «Bagatelle pour un massacre» (1938), хоча й не містив нового ключа до європейської історії, вже відрізнявся нинішнім підходом. Він уникнув будь-яких обмежувальних розрізень вітчизняних та іноземних, поганих і добрих євреїв і не набридав складними законодавчими

¹⁷ Дяк того, щоб переєвіданитися в довший тривалості французьких антисемітських аргументів, можна порівняти, наприклад, образ Іуды Іскаріота в Шарль Фур'є, який прибув до Франції зі 100 тис. фунтів, влаштувався в місті, де є шість конкурентів у його офіс, розорює всіх євреїв, і, замкнувши всіма капітал і повернувшись до в (див.: *Fructier-Ch. Théorie des droits politiques* // *Ouvrages Complètes*. — Р. 88 ff.), з картиною, яку аналізує Жироу в 1939 р.: «Протестуванням, таємницею якого в перші намітали в'єсувати, сотні тисяч шовіністів, які втекли з польських і румунських селів, потрапили до даної країни... мільйони зі своїх місць наших співвітчизників і відоміше руйнуючи їхні професійні замки і традиції... і марнуючи всі дослідження, інтелектуальні і трудові» (Giraudat J. *Peuple juif*, 1939).

¹⁸ «Шанси трупів» (Фр.). — (Прим. пер.).

¹⁹ «Дрібнички для витримки» (Фр.). — (Прим. пер.).

пропозиціями (особливо притаманими французькому антисемітизму), а прямо брався до суті справи й вимагав розпачливіх всіх євреїв.

Першу книгу Селіна дуже прихильно приймали провідні інтелектуали Франції, вони почасті були задоволені атакою на євреїв, а почасті вважали, що йдеться лише про цілалу нову літературну витівку²⁰. Із тих же причин доморощені французькі франкети не сприймали Селіна всерйоз, незважаючи на те, що шанети завжди знали, що він був єдиним справжнім антисемітом у Франції. Природжена поміркованість французьких політиків і їхня спроба вкорінена респектабельність не дозволили їм визнати провідності і схвального. Кінець кінцем навіть німці, які краще розбиралися, що й до чого, мали дати використання таких негодящих прибічників, як Доріо — послідовника Муссоліні, — і Петена, старого французького шовініста, який не розумів сучасних проблем, у своїх марних спробах переконати француза, що звинувачення євреїв вирізняє усі проблеми під сонцем. Ситуація, що склалася в роки, коли офіційна і навіть неофіційна Франція була готова діяти спільно з нацистською, переконливо свідчить про те, наскільки антисемітизм XIX ст. був неефективним із погляду нових політичних ідей XX ст., навіть у країні, де він досяг найвищого розвитку й пережив усі інші зміни в громадській душі. Не мало значення, що навіть такі злібі журністи XIX ст., як Едуар Дрюмон, і навіть великі сучасні письменники, як Жорж Бернанос, зробили свій внесок у справу, якій найбільш адекватніше служили схвально і провідності.

Те, що у Франції з різних причин так і не було створено повноцінної імперіалістичної партії, виявилось вирішальною обставиною. Як зазначало багато французьких колоніальних політиків²¹, лише франко-німецький союз міг би дати Франції можливість суперничати з Англією у розподілі світу та з успіхом змагатися за Африку. Однак, незважаючи на всі свої гучні тиради й ворожість до Великобританії, Франція якимось побитом жодного разу не емоціонулася на участь у такому суперництві. Франція була й залишилася, — хоча і втрачаючи на значенні — *nation par excellence* континентальної Європи, і навіть її першочислі імперіалістичні спроби завжди закінчувалися поразкою нових рухів за національну незалежність. Крім того, оскільки французький антисемітизм живився переважно чисто національним франко-німецьким конфліктом, то єврейське питання майже автоматично усувалося від помітної ролі в імперіалістичній політиці, незважаючи на те, що ситуація в Алжирі з його змішаним населенням із місцевих євреїв та арабів, створювала для нього

²⁰ Див. зокрема, критичну рецензію Марселя Арлана в «Nouvelle Revue Française» (листопад 1933 р.), який стверджує, що титання Селіна є «solides» (міцні, тверді, цілісні). — *Прим. пер.*; Андре Жид (листопад 1933 р.) вважає, що Селін, змальовуючи тільки єврейську «exclusivité» (ексклюзивність). — *Прим. пер.*, доки усіх у зображенні не реальної, а тієї самої галюцинації, яку пропонує реальність.

²¹ Див. напр.: *Pinon R.: France et Allemagne*. — 1912.

²² Виключеною нацією. — *Прим. пер.*

«чудову можливість»⁵⁴. Просте й brutальне руйнування французької національної держави внаслідок німецької агресії, глумливий франко-німецький союз на ґрунті німецької окупації й французької поразки могли підтвердити, як мало власних сил утвора на *nation par excellence* в нашу добу зі свого славного минулого, це не змінило її суттєвої політичної структури.

5. Золотий вік безпеки

Лише двадцять років відміжжували тимчасовий занепад антисемітських рухів від вибуху Першої світової війни. Цей період був справедливо охарактеризований як «золотий вік безпеки»⁵⁵, тому що лише деякі з тих, що жили в ту пору, відчували внутрішню слабкість очевидно застарілої політичної структури, яка, зважаючи на всі пророцтва про невідворотний кінець, продовжувала функціонувати з позірним блиском і з неабиякою монотонною впевненістю. Пліч-о-пліч і, схоже, з однаковою стабільністю змисли зберегтися анахронічний деспотизм у Росії, корумпована бюрократія в Австрії, тулий милітаризм у і й вершуча, у стані постійної кризи республіка у Франції — усі в тіні воєнної мрії Британської імперії. Жоден з урядів цих держав не захив особливий популярності, усі стиналися з посиленою внутрішньою опозицією, однак ніде не вставало було ширшої політичної волі до радикальних змін у політичних умовах. Європа надто переймалася економічною експансією для того, щоб якась нація чи соціальний прошарок серйозно сприймали політичні питання. Усе могло йти своїм звичаєм, бо нічого ніщо не турбувало. Ни, як точно відзначив Честертон, «усе продовжує своє існування, заперечуючи те, що воно існує»⁵⁶.

Нечуване зростання промислових та економічних можливостей призводило до постійного послаблення суто політичних чинників, тоді як економічна міць набувала вищої ваги у міжнародній розстановці сил. Могутність сприймалася як синонім економічних можливостей, поки нездітність не виявила, що економічний і промисловий потенціал «лише її сучасними передумовами. У певному сенсі економічна могутність могла підкорити собі уряди, тому що вони так само вірили в економіку, як і прості ділки, яким удалося якось переконати уряди в тому, що державні засоби примусу слід використовувати виключно з метою захисту інтересів бізнесу й національного надбання. Протягом дуже короткого часу певною мірою відповідало істині зауваження

⁵⁴ Деякі аспекти єврейського питання в Аляскі розкладаються в моїй статті: *David H. Why the Cretaceous Doctrine was abrogated // Contemporary Jewish Record*. — 1943. — April.

⁵⁵ Термін вживають Стефанові Цвейг, який так назвав період першої світової війни в книзі: *Zeitig E. The world of yesterday: An autobiography*. — (1943).

⁵⁶ Чудовий опис стану справ у Британії дав: *Chesterton G. K. The return of Don Quixote. This time it's only a thing 1927 року, адже «був задуманий і частково написаний перед війною».*

Пальтера Ратслай, що 300 чоловік, які всі знають один одного, тримають у руках долю світу. Такий своєрідний стан справ зберігався аж до 1914 р., коли сам факт війни зруйнував ліру мас у провіденційний характер економічної експансії.

Євреї більше, ніж будь-який інший європейський народ, були введени в обану позирити до золотого віку бізнесу. Антисемітизм здавався справою минулого. Чим більше уряди втримали на силі її престигі, тим менше уваги звертали на євреїв. Поки держава відіграла деякі менш значні і менш творчій представницьку роль, політичне представництво тяжіло до того, аби перетворитися на своєрідну театральну інстанцію мимовільної якості. Дійшло до того, що в Австрії цей театр перетворився на серйозну національного життя, на інституцію, суспільне призначення якої явно перевищувало суспільне значення парламенту. Театральність політичного світу стала настільки очевидною, що театр міг віддатися парною реальності.

Зростає упівня великого бізнесу на державу, й держава-дедалі менше відчувала потребу в посадах євреїв. Це ставило під загрозу існування єврей-банкіра і привело до певних змін у зв'язках євреїв. Першою ознакою замісцуду єврейських баніорських домі була втрата ними престігю і впливу всередині єврейських громад. Вони вже не мали достатньої сили для зосередження й певної монополізації загального статусу євреїв. Дедалі більше євреїв відійшли сферу державних фінансів, щоб відкрити самостійну справу. Із постачання продовольства та одягу для армій і урядів вижила єврейська продовольча й одяжна торгівля, а також швейна промисловість, у якій євреї незабаром носили помітне місце в усіх країнах. Ломбарди і криміни в містечках та сільській місцевості були попередниками університетів у містах. Це не означає, що зрівнялися стосунки між євреями й урядами, однак у ці стосунки було втратити чималу кількість людей, і наприкінці даного періоду ми спостерігаємо майже ту саму картину, що й на початку: кілька єврейських персон на виключних фінансових позиціях ті слабоким чи взагалі відсутніми зв'язками з широкими прошарками єврейського середнього класу.

Ще відкинувши, ніж розширення кола самостійних євреїв-підприємців, була інша зміна в структурі професійних занять. Єврейство Центральної і Східної Європи досягло точки насичення у дуброуті та економічному розвитку. Це була зручна мить, коли євреї могли продемонструвати, що вони справді хотіли мати гроші заради грошей або заради влади. У першому випадку вони могли б розширювати своє діло і передавати його спадкоємцям; у другому вони могли б прагнути міцніше утвердитися у сфері державного бізнесу і боротися проти впливу великого бізнесу і промисловця на уряд. Проте вони не зробили ні того, ні іншого. Навпаки, сини заможних дітків (і меншою мірою банкірів), відмовлялися від справин своїх батьків заради різних професій і суто інтелектуальних занять, які були для них недоступні кількома поколіннями

раніше. Те, чого тва боклася власне національна держава, народження єврейської інтелігенції, тепер відбувалося з фантастичною швидкістю. Особливо помітним припав синів шамолних євреїв у сферу культурних знань був у і та Австрії, де значна частина таких культурних установ, як газети, видавництва, музичні заклади й театр, стали єврейськими підприємствами.

Те, що стало можливим завдяки традиційній єврейській прихисті і повазі до інтелектуальних знань, гуманізму, зрештою, справжній розрив із традицією, а також інтелектуальною космополітичною й натуралізацією значних промислів західної й центральноєвропейського єврейства. У політичному аспекті це означало відхилення євреїв від опіки держави, усвідомлення спільності своїх долів з долею співвітчизників, а також значне послаблення зв'язків, які робили євреїв міжєвропейським елементом. У соціальному аспекті єврейські інтелектуали були першими, хто як група потребував і бажав прийняття до неєврейського товариства. Соціальна дискримінація, справа позначна для їхніх батьків, що не прагнули соціальної взаємодії з неєвреями, стали для цих людей найважливішою проблемою.

Шукуючи шляхи до суспільства, ця група були змушені прийняти зразки соціальної поведінки, створені тими окремими євреями, яких було допущено до товариства протягом XIX ст. як виняток із правила дискримінації. Вони швидко виявили ту силу, що златна була відкрита всі двері, ту «променісту могутність слави» (Стефан Цвейг), що стала нездатною завдяки столітньому обожнюванню гоня. Відмінність між прагненням євреїв до слави і загальним ідолюпоклонством перед славою, праганням тій добі, долати в тому, що євреї не були зацікавлені у славі насамперед для самих себе. Жити в цурі слави було важливіше, ніж стати знаменитим. Таким чином, вони ставали видатними рецензентами, критиками, колекціонерами та організаторами того, що було пов'язане зі славою. «Промієнства могутність» були надзвичайно дієвою суспільною силою, за допомогою якої соціально безпритульні могли спорудити домівку. Інакіше кажучи, єврейські інтелектуали намагалися стати живою сполучною ланкою, яка об'єднувала знаменитих осіб у товариство знаменитих, міжнародне та визначення, оскільки досягнення духу виходять за межі національних кордонів — і до певної міри досягли в цьому успіху. Загальне послаблення політичних чинників, що двадцять років тому призвело до ситуації, коли реальність та ідеї, політична реальність і театральна вистава легко могли народжувати одна одну, тепер дозволяло їм стати представниками якоїсь примарної інтернаціональної спільноти, в якій національні упередження, зважалося, вже не мали значення. Досить парадоксально, що ця інтернаціональна спільнота була, мабуть, єдиною, що вижила націоналізацію та асиміляцію спільнот євреїв. Австрійського єврея значно легше вважали австрійцем у Франції, ніж в Австрії. Примарне світове громадянство цього покоління, ця фіктивна національність, про яку вони заповідали, як тільки мавалося про їхні

єврейське походження, частково вже були схожі на ті паспорти, що раніше надавали їхнім власникам право жити в будь-якій країні, окрім тієї, що ці паспорти видали.

Дані обставини вже за самою своєю природою не могли не зробити євреїв помітними саме тоді, коли їхня діяльність, їхня задоволеність і щастя в цьому уявному світі свідчили про те, що як група вони насправді не прагнули ані грошей, ані влади. У той час, як європейські державні діячі й публіцисти займалися «єврейським питанням» значно менше, ніж будь-коли після емансипації євреїв, в антисемітизм практично повністю зник із відкритої політичної арени, євреї стали символом суспільства як такого і об'єктом ненависті всіх тих, кого суспільство не приймало. Антисемітизм, що втратив свій ґрунт за цих особливих умов, котрі впливали на його розвиток протягом XIX ст., пройнявшись і зміцненим тепер було знову перетворити на ту фантастичну мішанину з напівправди та діких забобів, що постала в Європі після 1914 р. як ідеологія всіх розчарованих і озлоблених.

Оскільки «єврейське питання» в його соціальному аспекті перетворилося на катализатор соціального заворушення, доки дезінтегровало суспільство знов ідеологічно не аргументувалося наявності можливості масового винищення євреїв, необхідно окреслити деякі основні риси соціальної історії емансипованого єврейства в буржуазному суспільстві XIX ст.

Розділ третій

ЄВРЕЇ І СУСПІЛЬСТВО

Політичне невізасство євреїв, через яке вони насправді відповідали своїй особистій ролі та вкоріненню в державне підприємництво, водночас із їхніми укріпленнями проти народу країни та, всупереч цьому, сирійняти її влади, що не дозволяло їм помістити політичну загрозу антисемітизму, зумовили надчутливість євреїв до будь-яких форм соціальної дискримінації. Важко було розрізнити рішучу відмінність між політичним конфліктом і простою антипатією, коли вони нарістали паралельно. Рів у тім, однак, що вони антиципівали з прямою протидією особисті емансипації: політичний антисемітизм розвивався тому, що євреї були окремою громадою, а соціальна дискримінація антиципівала наслідок зменшення рівноправності євреїв з усіма іншими групами.

Рівність умов існування, хоч і є основною умовою справедливості, належить, проте, до найбільших і таких, що найменше задовольняються, прагнень сучасного людства. Чим ближчі до рівних умов, тим важче пояснити ті відмінності, що насправді існують між людьми, і тим більшою мірою нерівності стають особи й групи. Цей складний наслідок повністю проявився, як тільки рівність перестала розглядати в категоріях всемогутньої істоти на тязок божества чи неминучої загальної долі на тязок смерті. Як тільки сама по собі рівність стає фактом світу, не відповідаючи жодному критерію, за допомогою якого її можна було б визначити або пояснити, то є лише один шлях на сотню, що цей факт називають просто як функціональний принцип політичної організації, за якої люди, нерівні в інших відношеннях, мають рівні права. У деяких випадках на сотню цей факт переплутають із природженою властивістю кожної особи, яку виражають «нормальною», якщо вона подібна до будь-кого іншого, і «ненормальною», якщо вона чимось відрізняється. Подібне перекручення поняття рівності — перетворення його з політичного на соціальне — стає особливо небезпечним, якщо суспільство замине тамало простору для існування особливих груп та індивідів, бо в такому разі їхні відмінності стануть особливо помітними.

Важлива проблема сучасної доби і її особлива небезпека полягають у тому, що в цей період людини вперше протистоять іншій за відсутності розмаїтих обставин та умов, які можуть забезпечити захист. І саме це нове розуміння рівності зробило настільки складними сучасні расові стосунки, бо в цьому випадку ми маємо справу із природними відмінностями, які не можна приховати за допомогою будь-яких можливих чи уявних змін в умовах. Саме через те, що рівність вимагає визнання кожним будь-кого іншого рівним собі, набувають настільки жорстких форм конфлікту між різними групами, які з віковими міркувань неохоче надають таку фундаментальну рівність одні одній.

Тому чим більше умов існування євреїв наближалися до умов існування інших, тим більше дивували їхні відмінності. Усвідомлення цього спричинило соціальне обурення євреями і водночас їхню своєрідну привабливість; поєднання цих реакцій визначало суспільну історію західного єврейства. Однак і дискримінація, і сомніття були політично безплановими. Вони не привели до виникнення політичного руху проти євреїв, але й не падали їм жодного захисту від ворогів. Однак спричинили отруєння суспільної атмосфери, спотворення всіх соціальних зв'язків між євреями і неєвреями й викраде впливали на поведінку євреїв. Формування єврейської тиньковості було пов'язане і з особливим дискримінацією, і з особливою прихильністю.

Суспільна антипатія до євреїв з її різноманітними формами дискримінації не викликала значної політичної шкоди в європейських країнах, оскільки тут так і не було досягнуто справжньої соціальної та економічної рівності. Попри будь-які змінні прокни, нові класи поставали як групи, до яких люди належить за народженням. Неметумним, що тільки за таких обставин суспільство могло ствердити утвердження євреїв як особливої громади.

Ситуація була б зовсім іншою, якби за зразком Сполучених Штатів рівність умов існування прийняли б за безумовно гарантовану: якби кожний член суспільства — з будь-якої верстви — був би твердо переконаний, що шкідливі здібностям і талану може пажити слава інтелігенції. У такому суспільстві дискримінація стає єдиним засобом розрізнення, своєрідним тапальним законом, відповідно до якого ті чи інші групи можуть опинитися під сферою громадянської, політичної та економічної рівності. Там, де дискримінація не пов'язана лише з єврейським питанням, вона може стати точкою кристалізації для політичного руху, що прагне усунути всі труднощі й конфлікти, притаманні багатонаціональній країні, шляхом тиєньства, влади нагому й відвертою вулгарністю расових уявлень. Один із найперспективніших і найбільш небезпечних парадоксів Американської республіки полягає в тому, що вона закладає відкрити рівність на ґрунті найнеодноріднішого у фізичному та історичному розумінні населення у світі. У Сполучених Штатах суспільний антисемітизм може коли-небудь стати ядром дуже небезпечного політичного руху¹. У Європі, однак, соціальний антисемітизм мав незначний вплив на виникнення політичного антисемітизму.

¹ Хоч євреї належали у рамках ширшого населення європейських країн більш відокремленій групі, ніж інші не англіки, що їм більше від інших груп загрожує дискримінація в Америці. Насправді, досі найважливіший татар соціальний та економічний дискримінації несуть як євреї, а негри — з природних та історичних причин найпераніші серед народів Америки.

Це може змінитися, однак, якщо із цієї суто суспільної дискримінації коли-небудь встане політичний рух. У цьому разі євреї можуть цілком ризикно стати головною об'єктом несправедливості з тієї простої причини, що вони єдині серед усіх інших груп у своїй історії і релігії виражали добре відомий принцип верховності. Це не створює пити чи кінцівки, які заслідком цього перебувають у меншій небезпечності в політичному плані, навіть отримують, ніж у євреїв, відмінність від безплановості.

1. Між-станом і виключенням

Хитка рівновага між суспільством і державою, на якій в соціальному та політичному плані ґрунтувалася національна держава, призвела до появи своєрідної законмерності, що регулювала доступ євреїв до суспільства. Протягом 150 років, коли євреї справді жили в середовищі західноєвропейських народів, а не просто сусідили з ними, їм завжди доводилося платити політичною жалюгідністю за суспільну славу і соціальним приниженням за політичний успіх. Асиміляція, у розумінні сприйняття її неєврейським суспільством, була недоступною їм тільки остільки, оскільки йшлося про виражені вимоги з єврейської мислі, навіть якщо ці особи далі залишалися в тих самих політичних умовах обмеження й принижень, а тодіом тільки тоді, коли за умов емансипації та пов'язаної з нею соціальної політичний статус євреїв уже ставали під сумнів антисемітські рухи. Суспільство, опинившись між-на-між із політичною, економічною й правовою рівністю євреїв, швидко чітко давало прозинути, що жоден із його класів не був ладен забезпечити їм рівності соціальної, і що воно прийме лише виняткових представників єврейського народу. Ті євреї, які чули цей дивний комплімент щодо своєї винятковості, що вони є винятковими євреями, дуже добре знали, що саме ця двизначність (вони суть євреї і, водночас, наче не подібні до євреїв) відірвала їм брону суспільства. Якщо вони воляли такого роду стосунків, то намагалися «бути, одним і не бути євреями»¹.

Цей позірний парадокс мав насправді міцне підґрунтя. Неєврейське суспільство вимагало, аби кожен був так само «осищений», як і воно, і щоб він, не поводячись як «винятковий євреї», був чимось надзвичайним і створював щось надзвичайне, бо він, зрештою, був євреєм. Усі прихильники емансипації зосередилися на асиміляції, тобто пристосування євреїв до суспільства і прийнятті ним, яку вони вважали або за попередню умову емансипації євреїв, або за її неминучий наслідок. Інакше кажучи, коли ті, хто справді мав намір поліпшити умови існування євреїв, намагалися осмислити єврейське питання з позиції самих євреїв, вони одразу ж починали розглядати його в самому лише соціальному аспекті. Однак найнесприятливіших обставин в історії єврейського народу неювала в тому, що тільки його вороги розуміли, що єврейське питання було політичним, і майже ніколи цього не розуміли друзі.

Прихильники емансипації також до того, щоб розглядати її як проблему «просвітності» — концепція, яка спочатку стосувалася як євреїв, так і неєвреїв².

¹ Це двоїстий відносно спостереження належить ліберальному протестантському теологові Г.Е. Паулюсу в цінному невідомому нафасеті: *Paulus H. E. G. Die jüdische Nationalitätsforderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmittel*, [183]. Паулюс, якого дуже критикували тодішні єврейські літератори, обстоював просту особисту емансипацію на підставі асиміляції.

² Цей термін знайшов вираз у «Просвітницькій думі» Вільгельма фон Гумбольтта (1899): «Держави повинні не тільки просвітлювати народи до євреїв, скільки повинні з неєврейським і єврейським утвердженням спільного мислення...» Цит. за: *Friedrich Die Emanzipation der Juden in Preussen*. — В., 1912. — Bd. 2. — S. 270.

Виявлялося само собою розумним, що авангард в обох таборах повинен складатися з особливо «освічених», толерантних, культурних людей. Зайде, певня річ, випливало, що особливо толерантних, освічених і культурних несаревів могли хвилювати в соціальному плані лише винятково освічені євреї. Насправді ж вимога до освічених щодо усунення упереджень дуже скоро набула ралше одностороннього характеру, доки, зрештою, шмученим самоосвіта не почала стосуватися самих саревів.

Проте не лише один бік справи. Євреї сподукали здобувати освіту, достатню для того, щоб вони не поведились як звичайні євреї, але водночас їх приймали тільки тому, що вони були євреями, через їхню мужицьську, екзотичну привабливість. У XVIII ст. це знову випливало з нового гуманізму, що виринно потребував «нових візирік людської природи» (Гердер), спликування з яким могло стати привадам можливих близьких стосунків з усіма представниками людства. Для освіченого Берліна часів Мендельсона євреї правили за живий доказ того, що всі люди належать до людства. Для цього покоління дружба з Мендельсоном чи Марком Герцем була повсякчас новим проявом людської єдності. А освічені євреї були шеваженим і шнобленим народом, то вони поставали для цього покоління навіть чистішою та покшовішою моделлю людства. Саме Гердер, ширій друг саревів, уперше вжив вирах, що його пізніше використовували й цитували неправильно: «чужий народ Азії, занесений до наших країв»⁶. Цими словами він і його одиодуми-гуманісти вітали той «новий візирік людської природи», у пошуках якого XVIII ст. «обшукало землю»⁷, а майшло у своїх споконвітних сусідах. Бажаючи ширієшті вихіду єдності людства, вони хотіли представити єврейський народ чужим за походженням і тому екзотичним, ніж насправді, так що демонстрація людності як загального принципу була б ще дисшою.

Протином перших десятиліть XVIII ст., коли французьке єврейство вже користувалося плодами емансипації, а німецьке майже не мало жодної надії чи бажання її набути, освічена прусська інтелігенція «змусила євреїв усього світу звернути свої погляди на єврейську громаду в Берліні» (а не в Парижі). Багато в чому це було пов'язано з успіхом «Натала Мудрого» Лессінга чи з тим його хибним озумаченням, за яким «нові вітри людської природи», риз уже стали зражками людства, мають бути вскарашніми індиудуамми»⁸. Ця ідея мала сильний вплив на Мірабо, і він зазвичай посилався на Мендельсона

⁶ Herder J. G. Über die politische Bekerung der Juden // *Idem. Aesthetica und das 18. Jahrhundert*. 1901—1903.

⁷ Herder J. G. Briefe zur Beförderung der Humanität. — 1793—1797. — 40. Brief.

⁸ Friedländer F. Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert // *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. — 1915. — S. 646.

⁹ Сам Лессінг не мав таких ідей. Його останній лист до Моисея Мендельсона виражає тільки висновок, що він бачив: «найкращого й найбільш ширшого шляху до єдиної європейської країни, де не буде ні євреїв, ні саревів». Про ставлення Лессінга до євреїв див.: Mehring F. Die Lessinglegende, 1906.

ня принада для себе⁸. Гердер сподівався, що освічені євреї продемонструють більшу єдність від упереджень, бо «нарай відданий від певних політичних уявлень, яких нам дуже важко чи неможливо позбутися». Протестуючи проти властивий дові звички «надавати нові торгові привілеї», він вказував на освіту як на єдиною шлях емансипації євреїв від юдаїзму, від «святих і шкідливих національних упереджень...», зважаючи, що не належить нашій дові та ладун, так що євреї могли стати «цілковито гуманізованими» і в пригоді «розвитку наук і всієї культури людства»⁹. Приблизно тоді ж Гете в рецензії на одну книгу вирали писав, що її автор, польський євреї, «не досяг більшого, ніж будь-який християнин, що *studium en belles lettres*», і спарожився, що там, де очікуван пийти щось «справді нове, таке, що виходить за межі власних уявлень, винить значайну пересічність»¹⁰.

Навіть чи можна перебільшити руйнівний вплив цієї надмірної доброї волі на новонестертизованних, освічених євреїв і її відбиття на їхньому соціальному й психологічному становищі. Вони не тільки парализовані на деморалізуючу димину бути винятками з власного народу, виникли «втіку відмінності між собою та іншими», та прохати, щоб полібне «відокремлення... було й легалізоване» урядами¹¹. Від них навіть очікували перетворення на винятковий-вирець поданості. А оскільки саме це, а не пропонуване Гейне повернення, правило за «східний кинток» до культурного європейського суспільства, то що ще заминалося ним і наступним поколінням євреїв, крім як показати підмайдушних тусидь, аби нікого не розчарувати?¹²

Протягом перших десятиліть цього входження до суспільства, коли асиміляція ще не стала традицією для маситування, а була чимось досколим для небагатіох винятково обдарованих осіб, вона справді діяла дуже добре. Якщо Франція була для євреїв країною політичної слави, першою країною, що визнала їх громадянами, то Пруссія, здавалося, судилося стати країною їхнього

⁸ Див.: *Mirabeau H. Q. R. de Sur Moses Mendelssohn*. — L., 1788.

⁹ *Herder J. G. Über die politische Bekämpfung der Juden* // Op. cit.

¹⁰ Випадає красне пасмоюство (Фр.), — (Шпана: пер.)

¹¹ *Goethe J. W. von (Hrsg.) Behr L. F. Geschichte eines polnischen Juden*. — Meissau: Leipzig, 1772 // *Frankfurter Gelehrte Anzeigen*.

¹² *Schleiermacher F. Briefe bei Gelegenheit der politischen theologischen Aufgabe und des Sendungsbriefes jüdischer Himesväter*. — 1799 // *Werke*. — 1846. — Abt. I. — Bd. 5. — S. 34.

¹³ Це не єдиний раз, коли, Мойсей Менделсзон, якому наразі чи були відомі думки Гердера, Гете, Шлейєрмахера та інших представників колишнього оповітіння, Менделсзон поклався на його унікальність. Його таємна відданість своїй єврейській релігії робила для нього неможливим остаточний розрив з єврейським народом, що було значайною причиною для його наступників. Він відчував себе «наступником пригнобленого народу, який повинен просити доброї волі й милости в панівного народу» (див. його лист до Лінднера, 1776 р. (*Mendelssohn M. Gesammelte Schriften*. — Bd. 7. — B., 1930). Тобто він знавав того, що наступників повинні як його особа співчувати з надзвичайною несправді до його народу. Оскільки він, на відміну від євреїв наступних поколінь, не поділяв цієї несправді, то на знавав себе та винятком.

суспільного блиску. Просвітницький Берлін, де Мендельсон установив тісні зв'язки з багатьма знаменитими людьми свого часу, був тілком понятиєм. Його зв'язки з несвобідним суспільством мали ще багато спільного з науковими зв'язками, що об'єднували єврейських і християнських учених майже в усі періоди європейської історії. Новим і несподіваним було те, що друзі Мендельсона виражали ці стосунки не в особистих, а в ідеологічних і навіть політичних цілях. Він сам відкрито відмежувався від усіляких подібних прихованих мотивів і раз у раз виключав своє цінковите задоволення умовами, в яких йому доводилося жити, ніби передбачав, що його виштовхуватиме соціальний ентузіазм і свобода якось співвідносилася з тим фактом, що він і надалі належав до «найвищих мейншанців його [пруського] короля. — *Ант.* [полоніше]¹².

Така байдужість до політичних і громадянських прав пережила час невизначених стосунків Мендельсона з ученими й освіченими людьми його доби. Її було згодом перенесено до тих салонів євреїв, де збиралося найблискупніше товариство, яке було-клас бачив Берлін. Лише після поразки Пруссії 1806 р., коли впровадження кодексу Наполеона на теренах і перетворило питання про емансипацію євреїв на предмет дискусії в суспільстві, таку байдужість змінив неприхований пострах. Адже емансипація змінить освічених євреїв відповідно до «вигаданим» єврейським народом, а ця рівність прибере дорігочинну відмінність, на якій, як вони дуже добре розуміли, ґрунтувався їхній соціальний статус. Коли емансипація напевні відбулася, більшість асимільованих євреїв відкинули від всі наперенням у християнство, характерно вважаючи це можливе й безпечніше бути свідками до емансипації, але не після неї.

Найновітнішим із цих салонів і найбільш представницьким щодо справді пишаного товариства, яке вони збирали в і, був салон Раклі Фарштаген. Її оригінальний, неупереджений і неординарний розум у поєднанні із особистим інтересом до людей і її справді пристрасною натурою робили її найблискупнішою і найінкавітною із подібних стрейбських жінок. Скромні, але помітні знані вечора в «мансардах» Раклі поділяли разом із «просвіщеннями»

¹² Пруссія, яку Лессінг описував як найбільш рабську країну Європи, для Мендельсона була «доречною, де один із наймудріших князів, які були-клас правили людьми, влада інстинктивна і чистим розумом, настільки повніра своєю думки в країні, що її благодійний вплив поширився навіть на найнижчих мейншанців його імперії». Така свирепість самовладності зворушувала її думки, якщо усвідомити, що «наймудріший князь» зробив дуже важким для єврейського філософа сприйняття права на прощення в Берліні, і в той час, коли його *Містеріо* користувалися всіма привілеями, навіть не мали йому постійного статусу «єврея під захистом». Мендельсон усвідомлював також, що він, друг асирі освічених і, піддається такому ж оподаткуванню, як всі інші на ринку бач, якщо йому ніколи не будуть відбитися віддати свого друга Лафатера в Лейпциг. Однак йому ніколи не спало на думку зробити якось політичні виступи стосовно подіщення таких умов (див. згадуваний лист Лафатеру і передмову Мендельсона до свого перекладу *Menasseh ben Israel's Vordrede* M. Gesammelte Schriften. — Leipzig, 1843—1845. — Bd. 3).

аристократами інтелектуалів із середнього класу й історів, тобто всіх тих, хто, як і євреї, не належав до респектабельного товариства. Салон Рахілі, за відомостями і за метою, перебував на межі світського товариства й не поділяв його умовностей і упереджень.

Цікаво спостерігати, наскільки близько асиміляція євреїв із суспільством дотримувалася принципів, що їх Гете запропонував для освіти свого героя в романі «Вільгельм Майстер», книги, якій судилося стати взірцем для виховання середнього класу. У цій книзі багато бюргерів виховують аристократів й акторів, тож він може навчитися того, як подати себе й виразити свою індивідуальність, і завдяки цьому просувається від скромного статусу бюргерського сина до знаті. Для середніх класів і євреїв, тобто для тих, хто справді був поза вищим аристократичним товариством, усе залежало від «особистості» і від здатності вирити її. Здавалося, що найважливішим було вміти грати роль того, ким людина насправді була. Та специфічна обставина, що в і єврейське питання вважалося питанням освіти, була тісно пов'язана із цим раннім стартом у житті і спричинила освічене філістерство як єврейських, так і неєврейських середніх класів, а також вплив євреїв до вільних професій.

Шарм давніх берлінських салонів полягав у тому, що тут не вважало нічого, окрім особистості людини, а також унікальної своєрідності характеру, щирості й самовираження. Таку унікальну своєрідність, що єдина уможливлювала майже необмежене спілкування й необмежену близькість між людьми, не могли замінити ні рани, ні гроші, ні успіх, ні літературна слава. Доба коротких робочень справжніх особистостей, коли князь Леопольд Фердинанд Гогенцоллерн міг зустрітися з бандитом Абрамом Мендельсоном, а політичний публіцист і дипломат Фрідріх Генц — із письменником ультралиберної тоді романтичної школи Фрідріхом Шлегелем (це були тільки декілька знайоміших випадків «оскардів» Рахілі), скінчилася 1806 р., коли, за висловом господарки, це унікальне місце зустрічей «пало на дно, як корабель із найвищою нацією від вогню». Інтелектуальні-романтики разом із аристократами стали антиєвреями, і хоча це аж ніяк не означало, що та чи інша група відмовилася від усіх друзів-євреїв, опіки в минуле невимовність і білос.

Справжній поворотний пункт у суспільній історії німецьких євреїв припав не на рік прусської поразки, а на два роки по тому, коли 1808 р. уряд ухвалив муніципальний закон, що наділяв євреїв усі громадянські, але не політичні права. За мирним договором 1807 р. Пруссія разом зі своїми східними провінціями втратила більшу частину свого єврейського населення. Євреї, що залишилися на її території, усі належали до «євреїв під захистом», тобто вже користувалися громадянськими правами у формі індивідуальних привілеїв. Муніципальна емансипація лише легітимувала ці привілеї й пережила декрет про загальну емансипацію 1812 р. Пруссія, повернувши собі після поразки Наполеона Північню і західні частини євреїв, практично анулювала декрет

1812 р., який тепер мів означати надання політичних прав навіть єврейській бідності, але зберігав чинність муніципального закону.

Ці декрети про остаточну емансипацію водночас із втратою провінцій, у яких проживала більшість пруських євреїв, мали колосальний соціальний наслідок: проти їх невеличке політичне значення з погляду справжнього підвищення становища євреїв. До 1807 р. захищені євреї Пруссії складали лише близько 20 відсотків усього єврейського населення. На час видання декрету про емансипацію захищені євреї становили більшість у Пруссії, де для контрасту знищено було лише 10 відсотків «іноземних євреїв». Вже не існувало тієї безпосередньої бідності й відсталості, на тлі якої так вигідно виділялися «виняткові євреї» з їхнім багатством та освітою. І це тло, що мало таке істотне значення як підстава для оцінки соціального успіху і психологічної самоповаги, вже ніколи не стало таким, яким воно було до Наполеона. Навіть коли 1816 р. було повернуто польські провінції, колонії «євреїв під захистом» (зарєєстровані тепер як пруські громадяни юдейської віри) все ще складали понад 60 відсотків єврейського населення¹⁹.

Із соціальної точки зору, це означало, що євреї, які залишалися в Пруссії, втрачали природне тло, за якого вони сприймалися як винятки. Тепер вони самі утворювали воєн, але зрештою, на якому особі, аби хоч який аналітично, доводилося докладати надзвичайних зусиль. «Виняткові євреї» знову стали не винятками, а просто євреями, представниками переважаного народу. Настільки ж невадими були й соціальні наслідки урештою втручання. Не тільки класи, опозиційні щодо уряду й тому відкрито ворожі до євреїв, а й усі верстви суспільства більше-менш усвідомили, що такі знайомі євреї не стільки (індивідуальні винятки, скільки члени певної групи, для якої користі держава була готова кинути надзвичайних заходів. А це означало саме те, чого завжди боялися «виняткові євреї».

Берлінське товариство полишало єврейські сідони нечувано прудко, і натомість до 1808 р. для таких зустрічей вже слугували домівки титулованих бюрократів й вищого середнього класу. Із будь-якого погляду численних листувань того часу можна зауважити, що як інтелектуали, так і аристократи почали переадресовувати слова зневаги із слівкоєвропейських євреїв, їм майже не відомих, на освічених євреїв Берліна, яких вони знали дуже добре. Ці останні вже ніколи так і не повернули собі ту самоповагу, що вистіла з колективного усвідомлення власної винятковості. Віднині кожної із них мав доводити, що хоч він і єврей, але все ж таки не єврей. Було вже недостатньо відрізнитися від більш-менш невідомої маси «відсталих братчиків». Сад було відрізнитися — як особа, котру можна було привітати у зв'язку з її винятковістю — від «євреїв як *вишогів*», і тим самим від цього народу загалом.

Саме соціальна дискримінація, а не політичний антисемітизм, аналізу

¹⁹ Ditt. Silberstein H. Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich. — B., 1930. — Bd. I.

ізмовно «серця як палкого». Першим автором, який шкату на відмінність між євреєм-індивідом і «євреєм узагалі, євреєм серця і інде», був нікому не відомий публіцист, який написав 1802 р. в'їдливу сатиру на єврейське суспільство і його жадебу до освіти — чарівної палички, що відкривала шлях до загального суспільного шанування. Євреї зображувалися як «норма» суспільства філістерів та високочитів¹⁵. Цей досить вульгарний антир літератури не тільки залюбки читали чимало визначних відвідувачів салону Рахілі; він навіть опосередковано надихнув великого романтичного поета. Клеменс фон Брентано, написати дуже дотепний твір, де філістер теж отожденовався з євреєм¹⁶.

Водночас із данною іррацією змішаного товариства зникло щось таке, чому вже ніколи, у жодній іншій країні не судилося повторитися. Ніколи знову жодна соціальна група не прийме євреїв зі широким розумом і серцем. Ця група прихильноспатиме з євреями або через збудження власною відрагою і «сінсуптством», або на знак протесту проти перетворення співвітчизників на гнаних. Але євреї ставали соціально гнаними щоразу, як переставали бути політично і громадянськи знедоленими.

Важливо пам'ятати, що асиміляція як групний феномен насправді існувала тільки серед європейських інтелектуалів. Не випирало, що перший освічений євреї, Мойсей Мендельсон, був також першим, кого, незважаючи на його невеликий громадянський статус, було прийнято до неєврейського товариства. Придворні євреї та їхні наступники, єврейські баніори і підприсми на Заході, ніколи в соціальному плані не вишкарлися зі своїх, та й не прагнули покинути дуже вузькі межі свого невидимого гетто. Спочатку вони, як усі простодушні високочити, пишалися тим безпросвітним тлом мізерії та злиднів, з якого піднісися. Пізніше, коли на них напали з усіх боків, вони були закономірно зацікавлені в бідності і навіть відсталості мас, оскільки це ставало аргументом на їхню користь, ознакою їхньої власної безпеки. Повали та з побоюваннями, вони вимушено відходили від найсуворіших вимог єврейського закону, ніколи не відмовляючись цілком від релігійних традицій, але вимагали ще більшої ортодоксальності від єврейських мас¹⁷. Відмирання автономії єврейських громад стимулювало їх не тільки нашко захищати від властей ці громади, а й

¹⁵ Широю відомому памфлету К.В.Ф. Гартенберга «Проти євреїв» (1802) передував ще в 1797 р. його ж памфлет «Про філантроп і моральну конституцію юдаїчних євреїв. Гіпно-Космополіти», де вже зазначено просянутий волик євреїв у Берліні. Хоча ранній памфлет було прореченовано в «Allgemeine Deutsche Bibliothek» (1792. — Bd. 112), його майже ніхто ніколи не читав.

¹⁶ «Der Philister von, in und nach der Geschichte» (1811) Клеменса Брентано бував написаний для так званої «Християнсько-німцального християнського товариства», знаменитого клубу підземельників і патріотів, заснованого 1808 р. для боротьби з Наполеоном, і прочитано в ньому.

¹⁷ Так, з 20-х рр. XIX ст. Ротшильд відмовили у всьому дозволі своїй рідній громаді у Франкфурті, щоб протидіяти впливові реформаторів, які хотіли, щоб єврейські діти приносили загальну освіту (див. *Josef J. M. Neuaere Geschichte der Judenheit*, 1815—1845. — B., 1846. — Bd. 10. — S. 102).

керувати ними з допомогою держави, так що фраза про «вроджену залежність» білих євреїв, «як від уряду, так і від своїх багатих побратимів» лише відтворювала реальність.¹⁷

Єврейські нотаблі (як їх називали в XIX ст.) правили єврейськими громадами, але не належали до них ні соціально, ні навіть географічно. У певному сенсі вони були настільки ж поза єврейським суспільством, наскільки поза неєврейським товариством. Зробивши банкруту особисту кар'єру й отримавши значні привілеї від своїх панів, вони утворили своєрідну елітну спільноту ніяк не із надзвичайно обмеженими соціальними можливостями. Природно позбавлені придворними владами, позбавлені ділових зв'язків із неєврейським середнім класом, вони мали соціальні контакти настільки ж поза сферою законів суспільства, наскільки незалежними від тодішніх економічних умов було їхнє економічне піднесення. Така ізоляція й незалежність часто породжували в них відчуття сили й почуття гордості, що може проілюструвати наступний анекдот початку XVIII ст.: «Якийсь єврей... взяв один плахетний і культурний аніар п'яну доріктуву йому па [єврейську] зарозумілість попри те, що серед них немає князів і вони не беруть участі в управлінні державою..., відповів пихатко: «Ми не князі, але правимо ними»¹⁸.

Така зарозумілість є практично протилежністю класовій горданості, що дуже повільно розвивалася серед привілейованих євреїв. Правлячи своїм власним народом як абсолютні володарі, вони все ж почувалися як *reges inter reges*. Родюю «привілейованого рабства всіх євреїв» або «книги Святої землі» вони вважалися більше, ніж будь-яким титулом, якого могли надати їм їхні пани¹⁹. До середини XVIII ст. усі вони потоптані б з одним голландським євреєм, який сказав: «*Neque in toto orbi alicui nationi inservimus*»²⁰, і в тоді, як згодом вони б не прозвали до кінця відповідь «ученого християнина»: «Але ж це означає щастя лише для небагатьох. Народ, який вважають *сегре*» (*sic*), скрізь переслідують, він не має самоврядування, підкорений чужому правлінню, не

¹⁷ *Ann. J. M. Op. cit.* — Bd. 9. — S. 38. Придворні євреї і багаті єврейські банкіри, які могли уклади за ними, ніколи не претендували на статус єврейської громади. Вони виступали як її представники і заступники від державної влади. Їм часто наділялися офіційна влада над громадами, якими вони керували здалеку, так що дана автономія громад підтримувалася із середовища ще зовнішнього до того, як були скасовані національною державою. Першим придворним євреєм з монархічними претензіями щодо власної «шани» був єврей із Праги, нещасливим привідну для курфюрста Моріца Саксонського в XVI ст. Він намагався, щоб усі рабини й голова громад обиралися з числа його рабів (див.: *Handbuch der Geschichte der Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien*. — Praha, 1906. — Bd. 2. — S. 727). Практика обсаження придворних євреїв диктаторами своїх громад стала загальною у XVIII ст. Її інструментом у XIX ст. стала практика призначення «нотаблів».

¹⁸ *Schode J. J. Jüdische Merkwürdigkeiten*. — Frankfurt a. M., 1715—1717. — Bd. 4. — Annex 48.

¹⁹ Перші серія рабини (лат.). — (Пер.).

²⁰ *Ann. J. M. Op. cit.* — B., 1929. — S. 18.

²¹ І в цілому єврейському народові не бракувало (лат.). — (Пер.).

²² Тією [світним] (лат.). — (Пер.).

має сили й гідності й посилається по всьому світу, якоси чужинець»²¹.

Класова гордовитість з'явився тільки тоді, коли налігалися заклами між державними банкірами різних країн; далі почали укладатися шлюби між провідними родами і вислизав в утворення суцільної міжнародної кастової системи, до того часу невідомої в єврейському суспільстві. Це ним більше випало в око стороннім спостерігачам, що відбувалося в той момент, коли старі феодальні стани й каста швидко зникали в середовищі нових класів. Зробили цілком неправильний висновок, що єврейський народ є пережитком середньовіччя, і не побачили того, що ця нова каста була зовсім нового походження. Вона сформувалася остаточно тільки в XIX ст. і складалася не більше, ніж із сотні родів. Але оскільки вони були в центрі уваги, то до всього єврейського народу почали ставитися як до касты²².

Тому, хоч би якими великими були роль придворних євреїв у політичній історії і їх значення для зародження антисемітизму, соціальна історія змогла б легко оминати їх увагою, якби не той факт, що вони мали певні спільні психологічні якості й типи поведінки з єврейськими інтелектуалами, які, зрештою, були завжди дільним підприємцем. Єврейські новачки хотіли панувати над єврейським народом і тому не бажали залишати його, а для єврейських інтелектуалів було характерним бажання залишити свій народ і бути прийнятими в товаристві. І ті, й інші поділяли почуття винятковості, почуття, яке цілком гармонізувало із дулькою їхнього оточення. «Виняткові євреї» від багатства сприймали себе як виняток зі звичайного приречення єврейського народу; уряди визнавали їх винятково корисними. «Виняткові євреї» від освіти визнавали себе винятком із єврейського народу і водночас винятковими людськими істотами, і такими їх визнавало суспільство.

Асиміляція, доходила вона до «крайнощів наверхнення чи ні», ніколи не осаджала реальної загрози виживанню євреїв²³. І вітали їх, і відкидали саме тому, що вони були євреями, і вони це добре розуміли. Перші покоління освічених євреїв ще шире хотіли втратити свою єврейську ідентичність, і Берне з величчю гіркою писав: «Дехто докоряє мене, що я єврей, дехто вихваляє мене за це, дехто це пробачає, однак усі про це думують»²⁴. Усе це виховані на ідеях XVIII ст., вони зріли про країну і без християн, і без іосифа. Вони

²¹ *Schnitz J. J. Op. cit. — Bd. I. — S. 19.*

²² *Kristian Friedrich Pater визнає весь єврейський народ як «касту торговців» (Briefe C. F. Ueber die Ansprüche der Juden an das Deutsche Bürgerrecht // Zeitschrift für die neueste Geschichte. — 1815).*

²³ Прогнозом, хоч і маловідомим фактом є те, що асиміляція як прогресивне чистіше призначення до наверхнення, ніж до зливання шлюбом. На жаль, статистика ширше приховує, ніж висвітлює цей факт, оскільки розглядає шлюби між наверхніми й спадковими як змішані шлюби. Проте відомо, що в і було досить багато родів, християн у кількох поколіннях і все-одно залишалися чисто єврейськими. Це пояснюється тим, що християнський єврей дуже рідко цілком злиняв свою расу і ще рідше змігати залишив єврейське оточення. Єврейська сім'я з будь-якого боку починає більше зберігати ознаки, ніж єврейська раса.

²⁴ *Berne I. Briefe aus Paris. — 74. Brief, Febr., 1832.*

привнемували себе науці й мистецтву і дуже ображались, коли з'ясовувалося, що уряди, давши надати будь-які привілеї й почесні сараци-банкірові, прирівняли євреїв-інтелектуалів на голодну смерть¹⁰. Навертання у християнство, яке на початку XIX ст. диктував страх висювати нехвалення за приналежність до єврейства, тепер стало необхідним, щоб мати хліб насущний. Подібна винагорода за слабкості характеру усього народу ціле покоління євреїв у несприятельну ознацію до держави й суспільства. Усі «нові вітри людства», якщо вони були чогось гарті, ставали бутинниками, а оскільки найреакційніші уряди того часу підтримувалися й фінансувалися єврейськими банкірами, то їхній бунт був особливо запеклим щодо офіційних представників їхнього власного народу. Антиєврейські висловлювання Маркса і Берне можна правильно прознути лише у світлі цього конфлікту між багатими євреями та єврейським інтелектуалом.

Цей конфлікт, однак, повного розмалу набув тільки в і й не був тривалим за антиєврейський рух того століття. В Австрії не було вартої галки єврейської інтелігенції до кінця XIX ст., коли вона негайно відчула всю силу антиєврейського тиску. Ці євреї, як і їхні заможні брати, воліли поклястися на дахет із боку монархії Габсбургів, і стали соціалістами лише після Першої світової війни, коли до влади прийшла соціал-демократична партія. Найважливішим, хоч і не єдиним, винятком із цього правила був Карл Краус, останній представник традиції Гейне, Берне і Маркса. Засудження Краусом єврейських бізнесменів, з одного боку, і єврейської журналістики як організованого культу славослів'я — з іншого, було, мабуть, ще суворішим, ніж у його посередників, тому що в такій країні, де не існувало єврейської революційної традиції, він перебував у значно більшій ізоляції. У Франції, де указ про емансипацію пережив усі зміни урядів і режимів, мільйонисельні єврейські інтелектуали не стали претензійні щодо нового класу і не відігравали особливої ролі в інтелектуальному житті. Культура ж така і освіта як програма на відміну від і не виробили тут зразків поведінки євреїв.

У жодній іншій країні не було нічого подібного до того широтного періоду справжньої асиміляції, якій виявився підставним вирішальним для історії німецьких євреїв. Тоді справжній авангард народу не тільки прийняв євреїв, а й навіть виявився дивно очочим до єврейства з ним. Таке ставлення в німецькому суспільстві до євреїв не минуло остаточно. Його слід можна легко простежити протягом тривалого часу, і це, певня річ, засвідчує, що стосунки з євреями ніколи не були чимось безперервним. У кіншому випадку вони залишалися програмою, у гіршому — невинним і хвилюючим враженням. Добре відомий наслідок Бісмарка про «німецьких жеребців, яких слід спарувати з єврейськими кобилками», є лише найвульгарнішим вираженням панівного погляду.

Щирою природно, що таке суспільне ставлення, хоч і робило з перших

¹⁰ *Ibid.* — 72. Heft.

освічених євреїв бунтарів, мало, зрештою, радше виробити особливий різновид конформізму, ніж дієву традицію бунту²⁵. Пристосовуючись до суспільства, яке дискримінувало «типових» євреїв, і в якому освіченому євреєві загалом було важче потрапити до світських кіл, ніж за однакових умов неспроби, євреї могли чітко відмежовуватися від «євреїв узгалів» і так само чітко давати зрозуміти, що вони євреї. За жодних обставин їм не дозволялося просто розчинитися серед своїх сусідів. Аби надати сенсу двоїзаності, їм самим не цілком зрозумілій, вони могли вдавати із себе «людей на вулиці і євреїв удома»²⁷. Насправді це мав жувати їм відчуття своєї відмінності від інших людей на вулиці, бо ж вони були євреї, і від інших євреїв удома, оскільки вони не були схожі на «типових євреїв».

Зрештою повільний асимілюваний євреїв, продиктованих цим тривалим шпиритом туселити виритися, створили тип євреїв, піддаваний скрізь. Євреї вже не визначалися за національністю чи за релігією, а перетворилися на соціальну групу, членам якої були притаманні певні психологічні якості й реакції, сукупність яких саме і вважалася суттю «єврейськості». Інакше кажучи, колись євреї були психологічною істотою, а єврейське питання — запутаною особистою проблемою кожного окремого єврея.

У своїх трагічних зусиллях пристосуватися шляхом виритися й відмінності новий єврейський тип мав настільки ж мало спільного зі сполозненням «євреєм узгалів», як і з узгалитином: «Свідкомець пророків і вічний носій справедливості на землі», до якої єврейська апологетика вважала шоразу, коли падали на нього із єврейських журналістів. Апологети наділяли євреїв рисами, які насправді належали єврейським, і які справді були властиві окремим єврейським бунтарям, котрі жили на маргінесі суспільства — анімістично, добротою, відсутністю упередженості, чуттєвістю до несправедливості. Біда була в тому, що ці якості зовсім не пасували пророкам, а ще гірше було те, що такі євреї ніяк не належали ні до єврейського, ні до світських кіл неєврейського суспільства. В історії асимілюваного єврейства вони відігравали зовсім непланову роль. З іншого ж боку, «євреї узгалів», яким його зображали професійні культурологісти, мали ті якості, яких мав набути високі, якщо бажав досягти успіху: незалежність, скларієть, зарозумієть, рибська улесливість та ринувність просуватися. У даному випадку біда була в тому, що ці якості теж не пасували до національних рис, а типи єврейського ділового класу виваляли

²⁵ «Свідчий парів» (Бернар Латар) — ось єдиний бунтарський трагізм, що утвердився, хоча ті, хто до нього належав, наперед не усвідомлювали її існування (див.: *Arndt II. The Jews as pariahs. A hidden tradition // Jewish Social Studies*. — Vol. 6, 1944. — № 2).

²⁷ Не повільний іронічний той факт, що не бачуючи формулювання, яке може правити за єдиний асимілюваний єврейський асиміляції, було запропоновано російським євреєм і вперше оприлюднено івритом. Вони походять з книги івритом Юлія Лейба Гордона «*Halutzim and (1911) Dine. Dubrov 3. A History of the Jews in Russia and Poland*. — Philadelphia, 1918. — Vol. 2. — P. 228 ff.

і мало схильності до неєврейського суспільства й відігравали майже таку ж незначну роль у єврейській суспільній історії. Доти, доки існуватимуть злигодні народи й класи, в кожному поколінні з незмінною одноманітністю відтворюватимуться риси висхідні і гідного — як у єврейському суспільстві, так і в будь-якому іншому.

Для оформлення соціальної історії євреїв у рамках європейського суспільства XIX ст. вирішальне значення мало, однак, те, що кожен чи не кожен єврей у кожному поколінні мав коли-небудь вирішити, чи залишиться йому єврейським-парією і взагалі поза суспільством, чи стати висхідним-парією, чи пристосовуватися до суспільства на деморалізуючих засадах: не стільки приховувати походження, скільки «разом із тасмичною своєю походженням зраджувати тасмично свого народу»⁸. Цей останній шлях був справді важким, бо таких тасмичів не існувало, і їх потрібно було вигадувати. Відтоді, як знала невдачі унікальна спроба Рахін Фарнгаген виступити якесь суспільне життя поза офіційним суспільством, шляхи гідного й висхідного однаково були шляхами крайньої самотності, а шлях конформізму був шляхом постійного жаду. Так з'явився складний психологізм пересічного єврея, що в деяких сприятливих випадках перетворювалася на дуже сучасну чутливість, винизивала із двоїстого становника. Євреї відночас відчували розрив гідного, що не зміг стати висхідним, і зазнавали докорів сумнівию останнього через зраду свого народу й обмін рівних прав на особисті привілеї. Одне було достеменним: якщо людина хотіла уникнути будь-яких двоїстостей соціального існування, вона мала змиритися з тим фактом, що бути євреєм — означає належати або до надпривілейованого вищого класу, або до позбавленої прав маси, до якої в Західній і Центральній Європі можна було належати тільки через інтелектуальну та певною мірою штучну солідарність.

Соціальна доля пересічних євреїв виплидала споконвічним браком рішучості. А суспільство, звісно, не змушувало їх робити вибір, оскільки саме така двоїстість становника і атоми надавали статусом з євреями принаближеності. Більшість деїмільдованих євреїв жили в непевності успіху й невдачі і щироно знали тільки те, що неуспіх, так і невдачі були нерозривно зв'язані з тим фактом, що вони євреї. Для них єврейське питання раз і назавжди втратило будь-яке політичне значення. Але тим духавніше вони втручалися в його приватне життя і піддавало на прийняття особистих рішень. Афоризм «людина на вулиці і єврей удума» став гіркою правдою: політичні проблеми викривлялися до цілковитого перекручення, коли євреї намагалися розв'язати їх за допомогою внутрішніх переживань і притамованих емоцій. Приватне життя було отруєне до межі неможливості — наприклад, у питанні змішаних шлюбів, — коли найкисій гвар невирішених проблем суспільного шматка викладався в особисте існування, яким набагато краще керують непересвідчуваний шкідливий пристрасті, ніж

⁸ Це формулювання створив Карл Крауц приблизно в 1912 р. (див.: *Kraus K. Untergang der Welt durch schwarze Magie*. — 1925).

розважлива політика.

Було важко неслугою не бути схожим на євреїв взагалі і водночас зазнаватися євреєм, уламати не схожого на євреїв і при цьому досить чітко виказувати, що ти єврей. Пересічний єврей, ні шкоченець, ні «спідомий пария» (Беріар Лазар) міг лише наголошувати безмісцеве почуття відмінності, яке треба було пояснювати далі в усіх його можливих психологічних аспектах і варіаціях — від внутрішньої відстороненості до соціального відчуження. Поки світ був беззастережно спокійним, така настановка справлялася непогано і для цілих поколінь, навіть перетворилася на *modus «vivendi»*. Зосередженість на штучно ускладненому внутрішньому житті допомогла євреям відповідати непомірним вимогам суспільства, бути дивними й хвалюючими, виробити певну безпосередність самовираження й самовислові, спершу властиву акторам і митцям — людям, яких суспільство завжди відсадило і якими заохочувалося. Асимілюваний єврей, напівторгді своєю єврейськістю й напівіудеїзації нею, вочевидь відлежав до цієї категорії.

Процес, протягом якого буржуазне суспільство розширалося з руйнівної революційних традицій і спогадів, додав до економічного насичення й загальної байдужості до політичних питань, також і чорного принципу цуцлі. Євреї стали людьми, з якими інші сподівалися добре провести трохи часу. Чим менше їх сприймали як різних, тим вони ставали привабливішими й цікавішими. Буржуазне суспільство у своїх пошуках розваг і з своїм пристрасеній цікавості до особи тією мірою, якою ця особа відрізняється від нормальної людини, знайшло привабливим усе, що можна було б вважати містично лихим чи тьмяно гріховним. І саме ці збуджуючі переваги відкривали євреям браму до суспільства. Адже в рамках цього суспільства, після того як її було деформовано на психологічну якість, легко можна було перевернути на гріх. Справжню терпимість і цікавість до всього людського, властиві Просвітництву, замінив зворобливий пестяк до екзотичного, ненормального, незвичного як такого. Кілька гинів людей один за одним представляли у товаристві екзотичне, аномальне та незвичне, однак жоден із них не мав аж найменшого стосунку до політики. Отже, у цьому гинячому товаристві тільки роль євреїв могла публікувати статусу, який виходив за вузькі рамки світської справи.

Перш ніж простежити загальні шляхи, що вели «анімізованих євреїв», цих значимих і сумнівних чужинців до салонів Сен-Жерменського передмістя у Франції *fin-de-siècle*²⁴, ми повинні згадати саму велику людину, що її було-вони породили: складна самоомовна «визначення євреїв». Складається враження, що будь-яка бачливість має шанс досади, принаймні в одному відношенні: того рівня, який значаєно зупити історично величчю. Великою людиною серед «визначених євреїв» був Бенджамін Дізраелі.

2. Могутній Чарівник²⁵

²⁴ Тут у значенні своєї життя (Лат.) — (Прим. пер.).

²⁵ Книга *charismatic* (Фр.) — (Прим. пер.).

Бенджаміна Дізраелі, який найбільше в житті цікавився кар'єрою лорда Бізнесфілда, вирізняли дві речі: по-перше, лар бігів, який він, почасти, банально називаємо везінням, але який за інших часів прагнув як богиню на ім'я Фортуна, і, по-друге, блиск і чудесніше шик'язні з Фортуною, ніж можна уявити, незважаючи на безтурботну наївність розуму й уяви, через яку що людина не можна зраховувати до кар'єристів, хоча він ні про що, крім кар'єри, ніколи серйозно не думав. Наївність змушувала його усвідомити, наскільки безглуздо буде відчувати себе *déclassée*¹³ і наскільки захоплюючим для нього самого й для інших, наскільки корисним для його кар'єри буде наголошення того факту, що він сарей — «князем одягом, чужерідним числуванням володів і дивакуватими манерами висловлювання й велемивності»¹⁴. Він пристрасніше й безсоромніше від усіх інших сарейських інтелектуалів прагнув бути прийнятим до вишого й найвищого товариства, однак він був єдиним із них, хто підірвав секрет, як не втратити свого везіння, це природне чудо знання, і хто знав від самого початку, що ніколи не слід згадуватися, ніщо хочеш «відноситися вище й вище».

Він грав у політику, як актор-грав в театральній виставі, з тією вімінністю, що він грав свою роль настільки добре, що своїм власним удивленням переконував самого себе. Його життя і його кар'єра подібні до казки, де він постає притом, який дарує блаженну нитку романтики, цього разу першочині імперіалістичної Англії, своїй принцесі, королеві Англії. Британські колоніальні володіння були казковою країною, над якою ніколи не заходило сонце, а їх столицею був таємничий азіатський Делі, куди принц хотів утекти зі своєю принцесою з туманного проміжного Лондона. Це мало б бути безглуздо й політичному, але якщо дружина пішла своєму чоловікові, як шпинька своєму педі Бізнесфілду: «Ви знаєте, що саружилися зі мною заради грошей, а я знаю, що якщо Вам довелося зробити це знову, то Ви зробили б це заради кохання»¹⁵, то замовкнеш перед безумовним щастям, яке суперечить усім правилам. Була людина, котра почала було продавати душу дияволу, але диявол не зацікавив її душі, а боги обдарували її усім щастям цієї землі.

Дізраелі походив із цілком асимілюваної родини. Його батько, безіменний джентльмен, охрестив сина, бо хотів, щоб у нього були такі ж можливості, як і в значущих смертних. Він мав незначні зв'язки з сарейським суспільством й нічого не знав про єврейську релігію та звичаї. Для нього від самого початку була фактом походження, який йому, не стримуваному справжнім знанням,

¹³ Засвідкований розказ вийшов з друку в 1867 р. нарис про Дізраелі сера Дж. Саллівана. Див.: *Manypenny W. F., Buckle G. E. The life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield.* — N. Y., 1929. — Vol. 2. — P. 292–293.

¹⁴ Деласованням, нити класово (Фр.). — *Прим. пер.*

¹⁵ *Lazarus M. S. Seed of Abraham.* — N. Y., 1930. — P. 260 ff.

¹⁶ *Samuel H. R. The psychology of Disraeli & Modernities.* — L., 1914.

вигляди було прикрашати. У результаті він дивився на цей факт багато в чому так само, як він би на нього дивитися неспрей. Він набагато чіткіше за наших героїв усвідомлював, що «однаково може виникнути і сприятливою можливістю, і перешкодою». А оскільки, на відміну від свого простого і скромного батька, він хотів не менше, ніж стати простим смертним, і не більше, ніж «відзначитися над усіх своїх сучасників»²¹, то почав на основі своїх «оливкового кольору обличчя й вустально-чорних очей» створювати власний образ, поки не став «могутнім скелетним своєю челою — зрозуміло, не християнського храму — похилом на будь-яку живу істоту, яка будь-коли існувала»²². Він інстинктивно знав, що все залежить від «межі між ним і простими смертними», від піднесення своєї психіки «метичності».

Усе це свідчить про виняткове розуміння суспільства і його правил. Не випадково саме Дізраелі сказав: «Те, що є злочинним для патини, між небагатьма — лише підла»²³. Можливо, це найдабше освідчення самого принципу, за яким відбувалося повільне та приховане сповзання суспільства XIX ст. в нострі патини й мораль покидали. Оскільки він знав це правило, то знав також і те, що в сфері ніде не буде крашків, шансів, ніж у колах, які претендували на винятковість і прагнули до (хоть і дискримінації). Адже хоча ці вибрані кола разом із масами вважали «за злочин, цей «злочин» у будь-який момент міг перетворитися на привабливу «ваду». Демонстрація Дізраелі екзотичності, незвичайності, темності, магичності й могутності, піджальованих темними джерелами, була точно націлена на таку схильність суспільства. І саме така віртуозність у соціальній грі спонукала його обрати Консервативну партію, принесла йому місце в парламенті, посаду прем'єр-міністра і — насамкінець, але не менш важливо — тривкий захват суспільства і дружбу королеви.

Однією з причин його успіху була ширість його гри. Враження, яке він справляв на своїх неупереджених сучасників, було дивним поєднанням акторства з «абсолютною ширістю та відвертістю»²⁴. Цього можна було досягти тільки завдяки справжній патині, що частково пояснювалося вживанням, у якому був відсутній будь-який специфічно єврейський вплив²⁵. Але «чиста совість Дізраелі була пов'язана також і з тим, що він народився англієцем. Англія не знала єврейських мас і єврейської бідності, оскільки вона прийняла їх

²¹ Дж. А. Фруа так завершує свою біографічну працю: «Мета, з якою він жив у житті, покладала в йому, щоб виникнути над усіма своїми сучасниками, і хто би який диктовий спадковий такі амбіції, йому, зрештою, пощастило виграти стану, через яку він так ризикую» (Фруа, *Frédéric A. A. Lord Beaconsfield*, — L., 1890).

²² Ці цитати Дж. Сакетона. Див: *Montgomery W. F., Buckle G. E. Op. cit.*

²³ У цьому романі «Tarnish» (1847).

²⁴ Ці цитати Дж. Сакетона. Див: *Montgomery W. F., Buckle G. E. Op. cit.*

²⁵ Дізраелі сам повідомляє: «Мене вважали не серед представників мого раси і походив у великій непереданості проти них». Про його сімейні оточення див., зокрема: Сікс-Бенджамін Dursch, *Juden und Judentum* // *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*. — 1932, Jahrgang 76.

через століття після їхнього вигнання зі середньовіччя. Португальські євреї, які осіли в Англії у XVIII ст., були заможними та освіченими. Аж до кінця XIX ст., коли погроми в Росії спричинили новочасну єврейську еміграцію, у Лондоні не з'явилася єврейська біднота, а разом із нею і відмінність між єврейськими м'ясами та їхніми заможними братами. За часів Дізраелі тут було шкотно певдимо єврейське питання в його континентальній формі, бо в Англії жили тільки ті євреї, яким сприяв уряд. Іншіє каучи, ашкеназіє «ашкеназіє євреї» не усвідомлювали себе як виняток такого мірою, як їхні співплемінники на континенті. Коли Дізраелі висміював «шкідливе вчення нових часів про природну рівність людей»³⁷, він свідомо наслідував Берка, який «надавав перевагу правам англієв перед Правами Людини», але ігнорував дійсне становище, за якого привілеї для небагатих відміняли права для всіх. Він настільки не знав реальних умов існування єврейського народу і настільки був переконаний у «впливі єврейського племені на сучасні спільноти», що відкрито вимагав, аби євреї «одержали від північної та західної рас усю ту вишанку й повагу, які в цивілізованих і вихованих націях належать тим, хто зачарує суспільний смак і підносить громадські почуття»³⁸. Оскільки політичний вплив євреїв в Англії зосередився навколо англійської сітки Ротшильдів, він дуже поспівав допомогою Ротшильдів у справі перемоги над Наполеоном і «це бачив жадних причин для того, щоб не бути у своїх політичних поглядах підвартим євреєм»³⁹. Як хрещений євреї, він, зрозуміло, ніколи не був офіційним представником жодної єврейської громади, проте припав їй те, що він був єдиним євреєм свого розряду і свого часу, який прагнув настільки добре, як умів, представляти єврейський народ політично.

Дізраелі, який ніколи не заперечував, що «фундаментальний факт стосовно [нього, — Аон.] спаяв у тому, що він був євреєм»⁴⁰, захоплювався всім єврейським до такої міри, що зрівнявся із цим захопленням могло тільки його величчю в цьому. Однак помилання гордості й невдачливості в цих справах було притаманне усім новоасимільованим євреям. Велика відмінність полягає в тому, що Дізраелі знав про минуле і сучасне євреїв навіть ще менше, ніж інші, і тому наважувався відверто висловлювати те, що в інших лише нечттю вгадувалось у напівсвідомій невизначеності дразлив поведінки, продиктованих страхом і зарозумілістю.

Політичні наслідки здатності Дізраелі оцінити можливості євреїв мірками політичних претензій нормальних людей були серйозніші. Він майже автоматично створив цілу низку теорій про єврейські апани і організацію, які ми знайшли виходимо в найзізнісших формах антисемітизму. Перелудіє, він справді вважав себе «обраною людиною обраного племені»⁴¹. Хіба існує

³⁷ *Disraeli B. Lord George Benick. A political biography.* — L., 1852. — P. 496.

³⁸ *Ibid.* — P. 491.

³⁹ *Ibid.* — P. 497 ff.

⁴⁰ *Montgomery W. F., Buckle G. E. Op. cit.* — P. 1507.

якийсь крапий доказ цьому, ніж його власна кар'єра: євреї без імені й багатства, якому дотомаргало лише кілька єврейських банкірів, віднісся до становина першої лондонини в Англії, один із найменш популярних парламентарів стає прем'єр-міністром і завойовує справжню популярність серед тих, хто тривалий час «вважав його шкрасом і ставився до нього, як до парії»⁶¹. Політичний успіх ніколи не задовольняв його. Для нього було значно важче і значно важливіше бути прийнятим до лондонського товариства, ніж полатати палату громад, і, звичайно, бажаним тріумфом було стати членом об'єднаного клубу Грімліона — «до вибраного кола якого приймали, як правило, провідних політиків обох партій, але в якому неухильно уникали небажаних у соціальному плані»⁶², — ніж бути міністром Ії Безпечності. Задопомогте несподіваною кульмінацією всіх цих солодких тріумфів була ширя дружба королеви, бо якщо монархія в Англії і втрачала більшість своїх політичних прерогатив у конституційній національній державі із суворими законами, то набула і зберігла безумовну першість в англійському суспільстві. Оцінюючи велич тріумфу Дизраелі, слід згадати той факт, що лорд Роберт Сесіл, один із його владних колег із Консервативної партії, в 1850 р. все ще міг виправдати свої особливо різкі нападки на Дизраелі, посилюючись на те, що «він просто дозвольно передає все, що говорить про Дизраелі приватно, і ніхто не скаже правди»⁶³. Найбільш перемогою Дизраелі позитива в тому, що врешті-решт ніхто вже не говорив у приватній обстановці такої, що не несла йому й не потішило б, якщо було висловлене публічно. Саме такого унікального злету до справжньої популярності Дизраелі домігся баченням перелат у тому, що народився євреєм, і визнанням цього факту не іншим як привішем.

Складником числивої фортуни Дизраелі було те, що він завжди відповідав вимогам часу, внаслідок чого його численні біографи розуміли його краше, ніж це у більшості випадків траплялося з великими людьми. Він був жордим уявленням амбітності, цієї могутньої пристрасті, що розвивалася протягом століття, яке на перший погляд не припускало жодних відмінностей і розділень. У будь-якому разі Карлейл, що інтерпретував усе світову історію відповідно до ідеалу героя XIX ст., певна річ, не мав рації, алая відмовився прийняти титул із рук Дизраелі⁶⁴. Жоден із сучасників Карлейля не пасував до його героїв так добре, як Дизраелі зі своїми уявленнями про велич як таку, звільнену від усіх особливих досягнень; жодна інша людина настільки точно не відповідала вимогам кінця XIX ст. до героїв у плоть, як цей провідник, який серйозно

⁶¹ Samuel H. B. Op. cit.

⁶² Monypenny W. F., Buckle G. E. Op. cit. — P. 147.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Слуга Роберта Сесіла написав дружню у відновителівському стилі торі «Quarterly Review» (англ. Monypenny W. F., Buckle G. E. Op. cit. — P. 19–22).

⁶⁵ На тривалий час 1874 р. Карлейл, як розповідають, злетів Дизраелі «квітлим євреєм», «міліонером-дворянином, який був-таки жидом» (англ. Caro J. Op. cit.).

сирійман свою роль і відігравав велику роль. Великої Лосини з неспідробною *naïveté*⁶⁷, демонструючи фантастичне штукарство й кумедний артистизм. Політики захопувалися у проїзді, а той перетворював людські ділові обороти на мрії зі східним присмаком, а коли суспільство відчуло в метані учинках Дізраелі дух чорної магії, «могутній чарівник» насправді скорив серце свого часу.

Честолюбне прагнення Дізраелі відрізнитися від інших смертних і його жагуче бажання потрапити до аристократичного товариства були типовими для середніх класів його доби і країни. Не політичні міркування й не економічні мотиви, а поштовх соціальних амбіцій спонукав його вступати до Консервативної партії і проводити політику за постійним принципом «обирайте вігів для ворожнечі, а радиксів — для спідкування»⁶⁸. У жодній іншій європейській країні середні класи не падали за будь-якого часу дослатної самоповаги, що примирала б їхню інтелігенцію зі своїм соціальним статусом, унаслідок чого аристократія могла й надалі слугувати своєрідним соціальним мірилом, яке цілковито втратило політичне значення. Нещасний німецький філістер відкрив свою «внутрішню особистість» у запеклій боротьбі проти кастової зародумілої, що випливала із занепаду знаті та з необхідності тахити аристократичні титули від буржуазних грошей. Туманні теорії крові й суворий контроль за шлюбами — це відносно нещодавні явища в історії європейської аристократії. Дізраелі набагато краще за німецьких філістерів знав, що потрібно, аби відповідати вимогам аристократії. Усі спроби буржуазії домогтися статусу у світському товаристві не могли здолати аристократичної зародумілої, бо вона покладалася на індивіда, і бракувало їй найважливішого елемента кастового мирнославства — гордості через привілей, надані просто за переваги народження. «Внутрішня особистість» ніколи не могла заперечувати, що її розвиток вимагав освіти й особливих зусиль з боку особи. Коли Дізраелі «власнорід гордість вищій на герць із гордістю каст»⁶⁹, він знав, що соціальний статус євреїв, хоч би там що про нього говорили, прийняти злежав цілковито від факту народження, а не від досягнень.

Дізраелі зробив навіть подальший крок. Він знав, що аристократію, змушену з року в рік спостерігати, як зникає кількість можливих представників середнього класу, купує титули, тобто дуже поважні сумніви щодо власної гідності. Тому він задав їм поради в їхній власній грі, використовуючи свій досить банальний і загальнорозумінний образ для безстрашної розповіді, що англієць «пішов від народу височин і покрутив, а сам він є породженням найчистішої крові в Європі», що «життя британського пера регулювали годинним чином арабські закони й сирійські звичаї», що «євреї є царствою

⁶⁷ Наймісто (Фр.) — *Прим. пер.*

⁶⁸ Вистів лорд Солсбері у статті у «Quarterly Review» (1869).

⁶⁹ Raymond E. T. Disraeli. The alien patriot. — L., 1925. — P. 1.

небеса» або що «хвіст єврейського племені навіть тепер сидить одесною Господа Бога Сиваофа»⁷⁷. А коли він, зрештою, написав, що «насправді в Англії жодне немає аристократії, бо істинною якістю аристократії є перевага людина-звіра»⁷⁸, він справді зачепив найбільш вузькі сучасних аристократичних теорій роду, що пізніше стали вихідним пунктом расових уявлень буржуазії та інтелігенції.

Клізмізм і належність до єврейського народу виродилися у простий факт народження тільки серед асимільованого єврейства. Спочатку це означало особливу релігію, особливу національність, спільні — особливу пам'ять і особливі сподівання, а також, і навіть серед привілейованих євреїв, принаймні збереження спільних особливих економічних переваг. Секреаризація й асиміляція єврейської інтелігенції винесли самосвідомість і самоінтерпретацію у такий спосіб, що від попередніх пам'яті та сподівань не залишилося нічого, крім усвідомлення належності до обраного народу. Дізраелі, хоча, певна річ, і не єдиний «винятковий євреї», який вірив у свою власну обраність без віри в Того, хто обирає і відомше, був єдиним, хто створив із цих парекіх уявлень про історичну місію розгорнуту расову доктрину. Він був готовий стверджувати, що семітська основа «представляє все духовне в нашій природі», що «примхи історії» знаходять своє головне розв'язання у сентенції — «плем'я є усім», і не становить «ослом до історії» незалежно від «мови й релігії», бо «тільки одна річ, що творить плем'я, і це кров», а також є тільки одна аристократія — «аристократія природи», яку становить «немішане плем'я з першорядною організацією»⁷⁹.

Немає потреби наголошувати близькість усього цього до сучасних расових ідеологій, і відкриття Дізраелі є ще одним доказом того, наскільки добре вони слугують боротьбі з почуттям соціальної неповноцінності. Адже хоча расові доктрини, зрештою, прислужилися значно диховнішим і безпосередньо політичним цілям, залишається справедливим твердження, що бля правдоподібності і переконливості зумовлялися тим, що через «расові» явості вони дозволяли будь-кому почуватися аристократом, обраним унаслідок самого факту народження. Та обставина, що ці нові обраи не належали до еліти, до небагатьох обраних — що, зрештою, притаманне гордості знатної особи, — а повинні були поділяти обраність із дедалі численнішим натовпом, не завдавала серйозної шкоди такому вченню, бо хіткість тих, хто не належав до обраного племені, зростала в тій самій пропорції.

Расові доктрини Дізраелі, одначе, були такою ж мірою результатом його виняткового розуміння права суспільства, як і продуктом специфічної секраризації асимільованого єврейства. Річ не тільки в тім, що єврейська інтелігенція виявилася захопленою загальним процесом секраризації, який у

⁷⁷ Див. підписи: Samuel H. B. Op. cit. Disraeli B. Tanscred. Disraeli B. Lord George Bentinck.

⁷⁸ Див.: Disraeli B. Coningsby, 1844.

⁷⁹ Див. промову Б. Дізраелі «Lord George Bentinck» і його промову «Eudymion» (1881) і «Coningsby».

XIX ст. вже втратив революційну приналежність. Просвітництва-водночас і вірою в неможливе, унеможливлене у своїх можливостях людство, і тому виявилася беззахисною перед трансформацією колись ширіх релігійних вірувань у вибобонит. Єврейська інтелігенція зазнала також впливу єврейських реформаторів, які прагнули перетворити національну релігію на релігійну деномінацію. Для цього вони мали трансформувати два основних елементи юдейського благочестя — сподівання на Месію і віру в обраність Ізраїлю, тож відлучали і юдейських мезитовників візі остаточного відношення Сіону ризом іх благочестивим чеканням того дня в кінці дня, коли закінчиться ізоляція єврейського народу від народів землі. Без сподівання на Месію ідея обраності втрачала вічну ідеологію, а без віри в обраність, що покладала на один особливий народ спокуту за весь світ, сподівання на Месію розчинилося в загальній філантропії та універсальності, що стали такими характерними для специфічно єврейського політичного ентузіазму.

Найважливіший елемент єврейської секуляризації полягав у тому, що ідея обраності відокремлювалася від сподівання на Месію, тоді як в юдейській релігії ці два моменти були двома аспектами Божого плану спокути для людства. Її надія на Месію виростало те прагнення до остаточного релі'язання політичних проблем, яке мало на меті ні більше, ні менше, як аспіранти рай на землі. Ї віри в богообраність виростала фантастична омана, яку подивили як невірною євреї, так і неєвреї, в тому, що євреї за своєю природою розумніші, кращі, щиріші, пристосованіші до виживання — рушій історії і сіль землі. Патхисені єврейські інтелектуали, котрі мріяли про рай на землі і були настільки вісні від будь-яких національних зв'язків та упереджень, виявилися насправді ще далішим від політичної реальності, ніж їхні батьки, які молилися про прихід Месії й повернення їхнього народу до Палестини. Водночас прихильники асиміляції, котрі поза будь-яким захопленням сподіванням переконали себе, що вони сіль землі, таким нечестивим маріонетством були відторжені від інших націй ще дівніше, ніж їхні батьки парканом Закону, який, як благочестиво вважали, відокремлював Ізраїль від неєвреїв, але впаде за прихвиста Месії. Саме ці пиха «виняткових євреїв», котрі були знало «освіченими» для віри в Бога і досить маріонетними, аби на підставі свого повсюди виняткового ставлення, вірити в себе, зруйнувала міцні зв'язки благочестивої нації, що і сдилювали Ізраїль і рештою людства.

Отже, секуляризація призвела, зрештою, до того парадокса, що виявився настільки вирішальним у психології сучасних євреїв, за яким єврейська асиміляція — усуненням національної свідомості, трансформацією національної релігії в конфесійну деномінацію, реакцією на суперечливі й двозначні вимоги держави й суспільства за допомогою настільки ж двозначних засобів і психологічного штукарства — спородила справжнісінький єврейський шовінізм, якщо під шовінізмом розуміти перевернутий

націоналісти, за якого (за словами Честертона) «особа сама є об'єктом поклоніння; особа є своїм власним ідеалом і навіть своїм власним діплом». Відеопердивне релігійне уявлення про обраність уже не складало суті жодякому; воно стало замість цього суттю єврейськості.

Цей парадокс знайшов своє найпотужніше і найпримикальніше втілення в Дізраелі. Він був англійським імперіалістом і єврейським шовіністом. Однак неважко вибачити шовінізм, що був, скоріше, грою уяви, тому що, кінцевим чином, «Англія була Ізраїлем його уяви»¹⁷, і неважко також вибачити його англійський імперіалізм, що мав так мало стільного з односторонньою рідущістю експансії парад експансії, бо він, зрештою, не був «ніколи захопленим англійцем і цим пишався»¹⁸. Ці всі кумедні суперечності, які настільки вславо свідчать про те, що могутній чарівник ніколи не сприймав самого себе широм серйозно і завжди грав якусь роль із метою приторгнути на свій бік суспільство і завжди і завжди грав якусь роль із метою унікальний шарм, вони додають елементу шахрайського ентузіазму в усі його висловлювання і мрії, що цілковито відрізняє його від імперіалістичних послідовників. Йому досить пощастило в тому, що він мріяв і діяв за доби, коли Манчестер і ділки ще не заволодали імперською мрією і навіть різко й люто виступали проти «колоніальних шантажів». Його заборонна віра в кров і родову плем'я — до якої він домішував старі романтичні народні баски про могутній наднаціональний зв'язок між золотом і кров'ю — не мали в собі й півдюйма на можливий ризик, чи то в Африці, Азії, чи то в самій Європі. Він починав як не заподобаний обдарований письменник і залишився інтелектуалом, якого шкелений випадок зробив членом парламенту, діалером своєї партії, прем'єр-міністром і другом королеви Англії.

Уявлення Дізраелі про роль євреїв у політиці сягають того часу, коли він ще був просто письменником і не розпочав своєї політичної кар'єри. Тому його ідеї із цієї теми не були результатом справжнього досвіду, але він дотримувався їх із дивною ширістю протягом усього свого подальшого життя.

У своєму першому романі «Альбой» (1833) Дізраелі розробив план єврейської імперії, в якій євреї правитимуть як суверено відокремлений клас. Цей роман свідчить про вплив поширених ідей щодо класних можливостей євреїв, а також про неутімо молодого автора в реальних класних відносинах своєї доби. Одинадцятьма роками по тому політичний досвід парламенту і близьке спілкування з поважними людьми навчили Дізраелі того, що «чи є євреї, хоч би якими вони були колись і хоч би якими вони стали згодом, за його часів були дуже далекі від претензій на політичну державність у будь-якій формі»¹⁹. У своєму новому романі «Конінгсбі» він об'єднав мрію про єврейську імперію і розгорнув фантастичну сцену, відповідно до якої єврейські гроші визначають піднесення і падіння династій та імперій, шлірають верхню

¹⁷ *Skeleton J.* Цит. за: *Disraeli* W. F., *Buckle G. E.* Op. cit.

¹⁸ *Disraeli W. F.* Op. cit.

¹⁹ *Disraeli W. F., Buckle G. E.* Op. cit. — P. 882.

роль у дипломатії. Ніколи в житті він уже не відмовлявся від свого другого увалення про таємний і містичний вплив обраних людей обраного народу, що замінює його попередню мрію про відректо-запроваджену таємничу касту правителів. Це стало стрижнем його політичної філософії: На противагу дуже шанованим особисто ним єврейським банкірам, які відшарили урядом політику й заробляли комісії. Дізраелі дивився на всю справу з критичним занепокоєнням спостерігачеві нерозумінням: як це таємні влади мають можливостями можуть оперувати день у день, а вони, які не прагнуть влади. Він не міг зрозуміти, як це єврейський банкір міг відчувати ще менший інтерес до політики, ніж його неєврейські колеги. Для Дізраелі в будь-якому випадку було чимось природним, що єврейське багатство — це лише засіб єврейської політики. Чим більше він дбався про добре налагоджену організацію єврейських банкірів у діловій сфері і їхній міжнародний обмін новинами й інформацією, тим більше він переконувався в тому, що має справу з чимось на зразок таємного товариства, яке тримає долю світу у своїх руках, а ніхто про це не знає.

Добре відомо, що віра в наявність єврейської змови, здійснюваної таємним товариством, мала найбільшу цінність для антисемітської пропаганди і виявилася набагато живучішою, ніж традиційні європейські забобони щодо ритуальних убивств і отруєння колодязів. Те, що Дізраелі з пристої протилежних мотивів і в той час, коли вже ніхто серйозно не думав про таємні товариства, дійшов таких самих умовисліщів, має велике значення, бо свідчить, якого мірою подібні вигадки зобов'язані своїм походженням соціальним митам і обуренням, і наскільки правдоподібніше вони пояснюють події чи політичну й економічну діяльність, ніж набагато тривіальніша істина. В очі Дізраелі, як і в очі багатьох інших відомих і шанованих провідників після нього, уся політична гра розглядалася вже таємними товариствами. Не тільки євреї, а й будь-яка інша група, вплив якої не був політично організованим, чи яка перебувала в опозиції до всієї соціальної і політичної системи, сприймався ним як закулісний сідл. 1863 року він написав, що є свідком «боротьби між таємними товариствами і європейськими мільйонерами. Поки що перемігав Ротшильд»¹⁶. Але, водночас, що «природна рівність людей і скасування власності проголошені таємними товариствами»¹⁷. Ще 1870 року він все ще міг серйозно говорити про «таємні» сили й ширі вірити в те, що хід людської історії визначають «таємні товариства і їхні міжнародні сили, Римські церква і її домашніми й методами, вічний конфлікт між наукою і вірою»¹⁸.

Неймовірна *naïveté*. Дізраелі змушувала його поєднувати всі ці «таємні» сили з євреями. «Перші євреї були євреями; таємничу російську дипломатію, що так тривожить Західну Європу, організовано й головним чином здійснювано євреями; ця могутня реакція, що в даний момент готується в і

¹⁶ В листі від 18 березня Вільям до 21 лютого 1863 р. Див.: *Ibid.* — P. 73.

¹⁷ *Disraeli* Я. Lord George Bentinck. A political biography. — P. 497.

¹⁸ *Disraeli* Я. *Lothair*. — 1870.

насправді стане другою і більшою Реформацією... розвивається щирою за сприяння євреїв... Люди єврейського племені виявляються на чолі будь-якого з [комуністичних і соціалістичних] угруповань — *там* [там]. Народ Бога співпрацює з ідеїстами, найспритніші нагромаджувачі власності об'єднуються з комуністами, особливе й обране плем'я простягає руки покінцям суспільства і низьким вистам Європи! І все це тому, що вони хочуть зруйнувати це нещасне християнство, яке зобов'язане їм навіть своїм ім'ям, і тиранію якого вони вже більше не бажають терпіти»¹⁷. В ухві Дізраелі світ став єврейським.

У такій винятковій омані вже передбачалася найвища ідентифікація нігандка єврейської пропаганди — глас про таємний союз між євреєм-капіталістом і євреєм-соціалістом. Не можна також заперечити, що вся схема, хоч би вона вважалася і фантастичною, вона була, мала певну власну логіку. Якби ніхто й не, як Дізраелі, її засновку, що єврейські мільйонери були вершителями єврейської політики; якщо врахувати привабливість, яких євреї зазнавали сучасниками (цілком реальні, але ще й безглуздо перебільшували єврейською ашагогетичною пропагандою); якщо були свідком нещодавніх випадків, коли син єврейського мільйонера ставав лідером робітничого руху, і знати з досвіду, наскільки міцні, як правило, зв'язки єврейської родини, то уявлення Дізраелі щодо розрахованої помсти християнським народам не здається надмірним. Істотно поділяла, зрештою, у тому, що сини єврейських мільйонерів також до інших рухів саме тому, що їхні батьки-банк'єри ніколи не вступали у відкриті класові конфронтації з робітниками. Тому їм цілком бракувало тієї класової свідомості, яку мимовільно май би походив із будь-якої звичайної буржуазної родини. Водночас із тих самих причин робітники зі свого боку не мали тих відкритих чи прихованих інтенсифіційних почуттів, які зазвичай викликавав єврей будь-якої іншої класу. Очевидно, що цілі рухи в близькості країн були єдиним середовищем, що надавало справжній можливості для асиміляції.

Стійка свідомість Дізраелі поєднувати політику діяльності-таємних товариств базувалася на досвіді, що тодішнім здався непереможним багатством єврейським інтелектуалом нижчого рангу. Його основний досвід полягав у тому, що місце в англійському суспільстві завоювати значаго, ніж місце в парламенті. Англійське добре товариство його доби збиралося у фешенебельних клубах, незалежних від партійних розбіжностей. Клуби, хоч і відігравали важливу роль у формуванні політичної еліти, уникли громадського контролю. Для аутсайдерів вони, імовірно, справді мали дуже таємничий вигляд. Вони були таємними саме тому, що до них допускалися лише не всі. Вони ставали таємними тільки тієї, коли представники інших класів запитувалися про вступ до них, і їм або відмовляли, або ж приймали лише після подолання сили-силенної несподіваних, непередбачуваних, мало не ірраціональних труднощів. Немає сумніву, що жодні політичні помсти не

¹⁷ *Discovers* B. Lord George Bentinck. A political biography

могли замінити того тріумфу, що його міг дати тісний зв'язок із привілейованими. Прimitивно, що амбіції Дизраелі не постраждали навіть наприкінці життя, коли він зазнав серйозних політичних поразок, оскільки він залишився «найвишарпанішою постаттю лондонського товариства»⁷⁴.

У своїй незмінній впевненості щодо першорядної важливості таємних товариств Дизраелі був претичкою тих нових соціальних верств, що, зрозумівшись ніби поза рамками суспільства, так ніколи й не могли як слід зрозуміти його права. Вони опинилися в такій ситуації, де відмінності між суспільством і політичним життям постійно збільшувалися, і де, попри потрібну хаотичність умов, завжди брали гору все ті ж вузькі класові інтереси. І дутсайдер неминуче диводив висновку про те, що таких лівошовієнських результатів домагалася з певною метою навмисне заснована інституція. І справді, громадське життя потребувало лише рішучої політичної волі, щоб його напівсвідомо гра інтересів і по суті безсвідомих інтриг перетворилася на конкретну політику. Саме це за короткий термін відбулося у Франції під час справи Дрейфуса, а потім і в історію десятиліття перед приходом до влади Гітлера.

Дизраелі, однак, перебував не тільки поза англійським, але й поза єврейським суспільством. Він мало знав про менталітет єврейських банкірів, яких так глибоко шанував, і справді розчарувався б, якби усвідомив, що ці «милітанти євреїв», незважаючи на виключення з буржуазного суспільства (вони ніколи по-справжньому не прагнули бути до нього прийнятими), наклали найважливіший політичний принцип останнього, який полягає в тому, що політична діяльність зосереджується навколо захисту власності та прибутків. Дизраелі бачив тільки групу без явної політичної організації, членів якої, однак, пов'язувало очевидне безмежжя родинних і ділових ут, і був уражений ією. Щоразу, коли він мав із ними справу, його уяві починали працювати і всьому знаходила «підтвердження». Подібне відбувалося, наприклад, у випадку, коли акції Суецького каналу були запропоновані англійському уряду через інформацію Генрі Оппенгейма (який доводив, що хедив Єгипту прагнув їх продати), а купівля здійснено за допомогою позички на 4 мільйони фунтів стерлінгів, отриманої від Ладонела Ротшильда.

Расові переконання й теорії щодо таємних товариств у Дизраелі виникли, ірраціонально, через його бажання повсилити щось вочевидь таємниче, а насправді лише химерне. Він не міг зробити політичною реальністю химерну владу «милітантих євреїв», однак він міг — і зробив це — сприяти перетворенню

⁷⁴ *Мемуари В. Е. Баклі* G. E. B. Bakle. — P. 1470. Ця чудова біографія дає правдиву «ціну» тріумфу Дизраелі. Після цитати з «*My Memoranda*» (с. 64) Теннісон авторі «розводяться»: «В одному аспекті успіх Дизраелі був різниціним і повільним, ніж припускається у Теннісонових рядках. Він не тільки пройшов незліченним складом до найвищої скарбниці і «форсував через трюм», а й завоював Світ. Він панував на обліткових «скам'янілостях» і так, що він ніколи б снідаючи Meliflour... а соціального тріумфу, хоч би там що фелосефі думали про його внутрішню шкідливість. Його, шестизнакому дутсайдеру, досягти його завдань не легше, ніж політичному, і був він для нього, зовсім, «созодним» (р. 1506).

химер на суспільні жади і розважати пудьгуче товариство дуже небезпечними катканами.

Ін посядідністю, властивою більшістю фанатиків релігії, Дізраелі тільки з презирством відгукувався про «сучасний сентиментальний принцип національності нового стилю»⁷⁷. Він ненавидів політичну рівність в оскоці національної держави, і побоювався за збереження євреїв за її умов. Він уявляв, що «плем'я може надати як соціальний, так і політичний притулок від зринювання». Оскільки він знав аристократію свого часу набагато краще, ніж будь-коли зміг пізнати єврейський народ, то не дивно, що побудував уявлення про «плем'я» зі зразком аристократичних кастових уявлень.

Пома будь-яким сумнівом, ці уявлення про соціальні непривільєвованих могли б зайти далеко, але вони мали б незначні наслідки для європейської політики, ваби не зустріли реальну політичну потребу, яка після боротьби за Африку змогла пристосувати їх до протилежних цілей. Готовність буржуазного суспільства вірити в усе це надиха Дізраелі, «єдиному євреєві в XIX ст., його частку справжньої популярності». Зрештою, це його вина в тому, що та ж сама тенденція, яка спричинилася до його анимативної удачі, призвела зінєць кінцем до страшної катастрофи його народу.

3. Між відомою і злочином

Париж справедливо називали *la capitale du dix-neuvième siècle*⁷⁸ (Вальтер Бенямін). Багатообіщне XIX ст. почалося із Французької революції; було свідком тривалої й марної боротьби проти вирождження *грамадства* в *буржуа*, досягло межі свого падіння у сирані Дрейфуса й отримало ще 14 років хворобливої надростки. Першу світову війну ще можна було виграти ювобінськими закликками Клемансо, остинного у Фрнції єзна революції, але славне сторіччя *nation par excellence* закінчилося⁷⁹, і Париж, який втратив політичне значення й соціальний блиск, пропавши інтелектуальному авангарду всіх країн. Франція відіграла дуже малу роль у XX ст.; яке почалося відразу ж після смерті Дізраелі з боротьби за Африку та її суперництва з імперіалістичне іншування в Європі. Тому її занепад, зумовлений частково економічною експансією інших націй, частково внутрішнім розпадом, ми набути тих форм і відбуватися за тими законами, які, схоже, притаманні національній державі як такої.

До певної міри те, що сталося у Франції у 80—90 pp. XIX ст., через 30—40

⁷⁷ Ibid. — Vol. I. — Book 3.

⁷⁸ Словенню для ітінвалитного стоїття (Фр.) — *Прин. пер.*

⁷⁹ Simon I. La grande crise de la République Française. — Montréal, 1941. — P. 29. «Дух Французької революції бігав між двох стовпів: пережак шпизку Наполеона... Він переміг, але ліній для зінєць, щоб зловити нелюбові II листини 1818 року. Французька революція? Її з інновістю від дитини 1789—1918 pp.»

ровів сталося в усіх європейських національних державах. Незважаючи на різницю в часі, Веймарська й Австрійська республіки мали багато спільного з Третьою Республікою, а деякі соціальні явища в і в Австрії 20—30 рр. майже очевидно, здавалося, наслідували трагик Франції *fin-de-siècle*¹⁶.

Антисемітизм XIX ст. з будь-якого погляду сягнув своєї вершини у Франції після поразки, бо зазнався внутрішньому сирітству поза зв'язком з імперіалістичними тенденціями, яких тут не було. Основні риси цього типу антисемітизму з'явилися в і та в Австрії після Першої світової війни, і його соціальні наслідки для відомітих єврейських громад були майже такими самими, хоч і менш різкими, менш екстремальними, і на них більшою мірою позначалися інші чинники¹⁷.

Однак головна причина вибору садання Сен-Жерменського передмістя як прикладу ролі євреїв у неєврейському суспільстві полягає в тому, що віде більше не трапляються таке ж рафіноване товариство чи індивідуальні свідчення про нього. Коли Марсель Пруст, сам напівєврей і в разі крайньої необхідності готовий визнати себе євреєм, вирушив на пошуки «втраченого часу», він насправді написав те, що один із критиків, який ним захоплювався, назвав *apologia pro vita sua*¹⁸. Життя цього найбільшого письменника Франції XX ст. минуло виключно у світському товаристві, усі події поставили перед ним в тому вигляді, як вони відбувалися в товаристві та переосмислювалися індивідом, тож рефлексії та переосмислення складають специфічну реальність і фактуру світу Пруста¹⁹. Взади «У пошуках утраченого часу» індивід і його сприйняття належать суспільству, навіть тоді, коли він віддається в нім у відокнену самотність, а який, трішки, зник і сам Пруст, коли вирішив написати свій твір. Там його внутрішнє життя, що наполегливо трансформувало всі події світу у внутрішній досвід, стало своєрідним дзеркалом, у відображенні якого могла з'явитися істина. Спостереження внутрішнього досвіду нагадує спостереження в суспільстві, бо ні той, ні інший не мають безпосереднього доступу до життя і сприймають реальність лише в її відтворюванні. Пруст, котрий з народження перебував на маргінесі товариства і водночас по прику належав йому, хоча й був дотсайдером, насправді розширив цей внутрішній досвід, що він умістив

¹⁶ Книга слонітих (Фр.) — (Прим. пер.)

¹⁷ Та обставина, що певні психологічні явища не були настільки різко виражені в оточеннях та австрійських євреїв, повали може ґрунтуватися на певних національній єврейського руху серед єврейських інтелектуалів цих країн. У десятиліття після Першої світової війни і навіть у десятиліття, що її передувало, слоніти був зобов'язаний своєю славою не тільки певним політичним протиріччям (і не витираючи політичних переконань), а також критичному аналізу неконсистентних реакцій і соціоетичних фактів. Його відношення передбачали педагогічний характер і зосереджені були на певні відношення невеличкого шари єврейських учасників єврейського руху.

¹⁸ Апологія свого життя (Пруст) — (Прим. пер.)

¹⁹ Пор. також зауваження з цього приводу К. Леопольд: *Le roman de L'Autre temps* (Paris // Douai) — 1947. — № 2.

усе багатістю аспектів, у яких реальність постає і відображається всіма членами суспільства.

Справа, важко знайти краще свідчення про цей період, коли суспільство цілком зійшлося від турбот про загальне благо, а політика сама стала частиною соціального життя. Перемога буржуазних цінностей над почуттям громадянської відповідальності означала перетворення політичних питань на їхні самі, чаруючі відображення в товаристві. Слід додати, що сам Пруст був ширим представником цього товариства, через причетність до обох його наймогутніших «квартів», які він, «найбільший свідок деідеологізованого юдаїзму», пов'язував у «найтохмурішому зіставленні, що будь-хто робилося від імені західного юдаїзму»: «кварті» середньостаті і «кварті» гомосексуальності, які у своєму відображенні та в індивідуальному переосмисленні поставали як щось справді дуже подібне⁴⁵.

Саме Дізраелі виявив, що вада, порок є лише відповідним відображенням злочину в суспільстві. Людьми знесуті, якщо її приймає суспільство, починає сприйматися не як акт воли, а як властива людині психологічна риса, яку не можна обрати чи відмовити, вона нав'язується їздові й керує людською настільки ж владно, як наркотик керує наркоманом. Асимілюючи злочин і трансформуючи його у ваду, суспільство заперечує будь-яку відповідальність і створює світ фатальностей, до якого люди опиняються впадуваними. Моралістичне судження про всіляке відхилення від норми як злочин, яке світські кола сприймали значно як обмежене й мизанське, якщо й не інтуїтивно глибшого психологічного розуміння, то принаймні виявляло більшу повагу до людської гідності. Якщо ж злочин розуміють як своєрідну фатальну незмінність, природну чи економічну, то злочинця, трешкою, можна підозрювати в особливій схильності до нього. «Покарання — не право злочинця», котрого він позбавляється, якщо (за словами Пруста) «судді припускають і білий схильні прощати вбивцю в гомосексуальності і зрадника в грібі із причет, що впливають... і расової пріреченості». За такою перекрученою термінологією ховається потяг до вбивства і зради, бо однієї миті вона може перетворитися на рішення знищити не тільки всіх справжніх злочинців, а й усіх, хто «расово» приречений на здійснення певних злочинів. Подібні перетворення мають місце всюди, де правничий і політичний механізми не відокремлені від суспільства, тож стандарти суспільства можуть просочуватися до нього і ставати політичними та юридичними правилами. Позірші широта наслідків, яка ототожнює злочини й вади, якщо дозволити їй запровадити свій власний законодавчий

⁴⁵ *Prus J. E. von Marcel Proust, Témoin du Judaïsme dépolité / Revue Juive de Genève. — 1937. — №№ 48, 49, 50. Цей самий «твір» (я вважаю, що більше ніж «вір») трапляється в єврейській «Пітерсбургській повісті», прослідковує середньостатеві питання. Сюжет було взято з «Цегельної ворони» Річарда Брукса: «в якій убитий єврей з «Пітерсбургської повісті» був гомосексуалістом».*

⁴⁶ У зв'язку з подальшим див., зокрема: Пруст М. Саша і Гомієра. — Ч. 1.

мислей, неодмінно виявляється жорстокістю і більш нелюдською, ніж законів, хоч би якими суворими вони були, що показують і визнають «самостійну відповідальність людини за свою поведінку».

Сен-Жерменське передмістя, як його описує Пруст, перебувало, однак, ще на ранніх стадіях цього процесу. Воно приймало гомосексуалістів, бо його вабило те, що воно виглядало назовні. Пруст описує, як мав до Шарлюс, якого раніше терпіли «проти його виду», за особистий шарм і старовинне ім'я, досвід височини суспільства. Йому вже не треба було вести подвійне життя і приховувати свої сумніви знайомства, його навіть заохочували привести цих знайомих у фешенебельні домівки. Темні розмови — любов, краса, ревності, — яких раніше він уникав, аби не винести позору щодо його збочення, тепер жадібно склязовалися «з огляду на переживання, динне, тасмне, вишукане й потворне, на якому ґрунтувалися» його погляди¹².

Щось дуже подібне сталося і сараями. Окремих виняткових, нобілізованих «сирійців терпіли і навіть вітали в товаристві доби Другої Імперії, але тепер ледьні популяризаційними ставали сирей як такі. В обох випадках товариство як ніяк не відмовлялося від своїх упереджень». Воно не сумнівалося, що гомосексуалісти були «зітхінцями», а сирей — «хрипцями», воно тільки переглянуло своє ставлення до злочину і традиції. Біда з їхньою новою широтою поглядів, звісно, була не в тому, що сирейські особи вже не жахалися гомосексуалістів, а в тому, що їх уже не жахав закон. Вони зовсім не брали під сумнів звичайні судження щодо цього. Найкраще прихована хвороба XIX ст. — жахлива нудьга й загальне виснаження — прорвалася, як гнійник. Відрануті й спали, яких суспільство поклало собі на допомогу в цій скруті, хоч би якими вони були, принаймні не нудили ситом і, якщо вірити судженню Пруста, єдині в суспільстві *fin-de-siècle* все ще були здатні на пристрасть. Пруст веде нас через лабіринт соціальних зв'язків і амбіцій, керуючись як провідним орієнтиром лише здатністю людини любити, втілений у перекрученій пристрасті мсьє Шарлюса до Мореля, у згубній відданості сарєм Шанна своїй куртизанці і в нестямних ревнощах самого автора до Альбертини, яка постане в романі втіленням вироку. Пруст дуже чітко дає зрозуміти, що вважає аутсайдерів і новачків, мешканців «Салону і Гоморри», не тільки дискримінованими, а й нормальнішими.

Відмінність між Сен-Жерменським передмістям, яке раніше відкрило для себе привабливість сирей і гомосексуалістів, та сирей, що кричала «Смерть сараям!», полягала в тому, що салони ще відкрито не асоціювали себе із злочином. Це означало, що, з одного боку, вони ще не хотіли брати активну участь у вбивствах, а з іншого, — все ще демонстрували свою антипатію до сирей і огиду до збоченців. Це, у свою чергу, призводило до тієї типової двоїманої ситуації, за якої нові члени товариства не могли відкрито визнати свою ідентичність і водночас були не в змозі її приховати. Такі були умови, що породжували складну гру викриття і приховування, напіввизнань і брєзливих

¹² Там само. — Ч. 2, розд. 3.

перекручених, перебільшеної скромності і перебільшеної розумності. Усе це було наслідком того, що тільки єврейськість (чи гомосексуальність) відкривала двері екслюзивних салонів, але водночас вони робили становище півниці край невпевненим. У цій двозначній ситуації єврейськість для кожного окремого єврея була водночас і фізичною владою, і особистим таємничим привілеєм, притаманними «расовій приреченості».

Пруст докладно описує, як суспільство постійно шукаючи незвичайного, екзотичного, небезпечного, зрештою, ототожнює вишукане з потворним і стає готовим прийняти потворності — справки чи уяви — на тріскач дивної, незнайомої «російської чи японської п'єси, виконуваної тамтешніми акторками»⁶²; «нафарбованого, пухлятого, застібнутого на всі гузіки персонажа (гомосексуаліста), який нагадує коробку екзотичного і сумнівного походження, який пліве величавий запах фруктів, сама думка про те, щоб скуштувати ниток, безсмерть серце»⁶³; «ініціальної людини», котра ніби випромінює «почуття надприродного», навіщо жой товариство «збереться, ніби навколо демонстраційного столу, щоб довідатися про тайну Нескінченного»⁶⁴. В атмосфері цієї «оніромантиї» єврейський джентльмен чи турецька дівка могли здаватися «створіннями, викликаними зусиллями медума»⁶⁵.

Очевидно, що роль екзотичного, незвичайного і потворного не могли відігравати ті окремі «виняткові євреї», яких протягом майже століття приймали і терпіли як «чуужинських виключків» і «дружбою з якими нікому б не спало на думку аніциватися»⁶⁶. Набагато більше ідеували до такої ролі ті, кого ніхто не знав, кого на першій стадії їхньої асиміляції не ототожнювали з єврейським співтовариством і не сприймали як його представників, бо подібне ототожнення з добре відомими утвореннями різко обмежувало б пошук уяви і сподівання товариства. Тих, хто, як Свипи, майже незбагнено тонке чуття суспільства і смак, як правило, приймали. Однак ті більшим ентузіазмом приймали тих, як Блок, «належачи до малюшанованого сімейства, як на дні моря, занівак на собі незліченну кількість утворюв, і тиснули на нього не тільки християни, котрі кричалися на поверхні, а й верстви єврейських каст, які таймали інше становище, ніж його каста, і придушували своєю всанчтю ту, що перебувала саме під ним». Бажання суспільства прийняти цілковито чужих і, як воно вважало, цілковито порочних людей урештою те відірвання нагору в декількох поколіннях, яке потрібно було раніше новонаприбульцям, «даби пробити собі шлях на свіже повітря крізь пласти єврейських сімейств»⁶⁷. Не випадково, що це відбувалося невідомо цілком того, як французьке єврейство під час панамського скандалу

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Пруст М. У Германії. — Н. 1, розд. 1.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Пруст М. Within a building grove. — Part 2. [Пруст М. Нещ ошою дивуєт в ітері. —

поступалося ініціативі й неперемінності щодо засобів і кількості авантюристів із числа німецьких євреїв. Окремі шпигли, з титулами і без, які більше, ніж будь-коли, зрізали про товариство антисемітських і монархічних салонів, де вони могли марити про добрі старі часи Другої Імперії, отримали в однаковому становищі з тими євреями, яких вони б ніколи не запросили до своїх домівок. Якщо єврейськість як ознака винятковості була причиною визнання євреїв, то надавали перевагу тим, хто утворював «рух однорідний, рух людей, від нічого спільного не мали з тими, хто на них дивився», і ще «ни асимілювався до такої міри», як їхні одноплебінняни-християни¹².

Хоча Бенджамін Дізраелі все ще належав до тих євреїв, яких допускали в товариство тому, що вони були винятком, його секуляризоване уявлення про самого себе як про «обрану людину обраної раси» передбачало й окреслювало контури майбутнього самовизначення євреїв. Якби все це, хоч би яким фантастичним і грубим воно було, настільки дивовижно не збіглося з тим, чого суспільство очікувало від євреїв, то євреї ніколи б не зіграли свою двоїсту роль. Зрозуміло, що вони не приймали свідомо переміщення Дізраелі чи навмисно виробляли ту початкову бляку, перекручену самоінтерпретацію своїх прусських попередників початку століття. Більшість із них перебувала в ближньому невіданні щодо всієї єврейської історії. Однак коли євреї за двоїстих умов суспільства й держави в Західній і Центральній Європі ставали освіченими, секуляризованими й асимільованими, вони втрачали ту міру політичної відповідальності, що мала б бути притаманною їм через походження, і носими якої все ще були єврейські вигоди, хоча й у вигляді їхніх привілеїв і правління. Єврейське походження, публічне розрізнення й політичного підтексту, стало скрізь психологічним чинником, перетворилося на «єврейськість» і відтепер могло розглядатися тільки в категоріях чесноти чи грішн. Якщо правильно, що «єврейськість» не могла бути перетворена на щось інше без упередження, яке вкладали її за злочин, то правильно також і те, що таке перекручення стало можливим завдяки тим євреям, які вважали її за приналежну чесноту.

Асимільованому єврейству дівкалі за відчуження від юдаїзму, а остаточно катастрофу, що спіткала його, часто сприймали як наслідки ж безглузду, як і жадливу, бо вона вже втратила давню цінність мучеництва. За такого підходу не помічають, що коли йдеться про давні способи віри і життя, то таке саме «відчуження» було і в Східній Європі. Однак поширене уявлення про євреїв Західної Європи як про «асимільованих» хибне з іншої причини. На противагу тому упередженню зяням офіційного юдаїзму, розглянута Прустом картина свідчить, що ніде факт єврейського походження не зіграв такої вирішальної ролі у приватному житті і в повсякденному існуванні, як серед асимільованих євреїв. Єврей-реформатор, який трансформував національну релігію в ре-

¹² Ibid.

літійну денімінацію, маючи на увазі, що релігія є приватною справою; єврей-революціонер, що претендував на світове громадянство задля того, аби позбутися єврейської національності; освічений єврей, «єврейка на вулиці і єврей удома», — усі вони досягли успіху в перетворенні національної особливості на приватну справу. Вишесказане цього їхнє приватне життя, їхні рішення й почуття стали серйозною їхньою «єврейськістю». І тим більше факт єврейського походження втрачав свою релігійну, національну й соціально-економічну вагу, тим нав'язливішим ставала їхня єврейськість. Євреї були захоплені нею, як можна бути захопленим фізичною калдою чи перевагою, і були шкідливі від неї, як можна бути залежним від пороку.

Прустова «вроджена схильність» є нічим іншим, як такою особою, приватною захопленістю, що й насправді виправдовувало товариство, де успіх і невдача залежали від факту єврейського походження. Пруст перенелував її з «присовою приреченістю», оскільки бачив і зображав тільки її соціальний аспект та індивідуальні переосмислення. Правильно й те, що для низького спостерігача поведінка єврейського угруповання демонструвала ту ж саму настирливість, як зразки поведінки гомосексуалістів. І ті, й інші відчували перевагу чи неможовицтво, але в будь-якому разі пишалися відмінністю від інших нормальних істот. І ті, й інші вважали свою відмінність чимось природним, набутим із народження. І ті, й інші постійно виправдовували себе, причому не в тому, що вони робили, а в тому, чим вони були. І ті, й інші, нарешті, постійно вигадали між такими андогоетичними настановами і несподіваними, провокаційними претензіями на те, що вони — еліта. Ні ті, ні інші не могли перейти зі свого угруповання до іншого, ніби їхнє суспільне становище навіки заморожене було природою. Потреба належати до якогось угруповання мали й інші члени суспільства — «питання не в тім, як для Гамлета, бути чи не бути, а в тім, належати чи не належати»⁷⁰, — однак не такою ж мірою. Суспільства розпадаються на угруповання і вже не терять дугайдерів, євреїв чи гомосексуалістів як осіб, а через особливі обставини їх прийняття має вигляд утілення такої клятиці.

Будь-яке суспільство вимагає від своїх членів певного обов'язку, здатності жити собою і представляти те, чим людина насправді є, і діяти відповідно до цього. Коли суспільство розпадається на класи, такі вимоги пред'являють уже не до підданців, а до членів класу. Поведінка в такому разі контролюється за допомогою номінальних вимог, а не індивідуальними здатностями, точнісінько як у випадку, коли в історична гра мала пасувати до сукупності всіх інших ролей у н'єсі. Садони Сем-Жерменського породами складалися з подібної сукупності угруповань, кожне з яких представляло екстремальний зразок поведінки. Роль гомосексуалістів полягала в тому, щоб демонструвати своє відхилення від норми; роль євреїв — у тому, щоб репрезентувати чорну магію

⁷⁰ Пруст М. Садони і Гоморра. — Ч. 2, розд. 3.

(«некромантизм»); художників — виявляти іншу форму контакту з надприродним і надлюдським; аристократів — показувати, що вони не схожі на звичайних («буржуазних») людей. Попри свою клановість, як зазначає Пруст, «за винятком тих днів загального лиха, коли більшість збирається навколо жертви, як євреї збиралися навколо Дрейфуса», усі ці новоприбулі саркази уникали спілкування зі своїми. Причини полягали в тому, що всі ознаки відмінності визначали тільки сукупність груп, отже, євреї чи гомосексуалісти відчували, що вони втратили б свою окремішність у товаристві євреїв чи гомосексуалістів, де єврейскість чи гомосексуалізм були б чимось найприроднішим, найнецікавішим і найбанальнішим у світі. Це ж, однак, стосувалося і їхніх господарів, які теж потребували апсамблю тих, від кого вони могли б відірватися, неаристократів, що захоплювалися б аристократами, як ті останні захоплювалися євреями чи гомосексуалістами.

Хоча ці угруповання самі по собі не були сталими й розпадалися, як тільки поруч не було представників інших клас, члени таких товариств застосовували таємничу мову знаків, зби́ли мали потребу в чомусь незвичайному для розпізнавання один одного. Пруст докладно розповідає про важливість цих знаків, особливо для новачків. Але тоді як гомосексуалісти, майстри мови знаків, мали принаймні сарказно таємничу, євреї використовували цю мову тільки для створення сподіваної атмосфери таємничості. Їхні знаки таємничі і кумедно викликали на щось загальновідоме: наприклад, що в кутку салону герцогині сидить ще один єврей, якому не дозволялося відкрито визнавати свою імпортальну привабливість, але який без цієї безплідної властивості ніколи не зміг би дістатися до цього кутка.

Примітно, що нове мішане товариство наприкінці XIX ст., як і перші єврейські салони в Берліні, знову зосередилося навколо тютю. Аристократія на той час майже втратила свій потяг до культури і свою цікавість до «нових прасків людської природи», однак зберегла своє давнє презирство до буржуазного суспільства. Прагнення до соціальної відмінності було її відповіддю на політичну рівність, а також на втрату політичного становища і привілеїв з утвердженням Третьої Республіки. Після впертого і штучного піднесення в період Другої Імперії французька аристократія трималася тільки за допомогою соціальної клановості і мільйонів спроб зберегти для своїх синів вищі посади в армії. Набагато сильнішим за її політичні амбції було агресивне презирство до стандартів середнього класу, що поза будь-яким сумнівом було есенцією з найважливіших словесальних причин прийняття нею осіб і цілих груп людей, які належали до соціально неприйнятних класів. Той самий мотив, що уможливив для пруських аристократів товариські зустрічі з акторами і євреями, у Франції, зрештою, зумовив соціальний престиж гомосексуалістів. Середній клас, зі свого боку, не набув соціальної самоповаги, хоча й домогтися тим часом багатства і влади. Відсутність у національній державі політичної

ієрархії і перемога рівності робили «суспільство приховано ієрархічним у міру того, як воно ставало демократичнішим зовні»²⁴. Через те, що принцип ієрархії відігрався в екслюзивних світських колах Сен-Жерменського передмістя, то будь-яке товариство у Франції «відтворювало в більш-менш модифікованому, більш-менш жарикатурному вигляді: ризик товариства (Сен-Жерменського передмістя, адляком часом...), що воно нехтує цим останнім, хоч би який статус мали його члени, чи хоч би яких ідеїтичних ідей хотримувалися». Аристократичне товариство лише з вигляду було справною кинудою; насправді ж пропихувало своїм впливом увесь соціальний організм (причому не тільки французького народу), нав'язуючи йому «ключ і граматіку феєшенбельного світського життя»²⁵. Коли Пруст відчув потребу в *prologia pro vita sua* і переставув власне життя, проведене в аристократичних колах, то здійсненя при цьому аналіз суспільства як такого.

Головне щодо ролі євреїв у цьому суспільстві *fin-de-siècle* полягало в тому, що саме антисемітизм справи Дрейфуса відкрив сарказм браму товариства, а саме — закінчення цієї справи, чи, точніше, виявлення невинності Дрейфуса поклало кінець бонній соціальній славі²⁶. Інакше кажучи, незалежно від того, що євреї думали про самих себе чи про Дрейфуса, вони могли відігравати визначену суспільством роль лише доти, доки саме суспільство було переконане, що вони належать до племені зрадників. Коли ж зрадник виявився радше безглуздою жертвою значайної фальсифікації, і невинуватість євреїв було з'ясовано, суспільний інтерес до євреїв утих так само швидко, як і політичний антисемітизм. На євреїв знову почали дивитися як на звичайних смертних, і вони знову святилися до тієї незвичності, з якої гаданий злочин одного з них на якийсь час їх підніє.

Це був саме той різновид суспільної слави, якої завжди за багатьох жорсткіших обставин євреї в й Австрії одразу ж після Першої світової війни. Їхній гаданий злочин полягав у тому, що вони нібито були винні у війні. Цей злочин, уже не отожденований із конкретним діямим окремої особи, не можна було заперечити, тож ставлення юрби до євреївськості як до злочину лишалося неперушним, і суспільство мало змогу шай амаровуватися й захоплюватися своїми сарказми. Якщо й була якась психологічна істина в теорії злочину жертвинного, то лише як наслідок такого суспільного ставлення до євреїв. Адже коли антисемітське законодавство примусило суспільство вигнати євреїв, ці «фільосеміти» відчували свого роду потребу очиститися від таємної пороч-

²⁴ Proust M. У Germany. — Ч. 2, розд. 2.

²⁵ Fernandez R. La vie sociale dans l'oeuvre de Marcel Proust // Les Cahiers Marcel Proust. — 1927. — № 2.

²⁶ Але це був момент, коли вислідок справи Дрейфуса послужив антисемітський рух, відірваний від чисельнішого руху протестів на промисленій до товариства. Політика, набути, не помінялася, коли думали, що інженерні юридичної гімназії щадять фатального удару по антисемітизму. Але приваблив тимчасово соціальний антисемітизм, напавши, швидкоплинний і неістеричний після шалого (див.: Proust M. The sweet Cheat gone. — Ch. 2.1).

ності, позбутися тавра, яке вони таємничо й аморально любили. Така психологія, зрозуміло, навряд чи пояснює, чому ці «шанувальники» євреїв стали, зрештою, їхніми обвинувачами, і можна навіть ставити під сумнів, що вони якісь униклися серед тих, хто орудував на «фабриках смерті», хоча антома вага таєланих освічених юдеїв серед справжніх убивць пригломашує. Однак вона справді пояснює дивовижну зрадничість саме цих верств суспільства, що найбільше знали євреїв і колись найбільше захоплювались і зачаровувались своїми єврейськими друзями.

Що ж до євреїв, то трансформація «злочину» іудаїзму в модну «владу» єврейськості була якраз небезпечною. Євреї могли втекти від іудаїзму у навіщення, а от від єврейськості не можна було втекти. Більше того, злочину відповідає покарання, аду ж можна тільки викоренити. Інтерпретація, надана суспільством факту єврейського походження, і роль, яку відіграли євреї в суспільному житті, тісно пов'язані з тією катастрофічною ретельністю, з якою могли бути змушені в хід засоби антисемітизму. Нацистський різномод антисемітизм сягав своїми коренями в ці суспільні умови, а також у політичні «обставини». І хоча концепція раси мала інші й безпосередні політичні цілі й функції, її застосування у найзловіснішому аспекті до єврейського питання своїм успіхом багато в чому було зобов'язане соціальним явищем і перекозанням, щодо яких у громадській думці справді існувала згода.

Вирішальні сили у фатальній мандрівці євреїв до віру подій, мали, безперечно, політичний характер. Проте реакції суспільства на антисемітизм і психологічне відображення єврейського питання на рівні осіб мали щось спільне із тією особливою жорстокістю, організованим і розрахованим нападом на юдну окрему особу єврейського походження, що так були характерні для антисемітизму справи Дрейфуса. Завзяте полювання на «єврея апагалі», на «єврея всюди і ніде» неможливо зрозуміти, якщо розглядати історію антисемітизму як річ у собі, як суто політичний рух. Соціальні чинники, не враховані політичною та економічною історією, приховані під поверхнею подій, ніколи не помічені істориком і зафіксовані тільки завдяки більшій проникливості й пристрасності поетів і романістів (людей, яких суспільство загнало в несамолюбну усамітненість і самотність *arologie pro vita sua*), змінювали напрям, якого б набрав політичний антисемітизм, якби його полишили на самого себе, і який кризис би до антиєврейського законодавства і навіть до масового вигнання євреїв, але навряд чи до їхнього тотального знищення.

Відколи справа Дрейфуса і її політична загроза пранам французького єврейства створили суспільну ситуацію, за якої євреї користувалися дво-значною славою, антисемітизм у Європі з'явився у вигляді нероздільної суміші політичних мотивів і соціальних елементів. Перша реакція суспільства на сильний антисемітський рух завжди полягала у помітному паданні євреям переваги, так що зауваження Дізраелі, що «старіє немає такого племені..., яке б

так законлювало, потішало, підносило й облягороджувало Європу, як «середньок»¹, було особливо справедливим в часи небезпеки. Соціальний «філосемітизм» завжди закінчувався доданням до політичного антисемітизму того містичного фанатизму, без якого антисемітизм навряд чи міг би стати найкращим гаслом для організації мас. Усі *déclassés* капіталістичного суспільства зрештою були готові об'єднатися і створити власні організації натовпу. Їхня пропаганда і привабливість ґрунтувалися на припущенні, що суспільство, яке продемонструвало бажання виключити злочин у формі пороку до самої своєї структури, було відтепер готове очиститися від порочності відвертим прийняттям злочинця і публічним здійсненням злочинця.

Розділ четвертий

СПРАВА ДРЕЙФУСА

1. Фактичний бік справи

Це трапилося у Франції наприкінці 1894 р. Серж Альфреда Дрейфуса, офіцера французького Генерального штабу, звинуватили у шпигунстві на користь її засудили. Вирок — довічне заслання на Чортів острів — винесли одностайно. Суд відбувався за закритими дверима. Її гадаю багатотомної звинувачувальної справи було продемонстровано лише так зване «*birdcatcher*». Це був написаний нібито рукою Дрейфуса лист на ім'я німецького військового аташе Шварцшопена. У липні 1895 р. керівником відділу інформації Генерального штабу призначили полковника Пікара. У травні 1896 р. він доповів начальникові Генерального штабу Буадефру, що переконаний в невинуватості Дрейфуса, а також виявив, що винен інший офіцер — майор Вольсен-Естергазі. Через листів з'явився Пікара перевели на службу в небезпечний регіон — Туніс. Тоді ж Бернар Лазар, за дорученням братів Дрейфуса, опублікував перший памфлет щодо цієї справи: «Юридична помилка: правда про справу Дрейфуса». У червні 1897 р. Пікара повідомив віце-президента Сенату Шеру-Кестнерові про факти, що фігурували в процесі, і про невинуватість Дрейфуса. У листопаді 1897 р. Клемансо розпочав боротьбу за перегляд справи. Через чотири тижні до дрейфусарів приєднався Е. Золя. Його лист «Я звинувачую» був опублікований у газеті Клемансо в січні 1898 р. Тоді ж Пікара звинуватили. Золя, звинуваченого в наклепі на армію, визнали винним як звичайний суд, так і Касаційний. У серпні 1898 р. Естергазі ганебно звільнили за розтрату. Він одразу ж кинувся до англійського журналіста й розповів йому, що автором «*birdcatcher*» був саме він, а не Дрейфус, почерк якого він підробив за наказом свого шефа, колишнього начальника відділу контррозвідки полковника Зандерра. Через кілька днів інший співробітник того ж відділу, полковник Адрі, стався в підробці ще декількох документів із таємного досяг Дрейфуса і наклеп на себе руки. Після цього Касаційний суд ухвалив провести додаткове розслідування справи Дрейфуса.

У червні 1899р. Касаційний суд скасував початковий вирок Дрейфусові 1894 р. Нове слухання справи відбулося в серпні в м. Ренні. Через «пом'якшуючі обставини» вирок було замінено десятирічним ув'язненням. Через тиждень Дрейфуса помістив президент республіки. У квітні 1900 р. в Парижі розпочала роботу Всесвітня виставка. У травні, коли успіх виставки вже було гарантовано, палата депутатів переважною більшістю голосів проголосувала проти будь-яких подальших переслідувань справи Дрейфуса. У грудні того ж року всі процеси

та позивів, пов'язані зі справою Дрейфуса, було анульовано через загальну амністію.

1903 р. Дрейфус звернувся з проханням про перегляд справи. Його клопотання ігнорували до 1906 р., коли прем'єр-міністром став Клемансо. У липні того ж року Касаційний суд скасував винесений у Ренні вирок і звав із Дрейфуса всі обвинувачення. Втім, Касаційний суд не мав повноважень для виправдання; він мав би призначити нове слухання. З усією ймовірністю, якби не безперечним свідченням на користь Дрейфуса новориний розгляд справи військовим трибуналом призвів би до нового обвинувачення. Тому Дрейфуса так і не було виправдано згідно із законом, а його справу так ніколи й не було завершено¹. Французький народ ніколи не вивчав реабілітації засудженого, а пристрасті, викликані цим процесом, так ніколи й не вщухли. Вже 1908 р., через дев'ять років після помилування і через два роки після виправдання Дрейфуса, коли на вимогу Клемансо тіло Еміля Золя було перенесено до Пантеону, на Альфреда Дрейфуса напали просто на вулиці. Паризький суд виправдав нападників і наголосив свою «методу» з рішенням про виправдання Дрейфуса.

Ще дивніший той факт, що ні Першій, ні Другій світовим війнам не вдалося змусити громадську думку забути про цю справу. На замовлення «Action Française» 1924 р. було перевидано книжку «Précis de l'Affaire Dreyfus»², що відтоді стала настільною для антидрейфусарів. На прем'єрі «Справи Дрейфуса» (п'єси, написаної Рефіншем і Вільгельмом Герцогом під псевдонімом Рене Кестнера) у 1931 р., її далі панувала атмосфера 90-х рр.: у театральному залі відбувалися сутиччя, у партері вибухали димові шапки, бойовики «Action Française» навчили театру тероризувати акторів, глядачів і переможців. Дії уряду Лаваллі нічим не відрізнялися від дій його попередників майже 30 років тому: він визнає, що нездатний забезпечити порядок на жодній із вистав, налавивши антидрейфусарам нову змогу занепасти і тріумфувати. Виставу довелося зняти. Коли 1935 р. Дрейфус помер, масові газети побоювалися торкатися його історії; ліва преса й далі твердила про його невинність, а права — про його винуватість. Навіть сьогодні, хоча й меншою мірою, справа Дрейфуса залишається своєрідним упередженням французької політики. Коли було засуджено Петену,

¹ Найважливіша і менш що незнана праця з теми — книга Ж. Рейнаха: *Reinach J. L'Affaire Dreyfus*. P. 1903—1911. — Vol. 1—7. Найдокладніше і найліпше дослідження, написане з погляду опіаліста, належить Вільгельму Герцого: *Herzog W. Der Kampf einer Republik*. — Zürich, 1913. Дуже цінною є вибірка з найкращих хронологічних таблиць. Найкращу політичну й історичну аналіз справу містить книга Д. Брюстена: *Bruستن D. W. The deterioration of modern France*. — 1940. — В. 6—7. Статей, але достовірний викидав, з ін.: *Chatelet G. L'Affaire Dreyfus et la Troisième République*. — 1930.

² «Достовірно про справу Дрейфуса», написану двома офіцерами й опубліковану під псевдонімом Азрі Дотре-Кронена.

³ Екзема «Action Française» від 19 липня 1935 р. вела стриманість французької преси, хоч і викликала думку, що «у знаменитих публіцистів справедливості й провиди історичної давнини не залишилося учнів».

впливової провінційної газети «Voix du Nord» (м. Ліль) пов'язала справу Петена зі справою Дрейфуса, стверджуючи, що «країна залишилася розділеною, як це було після справи Дрейфуса», тому що вирок суду не може врегулювати політичного конфлікту і «аморфувати умн й серця всіх французів»⁴.

Якщо справа Дрейфуса за своїми політичними аспектами належить ХХ ст., то процес Дрейфуса, численні суди над євреєм-капітаном Альфредом Дрейфусом — цілком типові для ХІХ ст., коли люди найнахальніше дотримувались юридичних процедур, бо в кожній інстанції випробовувалося найбільше досягнення століття — швидко об'єктивність закону. Характерною рисою злочин було те, що будь-яке порушення правосуддя збуджувало бурхливі політичні пристрасті і спричиняло безумні розкази й перекази, не кажучи вже про дуелі та бійки. Принцип рівності перед законом так міцно вкоренився у свідомості цивілізованого світу, що однією порушення справедливості могло спровокувати громадське обурення від Москви до Нью-Йорка. Ніхто й ніде, за винятком самої Франції, не був ще настільки «сучасним», щоб пов'язати цю справу з політикою⁵. Несправедливість щодо одиозного офіцера-єврея у Франції спростовалася в решті світу виснаженим паліуму й одностайною реакцією, ніж усі переслідування німецьких євреїв похилим плечем. Навіть царська Росія могла звинувачувати Францію у варварстві, а в і оточення кайзера відкрито висловлювало обурення, порівнюване хіба що із радикалізмом преси 30-х рр. ХХ ст.⁶

*Dramatis personae*⁷ цієї справи могли б зійти зі сторінок Бальзака: з одного боку, класово свідомі генерали, які гарчково ритуалізували честь мундира членів своєї кляки, з іншого боку — їхній асистент Пікар зі своєю незворушністю, ірраціональністю і злегка іронічною чесністю. За ними — неописанна юрма людей у парламенті, кожен з яких боїться, що його сусід може щось знати; президент республіки, скандально відомий покровитель паризьких будинків розпусти, і слідчі, котрі живуть лише заради зв'язків у світському товаристві. Нарешті, сам Дрейфус, по суті, викочений, який постійно вихваляється перед своїми колегами

⁴ Див. статтю Г. Армандола, *New York Times*. — 1945. — Aug. 18. — P. 5.

⁵ Про єдиний виняток — католицькі журнали, біганина яких у всіх країнах агітувала проти Дрейфуса, розповсюдив писець. Американська громадська думка брала тилю, що, арім протеста, була ретельно байкот призначеної на 1908 рік Всесвітньої виставки в Парижі. Ця питання всебічно приваглізовано в матеріальській дипломатичній роботі, яка є в Колумбійському університеті. *Harbert H. A. The American reaction to the Dreyfus case*, 1941. Автор відкритий професорів С.У. Керону та ам'ятно надану можливість спийматися п. ліку роботу.

⁶ Так, наприклад, німецький повірний у справах з Парижі Г. фон Бісмарк писав рейхсканцлеру Гогенлоє, що вирок у Рейні якесь собою «суміє культурності й цивілізованості, безумовну ознаку варварства», і що Франція «відтепер закрила для себе доступ у світ цивілізованих націй» (цит. за: *Herzog H. Op. cit.*, змисл від 12 вересня 1899 року). На думку фон Бісмарка, ця справа стала «таємним парадом» німецького лібералізму (див. *Bischoff H. H. von Denkwürdigkeiten*. — B., 1930. — Bd. 1. — S. 428).

⁷ Діючі особи (Lat.) — (Прим. пер.).

статками своєї сім'ї, він витрачає на жінок його брати, котрі патетично обіцяють спочатку все своє багатство, а потім обмежують пропозицію за звільнення свого родича 150 тисячами франків, не зважаючи на те, чи вони згодні пожертвувати ними, чи просто підкупити Генеральний штаб і адвокат Деманж, який широким перекопаний у цинізованості свого клієнта, але буде захист на прийнятні суми за свідчення на користь звинувачуваного, щоб уберегтися від нападків і не зашкодити своїм особистим інтересам. І нарешті, авантюрист Естергазі, представник старовинного роду, якому настільки нулю в цьому буржуазному світі, що він ладен шукати віддушину і в героїзмі, і в шахрайстві. Коли він був молодим лейтенантом Іноземного легіону, то справив велике враження на товаришів зі служби надзвичайною відвагою та духівністю. Завжди змінюваний у якійсь історії, він жив за рахунок того, що виступав секундантом офіцерів-сиріт під час дуелей і шантажував їхніх заможних одновірців. Щоб дістати потрібні рекомендації, він навіть скористався з послуг самого верховного рабина. Навіть в остаточному своєму відданні він залишився вірним бальзаківській традиції. Згубила його не традія й не двоє віри про шакхалію, коли сто тисяч хмільних прусських уланів промчать Парижем², а всього-на-всього приналежності жалюгідних грошей родича. А що має казати про Золя з його пристрасним моральним запитанням, де що порожнім нарисом і мелодраматичною завесю напередодні втечі до Лондона, що він нібито почує голос Дрейфуса, який благає його принести цю жертву³.

Усе це типове для XIX ст., і саме по собі ніщо не перекопало б двох світових воєн. Давні захоплення юрби Естергазі, як і її ненависть до Золя, виступили давно вигоріли дотла, але так само вибухли й полум'яла лють щодо аристократії та духовенства, яка катилася ринналовою Жореса і якої вистачило для остаточного звільнення Дрейфуса. Як показала справа каулярія, офіцери Генерального штабу могли вже не побоюватися народного гніву, коли планували державний переворот. Після відокремлення церкви від держави Франція, змич, звісно, її звільнена від клерикальних настроїв, багато в чому втратила і антиклерикальних почуттів — тією ж мірою, якою католицька церква побулася політичних домагань. Спроби Петена перетворити республіку на католицьку державу перекваліфікувалися в повноту байдужість народу й ворожість нижчого духовенства до клерикал-фашизму.

Справа Дрейфуса за політичними наслідками змогла пережити свій час, тому що прозягав XX ст. зросло значення двох її аспектів. Перший — це ненависть до сиріт; другий — підозріле ставлення до самої республіки, до парламенту і до державного механізму. Більшість громадянськості й надалі вважала, справедливо чи ні, що останній перебуває під впливом євреїв та під впливом банків. Аж дотепер слово «антидрейфусизм» може означати все

² Rimbaud Th. Histoire sommaire de l'Affaire Dreyfus. — P. 1924. — P. 96.

³ За повномасштабним Вільгельмом Рітценом, *Der Herzog W. Op. cit.*, запис від 13 червня 1898

антиреспубліканське, антидемократичне й антисемітське. Ще довільна роки тому воно містило в собі все, від монархізму «Action Française» до націонал-більшовицького Доріо і соціал-фашизму Деа. Одне Третя Республіка загинула не через ці, насправді незначні за чисельністю, фашистські угруповання. Навпаки, очевидна, хоча й парадоксальна істина носилася в тому, що їхній вплив ніколи не був настільки малим, як у момент її справжньої загибелі. Падіння Франції спричинило той факт, що в ній більше не було справжніх дрейфсарів, нікого, хто вірив би, що демократія і свобода, рівність і справедливість, ще можна захистити або здійснити за республіканського ладу⁸. Кінець кінцем республіка впала, як перестиглий влад, до рук тієї старої антидрейфсарської елізи⁹, яка завжди складала ядро її війська, і трапилося не те, коли республіка мала небагато ворогів, але майже не мала друзів. Про те, якою мамою мірою нетерпівська хліба була порадженням німецького фашизму, мовчаво засвідчує її рабське дотримання сім'ї сорокантичної давності.

Поки а демарканційною лінією підступно узяла Францію й руйнувала її економіку, керівники країни у Вові навадились заголити стару доктрину «автономних провінцій» барреса, ще більше руйнуючи країну. Вони запровадили антиєврейське законодавство скоріше за будь-якого Квіслінга, виходячи з того, що їм не потрібно імпортувати антицидизм і т. і що їхній закон щодо євреїв істотно відрізняється від законодавства рейху¹⁰. Вони хотіли мобілізувати проти євреїв католицьке духовенство, єдине, або переманитися, що священство не лише втратило свій політичний вплив, а й насправді не антисеміти. Навпаки, саме ті єпископи та синоди, що їх муніципальний режим хотів знову перетворити на політичну силу, висловили найрішучіший протест проти переслідування євреїв.

⁸ Про те, що навіть Клемансо наприкінці свого життя в це більше не вірив, цілком свідчать його записки: «Спогади? Неможливо! Як мірку в її долі сподіватися, якщо в більше не віриш в те, що викликало мене, а саме, в демократію?» (цит. за: *Verdunio R. Clemenceau dans la retraite.* — P. 193). — P. 249.

⁹ Відомий профітор «Action Française» Вейган згодом був антидрейфсаром. Він увів участь у наданні «Меморіал Аїри», розповсюдженні газети «Libre Patrie» на честь нещасного полковника Аїри, який загинув випадковою чи підірвався в період служби в Генеральному штабі. Список жертв загибів був публікований однією із редакцій газети Клемансо «L'Aurore», Київном, під загальною «La Mort d'un Membre» (P., 1899). Що ж до Петеля, то він служив у штабі військового управління Париза протягом 1895—1899 рр., коли тут не потрапив в нікого, крім найвідомішого антидрейфсара дня: *L'homme C. de La Maréchal Petain // Revue de Paris.* — Vol. 1. — P. 57—69. Д. В. Броуєн (*Broussin D. R. Op. cit.* — P. 387) доречно зауважує, що з п'ятих маршалів Першої світової війни четверо (Феш, Петел, Бітте й Файон) були потанними республіканцями, а п'ятий, Жофр, був добре відомо амеріканським симпатію.

¹⁰ Міф про те, що антиєврейське законодавство Петеля було навмисно йому рейхом, який увів в обиду майже все французьке єврейство, ризикуючи самі французі. Див. зокрема *Sieum Y. La grande crise de la République Française: Observations sur la vie politique des Français de 1918 à 1938.* — Montréal, 1941.

Не процес Дрейфуса з його слуханнями, а вся справа Дрейфуса загалом постає як провідник XX ст. Як зазначив 1931 р. Бернанос, «драма Дрейфуса вже належить до цієї трагічної доби, яка, звісно ж, не закінчилася разом з останньою ніжною. Ця справа виявляє той самий нещадний характер, який у стійкій неприборканості пристрастей і в полум'ї невинності пріксолує неймовірно холодне й байдуєє серце»¹⁷. Безумовно, справжнє продовження цієї справи треба шукати не у Франції, але знайти в ній причину, з якої Франція стала такою легкою здобиччю для нацистської агресії, не так уже й легко. Гітлерівська пропаганда говорила давно знайомою й такою, яку ніколи не забували, мовою. Те, що «актарізм»¹⁸ «Action Française» і інгіністичний націоналізм борреса і Морріса не досягли успіху у своєму першому вигляді, пояснюється багатьма причинами, і всі вони негативні. Їм бракувало соціального бачення, і вони були неспроможні перекласти загальнолюдською мовою ті розумні фантазмигорії, що їх породжувало їхнє презирство до інтелекту.

Тут ми торкаємося лише суто політичного боку справи Дрейфуса, а не її юридичних аспектів. У ній різко окреслено багато рис, типових для XX ст. Невиратні й дель-омітні в перні десятиліття, вони згодом яскраво висвітлюються й відтоді належать до основних тенденцій сучасності. Після 30 років помірної, чисто соціальної дискримінації євреїв стало ясно, наскільки й приталати, що записи «Смерть євреям!» кінця уже значає узловок і вибір сучасної держави, тоді як її внутрішня політика зосереджувалася в антисемітизмі. Протягом 30 років дивні міфи про світову змову були не більш ніж звичним ретивним сюжетом для бульварної преси й кішеничових романів, і світу було незалежно приталати, що зовсім несподівано, але ще до появи «Протоколів сіонських мудреців», цілком суцільна мова над тим, хто вертує світовою політикою — «таємний Рим» чи «таємний Юда»¹⁹.

Подібним чином, коли світ, призиравшись на явний час із самим собою, не мав ніяких видатних злочинців, як б виправдати ескаляцію жорстокості й безпривадиності, децю потягнула й пристрасна пілістична філософія духавної самовенанності²⁰. Успішним жулам теренім довелось чекати майже 40

¹⁷ Дик: *Вечерина G. La grande peur des bien-pensants*, Edouard Desmont. — P. 1931. — P. 262.

¹⁸ Вальдемар Гуріан (Gurlian W.). *Der integrale Nationalismus in Frankreich: Charles Maurras und die Action Française*. — Frankfurt-am-Main, 1931. — S. 92) цією проголошує монархічний рух та його реакційні тенденції. Той самий автор аналізує справу Дрейфуса в кн.: *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus*. — 1929.

¹⁹ Про те, як міфи створювалися з обох боків, див.: *History D. Apologie pour notre passé // Cahiers de la quinzaine*. — Série 40. — 1910. — № 10.

²⁰ Цілком не-сучасному жувері, «Дик до Франції», написаний Едмунд Золя 1898 р.: «Відбуваючи цю тортю, ми дає свободу обанкрутувала. І висті виділих справа Дрейфуса, як загадка невинності до свободи знайшла для себе неопітаний шанс... Невже ми не бачили, що єдині причина таких листих нападок на Шерера-Кастнера полетів в тому, що ми наважились на повноцінну, як вірною у свободу і боролось за неї? Тепер із цього приводу випливає питання... «Старостам... — сімдесят і вік... — старомодна прокраїнухуєність». Дик: *History W. Op. sa*, запис від 6 січня 1898 р.

роція, поки знову визріє атмосфера для посилюваних інтрасексизмів загонів. Кількість *declassés*, породжуваних економікою XIX ст., мала зрости настільки, щоб вони перетворилися на сильні меншини всередині націй, перш ніж державний переворот, який у Франції так і залишився всього-на-всього гротескною змовою¹⁴, майже без будь-яких зусиль міг бути здійснений у і. Преп'єр до нашого згину на сцені всієї Європи. Тому справа Дрейфуса — це не лише химерний, напівоткритий «злочин»¹⁵, справа штабних офіцерів, замаскованих фальшивими бородами й темними окулярами, які торгували арозаріб своїми дурними підробками на вулицях півного Парижа. Її герой — не Дрейфус, а Клемансо, і почався воно не з аренту штабного офіцера-єврея, а з нашмисного скандалу.

2. Третя Республіка і французьке єврейство

У 1880—1888 рр. Панамська компанія під керівництвом де Лессепса, який побудував Суецький канал, не змогла досягти політичних успіхів. Незважаючи на це, у самій Франції в той же період вона спромоглася одержати приватні позики на мільйони з 335 538 454 франків¹⁶. Цей успіх ще значиміший, якщо врахувати, наскільки французькою середній клас обережний у грошових справах. Секрет успіху компанії полягав у тому, що її публічні позики знавці підтримував парламент. Будівництво каналу загалом вважалося не стільки приватним підприємством, скільки громадською і національною справою. Тому банкрутство компанії фактично відрило по зовнішній політиці республіки. Тільки через декілька років з'ясувалося, що значно важливішим було розорення півмільйона французів середнього класу. І преса, і парламентська слідча комісія дійшли приблизно однакового висновку: компанія вже протягом декількох років була банкрутом. Вони ствердили, що де Лессепс весь час сподівався на чудо, вкладаючи мільйони, що кошти коєсь знайдуться, і він зможе продовжити роботу. Щоб одержати санкції на нові позики, він мусив підкупити пресу, половину парламенту й усіх інших посадових осіб. Проте для цього були потрібні посередники, а ті становили непереможні комісії. Отже, те, що спочатку забезпечувало громадську довіру до підприємства, а саме, парламентська підтримка позик, зрештою виявилася чинником, який перетворив не дуже здоровий приватний бізнес на жаласливий рахет.

¹⁴ Фарсоней здиригер різноманітних спроб вилучувати державний параворот у 90-х рр. мітку продромітувала Рікк Дюссембур у статті «Die soziale Krise in Frankreich» (Die neue Zeit. — 1901. — Bd. 1).

¹⁵ Вся ця неспадко, чи поштовхува Анрі підробки *borderrean* за наказом народити штабу, або ж її власної ініціативи. Так само ніхто не було розкрито тижня на Дюборі, здиригера Дрейфуса на Реніс-с-м-у протієві. Дня: *Zeits E. Correspondence, lettres à Maître Labori*. — P. 1929. — P. 32. — № 1.

¹⁶ Дня: *Frank R. Demokratie und Nationalismus in Frankreich*. — Hamburg, 1933. — S.

Наперед підкуплених парламентарів, зі у правління компанії не було сарейн. Проте Жак Рейнах і Корнеліус Гері змігалися за честь розмістити хабарі між членами палати. Перший працював із правим крилом буржуазних партій, а другий — із радикалами (антиклерикальними партіями дрібної буржуазії)¹⁶. Рейнах був тьмяним фінансовим радником уряду у 80 рр.¹⁶ і тому займався його відносинами з Пінамською компанією, а Гері відігравав політичну роль. З одного боку, він забезпечував зв'язок Рейнаха з радикальними групами в парламенті, до яких сам Рейнах доступу не мав, а з іншого боку, не гарантувало йому такої інформованості про масштаби корупції, що він мав змогу постійно шантажувати своїх босів і ще глибше втягувати його в цю справу¹⁷.

Невда річ, що й на Рейнаха, і на Гері працювало ще чимало дрібних сарейських діланів. Проте їхні імена можуть так і пожити в забутті, куди вони цілком заслужено канули. Чим неспівнішим ставало становище компанії, тим, жвавіше, вищими були комісії, поки сама компанія крешті-рект не стала одержувати лише дивиденди з позичення їй грошей. Незадовго до краху Гері одержав за одну лише внутрішньопарламентську оборудку не менш ніж 600 тис. франків авансу. Аванс, проте, виявився передчасним. Пошуку не було підтримано, й акціонери просто втратили ці 600 тис. франків¹⁸. Увесь цей огидний рахунок обернувся для Рейнаха катастрофою. Змучений шантажем Гері, він кінець кінцем наважся на себе руки¹⁹.

Проте незадовго до своєї смерті він зробив крок, наслідки якого для французького сарейства вдало перебільшити. Він передав до антисемітської газети Едуара Дрюмона «*Libre parole*» свій список підкуплених парламентарів, так званих «свідків на утриманні», з одним лише застереженням, щоб газета утрималася від публікації його ім'я. За одну ніч «*Libre parole*» перетворився і маленького й політично незначного листка на одну з найвпливовіших газет країни з накладом 300 тис. примірників. Отриманий від Рейнаха чуловий листок було дуже зміцно й старанно використано. Список винуватців публікували малими порціями, тож сотні політиків мусили з ранку до ранку жогти, мов на голицях. Газета Дрюмона, а разом із нею вся антисемітська преса й антисемітський рух стали в Грєній Республіці, зрештою, небезпечною силою.

Пінамський скандал, що за словами Дрюмона зробив невідомим англітими, приніс із собою два викриття. По-перше, виявилось, що члени парламенту й державні службовці стали ділками. По-друге, він виявив, що посередниками

¹⁶ Дик: *Sauzet G. La vie ardueillesse de Clemenceau*. — Р. 1930. — Р. 156.

¹⁷ Про це, зокрема, свідчив власний міністр Руа'є комісії з розслідування.

¹⁸ Інтерес викликає суть справи корупції: «Завели, жог Рейнах спосіб антик, само Корнеліус Гері, щоб як захистити його де відкриття» (цит. за: *Bourgeois G. Op. cit.* — Р. 271).

¹⁹ Дик: *Frémont R. Op. cit.*, розкриття «Пінамського» шп. *Sauzet G. Op. cit.* — Р. 155.

²⁰ Скарги між Рейнахом і Герієм назвали Пінамському скандалу невідомий XIX ст. дух сарейського. Очирившись, планували Гері, Рейнах відмовив до того, що кавався до пошуків конвенції інспекторів дозволів, призначивши за годину свого суперника 10 тис. франків. Дик: *Sauzet G. Op. cit.* — Р. 157.

мож приватними підприємствами (сьогодні Цанзаською компанією) і державним механізмом були, переважно, тільки євреї²⁴. Найбільший подив викликало те, що всі ці євреї, які працювали у такій тісній взаємодії з державним механізмом, були новоприбульцями. До встановлення Третьої Республіки управління фінансами країни практично монополізували Ротшильди. Спроба їхніх суперників, братів Пер'є, вилучити й собі частку з їхніх рук, створивши банк «Crédit Mobilier», закінчився компромісом. Але й 1882 року Ротшильди все ще були досить могутніми, щоб довести до банкрутства «Catholic Union Générale», справляючи мета якого полягала в розоренні єврейських банкірів²⁵. Відразу після укладення мирного договору 1871 року, фінансові умови якого розроблялися з французької сторони Ротшильдами, а з німецької — колишнім агентом дому Ротшильдів Клейнхредером, Ротшильди почали проводити безпартійну політику: вони відкрито виступили на боці монархістів проти республіки²⁶. Новим тут був не монархічний ухил, а той факт, що знову «потужний єврейський фінансовий капітал став в опозицію до існуючого режиму. Доки Ротшильди пристосовувалися до будь-якої політичної системи при владі. Тому здається, що республіка виявилася першою формою урядування, з якої вони справили не мали користі».

Протягом століть і своїм позитивним впливом, і своїм соціальним статусом євреї завдячували тому, що вони були замкнутою групою, яка працювала безпосередньо на державу і була під охороною безпосередньо держави в нагороду за свої послуги. Їхній тісний і прямий зв'язок із державним механізмом був можливий тільки доти, доки держава дистанціювалася від народу, а цивільні класи не мали діла до її урядування. За цих умов, із погляду держави, євреї були найважливішим елементом суспільства саме тому, що вони по-справжньому до нього не належали. Парламентська система дозволила ліберальній буржуазії взяти державний механізм під свій контроль. Проте євреї до цієї буржуазії ніколи не належали і тому дивилися на неї з безбідністю підозрою. Режим уже не мав такої потреби в євреях, як раніше, бо тепер мав можливість домогтися через парламент такої фінансової підтримки, яка перевершувала найсміливіші мрії більш-менш абсолютних чи конституційних монархів. Тому ірраціональні єврейські домні поступово зійшли зі сцени фінансової політики й почали делати більше прихильників до антисемітських сатонів аристократії, щоб там мріяти про фінансування реакційних рухів, здатних повернути старі добрі часи²⁷. Тим часом

²⁴ Дик: *Levaillant J. La Genèse de l'antisémitisme sous la Troisième République // Revue des études juives*. — Vol. 53, 1903. — P. 87.

²⁵ Дик: *Lazare H. Contre l'Antisémitisme: histoire d'une polémique*. — P. 1896.

²⁶ Щодо співпраці «Нашо Банко» в організації російсь-диш: *Charmant G. Op. cit.* Останні із речень що могутньої групи був віце-президент «Банко» Артур Мейер. Християнським євреєм, Мейер колезав до найвизначніших антісудейських. Дик: *Charmant G. Le procès de l'antisémitisme // L'Esprit*. — 1889; див. також записи в щоденнику Гітліно на її 11 червня (1898 р.) (*Hoerig W. Op. cit.*).

²⁷ Про тійню нахил до бінарартизму див. працю: *Frank W. Op. cit.* — P. 419, яка ґрунтується на неопублікованих документах з архівів німецького Міністерства внутрішніх справ.

у комерційному житті Третьої Республіки дедалі більшу роль почали відігравати інші єврейські кола, повставши серед єврейських плутократів. Ротшильди майже забули свою просту річ, яка ледь не контролювала їм їхньої могутності; коли вони хоч на мить втрачати активний інтерес до режиму, то негайно втрачати вплив не лише на урядові кола, а й на євреїв. Першими побачили свій шанс єврейські іммігранти²⁵. Вони завжди добре розуміли, що республіка в тому вигляді, у якому вона розвинулася, не є логічним наслідком повстання об'єднаного народу. Її численність майже 20 тис. комунарів, із поразок у війні та з економічного кризу насправді постав режим, чия здатність урядувати була сумнівною вже з моменту його зародження. Це було настільки очевидним, що суспільство, яке за три роки опинилося на межі руїни, вимагало диктатора. А коли воно сприйняло його в особі президента, генерала Мак-Магона (чистою єдиною заслугою була поразка від Сенценом), він раптово виявився парламентарем старої школи і через декілька років (1879) пішов у відставку. Тим часом, однак, розмаїті суспільні елементи, від опортуністів до радикалів і від коаліціоністів до ультраправих, вишарпані з тим, щоб політики вони сподівалися від своїх представників, і якими методами слід користуватися. Відповідною політикою була політика капіталовкладень, а відокремленим методом — корупція²⁶. Після 1881 року, єдиним законом (за висловом Леона Сейя) стало шкрявство.

Справедливо помічено, що в цей період французької історії можна політична партія мала свого єврея, як колись кожен хорватський дім мав свого придворного єврея²⁷. Проте була й глибока відмінність. Вкладання єврейського капіталу в державу надавало євреям важливу роль в економіці Європи. Без їхньої допомоги неможливо уявити становлення у XVIII ст. національних держав і їхньої незалежної цивільної служби. Зрештою, саме цим прищепленим євреєм тахідне єврейство було зобов'язане своєю емансипацією. Сумніви ж оборудни Рейхаха та його спільності не дозволяли навіть створювати стабільне багатство²⁸. Їхнім наслідком було тільки те, що темні і скандальні відносини між бізнесом і політикою ще більше ховалися в тіні. Ці паразити на прогнилому

²⁵ Жак Рейнах народився в і, одержав італійський баронський титул і інтегрувався у Франції. Керував банківським у Франції в сль'ї банкірів. У ранній юності емігрувавши до Америки, він досяг там громадянства і громадянськи статок (Детройт дж.: *Reynolds D. H. Op. cit.* — P. 268 ff.).

Процес звільнення малих євреїв з офіційних посад вочерго простежує той факт, що як тільки ступні Північної Америки виходили з-під першого фінансового радикала (Пей-Крем'є), починав Рейнах (див.: *Ibid.* — Book 6: — Ch. 2).

²⁶ У джоті Г. Лавангелі (*Luchapelle G. Les Banques de la Troisième République.* — P. 1937. — P. 54 ff.) детально описується, як бюрократія захопила контроль над державними фінансами і як бюджетна комісія керувалася винятково приватними інтересами.

Щодо майнового стану депутатів парламенту, то «близькість» їхніх, як Gambetta, не мала ніякої зв'язної бізнесу (Benjamin G. Op. cit. — P. 192).

²⁷ Як зауважує Франк (Op. cit. — P. 221 ff.), прихилив Артура Мейстра, будували — Альфреді Ніцше, опортуністи — Рейнах, а радикали — з-ра Корнеліуса (Грив).

²⁸ Ця інкорпорувація стосується почасти слова Дрюмонда (*Drumont E. Les Travaux de l'argent.* — P. 190). — P. 227: «Ці нещасні євреї, які починають з нуля і досягають успіху... вони з'являються безпосередньо, зловуть і поширюють у таємниці... Вони не прагнуть, а інструбують... Вони не шанують, а зловляють».

тілі прислужувався до створення наскрізь західноєвропейського суспільства з делаті небезпечним алібі. Оскільки вони були євреями, то завжди існувала можливість зробити з них жертвоників агітат, коли треба було заспокоїти «бурену громадянськість». А потім усе йшло як і раніше. Антисеміти могли одразу викласти на євреїв-паразитів на зотриманому суспільстві, аби «довести», що всі євреї всюди суть ніщо інше, як терміти у здоровому в інших відношеннях тілі народу. Їх не обходило те, що розклад держави почався без участі євреїв, що політика ділов (у буржуазному товаристві, до якого євреї не належали) і їхній ідеал вільної конкуренції вели до розпаду держави на партійно-політичні складники; що панівні класи виявилися нехатними далі захищати свої власні інтереси, не кажучи вже про інтереси країни в цілому. Антисеміти, що називали себе патріотами, впровадили той новий тип національного почуття, що поділяв насамперед у цілковитому вищавданні свого власного народу та в огидливому поглядженні всіх інших.

Євреї могли залишатися окремою групою поза суспільством лише доти, доки більш-менш однорідний і сталий державний механізм мав із них користь і був зацікавлений в їхньому зиску. Розклад державного механізму призвів до розминання замкненого світу єврейства, що було так довго з ним пов'язане. Перші спалахи цього проявилися у справах, шпирими займалися монополізовані французькі євреї, які виїхали з-під контролю своїх місцевих одноплемінників подібно до того, як це трапилось в і періоду інфляції. Вони заново вили протиліну між світом комерції та державною.

Набагато глибоким був інший процес, який також розпочався в цей час і був викінчений згорн. Розпад держави на фракції, зруйнування закритого суспільства євреїв, не винтовхнув їх у вакуум, де вони жили б поза державною і суспільством. Для цього євреї були занадто багатими, а в ті часи, коли гроші стали одним із першорядних атрибутів могутності, і занадто могутніми, вони, рідше, прагнули влитися в різні «класи» суспільства відповідно до своїх політичних уподобань або, ще частіше, до своїх соціальних зв'язків. Проте це не призводило до їхнього зникнення. Навпаки, вони підтримували певні стосунки і державним механізмом і продовжували, нехай і в зовсім іншій формі, вєрувати державним підприємництвом. Так, попри свою несприхovanу опозиційність Третій Республіці, саме Ротшильди займалися розміщенням російської позики, а Артур Мейєр, хоча й вихрєст та відкритий монархіст, виявився причетним до шамського скандалу. Це означало, що повоприбульція у французькому єврействі, котрі утворювали головну ланку між приватною комерцією та урядовим механізмом, наслідували місцеві євреї. Але якщо раніше євреї становили міцну, тісно згуртовану групу, корисність якої для держави була очевидною, то тепер вони розкидалися на власний антагоністичні збіжки, які, однак, мали на меті одне й те ж саме — допомогти товариству відправкуватися за рахунок держави.

3. Армія та духовенство проти республіки

Як на перший погляд, далекою від усіх зазначених чинників та невразливою для будь-якої корупції лишилася армія, спадщина Другої Імперії. Республіка ніколи не намірлювалася опинити її, навіть коли монархічні симпатії та інтриги відкрито виявилися під час буланжестської кризи. Офіцерський стан, як і колись, складався з нащадків давніх аристократичних родів, чий презбїт-емігрантський боролася проти своїх батьківщини під час революційних воєн. На цих офіцерів надто впливало духовенство, яке після Революції завжди вважало своїм обов'язком підтримувати реакційні та антиреспубліканські рухи. Можливо, настільки ж великий вплив воно мало на офіцерів депо візкого походження, які сподівалися, що завдяки давній церковній практиці підтримувати таланти, незалежно від аристократичного родовиду, за допомогою духовенства дістануть підвищення.

Суворовинятковість війська, така характерна для кастової системи, контрастувала з мінливими і рухливими угрупованнями в суспільстві та парламенті, доступ до яких був легким, і де відданість була мінлива. Не військове життя й професійна гідність, і не *esprit de corps*¹⁹ згуртовували офіцерів у реакційну твердиню проти республіки й усіх демократичних впливів, а просто кастові звички²⁰. Відмова держави демократизувати армію й підпорядкувати її цивільній владі мала вагомий наслідок. Вона перетворила армію на річ поза паністю і являла збройну силу, чия лояльність могла спрямуватися в цілковито непередбачуваному напрямку. Те, що ця перейнята кастовим духом сила, якщо її «надати автономію», була ні «за», ні «проти» когось, підтверджує історія з майже оперетковим державним переворотом, у якому, напри противажні декларації, вона насправді не хотіла брати участь. Навіть її суверенітетний монархізм при ретельнішому розгляді виявляється лише приводом для того, щоб залишитися незалежною групою зі своїми інтересами, готовою захищати свої привілеї, «незважаючи на республіку, у суверені її і навіть на нікого»²¹. Журналісти того часу й пізніші історики доклали героїчних зусиль, аби пояснити конфлікт між цивільною і військовою владою у справі Дрейфуса антигенієм між «адлами й солдатами»²². Проте знин ми знаємо, наскільки необґрунтоване це непряме антисемітське плування. Співробітники

¹⁹ Корпоративний дух (Fr.) — *Апріор*, пер. 2.

²⁰ Док. відомою англійською статтю: The Dreyfus Case: A study of French opinion // The Contemporary Review, — Vol. 74, 1898, — Oct.

²¹ «Принципо, з якої армія утримується від вирішального кроку, було її бажання зберегти свої опозиційність до цивільної влади республіки, не позбавляючи відночас силу цієї опозиції зброєю з монархією» (Luttwak R. Лос. с. 1).

²² Саме під таким заголовком з'явився справу Дрейфуса в газеті «Die Zukunft» (1898) Максиміліан Гарден (німецький єврей). Антисемітський історик Вальтер Франк згадує: цей же заголовок у своїй розвідці про Дрейфуса, з беріаєно у нму ж джерелуває, що, насправді, чини, але демократія бачить у військовій силі найбільш небезпечного суперника» (Op. cit. — P. 413).

розвідувального відділу Генерального штабу самі могли виступати експертами в діловій сфері. Хіба вони не торгували майже відкрито підробленими *borderaux*, не продавали їх похизаним військовим аташе та само незворушно, як може торгувати шкурами лисиць, перш ніж стати президентом республіки, або як зять президента може торгувати орденами й відзнаками?¹¹ Справді, заповіть німецького аташе Шварцкоппена, який прагнув виводити більше військових тасмонців, ніж Франція взагалі мала, мало бентежити тих дигрибіт зі служби контрозвідки, які, зрештою, не могли продати більше, ніж фабрикували.

Велика помилка католицьких політиків полагала в уявленні, ніби у своїй європейській політиці вони могли використати французьку армію зав тому, що вона здавалася антиреспубліканською. Фактично церква змушлена була зацікавитися за цю помилку цілковитою ігноруючи своєї політичної неспроможності у Франції¹². Коли, зрештою, виявилось, що розвідувальний відділ є значимішою фабрикою підробок, а саме так Естергазі, який мав можливість про це знати називав Друге бюро¹³, то ніхто у Франції, і навіть армія, не був настільки серйозно схибленим, як церква. До кінця XIX ст. католицьке духовенство намагалося відновити свою давню політичну могутність саме там, де з тих чи інших причин світська влада почала втрачати свій авторитет. Так було в Іспанії, де занепадаюча феодалська аристократія призвела до економічній та культурній катастрофи країни, і в Австро-Угорщині, де національні конфлікти десь у дні затрохували розчленувати державу. Те ж саме відбувалося й у Франції, де наша, здавалося, стрімко поринала в трасовину протилежних інтересів¹⁴. Армія, полишена Третьою Республікою в політичному вакуумі, радо вітала провід католицького духовенства, яке, принаймні, надавало їй щось на зразок цивільного керівництва, без якого військовики втрачали *raison d'être*¹⁵, що має полягати в захисті принципу, втіленого в громадянському суспільстві — як це сформулював Клемансо.

Своєю популярністю католицька церква зацікавлювала поширеному в народі соцієтизму, який нібито у республіці й демократії втрачав будь-якого підґрунтя, безідейні й політичний воли. Багатомо ерархічний устрій церкви почав здаватися єдиною можливістю уникнути хаосу. По суті, саме цим, а не якимось релігійним підтриманням повисливалось збереження поваги до духовенства¹⁶. Насправді,

¹¹ Поширеному скандалу передувало так звана «справа Вільсона». З'ясувалось, що зять президента розшукував відкрито торгівлю орденами та іншими нагородами.

¹² Див.: *L'Esprit* E. *Je Les signes avant-coureurs de la séparation*, 1894—1910. — P. 1930.

¹³ Див.: *Welt* B. *L'Affaire Dreyfus*. — P. 1930. — P. 169.

¹⁴ «Іспанія виринула, під ярмом римської церкви. Італія, схожа, піднялася. Залишилася тільки католицька Австрія, яка вже віді смертельний бій, і породжена революцією Франція, про що якій навіть зарок розторжисто панське воїнство» (*Clementson O. La Crénelle* // *Op. cit.*).

¹⁵ *Смисл* (фр.) — (*Прим. пер.*)

¹⁶ «Між іншого бентежними: від тої релігійного руху, що почався успіш за падінням імперії й поразкою, у справжньому вігнанні виявилось духовенство. Завдяки йому національна реакція після 1873 р. набула форми релігійного відродження» (*Verdross G. Op. cit.* — P. 153).

найважливішими прихильниками церкви в той період були носії так званого «розумового» католицизму, «католики без віри», які внаслідок цього опанували усім монархічним та крайнім шовіністичним рухом. Не вірячи у своє потойбічне підруччя, ці «католики» намагалися більшої азари для всіх авторитарних інституцій. Саме такою була лінія, накреслена спершу Дріомоном і пізніше схвалена Моррасом⁶⁰.

Переважаючи більшість католицького духовенства, глибоко втягнута в політичні маневри, обрала політику компромісу. У цьому, як свідчать історія Дрейфуса, вона досягла очених успіхів. Так, коли Віктор Бах прийняв справу до перегляду, на його будинок у Ренні було здійснено напад під проводом трьох священників⁶¹, а така витягнена особа, як домініканець о. Ділон, закликав студентів Аркевільського коледжу «оголоти меч, залузувати, рубати голови й шаленіти»⁶². Подібних поствідів підтримувалися три сотні молодих кліриків, які учинили себе учасню в «Меморіалі Анрі» — так було названо «врубликований у «*Libre Parole*» список жертводавиць на фонд підтримки мадам Анрі (адвока полковника, який напав на себе руки у в'язниці)»⁶³. — «меморіал»), що безумовно став вічним пам'ятником пригнобленій корупції вищих класів французької вищої. Під час кризи, викликаній справою Дрейфуса, політичну лінію католицької церкви визначали не її справжнє духовенство; не її значимі духовні ордени, і аж ніяк не її *homines religiosi*. Якщо йдеться про Європу, то реакційна політика церкви у Франції, Австрії й Іспанії, так само як її підтримка антиєврейських тенденцій у Відні, Парижі й Алжирі, були, ймовірно, безпосереднім наслідком впливу євудів. Саме євуді завжди щонайкраще представляли антиєврейський напрямок у католицькому духовенстві словом, — як шпиганством, так і молеленням⁶⁴. Це, здебільшого, було пов'язане з їхнім статутом, за яким кожен новачок мав довести, що він до четвертого коліна не має єврейської крові⁶⁵. Від початку XIX ст. під контроль євудів перейшло

⁶⁰ Про Дріомона й походження «розумового католицизму» див.: *Bernanos G.* *Op.* с. 11.
— Р. 127 ff.

⁶¹ Див.: *Heugot W.* *Op.* с. 1, змисл від 21 січня 1888 р.

⁶² Див.: *Leclercq E.* *Op.* с. 1. — Р. 182.

⁶³ Див. прим. 10.

⁶⁴ Релігійні ідеї, парадокси (Див.). — (*Вірне Пер.*)

⁶⁵ Євудський часопис «*Civiltà Cattolica*» деституативами був щонайвиразніше антиєврейським і одним із найбільш впливових католицьких часописів у світі. Він проводив антиєврейську пропаганду задля чого, як Італія стала фашистською, і на його підтримку не впадали антиєврейською поведінкою нацисти (див.: *Silver J.* *Italy's antisemitism // Jewish Social Studies*, 1939).

За словами євудів Л. Кітца, «серед усіх орденів найбільше зазнає від будь-якого єврейського впливу Товариство Ісуса завдяки своєму статусу» (*Kitch L.* *Juden in Jesuiten-Lexikon.* — Paderborn, 1934).

⁶⁶ Спочатку, відомий до Кошениці 1593 р., виникати були всі християни єврейського походження. Уквіт 1608 р. навіаються з'ясувати відомі до цього коліна, останні розширення від 1823 року скоротили до винятку до чотирьох колінів. В окремих випадках ці винятки можуть бути експовані главою ордену.

⁶⁷ Від 1820 р. ... не існувало таких психологічних національних перешкод, які спривили були протиставити продинованим євудами психічним навіалям. Вище духовенство навіах

керівництво міжнародною політичною церквою»⁵⁶.

Ми вже спостерігали, як розклад державного механізму полегшив Ротшильдам входження до кіла антисемітської аристократії. Світське товариство Сен-Жерменського передмістя не тільки відчинило свої двері перед деякими нобілітованими євреями, а й відкрило доступ їхнім похрещеним двоїцям, спрямованим на антисемітам, та швидко прибулим до країни⁵⁷. Досить цікаво те, що спільно євреї, мігри, як і родини Дрейфусів, переїхали до Парижа після втрати цієї території, посли особливе місце в цьому процесі належало їм. Їхній переїзд був пов'язаний з війною найпомітніший вияв у старості, з якою вони підмозжувалися на єврей-емігрантів. Сім'я Дрейфусів належала до тієї частини французького єврейства, яка мала намір асимілюватися за допомогою власного різноманітності інтисемітизму⁵⁸. Таке пристосування до французької аристократії мало немаленький вплив на євреїв, пам'ятаючи забезпечити своїм синям таку ж блискучу військову кар'єру, яку робили сини їхніх новонабутих друзів. І саме на цій підставі й виникли суперечності. Допуск євреїв до найвищого товариства доти був порівняно мирним. Вони власне, попри свої мрії про реставрацію монархії, були політично безхребетними і не надто переймалися вибором того чи іншого шляху. Але коли євреї почали домогатися рівності в армії, вони нахилилися на рішучу опозицію слугам, не готових терпіти наявність офіцерів, які уникають виплати сповісника⁵⁹. Крім того, євреї протистояли застарілій ієрархії, про який їм змусила забути легка атмосфера салону. Це був той самий ієрархічний дух, міцний уже завдяки традиції та покликанню, але ще змичений безкомпромісною верністю до Третньої Республіки і до цивільної адміністрації.

Сучасний історик описав боротьбу між євреями та слугами як «боротьбу між двома суперниками», у якій «внутрішнє духовенство та єврейська

ліва отборювала навіруги Святийого престолу і церква стала тим, чому завжди вимовно «всі великий» слугівий ієрархія. — абсолютний монархія, яка постоїла лише спротивлятися слугам, і цим поступом можна керувати витискуванням кінцею» (*Deborah H. Les Jémites*. — P. 1910. — P. 284).⁶⁰ «Головною, друг жоді антисемітської війни... це те ж саме, що й Артур Мейер, білий католік, ніж нашо (Gleimstein G. Le prestige du jour // Op. cit.

⁵⁶ Про спільність євреїв, до яких належав Дрейфус, висловив Андре Фовель: «В очей єврейської буржуазії Парижа, вони були відомим націоналістичним *landau* (націоналіст) (Фр.). — (*Париж, мігр. Д.*... того відстороненого презирства, з яким шляху ставиться до «антиреші-вирішення. Їхні бажання цілковито засвоїти спільні дії, відтримувати бачення «власний» з власним редовитим єврействами, посли відзначити пості в державі та «жоді до єврейських комерційних кіл і до їхньої натуралізованої «політики». Гі. Галіман називали та вигляду чи не зрадників власного племені... Дрейфус (1894 року)? Та це ж були антисеміти!» (*Fovell A. Un nouvel aspect de l'Affaire Dreyfus // Les Oeuvres Libres*, 1938. — P. 310).

⁵⁷ «Він демократі всі французи мають бути солдатами, з якої церкви лише католіки мають піддавати всі інші команди пості» (*K. V. T. The Dreyfus case; A study of French opinion // The Contemporary Review*. — Vol. 74. — P. 508).

⁵⁸ Herzog R. Op. cit. — P. 35.

плутократів стояли ніч-ніч посеред Франції, як два невидимі фронти»¹⁰. Цей опис відповідає істині, бо євреї знайшли в суїтах першого несприятливого ворога, а ті швидко зметнували, якщо популяцію зброя має бути антисемітизм. Це була перша, з сина до Гітлера, спроба використати «значну політичну компетенцію»¹¹ антисемітизму в пан-європейському масштабі. З іншого боку, однак, якщо припустити, що це була боротьба двох рівних «суперників», то картина виявиться відчутно хибною. Євреї не претендували на більшу владу, ніж їм мало будь-яке інше угруповання розколотої республіки. Єдине, чого їм тоді хотілося, то це впливу, достатнього для забезпечення своїх суспільних і ділових інтересів. Вони не прагнули участі в управлінні державою. Єдиною організованою групою, що цього ждала, були євуги. Процесу Дрейфуса передувала низка інцидентів, які показують, наскільки рідше й енергійно євреї намагалися здобути місце в армії, і якою поширеною навіть тоді була ворожість до них. Постійно зазнаючи брутальних образ, та купка офіцерів-євреїв мусила постійно битися на дуелях, а їхні колеги-неєвреї не бажали бути їхніми секундантами. Ось в якому зв'язку з'являється на сцені сумнівний Естергазі — як виняток із цього правила¹².

Завжди задіялося дешево-затемнення, чи були арешт і засудження Дрейфуса простою юридичною помилкою, яка випадково розпалчила політичну шпакелю, чи Генеральний штаб навмисно підкинув подріблену *borderline*, аби якнайхутчіше штапувати, нирснті, спрех як зрадника. На користь останнього примушення свідчить той факт, що Дрейфус був не першим євреєм, призначеним до Генерального штабу, і за тих самих умов нього було досить, щоб викликати не просто невдоволення, а жах і обурення. У будь-якому разі несправедливість до євреїв зналахнула ще до того, як вирок направили на перетяг. Усупереч зичаю, що намагав утримуватися від надання пресі будь-якої інформації про винуватську справу, поки вона ще перебувала *sub iudice*, офіцери Генерального штабу надзобки востачили «Libre Parole» подробицями щодо справи й (мені) звинувачуваного. Здається, вони боялися, щоб через

¹⁰ «Стис, відірваний від сміховинних гіпербол антисемітизм виживав там, чим він напирив: а) не просто якимось дивакуєм або виниклим розумом, а значною політичною компетенцією» (Bertalan G. Op. cit. — P. 151).

¹¹ Див. лист Естергазі до Едмона де Ротшильда від липня 1894 р.: «Я не вагаюся, коли казати Крем'є не має права собі секундарств серед офіцерів-християн» (лист до Reinach J. Op. cit. — Vol. 2. — P. 53 ff). Под.: Reinach E. Histoire judiciaire de l'Affaire Dreyfus. — P. 60 ff. Див. також: Herzog W. Op. cit., написан від 1892 р. і червня 1894 р., де наведено детальний перелік цих дурдей і перелічено всі випадки несправедливості Естергазі. Останній випадок стався у вересні 1896 р., коли він одержав 10 тис. франків. Ця несправедливість мала значне негативне наслідок. Коли, перебуваючи в заміській деспотії в Антії, Естергазі виступив зі своїми розколинами аверстами і співінікована до перетягу шпакелі, антисемітизм преси, прилюдно, примустила, що це семінікриття йому заплатили євреї. Ця ідея нос не розколюється як ідея із голливих аргументів щодо винуватості Дрейфуса.

¹² У процесі розслідування (Фр.). — (Прим. пер.).

вплив євреїв на уряд слідство не притримали, а всю справу не зам'яли б. Якісь підстави для цих побоювань з'ясувати, бо певні кола французького суспільства серйозно турбувала непевність становища євреїв-офіцерів.

Слід також пам'ятати про те, що в громадській свідомості ще свіжими були спогади про панамський скандал, і що після ротиньдівської позики Росії недовіра до євреїв значно зросла⁷⁵. При кожному новому повороті процесу військового міністра Мерсе виходили не тільки буржуазні преса; навіть газета Жореса, орган соціалістів, вітала його за «протиставлення значному тиску корумпованих політиків і великих фінансистів»⁷⁶. Прізвища впливові діячі, з якою цей панетрик зустріла (*Libre Parole*): «Браво, Жоресе!» Через два роки, коли Бернар Лазар опублікував свою першу брошуру про порушення правосуддя, газета Жореса обережно ухилялася від обговорення її змісту, але згадувала автора-соціаліста в тому, що він — шанувальник Ротиньда і, можливо, платівий агент⁷⁷. Так само 1897 року, коли вже розпочалася боротьба за реабілітацію Дрейфуса, Жорес не зміг побачити в цьому нічого, крім зтигнення двох груп буржуазії: опортуністів і клерикалів. Зрештою, навіть після повторного суду в Ренні німецький соціал-демократ Вільгельм Лібіхтех усе ще вірив, що Дрейфус винен, бо не міг уявити, що представник вищих класів міг стати жертвою судової помилки⁷⁸.

Скепсис радикальної та соціалістичної преси, хоч і дуже забарилезий антисемітськими настроями, посилювала ще й нудернацька тактика родини Дрейфусів в її спробах домогтися перегляду справи. Намітною є аргументація невинуватого, його родичі вживалися до тих самих методів, якими зазвичай користуються у справі безумовно винного. Вони смертельно билися за власність

⁷⁵ В. Герцог у квітні віт 1892 р. доклади викладає, як Ротиньдівці почали приставлюватися до республіки. Досить цікаво, що й наразі політика коаліційного, яка мала собою спробу зближення з євреями з боку католицької церкви, бере свій початок з цього часу. Тому неважко уявити неможливого в тому, що на початку Ротиньдівці уплинули духовенству. Стоючись ж надвирі Росії підписав ібсери 500 тис. франків граф Монтер і звинувачує справу відзначив: «Сексуальні» у Франції вперли... Католици не знають способу б'юти свої цілі потори... і не сприймає успіху останки... Крупи євреї намагають, що коли вони роблять трохи, то краще дипломатично свої менші брати. Як наслідок, хоча на французькому ринку надолоніє російських облігацій, француз і далі віддають лібри франки за півтори рублі» (*Herzog W. Op. cit.*).

⁷⁶ Див.: *Weinath J. Op. cit.* — Vol. 1. — P. 471.

⁷⁷ Див.: *Herzog W. Op. cit.* — P. 212.

⁷⁸ Див.: *Kahler M. J. Some new light on the Dreyfus Case // Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of A. S. Freidus.* — N.Y., 1929.

⁷⁹ Натхненні, родина Дрейфусів цілком відкинула пропозицію письменника Артура Леви й ученого Леви-Броуа розповсюдити петитію притєсту серед усіх провідних діячів політичного суспільства. Натомість вони зважилися налучати особистими проханнями буз-вину і політиків, з якими градалися контактувати. Див.: *Doreth-Crozier H. Op. cit.* — P. 51. «Як таво відстані доводиться тільки дивуватися, що французькі євреї, замість того, щоб таємно порадитися з документами, не висловили відкрито й одностайно свого обурення» (*Flussmidt J. Op. cit.* — P. 309).

й покладалися виключно на закулісні маневри⁷⁵. Вони жбурляли гроші й ставилися до Лазара, одного зі своїх найцінніших помічників і однієї з найвидатніших постатей у цій справі, так, ніби він був їхнім платним агентом⁷⁶. Клемансо, Золя, Пікар і Лабрі — якщо назвати тієїж найактивніших дрейфусарів — змогли арешті-решт врятувати свої добрі імена, тільки відмежувавшись із більшим або меншим шумом і розголошем від матеріальніших аспектів цієї історії⁷⁷.

Були лише одна підстава, з якої міг або мав бути врятований Дрейфус. Інтригам корумпованого парламенту, загнаним до суспільства, і прагненню духовенства до влади слід було рішуче протиставити жорсткий якобінський принцип нації, заснований на правах людини — той республканський погляд на суспільне життя, відповідно до якого (за словами Клемансо) замах на права одного є замахом на права всіх. Покладатися на парламент або на суспільство — означало програти битву, ще й не розпочавши її. По-перше, ресурси єврейства були аж ніяк не більші, ніж у багатій католицькій буржуазії; по-друге, усі інші верстви суспільства — від клерикальних і аристократичних сімейств Сен-Жерменського передмістя до радикальної й антиклерикальної дрібної буржуазії — тільки й жили мрією про формальне усунення євреїв із політичних структур. У такий спосіб, гадали вони, вдалося б самим відмитися від можливої плями. За це вони ладні були заплатити втратою соціальних і комерційних контактів з євреями. Так само, як свідчить вислови Жореса, і парламент побачив у справі Дрейфуса чудовий шанс поновити або, радше, знову набути осяяного віками репутацію своєї невідкупності. І останнім, але аж ніяк не менш важливим, було те, що в підтримці таких гасел, як «Смерть євреям!» або «Франція для французів», було знайдено майже магічну формулу примирення мас з існуючим становищем в уряді й суспільстві.

4. Народ і юрба

Якщо нині поширеною помилкою є уявлення про те, що пропаганда

⁷⁵ Див.: *Herzog H. Op. cit.*, записи від грудня 1894 р. й січня 1898 р.; *Charvet G. Op. cit.* — Р. 79; *Piguy Ch. Le portrait de Bernard Lazare // Cahiers de la quinzaine.* — 1910. — *Série* XI. — № 2.

⁷⁶ Найбільший скандал вибухнув після того, як посеред засідань ревізійного трибуналу родина Дрейфусів з поспеху відмовлялася від адвокатських послуг Лабрі. Вечерній, хоч і з великими перебільшеннями, опис цієї історії див.: *Frank H. Op. cit.* — Р. 432. Наполеглива Лабрі, що емоційно склалась про шкідливість його владі, з'явилась в «*La Grande Revue*» у лютому 1900 р. Після цього, що трапилось з його поверненням і другом, Золя певною різницею стосунок з Дрейфусами. Що ж до Лазара, то «*Œuvre de Paris*» (30 лист. 1901) р. з повідомляв, що після Ренні він не має більше ні стосів Дрейфусів нічого опитаного. Клемансо, враховуючи те, що вся Франція або навіть увесь світ розбірається у справжньому значенні цих процесів кримі., ніж пануючу навіяну і його сам'я, був схвально розглядає цей випадок здебільшого з гумором. Див.: *Weil H. Op. cit.* — Р. 307—308.

жесенільця, і що людину можна переконати в чомусь завжди, якщо переконувати досить соритно й голосно, то в той період поширеною була гадка, що «такі народи — такі Божий», і що завдання лідера, як насмішливо сформулював Клемансо⁶⁶, полягає в прописивному прислуханні до цього голосу. Обидва ці погляди мають одну й ту ж саму помилкову підставу: юрба розглядається не як карикатура на народ, а як сам народ.

Юрба — це, насамперед, тупа, у якій репрезентовано лещину кожного класу. Тому так легко переплутати юрбу з народом, який також включає всі верстви суспільства. Тоді як народ у всіх великих революціях боровся за справжнє представництво, юрба завжди обстоюватиме «силу особистість», «великого керівника», — бо юрба ненавидить суспільство, з якого її виключено, разом із парламентом, де її не представлено. Тому плебісцити, за допомогою яких сучасні лідери юрби домогалися таких чудових результатів, є давньою ідеєю політиків, які опираються на юрбу. Один із найрозумніших лідерів антидрейфусарів, Деруле, вимагав «республіки через плебісцит».

Французьку юрбу спородили інші світи і політики Третьої Республіки своїм привселюдним шихрайством і шкватою скандалів. Тепер вони плавали до свого породження тепле почуття батьківської дружності, змішане із замудуванням і пострахом. Найменше, що суспільство могло зробити для свого виродин, це захистити його словесно. Поки юрба грюкала єврейські крамниці й шпала на євреїв на вулицях, це справжнє звиряче насильство мовою іншого світу мало вигляд невинної дитячої розваги⁶⁷. Найважливішим документом тієї доби у цьому зв'язку є «Меморіал Анрі», де було запропоновано усілякі способи вирішення єврейського питання: євреїв слід було розірвати на шматки, як Марсія з грецької міфу; Рейнаха слід було звирити живим; євреїв належало гушкувати в палі або калити до смерті голками; їм потрібно було «зробити обрізання до самої шиї». Одна група офіцерів виявила нелику пестерлячку випробувати на 100 тисячах євреїв країни новий зразок гармати. Серед передплатників було понад тисячу офіцерів, включаючи чотирьох генералів та військового міністра Мерсьє. Вражає те, що в списку порівняно багати

⁶⁶ Див. статтю Клемансо від 2 лютого 1898 р. (Op. cit.). Про наріст спорідненості на свій бік робітників за допомогою антисемітських гасел, і, зокрема, про такі спроби П'єр-П'єр Доду, див. у роадістського письменника Д. Дю'є: *Daniel F. Vingt ans d'Action Française*. — P. 1926.

⁶⁷ Дуже характерні в цьому відношенні речення і описи тодішнього суспільства в кн. *Antisemitism* J. Op. cit. — Vol. 1. — P. 223 ff. Vol. 2. — P. 141: «Світлою тілою не відставали від Герона. Їхні нона (які не дуже обгинали їхні думки) назвали б навіть дитинячому шквару». «Особливий інтерес у цьому зв'язку викликає стаття Андре Шварцмана (*Chevalier A. Paul Jones & Rennes*), опублікована в «Le Grande Revue» в лютому 1900 р. Маж нічим, ніяк несподіваною і навіть почастий спідом: «Швар, розмовляючи з моїми друзями про Дрейфуса, сказав: «Я б його застрелив». — «А я, — відповів один з дам, — хотів б, щоб він був пощипуваним. Тоді він би страждав ще більше».

⁶⁸ Досить дивно, що серед цих інтелектуалів був П'єр-П'єр Навері, який ніс три франки «оні злих рефлексів» (*He bet trois francs d'elles réflexes*) (Fr.). — (*Прим. пер.*).

інтелектуалізм⁶⁰ і навіть євреїв. Вищі класи знали, що юрба — це плоть від їхньої плоти і кров від їхньої крові. Навіть один з єврейських істориків того часу, який бачив на власні очі, що відколи юрба пращів кулісною, то євреї в небезпеці, із прихованим замилуванням писав про «великий збірний рух»⁶¹. Одне вже це показує, як глибоко євреї вкоренилися в суспільство, яке намагалося їх по-збутися.

Коли Бершанос, маючи на увазі історію Дрейфуса, описує антисемітизм як значну політичну доктрину, він, поза сумнівом, має рацію щодо юрби. До цього її випробували в Берліні і Відні Альварат і Штекер, Шенерер і Люгер; але ніде її ефективність не було доведено так переконливо, як у Франції. Немає сумніву, що в очах юрби євреї мали стали предметом усього, що вона ненавиділа. Якщо вона ненавиділа суспільство, то могла закинути йому, як воно терпіло євреїв, а якщо ненавиділа уряд, то могла закинути йому захист євреїв або їхнє зрешення з державою. І хоча було б помилково вважати, що юрба поділяла тільки на євреїв, євреям слід надати верше місце серед її улюблених жертв.

Висновок, по суті, із суспільства та з політичного представництва, юрба з необхідністю вдається до позапартійних дій. Більше того, вона схильна шукати справжньої сили політичного життя в тих рухах і впливах, що сховані від погляду та діють за кулісами. Немає сумніву в тому, що протягом XIX ст. до цієї категорії потрапили євреї разом із франкмасонами (особливо в латинських країнах) та євужами⁶². Звичайно, те, що будь-яка із цих груп насправді була таємним товариством, яке прагнуло досягти світового панування засобами колосальної змови — цілком інше питання. Проте їхній вплив, хоч би яким неприхованим він був, виходив за формальні межі політики, діючи з великим розмахом через лобі, ложі та сповідальні. Від самого початку Французької Революції ці три групи завжди піднімали сумнівну честь бути в очах європейського наголову вісью світової політики. Під час дрейфусівської кризи кожна з цих була в змозі експлуатувати це поширене уявлення і змусити інших у змові з метою досягнення світового панування. Гасло «таємний Юда» з'являлося, поза сумнівом, із винахідливістю певних євужів, які воно почали вживати в Першому конгресі сіоністів (1897) осередок всесвітньої єврейської змови⁶³. Так само й поняття «таємний Рим» з'явилось завдяки антиклерикальним франкмасонам і, можливо, не без шкатуваного дослів'я когось із євреїв.

Милитаристська юрба уявляла, а прислів'я, як змогли переконатися собі на біду супротивники Дрейфуса, коли 1899 р. інтер перемінився, її невеличка група

⁶⁰ Reinach J. Op. cit. — Vol. I. — P. 232.

⁶¹ Вивчення європейських джерел, мабуть, показало б, що євреї досить пізно стали об'єктом такого зливання для XIX ст. різниці любові. Їм передували розенкрейцери, тамплєри, євужі й франкмасони. Уявлення про історію XIX ст. мають страждати виснажок браку подібного дослідження.

⁶² Див.: Il caso Dreyfus // Civiltà Cattolica. — 1898. — 5 febe. Серед іншого і з цього творчання найпримітніше — євуж П'єр Шарль Луїж, який засудив «Протівник».

сприважних республіканців на голі з Клемансо раптово виникли, хоча й зі суперечаними почуттями, що частина народу переметнулася на їхній бік⁶⁴. Із певного погляду дві сторони в цьому великому протистоянні поставали як «дві ворожі ратаги шахраїв, які сваряться за визнання наброду»⁶⁵, тоді як несприяті голос жобіни Клемансо зміг повернути частину французького народу до його тайфезичинної традиції. Тож великий учений Еміль Дюкло мав змогу написати: «У цій драмі, розиграній перед усім народом і настільки підтриманій пресою, що кінеш, кінцем в ній взяла участь уся нація, ми бачимо, як нападають один на одного хор і антихор грецької трагедії. Сюжет — не Франція, а театр — світ».

Керована слугами й підтримувана юрбою армія також втрутилася в бійку, виступивши у своїй перемозі. Конфлікту з боку цивільної влади було ефективно попереджено. Антисемітська преса примусила людей мовчати, публікуючи рейнихасякі списки депутатів, заміняючи у публічному скандалі⁶⁶. Усе обійшло легким триумфом. Суспільство й політичне Третєє Республіки, такі скандали й афери створили новий клас *debâcle*; від них тоді було чекати боротьби проти свого власного породження; навпаки, їм довелося замовчати в патологію його мови та світогляд. За допомогою армії слуги вийшли з гору над цивільною владою й у такий спосіб утворювали б шлях до безкровного державного перевороту.

Доки сама лише родина Дрейфусів намагалася своїми чудернацькими методами вижити свого родича з Чортового острова, і швид самих лише євреїв турбувало їхнє місце в антисемітських салонах і ще більш антисемітській армії, усе вказувало саме на таку розв'язку. Нікому не спадало на думку опанувати владою на армію або на суспільство з такою метою. Хіба не було єдиним бажанням євреїв захищатися в товаристві й далі страждати у збройних силах? (Ніщо з військових або цивільних клас не мав безсонних ночей з *longue* проволу⁶⁷). Тому так спантелювало, коли виявилося, що в ретивізаційному відділі Генерального штабу є високого рангу офіцер, який попри бездоганне католицьке походження, відмінні службові перспективи й «належний» ступінь лояльності до євреїв не погодився із принципом, що мета виправдовує засоби. Також людською, цілком вільною від соціальної клановості й факоних амбіцій, був Пікар, і Генеральному штабу неабаром суздалося задоволеність своєю потребою в такій простій, спокійній, позитивно безкорисливій натурі. Пікар не

⁶⁴ Див.: *Morin de Card R. Jean Barois*, 1913. — P. 272 ff.; *Halévy D. Apologie pour notre pays // Cahiers de la quinzaine*. — P. 1910. — Series 9, Cahier III.

⁶⁵ Див.: *Sorel G. La Révolution dreyfusienne*. — P. 1911. — P. 70—71.

⁶⁶ Настільки було з'ясовано рухи з членів парламенту, показує книжок з одним із найвирішальніших депутатів і вице-президентом сенату Шерером-Кестлером. Швидко він виступив із прохотом проти процесу, «*Le Figaro*» ретельно узяв його згаду в повільному скандалі (див.: *Herzog W. Op. cit.*, згаду від листопада 1897 р.).

⁶⁷ «Не настільки вже різаними серед французьких євреїв, особливо серед багатіших, були бажання об'єднати всю цю справу» (*Herzog W. Op. cit.* — Book 7 — Ch. 1).

був героєм і аж ніяк не мучеником. Він був просто тим типом громадянина з посереднім інтересом до громадських справ, який в час небезпек (але він жвавіше ринувше) стає на захист своєї країни так само безперечно, як виконує свої повсякденні обов'язки⁷⁰. Проте справа стала серйозною тільки тоді, коли після падіння і звільнення Клемансо нарешті переважило, що Дрейфус невинний, а республіка і небезпечна. На початку боротьби навколо справи згуртувалися лише кунка відомих письменників і вчених: Золя, Анатоль Франс, Е. Дюкло, історик Габріель Моню і бібліотекар «École Normale» Люсьєн Ерр. До них треба додати невинний і тоді невизначений гурток молодих інтелектуалів, яким голом судилися творити історію в «*Salons de la quinzaine*»⁷¹. Цим, проте, обмежувалася список союзників Клемансо. Не було жодної політичної групи, жодного відомого політика, готових виступити на його боці. Велич позитив Клемансо полягала в тому, що вона не була спрямована проти якогось конкретного порушення правосуддя, а ґрунтувалася на таких «абстрактних» ідеях, як справедливість, свобода і громадянська рівність. Короче кажучи, вона ґрунтувалася на тих самих поняттях, що становили суть даного виробничого патріотизму, і на які було ніякого стільки бруду й образ. Із часом і в міру того, як Клемансо, якого не похитнувши погрози й розчарування, й далі проголошувати ті ж самі істини, значно «конкретніші» націоналісти почали втрачати ґрунт під ногами. Послідовники людей типу Барреса, які занукаливали прихильників Дрейфуса в тому, що ті загубилися в «тривожній метафізиці», усвідомили, що абстракції «Тигри» насправді ближчі до політичної реальності, ніж обмежений інтелект збуквуваних слів або бездіяльний традиціоналізм фаталістів-інтелектуалів⁷². Куди він конкретний підхід реалістичних націоналістів, добре видно з неопієнної історії про те, як Шарль Моррас під час втечі на південь після поразки Франції мав «честь і задоволення» закохатися в астрологиню, яка розтлумачила йому політичне значення останніх подій і порадила співпрацювати з німцями⁷³.

Хоча антисемітизм, нева сумнівом, укоренився за три роки після арешту Дрейфуса і до початку кампанії Клемансо, і хоча нахвалд антисемітизмів південь зривався з нахвалдом головних еліт, аудитор залишався спокійними. Тільки коли Клемансо почав публікувати свої статті в «*L'Antagon*», коли Золя написав

⁷⁰ Відразу після того, як Писар зробив свої відкриття, його перевели на службу до Тулузи у небезпечний регіон. Там він спина законів, де писав уся історія, і передав копію цього документу своєму адвокатові. Деякі думали по тому, коли навчилися, що він усе це казав, на якого обрушилися потім тисячохітні листів, що полагали його брудом і іншували у нього її «справжнього» Дрейфуса. І з ним походили як із чоловіком багат, який інструював «судити». Коли все це не підляло, його заарештувала, зробив винним і арешт з липною исторія. Усе це він переніс із докінченим неморальністю.

⁷¹ До цієї групи, яку очолював Шарль Пей, належали молодий Робен Рокан, Суарес, Жюль Сирма, Давид Галлі і Вернар Лінар.

⁷² Див.: *Barres M. Sciences et doctrines du nationalisme*. — P. 1899.

⁷³ Див.: *Volan C. Op. cit.* — P. 54—55.

спос «Я звинувачую», а трибунал у Ренні закурився в нескінченні слухання й повторні розгляди, у ліно вступила юрба. Відгуком на кожен випад дрейфусарів (які, як відомо, складали незначну меншість) були більш чи менш жорстокі вуличні штуршування⁷⁴. Генеральний штаб винив себе чудовим організатором натовпу. Слід він безпосередньо зармі до «Libre Papele», що прямо або побічно, за допомогою статей або особистого втручання своїх редакторів, мобілізувала студентів, монархістів, авантюристів і справжніх бандитів та висилавала їх на вулиці. Якщо Золя вимовляв слово, у його шия летіло каміння. Якщо Шерер-Кестнер писав міфистрові колонії, його неспійно били на вулиці, а газети висували брудніми нападками на його особисте життя. Есеї оновілі сходяться на тому, що, яби звинуваченого Золя виправдали, йому не вдалося б жиним захистити залу суду.

Крайню широк заклик «Смерть спреям!» У Ліоні, Ренні, Нанті, Турі, Бордо, Клермон-Феррані й Марселі — по суті, всенні — спалахнули антисемітські заворушення, в яких простежувалися спільні витокі. Скрізь наростіло обурення вибухало в один і той же день, і точно тієї самої години⁷⁵. Під прохолом Герена юрба набудла осемізованого вигляду. Антисемітські удари зитини т'инилися на кунітиях і постаралися, щоб будь-який продрейфусівський мітинг заверинився кровопролиттвом. Співучість поліції всюди була шаким певною⁷⁶.

Набесучаєншою постаттю на боці антидрейфусарів був, мабуть, Жюль Герен. Збанкрутілий ділак, він розпочав свою політичну кар'єру як поліційний інформатор і набув того смаку до дещинишні в організації, який незмінно притаманний злочинному світові. Згодом він спромігся справувати його у політичне русло, заснувавши й очолюючи Антисемітську лігу. В його особі иний світ знайшов свого першого кримінального героя. Своєю уледивістю цілою Герена буржуазне суспільство цітко показало, що його морально-етичний кодекс цілком відповідав власним принципам цього суспільства. За синний лев стояли два представники аристократії — герцог Орлеанський і маркіз де Море. Останній атратив свій статок в Америці й уладивився організації з ренників Парижа бригади різунів.

Найискравішим проявом цих тенденцій був фарс із облогою так званого

⁷⁴ Кікнати викладені Реннському університету були ретеромосні після того, як в'єть професорів заявили про свою підтримку перетяжку справи. Залді за повного акривії статті Золя студенти-респекти влаштували демонстрацію перед будинком «Figaro», після чого сената утримувалася від подальшого друку таких статей. Високим продрейфусівської «La Vieille» побігли на вулиці. Судді Кікнівного суду, який, зрештою, сказував вирок 1894 р., озлоблено повідомляв, що ти покривали «протиправніми випадками». Прикладі миски наводили й далі.

⁷⁵ 18 січня 1898 р. антисемітські демонстрації відбулися в Бордо, Марселі, Клермон-Феррані, Нанті, Руані й Ліоні. Наступного дня студентські заворушення спалахнули в Руані, Тулузі й Нанті.

⁷⁶ Найпомітніший приклад — це випадок із префектом поліції в Ренні, який порадив професору Вікторові Боу після того, як на його будинку напали лантисемітські юрми, послати в відставку, тому що він, префект, не може більше гарантувати його безпеку.

«фарту Шайроль». Саме тут, у цьому першому з «коринтських будинків», зібрався верх Алієвської ліги, ізоли поліція, вкотре вирішила заарештувати їхнього ватажка. Споруда була вершиною технічної досконалості, «Вікна... захищено залізними виконаннями. Від підвалу до горища були обладнані системи електричних сигналізаторів і телефонів. Приблизно за п'ять ярів під масивних вхідних дверей, теж заводи замкнених на замки й засуви, усередині височіли чавунні ґрати. Праворуч між ґратами і головним входом містилися дверята, теж окуті залізом, за якими влень і вночі чергували вартові, відібрані в рішучих регіонах»⁷⁷. Ще один персонаж, немовби списаний із сучасності — Маке Режі, підбуриювач алжирських погромів. Це саме той юний Режі, котрий закликав якось традіту паризьку чернь «полити дерево свободи кров'ю євреїв». Режі репрезентував ту частину руху, яка спеціалася досягти влади легальними й парламентарськими методами. Відповідно до цієї програми він сам демігс своїм обранням на посаду мера Алжирі й використав цю посаду, для звинснення погромів, під час яких вбито кількох євреїв, сталися злочинні напади на єврейських жінок і розграбовано єврейські кримінали. Крім того, саме йому був зобов'язаний місцем у парламенті найвідоміший французький антисеміт, елегантний та культурний Едуар Діномон.

Нове у всьому цьому не дії юрби — до цього були численні прецеденти. Новим і дивним для того часу, хоча й занадто добре відомим для нас тепер, була організованість юрби і культ героїв, яким оточили її ватажки. Юрба стала прямим виконавцем «конкретного» націоналізму, підтримуваного Барресом, Моррасом і Доде, які разом становили щось безумовно схоже на еліту молодих інтелектуалів. Ці люди, які зневажали народ і само лише вешталиво вийшли із занепадницького й руйнівного культу естетизму, вбачали в юрбі нове вираження мужньої первісної «жизні». Саме вони і їхні теорії першими ототожнили юрбу з народом і перетворили її ватажків на національних героїв⁷⁸. Саме їхня філософія песимізму і захват від приреченості були першою ознакою неминулої катастрофи європейської інтелігенції.

Навіть Клемансо не міг не піддатися спокусі ототожнити юрбу з народом. Постійне двоєке ставлення Робітничої партії до питань «сабстрактної» справедливості робило його особливо схильним до цієї помилки. Жодна з партій, у тому числі соціалісти, не була готова обстоювати справедливість як таку, «стати, хоч би що із цього вийшло, за справедливість, цей єдиний неперорунний зв'язок, що об'єднує цивілізованих людей»⁷⁹. Соціалісти обстоювали інтереси робітників, опортуністи — інтереси ліберальної буржуазії, коаліціоністи — інтереси католицьких вищих класів, а радикали — інтереси антиклерикальної

⁷⁷ Пор.: *Memories G. Op. cit.* — P. 346.

⁷⁸ Про ці теорії зм., наприклад: Maurras Ch. *Le signe de l'ère: souvenirs de la vie politique: l'Affaire Dreyfus et la fondation de l'Action Française.* — P. 1931; *Barrès M. Op. cit.: Dandieu L. Rousselle de la Troisième République.* — P. 1936.

⁷⁹ Див.: *Clementson G. A la dérive.* — Op. cit.

дрібною буржуазії. Великою перевагою соціалістів було те, що вони виступали від імені однорідного і згуртованого класу. На відміну від буржуазних партій, вони не репрезентували суспільство, розділене на велику кількість класів і угруповань. Однак, насамперед, і по суті, вони переймалися інтересами свого класу. Їм було байдуже до будь-яких високих цінностей, крім людської солідарності, і вони не мали уявлень про справжній сенс громадянського співжиття. Типовим для їхньої поведінки було зауваження лівініста Жореса у Французькій партії, Жюль Гелла, що «слава і гідність — це лише слова».

Нігілізм, притаманний націоналістам, не був монополією антидрейфусарів. Навпаки, велика частина соціалістів і багато захисників Дрейфуса, як от Гелл, говорили тією ж мовою. Якщо житомирська «La Stork» заявлявала, що «рим тепер не в тім, винуватий чи невинуватий Дрейфус, а лише в тім, хто переможе — друзі армії чи її вороги», то подібні ж погугтя, *mutatis mutandis*, могли висловити і прихильники Дрейфуса⁶⁶. Нетільки черти, а й значна частина інших прощарків французького народу виявляли у крайньому разі толковити байдурість до того, буде чи не буде оголошена негайно законна невелика група населення.

Розпочавши свою кампанію терору проти захисників Дрейфуса, юрба не зустріла жодних перешкод. Як свідчить Клемансо, робітники Париза ця справа мало цікавила. Якщо різноманітні буржуазні елементи сваряться між собою, то це, на їхню думку, мало стосується їхніх класових інтересів. «За відкритої згоди народу, — писав Клемансо, — вони проголосили перед світом провал своєї «демократії». Завдяки їм суверенний народ показав, що його скинуто з престолу справедливості, позбавлено пенітенційної величі. Алеж не можна заперечити, що це ще трохи захопило нас за цілюватою єдиністю самого народу. Народ — не Бог. Будь-хто міг перелбанити, що одного чудового дня це нове божество впаде. Колективний тиран, що опанував країну вздовж і впоперек, не є прийнятним, ніж одноосібний тиран, який реґнує на троні»⁶⁷.

Зрештою, Клемансо переконав Жореса, що порушення прав однієї людини є порушенням прав усіх. Але це впадало йому тільки тому, що злочинниками виявилися заплесні дорогі народу ще з часів революції: аристократи і духовенство. Саме *проти* багатих і духовенства, а не *за* республіку, не *за* справедливість і свободу вийшли, зрештою, робітники на вулиці. Щоправда, і промови Жореса, і статті Клемансо дихають дивною реніційською пристрастю до прав людини. Правда й те, що ця пристрасть виявилася досить спільною, аби підняти народ на боротьбу, але спротив його треба було переконати, що йшлося не тільки про справедливість і честь республіки, а й про їхні класові «інтереси». Насправді чимало соціалістів і несередніх країн, і за її межами й далі вважали, що «пхатися» (як вони це називали) в міжособні чвари буржуазії або класу

⁶⁶ Саме це так розумівали прихильники Дрейфуса, особливі гурти Шарль Пері, Гелл прикриваючи подібність між дрейфусарями й антидрейфусарями стала темою шпигального роману Мартена дю Гарі «Жан Баруа» (1913).

⁶⁷ Clemenceau G. Contre la justice, 1900. Їз передмова.

потатися порятунком республіки — марна річ.

Першим, хто ніяк не робітників, принаймні частину їх, із цього стану байдужості, був великий народолоб Еміль Золя. Проте у своєму осуді республіки він також першим відхитився від вигладу точних політичних фактів і скорився пристрастям юрба, здіймаючи жауел «тасмлого Риму». Цей мотив Клемансо підтримав дуже неохоче, а Жорес — із ентузіазмом. Справжнє досягнення Золя, яке важко помітити в його памфлетах, — це рішуча й опадна мужність, з якою ця людина, чне життя і творчність викликали в народі захоплення, що «тежувало з обожнюванням», стала на герц, кинула виклик і, зрештою, завойовала мисль, в яких Золя, як і Клемансо, завжди дуже важко розрізняв народ і чернь. «Знаходяться люди, спроможні протиставити наймощнішим монархам і не схилитися перед ними, але дуже мало було даних самотньо піднятися проти введених в оману мас, без зброї вийти назустріч їхньому немовольному шаленству і, хрестивши руки, говорити «ні», коли вимагали «так». Такою людиною був Золя!»⁶

Щойно з'явився «Я винуватим», паризькі соціалісти скликали свій перший мітинг і ухвалили резолюцію із закликом до перетягу справи Дрейфуса. Але вже через п'ять днів 32 функціонери соціалістів поспішили выступити із заявою про те, що досяг Дрейфуса, «класового ворога» — не їхня справа. За цією заявою стояли звичайні члени партії в Парижі. Хоча розкол у її лавах тривав протягом усієї справи, у партії виступило дрейфусарів, щоб відтепер не дати Антисемітській лізі павувати на вулицях. Соціалістичний мітинг навіть загрожував антисемітизм як «нову форму реакції». Проте кількома місяцями візніше, коли відбулися вибори до парламенту, Жореса не переобирали, а ще трохи згодом, коли військовий міністр Кавеньяк звернувся до палати з проханням, де читав про Дрейфуса і вихваляв армію як інституцію незламну, депутати, лише за двох голосів проти, ухвалили розділити текст цього звернення на вулицях Парижа. Так само, коли в жовтні цього ж року в Парижі спалахнув великий страйк, німецький посол Мюнстер міг упевнено й точно інформувати Берлін, що «якщо йдеться про широкі маси, то це в жодному сенсі не політична справа. Робітників просто вимагають підвищення плати й саме це, зрештою, «отримують». Що ж до справи Дрейфуса, то вони неох не переймаються»⁷.

Хто ж тоді взагалі підтримував Дрейфуса? Хто були ті 300 тисяч французів, котрі так жалібно підписали «Я винуватим»? Золя, побоюючись слідувати за передовими Клемансо? Хто були ті люди, котрі, зрештою, домоглися розколу кожного класу, ба навіть кожної родини у Франції на супротивні фракції щодо справи Дрейфуса? Відповідь у тому, що вони не становили партію або широкую групу. Відома, що вони належали здебільшого до середніх і низових, а не вищих класів, і досить примітно, що серед них було більше лікарів, ніж

⁶ Її промови Клемансо перед Сенатом кінчав речов по тому: Діа.: *Wol R. Op. cit.* — P. 112—113.

⁷ Діа.: *Herzog H. Op. cit.* — шиме кіз жовтня 1898 р.

правників та цивільних службовців. Проте загалом це була суміш rozmaїтх елементів: люди, такі далекі одне від одного, як Золя й Пегі або Жорес і Пюієр, люди, які назавтра розійдуться й підуть шляхи свого дорогого. «Вони приходять із політичних партій і релігійних громад, які не мають нічого спільного між собою, що навіть конфліктують одна з одною... Ці люди не знають одне одного. Їм траплялося боротися одне з одним, і при нагоді вони «битимуться» знову. Не обманюйте себе; ось «еліта» французької демократії»⁹⁹.

Якби Клемансо тоді мав достатньо впевненості в собі, щоб рахуватися тільки з тими, хто прихвтав його уяву до сирайського народу Франції, він не став би жертвою тієї фатальної гордині, якою було позичене все його подальше життя. Із досвіду та перебігу подій у справі Дрейфуса виростало його розчарування в народі, його зненаги до людей, нарешті, його віра в те, що він і тільки він зможе врятувати республіку. Він ніколи не опускався до того, аби потурати натовпу. Тому, раз починаючи ототожнювати юрбу з народом, він фактично ніби-то ґрунтує себе з-над ніг і прирік себе на похмуру відчуженість, якою відтоді відзначався.

Розкол французького народу було видно в кожній родині. Але досить прикметно, що політичний вираз це знайшло тільки в лавах Робітничої партії. Всі інші, як і всі парламентські групи, на початку кампанії за перелазі шаконіто були проти Дрейфуса. Однак це означає, що буржуазні партії більше не відображували справжніх настроїв виборців, тому що той самий розкол, котрий вочевидь відбувся у середовищі соціалістів, зазнавав також майже в усіх інших верствах населення. Скрізь існувала меншість, що підтримувала заклика Клемансо до справедливості, і ці різномірні меншості були дрейфусари. Іля боротьба проти армії і проти зорумнованої співучасті республіки, яка армію підтримувала, стала провідним чинником французької внутрішньої політики з кінця 1897 й до відкриття Всесвітньої виставки в 1900 р. Вона також справила помітний вплив і на зовнішню політику країни. Проте вся ця боротьба, яка мала скінчитися в майбутньому принаймні частковою перемогою, відбувалася тільки поза парламентом. У так званих представницьких зборах, що складалися аж із 600 депутатів усіх кольорів і відтінків як пролетаріату, так і буржуазії, 1898 р. було всього два прихильники Дрейфуса, і одного з них, Жореса, не перебрали.

В історії Дрейфуса непоміжно те, що не тільки ватовну доводилося діяти позапарламентськими методами. Уся меншість, по суті обстоюючи парламент, демократію і республіку, так само змушена була вести цю боротьбу поза межами палати. Єдина відмінність між цими сторонами полягала в тому, що одна використовувала вулиці, а інша — пресу й суд. Інакше кажучи, усе політичне життя Франції за дрейфусівської кризи функціонувало за межами парламенту. Цей висновок аж ніки не піддаються ті декілька голосів у

⁹⁹ Ж. Е. Т. Опр. ст. — Р. 668.

парламенти, котрі лунали на користь армії і проти перегляду справи. Важливо пам'ятати, що, коли незадовго до відкриття Всесвітньої виставки настрої в парламенті почали змінюватися, військовий міністр Газіфе мав змогу, не отримавши проти істотно заявити, що не аж ніяк не підбиало настроїв у країні⁶⁵. З іншого боку, голоси проти перегляду не слід зумачити як свідченнями політики державного перевороту, що її за допомогою армії намагалися запровадити суїцідії і деякі радикальні антисеміти⁶⁶. Вони поєднувалися радше простим опором будь-яким змінам у *status quo*. До речі, така ж переконана більшість палати відкинула б і військово-клерикальну диктатуру.

Ті часини парламенту, які зникли ставитися до політики як до професійної репрезентації капіталовкладень, природно, прагнули зберегти стан справ, від якого залежали їхні «покликання» й прибутки. Справа Дрейфуса до того ж виявила, що й народ волів, аби його представники радше турбувалися про свої власні інтереси, ніж повалилися як державні діючі. Було речення безстудийним гадувати про справу у передвиборній пропаганді. Якби це було пов'язане виключно з антисемітизмом, становниця дрейфусарія цілком певно виявилася б безнадійним. Насправді ж, протягом виборів вони вже користувалися значною підтримкою з боку робітничого класу. Однак, навіть прибічники Дрейфуса не прагнули залучити це політичне питання до передвиборчої кампанії. Саме тому, що Жорес вчинив щось похитливе, — він втрапив своє місце.

Якщо Клемансо й дрейфусари домоглися успіху, переконавши в необхідності перегляду справи значні частини усіх класів, то католики діяли єдиним блоком; серед них не було розбіжностей у думках. Те, що робили суїцідії для керівництва аристократією і Генеральним штабом, у середніх і нижчих класах чинили асумпції, чий орган «*La Croix*» мав найбільший серед католицьких журналів Франції наклад⁶⁷. І ті, й інші зосередили свою агітацію проти республіки навколо євреїв. І ті, й інші виставляли себе захисниками армії і суспільного блага від махінацій «міжнародного євреїства». Ще дивнішим, ніж позитивні кашники у Франції, було те, що й у усьому світі католицька преса була цілковито проти Дрейфуса. «Усі ці журналісти марширували і продовжують марширувати за командою своїх зверхників»⁶⁸. У міру того, як

⁶⁵ Військовий міністр Газіфе писав Варьаксу: «Не забуваймо, що тільки більшість народу у Франції налаштована антисемітська. Тому наша політика повинна б зацікавитися тим, що, з однієї боку, ми казні б за собою всю армію і більшість французів, не забувши жодя при найвищих посадовців і сенаторів...» (*Memoires J. Or.* 121. — Vol. 5. — P. 579).

⁶⁶ Найвідомішою з таких спроб є спроба Деруледа, який тоді ще полковнику президенту П'єр-Еміль Фор а влітку 1889 р. мав намір спровокувати на замахот генерала Роже. Ці спроба пошла й погіршилася у справі повідомлення про такі спробі ювній клясці жінок. Ця ситуація добре уявляється в Барреса (*Op. cit.* — P. 4): «У Франції ми найбільш іще божевільні. Все, що нам потрібно, це заклади або, хоча б, генерали, чи — ще товчніше — який-небудь генерал». Однак не випадково такого генерала не знайшлося.

⁶⁷ Бровусе навіть казав, асумптуватим усе відношення з клерикальну агітацію.

⁶⁸ *A. I. T. Op. cit.* — P. 597.

розкривалася ця справа, стадало дедалі зрозуміліше, що агітація проти євреїв у Франції наслідує міжнародні зразки. Так, «Civiltà Cattolica» заявила, що євреїв слід виключити з нації скрізь — у Франції, у і, Австрії й Італії. Католицькі політики одними з перших зрозуміли, що політична державна політика має ґрунтуватися на протидієвості колоніальних амбіцій. Тому вони також були першими, хто пов'язав антисемітизм з імперіалізмом, оголосивши євреїв агентами Англії і тим самим ототожнивши антисемітизм з єврейською фобією⁶⁵. Справа Дрейфуса, у якій центральними постатями були євреї, надавала їм слушну нагоду зіграти свою гру. Якщо Англія відібрала у французії Єгипет, то нині в цьому були євреї, а рух за англо-американський союз повсюдовался, певна річ, «імперіалізмом Ротшильдів»⁶⁶. Те, що гра, в яку грали католики, не обмежувалася Францією, стало аж надто очевидним після того, як на цій конкретній сцені опустилася заніс. Наприкінці 1899 р., коли Дрейфуса помилували, а французька громадська думка, побившись об'єктивного бойкоту Всесвітньої виставки, зайняла протилежну позицію, одиного інтер'ю з Паолом Левом XIII вистачило, щоб зупинити поширення антисемітизму в усьому світі⁶⁷. Навіть у Сполучених Штатах, де з особливим ентузіазмом захищали Дрейфуса некатоліки, в католицькій пресі після 1897 року можна було помітити виразне відродження антисемітських настроїв, які, одиши, одразу влихли після інтер'ю з папою⁶⁸. «Велика стратегія» використання антисемітизму як знаряддя католицизму виявилася неспроможною.

5. Євреї і дрейфусари

Справа нещасного капітана Дрейфуса показала світові, що в будь-якому єврейському аристократові чи мільйонієрстві все ще залишається щось від колишнього парії, який не має країн, для якого не існують права людини і якому суспільство задобки відмовляє у своїх привілеях. Однак ні для кого сірйювання цього факту не виявилось таким важким, як для самих емансипованих євреїв. «Як мав, — писав Ґернгар Лазар, — відмовитися від будь-якої солідарності зі своїми народженими в інших країнах братами; вони готові й винуватити їх у всіх бідах, народжених їхнім власним бонсутиєм. Вони не задовольняються роллю більших ура-патріотів, ніж самі французи; подібно до

⁶⁵ «Потативний індуїзм у Справі, зокремо, виходячи із Лондона, де Конто-Нітаска емансипована (1896—1898 рр., викликає неміж зовнішнього» (Morrat: в «Action Française» від 14 липня 1933 р.) Католицька преса Лондона захищала євреїв (там: The Jew and the Dreyfus case // The Month. — Vol. 18, 1899).

⁶⁶ Civiltà Cattolica. — 1898. — 5 febr.

⁶⁷ Див. особливі характерну в цьому сенсі статтю прен. Джордж МакДермід: McDermid G., C.S.P. Mr. Chamberlain's foreign policy and the Dreyfus Case // Catholic World. — Vol. 67, 1898. — Sept.

⁶⁸ Див. Lecanet E. Op. cit. — P. 106.

⁶⁹ Див. Halperin R. A. Op. cit. — P. 39, 77 ff.

всіх ємансипованих євреїв усюди, вони із власної доброї волі розривають усі зв'язки солідарності. Спраді, вони зайшли так далеко, що на дві-три дюжини з них, готових захищати одного зі своїх братів-мучеників, у Франції знайдеться кілька тисяч, готових вартувати на Чортовому острові спільно з найблизькими патріотами країни²⁴. Саме через те, що вони відігравали настільки невелику роль у політичному розвитку країн свого проживання, програвом стизиття євреї прийняли до фетишизації рівності перед законом. Для них це було безперечною заповіддю вічної бестемі. Коли справа Дрейфуса вибухнула як попередження про патроту їхній безпеці, вони нав'язливо загурчили у пронес глибокої асиміляції, через що брак політичної мудрості скорніше посилився, ніж навиваки. Вони швидко асимілювалися в тих верствах суспільства, де всі політичні пристрасті придушують мертвий тягар світського єнобізму, великого бізнесу й незнатих досі можливостей розбагатіти. Вони сподівалися позбутися породжуваної цими тенденціями антипатії, спрямувавши її проти своїх бідняків і ще не асимілюваних братів-емігрантів. Використовуючи ту ж тактику, яку неєврейське суспільство застосовувало проти них, вони всіляко намагалися відмежуватися від так званих *Ostinden*²⁵. Вони безтурботно відмахувалися від політичного антисемітизму, що заявив про себе погрозами в Росії і Румунії, як від переважку середньовіччя, котрий, на їхню думку, майже чи не стосувався реальній сучасної політики. Вони так і не збагнули, що у справі Дрейфуса йшлося про дещо більше, ніж власне, соціальний статус, хоча б через те, що в хід було пущено щось більше, ніж просто побутовий антисемітизм.

Через ці причини в лавах французького євреїства виявилось так мало широк прихильників Дрейфуса. Євреї, разом із самою родиною підсудного, відмежувалися від розгортання політичної боротьби. Саме на цьому ґрунті перед Реніссансом процесом вони відмовилися від послуг Ляборі, адвоката Золя, а другому адвокату Дрейфуса, Деманжю, було запропоновано будувати тактист на принципі зумовлення сумніву на користь звинувачуваного. У такий спосіб вони сподівалися лавною компліментів пром'явити будь-який можливий випад із боку армії, а чи просто її офіцерів. Гадалося, що найлегший шлях до виправдання полягає в тому, аби зробити вигляд, що вся справа зводиться до можливості юридичної помилки, жертвою якої випадково виявився євреї. Результатом цього був другий вирок, і Дрейфус, котрий не наважиться мати справу із суттю подій, змушений був відмовитися від перегляду справи й просити замість цього

²⁴ *Henry B. Job's daughter*. — N.Y., 1948. — P. 91.

²⁵ Східних євреїв (Нім.). — (Прим. пер.).

²⁶ «Підказ, як на процесі в Ренні замишляваній підстав своєї провину, і захисник відмовляється від винного перегляду, сподіваючись на помилкування, справу Дрейфуса було цілком закріплено як волю, загальнонаціональну проблему» (*Labore F. Le mal politique et les partis // Le Grande Revue*. — 1901. — Octobre—Décembre). У своїй етуді «Le spectacle du roman Clemenceau dans une crise internationale євреї», «ні приведу жодн Ротшильда не висловить ані найвищого проклясту».

про помилування, тобто фактично визнати себе винним⁶⁶. Євреї не розділились, що проти них було розгорнуто організовану боротьбу на політичному фронті. Тому вони відмовилися від співробітництва з людьми, готовими зустріти виклик саме на цьому ґрунті. Наскільки цінними вони були, чітко показує приклад Клемансо. Його боротьба за справедливості як підвладну держави, безсумовно, передбачала й відновлення рівності у правах для євреїв. Однак за доби кваліфікованої боротьби, з одного боку, і шаленого ура-патріотизму, з іншого, усе штовхало і відкидало в політичну абстракцію, явищ якого не було подібно відносно у виступаючих термінах боротьби пригноблених проти гнобителів. Клемансо виявився одним із небагатьох справжніх друзів наочного єврейства, саме тому що усвідомив і оголосив усьому світові, що євреї є одним із пригноблених народів Європи. Антисеміт схильний бачити в єврейському парвеню-інсечіні-парю, тож у кожному гендері він побовоється Ротшильда, а в кожному *zhnorer* і — царевині. Проте Клемансо у своїй неосознаній пристрасності до справедливості навіть у Ротшильдах вбачав представниківгнобленого народу. Більш національне нещастя Франції відкрив його очі й серце навіть для тих «бідняків, які виставляють себе провідниками свого народу і чим швидше кидають його в біду», тих заляканих і призначених людей, які у своєму неутті, слабкості й страху завжди були настільки зацікавлені схилинням перед сильнішими, що відмовилися від співробітництва з ними у будь-якій активній боротьбі й виявилися зазвичай «поспішати на допомогу переможцям» лише тоді, коли битку було втрачено⁶⁷.

6. Помилування і його значення

Те, що драма Дрейфуса була комедією, стало очевидним тільки в останньому акті. *Deux ex machina*, який об'єднав ризикатору країну, схилив парламент до перестави і, зрештою, примирив різномірні прошарки — від крайніх правих до соціалістів — це була паризька Всесвітня виставка 1900 р. Того, чого не вистан досягти ні щоденні передовий Клемансо, ні пафос Золя, ні промови Жореса, ні ненависть народу до духовенства й аристократії, а саме — зміцнити настрій парламентарів ще користь Дрейфуса, нарешті доміг страх перед бойкотуванням Всесвітньої виставки. Той самий парламент, що рік тому одногласно відмовив у перевазі євреям, тепер двома третинами голосів виніс вотум недовіри антидрейфусівському урядові. У липні 1899 р. до влади прийшов кабінет Вальдека-Руссо. Президент Лубе помилував Дрейфуса і покінчив з усією цією справою. Виставка могла тепер відкритися під найбезжарнішим комерційним небом, і за ним пішло згасання братини; навіть соціалісти стали приймаються на міністерських посадах; перший міністр-соціаліст у Європі

⁶⁶ Див. статті Клемансо «Le spectacle du jour», «Et les juifs!», «Le face du syndicat» і «Envoies les juifs» у зібранні «L'Iniquité».

⁶⁷ «Бог її машини» (Лат.) — (Прим. пер.).

Міаєран отримав портфель міністра торгівлі.

Парламент став на бік Дрейфуса! Такою була роз'язка. Для Клемансо це, звісно, було поразкою. До самого кінця він впертий двозначне помилування і ще двозначнику амністії. «Усе, що зроблено, — писав Золя, — то це звалося на одне смердюче помилування і людей честі, і покидьків. Усіх укинуто до одного казана»⁷⁷. Клемансо, як і на початку, залишився зовсім самотнім. Соціалісти, передусім Жорес, вітали і помилування, і амністії. Хіба ж це не забезпечило їм місце в уряді і ширше представництво їхніх особливих інтересів? Через декілька місяців, у травні 1900 р., коли усіх виставки став безсумнівним, нарешті д'ясувалася правда. Уся ця тактика умиротворення була здійснена за рахунок дрейфусарів. Пропозицію про повний розгляд справи було відхилено 425 голосами проти 60, і ситуацію не зміг змінити навіть власний уряд Клемансо 1906 року: він не наважився доверити перегляд пиячильному суду. Виправдання Касаційним судом (незаконне) виявилось компромісом. Але поразка Клемансо не означала перемогу для церкви й армії. Відстремлення церкви від держави й скасування парафільної освіти поклали край політичному впливові католицизму у Франції. Так само підпорядкування розслідувальної служби військовому міністерству, тобто цивільній владі, відбрало в армії можливість за допомогою шантажу впливати на кабінет із палітєю та лишило її можливому винравданню в разі вхлення за власною ініціативою будь-яких поліцейських розслідувань.

1909 р. Дрюмон балотувався до Академії. Колись його антисемітизм вихваляли католики і вітав народ. Тепер, одив, «найбілиший історик після Фюстелю» (за словами Леметра) був змушений поступитися Марселю Прево, авторові певною мірою порнографічного роману «Наніадан», і новий «безсмертний» одержав питання від слуги о. Дю Лака⁷⁸. Навіть Товариство Ісуса пладало свою сварку з Третьою Республікою. Звершення справи Дрейфуса знаменувало собою кінець клерикального антисемітизму. Обраний Третьою Республікою компроміс виправдав звинуваченого без забезпечення йому нормального процесу і, водночас, обмежив діяльність католицьких організацій. Після Бернар Лазар домагався рівних прав для обох сторін, держава зробила один виняток для євреїв, а інший — для католиків, поставивши під загрозу їхню свободу совісті⁷⁹. Обидві справжні сторони конфлікту були поставлені поза законом, висвідом чого єврейське питання, з одного боку, і політичний

⁷⁷ Див. лист Золя від 13 вересня 1899 р. в «Correspondance: Lettres à Maître Laboris».

⁷⁸ Див.: *Herzog H. Op. cit.* — P. 97.

⁷⁹ Позиція Лазара у справі Дрейфуса найкраще змалював и прані Шарль Пері: *Pierre Ch Notre Jeunesse // Cahiers de la quinzaine*. — P., 1910. Розглядаючи його як справжнього представника інтересів євреїв, Пері формулює висновок Лазара в такий спосіб: «Він був борцем за неупередженість закону. Неупередженість у справі Дрейфуса, неупередженість у справі релігійних органів. Це знавалося: дребітливо, однак: хатині було важко дістати П'єр не прихилив до смерті і іспитів» (зі згаду до: *Charles H. Job's dinghear*). Лазар був одним із перших дрейфусарів, які протестували проти закону про компроміс.

християнством, з іншого, відтепер був усулуті з арени практичної політики.

Так завершився єдиний епізод, коли потаємні сили XIX ст. вийшли на яскраве світло документованої історії. Єдиним помітним наслідком цього було народження сіоністського руху — єдина політична відновідь, яку спроби будували знаходили на антисемітизм, і єдина ідеологія, в якій вони вперше серйозно поставилися до ворожості, котра кині їх у вир світових подій.

ЧАСТИНА II

ІМПЕРІАЛІЗМ

*Я сподіваюся би писати, якби міг:
Cécile Reade*

ПЕРЕДМОВА

Рідко коли можна датувати початок якогось історичного періоду так само точно, і нечасто бувають спостережливим випадки нагода з такою повністю засвідчити його завершення, як у випадку з добою Імперіалізму. Імперіалізм-бо, що виріє із колоніалізму і був спричинений невідповідністю системи національних держав економічно-індустріальному розвитку в останній третині XIX ст., розпочав свою політику експансії згради самої експансії не раніше, ніж близько 1884 року, і ця нова форма світової політики настільки ж відрізнялася від національних квінсовань у природничих війнах, як і від справжнього будівництва цистерн римського типу. Кінцею Імперіалізму уявився нестатком по «закінчили Імперію Вого величності», на якій відзначився «законувати» Черчилль, і перетворився на доконалий факт із проголошеним незалежності Індії. Однією з найважливіших подій історії XX ст. і досі з доброзичливою ліквідації британцями своєї колоніальної влади, і після того, як це сталося, жодна європейська нація вже не могла втримувати свої закордонні володіння. Єдиним винятком була Португалія, але її динамічна здатність продовжувати боротьбу, від якої мусили відмовитися всі інші європейські колоніальні держави, може бути пов'язана з її національною відсталістю навіть більшою мірою, ніж із диктатурою Салазара. Адже не сама лише слабкість чи неспадження власнідок двох кровопролитних війн протягом життя одного покоління, а й моральна беззавданість і політичний досвід повністю розвинутих національних держав утримували як від крайніх заходів, так і «адміністративної різанини» (Е. Кертелль), що легко могла б покласти край ненасильницькому опору в Індії, так і від продовження «управління підвладними расами» (Людвиг Кромпер), — через великий пострах перед можливим ефектом бумаранга для метрополій. Коли наразити Франція, завдяки ще неопитному авторитаризму де Голля, наважилася відмовитися від Алжиру, який завжди вважався такою ж (самим її частинкою, як і департамент Сена, нині назад, віддаленістю може не було.

Хоч би якими були перспективи такого сподівання, коли б сприяли війни проти нацистської и не переросла у холодну війну між Радянським Союзом та Сполученими Штатами, у ретроспективі важко втриматися

що спокуюсь розглядати два останні десятиріччя як проміжне час, протягом якого дві наймогутніші на землі держави не зрештешали засобами у збройній чи дипломатичній військовій у тих самих регіонах, де раніше панували скронейські держави. У цьому ж ринку спокуюсь розглядати нову напівну розривку між СРСР та Америкою скорин як наслідок появи третьої потенційної світової держави — Китаю, ніж як збройний і природний, наслідок десталінізація СРСР по смерті Сталіна. І мовби лише пробне відкриття напад підтвердилося, це означає б, що на історичній шкалі подвійний збільшеного масштабу ми опинилися там, звідки починали: тобто в добу імперіалізму й на тому ж шляху: колізії, який привів до Першої світової війни.

Часто говорилося, що Британія набула свою імперію радше у миті неуважності, мимохиття, підданість гаданій можливості в спокусі, а не внаслідок твердого політики. Якщо це так, то шлях до неї має бути квітучий не тільки добрими намірами, як у принципі, а й відсутністю нахвирі, і об'єктивні форми, котрі спонукають повернутись до імперіалістичної політики, ніж спроби настільки вагати, що замищують принципі квітучому повертись цьому твердження, котрі несприятелі заперечення у добрих намірах з обох боків — американські «люб'язники» перед нежизнеспособним миття що корупції та некомпетентності з одного боку, та російські псевдореволюційні баскани про національно-визвольні війни з другого. Процеси державної розбудови у відсталій регіонах, де брали усе передумовою для національної незалежності прями протиріччій розвинутому, безвідданому шовінізмові, спричинили надзвичайний настрій війни. Суперництво між наддержавами як про війну стало додаток імперіалізму, бо з розвитком ядерної зброї пряме зіткнення їхніх засобів насильства як останній спосіб «рози язоти» усі конфлікти, схоже, цілковито виключене.

Кожний конфлікт між війнами, нерозв'язними країнами в цих величезних регіонах (чи та громадянські війни у В'єтнамі, чи то міжнаціональний конфлікт на Близькому Сході) не тільки несамітні виклиси: потенційне або реальне втручання наддержав, а й самі ці конфлікти, чи, принаймні, моменти їх вибуху, замищують підтримувати маніпулювання чи пряме тулослення інтересами та інтригами, які не мають нічого спільного з фактичними конфліктами та інтересами в самому регіоні. Не було нічого характернішого для сучасної політики імперіалістичної доби, ніж цей перехід від локальних, обмежених і тому передбачуваних цілей національних інтересів до неограниченої злиття держави за державою, здатної прикритися всією планетою і спустошити її без будь-якої певної національно або територіально визначеної мети і тому без будь-якого передбачуваного натрипакту. Цей відхід від попередніх миттів став очевидним і на дипломатичному рівні. Адже відома «теорія доміно», як якою американська

ініціатива позирала вважати себе забор'язаною вести війну в одній країні заради безпеки інших, котрі навіть не межували із нею, в новому «орієнтованому» старій «Великій Грі», правила якої дозволяли і навіть вимагали розширювати цілі держави як сходинок, чи, за сучасною термінологією, полігона, до близькості приної країни і влади над нею. Остання, у свою чергу, стимала лише черговою сходиною у безупинному процесі експансії влади та накопичення. Саме про цю ланцюгову реакцію, уснаслідкову від імперіалістичної політики сили й найкраще свідать на згодному рівні у постаті тиасного агента, Кітлоу сказав (у «Кімі»): «Коли всі вимруть, тоді лише зійдеться Велика Гра. Не раніше». І одна причина, чому його пророчество не справдилося, полягала в конституційному обмеженні національної держави, тоді як сьогоднішня ніби єдина нація, що вона не справдилася у найблизькому, триває на конституційних обмеженнях Американської республіки разом із технологічними обмеженнями ядерної доби.

Ци не виключає можливість несподіваного відродження імперіалістичної політики та методів як докорінно інших умов та обставин. Ініціатива у сфері закордонної експансії переважала західніше, від Англії та Західної Європи до Сполучених Штатів, а ініціатива у континентальній експансії у близькому географічному просторі виходить вже не від Центрально-Східної Європи, а виключно від СРСР. Імперіалістична політика призвела до занепаду Європи більше, ніж будь-яка інша окрема війна, і пророчества державних діячів та істориків, що обабіч європейських держав на заході й на сході мусить кінцем поставити два велетні, як спадкоємці її сили, судити з усього, спровидилося. Вже ніщо не випродовує експансію «тигарем білої людини», з одного боку, та «зростанням племінної свободності», яка об'єднує людей однаковою етнічного походження, з іншого. Замість цього ми чуємо слова про «зобов'язання» щодо залежних держав, про підданцтво війни і про солідарність із революційними національно-визвольними рухами. Саме слова «експансія» ніколи з наших політичних слівників, який широкі «живає» слова «розширення», чи, в крайньому разі, «надрозширення», за якими криється дуже подібний сенс. Із політичного глосару наслідок те, що привадило до експансії у далекі краї, які сприйняв були релігійні імперіалістичного розвитку, нині переважала закордонна допомога, економічна та військова, що її надають безпосередньо уряди (лише 1966 року американський уряд витратив на економічну допомогу та технічні кредити 4,6 млрд. доларів плюс 1,3 млрд. доларів щорічно на військову допомогу; протягом 1956 – 1965 рр., тоді як вартість приватного капіталу 1965 року становил 3,49 млрд. доларів, а в 1966 році — 3,91 млрд. доларів)⁷. Це означало, що доба так званого доларового імперіалізму —

⁷ Цифри наведені як Model I; The politics of private foreign investments // Foreign affairs. — 1967 — July; Kaufman K. M., Sadov H. U.S. assistance to less developed countries, 1950-65 // Ibid.

специфічно американського варіанту передового імперіалізму, який був політично найбільш небезпечним — «очевидь істотнілася. Приватні інвестиції — «еквівалентна активність тисячі американських компаній, що діють у сотні іноземних країн» і «усереднена на найуспішніших, найстратегічніших, найбільш дієвих зростаючих сектарах іноземної економіки», — створюють багато позитивних проблем, навіть якщо їх не захищає мільйон держави, але іноземна допомога, навіть якщо її надійняти виключно з гуманітарних міркувань, є політичною за природою саме тому, що вона не зупиняється на місці прибутку. Мільярди доларів було вкладено в політичні та економічні питання, де вони провалили вислідок корупції та некомпетентності, перні ніж могли виступити проті кінце. І гроші ці виступили собою вже не явилися «надлишковий» капітал, який не можна придатково й прибутково вкласти в власну країну, а тимчасовий надлишок зарплати доходу, що його багаті країни, заможні порівняно із незаможними, можуть дозволити собі втратити. Інакше кажучи, мотив прибутку, значення якого для імперіалістичної політики часто перебільшували навіть у минулому, за нашого часу цілковито зник, лише дуже багаті та могутні країни можуть дозволити собі величезні збитки, пов'язані з імперіалізмом.

Аналізувати та з'ясувати з будь-якою зорою певності ці тенденції останніх часів ще, мабуть, надто рано і, пізно, не входить до моїх намірів. Але цілком зрозуміло навіть зараз і також, що нещодавно, є сила певного спадку, неконтрольованого процесу, який обіцяє зробити зарплати всі сподівання на конституційний розвиток нових націй та підірвати республіканські інституції старих. Прикладів надто багато, щоб їх можна було хоч побіжно перерахувати, але розростання «невидимого уряду» таємних служб, чия протидія з внутрішню політику, культуру, освіту та економічні сфери нашого життя висвітлюється лише нещодавно, є надто зрозумілою ознакою, щоб нею нехтувати. Немає підстав ставити під сумнів жовту п. Адлена В. Даллеса, що розвідки в його країні з 1947 р. посіли «такою впливовою місце в нашому уряді, ніж має розвідки в будь-якому іншому уряді світу». Немає підстав також вважати, що цей вплив зменшиться відтоді, як Даллес зробив свою заяву в 1957 році. На смертєвому ліжку, що становить цей «невидимий уряд» для інституцій загального уряду, працюють часто; мабуть, менш відомі при тісній традиційній зв'язок між імперіалістичною політикою, правлінням «невидимого уряду» й таємними агентами. Пам'ятаю буде вважати, що створення мережі таємних служб у США по Другій світовій війні було відповіддю на пряму загрозу її національній безпеці з боку міжнародної мережі Радянського Союзу. Війна

¹ У цитованій статті Л. Морган подано дуже цілісний та зрозумілий аналіз цих проблем (Р. 641).

² Це п. Даллес сказав у промові в Стенському університеті 1957 р. Цит. за: *Wye D. Ross Th. A. The invisible government*. — New York, 1964. — Р. 2.

перетворили Сполучені Штати на найбільшу силу у світі, і саме цій силі, а не націоналістичному існуванню, кінцями виклик революційна сила керованого Москового комунізму¹.

Хоч би якими були підстави віднесення Сполучених Штатів до ролі світової держави, де них не належало продумати здійснення сириманіліти не жовтійшої політики чи будь-які претензії на світову владу. Це саме, ймовірно, стосується нещодавніх, все ще пробних кроків цієї країни в напрямку імперіалістичної світової політики, для якої її форма урядування придатна менше, ніж у будь-якій іншій державі. Величезний ресурс між західними країнами та решткою світу не тільки й не насамперед у багатстві, а в освіті, технічній та загальній компетентності отримувати міжнародні відносини від самого початку доби справжньої світової політики. І ця прірва, що аж ніяк не зменшилася за останні десятиліття від тиском швидкого розвитку систем комунікацій і відповідного скорочення відстаней, постійно зростає і набуває зрештою приголомшливих масштабів. «Показники зростання населення у менш розвинутих країнах удвічі перевищують показники передовіших країн»², і хоча цього чинника вистачило б, щоб перетворити зворотання цих країн до класичної політики іже й надзвичайно технологічних та політичних знань на імперитив, цей самий чинник робить марною будь-яку допомогу. Зрештою, чим більша кількість населення, тим менше допомоги на душу населення його дістане. Правда життя полягає в тому, що за два десятиліття об'ємних програм допомоги усім країнам, котрі не були від самого початку здатні допомогти собі самостійно — як, наприклад, Японія, — стали ще бідніші, опинилися ще далі від економічної та політичної стабільності. Що ж до імперіалізму, то така ситуація страхотно погіршує його шанси з цієї простої причини, що абсолютні цифри майже не мали жодного значення. Народина білих у Південній Африці, де населення переважало тирівичну меншість, мало не відсиділо, ніколи, схоже, не було в більшій бідності, ніж ми. Така об'єктивна ситуація перетворює усю заборонну допомогу на тарарди величезного панування і створює усі країни, які потребують такої допомоги — зокрема зменшення шансів на фізичне виживання, перед альтернативою — прийняття у певній формі «управління підладаними расами», або швидше повстання в соціальній розладі.

¹ За п. Далласом, уряд мав «боротися волею проти воли». Далі з обесбороченою відвертістю, яка відрізняла його від всіх з інших країн, американський керівник ЦРУ пояснив, що не мало очисити ЦРУ з необхідності мало зв'язати на постійну службу державній безпеці, як очисити собою більше, ніж органічно таємній поліції, більше, ніж організацію розвідки та інтерпретації. Це інструмент для покриття, використований на масовість, для відновлення інтринсиви у середовищі країн (курсив автора). Див.: Dulles A. W. The staff of intelligence. — New York, 1963. — P. 135.

² Див. дуже повчальну статтю Френка П. Фрімана: Freeman O. L. Malthus, Marx and the North American breadbasket // Foreign Affairs. — 1967. — July.

Ця книга розглядає тільки число саранейський колоніальний імперіалізм, краще йому підстав із злидацією британського правління в Індії. Вона розповідає про розпад національної державності, в якій виявилися найгірше всі необхідні складники для повного піднесення тоталітарних рухів та урядів. До ери імперіалізму не існувало такої речі, як світова політика, і без цього тоталітарне враження до світового панування не могло б селю. Протягом же зазначеного періоду система національних держав виявилася неспроможною ні виробити нові принципи ведення зовнішньої політики, яка вже стала світовою, ні пов'язати Pax Romana¹ розвитку світу. Її позитивні обмеженість та короткозорість завершилися злосм імпіалітаризму, чиї безпрецедентні страхотини закарбували зловісні події і каїнів це дихавісний менталізація попереднього періоду. Навіть дослідження майже виключно зосереджені на Спінкерівській і на спазмісному СРСР, лишилися поза увагою їх менти злибних попередників. Співже, що імперіалістичне панування (нова потребами оборону імен) вже напівзбуте, і злибний принцип, чому їх злибні привооди слід жалювати, виявив в тому, що його співвідношення із сучасністю подіями останніми роками стало цілком очевидним. Так, намірну продо неспроможної війни Спінкерівській Штатів у В'єтнамі обидва боки вели злибним спазміс: з Мінхеном чи іншими присадами, заповненими з 30-х рр., коли тоталітарне правління було справді єдиною повною та повною, але відно напівною загрозою. Але загрози сучасної політики на словах та на ділі майже нібагато злиблівішій подібність до дій та словесних виправдань, які передували злибній Першій світовій війні, коли іскра в периферіальному регіоні, який не складає особливого інтересу для будь-кого із зацікавлених сторін, злибна спричинити всесвітню пожежу.

Підкреслення нечасткової значущості цього напівзбутого періоду для сучасних подій не означає, звичайно, ані того, що жереб кинути, і ми вступаємо у новий період імперіалістичної політики, ані того, що імперіалізм на будь-яких обставинах мусить завершитися злибним тоталітаризму. Не має значення — багато чи це біжить чи сприважити злибній з злибного, вона не дасть нам злибну знати майбутнє.

Ханна Арендт,
липень 1967 р.

Розділ п'ятий

¹ Бука, «Римський мир» (Лат.), півдо мир між парадом, що відомий як стародавній Римський мир. (Прим. пер.).

ПОЛІТИЧНА ЕМАНСІПАЦІЯ БУРЖУАЗІЇ

Тридцять років, від 1884 до 1914, відносять XIX ст., що закінчилося боренням за Африку й зародженням напруги, від XX ст., яке розпочалося з Першою світовою війною. Це період імперіалізму, з його застійним спокоєм у Європі й каравозмивними подіями в Азії та Африці¹. Деякі з фундаментальних аспектів цього часу виявляються такими близькими до тоталітарних явищ XX ст., що може бути виправданим розглядати весь цей період як підготовчу стадію для прийдешніх катастроф. З іншого боку, своїм спокоєм він ще дуже нагадує складову частину XIX ст. Дуже важко уявити спокусу дивитися на це близьке й водночас далеке минуле таядато мудрим очима тих, хто наперед знає кінець сюжету, хто знає, що все схитнеться майже повним розривом у безперервному плані західної історії, знаного нам протягом понад двох тисячоліть. Але ми маємо вислати також певну ностальгію за тим, що все ще можна назвати «класичним віком безмеж», за добою, коли навіть страхотти все-таки відзначалися певною стриманістю, регулювалися правилами пристойності і тому не порушували загальної здорової картини. Інвентаризуючи, хоч би яким близьким було це минуле, ми чудово усвідомлюємо, що наш досвід концентраційних таборів і «фабрик смерті» так само далекий від загальної атмосфери тих років, як він далекий від духу будь-якого іншого періоду західної історії.

Центральною подією внутрішньоевропейської історії доби імперіалізму була політична емансипація буржуазії, яка на той час виявлялася першим в історії класом, який досяг економічної переваги, не згинаючи на політичне панування. Буржуазія розвинулася всередині національної держави й разом із нею — державою, яка урядувала розділенням на класи суспільством і перебувала начебто поза ним. Навіть після того, як буржуазія утвердилася як правлячий клас, усі політичні функції вона залишила державі. Тільки коли національна держава виявила свою неадекватність бути ринтуванням для подальшого розвитку капіталістичної економіки, прихована ворожнеча між державою і суспільством перетворилася на відкриту боротьбу за владу. Протягом імперіалістичної доби як держава, так буржуазія не змогли нікобуть вирішальною перемогою. Національні інститути постійно чинили опір брутальності й металоманії імперіалістичних прагнень, а спроби буржуазії використати державу та її засоби примує у своїх економічних інтересах завжди досягали успіху лише напозовину. Становище змінилось, коли німецька буржуазія поставила все на гітлерівський рух і прагнула прийти за допомогою юрби, але тоді було вже запізно. Буржуазія вдалося зруйнувати національну державу, але перемогою виявилася віррова: натомі зовні свою здатність

¹ Хітчен 1876 р. для цитованості й було кінцею за західний пункт свідомий імперіалістичної політики. Узагалом, що це явище не набуло повного розвитку до середини 80 рр. — приблизно до 1884 р. (Hobson L. J. Imperialism. — L., 1905. — P. 191).

якій могли б у злагоді жити різні народи? Англійська нація виявилася фахівцем не з римського мистецтва розбудови імперії, а з дослідження грецької моделі колонізації. Замість підкорення чужих народів і нав'язування їм свого лабору англійські колоністи селеніли на новонабутих територіях і усіх кінцях світу і залишалися частиною тієї самої англійської нації¹⁰. Чи буде федеративна структура Співдружності, чудово побудована на реальній основі розпорощення землею однієї нації, досить еластичною, щоб пережити вроджені труднощі цієї нації в імперському будівництві і назавжди допустити в якості повноправних «партнерів у світовому підприємстві» Співдружності неанглійські народи, покиже час. Сучасний статус домініону для Індії — між іншим, відверто знехтуваний індійськими націоналістами під час війни, — часто розглядається як тимчасове і проміжне розв'язання¹¹.

Внутрішня суперечність між національною державою і завоюванням як

¹⁰ Чому на початкових стадіях національного розвитку Гіндорам не вдавалося інкорпорувати Іраніанів до Великобританії, як Валуа вдалося інкорпорувати до Франції Бретань і Бургундію, все це залишається загадкою. Можливі причини, чому цей процес був таким уразливим імпровізаційним, який поставився до Іраніанів як до великого миттєвого загрози для миру між своїми сусідами. Хоч би там як, ніяка ірраціоналістична революція, яка для формування британської нації мала таке саме вирішальне значення, як Французька Революція для утворення нації французької. Сполучене Королівство вже досягло того ступеня зрілості, який завжди супроводжується втратою здатності до осмислених та інтеграцій, ще її політичний організм нації має змогу на початкових стадіях. Те, що відбувалося далі, було, по суті, однією зливаю сумішю історично вимушено, який загострювався не для того, щоб звести його спокійно, а для того, щоб його спокійно вимкнути (Shekleton G. K. Op. cit. — P. 60).

Історичний опис ірландського питання, що жовчить остині нації, можна знайти в об'єктивному дослідженні Ніколаса Мансера (*Mansergh N. Britain and Ireland = Leominster's Pamphlets on the British Commonwealth*. — L., 1942).

¹¹ Величчю характерна така теза Дж. А. Фруда, зроблена незадовго до початку імперіалістичної доби: «Ніколи раз і назавжди буде завдяки, під впливом, який зміщує до Канади або до Карської колонії, Австралії чи Нової Зеландії, не втрачає своєї національної ідентичності, що він далі залишається на англійській землі, ніж він у Девоншир або Норфолк, і залишається англієм, доки козують Англієць інтерес; і який він потрапив в чужині життя, що впади в болотах Болоньї, на виведення й обслуговування у тих колоніях доки віддають наших людей, це справно й внутрішньому підданству цієї держави більше, ніж усі війни, в які він втручався, від Алієкура до Ватерлоо (цит. за: *Schmitz R. L. The fall of the old colonial system, a study in British trade, 1770—1870*. — N.Y., 1943 — P. 280—283).

¹² Відомий південноафриканський письменник Ян Десселбоуд дуже спростано висловив ставлення нації Співдружності до цього питання: «Великобританія — не просто партнер у світовій справі... усі ми розмовляємо з одним баченням співвіднесеного елементу... ті частини імперії, котрі заселені расами, на яких не поширюється, ніколи не були такими партнерами. Вони були призначені для повної національної партії... Можна мати білий домініон і можна мати домініон Індії, але не можна мати і те, і інше (цит. за: *Corbitt A. The lost dominion*. — 1924).

політичним засобом стала очевидною з моменту краху Наполеонівської мрії. Саме вислідок цього досвіду, а не з гуманістичних міркувань завоювання з того часу зазнало офіційного осуду і почало відігравати негативну роль у врегулюванні територіальних суперечок. Невдача Наполеона в об'єднанні Європи під французьким прапором чітко показала, що завоювання, здійснюване насильством, призводить або до примусового пробудження національної самосвідомості підкореного народу й наступного повстання проти завоювання, або до тиранії. І хоч тиранія, оскільки вона не потребує згоди, може успішно правити іншими народами, вона здатна залишатися при владі тільки за умови, що передусім зруйнує національні інституції власного народу.

Французи, на відміну від англійців та інших націй Європи, останнім часом справді спробували поєднати *ius* та *imperium*¹ і побудувати імперію в данноримському сенсі. Вони були єдиними, хто прагнув спробувати перетворити національну державу на імперську політичну структуру, вважаючи, що «французька нація крокувала вперед... щоб поширювати блага французької цивілізації»; вони бажали включити заморські володіння до національного цілого, ставлячись до підкорених народів як «водночас... [до] братів і... підданих — братів у громаді спільної французької цивілізації і підданих у тому відношенні, що вони є учнями французької просвіти й послідовниками французького провіду»². Частково це здійснювалося, коли темнокірі депутати зайняли місце у французькому парламенті, і коли Алжир було оголошено департаментом Франції.

Результатом цього сміливого почину була особливо жорстока експлуатація заморських володінь в ім'я нації. Усупереч усім теоріям, Французька імперія на практиці поцінювалася передусім з погляду національної оборони³, і колонії розглядалися як землі солдатів, які здатні постачати *force noire*⁴ для захисту жителів Франції від їхніх національних ворогів. У відомому вистові Пуанкаре 1923 року: «Франція — не сорокамільйонна країна; це країна стомільйонна», — йшлося просто про вишкіл «середнього роду гарматного м'яса, спродукованого методами масового виробництва»⁵. Коли за столом мирних переговорів 1918 р. Клемансо заявив, що його турбує лише «необ-

¹ Право та імперія (Лат.). — *Прим. пер.*

² *Barclay E. Ideas and Ideals of the British Empire*. — Cambridge, 1941. — P. 4.

Див. також чудові вступні зауваження стосовно утворення Французької імперії: *The French colonial Empire // Information Department Papers*. — L.: The Royal Institute of International Affairs, 1941. — 25 — P. 9 ff. «Мета полягає в асиміляції колоніальних народів з французької імперії або, якщо це неможливо для приблизно тих самих, — в «адаптації» їх, щоб відмінності між *la France métropolitaine* та *la France d'outremer* [Францією-метрополією та Францією-заморською] (*Фр.*) — (*Пер.*) перестали стати географічними, а не суспільними».

³ Див.: *Henriot G. Le Général Mangin // Revue des Deux Mondes*. — 1925. — Vol. 27.

⁴ «Чорну силу» (*Фр.*), тобто парашутистів солдатів — *Прим. пер.*

⁵ *Clemonso R. France and her «Black Empires» // New Republic*. — 1924. — Jan. 23.

межене право призову поряних військ на допомогу обороні французької території в Європі, якщо на Францію в майбутньому нападе *як*¹⁴, він не врятував французьку націю від німецької агресії, як це, на жаль, відомо нам тепер, хоч його план і було здійснено Генеральним штабом; проте він завдав смертельного удару тоді ще не остаточно виключеній можливості Французької імперії¹⁵. Порівняно із ним сліпим, відчайдушним націоналізмом британські імперіалісти зі своєю компромісною мандатною системою мали вигляд опікувачів самовизначення народів. І це незважаючи на той факт, що вони відразу ж почали заповнювати мандатною системою через «непряме управління» — метод, який дозволив адміністраторові управляти народом «не безпосередньо, а за допомогою його власної плеємної і місцеві влади»¹⁶.

Британці намагалися подолати небезпечну непослідовність, властиву спробам нації побудувати імперію, задіявшись на власний ризик підкорених народів витання культур, релігії і законів, утримуючись від поширення англійських законів і культури та уникаючи цього. Це не перешкодило тубільцям розвинути національну свідомість і прагнути суверенітету й незалежності, хоч і дещо загальмувало ці процеси. Але внаслідок цього страшенно посилилася нова імперіалістична свідомість грунтовної, а не просто тимчасової переваги людини над людиною, «цивілізації» над «варварством», що, у свою чергу,

¹⁴ *George D. I. Memoirs of the Peace Conference.* — New Haven, 1939. — Vol. 1. — P. 362 ff.

¹⁵ До повної спроби жорсткої експлуатації виморських колоній заради нації вдався Нідерланди в Голландській Ост-Індії після того, як поразка Наполеона повернула голландській колонії дуже збіджені метрополії. Засобом системи примусової експлуатації місцевих жителів було перетворено на рідні, що працювали на голландський уряд. Книга Мулатузі «*Maxe Havelaar*», що з'явилася в 60-х рр. XIX ст., своєю вістрям була спрямована проти уряду метрополії, а не проти колоніальних слугів (див. *Van Angelen A. D. A. de Colonial policy*, Vol. 2: *The Dutch East Indies*. — Chicago, 1931. — P. 43).

Від цієї системи швидко відмовилися і Нідерландське Вест- і Ост-Індії на якийсь час стали середомом заохочення для всіх націй-колоніаторів (за своєю ідеєю Герцог Белла, колишнього губернатора Уганди, Північної Нігерії та ін. Див. *Bell H. Foreign colonial administration in the Far East*, — 1928. — Part 3). Голландський метод був багатим в чому подібний до французьких: надання статусу європейця заслуженим особам тубільного походження, впровадження європейської системи освіти та інші способи поступової цивілізації. Утім цим голландці добивалися такого ж результату, кінцявого руху підпорядкованого народу та його національного відродження.

У цій роботі голландський та бельгійський імперіалізм не розкладається. Перший являє собою дивну й мисливу суміш французьких та англійських методів; другий — це історія експлоатації не бельгійської нації і навіть не бельгійської буржуазії, а особисто бельгійського народу, не метророльованого жовтого уряду (і не пов'язаного з жовтим інститутом). І голландський, і бельгійський різновида імперіалізму негитовий. Нідерланди не прищипували зашкварів у 20 років, а лише консолідували «мандатарів» своїх старі колонії. А небінди лібералів, своєю в Бельгійському Конго, були б надто непростим прикладом звичайного стану справ у виморських колоніях.

¹⁶ *Barker E. Op. cit.* — P. 69.

шостроювало боротьбу підвладних народів за свободу і заважало їм побачити й безперечні вигоди британського правління. Через саму віддаленість адміністраторів, які, «незважаючи на щору повагу до тубельців як до народу і в окремих випадках навіть любов до них... майже всі до єдиного не вірили в їхню здатність тепер або ж будь-коли в майбутньому самопритулюватися без наглядусь»¹⁸, «тубельці» не могли не зробити висновку, що їх назавжди виключають із людства й відокремлюють від нього.

Імперіалізм не означає будівництва імперій, а експансія не є завоюванням. Британські завоювання, колишні «винищення завалу в Індії» (Берк), мали небагато спільного з експортерами англійських капіталів або адміністраторами індійських народів. Якби останні перейшли від застосування директив до створення законів, вони б стали будівничими імперії. Однак річ саме в тім, що англійську патію не це цікавило, і вона напевд чи підтримала б їх. Обставини склалися так, що за імперіалістично «мислячими» ділками йшли цивільні чиновники, які хотіли, щоб «африканці залишалися африканцями», причому чимало з них — ті, що не полюбляли (як істман подібне вчинив Гарольд Ніколсон) «ідеї нових ідеалів»¹⁹, — хотіли допомогти їм «стати кращими африканцями»²⁰, хоч би там що це означало. Вони зовсім не «мали наміру застосовувати адміністративну й політичну систему своєї країни для управління відсталим населенням»²¹ і пов'язувати розлогі шлодизни британської корони з англійською ідеєю.

На противагу до справді імперських структур, де інституції метрополії в різний спосіб інтегруються в імперію, імперіалізму притаманна відокремленість національних інституцій від колоніальної адміністрації, хоч їм і дозволено здійснювати контроль. Справжнім мотивом для цієї окремішності була надлюдська сумнівна розумність й повага, повітряно розумність, колоніальних адміністраторів, що мали справу з «відсталим населенням» або «винними расами», врівноважувала повага політиків старої школи у метрополії, що вважали, що жодна нація не має права нав'язувати свої закони іншому народові. За самою природою речей розумність перетворювалася на засіб управління, тоді як повага, задивляючись шлюхасто заперечною, не створювала якогось нового способу спілкування, і змогла лише утримати свідальне імперіалістичне правління методом директив у певних рамках. Рятівний стриманості національних інституцій і політиків ми зобов'язані будь-якою користю, що її нескоренійськи народи, црештню і неважаючи ні на що, мали від західного панування. Колоніальні ж служби не припинили протестів проти втручання «недосвідчених

¹⁸ James K. South of the Congo. — N.Y., 1943. — P. 326.

¹⁹ Цією цит. помилковий ідеалізав за ілюзої ролі в британському імперіалізмі деяк. родів і іншого людства. Про те, як їх створювали та мушкетували, див.: Kipling R. Staffy and Company. — 1899.

²⁰ Barker E. Op. cit. — P. 150.

²¹ Craiger E.B. The government of subject races // Edinburg Review. — 1908. — January.

більшості» — паний, яка намагалася чинити тиск на «досвідчену меншіну» — імперіалістичних адміністраторів, «щоб схилити їх до наслідування»⁷¹, тобто до управління за загальними для самої метрополії нормами справедливості й свободи.

Те, що рух за експансію зарази експансією виник у національних державах, які більше за будь-які інші політичні організми були пов'язані з кордонами й межами можливого завоювання, є одним із прикладів того, на перший погляд абсурдного, розбіжності між причиною та наслідком, що стала характерною ознакою нової історії. Дика плутанина в сучасній історичній термінології є лише побічним продуктом цієї розбіжності. Порівнюючи зі стародавніми імперіями, плутаючи експансію із завоюванням, ігноруючи відмінність між співдружністю та імперією (яку доімперіалістичні історики називали відмінністю між поселеннями колоністів і вояками, або вояками й залежними територіями, або, трохи пізніше, між колоніалізмом та імперіалізмом⁷²), ігноруючи, нікше кажучи, відмінність між вивозом (британських) людей і вивозом (британських) грошей⁷³, історики намагалися відмахнутися від того банального факту, що багато важливіх подій нової історії мають такий вигляд, ніби кротова нора зрушила з місця й утворили гори.

Сучасним історикам, котрі, спостерігаючи, як будинок капіталістів мініморить земною кулею в хвилястому пошуку нових інвестиційних можливостей, граючи при цьому на приривку найзаможніших і на азартних інстинктах найбідніших, кортить нахнути імперіалізм у шати давньої величі Риму й Александра Македонського, величі, яка зробила б усі подальші події тератимішним з погляду людності. Несумірність причин і наслідків була ризиком і знаменитому і, на жаль, справедливому зауваженню про те, що Британія набула свою імперію радше у мить неувважності; це шийцло жорсточе підтвердження в наш час, коли для того, аби повінчити з Гітлером, знадобилася світова війна, що є танебним саме тому, аби водночас є й смішним. Щось подібне виявилось вже під час справи Дрейфуса, коли найкращі сили нашії

⁷¹ Ibid.

⁷² Першим ученим, котрий вжив термін «імперіалізм» для літнього розрізнення «імперії» та «співдружності», був Дж. А. Гобсон. Але сідх цієї відмінності була відома завжди. Наприклад, принцип «свободи колонії», запроваджені усіма ліберальними британськими політиками після Американської революції, зберігав сідх тільки в тому разі, якщо колонія «співдалася з Британією або... мала тую доміну британського населення, що в ній могла бути без добавання запроваджувати представницькі інституції» (Carr: *Schools* R. L. Op. cit. — P. 236 II).

У XIX ст. потрібно розрізнати три типи імперських воядків Британської імперії: переселенські території або колонії, подібні до Австралії та інших домініонів; торгові факторії й колонії на зразок Індії та порські й військові бази типу мису Доброї Надії, що існували для забезпечення шляху попереміст. У добу імперіалізму всі ці колонії мали значення з тую, що стосується їхнього адміністративного та політичного значення.

⁷³ Barker: *Op. cit.*

знадобилися для завершення боротьби, що почалась як гротескна змова й закінчилась як фарс.

Велич імперіалізму полягає єдиною в тому, що нація програтла йому битву. Трагізм цього невпевненого протистояння полягав не в тому, що нові імперіалістичні ділки змогли відкупити багатьох представників нації, гіршим від юрочий було переконання невідкупних у тому, що імперіалізм є єдиний спосіб провадження світової політики. Через те, що морські бази й доступ до сировини були справді необхідні всім націям, вони повірили в те, що порятунком нації залежить від анексії та експансії. Вони були першими, хто не зміг зрозуміти фундаментальної відмінності між старими торговельними фундаціями й морськими базами для торгівлі та новою політикою експансії. Вони повірили Сесілу Родею, коли він закликав їх «пробудитися від того, що ви не можете жити, поки не оволодієте світовою торгівлею», що «наша торгівля — це весь світ, і наше життя — це весь світ, а не Англія», а відтак «треба розв'язувати ці питання експансії та утримання світу»²⁵. Не бачачи того, що іноді навіть і не мислячи про це, вони не тільки ставали співниками імперіалістичної політики, а й виявлялися першими, кого буде змушено й зморого в «імперіалізмі». Так було із Клемансо, який унаслідок своєї відчайдушної заклопотаності майбутнім французької нації став «імперіалістом» із надії, що людські резерви колоній захистять французьких громадян від агресорів.

Совість нації, представлена парламентом і вільною пресою, діяла й обурювала колоніальних адміністраторів у всіх європейських країнах із колоніальними володіннями — Англії, Франції, Бельгії, і або Голландії. В Англії, щоб розрізнити контрольований парламентом імперський уряд в Лондоні та колоніальну владу, цей вплив було названо «імперським чинником»; у такий спосіб імперіалізму приписували позитивні якості та ознаки правотворчості, який він так пацко прагнув знищити²⁶. Політично «імперський чинник» знайшов вираження в уявленні про те, що тубільці не тільки захищені, а й ніби навіть представлені британським, «імперським парламентом»²⁷. Тут англіїни відійшли

²⁵ Millin, S. C. Op. cit. — P. 175.

²⁶ Помітання цього лінійного варту, ймовірно, пов'язані з історією британського колоніопровадіння в Південній Африці і саме часи, коли місцеві приватні Сесіла Родеї і Джеймса Бланта «імперський уряд» в Лондоні, значною мірою супроти його контролю, у війну з бурями «Національній Роді, або радик, Дейвісон, були абсолютними приватними територіями, агресії біланої та Англію, якою можна було хитрувати не маючи нездовольні цілей або випливаючі несповнаження верховності комісарів, який представляв уряд Імперії, що зберігав лише «неоплачений контроль» (Levell R. I. The struggle for South Africa, 1875—1899. — N.Y., 1934. — P. 194). А що трапляється з територіями, де британський уряд передає «своє призначені місцевому європейському населенню, подібному до всіх інших національних державан громадянських і конституційних обмежень, найкраще може свідати трагічна історія Південно-Африканського Союзу після отримання ним незалежності, тобто після того, як «імперський уряд» втрапив був не право на втручання.

дуже близько до французького досвіду побудови імперій, хоч вони ніколи й не заходили так далеко, щоб дати підвладним народам справжнє представництво. А проте, вони вочевидь сподівалися, що нація загалом зможе діяти як своєрідний «підкорених нею народів», і, справді, вона незмінно робила все від неї залежне, аби заробити найгіршою.

Конфлікт між представниками «імперського чинника» (який слід було б назвати раніше національним чинником) і колоніальною адміністрацією червоною ниткою проходить крізь усю історію британського імперіалізму. «Благання», з яким Кромер під час свого правління в Сінтії 1896 р. звернувся до лорда Солсбері: «Позбавте мене англійських відомств»²⁴, повторювалося знову й знову, доки в 20 рр. XX ст. крайня імперіалістична партія вже відкрито не змушувати націю і все, що вона обстоювала, в загрози втрати Індії. Імперіалісти звикли відхиждати глибоке незадоволення із приводу того, що уряд Індії «повинен виправдовувати своє існування і свою політику перед громадянською думкою в Англії»; цей контроль унеможливив уживання тих заходів «адміністративної різнини»²⁵, які відразу після Першої світової війни вже були випробувані деінде як радикальний засіб умиротворення²⁶ і справді могли запобігти незалежності Індії.

Подібна ворожість перешкодила у відносинах між національними представниками і й колоніальними адміністраторами в Африці. 1897 р. через звірства над тубільцями був усунутий з посади в Німецькій Південно-Східній Африці та змушений був увільнитися з державної служби Карл Петерс. Те ж саме трапилось і з губернатором Циммерером. 1905 року, коли племенні вожді вперше звернулися зі своїми скаргами до рейхстагу, а колоніальні власті кинули їх до в'язниці, то втрутився німецький уряд²⁷.

Те ж саме стосується французького управління. Губернатори, які зазначив

²⁴ У цьому зв'язку становить інтерес суперечка в палаті громад у травні 1908 р. між Чарльзом Діксом і міністром у справах колоній. Дікс був проти надання самоврядування колоніям кріпачі, бо це призвело до появи білих плантаторів над їхніми темношкірими робітниками. Інше було сказано, що тубільців також представлено в англійській палаті громад (див.: Zoloff G. *Kolonien und Kolonialpolitik* // *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*).

²⁵ Zetland L. J. Lord Cromer, 1923. — P. 224.

²⁶ Carrhill A. Op. cit. — P. 41—42, 93.

²⁷ Приклад «умиротворення» на Близькому Сході докладно описав Т.Д. Лоуренс у статті «Франція, Британія та араби, виникній для півдня» «The Observer» (1920); «Араби скорою мить успіх, британські підвладні виступили як каральні сили: із боєм вони просуваються... до своїх мети [території], яку тим часом бомбардуєють артилерія, літаки та кавалерія. Життя кішмю сього може бути спокійне, а околиця умиротворена. Дивок, що ми не застосовуємо в таких випадках отрубний газ. Бомбардування будинків — це способ, за якого знищують також у жінок і дітей... Співними діямими можна цілком винищити все населення перуд; що завгодно; а як метод управління це не буде аморальнішим за нашу систему» (Lawrence T. E. *Letters* / Ed. by D. Gurnett. — N.Y., 1939. — P. 313 (f.)).

²⁸ З іншого боку, з 1910 р. міністр у справах колоній Б. Дербурге був змушений піти у відставку, оскільки нахвалом тубільців викликав ворожість із боку колоніальних адміністраторів. Див.: *Timmen M. E. Rise and fall of Germany's colonial Empire*. — N.Y., 1930; *Leutwein P. Kämpfe im Afrika*. — Luebeck, 1936).

прізначалися урядом у Парижі, або агитували потужного тиску з боку французьких колоністів, як це було в Алжирі, або просто відмовлялися здійснювати реформи у ставленні до тубільців, інспіровані, з іншого боку, «м'якотілими демократичними принципами уряду»²². Векми імперіалістичні адміністрації ставилися до контролю з боку нації як до непомірного тягаря й загрози пануванню.

Імперіалісти мали цікавиту рацію: Вони знали умови новочасного володарювання над підкореними народами краще за тих, хто, з одного боку, протестував проти управління методом директиви і свавільної бюрократії, а з іншого — сподівався зберегти свої володіння назавжди в ім'я слави нації. Імперіалісти краще за націоналістів розуміли непридатність політичного устрою національної держави для розбудови імперії. Вони дуже добре усвідомлювали, що переможна хода національної держави й підкорення нею інших народів, якщо пустити все це на самоплив, закінчиться піднесенням народів до рівня нації і поразкою завойовника. Тому французькі методи, які завжди були спробою послугувати національній потугі з будівництвом імперії, були набагато менш успішними, ніж методи британські. Останні з 80-х рр. XIX ст. стали відверто імперіалістичними, хоч і стримуваними метрополією, де зберігалися національно-демократичні інститути.

2. Влада і буржуазія

Чого насправді хотілося імперіалістам, то це поцвироння політичної влади без заснування державності. Імперіалістичну експансію зумовила днина економічна криза — перевиробництво капіталу й поява внаслідок перенакопичення «зайвих» грошей, які більше не було змоги продуктивно інвестувати в межах національної держави. Уперше не застосування влади впровадило план інвестування грошей, а експорт влади немірно тиснув в обидві експортівання грошей, бо неконтрольовані інвестиції у віддалені країни загрожували перетворенням широків вартості суспільства на азартних гравців, усієї капіталістичної економіки — із системи виробництва на систему фінансових спекуляцій і заміною прибутків від виробництва прибутками комісійними. У десятиріччя надвредодні доби імперіалізму відбулося небачене зростання шахрайств, фінансових ексцесів і біржових спекуляцій.

Понисрами в цьому доімперіалістичному процесі були ті єврейські фінансистки, які навили своє багатство поза капіталістичною системою, і яких зростаючі національні держави потребували для отримання позик із міжнародними гирями²³. Після запровадження твердої системи оподаткування, що забезпечила надійніші урядові фінанси, ця група мала всі підстави боятися

²² За словами Леона Кайла, колишнього генерал-губернатора Малайзії та архієпископа Півдня.

²³ Див. розділ Другий давнього видання.

повного знищення. Протягом сторіч заробляючи на комісійних, вони, природно, першими спокусилися запрошенням брати участь у розміщенні капіталів, які вже не можна було з прибутком вкласти на внутрішньому ринку. Єврейські міжнародні фінанси справді здавалися особливо пристосованими до цих суто міжнародних ділових операцій¹⁴. Більше того, і самі уряди, чий допомога в тій або іншій формі була необхідна для вивозу капіталу до далеких країн, спочатку були схильні надати перевагу відомим єврейським фінансистам перед новачками в галузі міжнародних фінансів, багато з яких були авантюристами.

Після того як фінансисти відкрили надмірному багатству, приреченому на бездіяльність у вузьких рамках національного виробництва, канали експорту капіталу, швидко з'ясувалося, що далекі від дожерел отримання прибутку власники який готуві йти на величезний ризик, відповідний їхнім прибуткам, які надзвичайно збільшилися. Для такого ризику фінансисти, котрі жили за рахунок комісійних, не могли забезпечити належних гарантій навіть за сприяння держави — їх могли надати тільки всі матеріальна міць держави.

Як тільки з'ясувалося, що після експорту грошей знадобиться експорт державної влади, позиція фінансистів загалом і єврейських фінансистів зокрема значно послабилася, і чільне місце в імперіалістичних ділових оборудках і підтримках поступово перейшло до вітчизняній буржуазії. Велими показова в цьому сенсі кар'єра Сесіла Родса в Південній Африці, де він, будучи абсолютним новачком, за кілька років зумів витіснити з першого місця всемогутніх єврейських фінансистів. У і Баєххредер, який у 1885 р. все ще був співфундатором «Східноафриканського товариства», через 14 років після того, як а почала будівництво Багладської залізниці, був разом із бароном Гіршем витіснений такими зростаючими гігантами імперіалістичного підприємництва, як Сіменс і: У певному сенсі небажання уряду поступатися сирем справжньою владою й небажання євреїв втрутатися в бізнес із політичним підґрунтям

¹⁴ Цікаво, що всі ранні дослідники імперіалістичного розвитку дуже наголошували на ролі єврейського елементу, тоді як у пізній літературі на нього майже не звертають уваги. Особливо примітна з цього на дискусію спостереження і чесноти англої єврейства в цьому питанні Дж.А. Гобсона. У першому випуску своєї праці «Capitalism and Imperialism in South Africa» (Contemporary Review, 1900) він писав: «Більшість її [фінансистів] були євреями, ба євреї — це, дійсно, міжнародні фінансисти, і котрі дипломатичність, більшість із них були родом із континенту... Вони поклали тузи (до Трансваалю) на гроші, в ті, хто прибув ринком і зробив більше, особисті загрози виїхати з країни, залишаючи в тій (доброті) свої спадкові іди. Вони виходили за Родс... так, як вони ладні вчинитися на будь-яке інше місце на земній кулі... Насамперед вони — фінансові спекулянти, що здійснюють великі витрати не лі справжньої продукції промисловості, безпай навіть суми, а з будівництвом компаній, їх просування і фінансового інституціоналізму ними. У пізнішому дослідженні Гобсона «Imperialism», одначе, про євреїв навіть не згадано; із цим же часу стало очевидним, що їхній вплив та роль були перебільшені й депо акцентовані.

Про роль єврейських фінансистів у Південній Африці див. розділ «Сонний шовк» вищого видання.

настильки збігалися, що, незважаючи на великі багатства європейської групи, по закінченні початкового етапу ризикованих підприємств і отримання комісійних справжня боротьба за владу так і не розпочалася.

Різні національні уряди недовольно спостерігали за наростанням тенденції до перетворення бізнесу на політичне питання й ототожнення економічних інтересів порівняно невеликої групи з національними інтересами як такою. Але єдиною альтернативою експорту влади здавалися свідомі поступки значної частини національного багатства. Тільки шляхом експансії національних засобів примусу можна було раціоналізувати потік інвестицій за кордон і reintегрувати до економічної системи інші складені спекуляції з надлишковим капіталом, що спонукували ризикувати всіма владодержаннями. Держава по-нірвовала сміло владу, бо, поставлена перед вибором між втратами більшими, ніж може витримати економічний організм будь-якої країни, і ніяким більшим, ніж той, про який може мріяти будь-який народ, політичний напруження; вона могла обрати тільки цей останній.

Першим наслідком експорту влади було те, що державні засоби примусу — поліція і армія, хоч і в рамках національної держави існували поруч з іншими національними інституціями і контролювалися ними, були виділені із цієї структури й піднесені до статусу представників нації в нецивілізованих або слабких країнах. Тут, у відсталіх регіонах, без промисловості й політичної організації, де примусу назвали більшу свободу, ніж у будь-якій європейській країні, так званим законам капіталізму справді було надано можливість творити реальні. Марне бажання буржуазії, щоб гроші породжували гроші, як люди породжують людей, залишаючись недосяжною мрією доти, доки грошам доводилося проходити довгий шлях інвестиції у виробництво; не гроші народжували гроші, а люди робили речі і гроші. Секрет швидкого здійснення мрії полягав саме в тому, що економічні закони більше не заступали шлях зажерливості заможних класів. Гроші змогли нарешті породжувати гроші, тому що сила, відкинувши всі закони, — і економічні, і етичні, — змогла привласнювати багатство. Тільки куди експортованим грошам вдалося підитокувати експорті владі, задуми власників цих грошей могли здійснитися. Тільки необмежене зосередження влади могло забезпечити необмежене накопичення капіталу.

Іноземні інвестиції, експорт капіталу, що виникли як надзвичайні заходи, ставали постійною ознакою всіх економічних систем, як тільки потрапляли під захист експорту влади. Інтервістичне розуміння експансії, за яким експансія є не тимчасовим засобом, а метою, з'явилася в політичній думці, коли стало очевидним, що однією з найважливіших постійних функцій національної держави стане експансія влади. Адміністратори насильства як державної служби неслухняно утворили всередині нації новий клас, і, хоч поле їхньої діяльності було далеким від метрополій, справляли істотний вплив і на політичне життя

инок. Оскільки вони були ним нічим, як фізисіонерами від насильства, то могли мислити тільки категоріями політики сили. Вони стали першими, хто як клас і з позицій свого повисиденного досвіду проголосить, що сила є суттю (будь-якої) політичної структури.

Новина у війї політичний філософії імперіалізму було не те, що вони визнавали чуже міцше насильству, і не відкриття, що сила є однією з основних політичних реальі. Насильство завжди являло собою *ultima ratio*¹ в політичній дії, а сила завжди була наочним вираженням панування і владування. Але ніколи ні одне, ні друге не ставало свідомою метою держави або остаточним завданням якоїсь певної політики. Адже сила, яка ні від чого не залежить, діє лише тільки не більшої сили, а насильство, здійснюване заради цієї сили (я не закону), перетворюється на руйнівний принцип, що не зупиниться доти, доки нічого не залишиться для присидування.

Ця суперечність, властива будь-якій силі, відбуває, однак, позірної сенсовності, якщо осмислювати її в контексті гадаю нескінченного процесу, що не має іншої мети, крім самодостатності. У цьому разі справа безглуздо ставити питання про межі досягнутого, і сила може уявлятися безмежним, самодостатнім рухом будь-якої політичної дії, подібним до калкового безвизначеного накопичення грошей, які породжують гроші. Доктрина нескінченної експансії, яка сама лише й златва здійснити мрія про нескінченне накопичення капіталу її приводить до безцільного нагромадження сили, майже унеможливає створення нових політичних утворень, що до настання доби імперіалізму завжди було результатом завоювання. Насправді її логічним наслідком є руйнування будь-яких існуючих спільнот — як у переможених народах, так і в народі метрополії. Адже будь-яка політична структура, стара чи нова, залишена напризволяще, створює стабілізуючі сили, що заважають безперервному перетворенню й розширенню. Тому всі політичні утворення виявляються тимчасовими перемиками, якщо розглядати їх як частину нескінченного потоку дедалі більшої могутності.

Якщо розпорядники постійно зростаючої могутності за минулої доби помірного імперіалізму навіть не намагалися прислати завоювані території й залишали там відстані політичні спільноти подібно до спустошених руй- колінного життя, їхні тоталітарні наступники руйнували та знищували всі політично стійкі структури і свої власні, і в інших народах. Простий експорт насильства перетворював слуг на панів, не наділюючи їх при цьому панською привілеєм — можливістю створити щось нове. Монополістична концентрація і жаліве зосередження насильства в метрополії перетворювали слуг на руйнівників, поки, зрештою, тоталітарна експансія не перетворювалася на державоруйнуючу й народоруйнуючу силу.

Сила перетворилася на суть політичної дії і осереддя політичної думки, як

¹ Останній аргумент (лат.), тобто крайній аргумент — (Прим. пер.).

тіллки відокремилася від політичної спільноти, якій мала служити. Треба визнати, що до цього притів свинотичний чинник. Але перетворення влади внаслідок цього на єдиний зміст політоосу, а експансії — на її єдину мету навряд чи зустріли б таке загальне схвалення, а наступне руйнування політичних структур національної держави — такий неспадний опір, який не не вдоволяло шлохоніто прихованим бажанням і тагмним переконанням економічно й соціально панівних класів. Буржуазно, так довго утримувану від урядування і національною державою, і брагом власного інтересу до суспільних справ, політично емансипував імперіалізм.

Імперіалізм слід вважати радше не останньою стадією капіталізму, а першою стадією політичного панування буржуазії. Добре відомо, як мало заможним класам вартіло урядувати, наскільки добре їх задовольняв будь-який тип держави, якій можна було б допирити захист прав власності. Насправді, вони завжди вбачали в державі лише добре організовану поліційну силу. Дивним наслідком цієї вдовоаної скромності було те, що цілий клас буржуазії залишався поза державою: буржуа були, насамперед, приватними особами, а вже потім підданцями монархії або громадянами республіки. Ця приватність і досередження перелусієм на заробанні грошей виробили певні стереотипи поведінки, відображені у прислів'ях на зразок: «Успіх тягне за собою новий успіх», «Чия сила — того й правда», «Право — це тиско» тощо, які виминують поставити ті досвід суспільства конкурентів.

Коли за доби імперіалізму ділки стали політичними й отримали визнання як державні діячі, а державних діячів стали сприймати всерйоз тільки за умови, що вони розмовляли мовою успішних ділків і «мисленням континентом», ці особисті навички й прийоми поступово перетворилися на правила й принципи ведення громадських справ. У цьому процесі переоникли цінностей, що розпочалися наприкінці XIX ст. і триває досі, вважте те, що почався він із пошереження буржуазних постядів на зовнішні справи, і лише поволі вони поширилися на внутрішню політику. Тому най, де він відбувався, навряд чи усвідомлювали, що нерозсудливість у приватному житті, від якої держава завжди мала захищати і себе, і окремих своїх громадян, незабаром стане відверто шанованим політичним принципом.

Істотно, що сучасні панувальні сили перебувають у цілковитій згоді з філософією єдиного великого мислителя, який робить спробу вивести суспільне благо із приватного інтересу, і який а ім'я приватного блага уявив і окреслив державу (*Commonwealth*), основа і кінцева мета якої полягає в концентрації влади. Фактично Гоббс є єдиним великим філософом, на якого буржуазія може справедливо й виключно заявляти права, хай навіть його принципи буржуазний клас довго не визнавав. У Гоббсовому «Левіафані»¹⁵ викладено єдину політичну теорію, за якою держава ґрунтується не на якомусь основному

¹⁵ Ми похитали цитати, хоча не вдалося бачи джерело, звідки о «Левіафані».

законі — чи то законі Божому, природному праві, чи законі суспільного контрасту, — то визнає відповідність або невідповідність особистого інтересу суспільним інстинктам, — а на самих індивідуальних інтересах, коли «приватний інтерес є те саме, що й громадський»⁹.

Навряд чи знайдеться хоч один буржуазний моральний принцип, який не був би передбачений незвичинною величю логіки Гоббса. Він дає майже повне зображення не Людини вшляк, а буржуазної людини, і цей аналіз за триста років не тільки не старіє, але й не був перевершений. «Міркування... є не що інше, як міркування...»; «...вони хтось буде мені казати про... *вільного стоїт/стає, вільно жено*... скажу, що в його словах немає сенсу, тобто вони абсурдні». Істина без розуму, без здатності знати істину і без вільної волі, тобто без здатності на відповідальність — людина за своєю суттю є функцією суспільства, і тому оцінюється відносно до її «вартості або цінності... її цінн, тобто... того, що можна дати за використання її сил». Ціна як постійно змінюється й порівнюється суспільством, кожною індивіду, залежно від закону попиту й пропозиції.

Влада, за Гоббсом, — це зосереджений контроль, що дозволяє індивіду встановлювати ціну та регулювати попит і пропозицію так, щоб уhasilок цього мав для себе зиск. Індивід обдумує свій зиск у повній ізоляції, з погляду, так би мовити, абсолютної меншості; потім, однак, він усвідомлює, що діяти про свій інтерес і домогтися його він може лише за допомогою якоїсь більшості. Тому, якщо людина справді не керується нічим, крім своїх особистих інтересів, її природною приналежністю має бути призначення влади. Вона визначає відносини між особою і суспільством, і з неї витікають усі інші притензії — до багатства, знання й пошани.

Гоббс зазначає, що в боротьбі за владу, як і у своїй природній здатності до влади, усі люди рівні, оскільки рівність людей ґрунтується на тому факті, що кожен від природи має досить сил, щоб убити іншого. Брав сили можна компенсувати хитрощами. Рівність людей як потенційних убивць робить усіх їх однаково незахисними, звідси зостає потреба держави. *Raison d'etre* держави полягає в потребі особи в якості захисту, коли вона відчуває загрозу з боку всіх інших своїх одноземельників.

Найважливішою рисою Гоббсового уявлення про людину є зв'язок з реалістичний песимізм, за який його вихваляють останнім часом. Адже якби людина була справді такою істотою, за яку її мав Гоббс, вона б не змогла створити жодної держави взагалі. Насправді Гоббс не досяг успіху і навіть не

⁹ Цей досить ототожнення з тоталітарними претензіями на подання суперечностей між особистими й громадськими інтересами досить істотний (як, рідше, дилематичний цього відношення). Проте не можна ігнорувати той факт, що Гоббс найбільше прихильник захисту приватних інтересів, стверджуючи, що, коли їх правильно проуміти, вони суть абсолютно також інтереси і держави, тоді як тоталітарні режими, навпаки, проголошують протилежність індивідуальних.

хотін його досягти в тому, щоб включити цю істоту саме до політичної спільноти. Гоббсowi Людина не відчуває лояльності до своєї країни, коли вона зазнає поразки, і її вибачають будь-яку зраду, якщо вона потрапляє в полон. Ті, хто живе за межами держави (наприклад, раби), не мають більше жодних зобов'язань перед своєю одноплемінниками й можуть убивати їх, скільки заманеться, і водночас, навпаки, «ніхто не має свободи опиратися державному мечу з метою захисту шкідливої людини, винної чи невинної», що означає відсутність і солідарності між людьми, і їхньої відповідальності одне перед одним. Разом їх тримає якийсь спільний інтерес, яким може бути навіть і «кримінальний злочин, за який на кожного з них очікує страта»; у такому разі вони мають право «опиратися державному мечу», «об'єднатися для взаємної допомоги і захисту... адже вони лише захищають своє життя».

Отже, участь у будь-якій спільноті є, за Гоббсом, справою тимчасовою й обмеженою: що не змінює суті самотнього й замкнутого в собі характеру людини («який не відчуває радості, а, навпаки, лише дуже сумує, перебуваючи в суспільстві, де він не має сили тримати всіх у страхі») і не створює між ним та іншими людьми постійних зв'язків. Схвально, що Гоббсowe зображення людини ширше його мету — звільнити підвалини державного устрою, а замість цього описує послідовну миску орієнтацій, здатних без великих зусиль зруйнувати будь-яку справжню спільноту. Це призводить до вродженої й припущеної нестабільності Гоббсовой держави, сама концепція якої містить її саморозклад — «коли у війні (з іноземцями або міжособистій) вороги здобувають остаточну перемогу..., тоді держава розпадається, і кожний вільний захищати сам себе». Ця нестабільність тим разючіша, що початковою і часто нагадуваною метою Гоббса було здобути максимальне убезпечення та стабільність.

Було б кривдливо несправедливістю щодо Гоббса і його гідності як філософа вважати це зображення людини досвідом у ширині психологічного реалізму чи філософської істини. Насправді, Гоббса не цікавило ні те, ні інше, він перебігався самим тільки політичним устроєм, і речі людини, описаної ним, відповідали потребам «Левіафана». Заради переконливості та доказовості він будує свою політичну схему так, ніби відштовхується від реалістичного аналізу людини як істоти, «що бажає влади й тільки влади», і на цій підставі від цього аналізу переходить до свого плану держави, найкраще пристосованої для цієї жадливої тварини. Реальний же процес, тобто єдиний процес, у якому його уявлення про людину має сенс і виходять за межі явно банального визнання жорстокості людської природи, був прямо протилежним:

Ця нова державність розроблялася в інтересах нового буржуазного суспільства, яким воно стало в XVII ст., а дане зображення людини — шкідливо нового типу Людини, який пасував би до цього суспільства. Держави Гоббса ґрунтуються на долатуванні сили, а не прав. Вона набуває монополії на злочинство, наділяючи власні умови гарштію від загибелі. Безпеку гарантує закон,

який є прямою еманациєю державної монополії на владу (я не встановлюється людяною за людськими мірками добра і зла). І оскільки цей закон прямо випливає з абсолютної влади, в очах індивіда, що живуть з ним, він репрезентує абсолютну необхідність. Щодо державних законів, тобто посередженої влади суспільства, що її монополізовано державою, то тут щастя не про добро і зло, а лише про шляхитську покірну, сліпий конформізм буржуазного суспільства.

Позбавлений політичних прав індивід, перед яким публічне й офіційне життя постає у вигляді необхідності, набуває нового й загостреного інтересу до свого приватного життя та особистої долі. Відсторонений від участі у порядкуванні суспільних справ, що стосуються всіх громадян, індивід втрачає належне йому місце в суспільстві та природні зв'язки з іншими його членами. Про своє особисте приватне життя він тепер може судити, тільки порівнюючи його з життям інших, і його стосунки з іншими індивідами в рамках суспільства набувають форми конкуренції. А якщо громадські справи регулюються державою на засадах необхідності, то суспільні й громадські кар'єри конкуренти починаються від владию таланту. У суспільстві, що складається з індивідів, яких природа усіх наділила рівними здатностями до застосування сили й однаково захищених один від одного державою, тільки талан визначає, хто з них досягне успіху¹⁷.

За буржуазними стандартами, цілковито безталанні й нещасні автоматично вибувають з того змагання, що ним є життя суспільства. Успіх отождествляється з грошом, а безталанність — із ганьбою. Передаючи свої політичні права державі, індивід делегує їй також свою соціальну відповідальність: він просить державу звільнити його від тягари турботи про бідних так само, як він просить щастя від злочинців. Відмінність між бідняком і злочинцем зникає — обидва вони поза суспільством. Безталанних лишають тієї гідності, яку гарантувала їм класична цивілізація; невдача більше не може сподіватися на християнське милосердя.

Горбе звільняє відношення із суспільством — нещас, безталанних, злочинців — від будь-яких зобов'язань перед суспільством і державою, якщо держава не турбується про них. Вони можуть розгнущати свою жалобу владі, і їм радість

¹⁷ Висудання талану на роль остаточного вердиктора всього життя набуло свого незалежного розвитку в XIX ст. Із цим були пов'язані низка нових жанрів літератури — роману і запевни драма. Драма-бо втрачала сенс у світ без дії, роман же зміг докладно відобразити долі людських істот, які ставали чи то жертвами необхідності, чи то улюбленими дощ. Подвійні риси нового жанру промонстрували Балзак, навіть людські пристрасті представляючи як людську долю, у якій немає ні щастя, ні порочу, ні розуму, ні ніякого щастя. Тільки роман, досягши певної зрілості, випливаючи й переглянувши весь обсяг людського буття, зміг стати проповіддю шалювання власною долею, що відіграє таку велику роль для інтелектуалів XIX ст. Цим завоюванням мистецтв й інтелектуальні панігнатися проваести межу між собою та міщанином, захопити себе від неможливості гарніти на свої долі, тож розинути всі здатності новонаданої чутливості — до співчуття, до розуміння, до відтворювання принципової ролі — яких так пручають потреби людської гідності, що вимігте від людини буття, якщо не чимось іншим, то, принаймні, диференційно життєвим.

сприятися своєю природною здатністю збивати, відновляючи таким способом ту природну рівність, яку суспільство затамує тільки з доцільності. Гоббс передбачає і виправдовує перетворення знедолених на організовану банду війни як логічний наслідок буржуазної моральної філософії.

Оскільки влада як своєю суттю є лише засобом досягнення мети, то суспільство, цілком ігноруючи наслідки, за умов ладу й стабільності має занепасти; у півковитій безмежності воно викликається побудованим на війку. Тільки нарощуючи владу, воно може зберігати *status quo*; тільки постійно розширюючи свої повноваження і тільки ширмаджучи могутність, воно може залишатися стабільним. Гоббсова держава — це хитка структура і має повсюди забезпечувати себе новими підпорами іззовні; інакше вона йметься розпадеться на безцільний та безплудий хаос приватних інтересів, з якого постанала Гоббс утілює необхідність ширмадження сил в теорії природного стану, «стану безперервної війни» всіх проти всіх, у якому далі залишаються одна щодо іншої окремі держави, як і їхні окремі піддани перед вікоренням влади держави²⁸. Ця постійна небезпека війни гарантує державі перспективу тривалості, бо дає їй можливість нарощувати свою могутність як рахунок інших держав.

Помилкою було б сприймати на віру очевидну суперечність між Гоббсовим обстоюванням безпеки індивіда та проголошеною нестабільністю його держави. Тут він знову намагається переконувати, апелювати до певних основних інстинктів самозбереження, які, як йому було досить добре відомо, могли зберегтися у підданих Левиафана тільки у вигляді абсолютного підкорення владі, здатної «тримати всіх у шалобанній тремтливості», тобто всепронизуючого, нездоланного страху — наприклад осипного потуги людини в безмежності. Насправді ж Гоббс виходить із неперервного проникнення в політичні потреби нового соціального утвору, міщачої буржуазії, чия фундаментальна віра в нескінченний процес наживчення багатств загрожувала знищити будь-яку особисту безпеку. Пронизуючи свої революційні зміни в політичному устрої, Гоббс спирався на невідмінні висновки на відстані тривалий соціальної та економічної мовчанки. Він малював єдину нову позитивну систему, що могла відповідати новим потребам та інтересам нового класу. Його справжнім досягненням було зображення людини такою, якою вона мала стати і як мала поводитися, щоб насувати до прийдешнього буржуазного суспільства.

Гоббсове напіврозуміння сили як рушійного всього людського й божественного (іншаць панування Бога над людьми «слід вивести не з того факту, що Бог створив людей... а з його *непоборної могутності*») витікало з теоретично

²⁸ Поняттям царя ліберальна концепція світового уряду базується, як і ліберальні теорії щодо інстинктивної влади, на загальному змаганні про індивіда, що відмовляється повзати до війни. «Ця триває війна у шалобанній тремтливості», тільки він може індивіда покласти до мир держави. Світовий уряд має захищати й відновити справжню солідність, тільки зважаючи, що він рішуче переміщує один з елементам у соціальному світі своєї могутності.

незавершеної теї, що нескінченне накопичення багатства має спиратися на нескінченне накопичення могутності. Філософським відображенням прозвеної нестабільності спільноти, заснованої на силі, є образ нескінченного історичного процесу, який задіяв узгодження з постійним зростанням могутності неможливо заможкує індивіду, народи і, зрештою, все людство. Необмежений процес накопичення капіталу вимагає політичної структури з такою «безмежною могутністю», що вона могла б захистити делалі більшу власність тим, що ставала б делалі могутнішою. З огляду на засадничий динамізм нового соціального класу, цілком справедливо, що «він не може забезпечити тієї влади й тих засобів благополучного життя..., якими людина володіє в що мить, не отримавши більшої влади». Логіку цього висновку не може похитнути той промисливий факт, що протягом трьохсот років не «найшлося ні суверена, який «перетворив би ці уможливлені істини на засіб прагнень», ні буржуазії, політично свідомої та економічно зрілої достатньою мірою, аби відкрито сприйняти Гоббсону філософію влади.

Цей процес нескінченного накопичення міни, необхідний для захисту нескінченного накопичення капіталу, визначив «прогресивну» ідеологію кінця XIX ст. і провистив піднесення імперіалізму. Недоцільним прогрес зробила нещайна помилка щодо можливостей безмежного зростання багатства, а усвідомлення того, що накопичення могутності було єдиною гарантією стабільності так званих економічних законів. Уявлення про прогрес, що народилося в передреволюційній Франції XVIII ст., ставило собі за мету зробити з критики минулого засіб оцінювання сучасністю й контролю над майбутнім; прогрес закінчувався збільшенням людини. Але такі уявлення мало небагато спільного з нескінченим прогресом буржуазного суспільства, не тільки не захищеного у свободі та незалежності людини, але й готового пожертвувати всім і всіма в ім'я гадано надзвичайних законів історії. «Те, що ми називаємо прогресом, це вітер..., який нестримно несе [ангела історії] в майбутнє, до якого він повертається спиною, коли перет ним до небес хлимаються руїни»⁹. Тільки в Марксовій мрії про безкласове суспільство, яке, за висловом Джойса, мало пробудити дозвсто він клімату історії, з'являється останній, хоча й утопічний, слідгогляд XVIII ст.

Ділок з імперіалістичним мисленням, якого зрадували зірки через неможливість їх анексувати, усвідомлював, що організована заради самої себе влада спорядкуватиме ще більшу владу. Коли накопичення капіталу досягло своїх природних інціональних меж, буржуазія зрозуміла, що тільки за ідеології «веспансія — це все» і за відповідного процесу зникнення влади можна

⁹ Вольфганг І. *Über den Begriff der Geschichte* // Werke. — Frankfurt a. M., 1953. Сино імперіалісти добре усвідомлювали наслідки зник уявлення про прогрес. Ось «характерне висловлювання цинічного службовця в Італії, який писав під псевдонімом А. Карпідалі: «Греба жвава вітрувати капітал до тих, хто перебіла триумфальна місія прогресу» (Cortell A. Op. cit. — P. 209).

буде знов унімінути старий двигун. Однак саме в що мить, коли, здавалося, були відкрито принципи вічного руху, особливий оптимістичний настрій ідеології прогресу було порушено. Не тому, що хтось засумнівався в невідворотності самого прогресу, а тому, що багато хто почав бачити те, що наливало Сесіла Родса: що самі умови людського існування та обмеженість земної кулі створюють серйозні перешкоди на шляху процесу, який не можна зупинити й стабілізувати, і тому як тільки він сягне цих меж, то неодмінно викличе низку руйнівних катастроф.

За доби імперіалізму філософія влади стала філософією еліти, яка швидко виявила і з готовністю погодилася, що прагнення влади може виступати тільки руйнівним. Це було істотною причиною її нігілізму (особливо помітного у Франції на початку, а в і у 20 рр. XX ст.), який замінив прогресистські упередження на так само вульгарні фаталістичні й проповідуював неминуче знищення з таким самим ентузіазмом, з яким фанатики неминучого прогресу проповідували невідоланість економічних законів. Щоб домогтися успіху, великому обожнювачеві успіху Гоббсу знадобилося триста років. Почасти так сталося тому, що Французькій революції, з її уявленнями про людину як про творця законів і громадянина, майже вдалося пережити буржуазії повністю розвинути своє розуміння історії як невідворотного процесу. Але почастіш причиною були й революційні висновки Гоббсової теорії держави, її безстрашний розрив із західною традицією, що Гоббс не помилув погодився.

Кожна людина й кожна думка, що не слугують і не відповідають остаточній меті механізму, єдиним завданням якого є виробіток і накопичення міці, — це небезпечна перешкода. Гоббс розсудив, що книги «стародавніх греків і римлян» так само «упереджені», як і вчення про християнське «*Summum bonum*», про яке йдеться в книгах давніх моральних філософів, або доктрина, за якою «все, що людина робить проти своєї совісті, є гріх», а «закони — це правила, що визначають, що справедливо і що не справедливо». Нас не дивує недовіра Гоббса до всієї західної традиції політичної думки, якщо пам'ятати, що він прагнув лише виправдати тиранію, яку, хоч вона й неодноразово траплялася в історії Заходу, ніколи не вважано було філософським обґрунтуванням. Гоббс гордо визнає, що його Левіафан насправді є не що інше, як постійне тиранічне правління: «Слово *тиранія* означає не більше і не менше, як поняття верховної влади... я вважаю, що терпимість щодо відвертої несправедливості до тиранії — це терпимість щодо несправедливості до держави взагалі...».

Як філософ, Гоббс уже гіді думати і підвешені буржуазії усі ті антитрадиціоналістські властивості нового класу, для повного розкриття яких знадобилося понад триста років. Його «Левіафан» не був марним міркуванням про нові політичні принципи або звичним пошуком розумного початку, який ведуть в основі управління людськими спільнотами. Це був у прямому вираженні «розрахунок наслідків», що випливали з виникнення нового класу з

суспільстві, існування якого найтісніше пов'язане із власністю як динамічним механізмом породження нової, більшої власності. Так зване накопичення капіталу, що породило буржуазію, виникло саме поняття власності й статусу: вони стали вважатися не результатом накопичення й надбання, а їхнім витокom; багатство перетворилося на безумовний прояв збагачення. Визначення буржуазії як імущого класу є лише поверховим. Адже характерна риса цього класу полягає в тому, що до нього може належати людина, хто вбачає в житті процес беззастановного збагачення і вважає гроші чимось священним, не здатним за жодних обставин бути просто дручним засобом для споживання.

Сама по собі власність, однак, підлягає використанню й споживанню, і тому її постійно меншає. Найрадикальнішою і єдиною надійною формою подолання є руйнування, бо тільки те, що ми зруйнували, є гарантовано й назавжди нашим. Власники, котрі не споживають, а прагнуть примножити свій статок, постійно наражаються на зельми незручні обмеження — той прикрий факт, що людина смертна. Смерть — справжня причина, через яку власність і її придбання ніколи не стануть справжнім політичним прашиском. Соціальна система, заснована істотним чином на власності, може розвиватися тільки в напрямку кінцевого знищення всієїкої власності. Конечність індивідуального життя — це такий самий серйозний виклик власності — підвалний суспільного устрою, як обмеженість земної кулі є викликом експансії як підвалний політичного устрою. Додаючи кордони людського життя шляхом підняття безперервного мимовільного нарощування багатства поза межі будь-яких особистих потреб і можливостей споживання, індивідуальна власність стає суспільною справою і позитив сферу винятково приватного життя. Приватні інтереси, що за самою своєю природою тимчасові, обмежені природною тривалістю людського життя, тепер можуть перейти до сфери суспільних справ і заповнити в них ту нескінченну тривалість часу, які потрібні для тривогого накопичення. Цим, здається, створюється суспільство, яке дуже нагадує спільноту мурашок і бджіл, де «загальне благо не відрізняється від приватного і, будучи від природи схильними до шуканку свого приватного блага, вони тим самим забезпечують загальний ланіс».

Через те, що люди, однак, не мурашки й не бджоли, усе це є хибним. Суспільне життя набуває обудного вигляду сукупності приватних інтересів, оскільки ці інтереси можуть утворити нову якість через просте додавання. Усі так звані ліберальні уявлення про політику (тобто всі доімперіалістичні політичні уявлення буржуазії) — такі, як необмежена конкуренція, регульована прихованим урівноважувачем, який таємничо постає із загальної суми конкурентних сил, переслідування «просвітненого егоїзму» як відповідна політична чеснота, необмежений прогрес, який полягає у простій послідовності подій, — мають спільну рису: вони просто додають одне до одного людей та трапляні особистості поведінки і подають суму як закінчу історії, економіки або

політики. Однак ліберальні уявлення, виражаючи інстинктивну недовіру й природжену ворожість буржуазії до суспільних справ, суть тільки тимчасовий компроміс між старими стандартами західної культури та вірою нового класу у власність як динамічний саморуйнівний принцип. Старі стандарти відступали в міру того, як автоматично наростаюче багатство реально замінювало політичну дію.

Гоббс був справжнім, хоча й ніколи остаточно не визнаним, філософом буржуазії. Бо усвідомлював, що збагачення, яке розуміють як нескінченний процес, може бути гарантоване тільки захопленням політичної влади; тому цей процес накопичення рано чи пізно має своєю здолати всі існуючі територіальні межі. Він передбачав, що суспільство, яке стало на шлях нескінченного збагачення, мало сконструювати динамічну політичну організацію, здатну на відповідно нескінченний процес виробітку могутності. Самою силою уяви він зміг навіть накреслити основні психологічні риси нового типу людини, що насуватиме до такого суспільства і його тиранічного політичного устрою. Він передбачав необхідність для цього нового людського типу обожнення самої влади, те, що йому буде гірше пазнатися владодобною тваринною, хоч насправді суспільство примусить його відмовитися від усіх природних сил, чеснот і рад і перетворить його на жалюгідну, немону істоту, що не має навіть права повстати проти тиранії і не тільки не бореться за владу, але й схилиється перед будь-яким існуючим урядом і не діє, навіть коли його найкращі друзі стануть невинними жертвами незбагненного *raison d'état*.

Бо держава, заснована на опосередковій і монополізованій могутності всіх своїх індивідуальних членів, неминуче залишає кожен особу безсилою, позбавленою природних і людських здатностей. Вона принищує її до ролі гвинтика владонагромаджуючого механізму, якому вільно вітатися величними роздумами про кінченне призначення цього механізму; сам же механізм влаштований так, що, просто підкоряючись своєму внутрішньому закону, може жертвувати земну кулю.

Про спрямованість цієї держави на остаточне руйнування вказує принаймні філософське зауваження людської рівності як «рівності можливостей» убивати. Живучи з усіма іншими державами «у стані постійних ревіншіа й у стані та повошій ескаляції», спрямувавши свою зброю, себто форти, гарнізони й гармати на кордонах своїх королівств, вона не має іншого керівного захвату, ніж той, «який найбільшою мірою сприяє їй користі», і поступово поглинати слабші утворення, поки не дійде до останньої війни, якої дасть кожній людині перемогу, або смерть».

«Перемогою чи смертю» Левіафан справді може подолати всі політичні обмеження, пов'язані з існуванням інших народів, і може всю землю оторгнути своєю тиранією. Проте коли відбулася остання війна і кожна людина отримала те чи інше, остаточний мир на землі не утвердився: владонагромаджуючий

механізм, без якого не могли б здійснитися безперервна експансія, має у своєму безмежному функціонуванні наплинути ще більше. Якби остання держава-переможинця не зможе дати далі й «анексувати планету», їй доведеться перейти до саморуйнуції, щоб почати наново нескінченний процес продукування влади.

3. Сила мрії: криза і капіталізм

Коси у 80 рр. XIX ст. рахом із змаганням за Африку на політичну арену вийшов імперіалізм, його підтримували ділки, йому чинили жорстокий опір уряди, і його вітала на подяки значна частина освічених людей⁸⁶. Доказівку він знайшов в дарованні Богом засобом звільнення від усіх негараздів, доступною напачею від усіляких мінусів і плюсів. І правда, у певному сенсі імперіалізм не обминув цих способів. Він дав нове життя позитивним і соціальним структурам, які в інших оцінках загрожували новій соціальній й екологічній силі і для збереження яких за інших обставин, безгрудяючи імперіалістичного розвитку, швидко чи задовбилися б дві світові війни.

Обставини склалися так, що імперіалізм ретельно усі тривогі і створив таке наслідок в передовій Європі уявне почуття безпеки, яке вало в очину всіх, за винятком найчутливіших умів. Пері у Франції та Честертон в Англії інстинктивно розуміли, що живуть у світі порожніх уявлень, і що найближчим самообманом є його стабільність. Поки все не почало руйнуватися, стабільність хочення застарілих позитивних структур була фактом, а їх безтурботно вперти живучість, здавалося, довить на бреді тих, хто відчуває, як земля тремтить під ногами. Різн'язанням проблеми був імперіалізм. Відповідь на фатальне питання, чому європейська цивілізація націй дала цьому тау розвинутися, довело не зруйнувалося все — і погане, і добре, — полягає в тому, що всі уряди чудно знали, що їхні країни призначено розкладатися, що позитивні системи руйнуються ісередина, й що вони приречені.

Експансію спочатку досить наївно уявляли відлучиною для переви-робництва капіталу, яка пропонуєла засіб у вигляді експорту капіталу⁸⁷. Ве-летенески збільшене багатство, створене капіталістичним виробництвом за

⁸⁶ «Оболовляючи ідувати забезпечують найчистішу й найприроднішу підтримку агрономії цивілізації політиці; розширення імперії пошукує роботу аристократів та інтелектуалів, обіцяючи пов'язати їх з простішою сферою почасної і продуктивної діяльності їхнім світом» (*Hobson J. A. Capitalism and Imperialism in South Africa*). «Зовнішній імперіалістичний атлас 70х і початку 80-х рр.» підтримуєла «передусім... патрістичні професори й публіцисти, незалежно від політичних упереджень і тоді особистих економічних інтересів» (*Hobson J. A. The Op. cit.* — Р. 220).

⁸⁷ Про це й йдеться далі: *Hobson J. A. Imperialism*. Вже 1905 р. Дж. Гібсон подає найсерйозніший аналіз рушійних економічних сил і мотивів та диких політичних наслідків імперіалізму. Коли 1938 р. ще його раніше досліджувало було перекладом, Гібсон має лише право сарказму у жести на незмінені тоніти, що його книга може слугувати справжнім доказом того, що «основні біди й негаразди... європейців... перебувають в латентному стані й були завжди у світі бойовиння тиму...»

соціальної системи, заснованої на несправедливому розподілі, призведе до «перенакопичення» — тобто нагромадження капіталу, приреченого на бездіяльність в існуючих капіталістичних рамках виробництва і споживання. Ці гроші були, по суті, зайвими, нікому не потрібними, хоч і належали людям ширшому колу певних осіб. Наступні кризи та депресії в останні десятиліття перед добою імперіалізму⁴² викликали в капіталістів думку, що вся їхня економічна система виробництва залежить від пролонгації й пошуків, які відтепер повинні знаходити «чи-ось капіталістичного єстєствєствє»⁴³. Ці попит і пропозиція виходили із середини національної держави доти, доки капіталістична система ще не контролювала всі свої класи і всі виробничі потужності. Коли капіталізм поширювався на всю економічну структуру, а всі соціальні верстви увійшли в орбіту його системи виробництва і споживання, капіталістам вочевидь довелося робити вибір між повним крахом усієї системи і пошуком нових ринків, тобто проникненням до нових країн, ще не опанованих капіталізмом і тому здатних забезпечити нові, некапіталістичні попит і пропозицію.

Вирішальною обставиною в депресіях 60—70-х рр., що започаткували добу імперіалізму, було те, що вони примусили буржуазію вперше усвідомити, що перворосійший гріх простого грабунку, який сотні років тому зробив можливим «первинне накопичення капіталу» (Маркс) і започаткував усе подальше накопичення, слід повторювати, інакше рушій накопичення раптово заглохне⁴⁴. Перед цим же небезпечною, що загрожувала не тільки буржуазії, а й усій нашій катастрофічною руйнівною виробництва, виробники-капіталісти зрозуміли, що способи й закони їхньої системи виробництва від самого початку були розраховані на весь світ»⁴⁵.

Першою реакцією на насичення домашнього ринку, брак сировини і впровадження кризових явищ був експорт капіталу. Спочатку власники надлишків капіталу сиробували здійснювати іноземні інвестиції без експансії та політич-

⁴² Очевидний взаємозв'язок між жорсткою кризою 60-х рр. в Ангії і 70-х рр. на континенті та імперіалізмом відзначив Гейсман (*Hayes C. J. H. Op. cit.*), згодом, тією ж приміткою (Р. 219) і Шуйлером (*Schuyler R. L. Op. cit.*), який вважає, що «інтернаціоналізація інтересу до еміграції було важливим чинником у зародженні імперського руху», і що причина цього інтересу — «періодична депресія у британській торгівлі й промисловості» кінця 60-х рр. (Р. 280). Досить детально Шуйлер описує таку ж ситуацію «антиімперіалістичної настрої середньої Вікторіанської доби». На жаль, Шуйлер не розрізняє державу-співдружність і власне імперію, хоч доімперіалістичний матеріал, який він аналізує, цілком їй би піддавався лише розмежуванню поняття.

⁴³ *Luemburg R. Die Akkumulation des Kapitals.* — В., 1923. — С. 273.

⁴⁴ Рудольф Гільфердинг (*Hilferding R. Das Finanzkapital.* — Вєн, 1910. — С. 401) вважає, що імперіалізм «раптово повертається до методів первинного накопичення капіталістичного багатства, але не аналізує те, що викликає із цього факту».

⁴⁵ За провідником Роттою Лаксесбург-Блакесунем поділімо політичний структуру імперіалізму (Op. cit. — С. 273 В., 361 В.), «накопичення капіталу як історичний процес в усіх аспектах пов'язане з накопичувальними соціальними перетвореннями, так імперіалізм є політичним вираженням процесу накопичення капіталу в конкурентній боротьбі за

ного контролю, що призвело до безпрецедентного розгулу шахрайства, фінансових скандалів і біржових спекуляцій — явищ особливо тривожних, бо іноземні капіталовкладення зростали набагато швидше, ніж внутрішні⁶⁶. Великі гроші від перешакування торували шлях маленьким грошам, заощадженням маленької людини. Підприємства країни в гонимі за низкими прибутками від місцевих інвестицій також стали використовувати шахрайські прийоми й заманювали дедалі більше людей, які у сподіванні на нечуваний зиск віддали гроші на вітер. Класичними прикладами стали Панамський скандал у Франції і «триндерська гарячка» в і та Австрії. Обіцянки грандіозних прибутків оберталися грандіозними втратами. Висини невеликих грошей втрачали їх так багато і так стрімко, що власники великих надлишків капіталу незабаром залишилися на самоті на цьому, у певному сенсі, бойовищі. Не змігши перетворити все суспільство на гурт азартних гравців, вони знову виявилися зайвими, виключеними з нормального процесу виробництва, до якого, переживши все безладдя і децю збіднівши й розмарувавшись, але все-таки потрохи повернулися усі інші класи⁶⁷.

Експорт грошей та іноземні інвестиції як такі ще не є імперіалізмом і не обов'язково спричиняють експансію як політичний засіб. Поки власники надлишків капіталу задоволялися вкладанням «великих часток свого статку в інших країнах», навіть якщо це «суперечило всім колишнім традиціям націоналізму»⁶⁸, вони просто підтверджували цим своє відчуження від національного цілого, на якому вони все одно так чи інакше паразитували. Тільки коли вони стали вимагати від уряду захисту своїх капіталовкладень (після того, як перлини стадії шахрайства відкрили їм цілі на можливість використати політику для усунення азартного ризику), вони повернулися до національного життя. У своїх вимогах, однак, вони дотримувалися сталої традиції буржуазного суспільства завжди розглядати політичні інституції виключно як інструмент захисту

власних некапіталістичного ситового середовища». Ця суттєва залежність капіталізму від некапіталістичного світу лежить в основі всіх інших аспектів імперіалізму, який може виникати і як наслідок перекапіння і передорудування (*Hobson J. A. Op. cit.*), і як наслідок надвиробництва і відомої потреби в нових ринках (*Hobson J. A. Імперіалізм як вища стадія капіталізму. — 1917*), і як шукань браку сировинних ресурсів (*Hobson J. A. Op. cit.*), і як експорту капіталу з метою зрівноважити національну форму прибутку (*Hobson J. A. Op. cit.*).

⁶⁶ За Гільфердингом (*Op. cit. — S. 409*), прибуток Англії від іноземних інвестицій у 1865–1898 рр. збільшився в 9 разів, а національний прибуток зріс майже в 10 разів. Він робить висновок щодо подібного ж, хоча й настільки ж значного зростання німецьких і французьких інвестицій.

⁶⁷ Про Францію див.: *Lachapelle G. Les finances de la Troisième République. — P. 1937; Brogan D. W. The development of modern France. — N.Y., 1941.* Щодо Німеччини пор. цілий епохотний дослідження: *Wirth M. Geschichte der Handelskrisen, 1873. — Kapitel 15; Schaeffle A. Der grosse Boersenkraach des Jahres 1873 // Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. — Bd. 30, 1874.*

⁶⁸ *Hobson J. A. Capitalism and imperialism in South Africa.*

індивідуальної власності⁴². Тільки швидкий збіг піднесення нового класу власників з індустріальною революцією зробило буржуазію виробником і стимулятором виробництва. Чимки вона здійснювала цю основну функцію в сучасному суспільстві, яке по суті є громадою виробників, її багатство виконує наскільки функцію для нашого світу. Власники надлишків капіталу були першими прощаром цього класу, що небажав отримувати прибутки, не виконуючи будь-якої справжньої соціальної функції — навіть такої, як експлуатація виробників, — і тому жодна поліція не була здатна захистити їх від народного гніву.

Отже, експансія була віддушником не тільки для надлишкового капіталу. Важливіше те, що вона рятувала його власників від загрозливої перспективи самим опинитися в ролі підопитого зайвих паразитів. Вона позбавляла буржуазію наслідків несправедливого розподілу й відраховувала її уявлення про власність за обставин, коли багатство переставало бути чинником виробництва в рамках національної держави і вступало в конфлікт із виробничим ідеалом суспільства загалом.

Ще старшим за надмірне багатство був інший побічний продукт капіталістичного виробництва — зайві люди, яких можна критикувати, що вистігали за кожним періодом промислового піднесення, назавжди виходили за межі суспільства-виробника. Люди, які остаточно стали беззайдовими, були так само зайві для суспільства, як і власники надлишків капіталу. Протягом усього XIX ст. їх виставляли небезпечними для суспільства, і за рахунок їх злизову вдалося заселити дімніони Канаду й Австралію, а також Сполучені Штати. Новим для імпералістичної доби було те, що обидві ці надлишкові сили — надлишковий капітал і надмір робочої сили — почали залишати країну під-опією. Доктрина експансії, експорту державної могутності та анексії будь-якої території, куди представники нашого вислали своє багатство або свою працю, здавалася єдиною альтернативою збільшенню витрат у багатстві й населенні. Здавалося, що імпералізм з його ідеєю необмеженої експансії надавав пос-

⁴² «Якщо власники всіх капіталів, закриваючись у чужих країнах, до сильної державної влади... Експортнізаций капітал починає себе найбільш чинно, коли державна влада його власників зриває повністю підпорядковує собі інші області... Його прибуток, за змочення, має гарантувати держава. Отже, експорт капіталу справляє імпералістичний вплив... Але якщо політична могутність держави стає на світовому ринку зварядком конкурентній фінансового капіталу, то не, прозубом, спонукає швидко міну в стаханівці буржуазії до держави. Буржуазія ворогувала з державою у боротьбі проти економічного меркантилізму і політичного абсолютизму... Економічне життя, принаймні теоретично, мало бути підкорити впливом від отрутаючи держави; політично держава повинна була обмежитися позитивом за безпекою і встановленням громадянської рівності... Але змочення політичної експансії оприлюднює революційну міну ментальності буржуазії. Вона перестає бути виробничою і гуманістичною... У соціальному аспекті експансія є життєво необхідною умовою збереження капіталістичного суспільства, а в економічному сенсі — умовою збереження її економічного підняття норма прибутку» (*Hilferding R. Op. ut.* — S. 406, 423, 428, 470).

тийний засіб від постійних негараздів».

Досить іронічно, що перша країна, де об'єдналися надлишок багатства і зайві люди, сама також ставала зайвою. Південна Африка від початку століття була британським володінням, бо забезпечувала моремий шлях до Індії. Проте відкриття Суєзького каналу й подальше адміністративне підкорення Єгипту значно зменшили важливість старої торговельної бази на місці Доброї Надії. Імовірно, британці забралися б з Африки, як не робили всі європейські нації, як тільки втрачали володіння й торговельні інтереси в Індії.

Особливе іроніє і в якомусь сенсі символічність у несподіваному перетворенні Південної Африки на «розплашник імперіалізму»¹ полягають у самій природі й раптовій припадливості, коли вона втратила будь-яку цінність для самої імперії: у 70 рр. тут було відкрито поклади алмазів, а у 80 рр. — великі родовища золота. Уперше нова пристрась до збагачення будь-якою ціною збіглася зі старою гонимістю за везінням. На Чорний континент вирушили золотошукачі, авантюристи, набірді із великих міст і капітал з індустріально розвинених країн. Відстерп юрба, породжена величезним накопиченням капіталу, стала супроводжувати свого порожкувана в тих пошукових експедиціях, де не відкривали нічого, крім нових можливостей інвестування. Власники надлишкового багатства були єдиними, хто міг використати зайвих людей, котрі стікалися з усіх кінців землі. Разом вони створили перший рай для паразитів, чім життєдайним джерелом було золото. Імперіалізм, продукт зайвих грошей і зайвих людей, розпочав свою разову кар'єру з виробництва найнепотрібніших і пореальніших товарів.

Можна далі сумніватися, чи стала б панацея свіданість такою великою причиною для неімперіалістів, якби небезпечно-способи розв'язання, пропоновані нею, стосувалися тільки тих надмірних сил, які у будь-якому випадку вже були поза межами національного цілого. Документально зафіксовано співучасть в імперіалістичних програмах усіх парламентських партій. У цьому відношенні історія Британської Лейбористської партії є майже безперервним ланцюгом підтверджень давнього пророцтва Сесіла Родса: «Виробники виявляють, що, хоч американці їх надзвичайно люблять і саме ці миті обмінюються з ними найпалкішими братніми почуттями, не допускають до себе їхніх товарів. Також

¹ Ці мотиви були особливо відверті в змисловому імперіалізмі. Серед перших походів «Afrikanische Verband», заснованого 1891 рр., були шквали проти зміни віневативні емігрантами свого громадянства, а в першій імперіалістичній промові Вільгельма II, виступившій з приводу 23-ї річниці утворення імперії, мостився такий характерний пасаж: «Німеччина імперія стала світовою імперією. Тисячі наших співвітчизників живуть повсюди, у віддалених кутках земної кулі... Панацея, наш цивілізований обов'язок — допомогти мені об'єднати цю більшу Німечку імперії з такою різною країною». Пор. також заяву Дж. А. Фруда в привітстві 10.

² «Африка, що не входила в маришуваті карти ні саксів, ні професійних філософів імперської історії, стала розплашником британського імперіалізму» (Damon K. H. The Victorian Illusion. — L., 1928. — P. 164).

виробники виявляють, що Росія, Франція і а. кожна в себе, роблять те ж саме, і виробники бачать, що, коли вони емігрують на місці, скоро на землі не залишиться місця, де вони взагалі зможуть торгувати. Тож виробники стають імперіалістами, а узгід за ними — Ліберальна партія»¹⁷. У і справжніми провідниками цієї знаменитої морської політики, яка відіграла таку вагому роль у роз'язанні Першої світової війни, були саме ліберали (а не Консервативна партія)¹⁸. Соціалістична партія засадила між повною підтримкою імперіалістичної морської політики (після 1906 р. вона неодноразово голосувала за асигнування на будівництво німецького військово-морського флоту) і повним ігноруванням усіх питань зовнішньої політики. Випадкові попередження проти зюмлер-пролетаріату і можливості підкупі окремих прошарків робітничого класу крихтими з імперіалістичного стоу не соривали глибшому розумінню цієї великої принаданності, яку мали імперіалістичні програми для рядових членів партії. У марксистській лекції нове явище союзу між юрбою і капіталом видавалося таким несприродним, настільки вочевидь суперечило вченню про класову боротьбу, що реальна небезпека спроб імперіалістів розділити зодство на раси панів і рабів, на людей вищої і нижчої породи, на кольорові народи і білих людей — все заради того, щоб об'єднати людей на засадах юрби, — залишилася цілковито непоміченою. Навіть крах інтернаціональної солідарності з початком Першої світової війни не порушив самовдоволеності соціалістів і їхньої віри в пролетаріат як такий. Соціалісти все ще зондували експеримент законів імперіалізму, коли імперіалісти вже давно перестали їм користися, коли в заморських колоніях ці закони було принесено в жертву «імперському чинникові» або «расовому чинникові», і лише декілька підтаржуваних джентльменів зі вищих фінансових кіл продовжували вірити в неперути права норми прибутку.

Дивна слабкість народної опозиції імперіалізму, численні непослідовності й лаверт порушення обіцянок із боку ліберальних політиків, часто притискувані опортунізму або підкупі, насправді мали інші, глибші причини. Ні опортунізм, ні підкуп не змогли б примусити таку людину, як Гладстон, порушити свою обіцянку в шкості лідера Ліберальної партії залишити Стінлет після того, як він стане прем'єр-міністром. Навісвідомо і навіряд чи вичатно, ці люди поділяли з народом переконання в тому, що національне тіло настільки глибоко розквітало на класи, що класова боротьба стала настільки загальною рисою новочасного політичного життя, що й сама однієї інші опинилися під загрозою. Звід експансія вистала як рятівний засіб, бодай тією мірою, якою вона

¹⁷ Цит. за: Millin S. G. Op. cit.

¹⁸ «Ліберали, а не прони в парламенті підтримали морську політику» (Derby A. von. Einleitung, 1919) Див. також: Freytag D. Wenn ich der Kaiser war. — 1912; «Справа імперіалістичної партії» («Национально-либеральная партия»). Фрмале (ісповідані Гейріка Кюссет, відомий впливовий політик часів Першої світової війни, про міністерства внутрішніх справ: «Слід також відзначити байдужість консервативних кіл до расових теорій».

могла надати цілій нації спільний інтерес, і переважно із цих міркувань імперіалістам дозволили «паразитувати на патріотизмі»⁶².

Звичайно, частково такі надії були все тією ж старою хибною практикою «випалення» домашніх конфліктів за допомогою зовнішніх авантур. Однак є помітна відмінність. Авантюри за своєю своєю природою обмежені в часі й просторі; вони можуть тимчасово подолати суперечності, хоч, як правило, виникнуть нові, і, радше, їх заострають. Імперіалістична ж авантюра виступає від самого початку постає як остаточне рішення, бо експансія задумувалася як необмежена. Крім того, імперіалізм не був авантюрою у звичному сенсі, бо залежав не стільки від націоналістичних масел, скільки від патріотичного ґрунту економічних інтересів. У суспільстві інтагоністичному, де загальне благо визначалося як загальна сума індивідуальних інтересів, експансія як така сприймалася як вираження можливого спільного інтересу нації шалом. Через те, що заможні й панівні класи переконали всіх у тому, що економічний інтерес і пристрасть до власності є здоровим підвалиною держави, навіть неімперіалістичних політиків було неважко схилити до поступок, коли на горизонті виникав спільний економічний інтерес.

Отже, із цих причин націоналізм виробив таку очевидну схильність до імперіалізму, проти всі внутрішні суперечності між ними двома принципами⁶³. Чим менше пристосовані були національні держави до виконання до свого складу іноземних народів (що суперечило їхньому політичному устрою), тим більше вони виявляли тенденцію до їхнього пригноблення. У теорії між націоналізмом та імперіалізмом — прірва; на практиці цю прірву можуть подолати й доштовплює плеємінний націоналізм та відвертий расизм. Від самого початку імперіалісти всіх країн нахвалялися, що вони стоять «поза партіями», і що тіляси вони можуть висувати від імені усієї нації. Це особливо стосується країн Центральної і Східної Європи з малими чи взагалі відсутніми заморськими володіннями; там союз між патріотом і капіталом склався щодом і ще гостріше був незадоволений національними інституціями й усіма національними партіями (і набагато злініше нападав на них)⁶⁴.

Але гордовита байдужість імперіалістичних політиків до внутрішніх справ далася визнаки повсюди, а особливо в Англії. За другорядного впливу «партій над партіями», на зразок «Союзу першоземців», саме імперіалізм став головною причиною виродження двопартійної системи в систему «передньої лави», що призвело до «зменшення присутності іноземців» в парламенті і до зростання «кляди кабінету порівняно з палатою громад»⁶⁵. Зрозуміло, не все такж

⁶² *Hubson J. A.* Ор. сіт. — Р. 61.

⁶³ Як Гобсон був першим, хто розпізнав як фундаментальну протилежність імперіалізму та націоналізму, так і тенденцію націоналізму притворюватися на імперіалізм. Він назвав імперіалізм перевернутим націоналізмом, «за якого нації... перетворюються здорові стимулююче змагання різних національних типів на запеклу боротьбу імперій-суперімперій» (*Hubson J. A.* Ор. сіт. — Р. 9).

⁶⁴ Див. розділ восьмий цього видання.

дійсноюлась як політика поза партійними розбратами та приватними інтересами і тими людьми, які претендували на представництво нації як цілого. Подібна доксіка не могла не привернути і вестити в оману саме тих, у чому ще жевріла іскра політичного ідеалізму. Заклик до єдності точнісінько нагадував бойові гасла, які шикані веда народи на війну, проте ніхто не розумів у цьому загальному й постійному засобі до єдності зародок загальної і постійної війни.

Урядові чиновники активніше, ніж будь-яка інша група, залучалися до цього націоналістичного різновиду імперіалізму, і головним чином саме з їхньої вини виникла плутанина між націоналізмом та імперіалізмом. Національним державам залежало від створеної ними цивільної служби, постійного корпусу чиновників, які несуть службу незалежно від класового інтересу й урядових змін. Їхня професійна гідність і самоповага, особливо в Англії та і, випливали з того, що вони служили нації як цілому. Вони були єдиною групою, безпосередньо зацікавленою в підтримці засадничої претензії держави на незалежність від класів і фракцій. Те, що авторитет самої національної держави значною мірою залежав від економічної незалежності й політичного нейтралітету її службовців, стає очевидним за нашого часу; занепад національних держав незмінно починався з корупції постійної адміністрації й загального переконання в тому, що чиновники на утриманні не в держави, а в заможних класів. Наприкінці століття заможні класи набули такого впливу, що було б чи не смішно, якби державний службовець робив вигляд, ніби він служить нації. Поділ на класи поставив їх поза суспільством і змусив сформувати класову еліту. У колоніальних адміністраціях вони уникнули цього фактичного розпаду національної цілісності. Провалачи чужими народами в далеких краях, вони набагато краще мисли вдавати із себе героїчних слуг нації, «які своєю службою уславили британську расу», ніж якби залишалися вдома²³. Колонії вже перестали бути просто «недотепською системою замисленої відпочинку вищих класів», як про це ще міг писати Джеймс Мілль, вони мали стати становим хребтом британського націоналізму, який відкрив у пануванні над віддаленими країнами й управління чужими народами єдиний спосіб служити британським і лише британським інтересам. Службовці справили повирли, що «жизне особливий геній кожної нації не закликає про себе так впрямто, як у системі її взаємовідносин із підлеглими расами»²⁴.

²³ *Habson J. A. Op. cit.* — P. 146 ff. «Немає сумнівів у тому, що влада квітнула порівняно з палаткою громад проєкція усуваючи й стримує і, зміцнює, й дає простір». — *англійськ* 1901 р. Брайс (див.: *Brays J. Studies in history and jurisprudence*, 1901. — Vol. 1. — P. 177). Про те, як нова система «перемішної ланки» див. також: *Chesbrough C., Bellis H. The gatty system.* — L., 1911.

²⁴ Із промови лорда Керзона на відкритті меморіальної дошки лорду Кромвелю (*Lord J. A. Lord Cromwell.* — 1912. — P. 362).

І справді, лише далеко від батьківщини громадянин Англії, а чи Франції міг почуватися тільки вигнанцем, юнцем чи французом. У себе на батьківщині він був настільки обслугований економічними інтересами або соціальною лояльністю, що часом відчував ближчим до себе членів свого класу з іншої країни, ніж людей іншого класу власної. Гаслансія дала націоналізмові нове життя й тому була сприйнята як інструмент національної політики. Члени нових колоніальних товариств та імперіалістичних ліг відчували себе «дуже віддаленими від партійного розбрату», і чим далі вони віддалялися від нього, тим міцнішою стадала їхня віра в те, що вони «представляють тільки національні інтереси»⁶¹. Це показує, у якому відчайдушному становищі опинилися патерлодні імперіалісти сьомінаесетієї мандрі, коли крихітний стали їхні інститути, якого застарілого виявилася їхня суспільна система перед наростаючими продуктивними можливостями знання. Обрані ж засоби порятунку також були наслідком відчаю, і, зрештою, ліки виявилися гіршими за недугу, яку вони до того ж і не лікували.

Союз капіталу й напіву можна знайти в генезисі будь-якої послідовно імперіалістичної політики. У певних країнах, особливо у Великобританії, цей новий союз найбільш чітко й найбільш явним у закордонних колоніях і ними обмежився. Так зване лицерство британської політики було наслідком здорового глузду англійських державних діячів, які провели чітку межу між колоніальними методами і значимішою внутрішньою політикою, вельми успішно уникнувши тим самим страхітливого ефекту бумеранга з боку імперіалізму для власної країни. В інших країнах, зокрема в її Австрії, союз цей виявив себе у формі шпруків; меншою мірою — у Франції, у так званій колоніальній політиці. Метою цих «шпруків» була, так би мовити, імперіалістична воля нації (а не тільки її «надмірної» частини), таке поєднання внутрішньої і зовнішньої політики, яке дозволяло їй організувати націю для пограбування чужих земель і постійного приниження чужих народів.

Народження юрби з капіталістичної організації було помічене давно, а на його послідаства наголошували й стурбовано вказували всі видатні історики XIX ст. Із цих спостережень, по суті, виріс історичний песимізм від Буксгарта до Шенкелера. Але історики, суцільно зосередившись лише на явищі, не змогли помітити, що юрбу не можна було ототожнювати зі зростаючим промисловим робітничим класом, і тим більше — з народом узагалі, бо складалася вона фактично із зайвих людей усіх класів. Такий склад юрби створював враження,

⁶¹ *Heil H. Op. cit.* — Part 1. — P. 300. Поділи ж настрій шпуків й голландських колоніальних установах. «Наше завдання, безпрецедентне завдання — ось що чекає на працівників цивільної служби Ост-Індії... слід вважати найвищою честю служіння їй і лише... у разі доброго загону, що здійснює місія Голландії в зовнішніх землях» (Дж. Кет. *Angelini A. D. A. de Op. cit.* — Vol. 2. — P. 329).

⁶² Вальтер Гудовіц німеччини «Kolonialvereln» Геттінген-Лангенбург (1884). Див.: *Potemkin M. E. Origin of modern German colonialism, 1871—1883.* — N.Y., 1921.

що вона і її представники відмовилися від класових відмінностей, що ті, хто стоїть поза розділеною на класи нацією, і є власне народ (*Völksgemeinschaft*, як сказали б нацисти), а не спотворення народу і карикатура на нього. Історичні несмієти розуміли сутнісну безвідповідальність цієї нової соціальної верстви і також правильно передбачали можливість перетворення демократії на деспотизм на чолі з тиранами, що піднімуться з натовпу й відруться на нього. Але їм не вдалося зрозуміти, що натовп — це не тільки зайві люди, але й побічний продукт буржуазного суспільства; безпосередньо ним створений і тому від нього невіддільний. Із цієї причини вони не помітили й дедалі більшої симпатії вичаю до представників криміналітету, яка червоною ниткою пронизує ХІХ ст., його тривалого, крок за кроком, відходу від усіх норм моралі й дедалі більшої схильності до анархічного шизму свого породження. На початку ХХ ст. справа Дрейфуса показала, що у Франції злочинний світ і вичай світ настільки тісно пов'язані, що будь-якого з «героїв»-антидрейфусарів було важко віднести до однієї із двох категорій.

Це почуття спорідненості, поєднання породжуючи й породження, класично зображене вже в романах Бальзака, випереджає всі практичні економічні, політичні чи соціальні міркування й примушує пригадати ті засадничі психологічні риси західної людини нового типу, які описав Гоббс триста років тому. Щоправда, головним чином через інтуїцію, набуту буржуазією під час криз і депресій імперіалізму, вичайний світ вичаю наразі свою готовність сприйняти висунути Гоббсовим «реалізм» революційної зміни етичних візирів, які тепер знову запропонував натовп і його ватажки. Сам факт, що «первородний гріх первинного накопичення капіталу» потребуватиме додаткових тріхів для забезпечення подальшого функціонування системи, набагато дієвіше переконав буржуазію відкинути обмеження вихідної традиції, ніж її філософи чи злочинний світ. Зрештою це спотукало німецьку буржуазію скинути лицемірну маску й відверто визнати свою спорідненість із зорбою, відкрито зазнаючи її на захист своїх власницьких інтересів.

Заслугує на увагу те, що це мало трапитися в і. В Англії і Голландії розвиток буржуазного суспільства відбувався відносно спокійно, і буржуазія в цих країнах століттями жила в безпеці й відсутності страху. Однак її піднесення у Франції перервала велика народна революція, наслідки якої перешкодили буржуазії підійти до своєї пореволюції. До того ж у і, де буржуазія не досить повного розвитку аж до другої половини ХІХ ст., її піднесення від самого початку супроводжувалося наростанням революційного робітничого руху з майже так само давніми традиціями, як і її класів. Зрозуміло, що чим менше захищеном відчував себе буржуазний клас у власній країні, тим швидше він прагнув скинути вазовий татар лицемірства. Спорідненість вичаю товариства з зорбою проявилася раніше у Франції, ніж у і, але, зрештою, постала однаково

сильною в обох країнах. Франція, однак, через свої ревізюційні традиції і відносно слабку індустріалізацію, породила тільки відносно нечисленну юрбу, так що тамтешня буржуазія кінцєм кінцем була змушена шукати допомоги поза межами країни і вступити в союз із гітлерівською ою.

Хоч би якою була достеменна природа тривалої історичної еволюції буржуазії в різних європейських країнах, політичні принципи натовпу, якими вони зустрічаються в імперіалістичних ідеологіях і тоталітарних рухах, виявляють на подвійну міну спорідненість із політичними засадами буржуазного суспільства, якщо очистити останнє від лицемірства та звільнити від поступок християнської традиції. Бажаче до нашого часу такої інтелектуальної привабливості для буржуазії надава нівідістичним настроєм натовпу їх спорідненість із принципом, що набгато старший за натовп.

Інакше кажучи, невідповідність між принципом й наслідком, що характеризує народження імперіалізму, мала свої підстави. Винадковість — створений перенакопиченням надлишковий капітал, що потребував допомоги юрби у пошуках надійного й вигідного вкладення, — зрушив силу, яка завжди лежала в підвалинах буржуазного суспільства, хоч і була прихована ідеалістичними традиціями і всім тим блаженним лицемірством, яке Ларошфюко називає компліментами, що порок роздає доброчесності. Водночас абсолютно безпринципну політику сили не можна було здійснювати, поки не було маси людей, вільних від усіх принципів і настільки численних, аби перевіряти здатність держави і суспільства дати їм раду. Те, що цей натовп міг бути використаний тільки імперіалістичними політиками й надихався лише расистськими доктринами, створювало враження, що один лише імперіалізм і златен впоратися з нагальними внутрішніми, економічними й соціальними проблемами нового часу.

Щоправда, у філософії Гоббса немає нічого від сучасних расових доктрин, які не тільки збуджують юрбу, а й у своїй тоталітарній формі дуже чітко визначають обрис організації, за допомогою яких людство може довести нескінченний процес накопичення капіталу й могутності до свого логічного завершення в самотищенні. Але Гоббс щонайменше забезпечив позитивну думку передумовою всіх расових доктрин, принципово виключивши ідею людності, єдину регулятивну ідею міжнародного права. Приймаючи, що міжнародна політика обов'язково виходить за межі людського договору і вступила у нескінченну війну всіх проти всіх, яка є законом «природного стану», Гоббс запропонував найкращу теоретичну основу для тих натуралістичних ідеологій, за якими вації — не племена, відокремлені за природою, нічим не пов'язані, несвідомі єдності людства, єдине зойз якими — тільки інстинкт самозбереження, успадкований людиною від тваринного світу. Якщо ідея людства, найістотнішим символом якої є спільне походження раси людського, більше не дійсна, то немає нічого переважливішого за теорію, згідно з якою черво-

білики, жовта й чорна раси походять від якихось інших видів мавп, ніж біла раса, і тому всі вони приречені самою природою воювати одна з одною до повного знищення із теренів землі.

Якщо правда, що ми в'язні Гоббсового нескінченного процесу накопичення могутності, то організація юрби неминуче набуде форми перетворення націй на раси, бо за умов суспільства, яке накопичує, немає іншого об'єднуючого зв'язку між індивідами, крім в самого процесі накопичення могутності та експансії втрачають усі природні зв'язки з іншими своїми родичами.

Расизм справді може призвести до загибелі західного світу, а водночас — і всієї людської цивілізації. Коли росіяни стануть слов'янами, французи візьмуть на себе роль жеманування *forte poire*, англійці перетворяться на «білих людей», як під впливом згубних пар усі германці стали арійцями, то ці нації самі по собі означатимуть зрах західної людини. Бо, хоч би там що говорили члені, раса в політичному сенсі є не початок людства, а його завершення, не виникнення нації, а їхній занепад, не природне народження людини, а її несприродна смерть.

Розділ шостий

РАСОВЕ МИСЛЕННЯ ДО ПОЯВИ РАСИЗМУ

Якщо расове мислення було німецьким винаходом, як інші стверджують, то «німецька думка» (хоч як це розуміти) перемогла в багатьох частинах духовного світу завдяки до того, як нацисти почали свою зловісну спробу завоювання світу. Протягом 30-х рр. гітлеризм користувався міцним міжнародним та міжєвропейським впливом, бо расизм, хоч і був державною ідеологією тільки в Німеччині, яким собою могутньо течію в громадській думці усього. Коли 1939 р. німецькі танки почали свій руйнівний похід, нацистська машина політичної війни діяла вже давно, оскільки — у політичній війні — расизм за розрахунками був могутнішим союзником, ніж будь-який платний агент або таємна організація п'ятої колонії. Спиранившись на майже двадцятирічний досвід різних столиць, нацисти були впевнені, що найкращою їхньою «пропагандою» буде їхня власна расова політика, яку, незважаючи на багато інших компромісів і порушень обіцянок, вони ніколи не полишали з кон'юктурних міркувань¹. Расизм не був ні новим, ні таємною зброєю, хоч ніколи раніше не використовувався настільки послідовно.

Історична правка полягає в тому, що расове мислення, коріння якого сягають глибоко у XVIII ст., у XIX ст. раптово з'явилося в усіх західних країнах. Від початку XX ст. расизм стає могутньою ідеологією імперіалістичної політики. Він, певня річ, унівав і відродив усі старі різновиди расових поглядів, які, однак, самі по собі напевно чи змогли б витворити або, в цьому відношенні, виродитися в расизм як *Weltanschauung*² або ідеологію. У середині минулого століття до расових поглядів усі ще підходили з мірилом політичного сенсу. Тодіж писав Гоббс про його теорії: «Вони, ймовірно, неправильні і, безумовно, шкідливі»³. Тільки шістнадцять століття за расовим мисленням визнавали такі переваги та важливість, ніби воно було одним із головних внесків у духовний розвиток західного світу⁴.

Аж до фатальних днів «боротьби за Африку» расове мислення залишалося одним із багатьох вілних поглядів, які в загальному контексті лібералізму стиналися й боролися один з одним, змагаючись за прихильність громадської думки⁵. Лише окремі з них стали цілком розвиненими ідеологіями, тобто сис-

¹ Після укладання радянсько-німецького пакту нацистська пропаганда проінформувала союзників про «близькоприхід», але ніколи не відмовлялася від свого расистського спрямування.

² Сартр'єль (Нім.). — (Прим. пер.)

³ Lettres de Alexis de Tocqueville et de Arthur de Gobineau // Revue des Deux Mondes. — Vol. 199, 1907. Page 617, 12 листопада 1853 р.

⁴ Найкращий історичний виклад расового мислення в контексті «історії ідей» дав: Fregolin E. Rasse und Staat. — Tübingen, 1933.

⁵ Про сучасну ситуацію суперечливих поглядів XIX ст. див.: Hayes C. J. H. A grammar of materialism. — N.Y., 1943. — P. 111—112.

темами, ґрунтованими на єдиному уявленні, що виявилось досить привабливим для переживання багатьох людей і досить популярним, щоб керувати ними в різноманітних випадках і ситуаціях пересічного сучасного життя. Адаже ідеологія відрізняється від простого уявлення тим, що вона претендує або на володіння ключем до історії, або на розв'язання усіх «загадок всесвіту», або на остаточне знання прихованих загальних законів, що нібито керують природою та людиною. Певні ідеології набули достатнього значення, аби вижити в жорстокій конкурентній боротьбі за вплив на умн людей, і тільки дві сягнули вершини і, по суті, перемогли всі інші: ідеологія, що розумить історію як економічну боротьбу класів, і та, що розумить історію як природну боротьбу рас. Обидві вони виявилися настільки привабливими для людських мас, що змогли здобути державну підтримку й утвердитися як офіційні державні доктрини. Але й далеко поза тими межами, всередині яких расове або класове змислення перетворилося на обов'язковий його спосіб, вільна громадська думка настільки пройнялася ними, що не тільки інтелектуали, а й пересічні громадяни надалі не сприйматимуть такої повної фактів минулого й сучасного, яка не узгоджуватиметься з якимось із них.

Величезна сила переконання, властива головним ідеологіям нашого часу, не випадкова. Переконання неможливе без апеляції до відчуттів чи бажань, інакше кажучи, до невіданих політичних потреб. У таких речах персональність впливає, не з наукових фактів, як хотілося б змусити нас повірити різним течіям дарвіністів, і не з історичних знань, як це вдалося історикам у своїх зусиллях відкрити закони піднесення й падіння цивілізацій. Буль-яку довершеною ідеологією створено, розвинуту й удосконалено як політичну зброю, а не теоретичну дисципліну. Щоправда, іноді — саме так і сталося з расизмом — ідеологія змінює свій первинний політичний сенс, але поза безпосереднім контактом із політичним життям годі собі уявити жодну з них. Науковий аспект в ідеологіях вторинний і нестаче, по-перше, з бажанням надати їм неспростовної аргументації, і по-друге, з того, що сила їхнього переконання захоплює і науковців, які перестануть цікавитися результатами власних досліджень, кидають свої лабораторії і беруться проповідувати масі свої нові трактування життя і світу². Саме цим

² «Вплив наукові дослідження із 70-х рр. Тематік змешає — наслідком об'єктивних його ролі: «Дарвінового бульбася», який (насамперед) впливає на теоретиків і критиків» (Hays C. J. H., Op. cit. — Р. 126). На приєднанні Ернста Геккеля до популяризації результатів наукових досліджень, ірраціоналістичній якій же силі, як і його пристрасть до самої науки, схиливши нахилості ірраціоналістичний автор Г. Бренкер (*Brencher H., Ernst Haeckel. Ein Wegbereiter biologischen Staatsdenkens // Nationalsozialistische Monatshefte* — 1933. — № 69).

Щоб показати, на яку шалену річчю, можна навести два приклади крайнощів. В обох випадках йдеться про єврейсь із глибоко релігійною, як і правили на час Першої світової війни, Німечки містечко-визначення Йозеф Штайнговерскі у своїй роботі «*Alkal, ihm und Vollerwunderung*» (Leipzig, 1917) німця, що перш за все складається з підпис, українців, вірменів, персів, угорців, болгар і турків (S. 306—307). Медичне товариство Парижа не тільки опублікувало доповідь про відкриття «нових» (жидівської дефікації) і «бромарену»

проповідникам «віль науки», а не вихомсь науковим відкриттям ми зазвичусмо тим, що сьогодні не залишилося жодної науки, до понятійної системи якої глибоко не проникнув би расовий підхід. Це знову-таки змушує істориків, дехто з яких схилялись згинушувати у виникненні расового мислення науки, хибно шукати результати певних філософічних або біологічних досліджень причиною, а не наслідком расового мислення⁸. Ближчим до правди буде протилежне: Насправді, принцип «чия сила, того й правда» надобилося декілька століть (XVII—XIX ст.), щоб оволодіти природознавством і створити «заони» про визокання найпристосованіших. А якщо, в іншому прикладі, теорія де Местра і Шеллінга про дикі племена як заперці розвитку колоніальних народів так само добре відповіли політичним засобом XIX ст., як теорія прогресу, ми, мабуть, викали не почути б про «первісних людей», і великий учений не гаяв би часу на пошуки «відсутньої ланки» між мавпою і людиною. Винишувати треба не якусь науку як таку, а різні певних учених, яких ідеологи згінушували не менше, ніж їхніх співграждан.

Те, що расизм є головною ідеологічною зброєю імперіалістичної політики, настільки очевидне, що здається, ніби чимало вчених намагаються уникнути цього шляху банальності. Натомість і далі в обігу залишається старе хибне сплюснення расизму як свого роду перебільшеного націоналізму. Пова увагою здається опиняються цінні роботи вчених, особливо французьких, які довели, що расизм не тільки є цілковито іншим явищем, але й загрожує

(стануку тіла) у представників германської раси, а й запропоувало знаходити німецьких шпитунів на підставі аналізу сечі: «аналізуюсь», що сеча німців містить 20 відсотків непер'язаного ядоу, а не 15 відсотків, як в інших рас (англ.: *Martin J. Race. A study in violent variation*. — N.Y., 1937. — P. 229).

⁸ Це *quid pro quo* (одне замість іншого (лат.). — (*Prin. pop.*) почасти виникає із заповідності з якою дослідники помічали кожен випадок про расу. Тому вони паунали із кількісними розрахунками й відносили безпечніх заперці, для яких расовий підхід був одним із можливих іа підходи зоклюючий спосіб пояснення. Такі пояснення, самі по собі нехиті, були викручені першаким антропологами як відверта точка для подальших досліджень. Типовим прикладом є найважчий випадок відомого французького антрополога середини XIX ст. Поля Брока, який звикав, що «мозок людини чиним порівняний із расою, і зморожені зперці є найкращим способом припорошення у вміст мозку» (англ. см. *Martin J. Op. cit.* — P. 162). Очевидно, що таке припорошення, не підкріплене жодним теорією припада людини, може викликати тільки посмішку.

Що ж до філософії початку XIX ст., ця концепція «арісток» змушує майже кожного, хто вникає расизм, убачати в них пропагандистів або навіть винихальників расового мислення, то вони в цьому абсолютно не винні. Якщо вони й виходили за межі чистої науки, то не тому, що хотіли висловити в єдине культурне братерство якомога більше націй. За словами Ерікста Сельєра, «Це було свого роду сп'яніння: сучасна цивілізація повірила в те, що вона містить свій розвиток... і виробила якийсь організм, котрий об'єднує «єдине братство всі нації, у всіх мінках виявляється певна співвіднесеність» і зоклюючий (*Seillière E. La philosophie de l'imperialisme. 4 vols. — 1903. — Vol. I. — P. XXXV*). Інколи кажучи, ці люди все ще належали до гуманістичної традиції XVIII ст. і поділяли й ентузіазм щодо чужинських народів і естетичних культур».

руйнуванням національної державності. Спостерігаючи велетенський герц між расовим і класовим підходами до панування над умами сучасників, дехто схильний бачити в одному вираженні національних, а в іншому — інтер-національних тенденцій; іважати один — психологічною підготовкою національних воєн, а інший — ідеологією воєн громадянських. Це стало можливим через чужерідне змуснення старих національних і нових імпералістичних конфліктів за Першої світової війни, змуснення, у якому старі національні гасла виявилися все ще набитого примаднішими для нас усіх вжитими у війну країні за будь-які імпералістичні цілі. Однак остання війна, з її повсякденними звідінгками й колабораціоністами, довела, що расизм здатний збудити громадянські конфлікти в будь-якій країні і є найхитромудрішим із будь-яких винайдених засобів підготовки громадянської війни.

Бо правда полягає в тому, що расове мислення з'явилося на сцені активної політики в той момент, коли європейські народи підготували й певною мірою втілили в життя національну державність. Расизм від самого початку свідомо суперечив будь-яком національному кордону, хоч би за яким критерієм їх визначали, — географічним, мовним, етнографічним чи будь-яким іншим, і відкидав національно-політичне існування як таке. Саме расовий підхід, а не класовий, був усюдишною тінню, що супроводжувала розвиток європейської златою нації, поки, зрештою, не виріс у страшний зброю для знищення цих націй. В історичному плані в расизмі справа з патріотизмом набагато гірша, ніж у представників усіх інших інтернаціональних ідеологій разом узятих, і вони були єдиними, хто послідовно відкидав великий принцип, на якому ґрунтуються національні організації — принцип рівності й солідарності усіх народів, гарятований ідеєю людства.

І. «Плем'я» аристократів проти «націй» горожан

Протягом XVIII ст. Франції було притаманне неухильне зростання інтересу до найбільш своєрідних, дивних і навіть диких народів. Це був час, коли китайський живопис став предметом захоплення й наслідування, коли один із найвідоміших творів доби дістав назву «Перекі листи», а улюбленим читанням суспільства стали записки мандрівників. Чесність і простота диких і нецивілізованих народів протиставлялися витонченості й легковажності культури. Задомго до того, як XIX ст. з його неймовірно збільшеними можливостями до подорожування принесло позаєвропейський світ до оселі кожного пересічного горожанина, французьке суспільство XVIII ст. намагалося духовно досягнути суті культур і країн, далеких від меж Європи. Великий ентузіазм щодо «яких зразків людської природи» (Гердер) спонував серія героїв Французької революції, які разом із французькою нашою злиняли всі народи всіх кольорів шкіри, які тільки були під французьким трипсором. Цей ентузіазм

стосовно «чужинських та іноземних країн втілює в гаслі братерства, бо його надихало бажання довести на прикладі кожного нового й несподіваного «зразка людської природи» справедливості давнього вислову Лабрюєра: «*La raison est de tous les climats*»¹.

І все-таки саме в цьому нацистворчому столітті й саме в цій доволі добрій країні слід нам шукати зародки того, що пізніше обернулося на нашеруйнуючу і людодобивачу силу расизму². Цікаво, що перший автор, який висловив припущення про співіснування у Франції різних народів різного походження, водночас був і першим, хто розробив виразно класовий підхід. Граф де Буленвільє, французький дворянин, який писав на початку XVIII ст., і чиї припі були закінчені після смерті, тлумачив історію Франції як історію двох різних націй, з яких одна, германського походження, підкоряла давніших мешканців, «галлів», нав'язав їм свої закони, перебрала їхні землі й стаборилася тут як панівний клас, «аристократія», чий верховний права спиралася на «право табоновиків» й «необхідність завжди коритися сильнішому»³. Займаючись тогочасним чином віднаходженням аргументів проти наростання політичної могутності *Pierr Esprit*⁴ і його речника «*monseign seign*»⁵, утвореного «*gens de lettres et de lois*»⁶, Буленвільє змушений був боротися і з монархією, бо французький король хотів виставити представити вже не аристократію як *seigns inter pares*⁷, а націю загалом, і в його особі на певний час новий клас знайшов свого наймогутнішого захисника. Щоб повернути знаті безперечну першість, Буленвільє запропонував своїм знатним побратимам зрестися спільного походження з французьким народом, зламати єдність нації і претендувати на першість, а тому споконвічну відмінність⁸. Набагато сміливіше, ніж більшість пізніших захисників знаті, Буленвільє заперечував будь-який прекожоговий зв'язок із землею; він визнавав, що «галли» перебували у Франції довше, а «франки» були чужинцями й варварами. Він ґрунтував своє зчення на споконвічному праві завоювання і без тієї сумніву стверджував, що «справжньою колісною французької нації» була

¹ C'est en ce climat que l'humanité (Фр.) — (Прим. пер.).

² Французького письменника XVI ст. Франсуа Отмана; автори «Франко-Галлів», інші ототожнюють претячею расистівачі вчені XVIII ст., як робить, наприклад, Ернест Селер. Проти цього справедливо заперечував Теофіл Сімар: «Отман постає не аполітичним теоретиком, а захисником народу, споконвічного монархізму» (*Simon T. Étude critique sur la formation de la doctrine des rois au 18e et son expansion au 19e siècle*. — Bruxelles, 1922. — P. 20).

³ *Montaigne H. de Histoire de l'ancien gouvernement de la France*. — 1727. — Tome 1. — P. 33.

⁴ Гретьї Стан (Фр.) — (Прим. пер.).

⁵ Досл. «*monseign seign*» (Фр.) — (Прим. пер.).

⁶ Давній літературні й законні (Фр.) — (Прим. пер.).

⁷ Перший степер ринків (Лат.) — (Прим. пер.).

⁸ Про те, що історія, написана графом Буленвільє, мала прямиці за наміреною оброю *pierr Esprit*, стверджував *Montesquieu Ch. L. de l'Esprit des lois*. — 1748. — Vol. 30. — Ch. 10).

Фрейд. За сучасних порівнянь до справжнього розвитку імперіалістичного расизму, ідучи лише за внутрішньою логікою своєї вишньої, він вважав пераїсних жителів Франції тубільцями в сучасному сенсі цього слова, або, за його власною термінологією, «підданними» — не короля, а всіх тих, чия перевага було похоронена від народу-завойовника, тих, кого за правом народження слід було вважати «французами».

На Буленівське глибоко вплинула поширена у XVII ст. диктрина про силу як джерело права, і він, безумовно, був одним із найпопулярніших сучасників-послідовників Спінози, чия «Етика» він перекладав, а «Богословсько-політичний трактат» провалізував. У його сприйнятті й застосуванні політичних ідей Спінози сила перетворилася на завоювання, а завоювання стали чимось на зразок єдиного критерію суджень про природні якості й переваги людей і народів. У цьому можна розпізнати перші ознаки тієї жінки натуралістичних трансформацій, яких мала зазнавати доктрина сили—права. На користь цього міркування свідчить те, що Буленівське був одним із видатних візюнерів свого часу, і його напад на християнську церкву навард чи були вмотивовані самим лише антиклерикалізмом.

Однак у теорії Буленівське все ще йдеться про народи, а не про раси; вона виводить права вільного народу з історичного чину, завоювання, а не з фактичного факту — хоч цей історичний чин вже має певний вплив на природні якості переможеного народу. Вона виходить два різних народи у Франції на протилежну новій національній ідеї, до певної міри втілюваній абсолютною монархією в союзі з Третім Станом. Буленівське виступив проти нації, коли ідея національної державності сприймалася як нова й революційна, але ще не продемонструвала, як за часів Французької революції, наскільки тісно вона пов'язана з демократичною формою правління. Буленівське готував свою країну до громадянської війни, не уявляючи, що означає «громадянська війна». Він був представником багатьох із-поміж янті, хто вважав себе не частиною нації, а окремою панівною кастою, яка мала набагато більше спільного з іноземцями «того ж рівня й станування», ніж зі своїми співвітчизниками. Саме ці антинціональні тенденції справили вплив на середовище *émigrés*¹ і, зрештою, були утілювані новими, відверто расистськими теоріями наприкінці XIX ст.

Лише після того, як справжній революційний вибух змусив численну французьку знать шукати прихистку в Німеччині й Англії, ідеї Буленівське виявилися корисними як політична зброя. Увесь цей час його вплив на французьку аристократію зберігався, як видно з праць нішого графа, Добуа-Пансея², який намагався навіть ще тісніше пов'язати французьку аристократію з її континентальними побратимами. Напередодні революції цей речник французького феодалізму настільки відчував небезпеку, що сподівався на

¹ *Émigrés* (Фр.) — *Аристократи*.

² *Dubouat-Nancy L. G. Les origines de l'Ancien gouvernement de la France, de l'Allemagne et de l'Italie.* — 1799.

«створення своєрідного інтернаціоналу аристократії варварського походження»¹¹, а з огляду на те, що доводилося розраховувати лише на допомогу німецької знаті, то і в цьому випадку справжні витoki французької нації проголошувалися одниними з німцями, а французькі нижчі класи — хоч і не рабами васе, але вільними не за шлюбними, а за «*affranchissement*», із малості вільних від народження, тобто знаті. Деякі роки по тому французи витягали спробувати таки організувати інтернаціонал аристократів, щоб покласти край бунтові тих, кого вони вважали понесленими чужинцями. І хоч практичний біс цих спроб згнав нищівної катастрофи під Вальмі, такі емігранти, як Шарль Франсуа Домінік де Вільє, який близько 1800 р. протиставляв «галло-романців» германцям, або Вільгельм Аалтер, який десятиріччя позніше мріяв про федерацію всіх німецьких народів¹², не встигли порити. Імовірно, їм ніколи не спадало на думку, що вони були фактично традиціями, через настільки тверде своє переконання, що Французька революція — це «війна між чужими народами», як нібито гірше відомося Франсуа Гю.

Якщо Бузенвільє, зі своєю певною розсудливістю менш буремного часу, обгрунтовував права знаті лише правом завоювання, не прикидаючи прямо самої природи іншої, переможеної нації, то граф Монлозьє, одна з досить сумнівних постатей серед французьких витягів, відверто висловлював своє презирство до цього «нового народу, що постав із рабів... [сумнів] всіх племен і всіх часів»¹³. Часи явно змінюлися, і знать, яка тепер уже не належала до нездоланного племені, тавож мала змінитися. Вона відмовилася від такої дорогої для Бузенвільє і навіть для Монтеск'є старої ідеї про те, що саме лише завоювання, *fortune des armes*¹⁴, визначає людську долю. Для теоретиків ідеологій Вальмі настало у той момент, коли аббат Сієєс у своєму знаменитому памфлеті закликав Третій Стан «введати назив у дісі Франковії всі ті роди, що дотримуються абсурдних домагань на походження від племені завойовників та успадкування його прав»¹⁵.

Досить дивно, що, починаючи із цих лавних часів, коли французька знать у своїй класовій боротьбі проти буржуазії відкрила, що вона належить до іншої нації, має іншу генеалогію і тісніше пов'язана з інтернаціональною кастою, ніж із французькою землею, усі французькі расові теорії підтримували

¹¹ *Seillière E. Op. cit.* — P. XXXII.

¹² Звіданням, віднавідуванням (Фр.) — (Прим. пер.).

¹³ Діс: *Admirer R. Sociologie infantile.* — P. 1912. — Vol. 2. — P. 113.

¹⁴ Навіть у витягні Монлозьє зберігає тісні зв'язки з початковим французьким мислєм Фуке, який доводив позитивну природу французької кастої. Притом він описує тісним аттиком Непомуча у французькому, якому євті Олив. *Revue de J. Le Comte de Montlosier, 1931. Sinar T. Op. cit.* — P. 71.

¹⁵ Усіх зброї (Фр.) — (Прим. пер.).

¹⁶ Надієся про бронзу *Siéyes E. J. Qu'est-ce que le Tiers Etat?* (1789), анблїковану перекладом Французької революції. Цит. за: *Clapham J. R. The Abbé Siéyes.* — L., 1912. — P. 62.

германізм або принаймні перевагу нордичних народів над власними співвітчизниками. Бо, якщо подивимося на Французької революції подумки отожденовали себе з Римом, то не тому, що протиставляли «германізму» своєї знаті «латинізму» Третього Стану, а тому, що відчували себе духовними спадкоємцями римських республіканців. Ця історична претензія, на відміну від плеємінної ідентифікації знаті, можливо, є давнішою причиною, що перешкодила «латинізму» самому стати однією з расових доктрин. У будь-якому разі, хоч би як парадоксально це звучало, французи раніше, ніж німці або англійці, почали маршувати на цій *idée fixe* германської вищості¹⁵. Не змінило напрямку расових ідеологій у Франції в народження услід за поразкою Пруссії 1806 року германської плеємінної самосвідомості, спрямованої прямо проти французів. У 40-х рр. XIX ст. Огюстен Тієррі все ще дотримувався визначення за класами і расами та розрізняв «германську знать» і «кельтську буржуазію»¹⁶, а лівий дворянин, граф де Реміза проголошував германське походження європейської аристократії. Нарешті, граф де Гобіно розвивав уже давно загальним сприйняту французькою знаттю точку зору в повноцінну історичну теорію, претензуючи на відкриття таємничого закону падіння цивілізації і піднесення історії до рангу природничої науки. На ньому закінчився перший етап розвитку расового мислення й почався другий, вплив якого відштовхується аж до 20-х рр. XX ст.

2. Расова єдність замість національного зв'язування

У Німеччині не було расового напрямку мислення до розгону старої пруської армії Наполеоном. Своєю першою він завдачує скоріше пруським патріотам і політичному романтизму, ніж знаті та її речникам. На відміну від французької різниці расового мислення як знаряддя громадянської війни і розколу нації, німецький расовий підхід було вищайшло в зусиллях згуртувати народ на боротьбу проти іноземного панування. Його творці не шукали союзників-за кордоном, а хотіли пробудити в народі усвідомлення єдності походження. Цим практично виключалася знать з її сумнозвісно космополітичними стосунками — шоправда, менш характерними для пруського юнкерства, ніж для іншої європейської знаті; у будь-якому випадку, виключалася можливість расового підходу, що ґрунтується на найнижчійковішому класі народу.

Оскільки німецький расовий підхід супроводжувався довготривалими нещасливими спробами об'єднання чисельних німецьких держав, він залишався на сполі рівній стадіїх шкелітних тісно пов'язаним і загальнішими національними почуттями, що досить важко розрізняти звичайний націоналізм і яний

¹⁵ *Die deutsche Nation* (Фр.). — (Прус. вер.).

¹⁶ «Історичне арійство бере свій початок у феодальній XVIII ст. й відкривається германізму XIX ст.» (*Seillière E. Op. cit.* — Р. II).

¹⁷ *Thierry A. Lettres sur l'histoire de France*. 1840.

расизм. Нешкідливі національні почуття знаходили вираз у тому, що ми нині сприймаємо як расистські висловни, тож навіть історики, які отожденоють німецький ризикона расизму ХХ ст. зі своєрідною мовою німецького націоналізму, дивним чином почали плутати навігом із німецьким націоналізмом. Цим вони прислужуються до недооцінки величезної міжнародної принаближеності гідлерівської пропаганди. Ці особливі умови для німецького націоналізму зазнали зміни тільки після справжнього об'єднання нації 1870 р. і повного розвитку німецького расизму внаслідок із німецьким імперіалізмом. Від цього раннього періоду, однак, зберігається чимало особливостей, що залиналися важливими для специфічно німецького ризикона расового мислення.

На протязі французької, прусської знати усвідомлювала тісний зв'язок своїх інтересів зі становим абсолютної монархії, і, принаймні і часів Фрідріха II, шукала визнання в образі законного представника всієї нації. За винятком короткого періоду прусських реформ (1808—1812), прусська знать ніколи не боялася ні піднесення класу буржуазії, якому забалося б перебрати владу, ні коаліції між середніми класами і правлячою династією. Незважаючи на всі тусили реформаторів, прусський король, до 1809 р. найбільший у країні землевласник, залишався «першим серед рівних». Тому расове мислення розвивалося поза знаттю, як зброя певних націоналістів, які хотіли об'єднання всіх германомовних народів і внаслідок цього наголошували на спільному походженні. Вони були лібералами в тому сенсі, що читали певний опривитий владі прусських віверів. Пова ця спільність походження визначалася спільністю мови, наврад чи можна було говорити про расове мислення¹⁷.

Примітно, що тільки після 1814 р. ця спільність походження стала часто описуватися в термінології «кровної спорідненості», родових зв'язків, плеємінної єдності, незмішаного походження. Ці визначення, які майже одночасно з'явилися в працях католика Йозефа Герресса й націоналістичних лібералів на тралок Ернста Моріца Арндта чи Ф.Л. Яна, свідчать про цілковитий крах сподівань пробудити в німецькому народі справжній національний почуття. Із цього краху спробу підняти народ до національної державності, із браку спільної історичної пам'яті й очевидної байдужості народу до спільної історичної долі в майбутньому зродилася натуралістична апеляція до плеємінних інстинктів як можливої підміни того, в чому весь сміт збачав славетну міць французької національної державності. Органічну теорію історії, за якою «кожен плеєм'я становить окрему, довершену цілісність»¹⁸, винайшли люди, які потребували ідеологічних визначень національної єдності на заміну національній

¹⁷ Так було, наприклад, і в випадку з «Philosophische Vorlesungen aus den Jahren 1804—1806 (Bd. 2, S. 357) Фрідріха Шлегеля. Це ж справді видно і у праці Ернста Моріца Арндта (англ.: *Poind & P. Arndt and the national awakening in Germany*. — N.Y., 1925. — P. 116 ff.). Навіть Фохте, на якого зараз посилаються усі гравці німецького расового мислення, наврад чи коли-небудь походив із цієї націоналістичної.

¹⁸ Goerres J. (Rheinischer Merkur. — 1814. — № 25).

державності. Саме марність націоналізму змусила Арендту запитати, що німцям, — які, мабуть, остаточно втратили органічну єдність, — випало щастя бути частим, немішаним плем'ям, «справжнім народом»¹⁷.

Органічно-натуралістичні визначення народів — дуже характерна особливість німецьких ідеологій і німецького історизму. Вони, однак, ще не справжній расизм, бо ті, хто послуговувався ними «расовими» поняттями, усе ще підтримували й центральну опору справжньої національної державності — рівність усіх народів. Так, у тій самій статті, де Ф. Ян порівнює закони народів із законами тваринного світу, він наголошує на справжній рівності розмаїтих народів, у цілковитій множинності яких тільки й можна побачити людство¹⁸. Арендт же, який згодом надто симпатизував національно-визвольним рухам поляків та італійців, наголосив: «Нехай буде проклятий кожен, хто підкорив би інші народи і права їх ним»¹⁹. Оскільки німецькі національні почуття були результатом не справжнього національного розвитку, а, скоріше, реакції на іноземну окупацію²⁰, націоналістичні доктрини мали своєрідний негативний характер, бо призначалися для оточення народу стіною, на зразок кордону, який неможливо було чітко окреслити — ні географічно, ні історично.

Якщо у своїй ранній французько-аристократичній формі расове мислення було винайдене як засіб внутрішньої розмежування й обернулося на зброю для громадянської війни, то рання форма німецької расової теорії була винайдена як засіб до внутрішньої національної єдності й обернулася на зброю національних воєн. Як зазначив французький мистецтвозець, викладач класу французької мови, зробив би цю зброю непридатною, якщо б її не відродили вороги Гетьманської Республіки, так само й органічна теорія історії після завершення національного об'єднання Німеччини втратила б своє значення, якщо її не побажали оживити сучасні імпералістичні проєктери, аби залучити на свій бік народ і сховати свої огидні обличчя під респектабельною маскою націоналізму. Це не стосується нішого джерела німецького расизму, жер хоч і здається віддаленим

¹⁷ Arendt E. M. *Phantasien zur Berechtigung der Urteile über künftige deutsche Verfassungen*. — 1813.

¹⁸ «Тисячі змішаної народи не мають справжньої продуктивної єдності: так само й єдиний народ не має власне народного відродження... Французі тільки мертвий, немішаний раса вимирає. Одні йому кожен народ, що вимирає, — нещастя для людства... Людська множинність не може виражатися в якомусь одному народі» (*Jahn F. J., Deutsches Volkstum*. — 1810).

Те ж саме відомо й про Гердера, який, визнаючи на своє натуралістичне визначення народів «народів (усі члени об'єднані спільним етнічним зв'язком)», все ж справді націоналістичним принципом, який закликає: «Жодна з ілюзій не має права падавати над німцем» (*Goetzes J. Op. cit.*).

¹⁹ Arendt E. M. *Blick aus der Zeit auf die Zeit*. — 1814.

²⁰ Тільки після того, як Австрія і Пруссія втратили після народної боротьби, а після поразки в громадянській війні Німеччину, коли Німеччина застала завоювання й підкорення, для них цю єдність стали сприймати як «неподільну». — див. E. M. Arendt у своїй праці *«Erinnerungen aus Schweden»* (1818. — S. 82).

від політичної свенні, але справді набагато сильніший і глибший вплив на пізніші політичні ідеології.

Політичний романтизм звинувачували у виниклоді расового мислення, як його звинувачували й мали підстави звинувачувати у виниклоді будь-яких інших безвідповідальних підходів. Адам Міклер і Фрідріх Шлегель засвідчують найвищу міру загальної трайальності сучасної думки, за якої майже будь-яка думка цінна тимчасово захоплювати простір. Жодна реальна річ, жодна політична подія, жодна політична ідея не були убезпечені від всесвітньої й руйнівної мандрі, з якою ці перші ерудити безмінно випускали нові оригінальні можливості для нових оригінальних поглядів. «Світ мусить бути романтизований», — висловлював не Номаліс, бажаючи «наділити високим сенсом звичайне, таємничою зовнішністю — пересічне, достоїнством невідомого — добре відоме»²¹. Одним із таких романтизованих об'єктів був народ: об'єктом, що міг бути кимсь перетворений на державу або на ім'я, або на життя... на будь-що інше, — як у давніші часи — на все, що випадково спало на думку одному із цих інтелектуалів, або — згодом, коли вони з розумом пізнавали клопоти про хліб насущний — ім'ям завоював всійсь тронівитий покровитель»²². Тому майже неможливо вичити розвиток будь-якої із цих вільно конкуруючих думок, на які таке багате ХІХ ст., не наражаючись на романтизм з його німецькому вигляді.

Насправді, ці перші сучасні інтелектуали прислухалися до вироблення не так яззось єдиного погляду, як до загальної ментальності помісних німецьких учених; ці ж останні не раз доводили, що навряд чи знайдеться така ідеологія, якої вони охоче не підкоряться, якщо від загрозою оминється та єдина реальність, з якою не може не рахуватися навіть романтик, — реальність власного становища. Для такого особливого поведження романтизм, необмежено ідентифікуючи «особистість» індивіда, сама довідність поведінки якого стає доказом геніальності, надання чудовий привід. Усе, що слугувало так званій творчій «владі» особи, а саме — цілковито довідний гри її «ідей», могло стати осердям цілої системи поставки на життя і світ.

Цей внутрішньо «класичний» романтичному культу особистості цинізм зробив можливими деякі сучасні підходи, що поширилися серед інтелектуалів. Їх досить добре репрезентував один з останніх символізмів цього напрямку — Муссоїні, коли говорив про себе як про «аристократа й демократа, революціонера й реакціонера, пролетаря й антипролетаря, пацифіста й антипацифіста» водночас. Нешадний індивідуалізм романтизму ніколи не означав нічого серйознішого за можливість «можному вільно створювати для себе свою власну

²¹ *Notizn: Neue Fragmentsammlung* (1798) // *Schriften*. — Leipzig, 1929. — Bd. 2. — S. 333.

²² Про романтичний настрій в Німеччині див.: *Schmitt C. Politische Romantik*. — München, 1923.

(ідеологію). В експерименті Муссоліні була новим лише «спроба впровадити цей принцип у життя з усією можливою енергією»²⁵.

У цьому зв'язку вродженням «релятивізму» можна майже знехтувати прямим внеском романтизму в розвиток расового напрямку мислення. В анархічній грі, за правилами якої кожен шометі може мати припайний одну особисту й довідну думку, зрозуміло, було майже природною річчю, що будь-який мислимий потяг буде сформульовано й належним чином відшкодує друком. Набагато характернішою, ніж цей хаос, була засаднича віра в особистість як саму по собі кінцеву мету. У Німеччині, де конфлікт між знаттю й міщинським середнім класом ливався не розгрітуватися на політичній сцені, поклонаючи особистості виникло як єдиний засіб осягти бодай щось на зразок соціальної ємнісності. Панівний клас країни відверто демонстрував своє традиційне презирство до діючої діяльності й нехотів до спілкування з гендзярами, попри те, що мали більше багатства й ашу у останніх, ніж не так уже й легко було знайти засоби до набуття певної самоповаги. Безнадійність ставлення досить переконливо передає класичний німецький *Bildungsroman* «Ріки життя Вільгельма Мейстера», де герої із середнього класу виховують дворяни й актори, бо у своєму власному суспільному середовищі буржуа не має «особистості».

Німецькі інтелектуали, хоча й навряд чи підтримували політичну боротьбу за інтереси середніх класів, до яких належали, вели, однак, відчайдушну і, на жаль, надзвичайно успішну боротьбу за соціальний статус. Навіть ті, хто виступав на захист знаті, відчували, що на карту поставлено їхні власні інтереси, як тільки йшлося про соціальну ієрархію. Щоб змагатися з правдами і жостями, які визначалися народженням, вони ввели нове поняття — «природжена індивідуальність», яке добуло загальне визнання буржуазного суспільства. Як і титул спадкоємця дивного роду, «природжена індивідуальність» випадала народженням, а не заслугами. Так само, як брак для формування нашої сучасної історії згубно додали за допомогою біологічного поняття органічного розвитку, так і в соціальній сфері сама природа начебто наділяла титулом, якщо політична реальність у ньому відмовляла. Ліберальні письменники недовго почали вихвалитися «справжньою шляхетністю» на відміну від підптанних титулів барона тощо, які можна дати і забрати, й проголошували, як наслідок, що їхні природні привілеї на зразок «внутрішньої сили або генію», не зобов'язані своєю появою жодним людським діянням²⁶.

²⁵ *Mussolini, B. Relativismo e Fascismo // Discorsi*. — Milano, 1924 (цит. за: Neumann F. *Reichsmittel*, 1942. — P. 462—463).

²⁶ Освітній роман (Нім.). — *Шпринг. пер.*

²⁷ Див. дуже цікавий памфлет проти дворянства ліберального письменника Бухгольда (*Buchholz: F. Untersuchungen über den Geburtsadel*. — B., 1807. — S. 681); «Справжня шляхетність не може бути ні надана, ні відібрана, бо ж, як місія і геній, вона постогне і згине сама по собі».

Негайно виявився дискримінаційний аспект цього нового соціального поняття. Протягом тривалого періоду існування значимого побутового антисемітизму, який винятково відносеннєвактивістсько і підготував його використання як політичної зброї, саме брак «природженої індивідуальності», природжений брак тактовності, природжена нездатність до продуктивної діяльності і природжена соціальність до гендерства тоно відрізняли поведінку єврейського діла від поведінки його перестічного колеги. У тарчизній саробі мобілізувати проти кастової зарозумілості юнкерів якесь власне почуття гордості і не пасмілюючись, одиак, обстоювати політичне лідерство, буржуазія від самого початку могла поглядати зверхньо не так на власні юнкері класи, як просто на інші народи. Найнамісншою із цих сароб є невеличкий твір Клемента Брентано²⁷, спеціально написаний ним для ультраіраціоналістичного клубу неіаівоніків Наполеона, що зібралися 1808 р. під нимською «Die Christlich-Deutsche Tischgesellschaft». У вельми вишуканий і дотенний манері Брентано розкриває контраст між «природженою індивідуальністю» справжньої особистості й «філістером», якого відразу ж отождєєє із французом або євреем. Згодом німецький буржуа намагався принаймні привласнити іншим народам усі властивості, які дворянство зневажало як типово буржуазні — спершу французам, потім англійцям і в усі члєє євреем. Що ж до таємничих властивостей, яких набуває з народженням «природжена індивідуальність», то це були точнісінько ті якості, які справжні юнкери приписували собі.

Хоч у такий спосіб норми знаті й прислужилися до становлення расового мислення, самі юнкери не зробили практично нічого для оформлення подібної ментальності. Єдиний у ці часи юнкер, який створив власну політичну теорію, Людвіг фон дер Марвіц, ніколи не послуговувався расовою термінологією. За його уявленням, нації розрізнялися за мовою — за дузовими, а не фізичними ознаками, і хоч він був якимсь супротивником Французької революції, ти говорив як Робесп'єр, коли йшлося про можливість агресії одної нації проти іншої: «Того, хто націлюється на розширення своїх кордонів, слід вважати віроломним зрадником цілої європейської співдружності держав»²⁸. Адам Мюллер наполягав на чистоті походження як критерії інакшєства, а Гаддерішон дає констатувати факту панування сильшого над немичним, оголошуючи це природним законом. Звичайно ж, знаті, захоплюю аплодувала, дізнавшись, що утуртання нею влади було не тільки законною, а й відповідає природним законам, і внаслідок саме цих буржуазних визначень стала в XIX ст. ретельніше, ніж будь-коли раніше, уникати «мезальянсів»²⁹.

²⁷ Brentano C. von. Der Philister vor, in und nach der Geschichte. — 1811.

²⁸ Християнсько-німецько-ізраїльське товариство (Him.): — *Praxis*, 1801.

²⁹ Marwitz F. A. L. von der. Entwurf eines Friedenspaktes / Ranlow G. Ludwig von der Marwitz and die Anfänge konservativer Politik und Staatsauffassung in Preussen // Historische Studien. — Heft 185. — S. 92.

³⁰ Ditt. Adamm S. Die Stufen des preussischen Konservatismus // Historische Studien. — Heft 190. — B., 1930. — S. 48, 51, 64, 82. Про Адама Мюллєра див.: Elemente der Sozialtheorie. — 1809.

Наполювання на спільності плеємного походження як сутності нації, сформульоване німецькими націоналістами під час і після війни 1814 р., і особлива уява романтиків до природженої індивідуальності й природної шляхетності проклали в Німеччині інтелектуальний шлях расовому мисленню. Із першого виростає організація історії з її природними шляхами, з другого постає наприкінці століття гротескний гомункулус надлюдина, самою природою призначеної правити світом. Поки ці тенденції розвивалися пліч-о-пліч, вони були всього лише тимчасовим засобом утечі від подвійної реальності. Але, об'єднавшись, вони утворили саму основу расизму як довершеної ідеології. Трапилося це вперше, однак, не в Німеччині, а у Франції, і було творцями не інтелектуала із середнього класу, а обдарованого й розмарованого аристократа — графа де Гобіно.

3. Новий ключ до історії

1853 р. граф Жозеф Артур де Гобіно опублікував свою працю «Про нерівність людських рас», яка лише через 50 років, на зламі століть, стала своєрідним підручником для расових теорій в історії. Перша ж фраза цієї чотиритомної роботи: «Падіння цивілізації є найразючішим і, відносно, найбільш неповторним явищем історії»¹⁶. — читає виклик на істотно нове й повочасне занекавлення автора, на новий песимістичний настрій, якої пронизує його роботу і становить ідеологічну силу, злину об'єднати всі попередні чинники й протилежні погляди. Звичайно, людство з давніх-давен хотіло знати якомога більше про стародавні культури, загиблі імперії та зниклі народи, але ніхто до Гобіно не подав знайти саму-самісіньку причину, саму силу, що повсюди й завжди визначає піднесення й падіння цивілізацій. Словом, що учення про застатки мають якоюсь дуже тісний зв'язок із расовим мисленням. Зовсім не випадково нічий з ранніх «віруючих у расу», Бенджамін Дізраелі, так само захоплювався занепадом культур, тоді як Гегель, чия філософія, ідеї більшого, мала справу з диалектичним законом історичного розвитку, ніколи не дивився піднесенням і падінням культур або яким-небудь законом, який пояснював би шибень нації. Гобіно ж продемонстрував саме такий закон. Поза впливом дарвінізму чи якоїсь іншої еволюційної теорії, цей історик пишався впровадженням історії в сім'ю природничих наук, виявленням природного закону розвитку всіх подій, зведенням усіх духовних проявів і всіх культурних явищ до чогось такого, «що засобами точної науки можуть бачити наші очі, чути наші вуха й торкати наші руки».

Найдивнішим аспектом його теорії, що уявлявся в середині оптимістичного XIX ст., є той факт, що автор захоплюється занепадом цивілізацій і мало цікавиться їх піднесенням. Під час написання своєї праці Гобіно не замислювався

¹⁶ *Op. cit.* — Gobineau J. A. de. The inequality of human races. — 1915.

над можливим застосуванням його теорії в реальній політиці і тому мав можливість малювати невід'ємні зловісні наслідки свого закону занепаду. На відміну від Шпенгера, який провіщує занепад тільки західної культури, Гобіно з «вишуканою» точністю передбачає не менш ніж цілковите знищення Людини — або, за його словами, людського роду — з лиця землі. Співставивши заново чотири томи людської історії, він робить висновок: «Систематично визначити загальну тривалість у 12—14 тисяч років для людського панування на землі, доба якого поділяється на два періоди: перший занув і соціалізована юність... другий, розпочався і стане свідком свадного руху до старечої немочи».

Справедливо зазначалося, що Гобіно за 30 років до Нішше займався проблемою «*décadence*»¹¹. Відмінність, однак, полягає в тому, що Нішше вже мав основний досвід європейського декадентства, бо писав він у розпаді цього руху, представленого Бодлером у Франції, Свінберном в Англії та Вагнером у Німеччині. Гобіно ж навіряд чи був знайомий із розмаїттям модерного *toedum vitae*¹², і його слід розглядати як останнього спадкоємця Буленвієля і французької емігрантської знаті, які без психологічних тонкощів, просто (і небезпідставно) побоювалися за долю аристократії як касті. Із певною найістинію він сприйняв майже буквально теорії XVIII ст. щодо походження французького народу: буржуа — нащадки галло-романських рабів, знать — германців¹³. Те саме стосується і його твердження про інтернаціональний характер знаті. Модерністичний аспект його теорій пов'язується з тим фактом, що він, можливо, був самозванцем (його французький титул більш ніж сумнівний); що він настільки перебільшував і довільно-тлумачив старі звичини, що вони ставали відверто сміховинними — він сам претендував на генеалогію, яка через якогося скандинавського пірата йшла від Одіна: «Я теж належу до раси богів»¹⁴. Але справжнє його значення полягає в тому, що в розпаді панування прогресистських ідеологій він пророкував приреченість, кінець людства внаслідок поступової природної катастрофи. Коли Гобіно розпочинав свою роботу за часів буржуазного жару Люї Філіппа, доля знаті здавалася вирішеною. Їй більше не треба було боятися перемоги Третього Стану — вона й так сталася, і знаті залишалося тільки скаржитися. Скрута знаті, як її вирізав Гобіно, часом дуже близька до великого відчаю поетів декадансу, які кількама десятилями років по тому оспівували злинуність усього людського — *les veiges d'antan*, минулорічні сніги. Що ж до самого Гобіно, то ця близькість є радше випадковою, але цілком відзначити, що як тільки вона виникла, ніщо вже не могло перешкодити таким зовсім респектабельним інтелектуалам злам століття, як

¹¹ Занепад (Фр.). — (Прим. пер.).

¹² Дале: *Drexler R. La vie et les prophéties du Comte de Gobineau*. — P., 1905 // *Cahiers de la quinzaine*. — Ser. 6. — Cah. 16. — P. 36.

¹³ Галування жонгом (Лат.). — (Прим. пер.).

¹⁴ *Gobineau J.-A. de. Essai sur l'inégalité des races humaines*. — 1853. — Vol. 2. — L. 4. — P. 445; cf.: *Qui est arrivé à la France en 1870* // *Europe*. — 1923.

¹⁵ *Dusberg J. Le Comte de Gobineau* // *Revue Générale*. — 1939.

Робер Дрейфус у Франції або Томас Манн у Німеччині, поставитися до цього нападка Одіна цілком серйозно. Задомго до того, як захлине й смішне сполучилося в неймовірну для людини суміш, яка стала відмітною ознакою ХХ ст., смішне вже втратило свою здатність убивати.

Своєю запізнілою славою Гобіно завдячував також особливому песимістичному настрою, активному відчаю останніх десятиріч свого століття. Це не обов'язково означає, що він сам був представцем покоління «веселого танцю смерті й торгівлі» (Джозеф Конрад). Він не був ні згрішним дічем, який вірив у шпирисминство, ні поетом, який анхалав смерть. Був він усього лише дивним покрутом розчарованого аристократа й романтичного інтелектуала, який винаймав расизм майже випадково. Сталося це, коли він побачив, що вже не можна просто сприймати попередні теорії про два народи Франції, і що з огляду на зміну обставин йому слід перепитати старе уявлення, що країнці люди неодмінно перебувають на вершині єврейства. На сумну протилугу своїм учителям, він мав похитовати, чому країнці люди, знать, не могли навіть сподіватися повернути собі колишнє становище. Крок за кроком він прирівнював падіння своєї касты до падіння Франції, потім — західної цивілізації, а потім — і людського людства. Отак він зробив відкриття, за яке його так шанували пізніші циньменники й біографи, що падіння цивілізацій відбувається через виродження раси, а раса латинна через змішування крові. Цим передбачається, що при змішуванні перенагу завжди отримує нижча раса. Така аргументація, що стала майже биналітетом в наступному столітті, ніяк не узгоджувалася із прогресистськими ідеями сучасників Гобіно, якими незабаром опосередила ще одна *idée fixe* — «визволення найпритисочениших». Ліберальний оптимізм буржуазії-переможниці потребував не ключа до історії і не доказу неминучого занепаду, а нового виставлення вищеїї сили — права. Гобіно марно намагався завоювати ширшу аудиторію, втрутавшись у суперечки з приводу роболасництва в Америці і побудувавши свою систему міркувань на засадничому конфлікті між білими й чорними. Йому довелося чекати майже 50 років, щоб загогнати успіху серед еліти, і лише після Першої світової війни з її хвилею філософії смерті його праці змогли претендувати на широкую популярність.³⁴

Насправді Гобіно шукав у політиці визначення і створення «еліти» на заміну аристократії. Замість окремих парій він запропонував «расу парій», дрітців, котрі, як він стверджував, через демократію опинилися під загрозом поглинання нижчими неарійськими класами. Поняття раси зробило можливим органі-

³⁴ Див. прикладом намір Гобіно член французького журналу «Esprit» за 1921 рік, особливо статтю Клемента Сернаїна де Гобіно «Le Gobiennisme et la pensée moderne», «і все-таки лише...» в розпалі війни мав право на думку, що парії «Про раси» нахилила прохвильно Гітлера, яка сама майже повністю невідома події, що сталося на наших очах... Йі зі згадуванням помітив, що що думку піділляв майже «аністатів». По війні і помітив, що маю не для всього мовчазного зникнення праці Гобіно стали одкровеннями».

тувати «природжені індивідуальності» німецького романтизму, визнати їх як представників природної аристократії, покликані панувати над усіма іншими. Якщо раса або суміш рас є для Гобіно всеосягаючим чинником, — а Гобіно не передбачав існування «чистих» порід — то можна стверджувати, що фізична вищість знайде вияв у кожній особі, незалежно від її нинішнього соціального становища, що кожна виняткова людина належить до «справжніх синів... Меркитів, що вижили», «синів королів». Завдяки расі сформується «еліта», що могла б претендувати на давні прерогативи феодальних родів-тілжих на тій підставі, що «члени її відчувають себе шляхетними»; сприйняття расової ідеології саме по собі стало вирішальним доказом «чистотворності» особи, того, що в її жилах тече «облагити кров», і що вище походження передбачає й вищі права. Виходить, що з однієї політичної поці — занепаду знаті — граф винив два наслідки, котрі суперечать один одному: згасання людського роду й утворення нової природної аристократії. Але він не довів до практичного втілення свого вчення, що розв'язало ці внутрішні суперечності: нова расова аристократія почала на ділі здійснювати «неминуче» згасання людства у неадекватних зусиллях до його знищення.

Наступуючи приклад своїх попередників, французької емігрантської знаті, Гобіно бачив у своїй расовій еліті опору не тільки проти демократії, а й проти «хвилящої жадливості» патріотизму¹⁵. А через те, що Франція все ще називалася «*patrie par excellence*», бо її уряд — королівський, імператорський чи то республіканський — продовжував ґрунтуватися на внутрішньо притаманній людям рівності, і тому, що найгірше, вона була єдиною в його час країною, де навіть люди з чорною шкірою могли користуватися громадянськими правами, то для Гобіно цілком природним було виняяти доказність не до французького народу, а до англійців, а пізніше, після поразки Франції 1871 р., до німців¹⁶. І цей брак єдності не можна назвати випадковим, а опортунізмом — нещасним збігом. Стара приказка про те, що успіх тягне за собою новий успіх, має на увазі людей, що звикли легко й довільно змінювати свої думки. Ідеологи, які претендують на володіння ключем до реальності, змушені змінювати свої погляди в кожному конкретному випадку відповідно до останніх подій і не можуть дозволити собі конфлікт зі своїм вічно мінливим божеством —

¹⁵ *Gobineau J. A. de Op. cit. — Vol. 2. — L. 4. — P. 440* і прим. на Р. 442: «*Слава patrie*... цюв забуло значення тільки після того, як підписали і забули позитивної ролі еліти-романської верстви. З її первинного патріотизму нову став чеснішою».

¹⁶ Виокремлю «батьківщина» (Фр.) — (Прим. пер.).

¹⁷ Див.: *Seillière E. Op. cit. Vol. 1. Le Comte de Gobineau et l'Argentine historique.* — Р. 12: «У іршії «При нерівності людських рас» (Немеччина, ледь германська, кобатою більш германською є Великабританія... Значайно, пізніше Гобіно змінив погляди, але під впливом успіху». Цікаво, що Сел'єр, який протиставлює свої дослідження став палким прихильником гобінізму — «інтелектуальної атмосфери, до якої, ймовірно, доведеться пристосуватися деяким XX ст» — розглядав успіх як шлях достатньо дійсний для раннього перекладу своїх думок з боку Гобіно.

реальністю. Було б абсурдним вимагати надійності від людей, які за самою суттю своїх переходів зобов'язані випрацювати будь-яку лану ситуації.

Слід визнати, що до того часу, коли напристег, проголосивши себе расовою елітою, відверто обдарували своїм презирством усі народи, а серед них і німецький, найпослідовнішим був саме французький расизм, бо він ніколи не припускався слабкості патріотизму (ця позичка не змінилася навіть під час останньої війни; насправді, *«essence française»* була вже монополією не німців, а радше англієвців, нивелів і норманів, але тація, патріотизм і закон і далі вважалися «слабобондами, фіктивними й номінальними цінностями»³⁷). Навіть Тен твердо вірив у перевагу гетів «германської нації»³⁸, а Ернест Ренан був, імовірно, першим, хто «семітів» протиставив «арійцям» у вирішальному *«diversion du genre humain»*³⁹, хоч він і розглядав цивілізацію як велику виницу силу, що руйнує і місцеві особливості, і початкові расові відмінності⁴⁰. Уся ця расова балаканнина, властива французьким авторам після 1870 р.⁴¹, навіть якщо вони й не були расистами в якомусь прямому сенсі слова, зберігала антинаціональний, прогерманський дух.

Якщо посаджена антинаціональна тенденція гобінізму доводила ворогам французької демократії, а згодом Третій Республіці знаходити справжніх або уявних союзників за межами своєї країни, особлива суміш концепцій раси й «еліти» надала міжнародній інтелігенції нові захоплюючі психологічні ігришки для гри на величезних просторах історії. Гобіноні *«fils des rois»*⁴² були близькими родичами романтичних героїв, святих, геніїв і надлюдей кінця ХІХ ст., кожен з яких навряд чи міг приховати своє німецько-романтичне походження. Внутрішньо властива романтичним поглядам безвідповідальність отримала від запропонованого Гобіно змішування рас новий стимул, бо це змішування демонструвало історичну подію минулого, яку можна було простежити у глибинах власної душі. Це означало, що внутрішнім переживанням можна надати історичного значення, що внутрішній світ людини став історичним бойовищем. «Після того, як я прочитав «Про єврейність...», шоразу якась суперечність охоплювала потаємні джерела мого гетва, я відчував, що в моїй душі точиться невгамовна боротьба між євреями, жовтими, семітами й арійцями»⁴³. За всієї значущості цього й подібних висновків для розуміння ставу

³⁷ Арієвська сутність (Фр.). — (Прим. пер.).

³⁸ Приклади можна навести декілька. Цитату взято з: *Spencer C. Imperialism, Gobinisme en France*. — Р., 1943.

³⁹ Про погляди Тенна див.: *White J. S. Taine on race and gender // Social Research*. — 1943. — Т. 10, квітень.

⁴⁰ Поняття «еліти» (Фр.). — (Прим. пер.).

⁴¹ На думку Гобіно, семіти були білою гібридною расою, породженням змішуванням її єврейської частини. Цього поділяв Ренан, див.: *Renan E. Histoire générale et systématique comparée des langues*. — 1863. — Part 1. — Р. 4, 503 et passim. Аналогічне розрізнення приводило в його роботі: *Renan E. Langues sémitiques*. — Vol. 1. — Р. 18.

⁴² Це дуже добре висвітлено Жак Бароном у зазначений пункт.

⁴³ Свої корені (Фр.). — (Прим. пер.).

⁴⁴ Цим дивиним добродієм є історик і філософ, як відомий посьмертних та історик Елі Фор (Pierre E. Gobinisme et le problème des races // Europe. — 1923).

умів новочасних інтелектуалів, які стали справжніми спадкоємцями романтизму, хоч би яких поглядів вони дотримувалися, такі визнання, однак, засвідчують, по суті, невідданість й політичну невинність цих людей, яких могла повести за собою перші-лішня ідеологія.

4. «Права англієць» проти Прав Людини

Якщо зерна німецького расового мислення були посіяні протягом Наполеонівських воєн, то початки схожих процесів в Англії з'явилися за часів Французької революції. Їх можна простежити до людини, яка рішуче відкинула її як «наївироголомшлівину [кризу], що будь-коли траплялась у світі», — до Едмунда Берка¹². Добре відомий той величезний вплив, який його праця справила на політичну думку не тільки Англії, а й Німеччини. Однак на цьому факті слід особливо наголосити через ту схожість, яка існує між німецьким та англійським расовим мисленням на протилежному французькому різновиду. Ця схожість постає з факту, що обидві країни здобули перемогу над «триколіором» і тому виявляли певну тенденцію до дискримінації ідей *Liberté-Egalité-Fraternité*¹³ як іноземних вигадок. З огляду на те, що в основі англійського суспільства лежала соціальна нерівність, британські консерватори відчували чималі незручності, коли доходило до «прав людини». Згідно з думкою, якої дотримувалися широкі кола торі XIX ст., нерівність була складником англійського національного характеру. Дізраелі знаходив «щось краще, ніж права людини, у правах англійця», а на думку сера Джеймса Стефена, «мало що в історії [вигадалося] таким щирим, як міра, до якої французи дозволяли собі збуджуватися від політичних речей»¹⁴. Це одна з причин, чому англійці могли дозволити собі до кінця XIX ст. розвивати расове мислення національного ґнібу, тоді як у Франції подібні думки відразу показали своє справжнє антинаціональне обличчя.

Головний аргумент Берка проти «абстрактних принципів» Французької революції міститься в такій фразі: «Незмінною політикою нашої конституції завжди було проголошення й утвердження наших свобод як *неподільної спадщини*, що дісталася нам від наших праотців і має бути передана нащадкам — як надбання, що належить тільки народу цього королівства, без жодних посилань на щось інше, загальніше чи попереднє право». Це поняття спадщини, застосоване до самої природи свободи, було тією ідеологічною основою, з якої з часу Французької революції англійський націоналізм набув свою дивну домінку расового почуття. Сформульоване автором, вихідцем із середнього класу, воно означало пряме сприйняття феодального уявлення

¹² Burke E. *Reflections on the Revolution in France* (1790). — N.Y., 1850. — P. 8.

¹³ Свобода — Рівність — Братство (Фр.). — (Права пер.).

¹⁴ Stephen J. F. *Liberty, Equality, Fraternity*. — 1873. — P. 254. Про сера Біонофіназ см.: Disraeli B. *Lord George Bentinck. A Political Biography*. — 1853. — P. 184.

про свободу як загальну суму привілеїв, успадковану разом із землею й титулом. Не затроюючи на права привілейованих класів усереднені англійської нації, Берк поширив принципи цих привілеїв на весь англійський народ, представивши англійців як своєрідну знать серед націй. Звілеє його презирство до тих, хто претендував на привілеї як на права людини — права, про які, на його думку, могло йтися тільки як про «права англійців».

Англійський націоналізм розвивався без серйозних нападів на старі феодальні класи. Це стало можливим тому, що англійські дворяни-дженітри з XVII ст. приймали до своїх дав делалі більше представників вищих верств буржуазії, так що подекуди навіть простоводни ми побитися в лорди. Завдяки цьому процесу зникло багато що з звичайної кастової зарозумілості знаті й витворилося серйозне почуття відповідальності за націю як ціле; із цієї ж причини феодальні уявлення й ментальність легше, ніж деінде, могли справляти вплив на політичні ідеї нижчих класів. Так, поняття спадковості було сприйняте майже без змін і поширене на всю британську «народу». Наслідком цієї асиміляції норм знати було те, що англійський рснovid расового мислення був мало не одержаним теоріями спадковості та їх сучасним відповідником — етнікою.

Відтоді, як європейські народи зробили практичні спроби включити всі народи землі у свої поняття людства, їх бентежили великі фізичні відмінності між ними самими й народами, які вони виявляли на інших континентах⁴¹. Виступивши XVIII ст. ентузіазм із приводу розмаїття, у якому змогли знайти вираження повсюдно ідентичні людська природа й розум, надавав досить тендітну аргументацію відповіді на кардинальне питання про те, чи зберігається християнський принцип єднання й рівності всіх людей, ґрунтований на спільному походженні від однієї перисної пари прабатьків, у серцях тих, хто зіткнувся з племенами, які, наскільки ми знаємо, ніколи самі не знаходили адекватного вираження людському розуму або людським пристрастям — ні у своїх культурних зверненнях, ні у своїх народних звичаях, і які розвинули свої суспільні інституції лише до дуже низького рівня. Ця нова проблема, що постала на історичній сцені Європи й Америки після ближчого знайомства з африканськими племенами, уже спричинила, особливо в Америці й окремих британських володіннях, повернення до форм соціальної організації, які, здавалося, християнство давно й остаточно знищило. Але навіть рабство, хоч, насправді, й ґрунтувалося на суворо расовій основі, до XIX ст. не зробило народи-рабовласників расово свідомими. Протягом XVIII ст. самі американські рабовласники вважали рабство тимчасовою інституцією і бажали поступово

⁴¹ Пряміше, хоч і ниміше відсутня цього внутрішнього етнічного розмаїття можна виявити в багатьох запозичжх висловлюваннях XVIII ст. Висловлювання ці досить важливіми, щоб спеціально згадувати у своєму «Філософському словнику»: «Тільки так, ми бачили, наскільки різні раси, що населяють цьому кулі, і вони повинні мали бути зликувані порівняно вітра і порівняно біологі, коли вони зустрічає» (цитата «Діалог»).

ного скасувати. Більшість із них, імовірно, повторили б усвід за Джефферсоном: «Я тремчу, коли думаю про те, що Бог справедливий».

У Франції, де проблема чорних племен викликала бажання асимілювати й просвітити їх, великий учений Леклерк де Буффон висунув першу класифікацію рас, яка, ґрунтуючись на європейських народах і класифікуючи всі інші за відмінностями від них, стверджувала рівність послідовним зіставленням⁶⁷. XVIII ст., якщо скористатися дивомалою точною фразою Токаїда, «вірною в розмаїтті рас, але в єдності роду людського»⁶⁸. У Німеччині Гердер відмовився використати термін «раса» стосовно людини як «танцює слово», і навіть пераїзав з істориків культури людина, якої скористався класифікацією різних біологічних видів, Густав Клемм⁶⁹, далі показав ідею людина як загальне підґрунтя для своїх досліджень.

Але в Америці й Англії, де люди мали вирішувати проблему співжиття після скасування рабства, справа була значно важчою. Крім Південної Африки, — країни, що відігнала на західний расизм тіньки після «війни за Африку» 80-х рр., ні нації були першими, кому довелося мати справу з расовою проблемою в практичній політиці. Скасування рабства замість того, щоб знайти вихід із наявних серйозних труднощів, загострило внутрішні конфлікти. Особливо це стосується Англії, де «права англійців» не було замінено ніякою новою політичною орієнтацією, яка протистояла б правам людини. Тому скасування рабства в британських володіннях 1834 р. й полеміка, що передувала громадянській війні в Америці, викликали в Англії дуже суперечливу реакцію громадської думки, що стала благодатним ґрунтом для розмаїтих натуралістичних теорій, які постали в ті десятиріччя.

Першу з них представляли полігеністи, які оголосили Біблію книгою благочестивих вигадок і заперечували будь-який зв'язок між людськими «расами». Їхнім головним досягненням було руйнування ідей природного закону як сполучної ланки між усіма людьми й усіма народами. Хоч і не утверджуючи предвизначену расову вищість, полігеністи істотно відокремлювали усі народи один від одного глибоким проваллям фізичної неможливості взаєморозуміння й комунікації. Полігенізм пояснює, чому «Захід є Захід, а Схід є Схід, і разом їм не зійтись», і багато в чому прислужився запобіганню змішанним шлюбам у колоніях та дискримінації осіб мішаного походження. Згідно з полігенізмом, ці люди не є справжніми людськими істотами; вони не належать до жодної раси, а являють собою різновид півлюди, чия «важка катина є театром громадянської війни»⁷⁰.

⁶⁷ *Buffon G. L. L. de Histoire naturelle.* — 1769—1789.

⁶⁸ *Lettres de Alexis de Tocqueville et de Arthur de Gobineau // Revue des Deux Mondes.* — 1803. — Vol. 199, *Discours* 15, *trans.* 1852 p.

⁶⁹ *Klemm G. Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit.* — 1843—1852.

⁷⁰ *Carrhill A. The lost dominion.* — 1924. — P. 131.

І хоч надалі вплив політемізму на англійське расове мислення знизився дуже тривіально, у XIX ст. в царині громадянської думки його впливові перемогла інша теорія. Вона також відштовхувалася від принципу спадковості, але додала до нього політичний принцип XIX ст. — прогрес і доводила протилежного, але набагато переосмисленішого висновку, що людина споріднена не тільки з іншими людьми, а й із тваринним світом, а існування нижчих рас чітко свідчить, що тільки поступове нагромадження відмінностей відділяє людину від тварин, і що над усім жиним панує суверена боротьба за існування. Дарвінізм особливо посилювало те, що він примував старими шляхами доктринари онли — права. Але якщо ця доктрина, коли нею користувалися виключно аристократи, промовляла гордою мовою завоювання, то тепер її перекладали радше прищевеною мовою людей, які зникли до боротьби за хліб існування і пробивалися нагору до відносної надійності існування.

Дарвінізм мав усепереможний успіх, бо на підставі спадковості він надавав ідеологічну зброю прихильникам як расового, так і класового панування, міг бути використаний як в інтересах расової дискримінації, так і проти неї. З політичного погляду, дарвінізм був нейтральним, і не справді спричиняло і розмаїття пацифізму й космополітизму; і найгостріші прояви імперіалістичних ідеологій¹⁶. У 70–80 рр. XIX ст. дарвінізм усе ще залишався майже виступом надбанням утилітаристської антиколоніальної партії в Англії. І перший філософ-еволюціоніст Герберт Спенсер, який розглядав соціологію як частину біології, вважав, що природний відбір сприяє євгенії людства й призведе до встановлення вічного миру. До політичних дискусій дарвінізм додав два важливих поняття: боротьбу за існування з оптимістичним твердженням про обов'язкове й немовільне «вигинавання найпристосованіших» та безмежні можливості, зкладені, здавалося, в своєюж людини із тваринного світу, які започаткували нову «шукану» євгеніку.

Вчення про обов'язкове вигинавання найпристосованіших, з якого випливало, що вищі верстви суспільства саме й суть «найпристосованіші», вмерло разом із доктринально завоювання, а саме тоді, коли становище панівних класів в Англії та англійське панування в колоніальних володіннях перестали бути цілковито надійними й виникли великі сумніви в тому, що «найпристосованіші» залишаться найпристосованішими завтра. Інша частина дарвінізму — вчення про походження людини із тваринного світу, на жаль, вижила. Євгеніка обіцяла подолати тривожну невпевненість теорії вигинавання, за якою було неможливо ні передбачити, хто виявиться найпристосованішим, ні надати націям засоби виробити тривогу пристосованості. Можливі наслідки прикладної євгеніки наголошувалися в Німеччині в 20 рр. як реакція на Шпенстерів «Запад Європи»¹⁷. Потрібно було тікати перетворити процес відбору з природної

¹⁶ Див.: *Die F. Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur.* — Halle, 1928.

¹⁷ Див.: напр.: *Bangert O. Gold Oder Blut.* — 1927; «Току цивілізації може бути нічого» (S. 17).

необхідності, яка діє поза волею людини, на «штучне», свідомо застосовуване фізичне змирення. Євгеніші завжди було притаманне зирцтво, тож цілком характерне раннє зауваження Ернста Геккеля про те, що обивство з милосердя позбавляє «зайвих витрат із боку сім'ї та держави»²¹. Врешті-решт останні прихильники дарвінізму в Німеччині вирішили зовсім залишити поле наукової діяльності, забути про пошуки відсутньої ланки між мавпою та людиною і натомість удатися до практичного перетворення людини на те, що дарвіністи вважали мавпою.

Але ще до того, як нашім у курсі своєї тоталітарної політики спробувати перетворити людину на тварину, були численні спроби на суворо спадковій основі перетворити її на бога²². Не тільки Герберт Спенсер, а й усі ранні еволюціоністи й дарвіністи «однаково сильно вірили в ангельське майбутнє людства, як і в його мавпяче походження»²³. Виявляти, що вибіркове успадкування призведе до «спадкової геніальності»²⁴, а поява аристократії знову виявлялася природним наслідком, але не платіжок, а природного відбору й чистого схрещування. Перетворення цілої нації на природну аристократію, добірні екземпляри якої розвинулися у геніїв і надлюдей, було однією з багатьох «ідей», породжених розмарованими ліберальними інтелектуалами в їхніх кріях про заміну непомітними засобами старих панівних класів новою «еліткою».

²¹ Haeckel E. *Lebenswunder*. — 1904. — S. 128 ff.

²² Майже за століття до того, як еволюціонізм падає в науковій шани, стримуючи голоси застерігати про немовчуї шкідливі цього бачення, яке тоді були ще тільки на стадії чистого уяви. Востер не раз боровся з еволюційними поглядами — див. *ансамблердіанте*. *Philosophie Générale, Métaphysique, Morale et Théologie* // *Oeuvres Complètes*. — 1785. — Vol. 40. — P. 16 ff. У своєму «Філософському словнику», у статті «*Chaine des Etres Créés*» він писав: «Спочатку наша уява виповнюється помилковим перекладом від грубої матерії до матерії організованої, від рослин до зоофітів, від них зоофітів до тварин, від них до людини, від людини до духів, від них духів у повільне повернені знову до нематеріальних субстанцій; і... до самого Бога... Але найважливіший дух, створений Богом, чи може він стати Богом? Чи не нескінченність декого між Богом і ним? Чи не наша прихильність між мавпою і людиною?»

²³ Hayes C. J. *Id.* Op. cit. — P. 11. Гайес справедливо наголошує на суворій життєвій моральності усіх цих перших матеріалістів. Він пояснює «це явище відокремлення моралі від переміщення» тим, «що пізніші епістемологи назвали затримкою в часі» (P. 136). Таке пояснення, однак, викликається застереженням, якщо пригадати, що інші матеріалісти, котрі, як Геккель у Німеччині або Вільям Дарвін у Франції, відокремлялися від споконвітних і послідовних ідей пропагандистської діяльності, не дуже вже постраждали від такої затримки в часі, і що, з іншого боку, їхні супротивники, яких не зачіпали їхні матеріалістичні теорії, як-от баррес і коппелла у Франції, були дуже активними учасниками тих збочених зирств, які охопили Францію за сирині Дребуфа. Рационалізм хитався моральності в західному світі був спротивлений, схоже, не так самостійним розвитком певних «ідей», як низкою певних політичних подій і інших політичних та соціальних проблем, що вистали пороз розбудовування і спонтанним ладом.

²⁴ Так називалася популярна книжка «Геккеля», що вийшла 1869 р. й породила певні творчі і цілі як землі в наступні десятиліття.

Наприкінці століття автори цілком природно розглядали політичні питання з позицій біології та зоології, а зоологія — «Біологічні погляди на нашу цивілізацію», немаче виявилися нескрибний дороговказ для державних діячів⁷⁰. Кожен із них пропонував нові способи контролю й регулювання «виживання найпристосованіших» відповідно до національних інтересів англійського народу⁷¹.

Найнебезпечнішим у цих еволюціоністських теоріях було те, що вони підсунували конвенцію свадковості з напозитанням на важливість особистих досягнень та індивідуальності взаєн, настільки важливих для самоповаги середніх класів у XIX ст. Середній клас хотів мати вчених, здатних довести, що справжні представники нації, у яких уособлюється «геній раси», суть не аристократи, а великі люди. Ці вчені забезпечили ідеальну втечу від політичної відповідальності, «обігруючи» старий вислів Бенджаміна Дізраєлі про те, що велика людина є «усобіленням раси, її добірим екземпляром». Розвиток цієї ідеї «генія» знайшов своє логічне завершення, коли інший прихильник еволюціонізму просто оголосив: «Англієць — це Надакхінна, а історія Англії — це історія її еволюції»⁷².

В англійському расовому мисленні так само, як і в німецькому, важливе те, що воно поставило не в середній класі, а серед авторів ті числа середнього класу, що вони трималося з бажання поновити переваги аристократичних норм на всі класи, і що живилося воно справжніми національними почуттями. У цьому відношенні ідеї Карлейля про генія та героя були, насправді, радше знаряддям «соціального реформатора», ніж ученим «батька британського імперіалізму», як його дуже несправедливо називають⁷³. Його культ героя, якому він швидко знайшов широку популярність як в Англії, так і в Німеччині, мав ті самі джерела, що й культ індивідуальності в німецькому романтизмі. Це було те ж саме утвердження й улавлення кривдливої величі в індивідуальному

⁷⁰ Стаття П. Чарльза Майнса «Biological view of our foreign policy» вийшла друком у англійському «Saturday Review» у лютому 1896 р. До найважливіших подібних праць належать: *Huxley T. The struggle for existence in human society.* — 1888 (головна теза: падіння цивілізації зменшує її сили жити, доки не контролює її наріссує цивілізація); *Kell W. Social evolution.* — 1894; *Crooke J. B. History of intellectual development on the lines of modern evolution.* — 1897—1901. Професор етики в Лондонському університеті Карл Пірсон (*Pearson K. Natural life.* — 1901) був одним із перших, хто описував прогрес у англії безособового людського, що повирає все, що трапляється на його шляху. Чарльз П. Гарріш (*Harvey C. H. The biology of British politics.* — 1904) доводив, що сувереністський «боротьбу за життя» всередині себе, нація може стати непереможною у неминувій боротьбі за існування з іншими державами.

⁷¹ Див., зокрема: *Pearson K. Op. cit.* Але о. Геллсон не риніше заявив: «Я хочу підкреслити той факт, що інстинктивна природна здібність майбутніх поколінь людського роду швидко мірно перебуває під нашим контролем» (*Gibbon F. Hereditary genius.* Ed. 1892. — P. XXVI).

⁷² *Davidson J. Testament of John Davidson.* — 1908.

⁷³ *Biological C. A. Studies in mid-Victorian imperialism.* — 1924. — P. 22-ff.

характері, незалежної від соціального оточення. Серед людей, які вплинули на колоніальний рух від середини XIX ст. й до виникнення справжнього імперіалізму наприкінці цього століття, жодна людина не уникнула впливу Карлейля, але жодну з них не можна звинуватити в прихильності відвертого расизму. Сам Карлейль у своєму есе «Негритянське питання» стурбований тим, як би допомогти Вест-Індії породити «героїв». Чараул Дік, чия «Велика Британія» (1869) іноді сприймається як висток імперіалізму⁷⁸, був переломним радикалом, який прославляв англійських колоністів як частину британської нації на протязі тим, хто вважав за краще донестися на них і на їхні землі зверталося, як просто на колонії. Дж.Р. Сілі, чия книжка «Розширення Англії» (1883) розійшлася у 80 тис. примірників менш ніж за два роки, ще виявляв повагу до індусів як до іноземців і чітко відрізняв їх від «варварів». Навіть Фруд, час захоплення бурями, першим білим народом, незвичайно ізвершеном до плеємінної ідеології расизму, може злитися підозрілим, заперечував надання Південній Африці дуже великих прав, бо «самоврядування в Південній Африці означає б., що європейські колоністи управляють тубільцями, а це не є самоврядування»⁷⁹.

Великою мірою як і в Німеччині, англійський націоналізм був породжений і підтримувався середнім класом, який так ніколи повністю й не емігрувався від землі, а тому дав перші паростки расового мислення. Але на відміну від Німеччини, де через брак єдності постала необхідність створити замість історичних чи географічних реалій ідеологічну етну, Британське острови були цілковито відокремлені від навколишнього світу природними кордонами, й Англії як національній державі треба було винайти теорію єдності людей, які мешкали у розкиданих по всьому світу заморських колоніях, відділених від метрополії тисячами миль. Єдине, що їх пов'язувало, — це спільність походження й мови. Відокремлення Сполучених Штатів показало, що сама собою ця спільність не гарантує плекування, і не тільки Америка, а й інші колонії, хоч і не так запекло, виявили велику схильність розвиватися в інших, ніж метрополія, конституційних ширимах. Щоб зберегти цих колоніальних членів британської нації, Дік під впливом Карлейля, заговорив про «єдність» — термін, який, здавалося, мав повернути назад навіть народ Сполучених Штатів, якому присвячено третину його книги. Будучи радикалом, Дік міг поводитися так, ніби війна за незалежність була не війною між двома націями, а англійським різновидом громадянської війни XVIII ст., у якій він закінчив став на бік республіканців. У цьому й полягав одна з причин того расового факту, що носіями націоналізму в Англії виявилися соціальні реформатори й радикали; вони хотіли зберегти колонії не тільки тому, що ті забезпечували необхідний відтік людей нижчих класів; насправді хотіли зберегти вплив на метрополію,

⁷⁸ «Імперіалізм» почався з книги... Діккенс «Велика Британія» (Dante E. H. The Victorian Illusion. — 1928).

⁷⁹ Froude J. A. Two lectures on South Africa // Froude J. A. Short studies on great subjects. — 1867—1882.

що його чинили ці радикальніші сини Британських островів. Цей мотів сильний у Фруда, який бажав «зібрати водноці, бо вважав за необхідне відтворити там простіший устрій суспільства і швидкіший спосіб життя, ніж ті, що можливі в індустріальній Англії»⁷¹, і він вичерпав шматину на твір Сіла «Розширення Англії»: «Коли ми присівчійлися розподіти всю імперію загальною і всю її називаємо Англією, ми помічаємо, що є також і Сполучені Штати». Хоч би як використовували поняття «саксонство» пізніші політичні публіцисти, у Ділка воно правило за справжнє політичне позначення нації, більше не об'єднує кордонами однієї країни. «На всіх шляхах моїх мандрівок одна ідея була водночас і моїм супутником, і моїм провідником — ключем, що допомагав мені віднайти таємні речі в дивовижних нових землях, — це усвідомлення... величі нашої раси, як вже оперезали землю і, можливо, її судилося покрити її всю» (Передмова). Для Ділка спільне походження, спадщина, «всеня раси» були не фізичною реальністю і не ключем до історії, а дуже потрібним дороговказом у сучасному світі, єдиною надійною ланкою в безмежному просторі.

Через те, що англійські колоністи поширилися по всій землі, сталося так, що найбільш безпечніша конвенція націоналізму — ідея «національної місії» — особливою гострото набула в Англії. Хоч ідея національної місії як така розвивалася тринадцять час без будь-якого расового забарвлення в усіх країнах, де народи прагнули національної державності, тоді вона виявила дивну спорідненість із расистським мисленням. У світлі подальшого досвіду цитовані вище висловлювання англійських націоналістів можуть вважатися крайнім випадком. Самі собою вони не шкідливі, ніж, наприклад, у Франції спадщина Огюста Конта на єдине, організоване і відроджене людство під провідом — *présidence* — Франції⁷². Вони не відмовлялися від ідеї людства, хоч найвищим гарантом для нього бачили Англію. Їм нічого не заважало, як особливо наголошувати саме це націоналістичне уявлення внаслідок притаманного ідеї місії нації руйнування зв'язку між народом і землею — руйнування, що для англійської політики було не пропагандованою ідеологією, а докоханим фактом, з яким мав рахуватися будь-який державний дім. Від майбутніх раюств їх чітко відрізняє те, що ніхто з них будь-коли не мав на увазі дискримінацію інших народів як нижчих рас, нехай тільки тому, що йшлося про такі країни, як Канада й Австралія, які були майже незаселеними і серйозних проблем з населенням не мали.

Тому не випадково, що першим англійським державним діячем, який неодноразово підкреслював свою віру в раси й расову перевагу як визначальний історичний і політичний чинник, була людина, котра, не маючи особливого інтересу до колоній і англійських колоністів — «колоніального багасту, нами не керованому», — хотіла поширити британське імперське володарювання

⁷¹ *Doyle J. C. A. Op. cit.* — P. 199.

⁷² *Comte A. Discours sur l'ensemble du positivisme.* — 1848. — P. 384 ff.

на Азію й насправді силою зміцнювала позиції Великобританії єдиний її колонії, обтяжений прохлосами населення й культури. Саме він, Бенджамін Дізраелі, зробив королеву Англії імператрицею Індії; він був першим англійським державним діячем, який вважав Індію паритетним каменем імперії і прагнув порвати зв'язки, які поглинували англійський народ із ширшими континентальною Європи⁶². Цим він заслав одну з підвалин у досоринні зміни в британському пануванні в Індії. Цією колонією управляли зі значайною неспадністю завойовників — люди, що їх Берк назвав «руйнівниками закону в Індії». Тепер їй належало отримати ретельно сплановану адміністративну систему, яка мала на меті забезпечення постійного управління адміністративними заходами. Цей експеримент поставив Англію перед небезпесою, про яку попереджав Берк: «руйнівники закону в Індії» можуть стати «творцями законів для Англії»⁶³. Бо всі ті, для кого «я історії Англії не було чини, яким можна було б так само заслужено пинатися... як заслужанням Індійський імперії», виражали свободу й рівність «гучними назвами для дрібниць»⁶⁴.

Розпочата Дізраелі політика означала створення в чужій країні виняткової влади, єдиним призначенням якої була не колонізація, а управління. Для реалізації цього задуму, до здійснення якого Дізраелі не довів, расизм мів бути незамінним засобом. Він перелбачав загрозилине перетворення народу з індій на «першокласно організовану немішану расу», яка відчуває себе «аристократією за природним походженням», якщо скористатися власними словами Дізраелі, наведеними вище⁶⁵.

Досі ми прослідковували історію погляду, у якому тільки тепер, після всіх жахливих подій нашого часу, можемо розпізнати перші проблоски расизму. І хоч расизм похивив елементи расового мислення в усіх країнах, нас цікавила не просто історія ідей, що має якусь «внутрішню логіку». Расове мислення було джерелом перемішаних аргументів для розмаїтих політичних сутичок, але ніколи він не володів якоюсь монополією в політичному житті відповідних націй; він загострював і експлуатував існуючі конфліктні інтереси або павні політичні проблеми, але ніколи не створював нових конфліктів і не породжував

⁶² «Владу і щелю ми повинні здійснювати в Азії, як наслідок, і в Західній Європі» (Macgregor W. E., *Buckle G. E., The life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*. — N.Y., 1929. — Vol. 2. — P. 210). Але ладно коли збуду Європу власніми силами, хорошизорості владі в стан виснаження і відсталості, баласкує майбутнє Англії змінюється з нею. (Ibid. — Vol. 1, book 4. — Ch. 2), бо «Англія більше не є просто європейським державою... вона насправді більше азійська держава, ніж європейська» (Ibid. — Vol. 2. — P. 201).

⁶³ *Burke E. Op. cit.* — P. 42–43: «Влади чалати громаді... управліи велелюді, вона може виявлятися здатною зібрати свою владу... і зберігати її, якщо зможе запобігти перетворенню руйнівників закону в Індії на творців закону для Англії».

⁶⁴ *Stephen J. E. Op. cit.* — P. 253 et passim; ана. також: *Idem. Formations of the government of India in The Nineteenth Century*. — Vol. 80. — 1883.

⁶⁵ Про расизм Дізраелі дов. розліз третій номер видання.

нових категорій політичного мислення. Расизм з'явився внаслідок доти невідомих подій і зовсім політичних обставин, які зазналися зовсім чужими навіть для таких перевелих захисників «раси», як Гоббс і Дізраелі. Між людьми бласкучих і догепних коницетій і людьми жорстокого чину й діяльного застрівна, — прррра, яку не подолати жодними інтелектуальними глумаченнями. Дуже ймовірно, що з часом міркування термінами раси зовсім зникло б, як зникли інші безвідповідальні думки ХІХ ст., якби «війна за Африку» і нова доба імперіалізму не кинули західний гуманізм у нові жалливи випробування. Імперіалізм змушений був би виндйти расизм як єдине можливе «повснення» й виправдання своїм діям, навіть якби в цивілізованому світі ніколи доти не існувало расового мислення.

Оскільки ж расове мислення все-таки існувало, воно виявилось могутньою підмогою расизму. Саме існування погляду, що може похвалитися певною тришцісю, допомагає замаскувати руйнівну силу нового вчення, яке без цієї позірної національної респектабельності та гаданої санкції з боку традиції, виявило б свою шкловиту несумасність з усіма західними політичними і моральними нормами минулого перед тим, як йому дозволили зруйнувати владомовізнання європейських національних держав.

Розділ сьомий

РАСА І БЮРОКРАТІЯ

За перші десятиріччя доби імперіалізму було відкрито два нових засоби політичної організації та управління іншими народами. Перший — це раса як принцип політичної організації, другий — бюрократія як принцип шовіністичного панування. Без заміни цієї расою війна на Африку та інвестиційна гарячка залишилися б таким самим безцільним «танком смерті й комерції» (Джозеф Конрад), як і всі інші золоті дикоманки. Без заміни уряду бюрократією британські володіння в Індії так і були б віддані як подарунок безталанливості «руйнівницького закону в Індії» (Берк) і не змінилися б політичного клімату цілої доби.

Обидва відкриття сталися на Чорному континенті. Раса стала ерза-позначенням існування людських істот, що їх, гіді було зрозуміти жодному європейцю чи цивілізованій людині взагалі, а сама людська природа яких так лякала й шокувала іммігрантів, що вони відмовлялися визнавати їх належність до того самого людського роду. Раса була відповіддю бурі на нестерпну потворність Африки — цілого континенту, геть населеного й перенаселеного дикунами, повеселевшим божеством, що охопило й осягло їх, німе «банісавка серед ясного неба: «Вининіть усіх тварюк»¹. Ця відповідь спричинила найстрашніший масовий вбивства у новітній історії — знищення бурами готтентотських племен, дику ризанню Карла Петерса в Німечкій Південно-Східній Африці, десятикування мирного населення Конго — з 20—40 млн. залилося 8 млн. — і, зрештою, чи не найстрашніше в усьому цьому: подібні заходи убокорення були урочисто впроваджені до буденної, респектабельної зовнішньої політики. Чи міг якийсь глава цивілізованої держави будь-коли раніше виступити з таким зв'язком, з яким звернувся Вільгельм II до німецького європейського корпусу, що придушував 1900 року Боксерське повстання: «Саме так, як гунн тисячу років тому під проводом Аттіли здобули звитязцю славу, завдяки якій досі живуть в історії, ім'я німців настільки запам'ятовується в Китаї, що жоден китайський імператор не наважиться сказати про них нічого поганого»².

Якщо раса, чи то як доморощена в Європі ідеологія, чи то як ерза-позначення шокуючого досвіду, завжди пригортали найгірші елементи західної цивілізації, то бюрократія винайшла і спершу спокушалася нею майже всім, а

¹ Натомість 1902 року повість Джозефа Конрада «Серце лігвом» найкраще висвітлює справжню расову ситуацію в Африці (*Conrad J. Heart of darkness / Conrad J. Youth and other tales*. — 1902).

² Цит. за: *Hobsbawm C. J. A generation of materialism*. — N.Y., 1941. — P. 338. Ще гірший приклад, зовсім іншого, каліве собою беззастовідний король Леопольд II, відповідальний за найпотворнішу сторінку в історії Африки: «Була тільки одна людина, яку можна змусити жити у злочинах, через які корінне населення [Конго] зменшилося з 20—40 млн. 1890 р. до 8,5 млн. 1911 р., — Леопольд II *Chamberlain S. South of the Congo*. — N.Y., 1943. — P. 305).

часом паніть найпрозорливіші представники європейської інтелігенції. Адміністратор, який правив доповідями й приписами та ще більшою секретністю, ніж будь-який східний деспот, виріс із трицифрової військової дисципліни серед жорстоких і свавільних людей; тривалий час він жив чесними й широкими юнацькими ідеалами сучасного лицаря в сяючому обладунку, посланого захищати безпорадних і веротамних людей. І він справлявся з цим завданням гірше чи краще, доки дихав у світі, де панувала стара «стрига — війна, торгівля і пратство» (Тете), а не в складній грі далекоюсвітової політики інвестицій, що вимагала панування одного народу — не задля власного збагачення, як раніше, а заради блага іншої країни. Бюрократія була організацією великої гри в експансію, за якої кожний регіон розглядався як сходинка до подальшого просування, а кожен народ — як засіб до подальшого завоювання.

Хоч, зрештою, расизм і бюрократія виявилися в багатьох аспектах взаємороз'явними, вони були відкриті й розвивалися незалежно. Ніхто з тих, хто так чи інакше залучався до їх улагодження, ніколи не усвідомив усього розмаху потенційних можливостей для загромадження млі й руйнування, які надає виключно їх поєднання. Лорд Кромер, який в Єгипті виріс із простого британського повіреного у справах в імперіалістичного бюрократа, не більше надумував про поєднання адміністрації з різниною («адміністративна різанина», як примудливо говорив про це Картілльєр через 40 років), ніж расові фанатики Південної Африки про організацію масової різанини з метою створення умисно замисленого політичного співтовариства (як робили нацисти в таборах знищення).

1. Примирний світ Чорного континенту

До кінця XIX ст. колоніальні заводи мореплавних європейських народів спорядили дві провідні форми утвердження: на нещодавно відкритих і рідконаселених теренах — заснування нових поселень, що запечатлювали правові й політичні інститути метрополії, а в добре відомих, хоч і екзотичних країнах, у середовищі чужинців — заведення морських баз і факторій, єдине завдання яких полягало в поліпшенні не такого вже й мирного обміну скарбами світу. Колонізація була присутня в Америці й Австралії — на двох континентах, що потрапили до рук європейців, позбавлених власних культури та історії. Факторії були характерні для Азії, де протягом століть європейці не виявляли претензій на постійне панування або намірів до завоювання, винищення місцевого населення й постійного оселення¹. Обидві ці форми заморських починань

¹ Див. данні А. Картілльєра проєкції європейської системи управління колонізацією у кн.: Carroll A. The last dominion, 1924. — Р. 70.

² Виключно мали на увазі, що колонізація Америки й Австралії супроводжувалася порівняно короткими періодами жорстокого винищення тубільців у зв'язку з їх малою чисельністю, тоді як «для розуміння геноциду сучасного південноафриканського суспільства

знали тривалого й неухильного процесу еволюції, протягом майже чотирьох століть, за яких поселення колоністів поступово набули незалежності, а володіння факторами переходило від нації до нації відповідно до їх відносного посилення або послаблення в Європі.

Єдиним континентом, якого не чіпала Європа протягом своєї колоніальної історії, був Чорний континент Африки. Його північне узбережжя, населене арабськими народами й племенами, було добре відоме й так чи інакше перебувало у сфері європейського впливу з античних часів. Надто густо заселені, аби привертати поселенців, і надто бідні для експлуатації, ці терени знали всіх видів інземного панування й безладдя, але, що досить дивно, ніколи після занепаду Єгипетської імперії та зруйнування Карфагена не набули справжньої незалежності та надійної політичної організації. Щоправда, європейські країни час від часу намагалися перетнути Середземне море й поширити на арабські землі своє панування, а на мусульманські народи — своє християнство, але вони ніколи не робили спроб розширити північно-африканські території як свої заморські володіння. Навпаки, вони часто прагнули включити їх до складу відповідної метрополії. Цю давню традицію, якої пізніше все ще дотримувалися Італія і Франція, було зламано у 80 рр., коли Англія вторглася до Єгипту для захисту Суецького каналу без жодних намірів щодо завоювання або приєднання. Річ тут не в тому, що Єгипту заподіяли зло, а в тому, що Англія (країна, розташована поза берегами Середземномор'я) могла бути зацікавлена не в самому Єгипті, а потребувала його тільки через намірність скривби у Індії.

Поки імперіалізм перетворював Єгипет з країни, яку час від часу кидали напризволище, на військову базу на шляху до Індії і східнику для подальшої експансії, із Південною Африкою склалося цілком протилежне. Із XVII ст. важливість мису Доброї Надії була пов'язана з Індією, осердям колоніального багатства; кожній державі, що існувала там факторії, треба було морської бази на мисі, яку вона повільно залишала, якщо припиняла торгівлю з Індією. Наприкінці XVIII ст. британська Ост-Індська компанія завдала поразки Португалії, Голландії і Франції та домоглася торгової монополії в Індії; окупація Південної Африки сталася як природна річ. Якби імперіалізм просто й надалі дотримувався старих принципів колоніальної торгівлі (які так часто плутають з імперіалізмом), Англія ліквідувала б свій плацдарм у Південній Африці з відкриттям 1869 р. Суецького каналу³. Хоч і сьогодні Південна Африка належить до Британської Співдружності, вона завжди відрізнялася від інших домініонів;

найближчимши знайді, що землі на межі Капської колонії були тоді не тими відкритими землями, що лежали перед австралійським скваттером. Вони вже були колонізовані, колонізовані великим народом банту» (*Klein C. W. de. A history of South Africa, social and economic*. — Oxford, 1941. — P. 39).

³ Навіть 1884 р. британський уряд все ще був готовий звикнути на зменшення своїх впливів і впливу в Південній Африці (*Klein C. W. de. Op. cit.* — P. 133).

риданості земель і нечисленності населення — цих головних передумов для сталої колонізації — тут бракувало, і єдина спроба оселити тут 5 тисяч безробітних англійців, здійснена на початку XIX ст., обернулася невдачею. Характерно не лише те, що протягом усього XIX ст. потоки емігрантів із Британських островів старанно омивали Південну Африку, а й те, що Південна Африка становить єдиний домініон, звідки останнім часом назад до Англії пливе постійний потік емігрантів⁶. Південна Африка, що стала «розпідником імперіалізму» (Дамс), ніколи не була об'єктом претензій найрадикальніших англійських прихильників «саксонства» і не фігурувала у мріях найромантичніших прихильників Азіатської імперії. Одне не вже свідчить, наскільки незначним був реальний вплив на розвиток імперіалізму доімперіалістичних колоніальних заходів і заморських поселень. Якби Капська колонія залишалася в рамках доімперіалістичної політики, її обновили б тієї ж самої миті, коли вона насправді стала край важливою.

Хоч відкриття в 70—80 рр. покладів золота й родовищ алмазів саме собою не мало б значних наслідків, якщо випадково не відіграло роль катализатора імперіалістичних сил, примітно, що претензії імперіалістів на винайдення способу остаточного розв'язання проблеми надлишку спочатку мотивувалися гонитвою за найбільшими покладами сировини. Золото навраць чи посідає значне місце у виробництві й не має значення, якщо порівнювати його із залізом, вугіллям, нафтою і каучуком, ніякості, воно є найдавнішим символом самого багатства. Своєю непридатністю для промислового виробництва воно за іронією долі надає надлишкові гроші, якими фінансували його видобуток і зайвих людей, які цей видобуток здійснювали. До претензій імперіалістів на відкриття постійного способу порятунку занепадаючого суспільства й застарілої політичної організації воно додавало свою претензію на нібито вічну стабільність і незалежність від будь-яких функціональних детермінантів. Воєнною те, що суспільства, яке ось-ось мало відмовитися від усіх традиційних абсолютних цінностей, почало пошуки абсолютної цінності у світі економіки,

⁶ Наступна таблиця даних про британську еміграцію до Південної Африки і зворотню еміграцію у 1924—1928 рр. показує, що англійці були більше за інших емігрантів схильні залишити країну, і що, за статистичним висновком, широкі аспекти британців виїжджали з країни, ніж прибувало до неї.

Рік	Британська еміграція	Загальна еміграція	Британська еміграція	Загальна еміграція
1924	3 724	5 265	5 275	5 857
1925	2 400	5 426	4 019	4 483
1926	4 094	6 573	3 532	3 790
1927	3 681	6 395	3 717	3 988
1928	3 285	7 050	3 409	4 127
Разом	17 184	30 911	19 932	22 254

Ці цифри записані з кн.: *Baines L. Colours in Africa. An impression of colour and race*. — Philadelphia, 1931 — P. 59 (note).

де насправді такої речі нема й бути не може, бо все тут функціональне за визначенням. Ця помилка щодо абсолютної цінності з давніх-давен зробила виробництво золота справою авантюристів, шахраїв, злочинців, елементів поза межами нормального, здорового суспільства. Новим у південноафриканській золотій лихоманці стало те, що місцеві шукачі щастя не тільки вочевидь не перебували поза цивілізованим суспільством, а навпаки, були його позитивним продуктом, неминучим виником капіталістичної системи і навіть представниками економіки, яка невинно виробляла надлишок людей і капіталу.

Зайві люди, «цигани чотирьох континентів»³, які ринули до мису Доброї Надії, мали ще багато спільного із давніми авантюристами. Вони теж переймалися настроєм:

*За Свєт, на Сєд позину, до стас найкращим приє,
Зашведі там не чини, тямувати спрагу зінє.*

Відмінність полягала не в їхній моральності чи аморальності, а скоріше в тому, що рішення прислатися до цієї юрми «всіх націй і всіх кольорів»⁴ вони більше не самі приймали, що не вони порвали із суспільством, а воно їх виплюнуло, що вони були не законятивними поза дозволені цивілізацією межа, а просто жертвами через неспридатність. Єдиний вибір, зроблений ними, мав негативний характер — відмова від участі в робітничих рухах, до країн із зайвих людей або тих, кому загрожувала така доля, влізали тільки своєрідне контр-суспільство, яке давало людям можливість знайти зворотний шлях до людського світу товариських відносин та цілеспрямованості. Вони не мали жодних набутків класних зусиль, а були подібними до живих символів того, що з ними траплялося, до живих абстракцій та свідчення абсурдності людських інституцій. Вони були не особистостями, як давні авантюристи, а тіннями подій, до яких не мали жодного стосунку.

Подібно до пана Куртца із «Серія п'ятни» Конрада, вони були «наскрізь порожні», «мерзосудини без віддаги, жертовні без відчайдушності, жорстокі без хоробрості». Вони ні в що не вірили і «могли втлумачити собі що завгодно — будь-що». Вигнані зі світу усталених суспільних цінностей, вони були позбавлені напрузи, та ще й не мали опори, крім що проблес таланту, що робило їх такими ж небезпечними, як Куртц, якщо їм, траплялося, дозволяли повернутися на батьківщину. Адак єдиним талантом, який міг зжерти у їхніх порожніх душах, був дар схилити на свій бік, що робить таку особистість «чудовим лідером крайньої партії». Обдарованні влягли собою типові втілення обурення, подібно до німця Карла Петерса (можливого прототипу Куртца), який відкрито визнавав, що йому «остогідло належати до парії, і він бажає

³ *Frederick J. A. Letters from a South African Journal* [1874] // *Frederick J. A. Short studies on great subjects*. — 1867—1882. — Vol. 4.

⁴ *Ibid.*

належати до раси панів»⁶. Але, обдаровані чи ні, всі вони були «готові на все — від розбою до навмисного вбивства», і одноплемінники важкою для них «так чи інакше не бідше, ніж муш». Отже, вони вже виступили або швидко засвоювали правила поведінки, характерні для нового типу вбивць, серед яких єдиним непробачним гріхом вважалося втрата самовадання.

Були серед них, звісно, і справжні джентльмени, на зразок пана Джонса з повісті Конрада «Перемога», які через пуду гаді були заплатами будь-яку ціну за те, щоб познати у «квітті різниці й пригот», або як пан Гейст, сповнений презирства до всього людського, поки його не понесло, «як відірваний листок, вієм... не здатен приліпитися ні до чого й ніде». Їх нестримно вабив до себе світ, де все сприймалося як жарт, світ, який міг навчити їх «Великому Жарту» — «перемозі над відчаєм». У «великих лісах доущихся без закону», вдалили близьке знайомство справжній джентльмен і справжній негідник, і виникло так, що вони «добре розуміють один одного і за своєї надзвичайної нескладності — однакові душі в різних оболонках». Ми вже спостерігали, як повеселився англій промарки суспільства за справи Дрейфуса, і бачили, як Ізраїєлі відкрив спільний зв'язок між нашою і єврейською тут перед нами, по суті, та ж сама історія замислювання винного світу світом кримінальним і те злочинне почуття, яке збудасеться, коли цивілізована стриманість, уникання «надмірних тусень» і гарні манери дозволяють йому створювати навколо своїх злочинів атмосферу витонченого пороку. Ця витонченість, сам контраст між жорстокістю злочину та манерою його здійснення стають основою глибокого взаєморозуміння між злочинцем і справжнім джентльменом. Але те, що вимагало для свого розвитку десятиліття у Європі, де такий розвиток стимулювали суспільні духовні цінності, у примарному світі колоніальних авантюр вибухнуло з раптовістю короткого замикання.

Поза всіма суспільними обмеженнями й дисципліною, на тлі тубільного життя джентльмен і злочинець відчували не тільки близькість людей одного шлюбу шквіри, а й упали світу необмежених можливостей для злочинів як розваги, для посягання жаху й сміху, тобто для повної реалізації їхнього власного примарноподібного існування. Тубільне життя забезпечувало всім цим примарним людям ілюзорну гарантію від будь-яких наслідків, бо цим людям воно видавалося чимось на зразок «просто гри тіней. Гри тіней, крізь яку панівна раса могла пройти безперешкодно й непомітно, переслідуючи свої небагатісні шляхи й потреби».

Світ тубільних дикунів був прекрасною декорацією для людей, які тікали від реальності цивілізації. Під нещадним сонцем, оточені цілковито ворожою природою, вони зустрічалися з іншими людськими істотами, які, жонглюючи без плану на майбутнє й досягнень у минулому, були так само небагатісні, як мовчанні божества. «Доісторична людина прокинулася нас, мовчала на нас, вітала нас... хто міг подумати? Для нас недосвідченим було розуміння

⁶ Цит. за: *Hinze P. Kolonien im Deutschen Schrifttum*, 1936. — Перекладом.

навколишнього; ми перебували у минулому людства, немов примари, злиновані й немовби переликані, як злилася б нормальна людина вибуху захоплення в божество. Ми не могли розуміти, бо були надто далеко від сучасного світу й не могли пригадати де ми, бо блукали в темряві перших століть — тих століть, які минули, не залишивши ні сліду, ні спогадів. Земля здавалася неслемною... а люди... Ні, вони такі були деськими істотами. Ну, ви знаєте, не найгірше — ота підозра, що вони такі злиді. Але... Вони вили, стрибали, зливалися й робили страшні гримаси; а ми здригалися через саме лише припущення про їхню людськість, — подібною до нашої, — від думки про далеку нашу спорідненість із цим диким і запальним ревіщем» («Серце нігми»).

Дивно, що, в історичному сенсі, існування «дисторичної людини» так мало вплинуло на західних людей до початку війни за Африку. Однак документально підтверджується, що справді не відбувалося нічого особливого, поки нечисленні європейські поселенці винищували дикі племена, поки негрів цілком кораблями вивозили в рабство у цілком цивілізований світ Сполучених Штатів і навіть подекуди тільки поодинокі мандрівники заглиблювалися у Чорний континент, де дикунів було досить для утворення власного безглузлого світу, до якого європейські шукачі пригол додавали безглузда поховання на слонову кістку. Багато хто із цих авантюристів божеством у мовчазній тупині перенаселеного континенту, де присутність людських істот тільки загострювала цілковиту самотність, де нехаймана, переважно ворожа природа, яку ніхто ніколи не намагався «окультурити», здавалося, із гордовитим горінням очікувала, коли «ми-неться це фантастичне вторгнення» людини. Але їхнє божество замикалося справою особою й не впливало на довідки.

Усе змінило люди, які прибули під час війни за Африку. Це вже були не одинаки, «цвілі Європа спричинилася до цього діїства». Вони зосередилися у південній частині континенту, де зустріли бурю — іншадків голландських поселенців, про яких Європа майже забула, але які тепер виявилися пібі природною інтродукцією до справжніх викликів нового середовища. Решта на виснажені війни людей багато в чому визначалася реакцією цієї славної групи європейців, які будь-коли доводилося жити, хоч і в цілковитій ізоляції, але у світі чорних дикунів.

Отже, буря походить від голландських поселенців, які осіли в середині XVII ст. на мисі Доброї Надії, щоб постачати свіжі овочі й м'ясо для кораблів на їхньому шляху до Індії. Лише невеличка група французьких гугенотів приєдналася до них протягом наступного століття, тож тільки завдяки високому рівню народжуваності ця дефіція голландської наші перетворилася на маленький народ. Цілковито ізольовані від перебігу європейської історії, вони пішли шляхом, «яким до них мало ходило інших наші, і швидко чи хоч одна з успіхом»⁴⁶.

⁴⁶ Лорд Селбурн 1807 року писав: «Білі люди в Південній Африці мають свій такий шлях, який до них пішли мало інших, і швидко чи хоч одна з успіхом» (длж: *Kiepert C. W. de Op. cit.* — Ch. 6).

У розвитку бурського народу особливу роль відіграли два головних матеріальних чинників: надзвичайно бідні ґрунти, які можна було використовувати лише для екстенсивного скотарства, і дуже численне чорне населення, організоване в племена кочових мисливців¹¹. Бідні ґрунти унеможлилювали блискуче поселення й не дозволяли голландцям наслідувати сільську організацію своєї батьківщини. Великі сім'ї, відокремлені одна від одної розлогіми просторами дикої природи, були змушені об'єднуватись у своєрідні клани, і тільки постійна загроза з боку спільного ворога — чорних племен, набагато чисельніших за білих поселенців, утримувала ці клани від активної боротьби один з одним. Розв'язанням важливої проблеми — браку родючих ґрунтів і надміру тубільців — було рабство¹².

Рабство, однак, є дуже неадекватним терміном для опису справжньої суті явища. Передусім, рабство, хоч і призначало до хатніх обов'язків певну частину дикуського населення, ніколи не злило його остаточно, так бувам так і не вдалося позбутись того первісного страху, який вони відчували перед різновидом людини, неприйнятним для них у ролі побратима з міркувань людської гордості й почуття людської гідності. Цей переляк перед чимось схожим на тебе, але чогось, водночас, ніяк не можна отождествити з тобою, зі у підвручті рабства і став основою расистського суспільства.

Людство нам ятає історію народів, але його знання про доісторичні племена мають легендарний характер. Слово «раса» має тонше значення тільки там і тоді, коли люди стикаються з такими племенами, про які не збереглося нічого в документованій історії й котрі самі не знають власної історії. Чи є вони «доісторичними людьми», випадково шліфованим тратком перших форм людського життя на землі, чи є «історичними» залишками після якоїсь невідомої біди, що поклала край цивілізації, нам невідомо. Вони, звісно, були схожі, скоріше, на тих, хто вижив після якоїсь великої катастрофи, чи якою могла статися низка менших бід, поки катастрофічна одноманітність не набула вигляду природних умов людського життя. Хоч би там як, раси в цьому сенсі було виявлено тільки в тих регіонах, де природа відрізнялася особливою ворожістю. Від інших людських істот вони були відрізані зовсім не кольором шкіри, а тим, що провадилося, як частина природи, що ставилася до неї, як до свого безперечного пана, що не створили людського світу, людської реальності, і тому єдиною немітною реальністю здавалася природа у всій своїй величчї — порівняно з якою самі вони здавалися

¹¹ Див. зокрема: *Kleinberg C. W. de Op. cit.* — Ch. 3.

¹² «Рабів і сатанитотів разом сприймалися до значних змін у відношенні й звичках поселенців, тож не самі лише клани і географічні умови формували візантійськ риси бурського племені. У створенні інституцій і значних надзвичайних суспільства поселенців рабство й посуха, туберкульоз й чума, дешевизна робочої сили та землі. Сини й дочки працелюбних батьків і дитинотів навчилися ставитися до праці в полі й до будь-якої важкої фізичної роботи як до функції цивілізованої раси» (*Kleinberg C. W. de Op. cit.* — P. 21).

правидами, пересальними й примарними. Вони були тіби «природними» людськими істотами, позбавленими специфічно людського характеру, специфічно людської реальності, тож коли європейці вбивали їх, вони, здавалося, не усвідомлювали, що чинять убивство.

Більше того, безглузде знищення тубільних племен Чорного континенту цілком відповідало традиціям самих цих племен. Винищення ворожих племен було нормою в усіх африканських тубільних війнах і воно не припинялося, якщо навіть одному з чорних вождів вдалося об'єднати під своїм проводом декілька племен. Цар Чака, об'єднавши на початку XIX ст. зулуські племена в надзвичайно дисципліновану й бойовисту спільноту, не створив зі народу, ні нації зулусів. Досяг успіху він тільки у винищенні понад мільйона представників слабкіших племен¹². Через те, що дисципліна й військова організація самі собою не можуть створити політичного організму, погром цей залишився недокументованим епізодом пересального і позбавленого процесу, неприйнятвого для людини, і тому не зафіксованим людською історією.

У випадку з бурами рабство було формою пристосування європейців до чорної раси¹³ і лише вони нагадувало ті історичні ситуації, коли воно стало наслідком завоювання або работоргівлі. Бурів не об'єднували ні політична, ні суспільна організація, територія не була остаточно колонізована, й чорні раби не служили жодіс близь цивілізації. Бурі втратили і своє селянське відношення до землі, і цивілізоване почуття людської солідарності. «Кожен чика підтирає німру з димаря сусіда»¹⁴; — такою була норма в цій країні, і кожна бурьська родина в повній поліції відтворювала загальний бразок існування бурів серед чорних дикунів, керуючи ними за цілковитого беззаконня, без будь-якого контролю з боку «добрих сусідів, готових підбадьорити вас або напасті на вас, обережно тримаючись середини між хатом і поліцейським, у свідченому жаху перед скандалом, шибенницею, божевільяєм» (Конрад). Управляючи племенами й паразитуючи на їхній праці, вони носили становинне, вельми схоже на становинне тубільних племенних вождів, чийому пануванню вони поклали край. В будь-якому разі, тубільні вігнімали в їхньому образі найважливішу форму племінної влади, своєсвідних природних божеств, яким слід йоритися; таким чином, роль божеств такою ж мірою буда відведена бурим їхніми чорними рабами, якою прийнята й ними самими. Звичайно ж, цим божим Богам чорних рабів будь-який закон міг здатися тільки порушенням їхніх прав, будь-який уряд — тільки обмеженням несамовитого свавілля клану¹⁵. У тубільних бурі

¹² Див.: James S. Orl. сіт. — Р. 28.

¹³ «Справжня історія піканийафриканської колонізації відтворює становлення не європейських поселень, а цілковитого нищення й знищення суспільства з різних рас, вибору шари й культурних значаїв, витвореного конфліктами з армією расової спадковості й протистояння нерівних соціальних груп» (Kisner C. H. сіт. — Р. 19).

¹⁴ Ibid.

¹⁵ «[Бурьське] суспільство було бутарським, але не революційним» (Ibid. — Р. 58).

відкривали єдину «сировину», якої Африка виробляла в достатку, і користувалися нею для виробництва не багатств, а найнеобхідніших умов людського існування.

Незгодні в Південній Африці чорні раби стали єдиною верствою населення, що справді працювала. Їхня праця характеризувалася всіма відомими недоліками рабської праці, зокрема браком ініціативи, лінощами, поганим новодженням зі знаряддями праці й загальною неефективністю. Тому результати їхньої роботи ледве вистачало для підтримання життя господаря, і ці останні ніколи не сягали того рівня достатку, що живить цивілізацію. Саме цілковита залежність від чужої праці водночас із повним притирством до будь-яких трудових занять та виробництва перетворили голландців на бури і надали їхнім расовим переконанням виразно економічного *sensu*¹⁷.

Бури були першою групою європейців, якої стали цілковито чужими трудові, що їх відчували західна людина, живучи у світі, створеному й виробленому власним трудом¹⁸. Вони поведилися з тубільцями як із сировиною і жили за баній рахунок, як живуть, скажімо, за рахунок диких плодів природи. Лінній й непродуктивні, вони прийняли, по суті, той же рослинний спосіб життя, який тисячоліттями вели чорні племена. Великий жах, що охопив європейців під час їхнього першого зіткнення з тубільним життям, був породжений саме шматочковими невідомостями в людських істотах, які здавалися такою ж частиною природи, як дикі тварини. Бури жили за рахунок своїх рабів так само, як тубільці жили за рахунок дикої природи. Коли бури, зі свого остраху й шизоїдності, вирішили використати цих дикунів так, ніби ті були просто іншим різновидом тваринного світу, вони започаткували процес, що міг завершитися тільки банім власним переродженням у білу расу, яка меншає поряд і разом із чорною расою, від якої вона прайоритетно відрізняється тільки кольором шкіри.

Білі бідухи в Південній Африці, як 1923 року складали 10 відсотків усього білого населення¹⁹ і за рівнем життя мало чим відрізнялися від племен банту,

¹⁷ «Мало що робиться для підвищення життєвого рівня або розширення можливостей класу рабів і слуг. Таким чином, внутрішнє багатство колоній стало привілеєм її білого населення... Тому Південна Африка дивить рано пізнела, що самосвідомою групою нових уникнути гіршого життя в бідному й нежиттєвому краї за рахунок перетворення відомостей раси й кольору шкіри на підґрунті соціальної та економічної дискримінації» (Ibid. — P. 22).

¹⁸ Річ у тім, що, наприклад, у «Бес-Бесі» така велика кількість рабів, як у Капській колонії, стала в основі багатства і джерелом процвітання, тоді як «у Капській колонії рабство було стовпистою особливостю підприємництва економіки... де праця використовувалася марно й неефективно» (Ibid.). В основному саме це підказує Баргс (Barthes L. Op. cit. — P. 147): багачем інших епох історії до кінця, сам «Південна Африка є таким чином, чужою країною, не тільки в тому значенні, що її устрій австраліо-но британський, а й у найбільш радикальному сенсі — сам її *raison d'être*, як місце організованого суспільства, суцільності принципів, на яких ґрунтуються держави християнського світу».

¹⁹ Ця статистика не менше, ніж 160 тис. осіб (Kiewit C. W. ib. Op. cit. — P. 181). Даррім Ліонс L. Op. cit. — P. 43) оцінює кількість білих бідухів 1943 року у 500 тис., що склали б близько 20 відсотків білого населення.

сьогодні являють собою попередження про таку можливість. Їхня злиденність є майже виключно наслідком їхнього презирства до праці та пристосування до способу життя чорних племен. Як і чорношкірі, вони полишали землю, коли внаслідок найпримітивішої обробки земля більше не забезпечувала прижиттєвий мінімум, або коли знищували всіх тварин у регіоні²⁰. Разом зі своїми колоніальними рабами вони переїжджали до місць видобутку золота й алмазів, залишаючи свої ферми, як тільки їх залишили чорні трудивинці. Але на відміну від тубільців, жотрі негайно наймалися на невиплатувану некваліфіковану роботу, вони вимагали й отримували допомогу за правом білих, втративши будь-яке усвідомлення того, що нормальна людина не заробляє на життя кодьором своєї шкіри²¹. Сьогодні їхня расова свідомість має воїнницький характер не тільки тому, що їм неможливо втримати позазіалежність до білої громади, але також і тому, що поняття раси видається набагато адекватнішим визначенням їхнього власного становища, ніж становища їхніх колоніальних рабів, які вже далеко просунулися на шляху перетворення на робітників — нормальну частину людської цивілізації.

Разом як засіб панування використовувався в цьому суспільстві з білих і чорних перед тим, як імперіалізм використав його як основну політичну ідею. Його основу та його виправдання все ще складало саме відчуття, жодним відчуття чогось чужого поза межами уяви й розуміння; справді великою спокусою було просто оголосити, що йдеться не про людські істоти. Однак з огляду на те, що, називаючи на ці ідеологічні обґрунтування, темношкірі наполегливо обстоювали свою належність до людства, «білі люди» не могли не перепитати свого місця в цій людській спільноті й вирішили, що самі вони більше, ніж люди і волею обрані Богом на роль богів для чорних людей. Такий висновок був логічним і неминучим, якщо прагнути радикального заперечення наявності будь-яких зв'язків із дикунами: на практиці це означало, що християнство вперше перестало дяти як засіб рівного приборкання небезпечних перекручень людської свідомості, і це було попередженням про ту небезпечну неефективність, яку воно продемонструвало в інших расистських суспільствах того часу²². Були просто заперечення християнське вчен-

²⁰ «Більшій білі африкандерській нащадок, живучи на тому ж рівні простоти» визнання, що й банту, виникло, наприклад, як наслідок незнання або погрого небажання засвоювати апролуксу. Як і банту, були людські мандарини з ідеєю засили дитини, обробляючи землю до повного виснаження, полюбивши їм дитину до повного її знищення» (Ibid.).

²¹ Їхня перевага над тубільцями мала расову, і заняття ручною працею вуперечило їхності, віддані їм тільки расою... У цих, хто втратив моральності найбільшою мірою, як відради до праці виробляється у претензії на утримання як на право» (Kuper C. H. *op. cit.* — P. 236).

²² Голландська реформатська церква заявила про переломний фронт боротьби бурі проти впливу християнських мисловців у Капській колонії. Однак 1944 року вона зробила крок далі, прийнявши «безсвітний гімн» проти «експлуатації проти шлюбів між бурами й азіатськими громадянами (на переломному етапі в Капській газеті «Times» від 18 липня 1944 р.; дит. за: New Africa. Council on African Affairs. Monthly Bulletin. — 1944. — October).

ня про спільне походження всіх людей і перетворили ті місця зі Старого Заповіту, де ще не подолали межу давньої національної релігії Ізраїляти на любовон, який навіть не можна назвати ерессю²⁵. Подібно до євреїв, вони твердо повірили в себе як в обраний народ²⁶, з тією істотною відмінністю, що обрано їх було не для божественного порятунку людства, а для зливого панування над іншим різновидом людей, приреченим на таке ж зливе чорноробство²⁷. Така була воля Бога на землі, як стверджувала голландська реформатська церква й далі стверджує у гострій і ворожій суперечності з місіонерами всіх інших християнських деномінацій²⁸.

Бурський расизм, на відміну від інших його різновидів, має відтінок автентичності і, так би мовити, невинності. Найгарнішим підтвердженням цієї думки є цілковита відсутність літератури та інших досягнень інтелекту²⁹. Він був і залишається відчайдушною реакцією на відчайдушні умови життя, яка була невимовною і непослідовною, поки він залишався на самоті. Становище почало змінюватися лише з появою британців, котрі не виявляли інтересу до своєї новітньої колонії, яка ще 1849 року називалася військовою базою (на відміну від колонії або плантації). Але сама їхня присутність — тобто інше ставлення до тубільців, яких вони не вважали за відмінний від людей біологічний вид, і далі їхні спроби (після 1834 р.) скасувати рабство, а над усе їхні зусилля встановити фіксовані межі земельної власності — викликали в застійному бурському суспільстві бурхливу реакцію. Для бурів було характерним те, що протягом усього XIX ст. їхні реакції наслідували один і той же самий зразок: бурі-фермери уникали англійських законів шляхом переселення у далі глибинні терени, без жадно кидуючи свої ділянки й ферми. Вони воліли повсім покинути свою власність, аніж примиритися з її обмеженням³⁰. Це не означає, що бурі

²⁵ Kees's (*Kieser C. W. de. Op. cit.* — P. 181) грає «конію про расову порену, проти з Біблії і підкріплене популярними тлумаченнями, які XIX століття застосовувало до Дарвінових теорій».

²⁶ «Бог Старого Заповіту був для них майже такою ж національною постаттю, як і для євреїв... Я пригадую нам'ягу сцену в одному юдейському клубі, де зуляний брат, що випадково опинився в гурмі чи потирив голландцями, невміливо сказати, що Христос був єврейським і що з юридичного погляду йому не було б дозволено імігрувати до Південноафриканського Світу. Це виконювання пришло голландців у таке збурення, що вони мало не повстали зі стільців» (*Barnes L. Op. cit.* — P. 33).

²⁷ «Для бурі-фермери відвероманна й примієння тубільців наперед позначені Богом, і стверджувати протилежне — злочин і брехня» (*Verwey & N. South Africa: Dominion of social problems // Political Quarterly.* — 1939. — Vol. 10. — № 3).

²⁸ «Динні місіонери для бурів є традиційною основою білих людей, яка надала їм чорних протів бачих» (*Kilian S. G. Rhodes.* — L., 1923. — P. 38).

²⁹ «Через те, що в них було мало маститого, ще зменши архітектури й зовсім не були літератури, для розвитку інтелектуальних від тубільців і пробоваців, вони залишали від своїх ферм, своїх Біблій і своїх іроній» (*Kieser C. W. de. Op. cit.* — P. 121).

³⁰ «Справжній *Vortrekker* нечужинці кордонів. Коли англійський уряд напоявся на фіксованих кордонах для колонії або для окремих ферм на її теренах, бур чогось позбавлявся... Краще вже було подитися туди ж кордон, туди, де була вода й печиняти

не почувалися як удома, хоч би жуди їм доводилося пожити; вони відчували й відчувують себе в Африці як удома набагато більшею мірою, ніж будь-які інші — позитивні іммігранти, але в Африці загальною, а не на якійсь певній обмеженій території. Їхні фантастичні «треки», що приголомшували британську адміністрацію, переконливо свідчили, що бури перетворилися на плем'я і втратили європейське почуття території, почуття власної *patriae*¹. Вони поводитися точнісінько, як чорні племена, які тея століттями сновигали Чорним континентом — почувалися, як удома, сірець, де траплялося зустрітися тоїм орді, і уникаючи, наче загибелі, будь-якої спроби остаточного поселення.

Знекорінення характерне для будь-якої расової організації. Те, на що свідомо нашілені європейські «рухи» — перетворення народу на орау; можна, наче ж лабораторного експерименту, спостерігати на цьому давньому й прикрому досвіді бурів. Якщо знекорінення як свідома мета ґрунтувалося насамперед на ненависті до світу, де не було місця для «свійних людей», так що його руйнування могло ставати вищою політичною метою, то знекорінення бурів було природним наслідком давнього звільнення від праці й цілковитого браку створеного людською рукою світу. Така ж різниця схожість існує між «рухами» й буревими уявленнями про «обраність». Але якщо обраність пангерманських, швейцарських чи польських мешканських рухів була більш-менш свідомим знаряддям панування, то перекручене християнство бурів міцно корінилося у страхотливій реальності, за якої жалюгідних «білих людей» шанували як божества, таю ж нещасні «чорні люди». Живучи в середині, як вони не спромоглися перетворити на цивілізований світ, бури не могли відкрити байдужої ширини, ніж ту, якою уникали самих себе. Важливо, однак, що, незалежно від того, чи расизм є природним наслідком катастрофи, чи свідомим знаряддям її шквнення, він завжди тісно пов'язаний із претирством до праці, ненавистю до територіальних обмежень, шквним знекоріненням й загатою вірою у чюсь божественну обраність.

Ранні британські правління у Південній Африці, з його місіонерами, солдатами й дослідниками, не усвідомило, що бурські посягди мають певну підставу в реальності. Британці не зрозуміли, що абсолютне верховенство

знав, і не було британського уряду, який хисовував знання про війни переселення, і де бізу людини не можна було прияти до судимої відповідальності через скрині й «судові» (ibid. — P. 54–55). «Великий Трек (переселення фургонами. — *Прим. пер.*), відіграваний в історії колоніальної руху» (р. 58) обрав поразкою для розвитку інтенсивного заселення. Практика землеприсвоєння, що вимагала пильно вілого канальського містечка для поселення десятів сімей, поширилася на всю Південну Африку. Вона наизажди уможливила сегрегацію білої і чорної рас у районах окремого поселення... Виникли бури за межі досяженості англійського шаву, Великий Трек дозволив їм установити «класову» відносини і тубільним населенням» (р. 56). «У наступні роки Великий Трек став чюсь більшим, ніж протест; він мав стати повстанням проти британської адміністрації і нарештям камнем англо-бурського расизму XX століття» (James S. O'R. cit. — P. 22).

¹ Вітчизна (Lat.). — (*Прим. пер.*).

європейців — у якому вони, зрештою, були так само зацікавлені, як і бури, — наприклад чи могло бути забезпечене інакше, ніж за допомогою расизму, бо за чисельністю постійний європейський селянський безнадійно поступався тубільцям¹⁶. Їх шокувало, «що європейці, які оселилися в Африці, мали самі поводитися, як дикуни, бо такий був звичай країни»¹⁷. Їхнім простим утилітарним умам здавалося просто безглуздим жертвувати продуктивністю й прибутками в ім'я примарного світу божих богів, які шинують над чорними тінями. Тільки після того, як англійці та інші європейці постійно оселялися тут під час золотої лихоманки, вони навчилися поступово пристосовуватися до населення, яке не можна було заманити назад до європейської цивілізації навіть міркуваннями прибутку, яке втратило зв'язок навіть із грубими стимулами європейця, коли порало з його вищими мотивами, оскільки те й інше втратило значення і привабливість у суспільстві, де ніхто не прагне жодних доказів, і кожен став богом.

2. Золото й раса

Сталося так, що родовища алмазів у Кімберлі й золоті копальні у Вітватерсранді містилися посеред цього примарного світу раси, і «земля, яка до цього не привертала уваги корабля за кораблем, що везли емігрантів до Австралії й Нової Зеландії, побачила раптом людей, які юркнули на її припалках і поспішали далі всередину країни до копалин. Переважно це були англійці, але серед них чимало було з Риси й Кисва, Гамбурга й Франкфурта, Роттердама й Сан-Франциско»¹⁸. Усі вони нахилили до «тіню людей, що надають перевагу авантюрам і спекуляціям перед осідлими виробництвом, і не пристосованих до роботи в упряжці буденного життя... [Тут були] золотодигачі з Америки й Австралії, німецькі спекулянти, торговці, шинвари, професійні гравці, адвокати... відставні армійські та флотські офіцери, молодші сини добрих родин..., давніе строкате збійгавсьєко, у якому гроші, отримані за рахунок небаченої продуктивності рудиння, тесли, як вода»¹⁹. До них примушувалися тисячі тубільців, які спочатку перебували сюди, щоб «красти алмази й викладати набуте на купівлю рушниць і пороку»²⁰, але, коли «найзастійніший із колоніальних регіонів раптом вибухнув бурхливою діяльністю»²¹, вони невдовзі стали працювати за наймом і перетворилися на джерело дешевої робочої сили, яке здавалося невичерпним.

¹⁶ 1839 року населення Південноафриканського Союзу в цілому складало 9,5 млн. осіб, у тому числі 7 млн. тубільців і 2,5 млн. європейців. Серед останніх були понад 1,25 млн. бурих, близько третини британців і 100 тис. євреїв (див.: *Van der Merwe* A. Op. cit.).

¹⁷ *Freunde J.A. Op. cit.* — P. 375.

¹⁸ *Kieser C. H. de Op. cit.* — P. 119.

¹⁹ *Freunde J.A. Op. cit.* — P. 375.

²⁰ *Kieser C. H. de Op. cit.* — P. 119.

Достатня кількість тубільців, дешевої робочої сили — це перша і, мабуть, найважливіша відмінність цієї золотої лихоманки від інших. Незабаром стало очевидним, що натовпу з чотирьох кінців світу навіть не доведеться ставати копачами; в будь-якому випадку постійно приваблююю рисою Південної Африки, постійним її ресурсом, що спонукав авантюристів на стабільне поселення, було не золото, а ця людська сировина, що обіцяла збільшення від праці²⁴. Європейці-старожили служили тут виключно наглядачами, не висуваючи зі свого середовища навіть кваліфікованих робітників та інженерів — і тих, і тих доводилося регулярно привозити з Європи.

Другим за значенням для остаточного наслідку всієї справи моментом був той факт, що ця золота лихоманка не була позинжена напризволяще, а фінансувалася, організовувалася звичайною європейською економікою, пов'язувалася з нею зосередженням надлишкового багатства й допомогою європейських фінансистів. Від самого початку «близько сотні європейських комерсантів, які злетілися, мов орли на здобич»²⁵, діяли насправді як посередники, через яких європейський капітал інвестувався у видобування золота й виробництво алмазів.

Єдиною частиною південноафриканського населення, яка не брала й не бажала брати участі в бурхливій діяльності, що раптово охопила країну, були бури. Вони ненавиділи всіх цих *uitlander* і, яким не вилася про громадянство, але які потребували британського заступництва й отримували його, тим самим збільшуючи британський урядовий вплив на місці. Бури зреагували звичайним для них способом: вони продали свої алмазні містки володіння в Кімберлі і свої ферми із золотими копальнями поблизу Потаннесбурга і ще раз перебралися в діліє сільських райони. Вони не розуміли, що ця нова хвиля приїжджих складалася вже не з англійських місіонерів, урядових чиновників або заможних поселенців, і усвідомили, коли було вже запізно, яке відрізання свою частку багатства золотого буму, що новий ідеал Золотої жонглі не був несумісним з їхнім ідолом Крові, що новий натовп так само не бачав приховати і так само нехотів заснувати цивілізацію, як і вони самі, й тому, на відміну від британських чиновників, не мучитиме їх вимогами дотримуватися закону або, на відміну від християнських місіонерів, не бентежитиме їх міркуваннями про рівність усіх людей.

Перелікані бури тікали від того, що насправді так і не відбулося, — від індустріалізації країни. Вони мали рацію тільки тією мірою, якою нормальне виробництво й цивілізація справді неминуче зруйнували б спосіб життя, що склався в расовому суспільстві. Нормальний ринок праці й товарів ліквідува-

²⁴ «Тим, чим достаток ондаїв і трави був для новозеландських баранів, чим були простори дешевих пасовищ для австралійської вовни, гетари родючих прерій — для канадської вівцери, тим для південноафриканського гірництва і промисловості була дешева праця тубільців» (*Kleinert C. H. de. Op. cit.* — Р. 96).

²⁵ *Freude J.A. Ibid.*

би расові привілеї. Але золото й діаманти, які незабаром стали джерелом існування для половини південноафриканського населення, не були товарами в тому ж сенсі й не вироблялися таким же чином, як вівна в Австралії, м'ясо в Новій Зеландії чи цукор в Канаді. Ірраціональне, нефункціональне місце золота в економіці робило його незалежним від раціональних методів виробництва, які, протумило, ніколи не допустили б таких фантастичних розбіжностей між заробітками чорних і білих. Золото — цей об'єкт спекулятивної партії, по-суті, залежала від політичних чинників, — стало «життєдайною силою» Південної Африки²⁸, але не могло стати й не стало основою нового економічного ладу.

Бурі боялися також самої присутності *afrikaner* ів, бо паутали їх із британськими поселенцями, *Uitlander* и, оскільки, приїздили виключно з метою швидкого збагачення, й залишалися тільки ті з них, хто не досяг цільовитого успіху, або кому, як, наприклад, сирсам, нікуди було повернутися. Жодна з груп надто не переймалася створенням суспільства на зразок європейських країн, як це зробили британські поселенці в Австралії, Канаді та Новій Зеландії. Як із радістю виявив Барнабі, «трансваальський уряд не схожий на жоден уряд у світі. Це й не уряд зовсім, а компанія з необмеженою відповідальністю, що складається приблизно з двадцяти тисяч акціонерів»²⁹. Подібним чином саме наслідком низької взаємних непорозуміння була й Англо-бурська війна, яку бурі помилково вважали «кульмінацією давнього задуму британського уряду об'єднати Південну Африку», хоч, насправді, її спричинили здебільшого інтереси капіталовкладення³⁰. Програвши війну, бурі втратили не більше, ніж те, від чого вони вже й так добровільно відмовилися, — свою частку багатства, але вони, безперечно, втратили школу усіх інших європейців, разом із британським урядом, на беззаконний расистський суспільства³¹. Сьогодні всі верстан

²⁸ «Золото і діаманти — це життєдайні сили Конгу... золотодобувна промисловість показала прямо або непрямо засоби для існування шкідливої населення. І... посадила британськ уряду надоланати прямо чи непрямо від виробництва плати» (Kienast C. W. *loc. cit.* — P. 155).

²⁹ Див.: E. J. H. *Jews of Britain. A Series of Biographies*. — L., 1944. — С. «From Congo to the Cape».

³⁰ Кей'є (Kienast C. W. *loc. cit.* — P. 138—139) каже, однак, також інший описавши обставини: «Будь-яка спроба англійського уряду димонтири від уряду Трансваля поступити або реформи землі, чи робота з нього агента Премієр-муніципалітету нагадує... Нездатність від того, чи усвідомлювали чи ні, на Даунінг-стріт чи ні, Великобританія вдала свою мілітарну загрозу і його відхилення в ірраціоналізації».

³¹ Багато що в першочисленому й ухваленому спосіб дії англійських державних діячів ті поволілися перед Англо-бурською війною можна віднести на рахунок наслідків англійського уряду між його зобов'язаннями перед тубільцями й зобов'язаннями перед білими громадянами. Тепер, однак, Бурська війна змусила ухвалити рішення щодо тубільців політики. За умовами мирного договору англійський уряд пообіцяв, що не робитиме спроб змінити політичний статус тубільців, перш ніж європейський надбудує демократизацію. У цьому спокійному рішенні британський уряд відійшов від своєї сумарної політики і дав літерам бурі змогу здобути близьку опортунізм з інших перетвореннях, що уникнули їхній військовому поразку. Великобританія припинила спробу контролювати життєво важливі відносини між білими й чорними. Даунінг-стріт капітулювала перед приватними (Kienast C. W. *loc. cit.* — P. 143—144).

населення, британці й африканцери, організовані робітники й капіталісти, дійшли згоди в расовому питанні⁴⁰, і якщо піднесення пачистейкої Німеччини та її свідомі зусилля перетворити німецький народ на расу значно змінили політичні позиції буржуа, то поразка Німеччини їх не послабила.

Буржуазія ненавиділа й боялася фінансистів більше, ніж інших нюземців. Вони в якийсь момент зрозуміли, що фінансист був ключовою фігурою в посяданні надлишкового багатства і зайвих людей: що саме його справою було перетворення золотого буму на ширше й постійніше діло⁴¹. Більше того, війна із британцями незабаром показала ще загомінений бік справи: безсумнісним було те, що її ініціювали нюземські власники капіталу, котрі, як нормальну річ, вимагали урядового захисту своїх величезних прибутків у далеких країнах — ніби армії, залучені до війни проти чужих народів, були просто місцевою поліцією, що веде боротьбу з губительними злочинцями. Буржуа було все одно, що люди, які дають такого типу насильство до томих справ навколо видобутку золота й алмазів, були вже не фінансистами, а тими, хто якимсь чином зв'язаний з ними і, як Сесіл Родс, вірив не стільки в прибуток, скільки в експансію заради самої експансії⁴². Фінансист, переважно єврей і лише представник, а не власник надлишкового капіталу, не мав ні необхідного політичного впливу, ні достатньої економічної могутності, щоб принести до спекуляції й ризику політичні цілі й використання примусу.

Без сумніву, фінансисти, хоч і не були в ідеальному віртюзі імперіалізму, були досить характерними постатями на його політичній сцені⁴³. Вони скористалися з переваг, наданих їм перевиробництвом капіталу й суттєвою йому цілковитою зміною економічних і моральних цінностей. Замість простої торгівлі товарами та звичайного прибутку від виробництва безприцельного розмаху забула торгівля самим капіталом. Уже не забезпечуючи фінансистам виняткове становище, а, крім того, прибуток від інвестицій за зразком незабаром стали зростати набагато швидшими темпами, ніж торгові прибутки, тож комерсанти й купці поступилися перевагою фінансистам⁴⁴.

⁴⁰ «Існує... цілковитий консенсус щодо того, що африканцери й англійський антіл Південної Африки все це не дійшли згоди в тому, як слід ставитися до губительних. Навпаки, це — одна з небезпечних питань, у яких вони дійшли згоди» (*James S. O'Neil* — P. 47).

⁴¹ Це відбувалося, здебільшого, за методом Альфреда Бейта, який прибув 1873 року, щоб купувати алмази для гамбурзької фірми. «Доти власниками цієї гірничодобувних підприємств були тільки спекулянти... Метод Бейта залучив їх справжніх інвесторів» (*James S. O'Neil* — P. 47).

⁴² Дуже характерно в цьому відношенні була позиція Барнета, який дійшов до кінця його підприємства з групою Родса. «Дж. Барнетт згоден був нічим іншим, як фінансовою транзакцією, в якій він хотів зробити гроші... Тому він бачив, щоб компанія не мала нічого спільного з політикою. Родс, однак, був не просто ділом...». Це показує, наскільки поновився Барнетт, коли вийшов: «Якби я був політиком Сесіла Родса, то Сесіл Родс не було б» (*Ibid.*).

⁴³ Пор. розділ в'їзний цього видання, примітка 34.

⁴⁴ Економічний бік імперіалізму характеризується збільшенням прибутків від внутрішніх капіталовкладень і відносно меншим прибутком від закордонної торгівлі. Було

Головна економічна характеристика фінансиста полягала в тому, що він отримувє прибуток не з виробництва й обміну товарів чи з банківських операцій, а тільки з комісійних. Це особливо важливе в контексті нашого розуміння, бо це дозволяло йому навіть у нормальній економіці того відтінку нереальності, примарного існування та суттєвої мірності, що були знайоми для багатьох явищ у Південній Африці. Звісно, фінансисти нікого не експлуатували і мали мінімальний контроль над перебігом справ у їхніх ділових оборотах, незалежно від того, чи були це звичайні західніші, чи, пізніше, зарекомендовані здорові почини.

Важливо також, що фінансистами ставали саме представники єврейської черги. Справді, відкриття золотих копалень у Південній Африці збіглося з першими за нового часу погромами в Росії, тож до Південної Африки потік струмочок єврейських емігрантів. Тут, однак, вони напевно чи відіграли б якусь роль у багатонаціональному патовій шпайбелі і шуканні щастя, якби не ранили там не з'явилися кілька єврейських фінансистів, які потім поцікавилися новоприбутими, котрі могли служити їхніми представниками серед решти населення.

Єврейські фінансисти прибули практично з усіх країн Європейського континенту, де з погляду свого соціального статусу, вони були так само тайні, як і інші південноафриканські іммігранти. Вони були зовсім не схожі на депривованих сімейств єврейських юдаїтів, чий вплив із 1820 року неухильно зменшувався, і в чий лаві з цієї причини вони не могли взятися. Належали вони до тієї нової касты єврейських фінансистів, яку, починаючи з 70—80 рр. бачимо в усіх європейських столицях, куди більшість із них прибула, покинувши країни свого походження, аби спробувати щастя в міжнародній біржовій грі. Цим вони займалися всюди, спричиняючи велике хвилювання лавних єврейських родів, які були надто слабкими, аби перешкодити безсоромності новоприбулих, і тому лише раділи, коли останні вирішували перенести поле своєї діяльності за море. Інакше кажучи, єврейські фінансисти стали такими ж тайними у справжньому єврейському банкрутстві, як багатство, яке вони представляли, стало щиним у справжньому промисловому підприємстві, а шукані щастя — у світі справжньої праці. У самій Південній Африці, де перед комерсантами вже постала загроза поступитися своїм статусом в економіці країни фінансистам, новоприбулі — родини Барнаго і Бейтца, Семмі Марка — відігнали давніших єврейських поселенців із провідних позицій набавато легіне, як у Європі¹⁶. У Південній Африці, хоч навіряд чи де-небудь ще, вони відіграли роль

визначили, що прибуток Великобританії від усієї іноземної і колоніальної торгівлі 1899 року становив тільки 18 млн. фунтів, тоді як прибуток того ж року від іноземних експортів склав 90—100 млн. фунтів (*Найсон J. A. Imperialism*. — L., 1938. — P. 53). І з Очевидно, що ці критиками вимагали набавато свідомої дооптимальної політики експлуатації, ані проста торгівля.

¹⁶ Перші єврейські поселенці в Південній Африці у XVIII—перший північ XIX ст. були банкірствами; із середини XIX ст. за ними пішли комерсанти й торговці.

третього чинника в первинному союзі між капіталом і натовпом; значною мірою вони зробили цей союз дієвим, порадкувавши принципом капіталу та його інвестуванням у золоті копальні й алмазні родовища й цезарем стали помітнішими, ніж будь-хто інший.

Те, що вони були єврейського походження, додавало до їхньої ролі фінансистів неславного символічного присмаку — присмаку притаманної безпритульності й знекорінення — і тим самим привносило елемент таємничості, символізувало всю справу. До цього слід додати їхні сирвакні «назаротські зв'язки», які, певна річ, позначали понирення в народі ілюзії щодо єврейської політичної могутності в усьому світі. Цілком зрозуміло, чому всі фантастичні уявлення про міжнародний таємний єврейський уряд, спершу породжені близькістю єврейського банківського капіталу до державного підприємництва, стали тут ще небезпечнішими, ніж на Європейському континенті. Тут євреї вперше потрапили в середовище расистського суспільства і майже автоматично були виділені бурями з усіх інших «білих» людей як об'єкт особливої нещастя — не тільки через те, що вони уособлювали весь процес, а й тому, що були іншою «расою», втіленням диявольського принципу, принесеного в нормальний світ «чорних» і «білих». Ненависть ця ставала ще потужною через підозру бурів, що їм було важче переконатися євреїв — з їхньою давнішою й обгрунтованішою претензією на обраність — в обраності бурів, ніж будь-кого іншого. Якщо християнство просто заперечувало це в принципі, то юдаїзм видавався відкритим викликом і суперництвом. Задомго до того, як нацисти свідомо організували в Південній Африці антисемітський рух, расове питання втрутилося в конфлікт між *utlander* ами й бурями у формі антисемітизму¹⁰ — це тим прикметніше, що значення євреїв у південноафриканському золотому й алмазному господарстві не пережало сламу сторіч.

Як тільки золотий й алмазовидобувна галузі досягли імперіалістичної стадії розвитку, а власники нещій з далеких країв почали вимагати від своїх урядів політичного захисту, виявилось, що євреї не можуть утримати свої важливі економічні позиції. Вони не мали власного уряду, до якого можна було б звернутися на допомогу, а таме ставючись в південноафриканському суспільстві було настільки ненадійним, що ставало було щось більше, ніж просто ослаблення впливу. Вони могли забезпечити собі економічну надійність і постійне перебування в Південній Африці, чого потребували більше, ніж будь-яка інша група *utlander* їв, тільки отримавши певний статус у суспільстві — в цьому разі це означало допуск до закритих англійських клубів. Їм довелося

найпоширеніші з яких здійснювали промислами — робітництвом, полюванням на тигрів і кітлів (брати де Пауль) і розведенням страусів (сім'я Моєнштадт). Більшість вони були майже повністю залучені до алмазної промислу в Кімберлі, де, однак, ніколи не досягли такої стабільності, як Barnato і Beit.

¹⁰ Schulte E. Die Judenfrage in Südafrika // Der Weltkampf. — Oktober. — 1938. — Bd. 15. — № 178.

обмінювати свою впливовість на становище дворянства, як про це акрай відверто заявив Сесіл Роде, коли вторгшись собі шлях до Алмазного тресту Барнато після злиття його компанії «Де Біре» із компанією Альфреда Бейта¹⁵. Але ці євреї могли запропонувати дещо більше за просто економічну могутність: саме завдяки їм Сесіл Роде, не меншею мірою, ніж вони, новоприбулий й авантюриста, третюю прийняв респектабельний банківський бізнес Англії, з яким у єврейських фінансистів були все-таки кращі зв'язки, ніж у будь-якого іншого¹⁶. «Жоден з англійських банків не поспішив їй й інваліда під забезпечення золотими листами. І тільки необмежена довіра до цих алмазних ділків із Кімберлі діяла, як магніт, на їхніх єдиновірців в Англії»¹⁷.

Золота дикоманія стала справжнім імперіалістичним підприємством тільки після того, як Сесіл Роде позбавив євреїв власності, перебрав до своїх рук інвестиційну політику від Англії і став центральною особою Капської колонії. 75 відсотків дивідендів, що виплечувалися акціонерам, шланг та кордон, переважно до Великобританії. Родесу вдалося зацікавити англійський уряд своїми діловими справами, переконати його в тому, що для захисту капіталовкладень необхідні експансія й експорт засобів інвестування, і що така політика є священним обов'язком будь-якого національного уряду. Врештеш у самій Капській колонії він запровадив типowo імперіалістичну економічну політику ігнорування всіх промислових підприємств поза власністю заморських акціонерів, так що, третюю, не тільки золотодобувні компанії, а й сам уряд також були експлуатації багатих покладів кольорових металів і виробництва споживчих товарів¹⁸. Започаткувавши таку політику, Роде створив наймогутніший чинник подальшого приборкання бурів: ігнорування розвитку всіх справді промислових підприємств було найтвердішою гарантією уникнення нормального капіталістичного розвитку, а отже, і природного кінця расистського суспільства.

¹⁵ Барнато продав свої акції Роде, щоб бути допущеним до Кімберліського клубу. «Це не просто грошові зборювання, — казав свідок Роде Барнато. — Я продовжую робити з вас джентльмена». Барнато насолоджувався життям джентльмена вісім років, а потім попрацював собі смерть (див. *Milín & G. Op. cit.* — P. 14, 85).

¹⁶ Шлях від одного єврея (у диную випадку Альфред Бейт з Гамбурга) до іншого єврея. Роде навіював до Англії побачитися з лордом Ротшильдом, і сподобався йому (Ibid.).

¹⁷ *Emden P.H. Op. cit.*

¹⁸ «Південна Африка посередила майже всю свою продуктивну енергію мирного часу на виробство золота. Середній інвестор вкладав свої гроші в золото, бо це обіцяло найбільшу і найвищу віддачу. Але Південна Африка мала також величезні поклади залізної руди, міді, лібесту, марганцю, бокситу, свинцю, платини, хрому, слюди й графіту. Їх видобування, навіть з північними шаллями і жеманними фабрик, що виробляли товари широкого асортименту, ривалилися «групуваннями» галузей. Інтерес до цих галузей з боку інвесторів мав обмежений характер. Рівнянок цих другобродних виробників галузьовані золотодобувні компанії та мілітарна міліція — уряд» (*James S. Op. cit.* — P. 333).

Бурам знадобилося декілька десятиріч, аби з'ясувати, що їм нема чого боятися імперіалізму, бо він не розвиватиме їхню країну шляхом Австралії й Канади й не стане антагувати прибутку зі всієї країни загалом, цілком задовольнившись високим оборотом інвестицій в одній викрестній галузі. Імперіалізм, таким чином, виявив бажання знехтувати так званими законами капіталістичного виробництва та їхніми егалітарними тенденціями, поки ці конкретні капіталовкладення були в безпеці. Навіш не призвело до припинення дії закону простої прибутковості; і Південна Африка стала першим прикладом того явища, яке тривається, аби жорба стає вирішальним чинником у союзі між нею і капіталом.

В одному аспекті, і притому найважливішому, бури залишилися незаперечними господарями країни: скрізь, де раціональна праця й виробництво наступали в конфлікт із расовими міркуваннями, перемогали останні. Знов і знов мотиви прибутку приносилися в жертву вимогам расового суспільства, часто з неймовірними втратами. Рентабельність залізниць було вимп'ячено, коли уряд звільнив 17 тисяч працівників-банту і почав платити білим службовцям на 200 відсотків більше⁵¹; витрати на муніципальне управління після заміни тубесних муніципальних працівників білими стали завищені: Закон про кольоровий бар'єр остаточно усунув усіх чорних робітників від механізованої праці, що призвело до колосального зростання виробничих витрат промислових підприємств. Тепер расенстський світ бурів більше не мав юти боятися, а менш за все — білих робітників, чий професійний гостро скаржалися, що Закон про кольоровий бар'єр не зайшов нібито далі й щодо них самих⁵².

На перший погляд здається дивним, що заперечний антисемітизм переважив і знищення єврейських фінансистів, і успішне приєднання расизму усім групам європейського населення. Євреї, зрозуміло, не були винятком із цього правила; вони, як і всі інші, пристосувалися до расизму, і їхня поведінка стосовно негрів була бездоганною⁵³. Усе-таки, самі того не усвідомлюючи, під тиском особливих обставин вони перетворили з однією з наймініміальніших традицій країн.

Перша ознака «ненормальної» поведінки з'явилася одразу після того, як єврейські фінансисти втратили свої позиції в золотодобувній і алмазній галузях. Вони не залишили країну, а осіли тут назавжди⁵⁴, займаючи незвичайне для

⁵¹ «Уряд вимагав, що не буде गरним призначеном для приватних підприємств... і громадяни думка металбуров' тисяся багатьох підприємств змінили свою політику щодо найму» (*James S. Oppenheimer*, — P. 111–112).

⁵² *James S. Oppenheimer*, — P. 108.

⁵³ Тут теж можна визнати певну відмінність, яка існувала до кінця XIX ст. між першопоселенцями і фінансистами. Наприклад, прихильний до негрів член капітального парламенту Салл Саломон походив з родини, що осіла в Південній Африці на початку XIX ст. (див.: *James S. Oppenheimer*, — P. 11).

⁵⁴ У 1924–1930 рр. до Південної Африки іммігрувало 12 319 євреїв, а виїхало з країни лише 461 особа. Ці цифри величезно різні, якщо брати до уваги, що весь латин

білої групи становили — вони не належали ні до «життєвої сили» Африки, ні до «чинних білих панадників». Замість цього вони майже відразу захопилися розбудовувати ті галузі, які були, на думку південноафриканців, «другорядними», бо не були пов'язані із золотом¹⁵. Сирей стали виробниками меблів та одягу, крамарями та представниками інших професій, лікарями, юристами й юристками. Індивідуально, хоч би там що сирей думали про свою пристосованість до презанегованих нитомом расистських умов у країні, вони впровадили найважливішу елітку й устрйо, впровадили в південноафриканську економіку чинник нормальної рентабельності, унаслідок чого внесення у парламент законом Малайом білий про питання всіх сирей із Союзу з ентузіазмом підтримали всі біла черня і все африканерське населення¹⁶.

Ця зміна економічної функції південноафриканського сирейства: перетворення його з найпримарніших постів у тінновому світі золота й расизму на «лину продуктивну частину населення» було чимось на зразок записілого підтвердження давніх побоювань бурів. Вони ненавиділи сирей не стільки як надмірно багатих посередників чи представників еліту золота, скільки боялися і презирали їх як справжнє втілення *inlander* ів, які прагнуть перетворити країну на нормальну продуктивну частину західної цивілізації, чия використання, прибутком щонайменше створить смертельну загрозу примарному еліту раси. І коли сирей, прештою, відірвали від золотого джерела життя *inlander* ів, і поділися їм, на відміну від будь-яких інших іноземців за подібних обставин, було нікуди, і вони взяли за розвиток «другорядних» галузей, то виникло, що були мали рацію. Сирей самі по собі, і не як уособлення когось або чогось, стали справжньою небезпечкою для расового суспільства. Нині на сирейх зосередилася ворожість усіх, хто сповідує віру в расову перевагу або в золото — практично всього білого населення Південної Африки. Але сирей не можуть і не бажають укласти союз із єдиною іншою групою, яка повільно й поступово виривається з лабетів расистського суспільства, — і чорними робітниками, які дедалі більше усвідомлюють свою належність до людського роду під впливом постійної трудової діяльності й міського життя. Хоч вони, на протинагу «білим», мають справжнє расове походження, вони не роблять із

¹⁵ Імігрантів за відомої період, за життям емігрантів, становив 14 241 осіб (див.: Schutte J. Op. cit.). Якщо порівняти ці цифри з даними про еміграцію в таблиці з армією 6, то ми побачимо, що у 20 років сирей складали приблизно третину всіх емігрантів до Південної Африки, і що вони, на протинагу інших категорій *inlander* ів, оселилися тут найменше. Тоді частка в чорній емігранції складала майже 2 відсотки.

¹⁶ «Запасі африканерської націоналістичної ідеї розмішували з того приводу, що в Союзі проживає 102 тис. сирей; більшість із них були службовцями, підприємцями, крамарями або представниками інших професій. Ці сирей багато зробили для створення в Південній Африці другорядних галузей (тобто галузей інших, ніж видобуток золота і алмазів), зосереджених, здебільшого, на виробництві меблів і одягу» (James S. Op. cit. — P. 44).

¹⁷ Див.: Ibid. — P. 67—68.

раси фетішів, і знищення расистського суспільства об'єднує їм тільки звільнення.

На відміну від нацизму, для якого расизм і антисемітизм були головними напрямками руйнування цивілізації і встановлення нового політичного порядку, у Південній Африці вони були значайною річчю й природним наслідком усталеного стану речей. Стосю нового вони не зобов'язані нацизму, і той впливав на них лише опосередковано.

Однє на поведінку європейських народів південноафриканське расистське суспільство справляло справжній і безпосередній ефект бумеранга: оскільки в разі тимчасових ускладнень із власними трудовими ресурсами до Південної Африки гарячково ввозили робочу силу з Індії і Китаю⁷, зміна ставлення до кольорових народів нестайно відгулює в Азії, де до місцевих жителів уперше почали ставитися так само, як і до тих африканських дикунів, від колись буквально до несприятливості дивили європейців. Відмінність полягала лише в тому, що для поводження з індійцями й китайцями, як з істотами, що «не належать» до роду людського, не могло бути ні виправдання, ні по-людськи зрозумілих підстав. У певному сенсі тільки тут і почався справжній злочин, бо тут уже кожен мав розуміти, що він чинить. Щоправда, расистські уявлення в Азії були дещо модифіковані: «вище і нижче поріддя», як сказала б «біда людина», коли відчула свій тягар, далі означали шкалу й можливість поступового розвитку, а ідея якоїсь унікальної уявлення про два шляхом різні види тваринного життя. Однак через те, що расовий принцип прийшов на зміну старим поняттям про цятів як про чужі й ворожі народи, його застосування тут як знаряддя панування й експлуатації було набагато свідомішим.

Менш явним, але набагато важливішим для тоталітарних режимів наслідком досвіду африканського расистського суспільства було відкриття, що вмотивованість прибутком зовсім не священна і може бути відкинута, що суспільства можуть функціонувати за іншими, а не лише за економічними принципами, і що за таких обставин перевагу можуть отримати ті, хто за раціонального виробництва й капіталістичної системи належав би до знедолених. Расистське суспільство Південної Африки дало науковцям великий урок того, про що вона й так невразно здогадувалася, — що шляхом значимого насильства якась мінша група може створити клас вищий, ніж вона сама, що для цієї мети їй навіть не треба революції, а вистачить змови з групами цінніших класів, і що для такої тактики найбільше підходять чужі або відсталі народи.

Повний сенс африканського досвіду вперше усвідомили лідери чорні на кшталт Карла Петерса, які вирішили, що вони також повинні належати до

⁷ У XIX ст. на сахарні плантації Натала було ввезено понад 100 тис. індійських худ. Услід за ними прийшли китайські робітники на різноман. Із тут 1907 року налічувалося близько 55 тис. 1910 року британський уряд наказав репатріювати всіх китайських гірників, а 1913 року заборонив подальшу імміграцію з Індії на всяку іншу частину Азії. 1931 року в Союзі все ще залишалося 142 тис. вихідців з Азії, до яких ставилися, як до африканських тубільців (див. також: Schufz E. Op. cit.).

північної раси. Африканські колоніальні володіння стали найбільшодитимним ґрунтом для розвитку того, що згодом мало стати нацистською елітою. Тут вони на власні очі бачили, як можна перетворювати народи на раси і як, просто перебравши ініціативу в цьому процесі, можна висунути свій народ на становище північної раси. Тут вони також зізналися від ірзкої школи неодмінної «прогресивності» історичного процесу, бо якщо колоніальна колонізація була спрямована на переселення кудись, то «голландці відселилися від усього на світі»¹⁴, і якщо «економічна історія показала одного разу, що людина розвивається поступовими кроками від мисливства до чиняття скотарством, і зрештою, до осілого землеробського життя», то історія бурів переконливо продемонструвала, що можна також прийти «туди країни, передової у добулванні та інтенсивній обробці землі... [і] поступово перетворитися на скотарі й мисливці»¹⁵. Ці підери чудово розуміли, що саме через те, що бурі опусталися до рівня диких племен, вони зберегли своє беззастережне панування. І вони були (співі) змозі заплатити таку ціну, опуститися до рівня племенної організації, якщо у такий спосіб самі змогли б отримати владу над іншими «племнами». А зі свого спідкування з людьми, котрі зібрані в Південній Африці з усіх кутів, вони знали, що на їхньому боці буде вся чернь цивілізованого світу¹⁶.

3. Імперіалістичний характер

Отже, підлохтованих політичних інструментів імперіалістичного правління, расизм було винайдено в Південній Африці, а бюрократію — в Алжирі, Єгипті та Індії; перший був виключно реакцією свідомості на племена, належності яких до людського роду сиропесць соромилася і боялася, тоді як друга була наслідком того адміністрування, за допомогою якого сиропейці намагалися правити чужими народами, яких вважали безнадійно відсталими і, водночас, потребували їхньої особливий протекції. Інакше кажучи, раса була нічєю до безвідповідальності, та якої вже не може зберегтися щось людське, а бюрократія — наслідком такої відповідальності, яку не може нести жодна людина щодо своїх співгромадян, і жодний народ щодо іншого народу.

¹⁴ Bantjes C. Op. cit. — P. 11.

¹⁵ Ament C. W. de. Op. cit. — P. 13.

¹⁶ «Важко сваномість оголошати, що людина чинить з формою дармової винагорода, і що замикає права нееконітива, відповідно були те, що жертва на міграція, якщо невеличкі елементи білого масового, зрештою, знайшли безбесне місце в сучасному житті». «Адже не тільки в Південній Африці після Першої світової війни на голос традиційних економістів не звертали уваги... Для показання, за якого Ангелі відмовилися від планової торгівлі, Америка — від економічного стандарту, і Третій Рейх відвів до апарей, намагаючись Південної Африки на гину, щоб її економічне життя було пов'язане з осягом на забезпечення північного становища білої раси, не мали такої жме її пелорного вигляду» (Bantjes C. W. de. Op. cit. — P. 224, 245).

Перебільшене почуття відповідальності британських адміністраторів в Індії, які прийшли на зміну берківським «руйнівникам закону», мало свою матеріальну основу в тому, що Британія справді набула імперію «у мить неувважності». Тому ті, хто постав перед диким фактом, і на чий плечі лягло збереження того, що дісталось їм так випадково, мали знайти обґрунтування, здатне перетворити цю випадковість на певний миттєвий лад. Такі історичні зміни фактів за допомогою легенд здійснювалися з давніх-давен, і легенди, які виміряла англійська інтелігенція, відіграли вирішальну роль у формуванні бюрократії й таємного агента британських служб.

Легенди завжди відігравали потужну роль у творенні історії. Людина, якій не даровано можливості змінювати минуле, і яка завжди є вимушеним спадкоємцем діянь інших людей та завжди обтяжена відповідальністю за них, що радше є наслідком безперервного ланцюга подій, аніж свідомих дій, вимагає пояснення і трактування минулого, де, як їй здається, сховані таємничий ключ до її майбутньої долі. Легенди були духовним фундаментом усіх стародавніх міст, імперій, народів, обіцяючи вказати безпечний шлях через безмежжя майбутнього. Ніколи не спираючись на надійний зв'язок між фактами, але завжди виражаючи їхнє справжнє значення, вони давали людям істину поза реальністю, спогади поза пам'яттю.

Легендарні пояснення історії завжди слугували загальним виправданням фактів і справжніх подій і потрібні саме тому, що сама історія накладала на людину відповідальність та дії, яких вона не чинила, і за наслідки, яких ніколи не переживала. Істина давніх легенд, — яка надала їй таку захоплюючу небувалість через сотні років після того, як розсипалася на порох і міста, й імперії, і народи, яким вони служили, — була тільки формою, у якій події минулого приводилися у відповідність до умов людського існування взагалі і до політичних спрямувань зокрема. Тільки у відверто вигаданій оповіді про події минулого людина погоджується зокрема на себе відповідальність за них і вважати минулі події своїм минулим. Легенди роблять її вождєм того, чого вона не творила, і допомагають миритися з тим, чого вона не може змінити. У цьому сенсі легенди — це не тільки частина перших спогадів людства, а й фактичний початок людської історії.

Розквіт історичних і політичних легенд досить-таки раптово урвався з народженням християнства. Ного трактування історії від Адама до суду Божого як єдиного шляху до спокутування й спасіння пропонував наймогутніше і всеосяжне легендарне пояснення людської долі. Тільки після того, як духовна єдність християнських народів поступилася місцем множині націй, як шлях до спасіння став радше неспівною справою особистої віри, ніж універсальною теорією, пристосованою до всіх випадків життя, виникли нові види історичного пояснення. XIX ст. розгорнуло перед нами дивне видивіще майже одночасного

народження історизованих і жвавоупереплинутих ідеологій, кожна з яких претендувала на знання прихованої істини про небагачення в інший спосіб факти. Легенди, однак — це не ідеології; вони не мають на меті універсального пояснення, а завжди стосуються конкретних фактів. Видається досить значущим, що виникнення національних держав ніде не супроводжувалося легендою про заснування, і що першу унікальну спробу такої роду за нових часів було здійснено саме тоді, коли очевидним став занепад національного політичного організму, а місце старомодного націоналізму, здалося, посів імперіалізм.

Актором імперіалістичної легенди є Рельєра Кіплінг, її тема — Британська імперія, її наслідок — імперіалістичний характер (імперіалізм був єдиною в сучасній політичній школі виховання характеру). І хоч легенда Британської імперії мала небагато спільного з реальністю британського імперіалізму, вона примусила або спонукала піти на службу до нього найкращих синів Англії. Адже легенди приваблюють за нових часів найкращих, так само як ідеології зачувають посередніх, а нашіттувати небезпечні проповіданням страхітливих таємних сил — найгірших. Безсумнівно, що для створення легендарних оповідей і виправдань не було більш провекуючої політичної структури, ніж Британська імперія, ніж англійський народ, який пройшов шлях від цілеспрямованого заснування колоній до підкорення інших народів і панування над ними в усьому світі.

Легенди про заснування імперії в тому англійці, як оповідає її Кіплінг, відштовхуються від фундаментальних особливостей життя Британських островів¹⁶. Оточені морем, вони потребують допомоги трьох стихій — Води, Вітру і Сонця — й отримують її, внаслідок чого Кораблі. Кораблі робить можливим ніщо небезпечний союз зі стихіями і роблять англійця володарем світу. «Ви знаєте світ, — говорить Кіплінг, — і нічого не *передумайте*, як ви це зробили; ви збережете за собою світ, і ніхто не *знатиме*, як ви це зробили; і ви понесете світ на своїх спинах, і ніхто не *бачитиме*, як ви це робили. Але ні ви, ні ваші сини не дістануть за що невеличку роботу нічого, крім Чотирьох Дарів — одного для Моря, одного для Вітру, одного для Сонця і одного для Корабля, який вас несе... Во, завойовуючи світ, і зберігаючи його за собою, і несучи його на своїх спинах — і на суходолі, і на морі, і в повітрі, — ваші сини завжди матимуть при собі Чотири Дари. Хитромудрим їх небагатослівними, і важкими, дуже важкими на руку будуть вони, і завжди грози з панітряного боку від будь-якого ворога, — щоб бути захистом для всіх, хто пливе морем у своїх законних справах».

Казочку «Перший Морях» дуже наближає до стародавніх легенд про заснування міст і держав те, що вона змальовує британців як єдиний позитивно зрілий народ, що турбується про данин і обтяжений проквітанням світу в оточенні варварських племен, які не знають, як зберегти єдність світу, і не переймаються цим. На жаль, у цій картині бракує внутрішньої істини данин

¹⁶ Kipling R. The first sailor // Kipling R. Humorous tales. — 1891.

легенд, світ був стурбований, знав і бачив, як вони це робили, і жодною казкою годі було перекопувати світ, що вони «не дістануть за цю невідому роботу нічого». Але в самій Англії існувала певна реальність, що відповідала Кінгінговій легенді і зробила її досить можливою: наявність таких чеснот, як дисциплінованість, дисципліна, звитязь, хай навіть і щосьовито недоречних у політичній реальності, керуванні Сесілом Родсом чи лордом Керзіном.

Те, що «тигарем білої людини» є або лицемірство, або расизм, не завадило купці найкращих англійців узяти цього тигра на свої плечі всерйоз і перетворитися на трагічних і доміжотствуючих дуринів імперіалізму. Насправді ж реальна в Англії, як традиція лицемірства, є також інша, менш очевидна, яку спокусливо назвати традицією драконоборців, що з ентузіазмом порушували до далеких екзотичних земель, до «ужих первісних народів, щоб нищити численних драконів, котрі докидали їм століттями. Більше, ніж крихту правди, містити інша оповідь. Кінгінга «Гробинця його прашура»¹⁰, у якій родина Чин «служить Індії покоління за поколінням, подібно до того, як дельфін за дельфіном пливуть, перетинаючи відкрите море». Вони обвинують єлени, що краде урожай бідняків, навчають останнього тасманиць удосконаленого землеробства, допомагають йому пошукати найшкідливіших забобонів і з великою вишуканістю полюють на левів і тигрів. Їхня єдина винагорода — це справді лише «гробинця прашура» і родина легенд, у яку вірять ціле індійське плем'я, і згідно з явою «щанований предок... має власного тигра — осадланого тигра, на якому він об'їжджає край, коли йому заманеться». На жаль, це гаріповання округою є «точним провіщенням війни або моровни, або... або чогось такого», а в даному конкретному випадку — провіщенням війни. Тож Чин-наймолодший, дрібний служка в армійській ієрархії, але всемогутній у всьому, що стосується індійського племені, має застрелити звіра свого прашура, щоб люди могли зробити шеплення без страху перед «війною або моровницею, або чимось таким».

У сучасному житті Чини справді «щасливіші за більшість людей». Їхній успіх у тому, що вони від народження обирають таку кар'єру, яка м'яко й природно веде їх до здійснення найкращих мрій юності. Кожен інший хлопчикська вимушений забувати про «шляхетні мрії», Чини саме слухає досить дорослими, аби втілити їх. А коли по тридцятирічній службі вони вийдуть у відставку, їхній пароплав змине «військовий транспорт, що відпливає, відвозячи його сім'ю на схід, до родинних обоч «квітів», тож усебію могутністю істоти старого пана Чина, призначеного урядом і оплачуваного армією драконоборців, може бути поділене наступне покоління. Звісно, британський уряд платить їм за службу, одних зовсім певно, кому ж вони, зрештою, служать. Зовсім не виключено, що насправді вони служать цьому конкретному індійському племені, покликаним за поколінням, і вітає хоча б те, що, принаймні, саме плем'я в цьому пере-

¹⁰ Kipling R. The day's work. — 1898.

копине. Те, що винні інстанції навард чи бодай жось обізнані з дивними обов'язками й пригодами вedomітного лейтенанта Чинна й вони навард чи підозрюють про те, він є успішною реінкарнацією свого діла, надає його примарному двостому існуванню непорушного підґрунтя в реальності. Він просто дома у двох світах, розділених водо- і повітрянопроникною стіною. Народжений «у самому серці країни чигарівців і тигрів», здобувши освіту в середовищі своїх співвітчизників у мирній, зрівноваженій і про все поінформованій Англії, він готовий заждати гости з двома народами, вкорінений у традиції, мову, забобони й упевдженніми їх обох і чудово обізнаний з ними. В одну мить він може перетворюватися зі слухачного слухача — одного із солдатів Й Величності, на прекрасну й шліхетну постать у світі тубільців, злюбленого всіма захисника слабких, дракниборця з дивних казок.

Суть у тому, що ці дивні донкіхотствуючі захисники слабких, що грали свою роль за заштунками офіційної британської адміністрації, були продуктом не стільки найновішої примітивної науки, скільки мрій, що уклали в себе найкращі з гарофелських і християнських традицій, нехай навіть і вже вроджених у марність хлопчачих ідеалів. Не солдат Й Величності і не вищий британський чиновник могли назвати тубільців чогось із величчя західного світу. На це були здатні тільки ті, хто не зміг перерости своїх юнацьких ідеалів і тому вступав на колоніальну службу. Для них імперіалізм був нічим іншим, ніж випадковою можливістю втекти від суспільства, у якому людина, якщо вона хоче стати дорослою, має забути свою юність. Англійське суспільство лишень рідко з їхнього від'їзду в далеку країну, — це дозволяло терпіти і навіть подібноувати юнацькі ідеали в системі привілейованих приватних шкіл: колоніальна служба забирала їх з Англії і, так би мовити, запобігала перетворенню ідеалів юної юності на ідеї дорослих людей. Дивні екзотичні землі вбили найкращих представників англійської молоді з кінця XIX ст., позбавивши суспільство Англії найцінніших і найнебезпечніших елементів, а на додачу до цього навіть ще й забезпечуючи певне збереження, чи бодай ском'юніння юнацької шліхетності, яка зберегла й інфантилізувала західні моральні стандарти.

Секретар віце-короля і фінансовий учасник доімперіалістичного управління Індією лорд Кромер ще належав до цієї категорії британських дракниборців. Керуючись тільки «почуттям самопожертви» в ім'я відсталих народів і «почуттям обов'язку»⁶¹ перед славою Великобританії, яка «дала життя класу службовців, котрі мають і бажання, і уміння управляти»⁶², він відхилив 1894 року пропозицію обійняти посаду віце-короля, а десять років по тому — посаду державного секретаря у закордонних справах. Замість усіх цих почесностей, якими заповномилася б дрібніша людина, він у 1883—1907 рр. був міністром, але

⁶¹ Zetland L. J. Lord Cromer. — 1932. — P. 16.

⁶² Cromer E. B. The government of subject races // Edinburgh Review. — 1908. — January.

всемогутнім генеральним консулом Британії в Єгипті. Тут він став першим імпералістичним адміністратором, який безперечно «не поступався нікому з тих, хто своєю службою уславив англійську націю»⁶⁵, і був, можливо, останнім, хто помер із непохитним усвідомленням гордості:

*Не для твоєї всь мій труд,
Винагорода біляма висока —
Позбавлений кайданих лоді,
Зайісненит любов'язнь єгипкій»*⁶⁶

Кромер вирушив до Єгипту, бо розумів, що «англійці, який далеко сівчуа, щоб утримати свою улюблену Індію, [має] стати твердою ногою на берегах Нілу»⁶⁷. Єгипет був для нього лише засобом для досягнення мети, вимушеною експансією заради безпеки Індії. Майже тієї ж миті трапилося так, що на Африканський континент ступила нога іншого англіїця, хоч і на протязічному його боці та з інших міркувань: Сесіл Роас вирушив до Південної Африки і врятував Канську колонію після того, як вона втратила будь-яке значення для отієї «улюбленої Індії» англіїця. Роасові експансіоністсько їзє далеко випередили послиди його респектабельніших колег на іншому; для нього експансія не потребувала виправдання такими розсудливими мотивами, як збереження вже набутих володінь. «Експансія — це все», тож Індія, Південна Африка та Єгипет були для нього однаково важливими чи неважливими як сандики для експансії, обмеженої тільки розмірами землі. Звичайно, між кульгарним мегаломаном і освіченою людиною обов'язку й самопожертви була прірва; однак вони досягли майже однакових результатів і несуть однакову відновідальність за «Велику Гру» секретності, яка була не менш паленою і не менш глибокою для політики, ніж примарний світ рас.

Різном схожість між правлінням Роаса в Південній Африці і володарюванням Кромера в Єгипті полягала в тому, що обидва вони розглядали ці країни не як бажану самоціль, а лише як засіб для якоїсь позирно вищої мети. Звідси сильні для них байдужість і відстороненість, справжня відсутність інтересу до своїх підлеглих, яка відрізнялася як від жорстокоєті та свавілля тубільних азійських деспотів, так і від відчайдушного грабінництва завойовників або шаленого й анархічного пригноблення племені одної раси племя іншої. Як тільки Кромер почав правити Єгиптом заради Індії, він утратив свою роль шегунника «відсталого народу» і вже не міг шире вірити в те, що власні інтереси підлеглих рас є принциповою основою всієї імперської структури»⁶⁸.

⁶⁵ З виступу лорда Керзона на відкритті меморіальної дошки Кромеру (див.: *Zetland L. J. Op. cit.* — P. 362).

⁶⁶ Рядки з невідомої поеми Кромера (див.: *Zetland L. J. Op. cit.* — P. 17—18).

⁶⁷ З листа, написаного лордом Кромером 1882 року (*Ibid.* — P. 87).

⁶⁸ *Смуга В. П. Op. cit.*

Відстороненість стала новою життєвою позицією всіх британських службовців; це була небезпечніша форма управління, ніж деспотизм або свавілля, бо тут не герцози навіть останньої пов'язуючої ланки між деспотом і його підданими, яку становлять хабари й дарунки. Сама невідкунність британської адміністрації робила деспотичне управління неможливішим і недоступнішим для підданих, ніж будь-які азійські правителі й розбишачо-завойовники⁶⁶. Невідкунність і відстороненість були символами відкритої розбіжності інтересів до такої межі, де їм не дозволено навіть конфліктувати. Порівняно із цим експлуатація, пристосування або корупція мали вигляд гарантії людської гідності, бо експлуатор і експлуатований, гнобителі і пристосовані, хабародавці і хабарники діли життя в одному світі, діли притгуни сліпих шлей, боролися один з одним за володіння одними й тими ж речами, і відстороненість зруйнувала саме це *tertium comparationis*⁶⁷. Найгіршим було те, що відсторонені адміністратори наврали чи здогадувалися, що він виявив нову форму правління, а потімось був переконаний в тому, що його поведінка з підлеглими було продиктоване «примусовістю контакту з народом, який зовсім на іншому рівні». Отже, замість віри у свою власну перевагу з досвідом загалом непокінливої пихатості, він відчував себе належним до «нації, що досягла порівняно високого рівня цивілізації»⁶⁸, і тому обіймав посаду за правом народження, незалежно від особистих досягнень.

Кар'єра лорда Кромера становить особливий інтерес, бо в ній саме втілено поворот від колоніальних порядків до імперіалістичних служб. Його першою реакцією на свої обов'язки в Сінті було помітне почуття незручності й заклопотаності через такий стан справ, який був не «анексією», а «гібридною формою уряду, якому не було назви й не було прецеденту»⁶⁹. 1885 року, після двох років перебування на посаді, він ще мав поважні сумніви щодо системи, у якій він був номінально британським генеральним консулом, а фактично — правителем Сінти, і писав, що «край делікатний механізм, [який] дисбаланс дуже залежить від розсудливості та здібностей кількох осіб... може... бути виправлений [і тільки в тому випадку], якщо ми згідні мати на оці можливість відступу... Якщо ж така можливість стає такою віддаленою, що практично її можна не враховувати... для нас було б краще... домовитися... з іншими державами про те, що ми повинні перебрасати на себе управління країною, гарантії її боргу тощо»⁷⁰. Без сумніву, Кромер мав рацію, і нормалізувати становище могла або окупація, або залишення країни. Але ця безпрецедентна

⁶⁶ Хабарничество було, можливо, найпоширенішим інститутом серед дрібної загрози російських порядків» (Giles M. J. The soul of the Russian Revolution. — N.Y., 1917).

⁶⁷ Треба в порівнянні (Дж.), щоб підстави для порівняння двох різних предметів. — Шпрингс.

⁶⁸ Zeldin L. J. Op. cit. — P. 89.

⁶⁹ У листі, написаному лордом Кромером 1884 року (Ibid. — P. 117).

⁷⁰ У листі членів ліберальної партії лорду Гравіндону, написаного 1885 року (Ibid. — P. 219).

«гібридна форма уряду» мала стати тишовою для всіх імперіалістичних заходів, унаслідок чого через кілька десятиків років давнє судження Кромера про можливі й неможливі форми уряду забути майже всі, як було забуто й давнє проникливе зауваження лорда Селбурна про безпрецедентність расового суспільства як способу життя. Ніщо не може краще охарактеризувати початкову стадію імперіалізму, ніж поєднання цих двох суджень про становище в Африці: безпрецедентний спосіб життя на півдні, безпрецедентний уряд на півночі.

У наступні роки Кромер примирився з «гібридною формою уряду»; у своїх листах він почав виправдовувати її і доводити необхідність уряду без назви й прецеденту. Наприкінці життя він висловив (у нарисі «Управління підвладними расами») засади того, що можна назвати філософією бюрократа.

Кромер почав із визнання, що в інших країнах «особистого впливу», не підкріпленого письмовою або юридично оформленою політичною угодою, може вистачити для «досить ефективного нагляду за суспільними справами»²³. Такий неформальний вплив має переваги над чітко визначеною політикою, бо в цьому випадку можна вміти поміняти курс, не обов'язково залучаючи в разі ускладнень уряд метрополії. Це вимагає висококваліфікованих, дуже надійних кадрів, лояльності і патріотизму яких по пов'язанні з особистими амбіціями й пихою, від яких навіть вимагається відмова від притаманного людській прагнення пов'язати свої імена з досягнутими успіхами. Їхньою найбільшою пристрастю має бути пристрасть до секретності (чим менше про британських службовців говорять, тим краще)²⁴, до позалінійтункової рози; їхнє найбільше пристраство має бути спрямоване на популяризацію і тих, хто її любить.

Сам Кромер був наділений цими рисами дуже великою мірою; ніколи він не драгувався, як у випадках, коли його «антипалі і таємною притулку», або коли «щось відоме раніше небагатом за лантунками, [ставало] доступним усьому світові»²⁵. Він справді зникав, коли мів «залишатися більш або менш в тіні [і] смикати за півточку»²⁶. За це, а також для того, щоб узагалі мати можливість діяти, бюрократ має відчувати себе вільним від контролю — як від схвалення, так і від докорів — із боку будь-яких суспільних інституцій, чи то парламенту, чи то «англійських відомств», чи то преси. Кожен крок у розвитку демократії або навіть просте функціонування існуючих демократичних інституцій може складати лише небезпеку, бо неможливо управляти «народом за допомогою іншого народу — народом Індії за допомогою народу Англії»²⁷. Бюрократія — це закритий уряд експертів, «досвідченої меншості», яка має в зару своїх навичок чинити опір тискові «недосвідченої більшості». Будь-який

²³ З листа до лорда Руберті, 1886 р. (Ibid. — P. 134).

²⁴ Ibid. — P. 352.

²⁵ З листа до лорда Руберті 1893 р. (Ibid. — P. 294–295).

²⁶ Ibid. — P. 192.

²⁷ Із промови Кромера в парламенті, січень 1904 року (Ibid. — P. 311).

народ у масі своїй складає недосвідчену бідняксть, через що йому не можна довірити такі завадно фактори матерії, як політика та суспільні справи. Крім того, від бюрократів не слід очікувати наявності вишньої загальної ідеї у політичних справах; їхній патріотизм ніколи не заведе їх так далеко на манівці, щоб вони повірили у безумний чесноті політичних принципів власної країни; це призвело б лише до невідомого «наслідувального» застосування цих принципів «в управлінні відсталими народами», у чому, за Кромером, полягав головний недолік французької системи¹⁵.

Ніхто не став би стверджувати, що Сесіл Роде страждав на брак марнославства. Якщо вжити Джебмсонові, він розраховував, що його пам'ятимуть прийшлим чотири тисячі років. І все ж, незважаючи на свою прихильність до самозвешчення, він дійшов тієї ж самої ідеї управління за допомогою секретності, що й надскромний лорд Кромер. Дуже полюблюючи складати заповіді, Роде у всіх із них (скалених протягом двадцяти років активного громадського життя) вимагав використати його гроші на створення «старшого товариства... для виконання його задуму», яке мало бути «організоване подібно до товариства Лойола, підтримуване згромадженням багатством тих, кого надихає бажання щось зробити»; третиною, маво зібратися «від двох до трьох тисяч людей у розквіт сил, розкиданих по всьому світові, у розумі кованого в найсприятливіший період життя повинна набитися мрія про Фундатора, й кожен із них, до того ж, буде спеціально — математично — відібраний для здійснення мрії Фундатора»¹⁶. Далекоглядніший від Кромера, Роде одразу ж зробив своє товариство відкритим для всіх представників «нордичної раси»¹⁷, тож його задумним було не так простити й самої Великобританії — окупації нею «всього континенту Африки, Святої землі, долини Євфрату, островів Кіпру і Кіту, всьот Південної Африки, островів Тихого океану... усього Малайського архіпелагу, узбережжя Китаю і Японії [і] остаточне повернення Сполучених Штатів»¹⁸, — як експансія «нордичної раси», яка, організувавшись у таке товариство, встановила б бюрократичну владу над усіма народами земної кулі.

¹⁵ Під час переговорів і розробки адміністративного устрою для англій Сумату Кромер наголошував на тому, аби вся ця справа залишалася поза сферою французького впливу. Він вважав так не тільки тому, що хотів забезпечити Англії монополію в Африці, а й багаторі бідною міром через те, що йому «край бракувало диверс до їхньої адміністративної системи, застосовуваної до підлеглих народів» (із листа до Солобері, 1899 р. // *Ibid.* — P. 248).

¹⁶ Роде склав шість заповітів (перший ужити 1877 року), і в останньому з них заступається «високою задумністю». Доклади цитати див.: *Williams B. Cecil Rhodes*. — 1., 1921; *Milán S. G. Op. cit.* — P. 128, 331. Цит. з доповіді В.Т. Срем.

¹⁷ Дієфе відомо, що ідея «старшого товариства» Роде втілюється у створенні великої республіканської «Фіделістичної європейської асоціації», де мав допускатися навіть заради не тільки англії, а й представники всіх «нордичних народів» — німці, євреї, італійці й американці.

¹⁸ *Williams B. Op. cit.* — P. 51.

Подолати жахливе природжене марнославство й відкрити для себе парівність секретності Родсу допомогло те ж саме, що дозволило Кромєру подолати його природжене почуття обов'язку, — відкриття експансії, не зумовленої особливим зацікавленням у певній країні, а усвідомленою як нескінченний процес, у якому всяка країна є лише сходинкою на шляху подальшої експансії. За такого розуміння жадоба слави вже не може задовольнитися славесним тріумфом над певним народом в ім'я свого власного широту, так само як почуття обов'язку не задовольняється усвідомленням певних обов'язків і виконанням певних завдань. Хоч би які індивідуальні чесноти або недоліки мала людина, потрапляючи у вир нескінченного процесу експансії, вона збач перестав бути тим, ким вона була, і підкоряючись законам цього процесу, ототожнює себе з анонімним силами, яким її належить служити, аби цей процес тривав і далі; вона сприймає себе як просто функцію і, зрештою, авасягне таку функціональність, таке втілення в собі динаміки руху своїм найвищим досягненням. Тоді, як Родсові вистачило безумства заявити, що вона (людина) справді не могла «своїти нічого хибного, все, що вона робила, виявлялося правильним. Її обов'язком було робити те, чого хотілося. Вона відчувала себе богом — і нічим меншим»¹⁷. А от дорі Кромєр твёрезо відзначав як позитивне явище добровільного звелення самих себе до рівня простого знаряддя або просто функції, коли називав бюрократів «незрівнянно цінними знаряддями для здійснення політики імперіалізму»¹⁸.

Зрозуміли, що ці секретні й анонімні агенти сил експансії не почувалися чимось зобов'язаними перед встановленими людськими законами. Єдиним «законом», якому вони підкорялися, був «закон» експансії і єдиним доказом їхньої «саксонослухняності» був успіх. У разі невдачі вони були цілковито готові зникнути в повному забутті, якщо з якої-небудь причини переставали бути «незрівнянно цінними знаряддями». Поки їм сприяв успіх, відсуття того, що вони втілюють сили, могутніші, ніж вони самі, істотно впливало їм відмову від ошкві та ушляхен і навіть викликало пренебрежтво до всього цього. Вони відзначалися потворним самодоволенням за свого успіху і потворною ж скромністю за невдачі.

В основі бюрократії як форми правління і притаманної їй підміни закону тимчасовими й несталими принципами лежить саме цей забобон щодо можливості чудесного ототожнення людини і сил історії. Ідеалом такого палітичного устрою завжди буде людина за ланцюгами, яка смикає за виточки історії. Кромєр, зрештою, почав уникати будь-яких «несловесних засобів або, фактично, будь-яких матеріяльних свідомств»¹⁹ у своїх відносинах з Єгиптом — навіть проголошення анексії, — щоб вільно дотримуватися тільки закону експансії і не почуватися зв'язаним людськими договорами, створеними людьми. Отже,

¹⁷ *Milton S. G.* Op. cit. — P. 92.

¹⁸ *Cromer E. B.* Op. cit.

¹⁹ З листа лорда Кромєра до лорда Роузбері, 1886 р. (*Zelland L. J.* Op. cit. — P. 134).

бюрократ уникає будь-якого загального закону, ладинаючи кожну ситуацію окремим рішенням, бо властива закону стабільність загрожує встановленням стабільного суспільства, де ніхто не може стати богом, бо всі мають користися законом.

Двома ключовими постатями в цій системі, самого суттю якої є безцільний процес, виступають бюрократ, з одного боку, і таємний агент — з іншого. Обидва ці типи, коли вони служили тільки британському імперіалізму, викликали цілком не заперечували, що походять від драконоборців і захисників слабких, і тому ніколи не доводили бюрократичні режими до притаманних їм крайнощів. Англійський бюрократ майже двадцять років після смерті Кромера знав, що «адміністративні рішення» може утримати Індія в Британській імперії, але він також знав, наскільки утопічною була б спроба здобути підтримку незадовисених «англійських відомств» для цього цілком реального в усіх інших відношеннях плану⁶¹. Віце-король Індії лорд Керзон не мав нічого від Кромерової шпакетності: він був цілком типовою постаттю для суспільства, дедали більше схильного прийняти расистські норми черні, який зі подавався у вигляді світського снобізму⁶². Але снобізм несумісний із фанатизмом і тому ніколи не був по-справжньому дієвим.

Те ж саме стосується і представників британської секретної служби. У них також банальне походження — для таємного агента шукати пригод був тим самим, що драконоборець для бюрократа, — і вони також можуть із повним правом претендувати на легенду про заснування, легенду про Велику Гру, як її розповідав Редьярд Кіплінг у «Кімо».

Звичайно, кожен авантюрист знає, що має на увазі Кіплінг, коли віддає належне Кіму за те, що «він любить гру заради самої гри». Кожна особа, все ще здатна дивуватися із цього величчю й чудового світу, знає, що це закладний

⁶¹ «Індійська система управління за допомогою дивізідей... викликала до себе підозру [в Англії]. В Індії не було сузу призначень, і всі суди були підконтрольні службовцям корони, багатьом із них можна було зацікавити, коли знаменувалася... Багато знання формальних правил відчували «бесцільність» і приводили успіху індійського експерименту. «Який, — творили вони, — дивотвір і бюрократія так добре справлялася в Індії, то чому не означає це, що який-небудь цей успіх буде використано як аргумент на користь запровадження чогось такого в тут?» Усе-таки уряд Індії «досить добре знав, що повинен буде виправдовувати своє існування й політику перед громадським думкою Англії, знаючи також, що ця громадська думка ніколи не потерпить пригноблення» (Cecil A. Orr, ed. — P. 78, 41) — (42).

⁶² Гарольд Нікerson розповідає таку історію: «У Фемалдрі за лінійю фронту була віддана інвазія, у хвилину, якої кулявий рядні солдати поверталися із передової, Керзон ніяк повести повстання на не зацікавлені відомості. Й цікавість поспідав він на своїм особистих постатей, що кустували у змариш парі «Човні й вій!» сказав він. — Ухватив собі не ти, що в пачетих класів така біла шкіра». Керзон заперечував ірраціональність цієї історії, проте вона йому подобалася (Nehru H. Simon: The last phase 1919–1925, — Boston, N.Y., 1934. — P. 43–48).

аргумент проти гри, коли «місіонери й секретарі добродійних товариств не можуть роздивитися її краси». Ще менше право висловлюватися тут мають, здається, ті, хто вважає «гірхом цілувати уста білої дівчини, а чесною — цілувати черевик чорношкірого»⁶⁷. Оскільки саме життя, зрештою, треба прожити і любити його в ім'я його самого, пригода й любов до гри заради самої гри легко виявляються найближчим символом людського життя. Саме ця пронизуюча пристрасть людяності робить «Кім» єдиним романом імперіалістичної доби, в якому справжнє братство пов'язує «вище і нижче поріддя», і в якому Кім, «сагиб і син сагиба», може з повним правом говорити «ми», коли йдеться про «ланки одного ланцюга». У цьому «ми», яке дивно звучить в устах переконаного прихильника імперіалізму, є щось більше, ніж всеохопна анонімність людей, які пинаються з того, що в них «німа імені, а лише номер і літера», більше, ніж спільна гордість за те, що «за голову [кожного] призначено ціну». Приятелями їх робить спільне почуття того, що вони являють собою — через небезпеку, страх, постійні несподіванки, кричущу неусталеність життя, постійну готовність стати кимось іншим — символи самого життя, символи, наприклад, того, що відбувається по всій Індії, що нетайно відбувається на житті всієї країни, «летять, як човник усім Індом», тож більше ніхто з них не «самотній, одинак, посеред усього цього»; не в пасти обмежень чинсь власної індивідуальності чи національності. Граючи у Велику Гру, людина може відчутти, що вона живе єдию гідним життям, бо його позбавлено всього, що тільки можна вважати другорядним. Саме життя здається обличчям у фантастично поглибленій чистоті, коли людина відгортає себе від усіх звичайних суспільних зв'язків, сім'ї, нормальної професії, певної мети, амбіцій і надійного місця у спільноті, до якої вона належить за народженням: «Оскільки всі помруть, тоді лише скінчиться Велика Гра. Не раніше». Коли хтось помер, життя закінчене, але не раніше, не тоді, коли йому пощастить досягти чогось, до чого він прагнув. Те, що гра не має кінцевої мети, робить її так небезпечно схожою на саме життя.

У безцільності — привабливість існування Кіма. Не заради Англії перебрав він свої дивні обов'язки, не заради Індії, не з якогось іншої гідної або негідної причини. Імперіалістичні поняття на кшталт експансії заради експансії або влади заради влади, можливо, пасували б йому, але він не дуже цим переймався і, певна річ, не складав ніяких подібних формулювань. Він ступив на свій особливий шлях, де «їхня справа не міркувати, їхня справа діяти і вмирати», не цесатаючи жодного занитання. Його спонукали лише засадничі нескінченність гри і утаємниченість як така. А утаємниченість також постає символом засадничої тисмичності життя.

У певному сенсі природжені авантюристи, ті, хто за самою своєю природою перебуває поза суспільством і всіма політичними організаціями, були повинуваті в тому, що знайшли в імперіалізмі ідеатичну гру, нескінченну за

⁶⁷ Carroll & Orrill. — P. 88.

визначеним: від них не можна було чекати розуміння того, що в політиці нескінченна гра може скінчитися лише катастрофою, а політична секретність мало коли закінчується чимось взаємостановим та вузлом арну зовнішньої шпигуна. Злий жарт із шими учасників Великої Гри мавши те, що їхні наймачі знали, чого їм хотіло, і використовувати їхню пристрасть до анонімності для злочинного шпигунства. Однак цей триумф жадібних до прибутків інвесторів був тимчасовим, і їх, у свою чергу, обдурили, коли по декількох десятиях років вони зіткнулися із гравцями в тоталітаризм — гру без прихованих мотивів на зразок прибутку, через що в неї грали з такою звичною ефективністю, що вона пожерла навіть тих, хто її фінансував.

Перш ніж це сталося, імперіалісти, однак, знищили найкращу людину, яка б могла перетворитися з аналітиста (із великою домішкою драконоборця) на таємного агента — Лоуренса Аравійського. Ніколи більше експеримент у секретній політиці не робився чистіше і порадливіше людською. Лоуренс безстрашно ставив досади на самому собі, а потім повернувся й переконувався, що він належить до «втриненого покоління». Він думав, що так сталося через те, що «нову війну» посередники і забрали в нас нашу перемогу», або «переробили [світ] на подобу колапсного світу, який вони знали»⁶⁴. Насправді, посередники були досить-таки малоспроможними навіть у цьому й віддали свою перемогу разом зі владою іншим людям із того самого «втриненого покоління», які не були ні старшими за Лоуренса, ні такими вже на нього неохотними. Єдина відмінність полягала в тому, що Лоуренс продовжував міцно триматися за моральність, яка втратила, однак, усі об'єктивні підстави і складалася лише з певних особистих і обов'язково доміжотських засад ліберальності.

Лоуренс спонукався на роль таємного агента в Аравії через міцне бажання обмінити світ нувної респектабельності, подальше існування його стало просто безглуздом через відразу і до цього світу, і до себе самого. В арабській цивілізації найбільше його приваблювала «проповідь убогості...» (яке) включає, очевидно, і певне моральне убогство...», що «шляхом очищення від богів домашнього вогнища»⁶⁵. Повернувшись до англійської цивілізації, він найбільше прагнув уникнути занурення в особисте життя, тож скінчив тим, що цілком незбагачено пішов рядовим до британської армії, яка вчений була єдиною інституцією, де честь людини могла спотожнюватися з утратою нею власної ідентифікованості.

Коли вибух Першої світової війни закинув Т. Е. Лоуренса до арабів на Близький Схід із завданням підбурити їх на повстання проти турецького панування і змусити допомогти на боці Англії, він опинився в самісінькому центрі

⁶⁴ Див. вступ до першого видання: *Lawrence T. E. Seven pillars of wisdom*. — 1926, англійською за перекладом Девіда Льюїса Бернарда Шну під час перекладання. Період: *Lawrence T. E. Letters* / Ed. by D. Gurnett. — N.Y., 1939. — P. 262 ff.

⁶⁵ З листа, написаного 1918 року (*Lawrence T. E. Letters*. — P. 244).

Великої Грі. Своєї мети він міг досягти тільки в тому разі, якщо серед арабських племен виник національний рух, що, зрештою, мав прислужитися англійському імперіалізму. Лоуренс мав поводитися так, ніби найважливішим для нього був арабський національний рух, і він робив це настільки добре, що сам у це повірив. Але, знову ж таки, він не був одним із них, він був цілковито нездатним «думати по-башьому» і «користуватися башього характеру»⁹¹. Видіючи себе за араба, він міг лише втратити своє «англійське я»⁹², і більше захоплювався цілковитою таємністю свого перевтілення, ніж обманювався явними виправданнями щодо добродійного управління відсталими народами на зразок тих, якими послуговувався лорд Кромер. На шле покоління старший і сумнівний від Кромера, він із великою радістю взяв на себе роль, що вимагала повного перевтілення всієї його особистості, доки не став цілковито придатним для Великої Грі, доки не перетворився на живе втілення сили арабського національного руху, доки не побував природного марнославства у містичній причетності до сил надлюдно більших, ніж він сам, хоч би яким великим був сам, доки не набув убивчого «презирства — не до інших людей, а до всього, що вони чинять» із власної ініціативи, а не в союзі із силами історії.

Хоча наприкінці війни Лоуренс мав обізнати роль таємного агента і так чи інакше повернутися до свого «англійського я»⁹³, він «поглянув на Захід і його уможливіти іншими очима: все це в мені було знищено»⁹⁴. Із Великої Грі з її незмірними масштабами, яку не обмежує і не зважає громадська увага, і яка піднесла його у трісн більше, ніж двадцять років над королівськими й прем'єр-міністрами, бо він сам «робив їх чи грався ними»⁹⁵, Лоуренс повернувся додому з найважливішим прагненням анонімності і з глибоким переконанням, що він уже не отримає відчуття задоволення, хоч би чим тепер зайнявся у своєму житті. Цього висновку він дійшов, чудово знаючи, що велич належала не йому, а лише ролі, яку він гідно перебрав на себе, що ця велич була наслідком Грі, а не його власним досягненням. Тепер він не «хотів більше бути значним» і, вирішивши, що не «збирається знову бути респектабельним», спираючись «випливавася... від будь-якого бажання робити щось для себе»⁹⁶. Він був прима-

⁹¹ *Lawrence T. E. Seven pillars of wisdom*. — Garden City, 1938. — Ch. I.

⁹² *Ibid.*

⁹³ Наприкінці двох років і новим має бути цей процес, можна проілюструвати таким анекдотом: «Лоуренс прийняв запрошення на обід у Кларджа, а потім на вечерю в пані Геррі Ліндсей. Він ухилився від обіду, але з'явився на вечерю з арабськими шатами». Це сталося 1919 року (*Lawrence T. E. Letters*. — P. 272; *Примітка*).

⁹⁴ *Lawrence T. E. Seven pillars of wisdom*. — Ch. I.

⁹⁵ 1929 року Лоуренс писав: «Кожен, хто так швидко пішов утору, як я, і так довго бачив внутрішні верхівки світу, може загрозило втратити натхнення і достати ктому від значимих мотивів дії, які керували ним, нека він не досяг вершини. Я не був королем чи прем'єр-міністром, але я робив їх і грався ними, і опівніч в цьому напрямі моєї нічної було робити» (*Lawrence T. E. Letters*. — P. 631).

⁹⁶ *Ibid.* — P. 244, 247, 450. Пор. особовий лист від 1918 р. (P. 244) і кілька листів до Джорджа Бернарда Шоу від 1923 р. (P. 447) і 1928 р. (P. 616).

рою сили, і став примарою серед живих, коли в нього забрали силу й функцію. Він несамоовито шукав нової ролі, і це, між іншим, і була та «гра», про яку лагідо, але безжально, допитуювався Джордж Бернард Шоу, ніби говорив з іншого століття, дивуючись, як людина з такими великими досягненнями відверто їх не визнає⁶⁶. Тільки ще одна роль, ще одна функція могли зберегти його самого і світ від ототожнення його з діями в Аравії, від заміни його старого «я» новою особистістю. Він не хотів стати «Лоуренсом Аравійським», бо принципово не бажав набувати нове «я» після втрати старого. Його велич познана в тому, що він був досить пристрасною натурою, аби не йти на дешені компроміси й не обирати легких шляхів до реальності й ресексабельності; він ніколи не втрачав усвідомлення того, що він був лише функцією, зіграв роль, а тому «не повинен у жодний спосіб мити корнет із того, що зробив у Аравії. Від заслужених нагород він відмовився. Пропонував йому, завдяки його репутації, посади він не приймав, так само як не дозволяв собі експлуатувати свій успіх, отримувати гроші хоч за одну журналістську публікацію, підписану ім'ям Лоуренса»⁶⁷.

Історія Т. Е. Лоуренса у всій її трагічності й велич була не просто історією платного службовця або найманого шпигуна, а саме історією справжнього агента або функціонера, людини, яка справді повірила в те, що вона потрапила — або була залучена — до потоку історичної необхідності, і стала виконавцем волі або агентом таємних сил, які керують світом. «Я зіштовхнувся свого візю у вічний потік, і він помчав швидше, ніж ті, яких штовхнули уперекреч течії чи проти неї. Зрештою я не вірив у арабський рух, але вважав його необхідним у цьому місці і в цей час»⁶⁸. Так само, як Кромер пршав Єгипет заради Індії чи Родо Паленною Африкою заради подальшої експансії, Лоуренс діяв в ім'я якоїсь кінцевої непередбачуваної мети. Єдине задоволення, яке він міг дістати із цього, позбавлений можливості спокійно спочивати на лаврах після досягнення певної обмеженої мети, виникало з почуття самого функціонування, з відчуття, що його охоплює і понесе якийсь могутній рух. Повернувшись до Лондона й перебуваючи у відчай, він намагався знайти якусь заміну такому «самозадоволенню» і зміг «отримати його тільки від керування на шаленій швидкості мотоциклом»⁶⁹. Хоч Лоуренс і не був ще охоплений ідеологічним фанатизмом руху, ймовірно, тому, що для забобони свого часу мав надто добру освіту; він уже пережив той, заснований на розчаруванні в будь-яких видах людської відповідальності, захват перед вічним потоком з його вічним напруженим рухом. Він поринув у цей потік і нічого не залишив від себе

⁶⁶ Джордж Бернард Шоу, зустріючи Лоуренса 1928 року: «У чому ж наша гра мистецтва?», він на увазі, що його роль в Аравії або пошуки роботи нічного сторожа (для чого він ні «дістати сирні рекомендації») були також грою.

⁶⁷ Lawrence T. E. Letters. — P. 264.

⁶⁸ Lawrence T. E. Letters. — P. 693 (написано 1930 року).

⁶⁹ Ibid. — P. 456 (написано 1924 року).

самого, втім якоїсь нез'ясованої порядності й гордості, й віри, що той «внесе на правильний шлях».¹⁰⁶ «Я все ще сушу голову над тим, чи багато залежить від окремої людини. Дуже багато, я гадаю, якщо її внесе на правильний шлях»¹⁰⁷. Ось фінал справжньої гордості західної людини, яка більше не розраховує на себе, більше не робить «яксаму річ, або річ настільки чисту, щоб стала її власною»¹⁰⁸, надаючи закони світові, а має шанс тільки в тому разі, «якщо її внесе на правильний шлях», у співці із потаємними силами історії й необхідністю — будучи лише їх функцією.

Косм європейський патово відкрив, якою «чудовою чеснотою» може бути в Африці біла шкіра¹⁰⁹, коли англійський завоювальник в Індії став адміністратором, який не вірив більше в універсальну значущість закону, а переконаний був у власній природженій здатності володарювати й управляти, коли державоборці перетворилися чи то на «білих левей», чи то на «вище породід», або на бюрократів і інженерів, які грають у Велику Гру безкінечних прихованих мотивів у безкінечному русі; коли британська розвідувальна служба (особливо після Першої світової війни) почала набити найбагатродніших синів Англії, які вважали за краще служити не загальному бажанню своєї країни, а таємничим силам у всьому світі, едену, здавалося, було обладнано для всіх можливих жажів. Під самісіньким носом у всіх виниклося безліч елементів, з яких легко можна було сконструювати тоталітарну державу на підмурівку расизму. Індійські бюрократи висунули ідею «адміністративної різанини», африканські ж чиновники просолодили, що «жодним етичним міркуванням на зразок прав людини не буде дозволено ставати на шляху» білого володарювання¹¹⁰.

На шлях, хоч британське імперіалістичне правління й опустилося до рівня певної вульгарності, жорстокості між двома світовими війнами почав відігравати меншу роль, ніж будь-коли раніше, і незмінно дотримувалося певний мінімум людських прав. Саме ця наміркованість посеред суцільного безумства ґрунтувала шлях тому, що Черчілль назвав «невіддасцю імперії Його Величності», і що, тріскаючи, може обернутися перетворенням англійської нації на Сіндружність англійських народів.

¹⁰⁶ *Ibid.* — P. 693.

¹⁰⁷ *Lawrence T. E.* Seven pillars of wisdom. — Ch. 1.

¹⁰⁸ *Miles S. G.* *Op. cit.* — P. 15.

¹⁰⁹ За висловом сера Томаса Ботта, громадянина Південної Африки британського походження (див.: *Botto T.* *Op. cit.* — P. 230).

Розділ восьмий

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ: ПАНРУХИ

Нацизм і більшовизм любов'язані пангерманізму й панславизму (відповідно) більше, ніж будь-якій іншій ідеології або політичному рухові. Найпомітніше це в зонітичній політиці, де стратегії нацистської Німеччини і Радянської Росії так послідовно дотримувалися добре відомих програм завоювань, паміченних панрухами до і під час Першої світової війни, що тоталітарні цілі часто помилково сприймали як переслідування певних сталних німецьких або російських інтересів. Хоч ші Гітлер, ані Сталін ніколи не визнавали себе боржниками імперіалізму щодо розвитку своїх методів правління, обидва вони без вагали визнавали свою залежність від ідеології панрухів і наслідували їм ідеала¹.

Зародження панрухів не збігалось із зародженням імперіалізму. Близько 1870 року панславизм уже переріс нечіткі й плутані теорії слов'янофільств², а пангерманське почуття з'явилося в Австрії вже в середині XIX ст. Але вони оформилися в рухи й колоніали уяву ширших верств тільки з триумфальною імперіалістичною експансією західних націй у 80 рр. Нації Центральної і Східної Європи, які не мали колоніальних володінь та істотних надій на заморську експансію, тепер вирішили, що вони «мають таке ж право розширяться, як і інші великі народи, і якщо їм не нададуть такої можливості за морями, вони будуть змушені здійснити це в Європі»³. Пангерманісти й панславісти потужувалися, шп, живучи в «континентальних державах» і будучи «континентальними народами», вони змушені шукати собі колоній на континенті⁴.

¹ Гітлер писав у «Мен Камф»: У Німці «я заслав ідеалізм світоглядну каталі й методу політичного знання ідеалізм, які були пізніше зашифровано тільки звернення в деталі, але який в німці політиці не зрівняно» (N.Y., 1939. — P. 129). Сталін повернувся до панславістських поглядів під час останньої війни: Панславістський конгрес 1945 року, в Софії, скликаний переможцями-росіянами, прийняв резолюцію, що проголосила «не тільки економічному співіснуванню, а й моральною необхідність припинити російську мову мовою загального спілкування і офіційно визнати всі слов'янські країни» (дан.: *Анфим*. — N.Y. — April 6. — 1945). Незадовго до цього болгарське радіо передало послання митрополита Стефана, вікарія Східного болгарського синоду, у якому він закликав російській народ «познати» свою власну історичну приналежність і проголосив тридцять слов'янських народів» (дан.: *Politics*. — 1945. — January).

² Впершній вивілак і обговорення політики слов'янофільств дан.: *Корне А. La Philosophie et l. La Philosophie et le problème national en Russie au début du 19e siècle* — P. 1929. — (Institut Français de Leningrad. Bibliothèque. — Vol. 10).

³ *Witte T. Deutsche Politik*. Heft 4. Die Zukunft des deutschen Volkstums. — 1907. — S. 122.

⁴ *Ibid.* Heft. 3. Deutsche Geopolitik. — S. 167—168. Геополітичні теорії такого типу були в обігу серед «югерманістів», членів Пангерманського альянсу. Вони завжди порівнювали геополітичні потреби Німеччини з аналогічними потребами Росії. Характерно, що австрійські пангерманісти ніколи не провозили таких паралелей.

абля розширитися в географічній послідовності від центру зовні географічно безперервно, що «ідеї Азії... виражені словами: «Я хочу правити морями», протистоять ідеї Росії, виражені словами: «Я хочу правити суходолом»⁵, і що, зрештою, «вельмична перевага суходолу над морем... вище значення зладу над суходолом порівняно з владою над морем...» стануть очевидними⁶.

Найбільше значення континентального імперіалізму, на відміну від заморського, полягає в тому, що його ідея суцільної експансії не принускає жодного географічного проміжку між порядками її інституційми колоній і держави, тож йому не треба «ефекту бумеранга», щоб він і всі його наслідки відчулися Європі. Континентальний імперіалізм справді починається здома⁷. Поділяючи презирство заморського імперіалізму до вузькості національної держави, він протиставляв їй не стільки економічні аргументи, які, зрештою, часто виражали справжні національні потреби, скільки «зростання плеємінної свідомості»⁸, що об'єднувала, як вважалося, всіх людей однієї народності, незалежно від історичних обставин і місця, де їм вигадало жити⁹. Отже, конти-

⁵ Слов'янофіл Даниїлєвський, чия «Росія і Європа» (1871) стала класичною працею панславізму, величезну «політичну зрілість» росіян через їхню «високий» типізаційний лад, що все ще росте, і який згодом, на відміну від Європи, реалізується не колоніальним шляхом, а завжди залишається опосередкованою панною свого краю — Москвою (див. *Maximin K. Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 1923—1939, 3 Bd. — Bd. 4:1. — S. 274).

⁶ Вислів Ю. Словачко, польського публіциста 40-х рр. XIX ст. Див.: *Leszek N. G. Three chapters from the history of polish messianism*. — Prague, 1926 // *International Philosphical Library*. — Vol. 2. — P. 9).

⁷ Панславізм першим із «пан-тізмів» (див. *Hörschig D. Russland*. — B., 1913. — S. 439) вважався цілком континентальним майже за 40 років до того, як імперіалізм почав «омисляти континентами». Протиставлення англійській морській могутності й континентальній суходолній владі було настільки очевидним, що популярні авторитети були б цілкомого зайвими.

⁸ *Kellmann-Grunz Th. Lebenspolitik oder Festlandspolitik?* // *Alldemische Flugchriften*. — 1905. — 22. — S. 17.

⁹ Ернст Гассе з Пангерманської ліги запропонував розглядати всієї національності (поляків, чехів, євреїв, італійців тощо) технічною тає самою, як закордонний імперіалізм густою збудовані поєм Європеїським континентом (див.: *Deutsche Politik*. Heft 1. *Das Deutsche Reich als Nationalstaat*. — 1905. — S. 62). У цьому плані історичні відносини між Пангерманською лігою, заснованою 1886 року, і ранніми історичними товариствами типу «*Zentral-Verein für Handelsgeographie*» (засновані 1861 року). Дуже докладний огляд діяльності Пангерманської ліги подано в кн.: *Weyheime M. S. The Pan-German League*. 1890—1914. — 1924.

⁶ *Decker F. Panlatinismus, Panславismus und Panгерманismus in ihrer Bedeutung für die politische Weltlage*. — Frankfurt a. M., 1914. — S. 4.

⁷ Імперіалістичні вже перш Півторо світової війни репрізували поняття «*Staatsfeinden*» — людей германського походження, яким вигадало жити під владою іної країни, і «*Volksfeinde*» — згодом ітергерманського походження, яким грішилося жити в Німеччині (див.: *Frymann D. (Klaus H.) Wenn ich der Kaiser war. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*. — 1912).

Коли Третій рейх піднявся Австрія, Гітлер звернувся до її німечького населення в дусі типових ітергерманських гасел: «Хоч би де ми народилися, — говорив він їм, — ми всі ідемі німечького народу» (*Hitler's speeches* / Ed. by R. H. Boyes. — 1942. — Vol. 2. — P. 1408).

центральний імперіалізм починав із набагато більшої близькості до расових ідей, з ентузіазмом засвоював традицію расового мислення¹¹ і дуже мало спирався на конкретний досвід. Його расові поняття в основі своїй були цілковито ідеологічними й перетворювалися на зручну політичну зброю значно швидше, ніж подібні теорії заморського імперіалізму, які завжди могли претендувати на певну опору на справжній досвід.

При обговоренні імперіалізму панрухам зазвичай приділялася недостатня увага. Відсутніші результати заморської експансії затьмарювали їхні мрії про континентальні імперії, а їхня байдужість до економіки¹² чужеродним чином суперечила величезним прибуткам раннього імперіалізму. Крім того, в період, коли майже всі починали вважати, що політика й економіка — більш-менш одне й те ж саме, було легше не помітати схожості та істотні відмінності між двома різновидами імперіалізму. Прихильники панрухів поділяли із західними імперіалістами ту свідомість усіх зовнішньополітичних проблем, про які забували старші панівні групи національної держави¹³. Ще виразнішим був їхній вплив на інтелектуалів: російська інтелігенція, за великим незмірим винятком, була панславистською, а пангерманізм починався в Австрії як рух студентський¹⁴. Головна відмінність панрухів від респектабельнішого імперіалізму західних націй полягала у відсутності капіталістичної підтримки. Їхнім експансіоністським заходам не передувала і не миг передувати експорт надлишкових грошей і зайвих людей, бо Європа ні для того, ні для іншого не надавала колоніальних можливостей. Тому серед лідерів панрухів ми майже не знайдемо діячів (дуже мало навіть випадків), натомість багато представників різних професій, учителів і цивільних службовців¹⁵.

¹¹ Т. Масарик говорить про «ідеологічний націоналізм» слов'янофілів, починаючи з Дамієвського (*Masaryk Th. G. Zur politischen Geschichte- und Religionsphilosophie*, 1913. — S. 257). Отто Вонгара, офіційний історик Пангерманської ліги, спираючись тісний зв'язок між її ідеологією і расизмом Гоббса в Чемберлена (*Bamberger O. Geschichte des alldutschen Verbandes*, 1920. — S. 95).

¹² Впливом склався Фрідріх Науман (*Naumann F. Central Europe*. — L., 1916), який хотів замінити численні національності у Центральній Європі одним об'єднаним «економічним народом» (*Wirtschaftsvolk*) під німецьким проводом. Хоч його книга була бестрепетом під час Першої світової війни, вона вплинула тільки на австрійську соціал-демократичну партію. Див.: *Reimer R. Österreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*. — Wien, 1916. — S. 37.

¹³ «Найважливім перед війною інтерес великих партій до закордонних справ націоналістично затьмарив австрійські проблеми. Позиція Пангерманської ліги ішла, і в цьому, безсумнівно, її пропагандистський вплив» (*Wenzel M. Alldutsche Taktik*, 1917).

¹⁴ Це факт, «що студентство не просто пасивно відображає загальну політичну ситуацію, навпаки, активні пангерманістські переконання ідеальнішого зародились у студентському середовищі і зміцніли завдяки таким до встанові політикою» (*Molisch P. Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich*. — Jena, 1928. — S. 90).

¹⁵ Корисну інформацію про соціальний склад Пангерманської ліги, її місцевих функціонерів і вишкільних традицій можна знайти в кн.: *Wesshaimer M. Op. cit.*, *Werner L. Der alldutsche Verband. 1890—1918 // Historische Studien. Heft 278*. — Berlin, 1935; *Nippold G. Der deutsche Chauvinismus*, 1913. — S. 179 ff.

Коли заморський імперіалізм, незважаючи на його антинациональні тенденції, успішно давав нове життя застарілим інституціям національної держави, континентальний імперіалізм був і залишався недвозначно порожнім до всіх існуючих політичних утворень. Тому його загальний настрій був набагато більш бунтівним, а його лідери — набагато досвідченішими в революційній риторикі. Якщо заморський імперіалізм надавав досить реальні засоби виходу із скрутного становища вихідцям з усіх класів, то континентальний імперіалізм не міг запропонувати нічого, крім ідеології та участі в русі. І все ж цього виявилось досить у той час, коли називали перевагу жомусу-ялусу до історії перед політичною дією, коли люди в умовах дезінтеграції спільноти й розпорощення суспільства за будь-яку ціну хотіли до чогось належати. Подібним чином відомій відмінності білої шкіри, переваги якої легко відгукнувся в чорному або жовтому оточенні, могла бути успішно протиставлена суцільна відмінність між східною і західною чи азіатською і неазіатською душею. Річ тут у тому, що досить плутана ідеологія та організація, які не обіймали задоволення жодних конкретних потреб, виявлялися привабливішими, ніж відсутні матеріальні блага й загальноприйняті переконання.

Незважаючи на брак практичних успіхів, панрух із своєю сумнівнішою апеляцією до юрби від самого початку мали набагато сильніше, ніж заморський імперіалізм. Ця привабливість для широких мас, яка трималася всупереч відчутним прогалинам у програмах і їх постійним змінам, провіщиала пізніші тоталітарні утворення, також невпевні щодо загальних цілей і схильні до чи не швидких змін політичної лінії. Учасників панрухів значно менше об'єднував спільний настрій, ніж чітка визначена мета. Щоприїди, заморський імперіалізм також ставив експансію вище за будь-яку програму завоювання і тому оволодівав при нагоді будь-якою територією, що становила неважку здобич. І все ж, хоч би яким примамливим був швиді надлишкового капіталу, він прини для визначення меж експансії, що виткала з нього ж. Цілі панрухів бракувало навіть цього, радше шарсічного, елемента людського планування й географічних обмежень. І хоч вони не мали конкретних планів завоювання світу, проте створювали всеохоплюючий настрій тотального панування, всерозуміння й зацікавлення всіма справами людськими, настрої «всезахисності», як одного разу висловився Достоевський¹⁶.

Й імперіалістичному союзу між капиталом і капиталом ініціатива належала, переважно, представникам ділового світу (крім випадку Південної Африки, де дуже рано виробилася явна політика юрби). З іншого боку, у панрухах ініціатива завжди була пов'язана винятково з капиталом, який тоді (як і тепер) був під проводом певного сатунку інтелектуалів. Їм же бракувало амбіцій до всесвітньої влади, і вони навіть не мріяли про можливість тотального панування. Але вони справді знали, як організувати юрбу, й швидко усвідомлювали організаційні, а не просто ідеологічні або пропагандистські способи

¹⁶ Цит. за: Kohn H. The permanent mission // The Review of Politics. — 1948. — July.

застосування расових уявлень. Зігнутість останніх тільки поверхово підбилась у відносно скромних теоріях зовнішньої політики — германізації Центральної Європи чи русифікації Східної та Південної Європи, — що стали відриваними пунктами для нацистських і більшовицьких планів завоювання світу¹². «Германські народи» поза Рейхом або «наші менші слов'янські брати» поза Святою Руссю створювали зручну димову завісу з права народів на само-визначення, легкі сходження до подальшої експансії. Але найбільше істотним був той факт, що тоталітарні уряди усецитували журу святості: варто їм було тільки звернутися до минулого «Святої Русі» або «Священної Римської імперії», як у слов'янських і німецьких інтелектуалах пробуджувався всі різноманітні упередження¹³. Псевдомістична пісенітниця, збагачена нескінченними й до-вічальними історичними мемуарами, забезпечувала таку емоційну прина-бливність, яка, здавалося, перетворювала та глибиною та широтою обмеженість націоналізму. Принаймні із цього вийшло той новий вид націоналістичних почуттів, запеклості яких виявлялася чудовим засобом зрушення назовні черні й дуже адало замінила в ролі емоційного центра старший національний патріотизм.

Цей новий тип племенного націоналізму, більш-менш властивий усім нацям і національностям Центральної і Східної Європи, цілковито відрізнявся за змістом і значенням, — але не за несамовитістю — від заходних націоналістичних крайнощів. Шокінізм (нині звичайно пов'язуваний з «*nationalisme intégral*» Морреса й Барреса на зламі століть, із його романтичним уславленням мину-лого і нездоровим культом мертвих) навіть у найдикіших і найфантастичніших виявах своїх не стверджував, що особи французького походження, які наро-дилися і вирости в іншій країні, без жодних уявлень про французьку мову або культуру, будуть «природженими французами» завдяки жомосі таємничим якостям душі чи тіла. Лише водночас із «підвищеною» племенною свідомістю виникає те отождолення національності з власним душевним ладом, та звернена всередину гордість, яка більше не пов'язана тільки з громадськими справами, але щоденно кожний крок у приватному житті до тієї міри, що, наприклад, «приватне життя кожного широго поляка... є громадським життям поль-ськості»¹⁴.

¹² Данієловський (випл. пррррр) з відношенням Російської імперії всі Балканські країни, Туреччину, Угорщину, Чехословаччину, Галичину та Істрії з Триєном.

¹³ Слово «*офіцій*» К. С. Аншпін у середині XIX ст. прийняв офіційну назву «*Свята Русь*» цілком буквально, як пізніше націоналісти. (Джж. *Mitteleurop. Jb.* G. Op. cit. — S. 234.) Для характеристики туманної пісенітництва імперіалізму дуже показова книга Меллера ван ден Брука (*Moeller van den Bruck A. Germany's Third Empire.* — N.Y., 1934), у якій він проголошує: «С тілани Одна Імперія, як є тільки Одна Церква. Все інше, що претендує на цей титул, може бути державною, або громадською, або соціальною. Ісхут ж тільки Одна Імперія» (р. 263).

¹⁴ Імперіалістичний націоналізм (Фр. і — *Прим. пер.*).

¹⁵ *Colloque de Die Zukunft Polens.* — Leipzig, 1914. — Bd. 2. — S. 93 (2).

агресивно виступали проти свого уряду, що навіть «Alldeutsche Verband» у Німеччині часто жалував про «надмірності» братнього австрійського руху²¹. Народжений у Німеччині шкід економічного союзу Центральної Європи під німецьким проводом, як і всі схожі континентально-імперські проєкти німецьких пангерманістів, негайно перегорився (хоча за нього вхопилися австрійські пангерманісти) на план якоїсь структури, яка стала б «центром німецького життя в усьому світі і об'єдналась би з усіма іншими німецькими державами»²².

Зрозуміло, що експансіоністські тенденції панславізму так само бентежили царя, як Бісмарка непокоїли непрохані визнання австрійських пангерманістів у вірності Рейху і в невірності Австрії²³. Адже хоч би як високо здіймалася подеколи хвиля національних почуттів, або хоч би якимсь злимерним ставали націоналістичні претензії за надзвичайних обставин, доти, доки вони були пов'язані з певною національною територією і стримувалися почуттям гордості за обмежену національну державу, вони залишалися в межах, які трайбалізм панславів негайно переступив.

Ночасність пансравів найкраще можна оцінити за їхнім цілком новим ставленням до антисемітизму. Утискувані меншини, на зразок слов'ян в Австрії і поляків у царській Росії, через свій конфлікт з урядом мали більше можливостей вижити приховані зв'язки між єврейськими громадами і європейськими національними державами, і це викриття з легкістю могло спричинити грунтовнішу ворожечу. Векод, де антагонізм щодо держави не отожденовався з браком патріотизму (як у Польщі, де ознакою польської повстаності була неохочість до царя, чи в Австрії, де німці дивилися на Бісмарка як на свою велику національну постань), цей антисемітизм набував інших форм, тому що євреї в такому випадку виявлялися агентами не тільки державного механізму пригноблення, а й іноземного гнобителя. Однак фундаментальна роль антисемітизму в пансравих так само погано пояснюється політичною меншиною, як і специфічними переживаннями Шенерера, провідного діяча австрійського пангерманізму, коли він, ще перебуваючи в Ліберальній партії, усвідомив зв'язок між Габсбурзькою монархією і пануванням Ротшильда в австрійській залізничній мережі²⁴. Навряд чи це саме по собі змусило б його заявити, що

²¹ Див.: *Bismarck's Op. cit.* — S. 38 ff; *Greif H.* Der alldeutsche Verband, seine Geschichte, seine Bestrebungen, seine Erfolge // *Alldeutsche Flugschriften.* — 1898 — № 8.

²² Її програвань здійснювали пангерманісти 1913 року; пор. з: *Pichl E.* (ed. Herwig). *Georg Schoenerer* — 1938 — Bd. 6. — S. 375.

²³ Коли Шенерер, пануючи Бісмарка, заявив 1876 року, що «Австрія як велика держава має зникнути» (*Pichl E.* Op. cit. — Bd. 1. — S. 90), Бісмарк, поміркувавши, відповів своїм австрійським прихильникам, що «минула Австрія життєво необхідна Німеччині» (див.: *Neuschäfer F. J.* Georg Ritter von Schoenerer (Dissertation) — Hamburg, 1915). Сепаратистська партія до панславізму була набагато дисциплінованішою, тому що панславістська юнкерська держава перетворилася потужну парову патріотичну деспотичну практику. Але навіть за таких спокійних обставин цар відмовлявся підтримати експансіоністські війни панславів та їхніх дослідників (див.: *Starklin K.* Op. cit. — S. 30 ff).

²⁴ Див. розділ другий.

«ми, панігерманці, вважали антисемітизм найважливішим опортом нашої національної ідеології»²⁵, як не могло шось подібне спонукати російського письменника-панслависта Розанова вважати, ніче «нема такої проблеми у російському житті, де «через кому» не стояло б також питання: як упоратися з євреєм»²⁶.

Ключ до ранньої появи антисемітизму як осереддя всього світогляду (на відміну від його суто політичної ролі у Франції за часів справи Дрейфуса або його ролі як знаряддя пропаганди в німецькому інтексерівському русі) лежить рідше у самій природі трайбалізму, ніж у політичних фактах і обставинах. Істинна суть антисемітизму панрухія полягає в тому, що ненависть до євреїв уперше була відірвана від усього дійсного досвіду політичних, соціальних або економічних стосунків з єврейським народом і випливала тільки з особистої логіки ідеалогії.

Преміальний націоналізм, рудийний сиза континентального імперіалізму, мав дуже мало спільного з націоналізмом зрілої західної національної держави. Національна держава зі своєю претензією на народне представництво і національній суверенітет у тому випаді, як вона розвинулася після Французької революції протягом XIX ст., була наслідком постиння двох чинників, окремих ще у XVIII ст.: і далі відокремленими в Росії і Австро-Угорщині національностей й держави. Найбігнішливіша арена історії й визволення, коли народи усвідомлювали себе як історичну і культурну єдність, а свої території — як постійну доміну, де історія залишала відомі сідла, благоустрій яких був наслідком постійної праці їхніх предків, а майбутнє яких залежатице від шлюку спільної цивілізації. Хоч би де виникали національні держави, мітриції припинялися, тоді як, з іншого боку, у східно- і південноєвропейському регіонах утвердження національних держав не сталося, бо вони не мали змоги спертися на міцно вкоренені селянські класи²⁷. Соціологічно національна держава була політичною організацією звільнених від кріпацтва селянських класів Європи, і в цьому полягає причина того, що національні армії змогли втримувати сталі позиції в цих державах тільки до кінця XIX ст., тобто лише доти, доки вони залишалися справжніми представниками селянського класу. «Армія, — захищав Марке, — була *point d'honneur* парцельних селян; вона з них робила героїв, які захищали від зовнішніх ворогів нову власність... Військовий мушкетр був їхнім класним парцельним костюмом, війна — їхньою поезією, збільшена й округлена в уяві парцеля — вітчизною, а патріотизм — ідеальною формою почуття власності»²⁸. Західний

²⁵ Pichl E. Op. cit. — Bd. 1 — S. 26; см. за баченням стартеє: Karbach O. The founder of modern political anti-Semitism: Georg von Schönerer // Jewish Social Studies. — 1945. — Vol. 2. — № 1.

²⁶ Rozanov I. Fallen leaves. — 1929. — P. 163—164.

²⁷ Див.: Macartney C. J. National states and minorities. — L., 1914. — P. 432 ff.

²⁸ Спробую шесті (Фр.), — *Пірама, пер.*

²⁹ Марке К. Вісниківіх бривієри Дуї Іонавиріа // Марке К., Енрієна Ф. Творі. — Т. II. — С. 213.

націоналізм, найвищим вираженням якого став загальний військовий обов'язок, був породженням твердо вкорінених і зміцнених селянських класів.

Хоч усвідомлення національності — відносно нещодавнє явище, структура держави походила з висхідних монархій та освяченого абсолютизму. Чи то у формі нової республіки, чи реформованої конституційної монархії, держава успадкувала як свою найвищу функцію захист усіх, хто проживав на її території, незалежно від їхньої національності, і повинна була діяти як верховна правнича інституція. Трагедією національної держави стало те, що віднесення національної свідомості народу перешкодило виконанню цих функцій. В ім'я волі народу держава вимушена була визнати громадянами тільки «національних», гарантувати усім повноту громадянських і політичних прав тільки тим, хто належав до національної спільноти за правом походження й фактом народження. Це означало, що держава частково перетворилася в засіб права на народдя нації.

Заневолення держави нацією²² було багато в чому позитивне падінням абсолютистської монархії і подальшим розвитком класів. Вважалося, що абсолютистський монарх має служити інтересам нації як цілого, бути наочним вираженням і диктором існування такого спільного інтересу. Освічений деспотизм спирався на формулу де Ротам: «Король править людьми, а інтерес править королем»²³. З усуненням юриси і набуттям суверенітету народом цей спільний інтерес перебував під постійною загрозою зміни еталим конфліктом між класовими інтересами і боротьбою за контроль над державним механізмом, тобто під загрозою постійної громадянської війни. Без монарха єдиним зв'язком між громадянами національної держави, якої залишилася символічною й суттєвою спільноту, здавалося національна належність, тобто спільне походження. Тому в те століття, коли будь-який клас і група населення були одержанні класовим або груповим інтересом, інтереси нації як цілого гадали гарантувало спільне походження, яке почуттєво виражало себе в націоналізмі.

Таємний конфлікт між державою і нацією став очевидним із моменту народження нової національної держави, коли Французька революція проголосила Декларацію прав людини і кожного національного суверенітету. Одні й ті самі основні права були водночас проголошені як невід'ємні надбання всіх людських істот і як особлива спадщина певних націй; одну й ту саму націю водночас проголосили суб'єктом законів, що, як вважалося, випливатимуть із прав людини, і сувереном, тобто не зв'язаном жодним спільним законом і такою, що не визнає нічого вишого за себе²⁴. Простичним наслідком цієї супе-

²² Див. подальше дослідження із цієї теми: *Delos J. J. La nation*. — Montréal, 1944.

²³ Див.: *Robinet D. de. De l'intérêt des princes et état de la Chrétienté*, 1638 (праця, присвячена кардиналу Ришельє).

²⁴ Одним із найкращіх досліджень причини суверенітету все ще залишається робота: *Bodin J. Six livres de la république*, 1576, 1-й видання і переклад російських істориків: *Бодін Ж. О шестнадцати книгах о государственном устройстве*. — 1937.

речності стало те, що відтепер права людини були захищені й підкріплені тільки як національні права, і що сам інститут держави (чиїм найвищим призначенням було оберігати і гарантувати людині її права як людини, як громадянина і як представника нації) втратив свій правничий, раціональний вигляд і мигнути виплутаним романтизмом як розпливчасте відчуття «національної душі», яку сам факт її існування ставив похи або похибаним. Відповідно «національний суверенітет» втрачав нерівнинний підтекст «свободи народу» і опортунівався псевдоістинною луною беззаконного ставлдя.

Націоналізм, по суті, є виразом цього виродження держави в знаряддя нції та отождєнення громадянина із членом нації. Відносини між державою і суспільством виникали як фактом класової боротьби, яка носила мікс попереднього феодального ладу. Суспільство пронизав ліберальний індивідуалізм, який номінально вважав, що держава керувала самими індивідами, тоді як насправді вона правила класами, і бачив у державі свого роду верховного індивіда, перед яким повинні схилитися всі інші. Здавалося, що це була воля самої нації, аби держава охоронила її від наслідків соціальної атомїзації й водночас гарантувала їй можливість залишатися в стані атомїзації. Щоб відповісти цьому завданню, держава була змушена посилювати всі попередні тенденції до централїзації, тільки дуже централїзована адміністрація, яка монополїзувала всі засоби примусу і владні можливості, могла б скласти протидію відцентровим силам, які постійно виникали в поділеному на класи суспільстві. Націоналізм у такому випадку ставав найціннішим цементуючим засобом для об'єднання централїзованої держави й атомїзованого суспільства і фактично виявився єдиним справжнім, яким зв'язком між індивідами в національній державі.

Націоналізм завжди зберігав цю нерівнину глибини лояльності до уряду й ніколи не втрачав цілком своєї функції збереження ненадійної рівноваги між нацією і державою, з одного боку, і між націоналами атомїзованого суспільства — з іншого. Корінні громадяни національної держави часто зверхньо дивилися на натуралїзованих громадян, що дістали свої права згідно із законом, а не за своїм народженням, від держави, а не від нації. Але вони ніколи не заходили так далеко, щоб запроваджувати пангерманїстське розрізнення між «*Staatsfremde*», державно чужими, і «*Volksfremde*», національно чужими, яке пізніше увійшло до нацистського законодавства. Оскільки держава, навіть у своїй спотвореній формі, залишалася правовою інституцією, націоналізм контролювався певним законом, і тією мірою, як націоналізм впливав із самоотождєнення націоналіста зі своєю територією, він залишався у певних межах.

Зовсім іншими були перші національні прояви в народів, чия національність ще не викристалїзувалася з невірності етнічної свідомості. Їхні мови ще не переросли диалекти стадію, неодмінну для всіх європейських мов, перш ніж вони стали придатними для потреб літератури, їх семантика власне не пустили

глибокого коріння в краї і не досягли грані емансипації, і через це вони надзвичайно більшою мірою сприймали свої національні особливості як не дуже приватну справу, властиву самій особистості, ніж як справу громадсько значущу й пов'язану із самою цивілізацією¹². Якщо ці народи хотили дорівнятися націоналістичною гордістю західним народам, то через неможливість пишати своєю крайною, державною, історичними досягненнями вони могли пишати лише самими собою, а це означало у крайньому випадку своєю мовою (незалежно мови сама по собі вже становила досягнення), а в гіршому разі — своєю слов'янською, чи германською, чи боснійською душою. Однак у століття, яке найповніше показало, що всі народи фактично є нашими, пригнобленим народам Австро-Угорщини, царської Росії або балканських країн, де не було умов для реалізації західної національної тріади «народ — територія — держава», де протягом багатьох століть постійно змінювалися кордони, а населення перебувало в стані більш або менш постійної міграції, швидко чи повільно змінюючи своє ідентичне. Тут були маси, які не мали ні найменшого поняття про *патрію* і патріотизм, ні бодай якогось уявлення про відповідальність за спільну, обмежену громаду. Ось у чому полягав клімат із «поясом змішаного населення» (Макартін), який протікав від Балтики до Адріатики і знайшов найвиразніший вияв у Дуалістичній Монархії.

За цієї атмосфери зникнення відріс племінний націоналізм. Він набув поширення не тільки серед народів Австро-Угорщини, а й, хоч і на вищому рівні, у середовищі невисокої інтелігенції царської Росії. Зникнення було справжнім джерелом тієї «опівданої племінної свідомості», яка фактично означала, що представники цих народів не мали певної домінки, а відчували себе чужими всім, де випало жити іншим представникам їхнього «племіння». «Не наша особливість... — казав Шенерер, — що ми тяжимо не до Відня, а до будь-якого міста, де можуть жити германці»¹³. Характерною ознакою панрухів було те, що вони ніколи навіть і не намагалися досягти національного визволення, а у своїх експансіоністських мріях одразу переступали вузькі рамки національної спільноти і проголошували народну спільноту, яка мала залишитися політичним чинником, навіть якщо її члени було розпорошено по всій землі. У подібний спосіб і на противагу справжнім національно-визвольним рухам малих народів, що завжди починали із заглиблення в національне минуле, панрухи не затримувалися на вивченні історії, а переносили основу своєї спільноти в майбутнє, до якого рухові пропонувалося крокувати.

¹² У цьому контексті цікаві пропозиції швейцарських соціалістів Карла Реннера і Отто Бауера, повністю відпереміти націоналізм від її територіального ґрунту і зробити її чинною своєю роду персональним статусом. Це, починаючи з відносною становити, за якої єдиний ґрунт були розкладені на всіх (інтерії, не враховуючи нічого зі своєю національного апаратуру (див. *Bauer O. Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie*. — Wien, 1907, про персональний (на противагу територіальному) принцип див. S. 332 ff., 353 ff.: «Персональний принцип прагне організувати нації не як територіальні утворення, а як протекції особливості»).

¹³ *Pöhl E. Op. cit.* — Bd. 1. — S. 152.

Племінний націоналізм, поширившись серед усіх пригноблених національностей Східної і Південної Європи, розвинувся в нову форму організації — панрухи — у тих народів, в яких найвище чогось схожого на рідну країну нації. Німеччини і Росії, поєднуючись з існуванням великої розової претензії, — германців і слов'ян²⁴. На відміну від шиморського імперіалізму, який задовольнявся відносною перевагою, національною місією або титарем білої людини, панрухи починали із граничних претензій на обраність. Націоналізм часто описували як емоційний сурогат релігії, але тільки трайбалізм панрухів запропонував нову релігійну теорію і нове поняття святості. Не релігійні функції царя і не його становище у православній церкві привели російських панславистів до ствердження християнської природи російського народу, шодо за Достоевським: «народу-богоносця, «дея» якого Христофора серед народів», який виносить Бога прямо у справи цього світу²⁵. Саме через претензії бути «істинно божественним народом пових часів»²⁶ панслависти відмовилися від своїх попередніх ліберальних тенденцій і, незважаючи на опір уряду та полекали навіть переслідування, стали стійкими захисниками Святої Русі.

Австрійські пангерманісти висунули схожі претензії на божественну обраність, хоч вони, також маючи подібне ліберальне минуле, й залишилися антиклерикалами й стали антихристиянами. Коли Гітлер, визнаючи себе учнем Шенерера, заявив під час останньої світової війни: «Всемогутній Бог створив нашу націю. Ми захищемо Його справу, захищаючи саме її існування»²⁷, то відповідь з іншого боку, від послідовника панславізму, була того ж самого типу: «Німецькі недолески не тільки наші вороги, а й вороги Божі»²⁸. Ці формулювання не були породжені шапальними пропагандистськими потребами, і фанатизм цього роду — не просто довживання релігійною мовою.

²⁴ Жоден повнокровний панрух ніколи не розвивався за інших умов. Панславизм був перш за все ініціативою для кількох «сиротинських» спроб романських націй створити якийсь союз проти німецької небезпечності, і навіть шиморський імперіалізм ніколи не претендував на шодо більше, ніж на те, що жоден, можливо, були території під владою Царя. Дешер (Decher E. Op. cit. — S. 7) 1914 року заявив, що «панславизм» видає більше й більше замішаним, а націоналізм і першою цілісність стали синонімами і зберези близький потенціал, як будь-де в Європі».

²⁵ Bondarev N. The origin of Russian communism, 1937. — P. 102. К. С. Аскаков 1855 року назвав російський народ «єдиним християнським народом на землі» (див.: Ehrenberg H., Rubnoff N. F. Oestliches Christentum. — Bd. 1. — S. 92 ff.), а потім Тютчев відомо стверджував, що «російський народ — християнський не тільки за православ'ям своєї віри, а й за чимось інше задуманим». Він християнський через здатність самоізнання й жертви, яка лежить в основі його моральної природи» (цит. за: Koln H. Op. cit.).

²⁶ За Чадаєвим, чий «Філософський листи» (1829—1831) являли першу систематичну спробу питанню на світову історію з російським народом у центрі. Див.: Ehrenberg H. Op. cit. — Bd. 1. — S. 5 ff.

²⁷ Ці промови 30 січня 1945 р.

²⁸ Співа Луки, архієпископа Тамбовського (цит. за: Журнал Московской Патриархии. — 1944. — № 2).

За ними стоїть справжнє богослов'я, яке дало поштовх раннім нацизмам і зберігло значний вплив на розвиток сучасних тоталітарних рухів.

Усупереч ідео-християнській ірі в божественне походження людини, нацизи проповідували божественне походження власного народу. Згідно з ним, людина, належуче належати до якогось народу, набувала свого божественного походження тільки непрямо, через належність до народу. Індивід, тим самим, має божественну цінність настільки, наскільки належить до народу, відзначеного своїм божественним походженням. Індивід втрачає цю цінність, як тільки йому заманеться змінити свою національність, бо в такому разі він розриває всі зв'язки, через які був наділений божественним походженням, і впадає, так би мовити, у метафізичну безпритульність. Така концепція мала подвійний політичний переваги. Вона робила національність стійкою якістю, яка більше не могла зазнати впливу історії, хоч би там що сталося з даним народом — еміграція, завоювання, розпорошення. Але негативний наслідок був пов'язаний, однак, із тим, що за абсолютного протиставлення божественного походження чийогось власного народу всім іншим небожественним народам зникали будь-які відмінності (соціальні, економічні чи психологічні) між окремими представниками цього народу. Божественне походження перетворювало народ на однорідну «обрану» масу зародумілих робітв²⁵.

Хибність цієї теорії очевидна так само, як і її позитивна корисність. Її не естетична ні людськ, яких можна віднести тільки до божественного походження, ні народу — які постави як наслідок людської організації. Людин не рівні за своїм природним походженням, за рідною організацією і долею в історії. Їхня рівність є лише рівністю прав, тобто рівністю людського призначення; однак за цією рівністю людського призначення стоїть, згідно з ідео-християнського традицією, інша рівність, виражена в уявленні про єдине спільне походження поза людською історією, поза людською природою і призначенням — спільного походження в міфічній нерозпізнаваній Людині, яка одна лише є Богом творінням. Це божественне походження є та метафізична ідея, на якій може ґрунтуватися позитивна рівність призначення — призначення до утвердження людства на землі. Пессимізм і прогресизм ХІХ ст. перевернули це призначення людської рівності, коли зробили спробу довести те, що не підлягає доведенню: люди, мовляв, рівні за природою й відрізняються тільки за історією та обставинами, так що їх можна зрівняти не за правами, а за умовами життя й освіти. Націоналізм зі своєю ідеєю «національної місії» перевернував національне уявлення про людство як єдину націю і перетворював його на ієрархічну структуру, де відмінності,

²⁵ Це висловили російський єврейський письменник І. С. Гурарі в своєму трактаті «La Russie ebraico-tellurique?» (1856), де він критикував єврейофілію, за те, що «вони хочуть установити паніаціоналізм релігійну, національну і національну єврейофілію». У своїй повільній політиці вони ведуть спавати всіх православних християн будь-якої національності і всіх єврейів будь-якої релігії у єдину єврейську і православну імперію (цит. за: Кольс І. Оп. cit.).

зумовлені історією та організацією, помилково зумислися як відмінності між людьми, що криються в природному походженні. Расизм, який заперечував спільне походження людей і відкидав спільне призначення до утвердження людства, заперечував поняття божественного походження одного народу на противагу всім іншим, тим самим огорожуючи повсякмісним туманом божественної вічності й довершеності цінні й цінливі результати людських зусиль.

Саме ця довершеність постає своєрідним спільним знаменником філософії панрухів і расових концепцій та пояснює їхню внутрішню теоретичну спорідненість. Із політичного погляду жодним не важливо, чи пов'язується походження народу з Богом чи з природою; в обох випадках, незалежно від того, наскільки завищено претензія на користь чийогось власного народу, народи перетворюються на види тварин, так що росіянин виводиться настільки ж відмінним від німця, як вовк від людини. «Божественний народ» живе у світі, де він є прирощеним гонителем усіх інших слабших видів, або такою ж прирощеною жертвою всіх інших сильніших видів. До його політичного жеребу можуть застосовуватися тільки закони тваринного царства.

Траїбалізм панрухів зі своєю ідеєю «божественного походження» одного народу частково зобов'язаний своєю великою привабливістю пристрастю до ліберального індивідуалізму⁴⁰, ідеалу людства й гідності людини. Від людської гідності нічого не залишається, якщо цінність індивіда залежить тільки від випадкового факту народження нимцем чи росіянином; але замість цього є новий зв'язок — почуття взаємодтримки усіх представників одного народу, яке справді вельми здатне пом'якшити небезпідставні страхи сучасних людей відносно того, що могло б з ними трапитися, якби вони, ізольовані індивіди в атомізованому суспільстві, не були б захищені самою чисельністю й посилені одностайною згуртованістю. Подібним чином «полюс змішаного населення», більше за інші частини Європи атакований бурям історії і слабше вкорінений в західні традиції, раніше за інші європейські народи відмовив титар ідеалу людства та юдео-християнської віри в спільне походження людей. Народи цього поясу не мали жодних ілюзій щодо «щляхетного дикунця», бо вони й без дослідження значай канібалів депо знали про потенційні можливості зла. Чим більше народи знають один про одного, тим менше вони хочуть визнавати інші народи рівними собі, тим далі відстають від ідеалу людства.

Привабливість племенної ізоляції й амбіції панівної раси частково були пов'язані з інстинктивним відчуттям, що людство як релігійний або гуманістичний ідеал передбачає спільну відповідальність⁴¹. Скорочення ге-

⁴⁰ «...Поняття народ передбачає, що людина не має тільки призначення в цьому світі, ніж пригнати до руйнування власної індивідуальності та замінити її соціальною і безособовою існуванням» (Надлер). Цит. за: *Ehrenberg II*, Op. cit. — Bd 1 — S. 69.

⁴¹ Характерний такий пасаж у Фрідмані (Op. cit. — S. 186): «Ми знаємо наш власний народ. Його переваги й недоліки — людства ми не можемо й відносимося до нього з повагою або захоплюватися ним. Де починається, де закінчується те, що нам належить вибачити як таке, що належить до людства? Чи жодить до людства виродок або маніяк —

ографічних відстаней зробило це перворядною політичною реальністю³⁵. Воно також зробило ідеалістичні розмови про людство і гідність людини справою минулого лише тому, що всі ці прекрасні і примарні ідеї зі своїми освіченими вівками традиційми раптом набули надзвичайної актуальності. Навіть ствердження гріховності всіх людей, звичайно ж, відсутнього у фразеології ліберальних прихильників «людства», не вистачало для усвідомлення того факту — яким люди розуміли надто добре, — що ідея людства, очищена від усієї сентиментальності, має надзвичайно серйозні наслідки в тому сенсі, що людина так чи інакше має взяти на себе відповідальність за всі дії людини. І що, зрештою, всі інші змушені будуть відповідати за зло, скоєне всіма іншими.

Трайбалізм і расизм — це дуже реалістичні, хоч і дуже руйнівні, способи уникнути цих прикроїх спільної відповідальності. Їхня метафізична безвідстанність, яка так добре пасувала до територіального теоретичного націоналізму, що їх вона опанували першими, так само добре відповідала зашифрованій масі новочасних міст і відразу була усвідомлена тоталітаризмом. Навіть фанатичне сприйняття більшовиками найбільшого антинационального вчення, марксизму, наразилося на протидію, і в Радянській Росії поширювався панславянська пропаганда — через величезну роз'єднану силу таких теорій самих по собі³⁶.

Система управління в Австро-Угорщині й царській Росії справді була істинною школою плеємінного націоналізму, бо ґрунтувалася на придушенні національностей. У Росії це придушення було виключною монополією бюрократії, яка придушувала й російський народ, унаслідок чого панславизм підтримала в Росії тільки інтелігенція. Австро-Угорська монархія, навпаки, панувала над своїми бунтівними національностями, надаючи їм достатню свободу для пригноблення інших національностей, унаслідок чого ці останні стали реальною масовою базою для ідеології панрухін. Секрет виживання Дому Габсбургів у XIX ст. полягав у ретельному зрівноважуванні й підтримці наднаціонального механізму за допомогою взаємної ворожнечі й експлуатації

російській селянській волю», шир і Східної Африки, широкі і широкі Північно-Західної Африки, нестерпні сирі з Галичини й Румунії... Верити можна в солідарність германських народів — усе, що поза цією сферою, нас не обходить».

³⁵ Саме це стиснення географічних відстаней вярток Фрідріх Науман у «Central Europe»: «Ще далекий той день, коли буде одна пастира і один пастир», але жоден дні, коли безліч пастирів, більших як менших, тільки стало нерозв'язним Європи. Дух всесвітньої промисловості й націоналістичні організації швидко стали політикою. Як висловився однією речу Сесіл Роуз, люди мислять «націоналізм» — [і] декілька разів повторюючи в безліччях статей і памфлетів того часу.

³⁶ Щодо цього дуже цікаві нові теорії генетиків Радянської Росії. Усвідомлення набутих ознак почався означає, що в індивідуї, які живуть за несприятливих умов, більшість спадкових «білків», і навіть «Одне слово, ми маємо природжені індивіди й підлеглих» (див.: *Abdell H. S. The soviet master race theory // New Leader*. — 1949. — July 30).

чехів німцями, словаків угорцями, русинів поляками тощо. Для всіх цих народів стало звичною справою, що можна набути національного існування за рахунок інших, і що можна було б радо позбутися свободи, якби пригноблення здійснював власний національний уряд.

Обидва панрухи розвивалися без будь-якої допомоги від російського або німецького урядів. Але це не перешкодило австрійським прихильникам цих панрухів дозволити собі задоволення від державної зради австрійського уряду. Саме ця можливість виховувати маси в дусі державної зради надала австрійським панрухам ту значну народну підтримку, якої зазвичай бракувало панрухам взагалі в Німеччині або Росії. Було набагато легше підбурити німецького робітника проти німецької буржуазії, ніж проти уряду, як у Росії було легше «підбурити селян проти поміщиків, ніж проти царя»⁴⁴. Відмінність у настроях німецьких робітників і російських селян, звичайно, була величезна: перші бачили в монархові, якого не дуже любили, символ національної єдності, другі ж дивилися на главу своєї держави як на справжнього намісника Бога на землі. Ці відмінності, однак, означали менше, ніж факт, що ні в Росії, ні в Німеччині уряд не був таким слабким, як в Австрії, і не втрачав авторитету до такої міри, що панрухи могли робити політичний капітал на революційному русі. Тільки в Австрії революційній попиток знайти собі природний вихід у панрухах. Не дуже майстерне здійснення політики *divide et impera*⁴⁵ майже не послабило відцентрових тенденцій національних почуттів, натомість досягло значних успіхів у збудженні комплексів переваги і загального настрою недовольності.

Ворожість до держави як інституції пронизує теорії всіх панрухів. Слов'янофільське ставлення до держави правильно описувалося як «слов'янське... ніяк у системі офіційної народності»⁴⁶; держава за самою своєю природою залишалася для народу чужою. Слов'янська вшестість вбачалася в байдужості російського народу до держави, у його призначенні триматися як *созвиз веригам*⁴⁷ від свого власного уряду. Саме це мали на увазі слов'янофіли, коли називали росіян «бездержавним» народом, і це ж дозволило подібним «лібералам» миритися з деспотизмом; усе це цілком узгоджувалося з вимогами деспотизму, щоб народ «не втручався у державну владу», тобто не мігав абсолютізмом цієї влади⁴⁸. Пангерманісти, політично виразніші, завжди наполягали на пріоритеті національного інтересу над державним⁴⁹ і звичайно доводили,

⁴⁴ Fedotov G. Russia and Freedom // The Review of Politics. — 1946. — Vol. 3. — 1. — January. Це справжній шедевр історичної науки, бо передає суть усієї російської історії.

⁴⁵ Поділля і Імперія (Лат.). — (Прим. пер.)

⁴⁶ Bendoric N. Op. cit. — P. 29.

⁴⁷ Окреме тіло (Лат.). — (Прим. пер.)

⁴⁸ Ахматов К. С. Цит. за: Ehrenberg H. Op. cit. — S. 97.

⁴⁹ Дія, наприклад, скору Шенерера на те, що австрійська «Verfassungspartei» дані націоналізовувала національні інтереси державним інтересам (Picht E. Op. cit. — Bd. 1. — S. 151). Дія, також характерні пасажі пангерманіста графа Ревентлова (Reventlow E. J. Das Kampf und Niederlage in Deutschland. — 1917. — S. 39 ff.), який розцінював націонал-соціалізм як здійснення пангерманізму аналогію його відомої «додолжати» державу, яка є лише плідом з функцій народного життя.

що «світова політика виходить за рамки держави», що єдиним сталим чинником протитом історії був народ, а не держави, тож, національні потреби, змішуючись за обставинами, мають визначати політичні дії держави в усі часи⁹. Але те, що в Німеччині й Росії застосовалося тільки гучними фразами аж до кінця Першої світової війни, мало досить реальний вигляд в Австро-Угорській монархії, завпад якої породив стало ганебне презирство до уряду.

Було б серйозною помилкою вважати, немте лідери панрухів були реакціонерами або «контрреволюціонерами». Хоч, як правило, вони й не надто цікавилися соціальними питаннями, але ніколи не робили такої помилки, щоб ставити на бік капіталістичної експлуатації, і більшість із них колись належала (а дехто й надалі належав) до ліберальних, прогресивних партій. У певному сенсі цілком правильно, що Пангерманська ліга робила «реальні спроби широкого контролю над закордонними справами. Вона твердо вірила в ефективність сильної національно настреної громадської думки... та в ініціюванні національної політики силою громадських вимог»¹⁰. От тільки юрба, організована в панрухи й натхненна расовими ідеологіями, була зовсім не тим народом, революційні дії якого призвели колись до конституційного правління, і справжніх представників якого в той час можна було знайти тільки в робітничих рухах. Ця юрба зі своєю «зосиленою патетичною свідомістю» й підозрілим браком патріотизму набагато більше нагадувала «расу».

Панславізм, на відміну від пангерманізму, був сформований російською інтелігенцією та заповів їй середовище. Набагато менше розвинений у своїх організаційних формах і набагато менше послідовний у політичних програмах, він широчуд довго зберігав дуже високий рівень літературної вишуканості й філософських роздумвань. Тоді як Розанов роздумував про таємничі відмінності між єврейською і християнською statesою сілою і доходив дивного висновку, що «серці об'єднані із шено сивою, а християн від неї відокремлено»¹¹, керівник австрійських пангерманістів шлобхи оповідав про засоби «викликати цікавість маленької людини проагандистськими піснями, поштовими листівками, щенерерівськими нинними куклями, тростинами й сірниками»¹². І все-таки, зрештою панславісти також «відкинули Шеллінга з Гегелем і звернулися до теоретичної набой до природничої науки»¹³.

Пангерманізм, згенерований однією людиною, Георгом фон Шенерером, і підтриманий переважно німецько-австрійським студентством, від самого

⁹ *Hase E. Deutsche Weltpolitik. 1897 // Alldutsche Flugschriften. № 5, Deutsche Politik. (Hft. 1). Das deutsche Reich als Nationalstaat. — 1905. — S. 50.*

¹⁰ *Worthamer M. Op. cit. — S. 209.*

¹¹ *Rozanov T. Op. cit. — P. 56—57.*

¹² *Korbach O. Op. cit.*

¹³ *J. Dujain (Lecine L. Pan-Slavism and European Politics. — N.Y., 1914) описує цей перехід від старшого паніліній-слонізофіліз до новий панславістського руху.*

початку промочив різноманітну брудальну мову, аби приваблювати якомога ширшу й розмаїтшу соціальну верству. Шенерер був також «першим, хто досягнув можливості антисемітизму як зняття для примусової зміни спрямування зовнішньої політики і підриву... внутрішньої структури держави»⁷¹. Деякі причини придатності єврейського народу для таких цілей очевидні: йоне дуже помітне становище в Габсбурзькій монархії водночас із повагою до неї та той факт, що в багатонаціональній країні їх значно легше виділити окремою національністю, ніж у національних державах, громадяни яких, принаймні теоретично, за походженням однорідні. Але хоч не вичерпно пояснює несамовитість австрійського різновиду антисемітизму і показує, яким експанзивним політиком був Шенерер, експлуатуючи цю справу, одинок не допомагає нам зрозуміти центральну ідеологічну роль антисемітизму в обох паврухах.

«Посилення племінної свідомості» як емоційний рушій паврухів підком розвивалася ще перед тим, як антисемітизм став їхньою центральною і централізуючою темою. Панславізм, з його довгою й респектабельною історією філософської умовності й очевидною позитивною неефективністю, набув антисемітського характеру тільки в останній десятиріччя XIX ст. Пангерманіст Шенерер відкрито проголошував свою ворожість до державних інститутів вже тоді, коли багато євреїв ще перебували в його партії⁷². У Німеччині, де інтелектуальний рух наочно довів корисність антисемітизму як доброї політичної провінциї, Пангерманська ліга починала з певної антисемітської тенденції, але до 1918 року вона ніколи не заходила так далеко, щоб виключати євреїв з числа своїх членів⁷³. Епізодична слов'янофільська антипатія до євреїв переросла в антисемітизм всієї російської інтелігенції після вбивства царя 1881 року, коли хвиля організованих урядом погромів поставила єврейське питання в центр громадської уваги.

Шенерер, який тоді ж відкрив антисемітизм, імовірно, усвідомив його можливості майже випадково: оскільки він, передусім, хотів зруйнувати Габсбурзьку імперію, було неважко розрахувати наслідки виключення однієї національності для державної структури, яка спиралася на множинну національність. Усе плетиво цього своєрідного державного устрою, слабка рівновага його бюрократії могли зруйнуватися, якби помірний гімн, під яким усі національності користувалися певною рівністю, підпалили б народні рухи. Проте тієї самій меті з однаковим успіхом могли б послужити й злітлі ненависть пангерманістів до слов'янських національностей — ненависть, яка міцно вкорінилася задовго до того, як рух став антисемітським, і яку схвалювали його єврейські учасники.

⁷¹ Karbach O. Op. cit.

⁷² Пінська програма, яка залишалася програмою пангерманістів в Австрії, спочатку не хотіла стяти про євреїв до редакційної комісії 1882 року навіть входили три євреї. Спробую старту додані 1885 року (див.: Karbach O. Op. cit.).

⁷³ Bonhard O. Op. cit. — S. 45.

Саме злиття з плеїніним націоналізмом Східної Європи надало антисемітизму пацрухів такої ефєктивності, що він зміг пережити загальний занепад антисемітської пропаганди під час воїрного спокою перед Першою світовою війною. Адже існувала внутрішня спорідненість між теоріями пацрухів і тєскорінєним буттям єврейського народу. Схоже, що євреї були тим єдино досконалим прикладом народу в плеїніному сенсі, чия організація пацрухи прагнула наслідувати, час виживання і гідна сила правили за найкращий доказ правильності расових теорій.

Якщо інші національності у Дуалістичній Монархії були тільки слабо морінені та дуже мало усвідомлювали значення спільної території, то євреї виступали як приклад народу, який без будь-якої домішки мався є єдиним здатним зберігти свою ідєнтічність століттями й міг через те правити за доказ, що для формування національності не треба жодної території⁷⁶. Якщо пацрухи наголошували на другорядній ролі держави і вичому значєнні народу, організованого по країнах і не обов'язково представлєного у вичних інституціях, то євреї були досконалим зразком нації без держави і вичних інституцій⁷⁷. Якщо «плеїніні» національності вважали самих себе осердям своєї національної гордості, незалежно від історичних досягнєнь та участі в історичних подіях, якщо вони вірили, нібито якась тємнича природжена психологічна або фізична якість робила їх втіленням не Німеччини, а германізму, не Росії, а російської душі, то вони вичмоє чинном тпалі, навіть якщо не амали це вичловити, що єврейство асимільованих євреїв було точнісінько таким індивідуально-особистим втіленням колатму, і що особлива гордість секуляризованих євреїв, які не відмовилися від претензій на обраність, насправді означала, що вони вважали себе інішими і кращими просто через те, що народилися євреями, безвідносно до досягнєнь і традицій єврейства.

Досить правдоподібно, звичайно, що цей єврейський настрій, цей, так би мовити, єврейський штиб плеїніного націоналізму був наслідком ненормального становича євреїв у новочасних державах, перебування поза межами суспільства й нації. Але становиче тих вєтрянєх етнічних груп, які почали усвідомлювати свою національність тільки через приклад ініших — західних — націй, і пізніше становиче тєкорієної маси великих міст, так успішно мобілізовані расизмом, багато в чому було дуже схожим. Вони також перебували поза межами суспільства і поза політичною системою національної держави, яка змалася єдино задовільною політичною організацією народів. У єврейх знадані етнічні групи й міська маса відразу ж розпізнали маслєнічних

⁷⁶ Так спавалось і вично по антисемітові — соціалісту Otto Bauerу (*Bauer O. Op. cit.* — 5. 373).

⁷⁷ Дуже цікавєє щодо єврейського саморозуміння єє А. Штейнберга (*Steinberg A. 5. Die weltanschaulichen Voraussetzungen der jüdischen Geschichtsschreibung // Dubnov Festschrift. — 1930: «Якщо... повірити в ідею життя, вправду в єврейській історії... тоді питання про державу втрачає своє значєння, хоч би як на нього відповідати».*

і відкритих конкурентів, бо, як вони вважали, євреї знайшли шлях до створення свого власного суспільства, ще саме тому, що не мало відомого представництва й нормального політичного виходу, змогло стати заміною нації.

Але надіужче втягувала євреїв у центр цих расових ідеологій та, ще очевидніша, обставина, що претензії панрухів на обраність могли серйозно наразитися тільки на єврейські претензії. Несуттєво, що єврейська ідея не мала нічого спільного з трайбалістськими теоріями божественного походження їхніх власних народів. Юрба мало цікавилася такими тонкощами історичної істини й навряд чи усвідомлювала відмінність між єврейською історичною місцією досить утвердження люнства і своєю власною «місцем» — панувати над усіма іншими народами на землі. Проте виталася панрухів дуже добре знали, що євреї, точнісінько як вони самі, ділять світ навпіл: вони і всі інші²⁸. У цій дихотомії євреї знову постали в ролі відкритих суперників, які домоглися визнання, отримавши у спадок щось таке, що несвоям, треба було будувати від самого початку й на порожньому місці²⁹.

Ісус «орієм», що не став правдинішим від повторення, незначе анти-семітизм — тільки форма злості. Але якщо єврейська обраність це досить точно. У всі часи, коли народи відлучалися від дій і досягнень, коли ці природні зв'язки зі спільним світом руйнувалися або з тієї чи іншої причини не існували, вони були схильні звертатися до себе у своїй голій природній даності й претендувати на божественність і місцю поритувати цілий світ. Коли таке трапляється в рамках західної цивілізації, тво народи на своєму шляху неточно наптовкуються на віковичну претензію євреїв. Усе це відчували ідеологи панрухів, і тому їх до такої міри злипла байдужими реалістична проблема — чи єврейське питання є досить ватомим у сенсі чисельності і міни євреїв, щоб спертися на пенаність до них свою ідеологію. Оскільки їхня власна національна гордість не залежала від жодних досягнень, то і їхня пенаність до євреїв цілком звільнялася від конкретних добрих і злих справ євреївства. Щодо цього серед панрухів існувала цілковита згода, хова жоден із них не знав, як використати це ідеологічне опертя в інтересах політичної організації.

Затрюмку в часі між оформленням ідеології панрухів і можливістю її серйозного політичного застосування демонструє той факт, що «Протоколи

²⁸ Схожість таких уявлень одне на одне видно з німеченведських біблії, де якого можна було б додати ще багато прикладів. Штейнберг (Op. cit.) говорить про євреїв, що парейбі тільки історії відбувається поза його звичайним історичним контекстом; Чаддер називає росіян винятковим народом; Бердзек прямо заявив: «Російське месіанство споріднене з єврейським месіанством» (Berdzhev N. Op. cit. — P. 135).

²⁹ Див. у антисеміта Е. Ревентова (Reventon E. Op. cit.), а також у семітофіла, російського філософа В. Соловйова (Solovoyov V. Judaism and the Christian Question. — 1884): «У середовищі... двох релігійних націй (росіян і євреїв), що мають кожна свою особливу теократичну ідею, історія викликала третій релігійний народ, який також має особливе теократичне уявлення — народ ізраїльський». Див. також: Ehrenberg H. Op. cit. — S. 314 ff.; Gleason G. Op. cit. — S. 44 ff.

сіонських мудреців», сфабриковані близько 1900 року агентами російської таємної поліції за наказом Победоносцева, політичного радника Миколи II і єдиного панслависта, який будь-коли обіймав впливову посаду, залишалися нинішабутим памфлетом до 1919 року, коли вони розпочали справді переможну ходу всіма європейськими країнами й мовами⁴⁸. Їх популярність через приблизно 30 років поступалася тільки Гітлеровій «Mein Kampf». Ні фальсифікатор, ні його замовник не піддали, що настане час, коли поліція стане центральною інституцією суспільства, і вся влада в країні буде організована згідно з гадано єврейськими принципами, викладеними в «Протоколах». Імовірно, саме Сталін першим відкрив усі потенційні можливості поліції у справах врядування, і саме Гітлер, безсумнівно, твердив за свого духовного батька Шенерера пізнав, як використати ієрархічний принцип расизму, як скористатися з антисемітського твердження про існування «гіршого» народу для належної організації «кращого» і всіх завойованих і пригноблених між ними, як узагальнити панрухнівський комплекс вишності так, щоб кожний народ, за неминучим винятком євреїв, міг зверхньо дивитися на когось ще гіршого, ніж він сам.

Очевидно, надобилося ще декілька десятиріч прихованого хаосу й відкритого відчаю, перш ніж широкі верстви народу радо погодилися, що їм слід досягти того ж самого, чого, як вони гадали, досі були здатні домогтися самі тільки євреї зі своїм природженим демонізмом. Пришаймані керівники панрухів хоч уже нечітко усвідомлювали значення соціального питання, все ще залишалися дуже однобічними у своєму спрямуванні на зовнішню політику. Тому вони не спромоглися побачити, що антисемітизм міг би стати необхідною сполучною ланкою між внутрішніми і зовнішніми методами дій; вони не знали ще, як улаштувати свою «народну спільноту», тобто певністю знекорінену й отруєну расовими ідеями орду.

Те, що фанатизм панрухів обрушився на євреїв як на ідеологічне осердя (і це стало початком кінця європейського єврейства), являє собою одну з найлогічніших і найбожувільніших помет з боку історії. Адже, певна річ, є децима істини в «просвітницьких» твердженнях від Вольтера до Ренана й Тена, що ідея обраності євреїв, ототожнення ними релігії і національності, їхні претензії на абсолютне місце в історії і вніткові стосунки з Богом внесли в західну цивілізацію інакше невинний її елемент фанатизму (усладований християнством із його претензією на абсолютно неподільне володіння істиною), з одного боку, а з іншого — елемент зарозумілості, небезпечно близької до свого расового перекручення⁴⁹. Із політичного погляду вже не мало значення, що юдаїзм і незіпсоване єврейське благочестя завжди були вільні від критичної іманентності божественного і навіть ворожі їй.

⁴⁸ Дик. *Cartho* J. S. *The Protocols of Zion*. — NY, 1942.

⁴⁹ «Релігійне й національне в Московському царстві так само між собою просієся, як у єврействі старозавітний народ: і так само, як москвіська свідомість була властивою юдаїзму, вона була властива й російському православ'ю» (*Verdyann* N. Op. cit. — P. 5).

Адже плеємний націоналізм — не точний антипод релігії, яка змусила Бога обрати один народ — чийсь власний. Тільки тому, що цей давній міф разом із єдиним народом, що виїзав з античних часів, пустили глибоке коріння в західній цивілізації, вожь новочасного натовпу міг набратися пахобства з деякою правдоподібністю випутувати Бога в дрібні сутічки між народами й просити Його благословення на обрання, яке сам цей вожь уже вдало підтасував⁶². Ненависть расистів до євреїв виникала із забобонного побоювання, що, справді, саме євреї, а не вони — той народ, який обраний Богом, кому успіх гарантований божественним провидінням. У цьому був елемент дегендухої образи на народ, який, як побоювалися, отримав раціоналізуючу неаблагнену гарантію, що, всупереч будь-яким історичним обставинам, кінець кінцем з'явиться переможцем у світовій історії.

Для менталітету юрби єврейська ідея божественної місії здійснити царство Боже на землі тільки й могла з'явитись у вульгарних шатах успіху або невдачі. Страх і неадаптивність живились і, певною мірою, раціоналізувались тим фактом, що християнство — релігія єврейського походження — вже заволоділо західним людством. Керовані власними єміховинними забобонами, патаржні папрухів знайшли ту малу зачіпку, примову й механізм єврейської набожності, яка зробила можливим цілковите перевертання й порекручення, так що обраність перестала бути міфом заради кінцевого здійснення ідеалу загального людства і перетворилася на міф заради його остаточного зруйнування.

2. Спадщина беззаконня

Відкрита неадаптивність до закону і правничих інституцій, а також ідеологічне виправдання беззаконня були набагато характерніші для континентального, ніж для заморського імперіалізму. Частково це пояснюється тим, що континентальним імперіалістам бракувало географічної відстані, щоб відокремити незаконність свого правління на чужих континентах від законності інституцій своїх рідних країн. Рівною мірою важливий і той факт, що папрухи постали в країнах, які ніколи не знали конституційного правління, через що їхні провідники природно уявляли собі правління і владу у вигляді довільних рішень згори.

Презирство до закону стало типовим для всіх рухів. Хоч і виразніше у шовінізмі, ніж у пангерманізмі, воно відображало фактичні умови правління і в Росії, і в Австро-Угорщині. Описувати ці дві деспотії, однією позбавлені в

⁶² Фантастичний привид безумства в усій цій справі містить такий пасаж Леона Бюа, — на жаль, не характерний для французького націоналізму: «Франція ніякільки перша серед націй, що вої перша, байдує, але вона, повинні мати за честь, якщо їй дозволять істи і мисли її собак. Якщо шовінізм сама тільки Франція — решта світу зможе бути задоволені, нехай навіть їм доведеться заплатити за шові Франції рабством або руйніною. Але якщо Франція страждає, то страждає сам Бог, грівний Бог... Це так само абсурдно й невинно, як таємниця приречення» (цит. за: *Nachbly R. Germanisierung oder Slavisierung?* 1928. — S. 35).

Сиропі перед Першою світовою війною, як багатонаціональні держави — означає змалювати тільки один бік медалі. Тіло ж мірове, як своєю владою над багатонаціональними територіями, вони відрізнялися від інших влад тим, що безпосередньо керували народами (а не тільки експлуатували їх) за допомогою бюрократії: партії відігравали позначну роль, а парламенти не мали законодавчих функцій; держава правила за допомогою адміністрацій, яка виконувала укази. У Двоєдиної Монархії парламент мав трохи більше вплив, ніж не дуже яскравий дискусійний клуб. У Росії, як і в передовій Австрії, навряд чи можна було виявити серйозну опозицію, крім утвореної позапарламентськими групами, які усвідомлювали, що їхнє входження в парламентську систему тільки відвернуло б від них народну увагу й підтримку.

У правовому розумінні правління за допомогою бюрократії є правлінням за допомогою принципів, і це означає, що влада, яка за конституційного правління тільки забезпечує дотримання закону, стає безпосереднім джерелом будь-якого законодавства. Більше того, принципи задинаються анонімними (тоді як походження законів від конкретних людей або зібрань завжди можна простежити) і тому даються такими, що випливають із певної найвищої правлячої сили, яка не потребує виправдання. Презирство Победоносцева до «ставування» закону було нічим іншим, як презирством адміністратора до гаданого браку свободи в законодавстві, обмеженого принципами, і до пасивності виконання закону, обмежених його тлумаченням. Бюрократ, який простим виданням принципів підтримує в собі ілюзію постійної діяльності, почуватися незмірно вищим за тих «непрактичних» людей, які наважиди займали в «юридичних топкошах» і тому діяються поза сферою влади, яка для нього є джерелом усього.

Адміністратор видає закон безсилем, тому що закон, за визначенням, відокремлений від свого застосування. Принцип, з іншого боку, взагалі існує лише, якщо і коді застосовується; він не потребує жодного виправдання, крім застосовуваності. Зрозуміло, що всі уряди користуються принципами за надзвичайних обставин, але тоді самі ці обставини становлять чітке виправдання й автоматичне обмеження. У бюрократичному управлінні принципи постають у своїй оголеній чистоті, немовби вони більше не творіння владних людей, а втілення самої влади, адміністратор же — лише її випадковий представник. За принципами стоїть не загальні принципи, які може зрозуміти простий розум, а постійно мінливі обставини, які може знати досконало тільки експерт. Люди, керовані принципами, ніколи не знають, що ними править, через неможливість зрозуміти самі принципи та внаслідок ретельно організованого невідання особливих обставин і їхніх практичних наслідків, у якому всі адміністратори гризуть своїх підлеглих. Колоніальний імперіалізм, який також управляв за допомогою принципів, а люди навіть визначалися як *«régime des décrets»*¹⁰, був

¹⁰ *«régime des décrets»* — це ардування в ссх французьких колоніях (Larcher M. *Traité élémentaire de législation algérienne*, 1903. — Vol. 2. — P. 150—152).

досить небезпечним, але все ж сам факт, що адміністратори для тубільного населення приходили ззовні і сприймалися ним як загарбники, зменшував їхній вплив на підлеглі народи. Тільки там, де, як у Росії і в Австрії, місцеві правителі й місцева бюрократія сприймалися як законна влада, управління приписаним могло створити таку атмосферу свавілля й секретності, яка успішно приховувала його просту доцільність.

Правління приписаним має помітні переваги для панування над великими територіями з різномірним населенням і для політики придушення. Ефективність такого правління вини просто тому, що воно ігнорує всі проміжні рівні між видавним і застосуванням, а також заповітає політичним міркуванням людей приховуванням інформації. Воно може легко долати різноманітність місцевих значаїв і не потребує опертя на неминуче повільний процес розвитку загального права. Більше всього воно допомагає існуванню централізованої адміністрації, оскільки автоматично превалює над усіма іншими місцевої автономії. Якщо правління за допомогою гарних законів іноді називали правлінням мудрості, то правління за допомогою доцільних принципів із повним правом можна назвати правлінням кмітливості. Бо це кмітливо — враховувати приховані мотиви й цілі, і це мудро — розуміти й керувати виведенням із загальних принципів.

Правління бюрократією треба відрізнити від простого розростання й створення цивільних служб, чим часто супроводжувався занепад національної держави, — як, наприклад, у Франції. Там адміністрація пережила всі зміни режимів після Революції, зрослася з політичним організмом, виробила власні класові інтереси і стала субстанцією, єдине призначення якої, здається, полягає в крутість і в перешкодах нормальному економічному й політичному розвитку. Між цими двома типами бюрократії, існує, звичайно, багато поверхово схожих рис, особливо якщо приділити забагато уваги різночій психологічній подібності дрібних чиновників. Але якщо французький народ припустився дуже серйозної помилки, змірившись зі своєю адміністрацією як неминучим злом, він аж ніяк не припустився помилки фатальної — дозволити їй панувати в країні, навіть коли внаслідок цього країною не управляв ніхто взагалі. Дух французького врядування перетворився на атмосферу неефективності та дрібного дратування, але він не витворив дури псевдомістичному.

Саме цей псевдомістичизм є ознакою бюрократії, коли вона стає формою правління. Через те, що підлеглий їй народ по-справжньому ніколи не знає, чому щось відбувається, і не існує раціонального тлумачення законів, залишається зважати лише на брутальну оголену подію саму по собі. Те, що відбувається з кимось одним, стає далі предметом тлумачення, можливості якого нескінченні, не обмежені розумом і не стримані знаннями. У рамках такого нескінченного виглумачувального розумування, настільки характерного для

всіх напрямів російської передреволюційної літератури, все плетиво життя й світу падає на небажаних таємничості й глибини. Ця аура небезпечно приваблює через своє глибоко невичерпне багатство. Тлумачення страждань сягає значно далі, ніж тлумачення дій, бо перше відбувається у глибинах душі й виявляє весь потенціал людської уяви, тоді як друге постійно перешірюється і може бути доведене до абсурду зовнішніми наслідками та контрольованими відсуттями.

Одна з найкритичніших відмінностей між старомодним бюрократичним управлінням і його новітнім тоталітарним різновидом полягає в тому, що російські й австрійські передвоєнні правителі задовольнялися марним блиском влади, й обмежувалися контролем над її зовнішніми цілями, знехтували всім внутрішнім життям душі. Тоталітарна бюрократія з її повнішим усвідомленням значення абсолютної влади однієюво брутально й жорстоко втручалася і в справи приватної особи, і в її внутрішнє життя. Наслідком цієї радикальної дієвості було те, що внутрішня безпосередність відважних людей була знищена разом із їхньою громадською та політичною активністю, й невдоволююча безплідність за старої бюрократії змінилася нікчемною безплідністю під тоталітарною владою.

Але доба, яка бачила початок напругів, перебувала ще в щасливому невіданні щодо загальної безплідності. Навпаки, найнижчим спостереженням (який була більшість західних людей) так званої східної душі здавалася незрівнянно багатішою, її психологія глибшою, її література значнішою, ніж у «поверховних» західних демократій. Це психологічне й літературне занурення в «глибини» страждання не дуже далеко зайшло в Австро-Угорщині, тому що її здебільшого німецькомовна література, зрештою, була й залишалася невід'ємною частиною німецької літератури взагалі. Замість інспірувати глибоку оману, австрійська бюрократія радше змусила свого павантатичного новочасного письменника стати гумористом і притримувати усіх її сторін. Франц Кафка досить добре знав про забобонну віру в долю, яка володіє людьми під постійною маскою випадковості, про їх незмінний потяг убачати особливе надлюдське значення в подіях, раціональне значення яких невідоме й незрозуміле для тих, кого вони чеченяли. Він чудово усвідомлював дивну привабливість таких народів, їхнього смутку й чарівно сумного фольклору, який здавався шобачим вишам за легити і яскравішу літературу щасливих народів. Він змалював гордість у потребі як такої, навіть у потребі зла, і той жалюгідний самообман, який ототожнює зло й нещастя з долею. Дивним було тільки те, що він зміг зробити це у світі, де головні елементи такої атмосфери ще не забули відкожності виразності. Кафка довірився могутній силі своєї уяви, щоб зробити всі необхідні висновки і, так би мовити, домаювати те, що дійсність чомусь не турбувалася прояснити нізким виразом¹⁰.

¹⁰ Дяк, зокрема, чудову історію Смі' Варіана в «Лангу» (1838), яка читається як фантастично-романтичне народдя на антиір російської літератури. Смі'я живе під якимось

Тільки Російська імперія того часу давала закінчену картину бюрократичного правління. Хаотичні умови цієї країни — дуже великої, аби бути керованою, населеної народами без будь-якого досвіду політичної організації, що жили під незбагненим всевладдям російської бюрократії, — породжували атмосферу анархії та ризику, у якій суперечливі приклади дрібних чиновників і щоденні прояви некомпетентності й неспроможності інспірували філософію, які збачали у Винадзку справжнього Господаря Життя, щось на зразок прояву Божественного Провидіння⁶⁵. Панславістам, які завжди наголошували, що в Росії значно «кращіші» умови порівняно з нудною обмеженістю цивілізованих країн, усе це уявлялося так, немов Божественність знайшла глибоке втілення в душі нещасного російського народу, незрівняного в цілому світі. У нескінченному потоці літературних варіантів панславісти протиставляли глибокість і самовісність Росії поверховій банальності Заходу, який не знав страждання або сенсу жертвності, і за чимось глибоким цивілізованим фасадом криються легковажність і неспроможність⁶⁶. Тоталітарні рухи досі значною мірою завдячують своєю привабливістю цьому незрозумілому і злісному антизахідному настрою, який був особливо модним у передгітлерівських Німеччині й Австрії, але охопив також інтелектуально 20-х роки по всій Європі. Рухи могли використати цю пристрасть до глибокого й багатого «іраціо-нального» аж до моменту справжнього захоплення влади, і у вирішальні роки, коли російські інтелектуали-вигнанці, безперечно, впливали на духовний настрій українців невідновленої Європи, такий суто літературний настрій виявився сильним емоційним чинником у підготовці ґрунту для тоталітаризму⁶⁷.

Прокляттям, до чого він стається аж до прикращення, коли вони й самі не починають відчувати себе татинами, — і все це лише через те, що одна з гарнихих домов задесь намістилася відкинути нескромні пропозиції татинного чиновника. Прості селяни, до останніх дрібниць контролювані бюрократією, і навіть у думках своїх — раби примх всемогутніх чиновників, давно зрозуміли відтоді, що мали рацію чи ні — це для них справа «дуже, яку самі вони не в змозі змінити. Зрозуміло не виправдані неспроможного листа, як найвище гідне горю романи К., а його одержувача, який став таємничим і заплутаним. Саме це мають на увазі селяни, коли розмовляють про свою «делю». Із вигляду К., «...це здається жакшиям і несправедливим», але так у всякому селі завжди тільки на один.

⁶⁵ Обожнювання випадковості правити, зрештою, за раціоналізації для будь-якого народу, що не є господарем власної долі. Див., наприклад: *Steinberg A. S. Op. cit.* («Саме Винадок став вирішальним для побудови «прерискої» історії. А Винадок... новією реальністю пається Провидищем» — S. 34).

⁶⁶ Російський письменник даного часу сказав, що панславісти «породили неспроможну ненависть до Заходу, хворобливий культ усього російського, ...вертунки всесилу все так можливий, але він може прийти тільки через Росю... Панславісти, усією абстрактною порогом своєї ідеї, переслідують усіх, хто не погоджується з ними...» (*Mirand I. L'Empire russe et le monde, 1905*). Див. також: *Bühnemann I. Kultur und Geschichte im russischen Denken der Gegenwart // Osteuropa: Quellen und Studien, 1927. — Heft 2. — Kapitel 5*.

⁶⁷ Еренберґ (*Ehrenberg H. Op. cit.*) наголошує на цьому у своєму епізоді: Ідеї Кіриєвського, Хом'якова, Леонтьєва «з'явилися після революції вперше в Росії. Але тепер вони поширилися по всій Європі і живуть сьогодні в Софії, Константинополі, Берліні, Парижі, Лондоні, Росії та, звичайно, у всіх названих авторів... публікують книжки й часописи, які читають у всіх європейських країнах. Тим представлено ці ідеї — ідеї інакш духовних батьків: Російський дух став європейським» (S. 334).

Рухи, на відміну від партій, не просто вироджувалися в бюрократичні механізми⁸⁸, а вбачали в бюрократичних режимах можливі кризи організації. Всі вони поділяли б захоплення, з яким панславист Погодін описував бюрократичну машину царської Росії: «Величезна машина, побудована на найпростіших принципах, керувана рукою *однієї* людини... яка в будь-який момент виникає її єдиним порухом, хоч би який напрям і швидкість обрано. І йдеться не просто про механічний рух — машина цілковито оживлена успадкованими почуттями, тобто підпорядкуванням, безмежним довір'ям і відданістю цареві, котрий є Богом на землі. Хто намірляється напасти на нас, і кого ми б не змусили коритися?»⁸⁹

Панслависти були менш ворожі до держави, ніж їхні пангерманські побратими. Подознали вони навіть намагалися перекопати царя стати на чолі руху. Це, звичайно, повсякчасється тим, що становинне царя значно відрізнялося від становинця будь-якого європейського монарха, у тому числі й імператора Австро-Угорщини, і що російське самодержавство так і не розвинулося в раціональну державу з західному розумінні, а залишилося неусталеним, анархічним і неорганізованим. Тому паризь інтелі здиався панславістам символом гігантської русифіковані сили, оточеної ореолом єдиної у своєму ролі святості⁹⁰. Панславізму, на відміну від пангерманізму, не треба було винаходити нової ідеології, щоб задовольнити потреби слов'янської душі і свого руху — він зміг витлумачити (і оторгнути таємничістю) царизм як антизахідне, антиконституційне, антидержавне вираження самого руху. Ця містифікація анархічної влади підготувала панславизм до його найглубіших теорій про трансцендентну природу та імманентне благо будь-якої влади. Власть почала сприйматися як божественна еманация, яка пронизує будь-яку природну й людську діяльність. Вона більше не звинувачувалася засобом досягнення чогось: вона просто існувала, люди були призначені служити їй з любові до Бога, і будь-який закон, який міг би регулювати або обмежувати її «безмежну й страхітливую силу», виявлявся чистісіньким беззирством. У своїй цілковитій свавільності влада як така визнавалася святою, чи то була влада царя, чи влада знаті. Закони були не просто несумісні з нею — вони були гріховними, штучними «пастками», котрі заважали повному вияву «божественного»⁹¹. Уряд, незалежно від того, що він

⁸⁸ Про бюрократизацію партійних апаратів основною працю досі залишається *Michels R. Political parties: a sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy.* — Glencoe, 1949 (міжнародна видання — 1913 р.)

⁸⁹ *Zhukovskiy K. Die Entstehung des Panславизм* // *Germano-Slavica*, 1936. — Heft 4.

⁹⁰ М.Н. Катков: «Будь-яка влада — від Бога, але російському царю було дано особливе призначення, що відрізняє його від інших правителів світу... Він спадкоємця царів Східної імперії... фундаторів своєї колонії віри християнської. У цьому тлумаченні глибокої відданості між Росією і всіма іншими народами світу» (цит. за: *Baron S. R. Modern nationalism and religion.* — 1947).

⁹¹ Поближніше у своїх «Роздумах російського державного діяча» (*Rublyudimyyev K. P. Reflections of a Russian statesman.* — L., 1898) пише: «Влада існує не для себе самої, а заради любові до Бога. Це служба, якій люди призначені. Звідси походить безмежна,

робив, залишився і «Верховною Владою в дії»⁷², і панславистському руху залишалося тільки пристати до цієї влади й організувати їй народну підтримку, яка, зрештою, перейняла б і тим самим освятила весь народ — ведучи до єдиного орду, слуханню доволіній волі однієї людини, не керовану ні законом, ні інтересом, а об'єднану тільки силою згуртування своїх членів і таким переконанням у власній святості.

Від самого початку руху, яким бракувало «сили успадкованих почуттів», мали відрізнятися від зразка вже існуючого російського абсолютизму у всіх відношеннях. Їм доводилося займатися пропагандою, якої навряд чи потребувала усталена бюрократія, і робити це, вводячи елемент насильства⁷³, а також пішукувати рівноцінну заміну «успадкованню почуттів» в ідеологіях, європейськими партіями вже значною мірою розвинутих. Відміненість у використанні ідеології між рухами й партіями полягала в тому, що перші не тільки додавали ідеологічного виправдання вираженню інтересів, а й застосовували ідеології як організаційні принципи. Якщо партії були засобами для організації класових інтересів, то рухи стали ітіленнями ідеологій. Інакше кажучи, рухи були «обтяжені філософією» і претендували на те, що вони спричинили «індивідуалізацію моральної універсальності усередині колективного»⁷⁴.

страшніми сила влади і її безмежний і жалючий тиск» (р. 234). Або ще: «Також слід пам'ятати не тільки для простого народу, а... й для самого імператора, відлучення до управління ним... Якщо на кожному кроці вношені законів виявлять в самому законі обмежувальні вказівки..., то все значення губиться в сумнівах, поставлене нічим... і роздуми не вистають відповідалювати» (р. 88).

⁷² Як Катанов, зрештою у Росії означає щось нове, ніж те, що розуміють під цим словом в інших країнах... У Росії уряд в цивільному сенсі слова «Верховною Владою» й аб...» (цит. за: *Olgen M. J. The soul of the Russian revolution.* — N.Y., 1917. — P. 171). У радикалізованій формі ми натрапляємо на теорію, що «правні гарантії були потрібні в державі, заповненій на законованні, які перебували під загрозою зіткнення класів і рас» у Росії і її саркастично класів і дружбою рас ці гарантії були зайві» (*Kohn H. Op. cit.*).

Хоч і невизначеність перса владою в інтерв'юванні була менш виражена, там завжди існувала певна протиправна тенденція, що ясно виходить назовні, наприклад, у Фрейдліна (*Op. cit.*). Він уже в 1912 році пропонував запровадження того «представитиного аргументу» (*Sicherheitspflicht*), тобто арешту без будь-яких запинних підстав, який потім використали нацисти для запровадження концентраційних таборів.

⁷³ Існує, звичайно, очевидна схожість між організацією французького автоному на часів справи Дрейфуса і російськими погромними на кінцях «торної сотні», де «індивідуальні й культурно-національні поклики старої Росії зберігали зв'язок з» більшістю православної євangelізації» (*Fedotov G. Op. cit.*), або «Саму російського народу» з його таємними бойовими дружинами, ресуртованими з нижчих арештів постійної фінансової урядом і керіваних інтелектуалами (див. *Chervin E. New materials on the pogroms in Russia at the beginning of the eighties // Historische Skizzen.* — Vilna. — Bd. 2. — S. 463; *Geber N. M. The Russian pogroms in the early eighties in the light of the Austrian diplomatic correspondence // Ibid.*).

⁷⁴ *Debus J. Op. cit.*

Відомо, що принцип конкретизації ідей уперше постав у Гегелівській теорії держави та історії й дані був розвинений Марксом у теорії пролетаріату як гегемона людства. Звичайно, не випадково, що на російський панславізм тією ж мірою відгукнувся Гегель, який на більшовизм — Маркс. Але все ж ні Маркс, ні Гегель не припускали, щоб конкретні люди і конкретні партії або країни були ідеями у плоті. Обидва вони вірили в процес історії, в якому ідеї могли конкретизуватися тільки у складному діалектичному русі. Щоб намітити величезні можливості такої конкретизації для організації мас, необхідна була культиварність ватажок патову. Ці люди почали перекопувати юрбу, що буди-хто з її членів міг би стати отаким величчям, україн важливим ходінням утіленням чогось ідеального через саме тільки приєднання до руху. Тоді відпадала потреба бути вірним або щедрим, або хоробрим — він автоматично став би вітільним Вірності, Щедрості, Хоробрості. Пангерманізм показав свою пилну вишність у організаційній теорії, бо хитцілью пообавляв окремого німця всіх цих мудових вкоостей, якщо той не належав до руху (тим самим передбачавши дошкульне презирство, яке згодом виявився нинішнім до безпартійної частини німецького народу), тоді як панславізм, занурений у свої безмежні розумування про слов'янську душу, припускав, що козаний слов'янин свідомо чи несвідомо має таку душу незалежно від того, чи організований він як треба, чи ні. Потрібна була безжалісність. Сталіна, щоб надати більшовизму такого самого презирства до російського народу, яке виявляли нашістні до німців.

Саме ця абсолютність рухів шийбільше відділяє їх від партійних структур з їхньою упередженістю та слугує виправданням їхніх домагань до подолання всіх заперечень індивідуальної совісті. Конкретне буття окремої особи бітцється на цій душній реальності загального й універсального, згортається в нікчемно-малу величчину або розчиняється в струмені динамічного руху самого загального. У такому струмені відмінність між цілями й засобами випаровується разом з особистістю, а в результаті виявляється жахлива аморальність ідеологічної політики. Усі це несе у собі сам рух: будь-яка ідея, будь-яка цінність зникали в трясині забобонної псевдонаукової іманентії.

3. Партія і рух

Разюча й фатальна відмінність між континентальним і заморським імперіалізмом полягала в тому, що їх початкові успіхи й невдачі співвідносилися прямо протилежно. Якщо континентальний імперіалізм навіть на початку досягав успіху в розповсюдженні імперіалістичної ворожнечі проти національної держави організованою значної частини народу поза партійною системою й ніколи не зміг домогтися вісчутних результатів у домішній експансії, то заморським імперіалізмом за світл божевільних і успішних поривань анексувати шоразу віддалені території ніколи не досягав помітного успіху в спробах змінити

політичну структуру країн-метрополій. Руїнування системи національної державності, підготовлене її власним заможським імперіалізмом, зрештою було здійснене тими рухами, які постали потім її цариною. І коли настав час успішного суперництва таких рухів із партійною системою національної держави, виявилось також, що вони змогли підважити тільки країни з багатопартійною системою, що самої лише імперіалістичний традиції бракувало для залучення мас, і що Великобританія, класична країна з двопартійним правлінням, поза цією своєю партійною системою не витворила хоч би там якого значного руху фашистської або комуністичної орієнтації.

Гасла «одипартійності», заклики до «людей усіх партій» і заперечення, що вони «триматимуться осторож» від партійних розбіратів і представлятимуть тільки національні цілі» були однаково характерні для всіх імперіалістичних груп⁷², де природний наслідок — їхня виняткова зацікавленість у зовнішній політиці, де нація в будь-якій справі мала діяти як єдине ціле, незалежне від класів і партій⁷³. Крім того, оскільки в континентальних системах подібне представництво нації як цілого було виключно «монополією» держави⁷⁴, могло навіть здатися, ніби імперіалісти ставили державні інтереси вище за будь-які інші, або, що інтереси нації як цілого знайшли в їхньому середовищі довготривалу народну підтримку. І все ж, усупереч усім таким претензіям на істинну народність «партій над партіями» залишалися маленькими об'єднаними інтелектуалами і заможних людей, котрі, як і Пангерманська ліга, могли сподіватися на більшу привабливість тільки в часи загрози для нації⁷⁵.

⁷² Як це висловив 1884 року президент Німецького колоніалістичного союзу (див.: *Tönnies M. S. Origin of modern German colonialism: 1871—1885.* — N.Y., 1921), Пангерманська ліга завжди наполягала на тому, що перебуває «над партіями; далі від неї було і є життєво важливого значення» (*Bonhard O. Op. cit.*). Першою реальною партією, яка пригукнула до її гасел, ніж партією, а саме «імперською партією», була Національно-ліберальна партія Німеччини під керівництвом Ернста Баасермана (*Ernst M. Op. cit.*).

⁷³ У Росії паніашистам досить було лише вкази і себе приєднати до партійної підтримки уряду, щоб позбутися будь-якої конкуренції з партіями, бо уряд як «Верховну Владу в ціл — незалежно уникати дов'язаним із партіями» (М.В. Катков, журналіст і близький співрозмовник Победоносцева). Див.: *Olein M. Op. cit.* — P. 57.

⁷⁴ Це було метою ранніх «одипартійних» груп, до яких аж до 1913 року слід відносити Пангерманську лігу. «Залишаючись поза всіма організованими політичними партіями, ми маємо йти своїм єдиним націоналістичним шляхом. Ми не питаємо: Чи ми консерватори? Чи ми ліберали?... Німецька нація — це місце *«Vaterland»*, де всі партії можуть робити єдину справу» (*Lehr-Zwecke und Ziele des alldutschen Verbandes // Flugschriften.* — № 14).

⁷⁵ Карл Шмідт говорить про «монополію на політику, якої держава набула протягом XVII—XVIII ст.» (*Schmidt C. Staat, Bewegung, Volk.* — 1934).

⁷⁶ *Wetterheimer M. Op. cit.* описує ситуацію цілком правильно, коли пише: «Шляхоту безглуздо стверджувати, нехай перед війною існуючі військи життєво важливі в кожній, ніж Пангерманського лігів та імперського урядом». Відносно цілком справедливо, що пангерманісти рішуче виступали на німецьку політику під час Першої світової війни, тому що військовий офіцерський корпус перейнявся пангерманістськими настроями (див.: *Delbrück H. Ludendorff Selbstportrait.* — B., 1922. Пор. також й інші раніші статті з цього питання; *Delbrück H. Die Alldutschen // Preussische Jahrbücher.* — 1913 — Bd. 154.

Отже, вирізанний винахід панрухів полягав не в тому, що вони також претендували на перебування поза і над системою партій, а в тому, що вони називали себе «рухами», самою назвою натякаючи на глибоку недовіру до всіх партій, яка була дуже поширеною в Європі на межі століть і зрештою набула такого значення, що у дні

ої республіки, наприклад, «оживша нова група була переконана, що їй не знайти кращої легітимізації та кращого заклик до мас, ніж чітка заява, що вона не «партія», а «рух»²⁸.

Звичайно, справиний розрив європейської партійної системи спричинили не панрухи, а рухи тоталітарні. Однак панрухи, що знайшли собі місце між мідельсими й порівняно нешкідливими імперіалістичними товариствами і тоталітарними рухами, виявилися попередниками тоталітаристів, бо вже відкинули снобізм, дуже помітний в усіх імперіалістичних лігах, снобізм чи то багатства і походження в Англії, чи то освіти в Німеччині, і тим самим змогли скористатися з глибокої народної ненависті до тих інституцій, які мали б представляти народ²⁹. Не дивно, що приналежності рухів у Європі не дуже зникали навіть поразка нацизму і делалі більший страх перед більшовизмом. Нині обставини склалася так, що єдина країна в Європі, де парламент не зникає, а до партійної системи не відчувать огиди, — це Великобританія³⁰.

З огляду на стабільність політичних інституцій на Британських островах і одночасний занепад усіх національних держав на Європейському континенті навряд чи можна уникнути висновку, що важливим чинником повинна бути відмінність між англо-саксонською і континентальною партійними системами. Бо суть матеріальні відмінності між дуже розореною Англією і неструйованою Францією після Другої світової війни були невеликі: безробіття, найбільш революціонізуєчий чинник у передвоєнній Європі, вразило Англію навіть більше, ніж численні континентальні країни. Потрясіння ж, якого зазнала англійська політична стабільність унаслідок ліквідації відразу ж після війни лейбористським урядом імперіалістичного управління Індією і його спроб перебудувати англійську світову політику на неімперіалістичних засадах, безперечно, було величезним. Також не пояснюють відносну міцність Великобританії самі лише відмінності в соціальній структурі, бо експериментний базис її суспільної системи за соціалістичного уряду зазнав значних змін — без будь-яких істотних змін у політичних інституціях.

²⁸ Neumann S. Die deutschen Parteien. — 1922. — S. 99.

²⁹ Меллер ван ден Брук писав: «Коли світова війна закінчилась поразкою... всім траплялися ідеї, які твердили, що мишицла будь-яким партіям, говорили про «освобожд від партій», намагалися знайти точку зору «над партіями». Цілковитий брак поваги до парламентів... ми ніколи не мали ні найменшого уявлення про те, що насправді відбувається в країні... дуже поширеної серед народу» (Mellor van den Brouk J. Das dritte Reich. — 1923. — S. VII—VIII).

³⁰ Розширюючи аналіз у системі «партійної і загальної ланки» не має ніякого впливового із цих антипарламентських настрів. Британців у цьому випадку виступає проти чогось такого, що заважає парламенту функціонувати як слід.

За зовнішньою відмінністю англосаксонської двопартійної системи від континентальної багатопартійної лежить фундаментальна відмінність між функціями партій в державі. Ця відмінність має безлічні наслідки для ставлення партій до влади і для статусу громадянина у своїй державі. У двопартійній системі одна партія завжди представляє уряд і справді править країною, тож партія при владі тимчасово отожденовлюється з державою. Держава, як постійна гарантія єдності країни, представлена лише в сталості обов'язків короля⁶² (бо інститут незмінюваних помічників міністра у Міністерстві іноземних справ стосується лише спадкоємності). Як дві партії задумано й організовано для почергового правління⁶³, так і всі гілки адміністрації сплановано й організовано з розрахунку на почергову зміну. Через те, що правління кожної партії обмежене в часі, опозиційна партія здійснює контроль, ефективність якого посилюється певністю того, що вона правитиме завтра. Фактично саме опозиція, а не символічне становище короля оберігає єдність цілого від однопартійної диктатури. Очевидні переваги цієї системи полягають у тому, що в ній немає істотної різниці між урядом і державою, що влада, так само як держава, залипється в межах досяжності громадян, організованих у партію, яка або сьогодні, або завтра представляє владу і державу, і тому тут немає місця потуранню зарозумілим спекуляціям щодо н. й держави, ніби останні є чимось незлосудним зводни, метафізичними сутностями, незалежними від волі і дії громадян.

Континентальна партійна система передбачає, що кожна партія свідомо визначає себе як частину цілого, яке, у свою чергу, представлене державою понад партіями⁶⁴. Тим самим однопартійне правління може означати тільки диктаторське панування однієї партії над усіма іншими. Уряди, сформовані на базі угод між партійними лідерами, — це завжди лише партійні уряди, що

⁶² Британська партійна система, найстаріша з усіх, «почала складатися... тільки коли державні справи перестали бути виключною прерогативою короля...», тобто після 1688 р. «Історично роль короля було представити націю як певну єдність на протилугу фракційній боротьбі партій» (Дж. Старт: *Budley W. A. Political parties // Encyclopedia of the social sciences. 1968. Great Britain: 1968*).

⁶³ У кінці, яка, мабуть, є найкращим викладом історії «партій», Джордж Кук у передмові відзначає це становище як систему, завдяки якій «одні класи державних діячів... наперемінно правлять могутньою імперією» (Cooke G. W. The history of party. — L., 1836).

⁶⁴ Найкращий опис цієї континентальної партійної системи подано швейцарським юристом Йоганном Каспаром Блюмхарт: «Це правда, що партія є тільки частиною більшого цілого і ніколи не є самим цим цілим... Вона ніколи не повинна отожденовлювати себе з цілим, із народом або державою... Отже, партія може боротися проти інших партій, але вона ніколи не повинна ігнорувати їх і в пори не повинна хотіти знищити їх. Жодна партія не може існувати цілком самостійно» (Blumharts J. C. Charakter und Geist der politischen Parteien. — 1869. — S. 3). Ту ж ідею висловлює Карл Розенкранц, німецький філософ-гегельєць, чия книга про політичні партії мала друком до появи у Німеччині партій: «Партія — це усвідомлення націовності» (Rosenkranz K. Ueber den Begriff der politischen Partei. — 1843. — S. 9).

чітко відрізняються від держави, яка стоїть поза і над ними. Один із дуторядних недоліків такої системи — те, що членів кабінету не можна добрати за компетентністю, бо партій дуже багато, а міністри обов'язково добирають із партійних копілій⁶⁵; британська система, навпаки, дозволяє обрати найкращих із численних лав однієї партії. Набагато важливіший, однак, той факт, що багато-партійна система ніколи не дозволяє будь-якій одній людині або одній партії взяти на себе повну відповідальність, звідки цілком природно випливає, що будь-який уряд, сформований на основі партійних коаліцій, ніколи не відчуває себе цілковито відповідальним за стан справ. Навіть, якщо трапляється несповищення і абсолютне панування в парламенті більшості однієї партії призведе до однопартійного правління, це може скінчитися тільки або диктатурою, бо система не підготовлена до такого правління, або нечестивим сумлінням все ще сучо демократичного керівництва партії, яке, зникнувши, вважатиме себе лише частиною цілого, левня річ, боїтиметься застосовувати свою владу. Це нечисте сумління майже зраховим чином завваило себе після Першої світової війни, коли німецька й австрійська соціал-демократичні партії на короткій термін стали партіями абсолютної більшості, але все-таки не взяли владу; яка йшла їм до рук⁶⁶.

Зі зростанням партійних систем стало звичним ототожнювати партії з приватними (експлоататорськими або іншими) інтересами⁶⁷, і всі континентальні партії (а не тільки робочі групи) дуже відверто визнавали це, токи могли бути

⁶⁵ Див.: *Peiserberg J. G. Comparative major European governments*. — N.Y., 1932. — Ch. T. 8. «В Англії завжди-будь-коли партійна партія завжди має більшість у Палаті громад, а лідери цієї партії — члени Кабінету... У Франції жодна політична партія на приватній лаві не має більшості в Палаті депутатів, і тому Рада Міністрів складається з лідерів різних партійних груп» (Р. 158).

⁶⁶ Відоміша річ німецьких партій полягає в тому, що всі парламентські групи зобов'язані не представляти *volonté générale* (Загальне бажання (Фр.). — *[Пер.]*). Ось чому ці партії так ідентифікують, коли Листопадова революція принесла їм до влади. Кожен з них буває організований так, що могла висувати тільки відносно доматані, тобто вона завжди розуміється з існуванням інших партій, що представляли інші частинні інтереси, і тому, левня річ, обмежувала власні амбіції» (*Demokratie und Partei* / Hrg. von P. R. Hobden. — Wien, 1932. — S. 13—14).

⁶⁷ Континентальна партійна система — дуже недавнього походження. Як вказують французьких партій, історія яких починається з часів Великої революції, звичай європейської країни не знає партійного представництва аж до 1848 року: партії постали з утворення фракцій у парламенті. У Швейцарії першою партією (1889) єдиним способом оформлення програмною була Соціал-демократична партія (*Encyclopedia of the social sciences*. — Loc. cit.). Про становлення в Німеччині див.: *Giergstrasser L. Geschichte der politischen Parteien*. — 1921. Усі партії відверто спиралися на захист своїх інтересів; наприклад, Німецька консервативна партія розвивалася з «Об'єднання на захист інтересів великої земельної власності», заснованого 1843 року. Але інтереси не обов'язково були економічними. Голландські партії, наприклад, створювалися «на основі двох питань, що постійно домінують у голландській політиці: розширення права вибору й субсидування приватної (осереджених конфесійної) освіти» (*Encyclopedia of the social sciences*. — Loc. cit.).

впевнені, що напартійна держава здійснює свою владу більші-менші в інтересах усіх. Навпаки, англосаксонська партія, заснована на якомусь «частковому принципі» для служби «національним інтересам»⁸⁶, сама по собі представляє теперішній чи майбутній стан країни: часткові інтереси представлені в самій партії, в її лівому й правому крилах, і стримуються невідомими вимогами самого управління. І з огляду на те, що у двопартійній системі партія не може існувати довгий тривалий час, якщо не володіє достатньою силою, аби узяти владу, то не потрібно теоретичних виправдань, не опрацюються ідеології, і цілком відсутній той особливий фанатизм континентальної партійної боротьби, який випливає не стільки через конфліктні інтереси, скільки через антагоністичні ідеології⁸⁷.

Небезпека континентальних партій, принципово відокремлених від управління і влади, була не стільки в тому, що вони застрягли у часткових інтересах, скільки в тому, що вони соромилися цих інтересів і тому розробляли ідеологічні виправдання, аби довести, нібито ці часткові інтереси збігаються з найзагальнішими інтересами людства. Так, консервативні партії не задовольнялися захистом інтересів земельної власності — їм потрібна була філософія, за якою Бог створив людину, щоб працювала вона на землі в лоні чела. Те ж саме стосується і прогресистської ідеології партій середнього класу, і претензій робітничих партій на те, що пролетаріат — провідник людства. Це дивне поєднання пишномовної філософії і приземлених інтересів парадоксальне тільки на перший погляд. Оскільки ці партії не організовували своїх членів (і не давали освіти своїм лідерам), щоб дати раду суспільним справам, а представляли їх лише як приватних людей із приватними інтересами, вони змушені були догоджати будь-яким приватним потребам, духовним і матеріальним. Інніше казучи, головна відмінність між англосаксонською та континентальною партійним полягає в тому, що перша є політичною організацією громадян, яким треба «діяти в згоді», щоб діяти взагалі⁸⁸, тоді як друга є організацією приватних осіб, які бачать тільки захистити свої інтереси від отручання з боку суспільного життя.

⁸⁶ Визначення партії за Едмундом Берном: «Партія — це група людей, що об'єдналися для проведення в життя спільними зусиллями певних національних інтересів на основі певного часткового принципу, з яким усі вони згодні» (*Burke E. Upon party. 2nd ed. — L., 1850*).

⁸⁷ Артур Гузакмб (*Hilsumbe A. N. Encyclopedia of the social sciences. — Loc. cit.*) правильно наголошує, що за двопартійної системи принципи обох партій «втягли до подібності. Якби вони не були, по-суті, однаковими, підпорнені переміщенні навпаки б нестерпним для того, хто програє».

⁸⁸ «Вони знавали, що жодні люди не зможуть діяти результативно, якщо не дістимуть у згоді; що жодні люди не зможуть діяти в згоді, якщо не довірятимуть одне одному; що жодні люди не зможуть діяти з довірою, якщо їх не пов'яжуть спільні думки, спільні почуття і спільні інтереси» (*Burke E. Op. cit.*).

Ціком узгоджується з цією системою те, що континентальна філософія держави визнавала людей громадянами лише остільки, оскільки вони не були членами партії, тобто лише в їхньому індивідуальному неорганізованому ставленні до держави (*Staatsbürger*) або в їхньому патрістичному патзненні в часи надзвичайних обставин (*citoyens*)¹⁶. Це було прикритим результатом, з одного боку, перетворення *citoyen*'а Французької революції на *bourgeois* XIX ст., а з іншого — антагонізму між державою і суспільством. Німці були схильні вважати патрістизмом самозабуття перед владою, а французи — палку вірність цимирі «вечної Франції». В обох випадках патрістизм означав зречення класної партії і партійних інтересів на користь уряду й національного інтересу. Тут суть у тому, що така націоналістична деформація була майже неминучою в системі, що створювала політичні партії на базі приватних інтересів, отже, суспільне благо мало залежати від сили згорі і непереможної великодушності самопожертви знизу, якої можна було домогтися лише розпалюванням націоналістичних пристрастей. В Англії, навпаки, антагонізм між приватними та національними інтересами ніколи не відігравав вирішальної ролі в політиці. Отже, чим більше партійна система на континенті відповідала класовим інтересам, тим гострішою була потреба нації в націоналізмі, у якомусь народному вираженні й підтримці національних інтересів — підтримці, якої Англія з її прямим партійним правлінням та оновленою ніколи такою мірою не потребувала.

Якщо ми розглянемо відмінність між континентальною багатопартійною і британською двопартійною системами з погляду їхньої схильності до піднесення рухів, то здається цілком правдоподібним, що однопартійній диктатурі має бути легше оволодіти державним механізмом у країнах, де держава стоїть над партіями і тим самим над громадянами, ніж там, де громадяни, діючи «у гіль», тобто через партійну організацію, можуть домогтися влади законним шляхом і відчутти себе володарями держави або сьогодні, або завтра. Це правдоподібноше, що містифікація влади, властива рухам, має досягатися тим легше, чим

¹⁶ Про центральноевропейське поняття громадянина (*Staatsbürger*) на противагу члену партії див.: *Wissenschaft J. C.* Op. cit.: «партії не є ці державними інститутами... які частиними державного організму, і всіма ними суспільними асоціаціями, будова яких залежить від міждового складу членів, пов'язаних певними переживаннями для спільної політичної дії. Відмінність між державними і партійними інтересами підтримується знову й знову: «Партія ніколи не повинна ставити себе над державою, ніколи не повинна ставити свій партійний інтерес вище за державний» (S. 9, 10).

Берк, навпаки, виступає проти ідеї, за якою партійні інтереси або членство в партії роблять людину гіршим громадянином. «Держави складаються зі смері, вічної держави ще й з партій; і ми можемо так само стверджувати, що наші природні прихильності й архетипи умі неминуче роблять людей поганими громадянами, як те, що партійні зобов'язання послаблюють наші зобов'язання перед своєю країною» (*Burke E.* Op. cit.). Лорд Десон Растон робить навіть крок далі, об'єднуючи соловий і з континентальних випадків діяльності партій в тому, що вона «залиш матеріальності гуманним думкам політиків і відокремлює їх до твердих і догматичних принципів» (*Rastell J.* On party. — 1850).

віддаленіші громадяни від джерел влади: легше у країнах із бюрократичним правлінням, де влада обов'язково виходить за межі розуміння з боку керованих, ніж у країнах із конституційним правлінням, де закон вищий за владу, а влада — лише засіб його виконання; і ще легше в країнах, де керування влада недоступна для партій і, отже, навіть якщо її доступна розумінню громадянина, то залишається недоступною його практичному досвідowi й дії.

Відлучення мас від управління, що було початком ісповіди віддаленої невинності й відриву до парламенту, відрізнялося у Франції та інших західних демократіях, з одного боку, і в централізованоєвропейських країнах, головним чином у Німеччині, з другого. У Німеччині, де держава, за визначенням, стояла над партіями, партійні лідери, як правило, складали свої партійні повноваження з моменту, коли ставали міністрами і набували офіційних обов'язків. Невірієність власній партії була «обов'язком» кожного на шовінійській службі¹². У Франції, керованій партійними альянсами, справжній уряд перестав бути можливим із встановленням Третьої Республіки та її фантастичної перерочки кабінетів. Слабкість її була протилежна німецькій: ця республіка ліквідувала державу, що стояла над партіями і парламентом, не реорганізувавши свою партійну систему в організм, здатний управляти. Уряд, згодом же перетворився на смішливий історювач мінливих настроїв парламенту й громадської думки. Німецька ж система зробила парламент більш-менш корисним бойовищем конфліктних інтересів і думок, головним призначенням якого було впливати на уряд, але його практична необхідність в управлінні державними справами зменшалася щонайменше спірною. У Франції партії задушили уряд; у Німеччині держава несилсила партії.

Із кінця минулого століття репутація цих конституційних парламентів і партій постійно падала. Народу вони здавалися маріотративними й не потрібними інституціями. Через цю одну причину кожна група, яка претендувала на представництво чогось пізненого над партійними і класовими інтересами й починала діяти поза парламентом, мала великі шанси на популярність. Такі групи здавалися компетентнішими, ширшими й зацікавленішими у суспільних справах. Але це була тільки видимість, бо справжньою метою будь-якої «партії над партіями» було проігнорувати і, либ не конкретний інтерес — си він не послухав би всі інші, і зробити одну конкретну групу і «содарем» держави механізму. Саме це, зрештою, трапилося в Італії за фашизму Муссоліні, який

¹² Порівняйте ці дії з наступним «расовим» фактом, що у Великобританії Річард Макдональд ніколи ще не зміг закласти свою «спраду» Лейбористській партії. У Німеччині ж шовінійської служби німаган від усіх в державних установах бути «вищими» за партійність. Цяму духу і староруської шовінійської служби нахилили протиставити першість партії, тому що дотримуватися. Гейббель підкреслює: «Кожний член партії, що стає державним функціонером, повинен передусім залишатися націонал-соціалістом... і дисцплінуватися і партійною адміністрацією» бачити за: *Neuzeit 47. Partei und Staat*, — 1939, — № 28).

аж до 1938 року був не тоталітарним, а просто диктаторською націоналістичною диктатурою, логічно розвиненою з багатопартійної демократії. І якщо є якась правда в старому триїзмі про спорідненість між правлінням більшості й диктатурою, то ця спорідненість жодним чином не стосується тоталітаризму. Очевидно, що після багаторіч неафективного й безладного багатопартійного правління захоплення держави на користь однієї партії могло стати великим політичним, бо це, принаймні на короткий час, забезпечувало певну послідовність, політичну стабільність і певне пом'якшення суперечностей.

Той факт, що захоплення влади нацистами звичайно ототожнювалося з такою одномартійною диктатурою, просто показав, як глибоко політичне мислення ще сягало своїм корінням старих, давно усталених традицій і як не були підготовлені люди до того, що мало статися насправді. Єдина типова сучасна риса фашистської партійної диктатури полягала в тому, що ця партія також наподиляла на вигляд себе рухом. Те, що вона не мала нічого спільного із цим явищем, а лише незаконно привласнила слово «рух», аби залучити маси, стало очевидним, як тільки партія захопила державний механізм, не міняючи радикально структуру влади в країні і задовольняючись заміщенням усіх урядових постів членами партії. Якраз завдяки цьому ототожненню партії з державою, якого нацисти й більшовики завжди ретельно уникали, партія перестала бути «рухом» і пов'язала себе зі стабільною в основі структурою держави.

Навіть якщо тоталітарні рухи та їхні попередники, панрухи, фактично були не «партіями над партіями», що домагалися захоплення державної машини, а рухами, націленими на руйнування держави, нацисти вважали велим зручним виступати в ролі перших, тобто вважали вірних послідовників італійської моделі фашизму. У такий спосіб вони могли домогтися допомоги від тих представників вищого класу й ділової еліти, які помилково сприйняли нацизм як одну з кількох груп, що в минулому часто ініціювалися ними самими й висували дуже скромні претензії на захоплення державного механізму для однієї партії²⁰. Дізнавшись, що до влади прийшли до влади, наївно вірили, що вони лише підтримують диктатора, до того ж створеного ними самими, який правитиме для вигоди їхнього власного класу і для невгоди всіх інших.

Імперіалістично налаштовані «партії над партіями» не знали, як скористатися з народної недовіри до партійної системи як такої. Маршів передової імперіалістичної Німеччини, попри свої мрії про континентальну експансію і наміри викриття демократичних інституцій національної держави, ніколи не доси розмаху справжнього руху. Цього, очевидно, бракувало для гордовитого

²⁰ Пастель про групу на зразок «*Kolonatvereins*», «*Centralverein für Handelsgeographien*», «*Einigkeitstreu*» або навіть Пангерманський дім, які, однак, пересіли Першою світовою війною на шлях відомого зв'язку з великим бізнесом (див.: *Kriegshilfen M. Op. cit.* – S. 73). Типовими серцем цих «чорних партій» були: швейцарська, націонал-ліберальна (див. примітку 75).

неуважання класовими інтересами, самією підвалиною національної партійної системи, тому що це робило їх навіть менш прихильними, ніж звичайні партії. Їм вочевидь бракувало, незважаючи на всі гучні націоналістичні фрази, справді націоналістичної або іншої ідеології. Після Першої світової війни, коли німецькі пангерманісти, особено Луссендорф і його друзиня, визнавали цю помилку і спробували виправити її, вони знали невдачу, піпри свою чудову здатність апелювати до наймарновірніших забобонів маси, бо «імпелювали» за зетарілий культ тоталітарної держави й не змогли тротумити, що завзятий інтерес цієї маси до тая званних «наддержавних сил» (*überstaatliche Mächte*) — євреїв, франкмасонів — виникає не з культу нації або держави, а з бажання також стати «наддержавною силою»⁵⁴.

Єдиними країнами, де поки що не вибидали з моди всі види поклоніння ідолот держави й культу нації, і де націоналістичні гасла проти «наддержавних» сил ще всерйоз цікавили народ, були ті романські країни Європи (Італія й меншою мірою Іспанія та Португалія), що справді страждали від певних перешкод своєму повноцінному національному розвитку через могутність церкви. Почасти це пояснюється самим фактом запізнілого національного розвитку, а почасти — мудрістю церковного керівництва, яке вельми проникливо побачило, що фашизм у принципі не був ні антихристиянським, ні тоталітарним і лише встановлював відмінування церкви від держави, яке вже існувало в інших країнах, що первинне антиклерикальне завзяття фашистського націоналізму дуже швидко зменшувалося й поступалося *modus vivendi*, як в Італії, або пазитивному союзу, як в Іспанії та Португалії.

Муссолінівське тлумачення ідеї корпоративної держави було спробою подолати загальновідомі небезпеки для національної єдності у класово розділеному суспільстві за допомогою відновленої цілісності соціальної організації⁵⁵ і покласти край антагонізмові між державою та суспільством (на якому стояла національна держава) шляхом поглинання суспільства державою⁵⁶. Фашистський рух, будучи «партією над партіями» (тому що він

⁵⁴ *Ludendorff E. Die überstaatlichen Mächte im letzten Jahre des Weltkrieges.* — Leipzig, 1927. Див. також: *Feldherrnwiese.* — 1938. — Bd. 1. — S. 43, 55; Bd. 2. — S. 80.

⁵⁵ Головною метою корпоративної держави була «корекція» й нейтралізація обставин, принесених принциповою революцією XIX ст., яка розділяла капітал і працю у промисловості, викликаючи трестання, з одного боку, капіталістичного класу промисловців, а з іншого, величезного класу промислових працівників — промислового пролетаріату. Безпосереднє тікнення між класів викликає величезні доцільності їхніх протилежних інтересів (The Fascist Era: Publ. by the Fascist Confederation of Industrialists. — Rome, 1939. — Ch. 3).

⁵⁶ «Якщо держава справді представляє нашіх, чужих людей, які її складають, мають бути частиною держави.

— Як це забезпечити?

Фашистська відповідь:

— Організацією людей у групи згідно з родом їхньої діяльності; групи, які через своїх лідерів... здійснюють рівножак у піраміді, в основі якої — маса, а на вершині — держава.

Жодної групи поза державою, жодної групи проти держави, всі групи всередині держави... яка... є вираженням самої нації» (Ibid.).

претендував на представлення інтересів нації як цілого), захопив державний механізм, ототожнив себе з верховною національною владою і спробував тріумфувати весь народ «чистиною держави». Він, однак, не мислив себе «нищим за державу», а його лідери — «нищими за націю»⁷². Із захопленням влади рух італійських фашистів пішов на спад, принаймні у сфері внутрішньої політики; відтепер цей рух міг зберігати своє напруження тільки в зовнішній політиці, в дусі імперіалістичної експансії і тижових імперіалістичних авантур. Нацисти ж ставали перед здобуттям влади явно трималися осторожливості цієї фашистської форми диктатури, де «рух» слугує просто для приведення партії до влади, і свідомо використали свою партію для «продовження руху», яке, на відміну від партії, не повинне було мати будь-яких «левих», тісно взаємопов'язаних цілей»⁷³.

Відмінність між фашистськими й тоталітарними рухами найкраще виявляється в їхньому ставленні до армії — національного інституту *par excellence*. На протинягу нацистам і більшовикам, які підірвали дух армії, підпорядковуючи її політичним комісарам або тоталітарним елітним формуванням, фашисти могли використати такий яскраво націоналістичний інструмент, як армія, й ототожнювати себе з нею так само, як вони ототожнювали себе з державою. Вони хотіли фашистської держави і фашистської армії, але все ж такі армії та держави. Тільки в нацистській Німеччині й Радянській Росії армія і держава стали підпорядкованими фундаментами руху. Фашистський диктатор — але ні Гітлер, ні Сталін — був згоден класичної політичної теорії лише одноосібним узурпатором, а його однопартійне правління в певному розумінні — єдиним правлінням, деї ілюбою пов'язаним із багатопартійною системою. Він запроваджував у життя те, що німці мали імперіалістично наадантовані ліги, товариства й «партії над партіями». Тому єдиним прокладом сучасного масового руху, організованого в рамках існуючої держави, став саме італійський фашизм, який надихався виключно крайнім націоналізмом і постійно перетворював народ на таких *Staatbürger* або *patriotes*, яких національна держава потребувала тільки в часи надзвичайного стану й *union sacrée*⁷⁴.

⁷² Про відносини між партією і державою в тоталітарних країнах і особливо про промовляння фашистської партії в італійську державу див.: *Neumann F. Behemanns*. — 1942. — Ch. I.

⁷³ Див. надзвичайно цікаве дослідження відносин між партією і рухом у «*Die Gemeinschaft für die Parteiorganisation der NSDAP*». — 1932. — S. II ff., і так само ориєнтований опис у Вернера Бюста: «Завдання партії... не давати руху розпалатися, підтримувати і спрямовувати його» (*Wozu W. Die deutsche Partei*. — 1941. — S. 107).

⁷⁴ Синхронний союз (фр.). — (Прим. пер.)

⁷⁵ Муссоліні у промові від 14 листопада 1933 року закликає своє однопартійне правління аргументами, випущеними в усіх національних державах під час війни: єдина політична партія необхідна тому, що за її підтримки «можна існувати політично дистанційно... й ути елітний домі можуть с'єднати всі, відносячи їм суперечливими інтересами» (*Mussolini B. Four speeches on the corporate state*. — Rome, 1935).

Немає рухів без ненависті до держави, але цього фактично ще не знали німецькі пангерманісти за відносно стабільних умов довоєнної Німеччини. Рухи в Австро-Угорщині, де ненависть до держави виражала патріотизм пригноблених національностей і де партії (за винятком Соціал-демократичної, після Християнсько-соціальної партії — єдиної, шире лояльної до Австрії) формувалися за національними, а не класовими ознаками. Це стало можливим тому, що економічні й національні інтереси тут майже збігалися, а економічний і соціальний статуси переважно залежали від національності. Тим самим націоналізм, який у національних державах був об'єднуючою силою, тут одразу перетворювався на принцип внутрішнього розколу, що призвело до вирішальної відмінності у структурі тамтешніх партій порівняно з партіями національних держав. Те, що зтримувало разом членів партій у багатонаціональній Австро-Угорщині, було не конкретним інтересом, як в інших континентальних партійних системах, або конкретним принципом для організації дії, як в англосаксонських країнах, а псевдогого потугам належності до єдиної національності. Точніше кажучи, це мало бути й було псевдогого слабкістю австрійських партій, бо з почуття плеємінної належності не можна вивести ніякої певної мети і програми. Панрухи пробили із цього незліку добродесності, перетворивши партії на рухи і відкривши ним форму організації, яка, на протилугу всім іншим, ніколи не потребувала мети або програми, але могла день у день міняти свою політику без шкату для своїх членів. Завдяки до того, як панізм гордо проголосив, що хоч він має програму, але не потребує її, пангерманісти відкрили, наскільки загальний настрій важливіший для залучення маси до твердих принципів та платформ. Бо єдине, що цінується в масовому русі — саме те, що він підтримує себе в постійному русі¹⁰⁰. Нашісти значаїно пазивали 14 років Веймарської республіки «часом Системи» (*Systemzeit*), маючи на увазі, що цей час був безплідним, позбавленим динамізму, «не рухався» і змінювався їхньою «добою руху».

Держана, навіть як однопартійна диктатура, була перенюкою міношим потребам постійно зростаючого руху. Не існувало бідливої характерної відмінності між імперіалістичною «надпартійною групою» Пангерманської ліги в самій Німеччині і пангерманським рухом в Австрії, ніж у їхньому ставленні до держави¹⁰¹: якщо «партія над партіями» хотіла лише заволудити державною машиною — істинний рух прагнув до її руйнування; якщо перша ще визнавала

¹⁰⁰ Бердусь виводить такий показовий анекдот: «Один радзінський зіндз прийїав до Франції... і його спитали, яке враження Франція залишила в нього. Він відповів: «У цій країні немає свободи... [і] — ніколи своєї розуміння свободи: ...так наша свобода в ній гиза, що все залишається незмінним, кожен день схожий на попередній... туг юнак, що прийїав з Росії, у Франції гудугував» (*Verdauere N. Op. cit.* — P. 182—183).

¹⁰¹ Ворожість до австрійської держави тогдї зустрічалась і серед німецьких пангерманістів, особливо, якщо вони були з числа *Auslanddeutsche* (Заворданних німців (Нім.) — *[Нар.]* як Meißner van den Broek.

державу як найвищий авторитет, коли її представництво перейшло до рук членів однієї партії (як в Італії Муссоліні), то другий визнавав сам рух незалежним від держави і вищим від неї за авторитетом.

Ворожість панрухів до партійної системи набула практичного значення, коли після Першої світової війни ця партійна система перестала працювати, і класова система європейського суспільства розвалювалася під тягарем дедалі чисельнішої маси абсолютно декласованих. Тоді на передній план вийшли вже не просто панрухи, а їхні тоталітарні наступники, які за декілька років вплинули на політику всіх інших партій до такої міри, що ті стали або антифашистськими, або протифашистськими, або тими й іншими водночас!¹⁰⁰ Цей негативним підходом, мабуть, вимушеним під тиском голюні, старі партії чітко показали, що вони також більше не могли функціонувати як представники особливих класових інтересів, а перетворилися на простих захисників *status quo*. Швидкість, з якою німецькі й австрійські пангерманісти пристали до нацизму, мала паралель у набагато повільнішому й складнішому курсі, яким панславісти остаточно дійшли думки, що знищення лєнінського духу російської революції було цілком достатнім, аби зробити для них можливою широкеру підтримку Сталіна. У тому, що більшовизм і нацизм на вершині своєї влади переросли простий плебейний націоналізм і дуже мало винодістали тих, хто ще справді вірив у нього як у принцип, а не як у чисто пропагандистський матеріал, не було провини ні пангерманістів, ні панславістів, і воно навряд чи приборкало їхній ентузіазм.

Западед континентальної партійної системи йшов плін-о-плін із падінням престижу національної держави. Національну однорідність дуже розладнали міграції. І Франція, *nation par excellence*, невдовзі стала протягом багатьох років гостро залежати від іноземної робочої сили. Обмежувальна імміграційна політика, неадекватна новим потребам, злиняла, а нові цілі «національною», але ставало дедалі очевиднішим, що національна держава далі не здатна впоратися з головними політичними проблемами часу¹⁰¹. Ще серйознішими були наслідки заохочених зусиль мирних договорів 1919 року запровадити принципи організації національної держави в Східній і Південній Європі, де «державний народ» часто мав лише відносно більшість і здебільшого поступався суї «меншинам». Ця нова ситуація сама собою була б достатньою, щоб серйозно підірвати класову основу партійної системи. Усклад партії орга-

¹⁰⁰ Гітлер записував стан речей приблизно, коли говорив ніз час виборів 1932 року: «Проти націонал-соціалізму в Німеччині виступають тільки ті, хто проти більшови» (цит. за: *Heiden K. Der Führer*. — 1944. — S. 364).

¹⁰¹ Коли відбулася Друга світова війна, щонайменше 10 відсотків населення Франції були вимушено переміщені і депортуювані. На її шкідливих капіталах працювали єврейського походження та безліч, а в сільському господарстві на підвілі — іспанці та італійці (див.: *Carr-Saunders. World population*. — Oxford, 1938. — P. 145—158).

підбувалися тепер за національними ознаками, немов знищення Дуалістичної монархії послугувало тільки для того, щоб дати можливість відновити подібні експерименти в карликовому масштабі¹⁰⁰. В інших країнах, де національна держава й класова основа її партій не були порушені переміщеннями й різномірністю населення, до такого розвитку вели інфляція та безробіття. І швидко зрозуміло, що чим жорсткішою була класова система країни, тим виразнішою ставала класова свідомість її народу, тим драматичнішим і небезпечнішим був цей розвал.

Саме в ситуації, що склалася між двома війнами, будь-якої рух шансів на успіх мав більше за будь-яку партію, тому що він нападів на інститут держави і не звертався до класів. Фашизм і нацизм завжди хвалялися, що їхню ненависть спрямовано не проти окремих класів, а проти класової системи в цілому, котру вони засуджували як винахід марксизму. Ще знаменитий той факт, що комуністи, незважаючи на марксистську ідеологію, також були змушені позбуватися жорсткості своїх класових закликів, коли після 1935 року під прикриттям розширення своєї масової бази вони всюди фермували народні фронти й почали апелювати до тієї ж делаті численнішої маси людей поза будь-якими класовими відчуттями, яка до того часу становила природну здобич фашистських рухів. Жодна зі старих партій не була готова ні прийняти цю масу, ні правильно оцінити важливість зростання її чисельності й політичності впливу її вождів. Цю помилку з боку старих партій можна пояснити тим, що їхнє надійне становище в парламенті, забезпечене представництвом в офіційних установах та інституціях держави дозволяло їм відчувати себе набагато ближче до джерел влади, ніж до мас. Вони думали, що держава й надалі буде безперечним господарем усіх знарядь примусу, і армія, ця вічна інституція національної держави, залишиться вирішальною силою в усіх внутрішніх кризах. Тому вони вважали, що мали право висловлювати численні антивійськові формулювання, які утворювалися й поширювалися без будь-якої офіційної спонуки. Бо, чим слабшою стала партійна система під тиском непарламентських рухів і класів, тим швидше зникало все колишнє протистояння партій державі, партії, що діяли під впливом ілюзії «держава над партіями», помилково гадаючи що гармонію як джерело сили, як нудотворний зв'язок із явнім нищого порядку. Але держава, як і партійна система, також перебувала під тиском революційних рухів і більше не могла зберігати свою величню й неминуче непопулярну позицію над суттєвою з внутрішній суперечні. Армія давно перестала бути надійним бастионом проти революційного заворушення — не тому, що спінувала революції, а тому, що втратила свою поліцію. Дячі — сучасній історії, й обидва рази у Франції — *nation par excellence*, армія вже

¹⁰⁰ «Ві 1918 року життя в державі, що утворилася після розпаду Австро-Угорщини, не утворилося партії, яка могла б окупити більше, ніж півну расу, півну релігію, один соціальний клас або один регіон. Єдиний виняток становить Комуністична партія Чехословаччини» (Encyclopedia of the social sciences. — Лас. cit.)

довела своє істотне небажання або нездатність допомогти тим, хто перебував при владі, або самій узяти владу: 1850 року, коли вона дозволила юрбі з «Товариства десятого грудня» привести до влади Наполеона III¹⁰⁶, і наприкінці XIX ст., під час справи Дрейфуса, коли не було нічого простішого, ніж установити військову диктатуру. Нейтралітет армії, її згода служити будь-якому господареві зрештою поставили державу в становище «посередника між організованими партійними інтересами. Вона була тепер не *над*, а *між* класами суспільства»¹⁰⁷. Інакше кажучи, держава й партії разом захищали існуюче становище, не розуміючи, що внаслідок цей союз, як ніщо інше, сприяв його зміні.

Крах європейської партійної системи особливо став помітним після приходу Гітлера до влади. Тепер зручно забувати, що на момент вибуху Другої світової війни більшість європейських країн уже прийняла якусь форму диктатури й відкинула партійну систему, і що ця революційна зміна способу управління в більшості країн здійснювалася без будь-яких революційних переворотів. Революційна дія частіше була театральною поступкою бажанням гостро незадоволених мас, аніж справжньою битвою за владу. Зрештою, не така вже й велика відмінність, якщо в одному випадку декілька тисяч майже безбройних людей існували марши на Рим і захопили управління Італією, а в іншому, у Польщі (1934), так званий «безпартійний блок», із програмою підтримки напівфашистського уряду й часемством від згоди до найбільшого селянства, від робітників до підприємців, від католиків до ортодоксальних клериків, законним чином завоював дві третини місць у парламенті¹⁰⁸.

Прихід Гітлера до влади, супроводжуваний поширенням комунізму і фашизму, швидко й несподівано змінив у Франції первинне ставлення партій одна до одної та освятив часом напрям партійної політики. Французькі партії, доти різко антинімецькі та провоснні, після 1933 року стали авангардом пацифізму та порозуміння з Німеччиною. Ліві з такою ж швидкістю перекинулися від пацифізму будь-якою ціною на тверду позицію проти Німеччини й позабаром були занулені як партії підбурювання війни тими ж самими партіями, які кілька років тому засуджували їхній пацифізм як національну зраду¹⁰⁹. Роки після приходу Гітлера до влади виявилися ще більш руйнівними для цілісності французької партійної системи. Під час мюнхенської кризи кожна партія, від правих до лівих, внутрішньо розкололася у ставленні щодо єдиного насуваючого тоді політичного питання: за або проти війни з Німеччиною¹¹⁰. Кожна партія мстила в собі фракцію миру і фракцію війни;

¹⁰⁶ Док. *Marx: K. Marx, opus.*

¹⁰⁷ *Schmitt C. Op. cit.* — S. 31.

¹⁰⁸ *Fiala F. Les partis politiques polonais // Monde Slave.* — 1935. — Fevrier.

¹⁰⁹ Док. докладний аналіз: *Méaud Ch. A. The French right and Nazi Germany, 1933—1939.* — 1942.

¹¹⁰ Найвідомішою навадою — розкол у Французькій соціалістичній партії 1938 року, коли фракція Блюмо залишилася в меншості проти промунхенської групи Делла і Гілі партії в департаменті Сена.

жодна з них не змогла зберегти єдність у головних політичних рішеннях і жодна не пройшла випробування фашизмом і нацизмом без розклату на антифашистів, з одного боку, і попутників нацистів — з іншого. Те, що Гітлер вільно міг добирати з усіх партій кандидатів для насадження маріонеткових режимів, було наслідком цієї передвоєнної ситуації, а не результатом особливо хитрих нацистських маневрів. Не було жодної партії в Європі, що не діяла б колабораціоністично.

Розкладові старих партій скрізь протистояла очевидна єдність у середовищі, відповідно, фашистського та комуністичного рухів: перший за межами Німеччини в Італії стійко захищав мир навіть ціною встановлення іноземного панування, а другий упродовж тривалого часу проповідував війну навіть ціною національного краху. Однак важливо тут не стільки те, що країни праві воювали відмовлялися від свого традиційного націоналізму заради Європи Гітлера, а країни ліві забували традиційний пацифізм заради старих націоналістичних дозвугів, скільки те, що обидва рухи могли розраховувати на вірність своїх членів і лідерів, яких не збентежила би жодний раптовий поворот у політиці. Це драматично проявилось в радянсько-німецькому пакті про ненапад, коли нацисти повинні були зняти свої головні гасла проти більшовизму, а комуністи — повернутися до пацифізму, який вони завжди оголошували дрібнобуржуазним. Такі раптові повороти швидко й не зашкодили. Це добре нам'яється, якщо спостягти злишнісінькі комуністи після свого другого *wolfe-face*³ менш ніж два роки після того, коли на Радянській Союзі випала нацистська Німеччина, і це, незважаючи на факт, що обидві зміни політичної лінії слугували рідковим членів партій до серйозних і небезпечних політичних злищ, які вимагали реальних жертв і постійних зусиль.

Зовнішнім, але насправді набагато жорстокішим був крах партійної системи в передгітлерівській Німеччині. Він став очевидним під час останніх президентських виборів 1932 року, коли всі партії вжили на озброєння цілковито нові й ускладнені форми масової пропаганди.

Вже сам вибір кандидатів був незвичайним. Хоч і слід було сподіватися, що обидва рухи, які перебували поза парламентською системою й боролися за неї з протилежних засід, висунуть власних кандидатів (Гітлера від нацистів і Тельмана від комуністів), було дивним те, що всі інші партії змогли раптом погодитися на одного кандидата. Те, що цим кандидатом став старий Гітценбург, який зажив тієї незрівнянної популярності, що і часів Мак-Магона очікував удому на переможених генералів, було не просто смішним. Це показало, як дуже кортіло старим партіям просто ототожнити себе з державою старих часів — державою над партіями, чийм наймогутнішим символом була національна армія — інакше кажучи, до чого вони вже відмовилися від власної партійної системи. Бо на тлі рухів відмінності між партіями зникли

³ Цирковий трюк із перевертанням (Фр.) — (Фрив. пер.).

втрачали значення; їхнє існування було поставлене на карту, і тому вони об'єдналися і сподівалися зберегти такий *status quo*, який гарантував би їм існування. Гінденбург став символом національної держави й партійної системи, тоді як Гітлер і Тельман суперничали один з одним за право стати справжнім символом народу.

Настільки ж примітивними, як і вибір кандидатів, були передвиборчі гасла. Жодне з них не звеличувало свого кандидата за його власні заслуги. Гасла на Гінденбурга просто констатували, що «голос за Тельмана — це голос за Гітлера», попереджаючи робітників не марнувати свої голоси на кандидата, який, безперечно, буде переможений, а відтак відкриє Гітлеру дорогу до влади. Так соціал-демократи примірювалися з кандидатурою Гінденбурга, про якого навіть не згадували. Праві партії грали в ту ж саму гру, наголошуючи, що «голос за Гітлера є голосом за Тельмана». До того ж, і ті, й інші, аби перекопати всіх лояльних партійних членів, правих чи лівих, що збереження існуючого становища вимагає Гінденбурга, неслим проголошували на випадки, коли нацисти й комуністи були співниками.

На відміну від пропаганди за Гінденбурга, що апелювала до тих, хто хотів зберегти *status quo* будь-якою ціною (а 1932 року це означало безробіття майже для половини німецького народу), кандидати від рухів мали розраховувати на тих, хто прагнув будь-якою ціною змін (навіть ціною руйнування правових інституцій), а таких було щонайменше стільки ж, скільки безробітних та їхніх сімей. Тому нацисти не заважали перед безглуздістю гасла «голос за Тельмана — це голос за Гінденбурга», а комуністи не забиралися відповісти, що «голос за Гітлера — це голос за Гінденбурга», бо обидві партії погрозували своїм виборцям небезпесою збереження існуючого становища точнisiмко так само, як їхні опоненти погражували своїм членам передчуттям революції.

За курйозною подібністю методів, використаних прибічниками всіх кандидатів, крилося мовчазне припущення, що виборці підуть голосувати через переляк: страх перед комуністами, страх перед нацистами, страх перед *status quo*. У цьому загальному страху зникали з політичної арени всі класові відмінності. Але якщо партійний союз для захисту *status quo* поступово розпався, стару класову структуру, що збереглася в окремих партіях, то рядові члени рухів спочатку були цілком різномірними й так само динамічними та непередбачуваними, як саме безробіття¹⁰. Якщо парламентські ліви об'єднувалися з парламентськими правими в рамках національних інститутів, то обидва рухи спільно займалися організацією знаменитого транспортного страйку на вулицях Берліна в листопаді 1932 року.

¹⁰ Півмільярд соціалістична партія заявила від початку століття до 1933 року типових між-перед Першою світовою війною тільки 10 відсотків її членів не належали до робітничого класу, тоді як 25 відсотків її виборців були вибіркою із середніх класів. Але 1930 року тільки 64 відсотків її членів були робітниками, і щонайменше 40 відсотків її виборців належали до середнього класу (Herman S. Orr, ed. — S. 28 ff).

Коли ми говоримо про надзвичайно швидкий занепад континентальної партійної системи, слід пам'ятати про ще надто коротке життя цього інституту. Він ніде не існував до XIX ст., у більшості європейських країн формування політичних партій відбувалося тільки після 1848 року, тож його панування як безперервного інституту на політичних аренах національних держав тривало всього близько сорока років. В останні два десятиріччя XIX ст. всі значні політичні переміщення у Франції, як і в Австро-Угорщині, яке відбувалися поза парламентськими партіями і в опозиції до них, тоді як менші імперіалістичні «партії над партіями» всесил кидали вислик цьому інституту, щоб здобути народну підтримку агресивній, експансіоністській зовнішній політиці.

Якщо імперіалістичні ліги ставили себе над партіями заради ототожнення з національною державою, то панрухи випадали на ті ж партії як на невід'ємну частину загальної системи разом із національною державою. Панрухи внаслідок прямого ототожнення себе з народом перебували не так «над партіями», як «над державою». Зрештою, тоталітарні рухи тиж прийшли до тріснення народу, ім'я якого, однак, вони, наслідуючи панрухи, використали для пропагандистських цілей. «Тоталітарна держава» є державою тільки з вигляду, а рух насправді більше не ототожнює себе навіть із потребами народу. Рух відтепер перебуває над державою і народом, готовий пожертвувати обома в ім'я своєї ідеології: «Рух... це держава і, почасти, народ і нісуюча держава... ні сучасний німецький народ не можна навіть уявити без Руху»¹¹¹.

Ніщо не доводить неоправданого занепаду партійної системи переконливіше, ніж великі зусилля після Другої світової війни відродити її на європейському континенті, жалюгідні наслідки цих зусиль, зростання привабливості рухів після поразки шалити й очевидна загроза національній незалежності з боку більшовізму. Наодом усіх зусиль відновити *status quo* виявилось лише відновлення політичної ситуації, де руйнівні рухи є єдиними «партіями», що функціонують як слід. Їхні ватажки зберегли авторитет та найважчих обставин, незважаючи на постійні хитання партійних ліній. Щоб правдиво оцінити шанси на виживання європейської національної держави, було б мудро не приділяти забагато уваги націоналістичним твистам, якими рухи іноді прикриваються, аби приховати свої істинні наміри, а ближче придивитися до того, що тепер знає кожний, а саме, що вони є регіоналістичними відгалуженнями міжнародних організацій, що їхнім рядовим членам цілком байдуже, коли з'ясується, що їхня політика служить зовнішньополітичним інтересам чужої і навіть ворожої держави, і що викриття їхніх вождів як дивчів її тої колонії, зрадників країни тощо не проявляють учасників рухів хоч якоїсь значною мірою. На відміну від старих партій, рухи пережили останню війну і є сьогодні єдиними «партіями», які залишилися живими й значущими для своїх прихильників.

¹¹¹ Schmitt C. *Op. cit.*

Розділ дев'ятий

ЗАПЕЧАД НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ
І КІНЕЦЬ ПРАВ ЛЮДИНИ

Майже неможливо тепер навіть дати характеристику тому, що ж насправді сталося в Європі 4 серпня 1914 року. Нас до і час після Першої світової війни розмежовані не як кінець старого і початок нового періоду, а як день до і день після вибуху. Але й цей вираз так само неточний, як і всі інші, тому що спокій у сверботі, який оцінює після катастрофи, так ніколи й не востав. Перший вибух, здається, викликав ланцюгову реакцію, яка терзас нас і досі, і яку ніхто, схоже, не в змозі зупинити. Перша світова війна неоправданно зруйнувала європейську існуючу повагу навіть до законів і звичаїв, чого ніколи не заподіяла жодна інша війна. Інфляція знищила цілий клас дрібних власників без жодної надії на його відновлення чи переформування — явище, яке настільки радикально не зирчиняла жодна грошова криза. Безробіття з моменту виникнення сягнуло неймовірного розмаху, воно більше не обмежувалося робітничим класом, а за незлічаними випатками охопило цілі нації. Громадянські війни, що виникали й розгорталися протягом 20 років після цього миру, були не тільки кривавішими та жорстокішими за всі попередні. Вони супроводжувалися мігрантськими групами, що, на відміну від своїх щасливих попередників у релігійних війнах, ніде не зустрічали прихильного ставлення і ніде не могли прожитися. Раз покинувши свою батьківщину, вони німажди ставали безпритульними; покинувши свою державу, вони перетворювалися на осіб без громадянства; позбавлені прав людини, вони були безправними, покидьками суспільства. Нічого із вчиненого, хоч би яким нерозумним воно було і хоч би скільки людей знав б про його сумні наслідки й попереджали про них, не можна вже було переробити чи запобігти йому. Кожен подія була остаточна, як вирок, не винесений ні Богом і ні дияволом, а схожий, радше, на прояв якоїсь неоправданної злої долі.

Ще до того, як тоталітарні політики свідомо вимадали на власне будову європейської цивілізації та чистково зруйнували її, вибух 1914 року й суворі наслідки нестабільності достатньою мірою пошкодили фасад європейської політичної системи, щоб відкрився її прихований кістяк. Таким чином виявилися страждання нових і колих груп людей, на яких раптом припинилося поширення правил світу, що їх оточувало. Саме позірною стабільністю виколоніального світу кожній групі, винесеній поза свої захисні межі, надавала вигляду нещасного винятку ті здорових і нормальних, а інших випадках, правил і сповнювала однаковим цинізмом як жертв, так і спостерігачів вочевидь несправедливого й ненормального фатуму. І ті, й інші плутали цей цинізм із зростанням своєї мудрості щодо справ світу, тоді як насправді вони

іде більшою мірою збивалися з пантелику й тому ставали нероздумнішими, ніж були будь-коли раніше. Ненависть, якої, звісно, не бракувало і в довоєнному світі, всею стала відігравати провідну роль у громадських справах, тож політичну арену ілюзорно спокійних 20-х років сніжнила відразина й замірنا атмосфера сімейних сварок із романів Стріндберга. Мабуть, ніщо не ілюструє загальну дезінтеграцію політичного життя краще за цю невпевну, всепроникливу ненависть до всіх і всього, без зосередження пристрасної уваги, без покладання відповідальності за стан справ на будь-кого: уряд, буржуазію чи сторонню силу. Ця ненависть послідовно спрямовувалася у всіх напрямках випадково й непередбачувано, нездатна зберегти дух здорової неупередженості до всього сушого під сонцем.

Ця атмосфера розпаду, хоча й типова між двома війнами для всієї Європи, була помітнішою в переможених країнах, ніж у країнах-переможцях, і досягла повного розмаху в державах, новоутворених після знищення Австро-Угорської монархії та царської імперії. Останні залишки солідарності між невеликими національностями в «поєсі змішаного населення» випливалися зі зниженням центральної деспотичної бюрократії, яка, водночас, і сфокусовувала й розмежовувала розсіви ненависті та суперечанні національні домагання. Тепер кожен був проти будь-кого іншого і найбільшого мірою — проти найближчих сусідів: словаки проти чехів, хорвати проти сербів, українці проти поляків. І це не було наслідком конфлікту між національностями й титульними націями держав (чи меншинами та більшістями). Так, словаки не лише постійно саботували діяльність демократичного чеського уряду в Празі, а й, водночас, переслідували угорську меншину на власній території; подібна ж ворожість до титульної нації з одного боку, а з іншого — між собою, існувала серед невдоволених меншин у Польщі.

На перший погляд, ці заворушення в давній європейській зоні заворушень мали вигляд дрібних націоналістичних суперечок без жодних наслідків для політичної дозі Європи. Але в цих регіонах внаслідок ліквідації двох багатонаціональних держав довшої Європи, Росії та Австро-Угорщини, постали дві жертвові групи, які страждали у міжвоєнний період більше за всіх інших. Їм було гірше, ніж розбавлення власності середнім класом, безробітним, дрібним рантє, пенсіонерам, яких події позбавили соціального статусу, змоги працювати й права мати власність: вони втратили ті права, які вважались і навіть визнавались як невід'ємні, а саме — Права Лідини. Бездержавні циганські та меншини, яких правильно називали «бідними родичами», не мали урядів, які б їх представляли і захищали, і тому були змушені жити або за винятковим законом «договорів про меншини», які всі уряди (крім Чехословаччини) підписали з примусу і ніколи не визнавали законом, або ж в умовах абсолютного беззаконня.

¹ *Childs A. L. Refugees — a permanent problem in International organization // War is not inevitable. Problems of peace. — L., 1938. — (International Labour Office, 13th Series).*

Із появою меншин у Східній і Південній Європі та прибуттям до Центральної і Західної Європи вигнанців без громадянства, у новосійській Європі постає зовсім новий фактор дезінтеграції. Деванціоналізація стала могутньою зброєю тоталітарної політики, і конституційна неспроможність європейських національних держав гарантувати права людини тим, хто втратив національно-громадянські права, дала можливість урядам-гонителям пів'язувати свої ціннісні стандарти навіть супротивникам. Ті, кому гонитель віддав роль суспільного дна: євреї, троцькісти тощо — сприймалися як поодинокі елементи фактично всюдю; ті, кого переслідували оголошували небажаними елементами, ставали *indésirables*¹ Європи. Офіційна газета СС «Schwarze Korbe» відкрито заявила 1938 року, що, коли світ ще не переконався в тому, що євреї — поодинокі елементи суспільства, то це станеться невдовзі, коли нерозпізнавані зламдарі без національності, без грошей і паспортів посунуть через світові кордони². І справді, цей лід фактографічної пропаганди сирицював краще за риторика Геббельса, не лише тому, що робить євреїв суспільним дном, але й тому, що це нечуваче стиновище постійно зростаючої групи невинних людей було ніби прастичною демонстрацією цинічних заяв тоталітарних рухів, ніби таких речей, як невід'ємні права людини, не існує, і всі доведення протилежного з боку демократій були тільки забобами, лицемірством і бовігуством перед жорстокою реальністю нового світу. Саме словосполучення «корава людини» стало для всіх — євреїв, гонителів і спостерігачів однаково — проявом безпідвійного ідеалізму або марнослівного недоумкуватого лицемірства.

1. «Національна меншина» і бездержавний народ

Сучасні політичні сили, які перетворюють національний суверенітет на слухування, за винятком держав-гігантів, розвиток імперіалізму і глобалічних рухів порушили стабільність європейської системи національних держав-гравців. Проте жоден із цих факторів не впливав безпосередньо із травня та інституцій самих національних держав. Їх внутрішній розвал почався лише після Першої світової війни з появою меншин, створених мирними договорами, і постійним зростанням потоку біженців як наслідку ревноцій.

Неспроможність мирних договорів часто пояснюють тим, що миротворчі належали до повоєння, сформованого на досвіді довоєнної доби, тож вони так ніколи до кінця й не зрозуміли всіх наслідків війни, по закінченню якої їм випало укладати мир. Ніщо не може довести цього краще, ніж їхня спроба врегулювати національну проблему в Східній та Південній Європі утворенням національних держав і запровадженням угод про меншини. Якщо виникало питання про доцільність даної форми правління, яка нашіть у країнах з давньою і усталеною національною традицією не могла розв'язати нові проблеми світової політики, то ще більше сумніви виникало щодо того, чи можна її

¹ Небажаний (Фр.) — (Прим. пер.).

запроваджувати в регіоні, де не було таких умов для становлення національних держав: однорідності населення і вкорінення на своїй землі. Але вважати, що національні держави можна заснувати шляхом мирних договорів, було б безглуздо. Справді-бо, «якщо лише поглянути на демографічну карту Європи мало б вистачити для того, щоб показати: принципи національної держави у Східній Європі застосувати не можна»². Договори змінили докупи багато різних народів в одну державу, назвали окремі з них «державними народами» й довірили їм управління, міркуючи потай, що інші народи (як словаки в Чехословаччині, хорвати й словени в Югославії) будуть рівноправними партнерами в керівництві (яким вони, звичайно, не стали)³, і так само довільно створили з решти третью групу народностей, назвавши «меншинами», чим додали до багатьох трудностей нових держав тагар дотримання особливих норм для частини населення⁴. Наслідок був той, що народи, яким не надали права на власну державу, байдуже, чи були вони офіційними меншинами, чи просто народностями, виявили договори грою сваволі, в якій одним втіала влада, іншим — неволя. Зі свого боку, і новостворені держави, яким обіцяли рівний національний суверенітет із західними націями, розглядали договори про меншини як підтверджені порушення обіцянок і дискримінацію, бо ними були пов'язані лише нові держави, і не охотилося навіть переможеному Німеччині.

Безвіддільний вакуум влади, породжений розпадом Дуалістичної монархії і звільненням Польщі в прибалтійських краї від царського деспотизму був не єдиним фактором, що спонукав державних мужів піти на цей нищівний

² Перші переслідування німецьких євреїв відзначили як спробу поширити антисемітизм серед «тих народів, які приклали ставитись до євреїв, насамперед у західних демократіях», а не як зусилля, щоб позбутись євреїв. У циркулярному листі міністерства закордонних справ усім німецьким представництвам за кордоном повідомлялося: Після застосування погромів 1938 року «Еміграційного потоку всього лише близько 100 тисяч євреїв уже достатньо, щоб привернути увагу багатьох країн до єврейської загрози... Німеччина надзвичайно заклопотана в підтримці розпорядження єврейства... цим євреям у величезній мірі викликає опір місцевого населення, і тому є найкращою пропагандою на користь нітської політики щодо єврейства... Чим більшими, а отже, об'єктивнішими будуть єврей-ємігранти для держави, що їх приймає, тим складніше країна реалізується» (див.: Nazi conspiracy and aggression. — Washington (pub. by U.S. Government), 1946. — Vol. 6. — P. 87 ff.).

³ *Tramples K. Völkerverbund und Völkerverfeindheit // Süddeutsche Monatshefte. — 26. Jahrgang, 1929. — Juli.*

⁴ Боротьба швабів проти «єврейського» уряду в Празі закінчилася підтримкою Гідлером незалежності Словаччини. Югославська Конституція (1921) року була «прийнята» парламентом усупереч голосуванню всіх хорватських і сербських представників. Добрий опис югославської території між двома війнами див.: *Protylen Weltgeschichte. Das Zeitalter des Imperialismus. — 1923. — Bd. 10. — S. 471 ff.*

⁵ Муссоліні відомо мав рацію, коли вивів після мюнхенської кризи: «Якщо Чехословаччина змогла бачити себе, так би мовити, в «западному становищі», то не тому, що вона не просто Чехословаччина, а Чехо-Польсько-Польсько-Угорсько-Русино-Румуно-Словаччина» (цит. за: *Ripka H. Munich: Before and after. — L., 1939. — P. 117).*

експеримент. Набагато важливішою була неможливість і надалі нехтувати припущеннями понад 100 мільйонів європейців, які ще ніколи не досягали стадії національної свободи і самовизначення, якої вже домогалися народи колоній, і яку їм надати. І справді, роль західно- і центральноєвропейського пролетаріату — історично пригнобленої групи, звільнення якої стало справою життя і смерті для всієї європейської соціальної системи — на сході Європи відігравали «народи без історії». Національно-визвольні рухи Сходу були революційними багато в чому таким же чином, як робітничі рухи Заходу. Обидва типи рухів представляли «історичні» верстви європейського населення, і обидва боролися за визнання й участь у суспільних справах. З огляду на те, що метою було збереження *status quo* в Європі, то забезпечення національного самовизначення й суверенітету всіх європейських народів здавалося справою неминулим. Альтернативна поглядів на безжалюсному приреченні їх на становище колоніальних народів (дещо схоже зовсім пропонували нацисти) і запровадженні в Європі колоніальних методів⁶.

Річ, звісно, полягала в тому, що європейській *status quo* було неможливо зберегти, і що лише після падіння останніх залишків європейського самодержавства стало зрозуміло: Європою керувала система, яка ніколи не брала до уваги і не відповідала потребам щонайменше 25 відсотків населення. Проте цього ще не усунило заснування держав-наступниць Австро-Угорщини, тому що близько 30 відсотків із приблизно 100-мільйонного їх населення було офіційно визнано меншин, який мали спеціально захищати договори про меншини. До того ж, ця цифра зовсім не розкриває всієї картини. Вона лише позначає відмінність між народами зі своїми власними урядами і тими, що, як вважалося, були занадто малими й розсіяними, аби цілковито здобути статус нації. Договори про меншини охопили лише ті народності, які, здебільшого,

⁶ Цей термін уперше увведено в обіг Отто Баустром (Otto Bauer, *O. Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie*. — Wien, 1907).

Історична свідомість відігравала потужну роль у формуванні національної свідомості. Звільнення націй від династичного привілею й панування міжнародної аристократії супроводжувалося звільненням літератури від «міжнародної» мови вчених (спочатку латинської, а потім французької) і вистоянням національних мов і народних говірок. Виявлялося, що народи, мови яких були привілейні для літератури, досі не національні за своєю *per definitionem* (за визначенням). — Пер. Тому національні рухи східноєвропейських народностей починалися з певного філософського підґрунтя (сподівали результати бути протекційні, а ніколи — дуже надлі), політичною метою якого були досягти, що народ, який має власну літературу та історію, має право на національний суверенітет.

⁷ Зрозуміло, що це не завжди було міткою альтернативною. Поки що ніхто не потребував би впливати характерні сильні риси між експлуатацією меншин і національною експлуатацією. Лише Якоб Робінсон, між іншим, визначав: «З'являється особливий економічний протекціонізм, спрямований не проти інших країн, а проти певних груп населення. Хоч як це дивно, але деякі методи національної експлуатації можна спостерігати і в Центральної Європи» (Robinson, *J. Staatsbürgerliche und wirtschaftliche Gleichberechtigung // Süddeutsche Monatshefte*. — 26. Jahrgang. — Juli 1929).

були представлені хоча б у двох державах-наступниках, і забували про всі інші народності без власного уряду, тому в окремих із таких держав національно пригнічені складали 50 відсотків усього населення⁶. Найгіршим у цій ситуації було навіть не те, що природною річчю ставали для народностей — неможливість до наявного їм уряду, а для уряду — неефективніше придушення своїх народностей, а те, що національно пригнічене населення було твердо переконане (як і всі інші) у можливості набуття справжньої свободи, справжнього звільнення і справжнього суверенітету лише водночас із повним національним визволенням, у втраті народом без власного національного уряду також і прав людини. У цьому переконанні, яке могло б спиратися на факт, що Французька революція поєднала Декларацію прав людини з національним суверенітетом, їх підтримували самі договори про меншини, які не довіряли урядам захист різних народностей, а доводь жували Лігу Націй іхоронити права тих, хто внаслідок особливостей територіального розселення залишився без власної національної держави.

Не можна сказати, що меншини довіряли Лізі Націй більше, ніж державним народам. Ліга, зрештою, складалась із національних державних діячів, симпатії яких не могли не бути на боці нещасних нових урядів, яким принципово заважали і протидіяли 25—50 відсотків їхніх підданих. Тому творці договорів про меншини недовід'юмушені були точніше роз'яснити свої справжні наміри й наголосити на «обов'язках» меншин щодо нових держав⁷. Тепер виявилось так, ніби договори було задумано лише як безболісний і гуманний спосіб асиміляції — поєнання, яке, звичайно ж, обурило меншини⁸. Та іншого не слід було й сподіватися за системи суверенних національних держав. Якщо договори про меншини мали стати чимось більшим, ніж тимчасовий засіб проти безладдя, то таке обмеження національного суверенітету виступало б на

⁶ За деякими оцінками, перед 1914 р. налічувалося близько 100 млн. осіб, чиї національні сподівання не збулися (див.: *Winkler C.A. K. Minorities: History // Encyclopedia Britannica*, 1929). Чисельність меншин оцінювалась у 25—30 млн. (див.: *Agarwal P. de. Minorities: League of Nations // Ibid.*). Фактично становили з Чехословаччини та Югославії були найбільшою гіршим. У першій чеській здержавній народі становили 7,2 млн., близько 50% населення, а в другій — 5 млн.; сербів становили близько 42 % усього населення (див.: *Winkler C.A. Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*. — Wien, 1931; *Jungblut O. National Minorities in Europe*, 1932; *Tranquille K. Op. cit.* В останній роботі наведено трохи інші цифри.)

⁷ «Договори не містять особливих умов щодо обов'язків меншин перед державою, чийою вони є. Проте Третя чергова асамблея Ліги 1922 року... сформувала... рекомендації щодо обов'язків меншин...» (*Agarwal P. de. Op. cit.*).

⁸ Французький і британський делегати були найвідвертішими у цьому відношенні. Бріан сказав: «Проте, який ми повинні мати на меті, — не захист меншин, а певного роду асиміляція...» Сер Остін Чемберлен, представник Британії, навіть заявив, що «мета лігаторів про меншини полягає в забезпеченні їм... тієї міри захисту й справедливості, яка поступово підтримує їх до занепаду з національного співіснування, до якої вони належать» (*Winkler C.A. National states and national minorities*. — L., 1934. — P. 276, 277).

національний суверенітет старіших європейських держав. Представники великої нації аж ніяк не знали, що меншини в національних державах рано чи пізно повинні були асимілювати або ж ліквідувати. І не має значення, чи вони керувалися гуманними намірами захистити розквітлі народності від переслідування, чи політичні розрахунки змушували їх протиставити дво-стороннім договором між цивілізованими державами і кривдами, де ці меншини складали більшість (зрештою, німці були найчисельнішими з усіх офіційно визнаних меншин — і за чисельністю, і за економічним становищем), — ці представники не бажали та й не могли відкрити закони, за якими існують національні держави¹¹.

Ні Ліга Націй, ні договори про меншини не перешкодили б новоствореним державам біляш чи менш примусово асимілювати свої меншини. Найчисельнішим чинником проти асиміляції була чисельна та культурна слабкість так званих державних народів. Російська чи єврейська меншини в Польщі не сприймали польську культуру як свою, і на них не дуже сильно впливало те, що поляки складали близько 60 відсотків населення Польщі.

Приневжені національності, зовсім злегковаживши Лігою Націй, неабаром вирішили втягти справу у власні руки. Вони об'єднали зусилля на конгресі меншин, що був цікавим у кількох аспектах. Він суперечив самій ідеї, що стояла за договорами Ліги, офіційно називаючись «Конгресом організованих національних груп у європейських державах», чим знів нанівець всякі зусилля, витрачені під час мирних переговорів, аби уникнути загрозливого сліву «націоналізмів»¹². Учасників цього об'єдналися усі «національності», а не лише «меншини», і кількість «націй-меншин» виросла настільки помітно, що загальна чисельність об'єднаних національностей у державах-підписувачих Австро-Угорщини перевищила чисельність державних народів. Але й в інший спосіб «Конгрес національних груп» завдав вирішального удару по договорах Ліги. Одним із найдовжудніших аспектів проблеми східноєвропейських на-

¹¹ Швейцарія, деякі чеські державні діячі, найліберальніші та найдемократичніші з лівих національних рухів, вчинили хотіли зробити Чехословаччину республікою на трзхні Швейцарії. Причина, чому нація Бельги ніколи серйозно не цікавилася в такий спосіб ризикнути своїм посередництвом націоналістичних проблем, полягала в тому, що Швейцарія була не країною для наслідування, а особливо шкідливим винятком, який лише підтверджував загальне правило. Новостворені держави не могли раціонально створити її такі самовради організації з комоу і католіки, на цих націоналістичних впрощеннях ґрунтуються система Швейцарської Конфедерації.

¹² Власкоу, який був пристрасним прихильником скраптування «расових, релігійних і мовних прав меншин», координує «подоволює, що «національні права» вживаються виключно до груп меншин, відсилає таким чином як окремі корпоративні створення, які самі стали б еквівалентом «расових і національних» (*Journal of A. The Jews and minority rights*. — N.Y., 1933. P. — 231). Макартін (Op. cit. — P. 4) описує ситуацію й «обережну роботу Об'єднання міжнародного комітету», спрямовану на те, щоб уникнути терміна «націоналізмів».

вінності (допущаючи навіть за мого чисельності і велику кількість народів, яких це стосувалося, або «полюс змішаного населення»¹³) був між-регіональний характер національностей, які, якщо вони ставили свої національні інтереси вище за інтереси відповідних урядів, були для останніх очевидною загрозою безпеці їхніх країн¹⁴. Договори Ліги Націй намагалися не накласти на міжрегіональний характер меншин, укладаючи окремий договір з кожною країною, підій не було єврейської чи німецької меншини поза кордонами відповідних держав. «Конгрес національних груп» не лише відійшов від територіального принципу Ліги. На цьому, як правило, задавався тон дві національності, які були представлені в усіх державах-наступниках, а отже, завдяки своєму становичу могли, якщо захотіли, змусити відчувати свою ватомість у всій Східній і Південній Європі. Цими двома групами були німці та євреї. Німецькі меншини в Румунії і Чехословаччині, безумовно, голосували разом із німецькими меншинами в Польщі й Угорщині, і ніхто й не сподівався, щоб польські євреї, наприклад, залишилися байдужими до дискримінаційної політики румунського уряду. Інніше кажучи, спираючись на основу чужості в Конгресі ставилили національні інтереси, а не загальні інтереси меншин як таких,¹⁵ і лише гармонійні відносини між євреями й німцями (Веймарська республіка успішно відіграла роль особливого заступника меншин) утримували їх разом. Тому, коли 1933 року єврейська делегация висловилася протест проти ставлення до євреїв у Третньому Рейху (жест, якого вони, певно кажучи, не мали права робити, бо німецькі євреї не були меншиною), а німці заявили про свою солідарність з Німеччиною і були підтримані більшістю (антисемітизм вігрів уже в усіх державах-наступниках). Конгрес після того, як єврейська делегация покинула його залавади, вважався втраченим будь-яке значення.

Справжнє значення договорів про меншини полягає не в їх практичному застосуванні, а в самому факті того, що вони були гарантовані міжнародним органом — Лігою Націй. Меншини існували й раніше¹⁶, але меншини як

¹³ Термін належить Мейєрті (Ор. цт. — Ранін).

¹⁴ «Наслідок цьогою регулювання полягає у тому, що кожна держава в історії мішаним населення... тепер розглядала себе як національну державу. Та факти були проті них... Жодна із цих держав не була насправді мононаціональною, як і не були жодні нації, а всі люди, які проживали в одній державі» (Мейєрті С. Ор. цт. — Р. 210).

¹⁵ 1933 року голова Конгресу наголошав: «Значення сумнівом не зустрічалося на інших конгресах не просто як члени абстрактних меншин, кожна із нас душою і тілом належала до певного народу, своєї країни, і відіграве участь із долею цього народу і в екстремі, і в гіршому. Отже, викинь із нас німців тут, якщо ти можеш сказати, як чистокровний німець або чистокровний єврей, як чистокровний угорець або чистокровний український» (англ. Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas, 1933. — S. 8).

¹⁶ Перші меншини з'явилися, коли протестантський принцип свободи совісті придулюва принцип «cuius regio eius religio» («чия влада, того й віра» — Пер.). Віденський конгрес 1815 року став першим кроком, щоб забезпечити певні права подвійного населення в Росії,

постійний інститут визнання того, що мільйони людей живуть за межами нормального правового захисту й потребують додаткової гарантії своїх елементарних прав певним зовнішнім органом, і принищення, що цей стан не тимчасовий, і що договори потрібні для встановлення тривалого *modus vivendi*, — усе це було чимось новим, що, безумовно, не зустрічалося в таких масштабах у європейській історії. Договори про меншини протумілого мовою сказали те, що досі лише малювалося на увазі в дімчій системі національних держав, а саме, що тільки нації можуть бути громадянами і користуватися повним захистом правових інституцій, що особам іншої національності потрібен якийсь окремий закон, поки (чи якщо) вони не будуть повністю асимілювані й відокремлені від свого походження. Роз'яснювальні промови про договори Ліги державні мужі країн, які не мали зобов'язань перед меншинами, апологуючись ще простіше: вони приймали безумовно, що закон будь-якої країни не може відповідати за осіб, які належать на своїй іншій національній належності¹². Цим самі вони визнавали (і дуже швидко, з появою бездержавних народів, дістали змогу довести це на практиці), що перетворення держави в інструмента права на знаряддя іншої завершилося. Нация завоювала державу, національний інтерес став вищим за закон не задовго до того, як Гітлер мав змогу проголосити: «справедливе те, що добре для німецького народу». Знову тут мова зорби була лише мовою громадської думки, очевидною від лицемірства й обмежень.

Небезпека такого розвитку була, звісно, внутрішньо-власна структура національної держави від початку. Але оскільки заснування національних держав збіглося з формуванням конституційного правління, вони також представляли закон і спиралася на ідею закону, яка протиставлялася пануванию свавільного адміністрування та деспотизму. Тільки коли було порушено хітку рівновагу між нацією і державою, між національними інтересами і правовими інституціями, розпад правової форми правління й організації народу відбувся із жахливим шаленством. Цікаво, що й розпад почався саме тоді, коли право на національне самовизначення було визнане в усій Європі, і коли стало загальноприйнятим його суттєве переконання у верховенстві волі нації над усіма правовими й «абстрактними» інституціями.

Пруссія та Австрія, правда, які, безумовно, не були лише «регіональними», але характерне те, що всі наступні автори: протоколи 1830 року про незалежність Греції, протоколи 1856 року про незалежність Молдавії і Вєлощини та ухвали Берлінського конгресу 1878 року щодо Румунії — говорили про «регіональні», а не «національні» меншини, яким гарантувалися «громадянські», а не «політичні» права.

І Де Мелан Франко, представник Бразилії в Раді Ліги Наций, виклав проблему дуже простою: «Мені здається очевидним, що ті, хто задумував цю систему протекції, і зокрема не мали, не мріяли про створення в деяких державах групи жителів, які вважали б себе постійними мучениками по відношенню до загальної організації країн» (Macortney, C. Op. cit. — P. 237).

У часі договорів про меншини, на його користь могло бути й було сказано, ніби перепрошуючи за них, що старші нації мали конституції, які приховано чи явно (як, наприклад, у Франції, цій *nation par excellence*) ґрунтувалися на правах людини, і навіть якщо в межах їхніх кордонів перебували інші національності, вони не потребували ніяких додаткових законів, і що диніе у новостворених державах-наступниках тимчасове підкріплення прав людини було необхідним, як компроміс і виняток¹⁸. Потік осіб без громадянства поклав край цій ілюзії.

Меншини були лише наполовину бездержавними; *de jure* вони належали до якогось політичного організму, навіть якщо потребували додаткового захисту у формі спеціальних договорів і гарантій; певні вторинні права, як-от право розмовляти рідною мовою і залишатись у своєму культурному й соціальному середовищі, були в небезпеці і без зацікавлення обертались певним зовнішнім органом; але інші, елементарні права, такі як право на вибір місця проживання й роботи, залишалися недоторканими. Автори договорів про меншини не передбачали можливості цілковитих переселень чи проблеми народу, який виявився «недепортовуваним» через те, що на землі не було країни, у якій він би мав право проживати. Меншини також можна було вважати винятковим явищем, яке було притаманне лише певним територіям, що відділялися від норми. Цей аргумент завжди був привабливим, бо не зачіпав самої системи. Він певним чином пережив Другу світову війну, після якої миротворці, переконані в непрактичності договорів про меншини, почали «ренатріювати» якомога більше національностей, намагаючись розібрати на складові частини неспокойний «воєнний змішаний населення»¹⁹. І ця спроба великомасштабної репатріації не була прямим наслідком катастрофічного досвіду впровадження договорів про меншини; вона, скоріше, випливала із сприйняття, що такий крок остаточно розв'язав проблему, яка в попередні роки набувала дедалі більших розмірів, і для якої просто не існувало міжнародно визнаної і прийнятної процедури, — проблему осіб без держави.

¹⁸ «Режим захисту меншин був розроблений як лібералістський захід у зв'язках, де територіальний устрій виявився неадекватним із погляду національної складовості» (Hersch J. The minority principle as a problem of political science. — Prague, 1928. — P. 277). Проблема полягала в тому, що неадекватність територіального устрою ставала очевидною не лише в розселеннях меншин, а й в утворенні самих держав-наступників, бо в цьому регіоні не було території, на якій не могли б претендувати однієї держави національностей.

¹⁹ Майже символічний доказ цієї зміни у способі мислення можна знайти у висловках Едуарда Бенеша, президента Чехословаччини, єдиної країни, що після Першої світової війни добровільно підпорядкався забезпеченню, що накладали договори про меншини. Незабаром після початку Другої світової війни Бенеш схилився до підтримки принципу переміщення населення, який, зрештою, він до того жимавимею меншини і до певного не однієї категорії до повільно зростаючої маси переміщених осіб. Про це пише Бенеш у: J. J. Linowsky O.J. Nationalities and national minorities. — N.Y., 1945. — P. 136 ff.

Набагато екзистенційною і загрозливою, за віддаленими численнями, проблемою була бездержавність, наймовішн масове явище в сучасній історії, існування якоїсь діляці бездержавного й більшого нового народу з осіб без держави — найсимволістичнішої групи в сучасній політиці²⁶. Навряд чи можна покласти провину за існування бездержавного народу лише на одну причину. Якщо брати різні групи серед бездержавних, то виявиться, що всяка політична подія з кінця Першої світової війни неухильно дошала нову категорію осіб до тих, кого не захищав закон. Жодна із цих категорій, незалежно від того, як змінялися обставини, ніколи не могла повернутися до попереднього стану²⁷.

Серед таких категорій ми дані знаходимо найстарішу групу бездержавного населення — *Heimatlosen*²⁸, яких створили мирні договори 1919 року, розпад Австро-Угорщини й утворення прибалтійських держав. Никколи більше справжнє походження неможливо в'ясувати, особливо після наорієнти війни їм довелося

²⁶ «Проблеми бездержавності, вибіваючі на поверхню після Великої війни. Переаційно в деяких державах, і особливо у Сполучених Штатах, існували постанови, за якими натуралізація могла бути анульована в тих випадках, коли натуралізовані особи вчинялися додержувати справжню патентність до держави, що її приєднала. Денатураціоналізація таким чином особи ставала бездержавністю. Під час війни провідні європейські держави вирішили, що особисті інтереси свої закласти про національність так, щоб вони змогли еквівалент натуралізації» (Shapiro J. H. The refugee problem. Institute of International Affairs. — Oxford, 1939. — P. 231). Клас осіб без держави, створений скасуванням натуралізації, був дуже малим. Але він створив дилематизований міграційний, тому в міжвоєнний період натуралізовані громадяни, як правило, першими попиливали право бездержавності. Масовому позбавленню прав натуралізації, на противі запровадженням жовтенькою Німеччиною 1933 року закону проти всіх натуралізованих німців європейського походження, як правило, передували денационалізація громадян через приєднання до окупованих категорій і запровадження шовінізму, що робило можливим денатураціоналізацію цілком розпораданим, на противі законів 30 років у Бельгії та інших західних демократіях. Вони передували справжній масовій денатураціоналізації. Добрий приклад цього надав приєднання грецького уряду шари вірменських біженців: із 45 тисяч вірменських біженців у 1923—1924 рр. було натуралізовано лише тисячу; після 1938 року двоє шовінізму, який натуралізував би всіх біженців, ніколи до 22 років, було припинено, а 1939 року уряд скасував усі натуралізації (Shapiro J. Op. cit. — P. 41).

²⁷ Через 20 років після того, як за радянського режиму планували знищення німців, німцями росія, приблизно 350—450 тис. із них усім без винятку бездержавними, і не має ніякого відношення, якщо навіть до уряду, що з ним у повній емігранції вперше після війни, що знову частини й відокли за очима, і що німці знову частини отримала громадянство в різних країнах через шовінізм (див.: Shapiro J. Op. cit. — P. 529; Kullischer E. M. The displacement of population in Europe. — Montreal, 1943; Haidel R. N. Can Europe's refugees find new homes? // Foreign Policy Reports, August 1943. — Vol. 10. — P. 10).

Щоправда, Сполучені Штати приймали бездержавних емігрантів повністю розпораданими з іншими інтенціями, але це було виконано лише тому, що країна-емігрантів майже завжди розрадала поприбутих як своїх громадян, а не тільки на їхній символічній національній належності.

²⁸ Ті, що отримали батьківщину (Нім.). — (Прим. пер.)

жити не там, де вони народилися²¹; інколи місце їхнього народження стільки разів переходило з рук у руки в умовах повсюдних суперечок, що національність його жителів змінювалася з року в рік (як у Відні, яке ввався один французький чиновник *la capitale des apatrides*); і набагато частіше, ніж уявляється, люди після Першої світової війни шукали порятунку в бездержавності, аби уникнути депортації на «батьківщину», де вони були б чужинцями (так чинили багато польських та румунських євреїв у Франції та Німеччині, ким сприяв антисемітський настрій відновлених інституцій).

На апатрида, самі по собі неважливого, мало не правничу примху, звернули увагу запізно, коли його правничий статус поширився на повсюдних біженців, виключених із власних країн революційними й націоналістичними урядами-переможцями вдома. У хронологічному порядку до цієї групи потрапили мільйони росіян, сотні тисяч вірменів, тисячі угорців, сотні тисяч німців і понад півмільйона іспанців — якщо перераховувати лише найважливіші категорії. Сьогодні поведінка цих урядів може злитися природним наслідком громадянської війни, але в ті часи масові денационалізації були чомось зовсім новим. Вони передбачали державну структуру, яка хоч і не була ще цілковито тоталітарною, але все одно, приймаючи, не терпіла б жодної опозиції і рідше втрачала б своїх громадян, ніж утримувала б людей з іншими поглядами. Крім того, ці денационалізації виявили те, що було приховане протягом історії національного суверенітету, а саме, що суверенітети суверенних країн могли увійти в смертельний конфлікт не лише у крайньому випадку війни, а й за мирного часу. Нині це стало зрозумілим, що повний національний суверенітет був можливим лише доти, доки існувало вище за них усіх право європейськими націями. Саме цей дух стихійної солідарності і згоді унеможливив використання будь-яким урядом своєї повної суверенної влади. Теоретично у сфері міжнародного права завжди вважалося істинною, що суверенітет ніде не був настільки абсолютним, як у сферах «еміграції, інтеграції, громадянства й депортації»²². Але рід у тих, що практичне врахування і моніторинг визнання загальних інтересів обмежували національний суверенітет, доки не постави тоталітарні режими. Виникло споконвічно мало не візантійське розуміння суверенітету, до якого дані уряди використовували своє суверенне право денационалізації (у цьому зв'язку цілком доречно, що

²¹ «The American Friends Service Bulletin» (General Relief Bulletin. — March, 1943) друкує «білгежурне» повідомлення одного зі своїх польських працівників в Іспанії, що направило на проблему «подвійну, яка народилася в Барселоні, у Німеччині, але має польське походження через бітало-османів, і тому є... апатридами, але намагає на своїй українській національності, і від якої російський уряд повинен перетворитися і служити в Червоній Армії».

²² Члени апатрида (Фр.) — (Прим. пер.)

²³ Дан. *Pravus I. La dénationalisation imposée pour des motifs politiques // Revue Internationale Française du Droit des Gens. — 1933. — Vol. 4. — No 1. 2-3.*

муссолінієвська Італія не була схильна так поводитися зі своїми біженцями²¹). Однак, відзначає, слід мати на увазі, що на Європейському континенті швидко чи залишилися країни, яка б не прийняла ніж двома пійнами якогось нового законодавства, яке, якщо навіть і не застосовувало широко цього права, формувалося зважди так, що дозволяло їй позбутися великої кількості своїх жителів за будь-якої сприятливої нагоди²².

Жоден із парадоксів сучасної політики не сповнений гострішої іронії, ніж розбіжність між туссидними прекраснотунних ідеалістів, які шперто обстоювали «невідчужуваність» тих прав людини, якими користуються лише громадяни найзаможніших і найвинівізованіших країн, та реальним становищем безправних. Воно постійно погіршувалося, поін табір для інтернованих (для осіб без громадянства перед Другою світовою війною різне виняток, ніж правило) не став значним розв'язанням проблеми помешкання «переміщених осіб».

Погіршилася навіть термінологія, застосовувана до осіб без громадянства. Термін «безгромадянство» хоча б визнавав факт, що ці особи втратили захист свого уряду й потребують для забезпечення свого правового статусу міжнародних домогленостей. Повоєнний термін «переміщені особи» виникли під час війни з нехорошо вираженою метою раз і назавжди ліквідувати безгромадянство ігноруванням його існування. Невизнання безгромадянства завжди означає репатріацію, тобто депортацію до країни походження, яка або відмовляється визнати майбутнього репатріанта своїм громадянином, або, навпаки,

²¹ Італійський закон 1926 року проти «образливої еміграції», звався, був провідником денатуралізаційних заходів проти біженців-антифашистів. Але після 1929 року політику денатуралізації обновили й почали створювати фашистські організації за кордоном. Із 40 тис. членів Союзу Італійського народу (Unione Popolare Italiana) у Франції щонайменше 10 тис. були справжніми антифашистськими біженцями, проте лише 3 тис. осіб не мали паспорту (див.: *Simpson J. Op. cit.* — P. 122 ff.).

²² Першим законом такого роду був французький воєнний закон 1915 року, який стосувався лише натуралізованих громадян ворожого походження, що збертали зливи первинну національність. Наблизити далі пішла Португалія в указі 1916 року, яким автоматично втратила громадянства осіб, які мали батьків-німців. Бельгія 1922 року прийняла закон, який сприяв натуралізації осіб, що вивели антифашистські дії під час війни, і підтвердила його новим декретом 1934 року, який у притаманній тім добі гуманній манері говорив про осіб «націоналі гравітмент і leurs devoirs de citoyens belges [яким серйозно бракує почуття обов'язку бельгійського громадянина — *(Нер.)*». В Італії з 1926 року могли бути денатуралізовані всі особи, «не-італійського громадянства» чи ті, що загрожували соціальному ладу. Стіпет 1928 року в Туреччині 1928 року видані закони, згідно з якими могли бути денатуралізовані особи, що склали загрозу для суспільного порядку. Франція загрожувала денатуралізацією тим її синам нових громадян, хто виявив дії супроти інтересів Франції (1927), Австрія 1933 року могла позбавити австрійського громадянства будь-кого зі своїх громадян, які за кордоном перебували на військовій службі чи брали участь в діях, ворожих шпан Австрії. І, зрештою, Німеччина 1933 року дуже близко наблизувала російські депрети про громадянство після 1921 року, установавши, що всі особи, які проживали за кордоном, з будь-який момент можуть бути позбавлені німецького громадянства.

нашко бажав повернути його назад для покарання. Через те, що нетоталітарні країни, незважаючи на їхні погані наміри, навіяні духом війни, загалом ухилялися від масових репатріацій, чисельність осіб без громадянства через 12 років по закінченні війни стала більшою, ніж будь-коли. Різкучість державних дієвих розв'язати проблему безгромадянства, ігноруючи її, видно також із браку будь-якої надійної статистики із цього питання. Та все ж відомо: за наявності 1 мільйона «визнаних» осіб без громадянства, нараховується близько 10 мільйонів так званих «осіб без громадянства *de facto*»; і якщо відносно невинна проблема «осіб без громадянства *de jure*» час від часу постає на міжнародних конференціях, то про суть безгромадянства, риночничу питанню про біженців, просто не згадується. Ще гірше, що кількість потенційних осіб без громадянства постійно зростає. Перед останньою війною лише тоталітарні й напівтоталітарні диктатури застосовували зброю денатуралізації стосовно тих, хто був громадянином за народженням. Сьогодні ми вже докотилися до того, що навіть вільній демократії, як, наприклад, США, серйозно обговорюють позбавлення громадянства корінних американців — комуністів. Зовнішня особливість цих заходів полягає в тому, що їх вважають цілком невинними. Та для того, щоб усвідомити справжні наслідки безгромадянства, варто лише згадати про позбавлення свого громадянства або захалегіді, або, щоякнайгірше, у день депортації»²⁸ (для німецьких євреїв такий указ був не потрібен, бо в Третньому Рейху існував закон, за яким усі євреї, що залишили його територію — у тому числі, звичайно, вилезені до польського табору — автоматично втрачали своє громадянство).

Першого сильного удару національним державним уніфікатором напильнику сотень тисяч осіб без громадянства зазнало скасування права на притулок, єдиного права, яке будь-коли символізувало права людини у сфері міжнародних відносин. Його тривала й освічена традиційна історія сягає самих початків упорядкованого політичного життя. Їз давнини воно охороняло і відкача, і місце втечі у ситуаціях, за яких люди мимоволі опинялися поза законом. Воно було єдиним новочасним залишком середньовічного принципу *quid quid est in territorio est de territorio*²⁹, бо в усіх інших випадках держава нового часу тяжіла до захисту своїх громадян поза межами власних кордонів і забезпечувала шляхом взаємних угод, щоб вони зберігали підпорядкування законам своєї держави. Але хоча право притулку й далі дієло у світі, організованому в систему національних держав, і в окремих випадках навіть пережило обидві світові війни,

²⁸ Цитовано наказ гауптштурмфюрера Диннекера від 10 березня 1943 р., який стосується «депортації 3 тис. євреїв із Франції за квітня 1942 р.». Документ (фотокопія зберігається в «Centre de Documentation Juive» у Парижі) фігурував на Нюрнберзькому процесі під номером RF 1216. Такі ж заходи були вжиті до болгарських євреїв. Див. там само відомий меморандум Л.Р. Багнера від 3 квітня 1943 р., документ NG 4180.

²⁹ Хоч би там що було на території, належить до території (Lat.). — (Прим. пер.)

воно сприймалося як анахронізм і суперечність міжнародним правам держави. Тому його не можна знайти в писаних законах, у жодній конституції чи міжнародній угоді, і Статут Ліги Націй ніколи навіть не згадував про щось подібне²⁵. Щодо цього право притулку мало таку ж долю, як і права людини, які також ніколи не стали зовнішнім, а лише примарно існували як заклик на окремі виняткові випадки, що їх нормальні правові інституції не охоплювали²⁶.

Другим потужним ударом, якого завдав європейський світ від напліву біженців²⁷, було усвідомлення неможливості позбутися їх або перетворити на націоналіз країни-притулку. Своєрідку всі погоджувалися, що-бто тільки два шляхи вирішення проблеми: репатріація або натуралізація²⁸. Коли приклад перших російських і вірменських хвиль еміграції засвітив, що жоден шлях не дав підступних результатів, країни, що приймали біженців, просто відмовилися визнавати безпримаданство усіх подальших прибуваючих, чим зробили їх не становити це нестерпимим²⁹. Із точки зору зацікавлених урядів, було дос-

²⁵ Д. Чайлдс (*Childs S. L.*, Op. cit.) наводить про те, що Статут Ліги Націй не містить «жодної хатки для політичних біженців, нічого відомого для вигнання». Остання спроба ООН діяти в напрямі поліпшення правового статусу принаймні для невеличкої групи осіб без громадянства, так званих «осіб без громадянства *de jure*» викликала не більш ніж жистон — спробаю скликати представників хоча б двадцяти держав, але з винної гарантією, що участь у такій конференції не спричинить за собою жодних зобов'язань. Навіть ці такі зусилля закінчилися великим сумнівом, що таку конференцію можна буде скликати. Див. розвідки новин у «New York Times» від 17 жовтня 1954 р. (Р. 9).

²⁶ Єдиним охоронятим прав на притулок виявилася діяльність громадських організацій, створених спеціально для захисту прав людини. Найнаочнішим з них, французька «*Ligue des Droits de l'Homme*» з відзначенням в усіх демократичних країнах Європи, посилаючи так, ніби це ще відноситься лише про порятуючи окремих осіб, переслідуючи за політичної переслідування й діяльності. Це припущення, беззастережно стосовно мільйонів російських біженців, стало просто абсурдним щодо євреїв і вірменів. Ліга ні ідеологічно, ні адміністративно не була пристосована для розв'язання відомих проблем. Через неможливість об'єктивно оцінити цю ситуацію вона інсередично по функціях, які належить вправі виконувати і була-бач з багатьох добровільних організацій, створених своєю власністю як допоміжної діяльності. Коли права людини стали об'єктом діяльності який неофактивний добровільний організації, саме цією їх прав, природно, були ще більше дискредитовані.

²⁷ Численні й різноманітні дусили правників спробувати проблему, запровадити розширення особи без громадянства й біженців на зразок того, що «статус безгромадянської особи визначається фактом, що вона не має жодного громадянства, тоді як статус біженця визначається збитком дипломатичного захисту» (*Comment J. Op. cit.* — Р. 232), звідки заміняли порятки висловлюючи того факту, що вона притупила всі біженці — не люди без громадянства (*Ibid.* — Р. 4).

²⁸ Найпримітивнішим формулювання цього загального висування для Р. Джеррінгс (*Journals R. J. Some international aspects of the refugee question // British Yearbook of International Law, 1939*): «Статус біженця, вичайно, не є постійним. Річ у тім, що він має кожного скоріше позбутися цього статусу — або шляхом репатріації, або шляхом натуралізації в країні, що надає йому притулок».

²⁹ За всіх час лише росіяни, в усіх відомостях арештовані безгромадянських і вірменів, які припинювалися за статусом дії росіян, офіційно не мали «особам без громадянства» й віддали під охорону Націоналістичної ліги Ліги Націй з відомого протіжних документів.

тати, є зрозумілим, що вони мусять діяти нагадувати Лізі Націй, «що [йї] робота з біженцями має бути завершена якомога скоріше»⁵². Ці уряди мали багато причин побоюватись, що вининуть і данької трієдності «державна — народ — територія», яка все ще становила підвалину європейської організації й політичної цивілізації, були тільки початки наростаючого руху, лише першим струменем із дедалі більшого резервуару. Було зрозуміло, і це визнавали навіть конференції в Елан-де-Бені 1938 року, що всі німецькі та австрійські євреї потенційно були особами без громадянства. Тож природно, що всі країни з національними меншинами надихнулись прикладом Німеччини і спробують використати ті ж самі методи, аби позбутись окремих зі своїх меншин⁵³. Серед меншин євреї та вірмени були в найбільшій небезпеці і згодом дали найбільшу кількість осіб без громадянства. Але їхній досвід також показав, що договори про меншини не обов'язково називали захист, а могли бути також і засобом виділення певних груп для майбутнього вигнання.

Майже так само жахливим, як ці нові небезпеки зі старих неспокійних точок Європи, був шляхом новий тип поведінки всіх європейських націоналістів у «ідеологічній» боротьбі. Люди опинялися поза країною і громадянством не лише через вигнання: дедалі більше осіб в усіх країнах, зокрема і в західних демократіях, зголошувалися до участі в громадянських війнах за кордоном (що дозвільнило тільки кунки ідеалістів чи авантюристів), навіть якщо це означало розрив зі своєю національною спільнотою. У цьому полягав урок громадянської війни в Іспанії та одна з причин, чому Інтернаціональні бригади так ненавиділи уряди. Усе було б не настільки погано, якби це означало, що люди більше не тримаються за свою національність і готові надалі влитися в іншу національну спільноту. Але це було зовсім не так. Бездержавні особи вже встигли виявити різку стійкість у збереженні своєї національності: у будь-якому разі біженці складали окремі істотні меншини, які часто не турбувалися про інтеграцію, ніколи не об'єднувалися на зразок тимчасових об'єднань.

⁵² *Childe S. L. Op. cit.* Причиною цієї ідеалістичної спроби протистояти був страх усіх урядів, що навіть найменший захоплюючий жест «ми» запозичити інші країни позбутися небезпечною дещо, і що може спричинити багато з тих, хто в іншому випадку залишався б вдома навіть за серйозної поразки в війні» (*Holborn L. W. The legal status of the political refugees, 1920-38 // American Journal of International Law. — 1938*).

«Проривання німецьких біженців до статусу інших біженців, якими опинилися Дансінська місія, значило, було б зайпростим і наївним розв'язком для своїх німецьких біженців. Але уряди не хотіли повторити вже дані принципи на нову територію біженств, яка до того ж загрозувала необхідною збіглимості» (*Mason G. // Emigré. — 7e année, 1939. — № 82. Bulletin — P. 590*).

⁵³ До 600 тисяч потенційно бездержавних євреїв у Німеччині та Австрії 1938 року для допити євреїв Румунія (оскільки президент Румунської федерації шовіні у справах меншин проф. Драгоєв саме тоді займав сидіння при майбутній переклад громадянства всіх румунських євреїв) і Польщі (міністр закордонних справ якої, Бек, офіційно заявила, що для Польщі і мільйон євреїв — це забагато, *Дит.: Simpson J. Op. cit. — P. 235*).

меншин для захисту спільних інтересів³¹. Інтербригади склалися з національних батальйонів, де вони почувалися борцями проти Гітлера, італійці — проти Муссоліні, так само, як через декілька років, за часів Опору, іспанські біженці почувалися борцями проти Франко, допомагаючи Франції проти режиму Віші. Європейські уряди в цьому процесі особливо боялися того, що про нових осіб без громадянства більше не можна було говорити, що вони якимось непевною чи сумнівною національністю (*de nationalité indéterminée*). Якщо навіть вони відмовлялися від свого громадянства, більше не зберігали зв'язків із країною свого походження чи вірності їй і не ототожнювали свою національність із реальним, визнаним урядом, то зберігали непорушну вірність своїй національності. Національні осколки й меншини, без глибокого коріння у своєму терені, без будь-якої лояльності чи відношення до держави, вони перестали бути характерними лише для Сходу. Тепер вони просочилися, як біженці та особи без громадянства, до старих національних держав Заходу.

Справа їх ізоляції почалася, коли було випробувано два загальноєвропейських засоби: репатріацію й натуралізацію. Заходи щодо репатріації, звичайно, зазнавали невдачі, коли не знаходилося держави, де якої могла було б депортувати цих людей. Це траплялося не через повагу до осіб без громадянства (як може здатися сьогодні, коли Радянська Росія вимагає повернення своїх колишніх громадян, і демократичні країни мусять захищати їх від репатріації, якої вони не хочуть) і не через гуманні почуття країн, переповнених біженцями, а тому, що ці держава їхнього походження, ані жодна інша не погоджувалися

³¹ Важко визначити, чи було першим небезпання національних держав натуралізувати біженців (практика натуралізації делалася більше обмежувалася, а практика депортування з нацистським біженцями ставала делалася збільшувалася), чи небезпання біженців прийняти інше громадянство. У країнах, де існували меншини, як, наприклад, у Польщі, біженці (росіяни та українці) виявляли різну тенденцію до асиміляції з місцевими меншинами, але без претензій на польське громадянство (див.: *Simmons J. Op. cit.* — P. 364).

Повеління російських біженців досить характерна. Нансенівський паспорт визначав його власника як «*personne d'origine russe [sic] (sans) russe [sic] nationalité*» (Фр.) — (Пер.)], тому що «ніхто не наслідився б і скільки російському емігрантові, що він — особа без громадянства чи сумнівної національного походження» (див.: *Heinrich M. Le statut international des apatrides // Recueil des Cours de l'Académie de Droit International.* — Vol. 33, 1933). Спроба забезпечити всіх бездержавних осіб ознаковими посвідченнями особи викликала великі протести власників нансенівських паспортів, які вимагали, щоб їхній депорт був можливо правового відношення їхнього особливого становища» (див.: *Jermolovs R. Op. cit.*). До початку останньої війни навіть біженці з Німеччини були залучені від біженців розширитися з місці бездержавних, надати перекладу визначення «*refugee provenant d'Allemagne*» [біженець, що походить із Німеччини (Фр.) — (Пер.)], яке містило згадку про національність.

Переміщення та шари європейських країн їх труднощі асиміляції біженців мають наслідком з-за певною, спільною з певною в тому, що із всіх класів європейських емігрантів найважче асимілювати біженців, «східно- і центральноєвропейських» (див.: *Canada and the doctrine of peaceful changes / Ed. By H. F. Angus // International Studies Conference: Demographic Questions: Peaceful Changes.* — 1937. — P. 75–76).

прийняти бездержавну особу. Може скластися враження, що саме недепортованість осіб без громадянства мала б унеможливити її вислання урядом. Та оскільки особа без держави була «аномалією, для якої не існувало належної ніші в рамках загального права»¹² — поза законом, згідно з визначенням, — то вона цілковито залежала від ласки поліції, яку саму по собі не дуже бентежило скоєння низки незаконних дій, або зменшити для своєї держави тягар *indésirables*¹³. Інакше кажучи, держава, наполягаючи на своєму суверенному праві вислання, самою позазаконною природою безгромадянства була вимушена до почевидь незаконних дій¹⁴. Вона перекладала проблему своїх висланих осіб без громадянства на сусідні держави, а ті платили тим самим. Ідеальне вирішення проблеми репатріації — відправити божених назад, до країни походження, — мило успіх лише у кількох виняткових випадках, почасти тому, що нетоталітарну поліцію ще стримували рудименти етичних міркувань, а почасти тому, що особу без громадянства так само могли знову перемістити в іншій країні, як із будь-якої іншої, не в останню чергу через те, що всі ці переміщення могли тривати лише між сусідніми державами. Наслідком такої контрабанди людей ставали поліційні війни на кордонах, які, ненна річ, не сприяли добрим міжнародним відносинам, і делалі ширше застосування ув'язнення до осіб без громадянства, які за допомогою поліції однієї держави «незаконно» переходили на територію іншої.

Будь-яка спроба міжнародних конференцій запровадити певний правовий статус для осіб без громадянства зазнавала невдачі, бо жодна домовленість не могла замінити території, куди в рамках чинного законодавства можна було б депортувати чужинця. Усі дискусії навколо проблеми біженців кружили навколо власне цього питання: як зробити біженця линею депортуванням? Не

¹² Jennings R. Op. cit.

¹³ Небажанец (Фр.). — (Прим. пер.).

¹⁴ Циркуляр голландських властей від 7 травня 1938 р. відкрито розглядав кожного біженця як «небажаного чужинця» і визнавав біженця як «чужинця, який залишає свою країну під тиском обставин» (див.: L'Émigration, problème révolutionnaire // *Esprit*. 7e année. — 1939. — № 82. — Juillet. — P. 602).

¹⁵ Лоран Пресс (Рундз L. Op. cit.) змальовує поширення незаконності таким чином: «Перший незаконний акт уряду, що позбавляє когось громадянства... робить країну, що позбавляє, порушником міжнародного права, бо її влади порушують закони країни, до якої наслідують бездержавну особу. Ця друга країна, у свою чергу, не може позбутися її... інакше, ніж порушуючи... закони третьої країни... [Сама особа без громадянства опиняється перед такою альтернативою]: або вона порушує закони країни, де проживає..., або вона порушує закони країни, до якої її вислали».

Сер Джон Фішер Вільямс (Williams J. K. Denationalisation // *British Year Book of International Law*. — 7, 1927) робить із цього висновок, що позбавлення громадянства суперечить міжнародному праву. І все ж на Конференції з модифікації міжнародного права 1930 року в Гаазі лише уряд Фінляндії наголосив, що «незаконна» громадянства... в кожному разі не повинні бути покарані... і не повинні ухвалюватися з метою позбутися небажаної особи шляхом вислання.

треба було ні Другої світової війни, ні таборів для переміщених осіб, аби показати, що єдиною практичною заміною неіснуючої вітчизни був табір інтернованих. І справді, юна в 30 рр. не була єдина «країна», яку світ міг запропонувати людям (без громадянства)³⁹.

Натуралізацію також спіткали невдачі. Уся її система в європейських країнах розпалася, коли паразитала на осіб без громадянства, і через ті ж причини, через які поклали край праву на притулок. По суті, натуралізація була довіском до законодавства національної держави, яка зважала лише на «націоналізм» — людей, народжених на її території і громадян за народженням. Натуралізація була потрібна у виняткових випадках для окремих індивідів, яких обставини закинули на чужий терен. Уся ця процедура була порушена, коли постало питання про масове застосування натуралізації⁴⁰; навіть із суто адміністративного погляду наша європейська цивільна служба не мала б змоги розв'язати проблему. Замість натуралізації принаймні дрібної частки новопритульців країни почали скасовувати попередні надання натуралізації, хочасти через загальну заміну, а хочасти тому, що нашіли великих мас новопритульців справді зміни і без того тяжкої невіддільної становини натуралізованих громадян того ж самого походження⁴¹. Скасування натуралізації або запровадження нових законів, що явно торували шлях масовій денатуралізації⁴², позбавляли бжеженців

³⁹ Чайльд (Childs S. Op. cit.), дійшовши сумнівів існуванню, чи «справжній трудовий» і прийнявши біженця позитивно у тому, що, коли він діявся в диверсному привади... то не має спосіб його позбутися, запропонував «гравітний центр», до яких біженці могли б бути використані навіть «в кордоні і які, зважаючи, мали б змінити у шлях депортації бітківщини».

⁴⁰ Два випадки масової натуралізації на Балканському Сході почерпали були винятком: одні стосувалися грецьких біженців із Туреччини, яких уряд Греції 1922 року натуралізував усе разом, бо фактично це були ретрації грецької меташини, а не іноземних громадян; і другий стирнявся вірменські біженці з Туреччини в Сирії. Навіть та інших країнах житини Османської імперії, тібно населення, і жати Балканний Схід лише кілька років тому мав спільне громадянство.

⁴¹ Там, де жати біженців знаходили представників бальної національності, які не вистигали нести в країні еміграції (як не були, наприклад, з вірменами та італійцями у Франції і жати з євреями), спостерігали певний широтний рух в асиміляції тих, хто жив тут довше, бо їхня солідарність і допомога могла бати набута, лише апрошуючи до їхньої первинної національності, спільної з новопритульцями. У цьому безпосередньо були зацікавлені країни, які заповнили біженці, але які були нехотні або ж не бажали надати їм право допомоги чи право на праця. В усіх таких випадках національні почуття давніх груп виявлялися одними із основних чинників успішного влаштування біженців (Sturges J. Op. cit. — P. 45—46), але, зазначаючи до полівої національної спільності в солідарності країни, що приймали біженців, заодно, збільшували гізність неасимілюваних чужинців. Один особливо яскравий випадок: 10 тис. італійських біженців жетини, щоб задовольнити на невідомий терен асиміляції майже і жати, італійських емігрантів у Франції.

⁴² Французький уряд, зі жати асимілювали інші жати країни, протягом 30-х років запроваджував дедалі більше обмежень для натуралізованих громадян, вони не мали змоги займатися певними професіями протягом десяти років після натуралізації, не мали політичних прав тощо.

і тієї малої віри, яку вони ще могли зберегти, у можливість пристосуватися до нового нормального життя. Якщо раніше асиміляція в новій країні видавалася дешево та небезпечно чи віроломною, відтопер вона була просто смішною. Відмінність між натуралізованим громадянином і мешканцем без громадянства виявлялася не настільки великою, щоб про неї варто було піклуватися: перший часто був позбавлений важливих громадянських прав і помати міг зазнати долі другого. Більшість натуралізованих осіб прирізнявалися до статусу звичайних чужинців, і, оскільки ці натуралізовані вже втратили своє попереднє громадянство, то такі заходи просто загрожували безгромадянством ще одній значній групі.

Було майже зворушливо бачити міру безпорадності європейських урядів, хоч вони усвідомлювали небезпеку безгромадянства для своїх усталених правових і політичних інституцій та намагалися приборкати цю стихію. Вибудовані небезпечні плаці були вже не потрібні. Після того, як певну кількість людей без громадянства допускали до раніше нормальної країни, безгромадянство поширювалося, як заразна хвороба. Не лише натуралізовані громадяни опинялись у небезпеці повернення до статусу безгромадянства, а й умови життя всіх чужинців помітно погіршувались. У 30 рр. ставало дедалі важче чітко відрізнити бездержавних бжеців від звичайних громадян інших держав, які просять у даній країні. Як тільки уряд намагався використати своє право й репатріювати тільки звичайного громадянина іншої держави всупереч його волі, той робив усе можливе, аби знайти порятунк у становищі особи без громадянства. Під час Першої світової війни «ворожі чужинці» вже відкривали великі переваги безгромадянства. Але те, що тоді було хитрістю окремих осіб, які знайшли лазівку в законі, тепер стало інстинктивною реакцією мас. Франція, найбільша європейська територія прийняття емігрантів¹², бо регулювала хаотичний ринок праці вербуванням іноземних робітників за потреби і депортувала їх за безробіття та кризи, дала своїм чужинцям урок щодо переваг безгромадянства, який вони так і не забули. Після 1935 року, року масової репатріації урядом Лавалю, від праці втручалися лише особи без громадянства, так звані «економічні емігранти» й інші групи ранішого походження (балкани, італійці, поляки, іспанці) преміювались із ханжлами бжеців у такий клубок, який уже ніколи не можна було розпутати.

Набагато гіршим за те, що бездержавність робила з освіченим часом і необхідними відмінностями між національними й іноземцями, а також із суверенним правом держав у питаннях національної належності й населення, були пошкодження, яких зазнала сама структура правових національних інституцій, коли дедалі більша кількість людей змушена була жити поза юрисдикцією цих законів і без захисту будь-яких інших. Особа без громадянства, яка не мала права на прохання й права на працю, значною ж, змушена була постійно

¹² Див. Хендман J. Op. cit. — P. 289.

порушувати закон. Їй загрожувало ув'язнення без своєї згоди. До того ж, у цьому разі переверталась уся ієрархія цінностей, властива цивілізованім країнам. Через те, що ця особа була аномалією, якої не стосується загальне законодавство, їй було краще стати аномалією, якої воно стосується, тобто злочинцем.

Красним критерієм для з'ясування, чи змушена була якась особа вийти за межі закону, стане відповідь на запитання, чи мала вона користь зі скоєння злочину. Якщо дрібна крадіжка здатна поліпшити її правове становище, принаймні тимчасово, то можна бути впевненим: їй було позбавлено прав людини. Адже тоді карний злочин стає найдружнішою можливістю відновити бодай дещо людську рівність, навіть якщо це буде визнаним винятком із норми. Єдино важливе тут те, що на цей виняток поширюється закон. В якості злочинця навіть з особою без громадянства не поводяться гірше, ніж з іншим злочинцем, тобто поводяться, як з усіма іншими. Вона могла набути захисту з боку закону лише як його порушник. Поки триває суд і термін покарання, він буде врятований від того свавілля поліції, від якого не рятують ні юрости, ні апеляції. Та ж людина, яка вчора сиділа у в'язниці через свою присутність на цьому святі, яка не мала жодних прав і жила під загрозою депортації, або яка без суду й вироку підлягала інтернуванню через те, що намагалася приховати й влаштувати життя, могла стати майже повноправним громадянином через дрібну крадіжку. Навіть не маючи грошей, вона могла тепер набути адвоката, поскаржитися на тюремні умови, і її вислухали б із повагою. Вона тепер була не покидаєм суспільства, а достатньо значною особою, щоб її інформували про всі тонкощі закону, за яким її судитимуть. Вона ставала цілком респектабельною особою⁶.

Набагато несподіваніший і набагато складніший шлях від невідомої аномалії до становища визнаного винятку полягав у тому, щоб стати генієм. Подібно до того, як закон має лише одну відмінність між людськими істотами — відмінність між нормальним незлочинцем і аномальним злочинцем, так і конформістське суспільство визнає лише одну форму виразного індивідуалізму — геніальність. Європейське буржуазне суспільство хотіло бачити генія таким, що стоїть поза людськими законами, якоюсь потворою, головною суспільне призначення якого

⁶ Практично будь-яке покарання, визначене цій особі за вирок, вийде за межі визначеної порівняно з ордером на заарештування, списуванням дозволу на працю або з постановою, яка забороняє їй ли габору для інтернування. Явно-американець із західного узбережжя США, який перебував у в'язниці, коли армія виконувала наказ про інтернування всіх американців японського походження, не був змушений терміново дієдувати свою владисть за жалюгідними цілями; він міг бути використаний там, де був, маючи адвоката для захисту своїх інтересів; якщо йому покласти достатній привабливий термін покарання, він має змогу поновити й міцно повернутися до свого ширельшого життя і професії, навіть якщо не буде професійним злида. Його ув'язнення гарантувало йому конституційні права, яких ніщо інше — жодні оскерчення в шалюності й жодні оскерчення — не повернуло б йому; кожен його громадянство стало сумнівим.

— породжувати збурення, і тому не мало значення, якщо геній справді перебував поза законом. Крім того, ігнота громадянства позбавляла людей не лише захисту, а й будь-якої чітко визначеної, офіційно визнаної ідентичності — факт, найтонішим впливом якого були постійні гарячкові зусилля отримати пранаймні свідчення про народження від країни, що лишила їх громадянства. Одна із цих проблем розв'язувалася, коли люди досягали такого ступеня відмінності, який витісняв їх із величезного й безіменного натовпу. Тільки слава здатна була задовольнити постійні скарги біженців з усіх верств суспільства на те, що «ніхто тут не знає, хто я», і справді, шанси знаменитого біженця були вищі, точнісінько так само, як більші шанси вижити в собачій з калічкою порівняно із просто собачою⁶⁴.

Національна держава, будучи нездатною забезпечити заанімість для тих, хто втратив захист національного уряду, передала всю справу поліції. У Західній Європі це був перший випадок, коли поліція отримала владу діяти на власний розсуд, безпосередньо управляти людьми; в одній зі сфер суспільного життя вона перестала бути засобом вивчення й забезпечення дотримання законів, а перетворилася на справжню владу, незалежну від уряду й міністерств⁶⁵. Її сила і звільнення від закону й уряду зростали прямо пропорційно напливові біженців. Чим більша частка осіб без громадянства і осіб потенційно без громадянства в усьому населенні країни (у довоєнній Франції вона досягла 10 відсотків), тим більша небезпека поступового перетворення її на поліцейську державу.

Безумовно, що тоталітарні режими, де поліція досягла вершини влади, особливо прагнули закріпити цю владу шляхом панування над величезними групами людей, які незалежно від будь-яких злочинів окремих осіб опинилися за межами закону. У нацистській Німеччині мориберзькі закони, які розмежовували громадян рейху (повноправних громадян) і націоналів (громадян другого сорту без політичних прав), торували шлях процесові, протягом якого всі націонали «чужої крові» могли втратити своє громадянство за офіційним указом. Тільки початок війни перешкодив запровадженню відповідного законодавства, яке було вже детально розроблене⁶⁶. Водночас зростання груп

⁶⁴ Те, що такий самий принцип формування еліти часто спостерігаємо у тоталітарних концентраційних таборах, де «аристократія» складалася з численних злочинців і кувал «стелів» — естрадних артистів і художників, показує, наскільки близьке суспільство становили цих груп.

⁶⁵ Наприклад, у Франції з'ясувалося, що ордер на вислання, що вийшов від поліції, був значно серйознішим, ніж виданий «нікого-на-кого» Міністерством внутрішніх справ, і що міністр внутрішніх справ міг лише в окремих випадках скасувати поліцейське рішення про вислання, тоді як зворотня процедура часто залежала від зничайного хабара. За конституцією ж поліція підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ.

⁶⁶ У лютому 1938 р. німецько-і пруське Міністерство внутрішніх справ представило «Проект закону про набуття і втрату німецької національності», який пішов значно далі, ніж мориберзьке законодавство. Він установлював, що всі діти «окремі, окремі змішаної

осіб без громадянства у нетоталітарних країнах призводив до певного беззавдання, організованого поліцією, яке практично впливалося у відповідність дій вільного сенсу законодавству тоталітарних держав. Те, що концентраційні табори в усіх країнах кінцеві кінцем привиралися для одних і тих самих груп населення, навіть якщо існували місцеві відмінності у поводженні і в явищах, ставало дедалі характернішим, бо вибір груп таким чином політичний на ініціативу тоталітарних режимів якщо навіть кинути людину в концентраційний табір, а вона успішно втекла б, скажімо, до Голландії, то голландці кинули б її до табору для інтерв'ювання. Так, завдяки до початку війни поліція ряду західних країн під приводом «національної безпеки» із власної ініціативи піддавала тісні зв'язки з тесами й ДПУ, що дозволяло стверджувати про існування самостійної зовнішньої політики поліції. Ця спрямовувана поліцією зовнішня політика функціонувала цілком незалежно від офіційних урядів. Відносини між гестапо і французькою поліцією ніколи не були серйозними, ніж за уряду Народного фронту на чолі з Леоном Блюмом, який проводив рішучу антинімецьку політику. На відміну від урядів різні поліційні організації ніколи не обтяжувалися «упередженістю» проти будь-якого тоталітарного режиму: інформації та доносам, отримуваним від агентів ДПУ, вони раділи так само, як і отримували від гестапівських чи фашистських агентур. Вони знали про величезну роль поліційного апарату в усіх тоталітарних режимах, знали про його високий соціальний статус і політичне значення і навіть не намагалися приховувати своїх симпатій. Те, що навіть, зрештою, зустріли настільки глибоко слабкий опір поліції в окупованих німцями країнах, і що вони зуміли організувати настільки значний терор за допомогою цих місцевих поліційних сил, принаймні почасті було наслідком тих могутніх позицій, які здобула поліція в роки її необмеженого й славляного панування над особами без громадянства й біжонцями.

крім цих осіб ніколи «чужої крові» (як і будь-якому разі не змінив ступінь громадянства рейху) цим же більше не мали права на німецьку національність, «навіть якщо бачили як німецьку національність за народженням». Те, що ці люди вже не використовувалися просто у антисемейських заходах, а були винятки з думки, виключені 19 липня 1939 року міністром юстиції, що «терміни «жиди» і «жиди єврейської крові» слід за можливості уникати в законі, законодавстві й термінах «особи чужої крові» як «особи єврейської або єврейської (nicht arischer) крові». Ця нова расова і етнічна політика цього надзвичайного розширення безгромадянського населення в німецькій Німеччині є положення про швидкий, який принципово зажадали особам без громадянства дати, «доки не може бути здійснене виділення (дуже расових атак)». Тут принцип, що який особа народжується з відповідними правами, гарантуваннями й національністю, був ретельно перевернутий: ніколи людина народжується безгражданом, а саме — без громадянства, поки щонайменше не буде вирішено інакше.

Офіційна сторінка цього проекту цього законодавства, яка містить думку всіх міністерств і верховного командувача вермахту, можна знайти в архіві Саярського наукового інституту в Нью-Йорку (G-73).

І в історії «нашій меншини», і у формуванні бездержавного людю важливу роль відіграли євреї. Вони були на чолі так званого руху меншин тому, що більше за інших потребували захисту (у чому з ними надається до порівняння лише вірмени) й мали чудові міжнародні зв'язки, але передусім через те, що вони не складали більшості в жодній країні і могли через це вважатися *minorité par excellence*, тобто єдиною меншиною, чий інтерес могли захистити тільки міжнародні гарантії⁷¹.

Ці особливі потреби єврейського народу стали щонайкращим приводом для заперечення того, що довоєнні договори були своєрідним компромісом між тенденцією нових націй насильно асимілювати чужі народи і народності, яким із практичних міркувань неможливо було надати право на національне самовизначення.

Подібна обставина висувала євреїв на передній план в обговоренні проблеми біженців і безгромадянства. Першими *Heimatslose* або апатридами, що з'явилися внаслідок мирних договорів, були переважно євреї — вихідці з держав-наступниць Австро-Угорщини, які не могли чи не бажали перейти під новітній захист меншин у рідній країні. Ще перед тим, як Німеччина змусила німецьке єврейство до еміграції і безгромадянства, вони складали дуже значну частину бездержавного людю. Але після успішного гітлерівського переслідування німецьких євреїв усі країни з меншинами почали мислити категоріями експатріації своїх меншин, і для них було швидко природно почати з *minorité par excellence*, єдиної національності, яка справді не мала жодного іншого захисту, крім системи договорів про меншини, що відтепер перетворилася на срум.

Уваження про те, що безгромадянство є, насамперед, єврейською проблемою⁷², дало привід усім урядам спробувати розв'язати цю проблему шляхом ігнорування. Жоден із державних діячів не зрозумів, що гітлерівське вирішення єврейського питання — спершу звести німецьких євреїв на становище невизнаної меншини в Німеччині, потім як осіб без громадянства погнати їх через кордони і, нарешті, знову зібрати їх злидусіль, щоб відправити в табори знищення — було красномовним уроком решті світу, як на практиці «ліквідувати» всі проблеми стосовно меншин і безгромадянства. Після війни з'ясувалося, що єврейське питання, яке вважали єдиною невирішуваним, на-

⁷¹ Про роль євреїв у формулюванні договорів про меншини див.: Macartney C. Op. cit. — P. 4, 213, 281 *passim*; Erdstein D. Le statut juridique des minorités en Europe. — P. 1932. — P. 11 ff; Janowski O. J. Op. cit.

⁷² Це як ніяк не було уявленням лише швейцарської Німеччини, хоча лише швейцарський автор наважився висловити його: «Це правда, що питання про біженців далі існуватиме, навіть коли більше не буде єврейського питання. Але з огляду на те, що євреї складають типовий великий відсоток серед біженців, питання біженців буде набагато гіршим» (див.: Kohertman H. Das internationale Flüchtlingsproblem // Zeitschrift für Politik. — 1939. — Bd. 29. — Heft 3).

справі було вирішене — а саме, шляхом колонізації й наступного завоювання території — але це не вирішало ні проблеми меншин, ні проблеми безгромадянства. Навпаки, подібно до чи не всіх інших подій ХХ ст., вирішення єврейського питання лише створило нову категорію біженців — арабів, збільшивши кількість бездержавних і безправних ще на 700—800 тисяч осіб. І те, що трапилось в Палестині на крихітній території із сотнями тисяч, повторилося в Індії у великому масштабі, з біганням мільйонів людей. Після мирних договорів 1919—1929 рр. зростання чисельності біженців і бездержавних, наже прокляття, супроводжувало утворення кожної нової держави на землі, яка створювалася на зразок національної держави.

Для цих нових держав таке прокляття несе паростки смертельної хвороби. Адже національна держава не може існувати, як тільки руйнується її принцип рівності перед законом. Без цієї правової рівності, яка спершу мала замінити старіші закони й порядки феодального суспільства, нація перетворюється на апархичну масу надпривілейованих і безправних осіб. Закони, які не рівні для всіх, повертають до прав і привілеїв, суперечать самій природі національних держав. Чим переконаливши докази їхньої неадекватності ставитися до осіб без громадянства як до суб'єктів права, і чим більше шириться свавільне управління засобами поліційних принців, тим надже цим державам протистояти спокусі позбавити всіх громадян правового статусу й правити ними за допомогою всесильної поліції.

2. Чудася із правами людини

Декларація Прав Людини наприкінці XVIII ст. була поворотним пунктом в історії. Вона означала ні більше ні менше, ніж те, що відтепер саме людина, а не Божі Заповіді чи історичні звичаї, буде джерелом Закону. Незалежно від привілеїв, якими історія обдарувала певні верстви суспільства або певні нації, Декларація означала звільнення людини від усілякої опіки і, проголосила, що вона тепер повнолітня.

За цим ховався ще один висновок, який творці Декларації не усвідомлювали цілком. Проголошення прав людини мало також слугувати дуже необхідним захистом у нову добу, коли індивідам більше не гарантувалося приналежність до тих станів, у яких вони народилися, і впевненість у своїй рівності перед Богом як християни. Інакше кажучи, у новому, секуляризованому й емансипованому суспільстві люди більше не були впевнені у тих соціальних і людських правах, які раніше існували поза політичним ладом і забезпечувалися не урядом і конституцією, а соціальними, духовними й релігійними силами. Тому протягом ХІХ ст. панувала загальна думка, що до прав людини треба звертатися в усіх випадках, коли індивіди потребують захисту від нового суверенітету держави і нового свавілля суспільства.

Оскільки права людини було проголошено «невідчужуваними», такими, що не вводяться до інших прав чи законів і не виводяться з них, то для їхнього утвердження не треба було жодної влади. Сама людина була їхнім джерелом, як і їхньою кінцевою метою. Крім того, вважалося, що для їх захисту не треба було особливого закону, бо всі закони розглядалися як похідні від них. Людина поставала єдиним сувереном у сфері права, подібно до того, як народ було проголошено єдиним сувереном у справі врядування. Суверенітет «народу» (на відміну від суверенітету правителя) проголошувався не Божою милістю, а в ім'я людини, тож здавалося цілком природним, що «невідчужувані» права людини стануть невідчужуваною частиною права народу на суверенне самоуправління і знайдуть у ньому свою гарантію.

Інакше кажучи, людина мала виступати достати як повністю звільнена, цілком окрема істота, котра несла свою гідність у самій собі, без посилання на якийсь більш широкоохоплюючий під, як знову розминилася в частці народу. Від самого початку в декларації невідчужуваних прав людини містився той парадокс, що вона рахувалася з «абстрактною» людською істотою, якої, схоже, ніде не існувало, адже навіть дикуні жили за якоюсь там суспільною ладом. Якщо у племінній або іншій «відсталій» спільноті не користувалися правами людини, то, очевидно, тому, що як ціле вона ще не досягла тієї стадії цивілізації, стадії народного й національного суверенітету, а привітувалася тужеземними або тубільними деспотами. Тому й питання про права людини в цілому швидко й невід'ємно поєднувалося з питанням про національне звільнення: здавалося, що лише звільнений суверенітет народу, власного народу певної людини, здатний забезпечити її права. Оскільки людство, з часів Французької революції, мислилося в образі сім'ї народів, поступово стало самоочевидним, що образом людини був народ, а не індивід.

Усі наслідки отождолення прав людини із правами народів у європейській системі національних держав з'явилися тільки тоді, коли раптом з'явилася дедалі більша кількість людей і народів, чії елементарні права настільки ж мало забезпечувалися звичайним функціонуванням національних держав у центрі Європи, ніби вони перебували посеред Африки. Кінеш, кінцем, права людини визначили як «невідчужувані» тому, що передбачалася їх незалежність від будь-яких урядів. Виявилось, однак, що з того моменту, коли людські істоти приймають свій уряд і опускаються до рівня мінімальних прав, не залишається жодної влади, щоб захистити ці права, і жодної інституції, яка б побажала їх гарантувати. Коли ж, як у випадку з меншонами, міжнародний орган перебирав на себе неурядову владу, його невдача ставала очевидною навіть раніше, ніж здійснювалися заплановані заходи. Не тільки знаходилися уряди, які більш-менш відкрито протистояли цьому зазіханню на їхній суверенітет, а й самі таїнствені національності не визнавали ненаціональних гарантій, із підозрою ставилися до всього, що не було явною підтримкою їхніх «національних» прав

(на відміну від суто «елітаристичних, релігійних та етнічних» прав), і воцїли або звернутися по підтримку до «національної» метрополії, як німці чи угорці, або ж до своєрідної мікстериторіальної солідарності, як євреї⁴⁶.

Люди без громадянства, як і меншини, були переконані, що втрата національних прав тождьна втраті прав людських, що перше неминує спричиняє друге. Чим більшою мірою їх було виключено з права в будь-якій формі, тим дужче вони тяжіли до пошуків воз'єднання у національну, свою власну національну спільноту. Російські біженці були тільки першими з тих, хто наповняв на своїй національній належності й чинив шалений опір спробам змішати їх докупі з іншим бездержавним людом. Після них уже жодній групі біженців чи переміщених осіб не бракувало жорсткої, несамовитой групової спільнотності вимагати своїх прав як — і тільки як — поляків, євреїв або німців тощо.

Ще гіршим було те, що всі товариства, організовані для захисту прав людини, усі спроби добитися прийняття нового білля про людські права мали підтримку маргінальних постатей — кількох юристів-міжнародників без політичного досвіду або професійних філантропів, які керувалися неперемим почуттями фахових ідеалістів. Групи, які вони створювали, декларації, які вони видавали, та новою і структурою були неймовірно схожі на відставні товариства боротьби проти жорстокого поводження з тваринами. Імовірно, жоден державний діяч, жодна більша-менша влаштва політична постать не сприймали їх серйозно, так само як і жодна з ліберальних чи радикальних партій у Європі не влаштва за необхідне включити до своєї програми нову Декларацію Прав Людини. Навіть самі жертви у численних спробах вибратися із лабіринтів жодячого доту, куди їх закидали події, ні до, ні після Другої світової війни й не збиралися посилюватися ці фундаментальні права, в яких їх так жовно відмовляли. Навпаки, жертви поділяли зневагу й байдужість держав до будь-яких спроб маргінальних товариств обстоювати права людини в будь-якому елементарному чи загальному сенсі.

Брак відповідальних осіб, здатних проголошенням нового білля про права полегшити поневірення зедалі більшої іждьвості людей, змушених жити навіть поза межами будь-якого реального права, протуміло, не можна пояснити лише злою волею. Ніколи раніше права людини, урочисто проголошені Французькою

⁴⁶ Зворушливими прикладами цієї надзвичайної довіри у сфері національних прав є відли майже 25 відставів німецької нещастини в Італійському Тіролі перед Другою світовою війною здійснених свої домівки й переселених до Німеччини, добровільна репатріація німецького анклаву в Савенії, який існував там з XIV ст., або одностороннє відновлення єврейського біженців у італійському таборі для переміщених осіб відразу ж по закінченню війни від пропозиції італійського уряду щодо масової натуралізації. З огляду на досвід європейських народів між двома війнами було й серйозною німецькою думачетв що поведінку просто не має бути прикладом фанатичного національного почуття. Ці люди більше не відчували власності у своїх елементарних правах, якщо останні не обертали уряд до якого вони належали за народженням (*Klausner E. M. Op. cit.*).

і Американською революцією як новий фундамент для цивілізованих суспільств, не були справою практичної політики. Протягом XIX ст. до них приверталося радше поверхово, щоб захистити індивідуів від дедалі жорсткішої влади держав і нем'якувати наслідки нових соціальних небезпек, породжених промисловою революцією. Потім сенс «прав людини» набув нового підтексту: вони стали звичним гаслом покровителів усіх безправних, чимось на зразок додаткового закону, виключним правом, необхідним для тих, кому не залишалося нічого кращого, ніж відступити до цих прав не до останньої межі.

Причина, чому до поняття прав людини ставилися як до свого роду пасивна у політичній думці XIX ст. і чому жодна ліберальна або радикальна партія у XX ст., навіть якщо наростала нагальна потреба агітати людські права, не вважала доречним виключити їх до своєї програми, здається очевидною: громадянські права — тобто міцніші права громадян у різних країнах — вважалися агітациєю і глумлінням у формі реальних законів вічних прав людини, які самі по собі викалилися незалежними від громадянства й національності. Усі людські істоти були громадянами якоїсь політичної спільноти; якщо закони їхньої країни не відповідали вимогам прав людини, від них очікували зміни цих законів, у демократичних країнах — законодавчим шляхом, у деспотичних — революційними діями.

Права людини, гадаю, невідчужуваті, визналися невідчужуваними — навіть у країнах, конституції яких на них ґрунтувалися — щоразу, коли з'являлися люди, які билися не були громадянами жодної суверенної держави. До цього факту, самого по собі досить тривожного, слід додати розумуленість, породжену багатьма несподіваними спробами укласти новий біблія про людські права, які показали, що ніхто, судячи з усього, не здатний хоч би з якоюсь певністю визначити, чим насправді є ці загальні людські права на відміну від прав громадян. Хоч кожен, напевно, погодиться, що біда цих людей полягає саме у втраті ними Прав Людини, ніхто, схоже, не міг, що ж вони, власне, втратили, втративши ці людські права.

Перша втрата, від якої постраждали безправні, — це втрата власної домівки, що означало й цілковиту втрату того соціального середовища, в якому вони народилися і в якому влаштували собі певне місце у світі. Це нещастя довісім не нове. У трагічній історичній пам'яті примусовий переселення окремих осіб або цілих груп людей через політичні чи економічні причини мають вигляд буденних явищ. Нове тут полягає не у втраті домівки, а в неможливості знайти нову. Раптом не виявлялись ані місця на землі, де мігранти могли б приютитися без жодних суворіших обмежень, ані країни, де вони могли б асимілюватися, ані території, де можна було б заснувати власну нову спільноту. Крім того, усе це майже не створювалося матеріальних проблем перенаселення. Проблема полягала не в просторі, а в політичній організації. Ніхто не усвідомлював, що людство, яке так довго сприймалося як сім'я народів, досить стало, на який

можено викинутий з однієї із цих щільно організованих, закритих спільнот, був водночас винятковий і з самі народів¹⁰.

Друга втрата, від якої страждали безправні, була втрата урядового захисту, і це спричинило втрату правового статусу не лише у власній країні, а й у всіх країнах. Договори про взаємні зобов'язання й міжнародні угоди паутинням обплутали землю, що давало можливість громадянину будь-якої країни брати свій правовий статус із собою, хоч би куди він їхав (так, наприклад, німецький громадянин за нацистського режиму через юридизмські закони не зміг би укласти змішаний шлюб за кордоном). Але той, кого це паутиння більше не охоплювало, виявлявся водночас і поза законністю (так, від час останньої війни люди без громадянства неодмінно опинялися в гіршому становищі, ніж «ворожі чужинці», яких опосередковано й далі захищали їхні уряди за допомогою міжнародних угод).

Сама по собі втрата урядового захисту траплялася в історії не рідше, ніж втрата домівки. Цивілізовані країни пропонували право на притулок тим, кого з політичних мотивів переслідували їхні уряди, і ця практика, яка офіційно так ніколи й не була закріплена в жодній конституції, досить добре діяла протягом XIX і навіть у XX ст. Труднощі виникли, коли виявилось, що нові категорії переслідуваних стали надто численними, аби їм можна було дати раду неофіційною практикою, яка була призначена для виняткових випадків. Крім того, більшість переслідуваних навряд чи можна було кваліфікувати як таких, що мають право на притулок, яке не можна перерахувати політичні або релігійні переконання, які не вважалися незаконними у країні, яка надавала притулок. Нові біженці переслідувалися не за те, що вони зробили чи думали, але просто за те, чим вони були незмінно: народженими не в тій расі чи не в тому класі, або ж призваними до армії не тим урядом (як у випадку з іспанською республіканською армією)¹¹.

Чим далі зростала кількість безправних людей, тим сильнішою ставала спокуса приділяти менше уваги справам урядів-переслідувачів, ніж статусу переслідуваних. І тут з'явився той перший кричущий факт, що ці люди, хоч і

¹⁰ Кілька випадків, коли нові мігранти мали шанс на краще становище, згадуємо м'яко. Були нові класи у їхньому націоналізмі: наприклад, іспанських біженців до певної міри прийняли густричани в Мексиці. Сполучені Штати на початку 20-х ухвалили систему квот, за якою можна націоналізувати, яке представили в країні, отримувати, так би мовити, право прийняти певну кількість жовтих співвітчизників, пропорційну своїй частці в усьому населенні країни.

¹¹ Наслідком небезпечною може бути невизначеність її потягу уряду-переслідувача, з'ясувалося від час Другої світової війни, коли американський уряд запропонував притулок усім тим найбільшим біженцям, яким загрожувало покарання щодо екстрадиції в німецько-французькому протоколі про перемир'я. Умовою, звичайно, було те, щоб претендент на в'їзд до США зміг довести, що він оповів жорстокості проти нацистського режиму. Частина німецьких біженців, які були здатні виконати цю умову, була дуже мала, і вони, хоч як це дивно, не були в найбільшій небезпеці.

переслідувані з певного політичного приводу, більше не накликали (як інші переслідувані протязом усієї історії) моральної відповідальності й ганьби на переслідувачів; що їх не вважали за астинних ворогів, і самі вони навряд чи претендували на цю роль (кілька тисяч радянських громадян, які добровільно залишили Радянську Росію після Другої світової війни та знайшли притулок у демократичних країнах, завдали більшої шкоди престижу СРСР, ніж мільйони біженців «не з тих класів» у 20 роки), а здавалися і були всього лише людьми, сама невинність яких — з будь-якого погляду, і особливо з погляду уряду, який переслідував їх — була їхньою найбільшою прикрасою. Невинність у сенсі шкотової відсутності відповідальності була однакою їхньої безправності так само, як доказом втрати ними політичного статусу.

Отже, відома дотримання прав людини тільки позитно стосуються дол справжнього політичного біженця. Політичні біженці, за логікою речей нечисленні, ще користуються правом притулку в багатьох країнах, і не право неформально діє як справжній підміна національного законодавства.

Один із дивних аспектів нашого досвіду стосовно людей без громадянства, які згідно із законом мали перевагу через скоєння злочину, було те, що позбавити абсолютно невинну людину законних прав, схоже, легше, ніж того, хто скоїв який-небудь злочин. Відомий жарт Анатолі Франса: «Якби мене злинували у вираженні вез собору Паризької Богоматері, мені б залишалось лише одне — тікати з країни», — виражав жалювну реальність. Юристи настільки змінили розкладати закон у категоріях покарання, яке, справді, завжди позбавляє нас певних прав, що їм, можливо, навіть важче, ніж дилетнтам, визнати, що позбавлення правового статусу, тобто усіх прав, може не мати жодного зв'язку з конкретними злочинами.

Ця ситуація пояснює багато дивних речей, що криються в понятті прав людини. Не має значення, як їх колись було визначено (як право на життя, свободу і прагнення до щастя — за американською формулою, чи як рівність перед законом, право на свободу, захист власності й національний суверенітет — за французькою); не має значення, як спроби можна зробити для поліпшення двозначних формулювань на тразок «прагнення до щастя» або застарілих на тразок «необмеженого права власності»; реальне становище тих, кого ХХ ст. вийшло за рамки законодавства, показує, що ці перелічені права суть права громадян, і втрата їх не спричиняє абсолютної безправності. Солдат під час війни позбавлений свого права на життя, злочинець — права на свободу, усі громадяни за надзвичайного стану — свого права прагнути щастя, але ніхто не скаже, що в усіх цих випадках була присутня втрата людських прав. Водночас ці права можуть бути надані (хоч навряд чи використані) навіть за умов засадничої безправності.

Біда безправних не в тому, що їх позбавлено права на життя, свободу і прагнення до щастя, або рівності перед законом і свободи думок (формулю-

вання, укладені для розв'язування проблем *всередині* даної спільноти), а в тому, що вони взагалі більше не належать до жодної спільноти. Їхні проблеми не в тому, що вони не рівні перед законом, а в тому, що для них не існує жодного закону; не в тому, що вони пригноблені, а в тому, що ніхто не хоче навіть знати їх. Лише на останній стадії досить тривалого процесу їхнє право на життя опиняється під загрозою; тільки якщо вони залишаються цілковито «наддислопними», якщо не можна знайти нікого, хто б їх «вишляв», їхньому життю загрожує небезпека. Навіть нашісти розпочинали своє винищення сперш із позбавлення їх будь-якого правового статусу (статусу громадян другого стану) і з відокремлення їх від світу живих громадянством у гетто й концентраційних таборах. І перш ніж задіяти газові камери, вони ретельно вивчили ситуацію і собі на радість в'ясували, що жодна країна не претендуватиме на цих людей. Суть саме в тому, що перш ніж кинути виклик праву на життя, були створені умови цілковитої безправності.

Це ж саме стосується, навіть якщо гротескною мірою, і права на свободу, яке інколи вважають квінтесенцією людських прав. Немає сумніву, що ті, хто потрапив за законом, можуть мати більше свободи пересування, ніж зазвичай ув'язнений злочинець, або що вони користуються більшою свободою думки в таборах для інтернованих у демократичних країнах, ніж вони користувалися б за будь-якого значимого деспотизму, не кажучи вже про тоталітарну країну¹². Але ні фізична безпека (гарантована певним державним чи приватним соціальним закладом забезпечення), ні свобода думки аж ніяк не впливають на їхнє засадниче становище — безправність. Їхнє життя триває завдяки добродушності, а не праву, бо не існує законів, які б могли змусити наші годувати їх; свобода пересування, якщо вони взагалі її мають, не дає їм права на постійне місце проживання, яким користуються цілком природно навіть ув'язнені злочинці; їхня свобода думки — не свобода бажання, адже всі їхні думки у будь-якому разі нічого не вагають.

Ці останні нуністи — камічови. Засадниче позбавлення людських прав спочатку і передусім виявляє себе у позбавленні місця у світі, яке робить думки значущими і дії результативними. Коли належність до спільноти, де людина народилася, більше не безумовна, а неналежність до неї — більше не справа особистого вибору, або коли людина опиняється у становищі, за якого, якщо вона не скоїть злочину, ставлення до неї інших не залежить від того, що вона робить, або не робить, то під загрозою щось значно суттєвіше, ніж свобода і справедливість, які суть — права громадянські. Саме ці крайні риси характеризують становище людей, позбавлених людських прав, і ніщо інше. Їх

¹² Навіть за умов тоталітарного терору концентраційні табори позначені були єдиним знесем, не ще зберігалися певні залишки свободи думки і дискусій. Про свободу дискусій у *булетнах* див.: Ханна А. *Les jours de notre mort*. — Р. 1947. — Рівний: про «острови свободи», «свободу думки», що палили в в'язницях та концентраційних місцях позбавлених волі див.: Сілоа А. *The Russian enigma*. — L. 1940. — Р. 206.

позбавлено не права на свободу, а права на дію; не права думати що заманеться, а права гадати. Привісіє в одних випадках, несправедливості в більшості інших, благословення й приреченість — все у них з волі випадку, безтосовно до того, що вони роблять, робили або можуть зробити.

Ми почали усвідомлювати існування права мати право (а це означає жити в певній структурі, де про людину судять за її ділами і думками) і права належати до якогось роду організованого співтовариства лише тоді, коли з'явилися мілйонні людей, які втратили і не могли повернути ці права через нову світову політичну ситуацію. Біда в тому, що ця катастрофа сталася не через брак цивілізованості, відсталості або просто тиранії, а, навпаки. Її не можна виправити саме тому, що на землі більше не залишилося жодного «нецивілізованого» місця, адже, подобається нам це чи ні, ми справді почали жити в Єдиному Світі. Тільки за доби цілкомно організованого людства могло статися так, що втрата домішки й політичного статусу виявилася рівнозначною вигнанню з людства взагалі.

Раніше те, що сьогодні мусимо називати «людськими правами», імовірно, викалося би загальною характеристикою людського буття, яку кожен тирани не може відібрати. Втрата цього права пов'язана з утратою значущості мови (а людину з часів Арістотеля визначали як керовану силою мови й думки) і втратою всіх людських взаємин (а людину, знову-таки з часів Арістотеля, сприймали як «тварину політичну», тобто твару, що згідно з виспиченням живе у співноті), навше відсуті, ті втратою деяого з найістотніших характеристик людського життя. До певної міри це було б становищем рабів, яких Арістотель саме тому й не зараховував до людських істот. Головний злочин рабства проти людських прав полягав не в тому, що воно відбирало свободу (не міже втрапитися в багатьох інших ситуаціях), а в тому, що воно виключало певну категорію людей навіть ті можливості боротися за свободу (боротьба можлива за тиранії і навіть за безнадійних умов новочасного терору, але не за умов коштабійного життя). Злочин рабства проти людності розпочався не тоді, коли один народ переміг і поневолив своїх ворогів (хоч, звісно, це було досить цогано), а тоді, коли рабство стало інститутом, у якому одні люди «нареджуваляся» вільними, а інші — рабами, коли забули, що саме людина позбавляла таку саму людину свободи, і коли санкцію на цей злочин приписали природі. І все-таки у світлі нещодавніх подій можна сказати, що навіть раба все ще належали до певного виду людської співноти; їм-ої праці потребували, її використовували й експлуатували, і не утримувало їх у межах людства. Бути рабом означало, зрештою, мати певний характер, місце в суспільстві — щось більше, ніж абстрактну нагість буття людського і нічим більше, як людсьною. Тож не втрата конкретних прав, а втрата співноти, яка божє і зватна гарантувати хоч би якісь права, була тим нещастям, на яке наражалася дедалі більша кількість людей. Виникається, що людина може втратити всі так звані права

людини, не втрачаючи своєї сутнісної якості як людина, своєї людської гідності. Лише втрата держави сама по собі випадок її з людства.

Те право, яке відповідає цій втраті, і яке ніколи не згинувалося серед людських прав, не можна вписувати в категоріїх XVIII ст., адже вони виходять із того, що права переіснують безпосередньо самою «природою» людини. У цьому зв'язку не так і важливо, чи уявляють цю природу в термінах природного закону, чи в термінах істоти, створеної за образом і подобою Бога, чи стосується вона «природних» прав, а чи Божих Заповідей. Вирішальне те, що ці права й людська гідність, яку вони надають, мають залишатися реальними й дійсними, навіть якщо на землі існує одна-єдина людська істота; вони не залежать від людської чисельності й залишилися б дійсними, навіть якщо людську істоту витягли з людської спільноти.

Коли права людини були проголошені вперше, їх розгадали як незалежні від історії і приваг, якими історія обдарувала певні верстви суспільства. Ця нова незалежність становила новонадбату гідність людини. Від самого початку набута гідність мала досить певну природу. Історичні права було замінено природними правами, «природа» посіла місце історії, причому малося на увазі, що природа менш ворожа сутності людини, ніж історія. Сама мова американської Декларації Незалежності так само як і французької Декларації Прав Людини, — «передчужуване», «дане від народження», «самоочевидні істини» — передбачає віру в існування певної людської «природи», яка підлягала б тим самим законам росту, що й окрема людина, і з якої можна вивести права й закони. Сьогодні ми, мабуть, краще підготовлені, щоб точно сушити, що означає ця людська «природа». В будь-якому разі, вона продемонструвала такі потенції, про які не знали й не підозрювали західні філософи й релігії, що понад три тисячі років визначали й перенизували цю «природу». Але не тільки, так би мовити, людський аспект природи поставили ми під сумнів. Відтоді, як людина навчилася возводити нею до такої міри, що знищення всього органічного життя на землі за допомогою штучних засобів стало уявляваним і технічно можливим. Її було відчужено від природи. Відтоді, як глибше пізнання природних процесів породило серйозні сумніви в існуванні законів природи взагалі, природа сама набула чужого вигляду. Як можна виводити закони й права зі всесвіту, якому вочевидь невідомо ні та, ні інша категорія?

Людина XX ст. стала так само вільною від природи, як людина XVIII ст. — від історії. Історія і природа стали однаково чужими для нас у тому розумінні, що сутність людини більше не можна осягнути в термінах жодної із цих категорій. Возначає людство, яке у XVIII ст. було за капітальною термінологією не більш ніж регулятивною ідеєю, сьогодні стало неунікеним фактом. Ця нова ситуація, у якій «людство» фактично перебрало на себе роль, раніше приписувану природі чи історії, означає б у даному контексті, що право мати права або право кожного індивіда належати до людства має бути гарантоване самим

людствам. Чи можливо це — цілком не певно. Адже всупереч сповненим найкращим намірам спробам домогтися нових декларацій про права людини від міжнародних організацій, слід зрозуміти, що ця ідея виходить за межі північної сфери міжнародного права, яке дані діє на підставі взаємних угод і договорів між суверенними державами, і поки що не існує такої сфери права, що була б понад націями. Крім того, ця дилема аж ніяк не зникне із запровадженням «світового уряду». Такий світовий уряд справді можливий, але можна очікувати, що він дуже відрізнитиметься від версії, яку пропагують організації з ідеалістичними настроями. Злочини проти прав людини, що стали особливістю тоталітарних режимів, завжди можна виправдати під тим приводом, що правильне, рівнозначне доброму й корисному, для цілого, яке слід відрізнити від його частин (гасло Гітлера «правильне те, що добре для німецького народу» — це тільки вулгаризована форма концепції права, яку можна знайти всюди, і яка не діятиме на практиці лише доти, доки цьому перешкоджають усе інш чини в конституціях давнішої традиції). Концепція права, яка ототожнює те, що правильне, з уявленням про те, що добре для чогось там (індивіда, чи сім'ї, чи народу, чи більшої кількості), стає неминучою, оскільки втратили авторитет абсолютні й трансцендентні мірила релігії або закон природи. І це утруднення аж ніяк не обійти, якщо спинитися, якої стосується це «добре для», буде завбільшки з ціле людство. Адже цілком зрозуміло, навіть із царини можливостей практичної політики, що одного чудового дня високоорганізоване механізоване людство цілком демократично — а саме, швидко ухвалення більшістю — дійде висновку, що для людства як для цілого буде краще, якщо ліквідувати певні його частини. Тут, у цих проблемах фактичної реальності, ми натрапляємо на одну з найдавніших чудасій політичної філософії, яка могла залишитися непоміченою лише доти, доки устадена християнська теологія надавала каркас для всіх політичних і філософських проблем, але яка давно вже змусила Платона сказати: «Не людина, а Бог має бути мірилом усіх речей».

Ці факти й роздуми містять те, що схоже на іронічне, прикре й запізніле підтвердження знаменитих аргументів, за допомогою яких Едмунд Берк опонував Декларатії Прав Людини Французької революції. Вони, очевидно, підкріплюють його твердження, що права людини — «абстракція», що було б значно мудріше покладатися на «заповітну спадщину» прав, які людина передає своїм дітям так само, як дає їм життя, і проголосити її права «правами англійців», а не невідчужуваними правами людини³¹. За Берком, джерело прав, якими користуємося, треба шукати «всередині нашої», тож ні природний закон, ні божественна заповідь, ні будь-яке поняття людства, на зразок Робесп'єрового «роду людського», «володаря землі», не потрібні в якості джерела права³².

³¹ Див.: Burke E. Reflections on the revolution in France / Ed. by E. J. Payne. — Everyman's Library, 1790.

³² Див.: Robespierre. Speeches. — 1922. Промова 24 квітня 1793 р.

У світлі нашого різнобічного досвіду прагматична мінність концепції Берка видається безсумнівною. Не лише втрата національних прав в усіх випадках умовлювала втрату прав людини, а й відношення прав людини, як свідчить нещодавній приклад держави Ізраїль, досі досягалося тільки через відновлення чи запровадження національних прав. Концепція прав людини, що ґрунтується на припущенні існування людської істоти як такої, зазнала краху тієї ж міти, коли ті, хто вважав, що вірить в неї, уперше зіткнулися з людьми, які справді втратили всі інші якості та специфічні стосунки — за винятком того, що вони залишилися людьми. Світ не знайшов нічого священного в абстрактній нагості буття людиною. І з огляду на об'єктивні політичні обставини важко сказати, як могли б допомогти розв'язанню цієї проблеми ті концепції людини, на яких ґрунтуються людські права: що людину створено за образом і подобою Бога (за американською формулою), що вона є представником людства або що містить у собі священні вимоги природного закону (за французькою формулою).

Ті, хто впадав у табори смерті, в'язні концентраційних таборів і таборів для інтернованих осіб і навіть відносно щасливіші особи без громадянства могли й без аргументів Берка бачити, що абстрактна нагість буття людиною становить для них найбільшу небезпеку. Через неї до них ставилися як до дикунів, і побоюючись, що кінцеві кінцем їх вважатимуть звірами, вони наполягали на своїй національності, останній ознаці свого колишнього громадянства, як на своєму єдиному позоставшому й неспланованому зв'язку з людством. Їхня відмова до природних прав і перевага, яку вони надавали правам національним, впливала саме з усвідомлення ними того, що природні права надано навіть дикунам. Уже Берк побоювався, що природні «невідчужувані» права підтвердять лише «право тилого дикуна»¹⁷ і тим самим введуть цивілізовані нації до статусу дикуна. Оскільки лише дикунам немає на що більше спиратися, окрім як на мінімальний факт свого людського походження, люди чиняться за свою національність не відчайдушніше, коли вони втрачають права й такист, як на національна належність давала їм раніше. Здається, що лише минуле з його «невідчужуваним спадком» може що підтверджує їхню дальшу належність до цивілізованого світу.

Якщо людська істота отримує свій позитивний статус, вона мала б, за логікою концепцій вроджених і невідчужуваних прав людини, опинитися саме в тому становищі, для якого й створювалася декларація таких загальних прав. Насправді, відбувається протилежне. Схоже, що людина, яка є лише людиною і більше нічим, втрачала саме ті якості, які дозволяють іншим людям ставитися до неї як до собі подібної. У цьому полягає одна з причин того, що значно шкідливіше знищити правову особистість злочинця, тобто людини, яка взяла на себе відповідальність за дії, наслідки яких тепер винячають її долю, ніж людини, позбавленої усієї звичайної людської відповідальності.

¹⁷ Payne E. J. Introduction // Burke E. Op. cit.

Аргументи Берка, таким чином, набувають додаткової значущості, якщо лишея поглянути на загальні умови людського існування тих, кого він іменує з усіх політичних спільнот. Незалежно від поволення з ними, від свобод чи утиску, від справедливості чи несправедливості, ці люди втрачають всі ті елементи свого світу й усі ті аспекти людського існування, які є наслідком нашої спільної праці, продуктом людської творчості. Якщо трагедія диких племен полягає в тому, що вони живуть у незмінній природі, яку не можуть опанувати, але від достатку чи вбогості якої залежить їхнє існування, що вони живуть і вимирають бездіяно, не доклавши нічого до спільного світу, то винищення безправних людей стражді відкинуто назад у своєрідний природний стан. Звісно, вони не варвари; дехто з них належить до найосвіченіших верств своїх країн, тим менш у світі, де дикуство майже зникло, вони постають першою ознакою можливого зворотного руху від цивілізації.

Чим високорозвиненіша цивілізація, чим досконаліший світ вона створила, чим більше почуваються люди в цьому штучному середовищі як удома — тим більше їх хвилюватиме все, чим не виробляє, усе, що просто й таємничо їм дане. Людська істота, яка в борні свого часу втратила своє місце в спільноті, свій якісний статус і правову особистість, що надавало їй діям і частково долі послідовної цілісності, залишається з тими якостями, які, зникнувши, постають виразно лише у сфері приватного життя і повинні залишатися невідчуженими, просто існувати в усіх суспільних справах. Це просто існування, тобто все, що таємничо дане нам від народження разом із формою нашого тіла й розумовою обдарованістю, можна адекватно осягнути лише завдяки непередбачуванім пристрастям, друаби й симпатії або великій і непередбачуваній прихильності кохання, яка промолкне разом з Августиним: *«Volo ut sis»* («Хочу, щоб ти був») і нехатиме підвести жодного конкретного ґрунту під таке піднесення й безумовне ствердження.

Із часу стародавніх греків ми знаємо, що високорозвинене політичне життя породжує глибоко вкорінену підозру до цієї приватної сфери, глибоке роззатування бентежним дном, яке полягає в тому, що кожен із нас створений таким, яким він є, — єдиним, неповторним, незмінним. Уся ця сфера просто даного, що стосується приватного життя в цивілізованому суспільстві, становить постійну загрозу суспільній сфері, адже остання так само будується на принципі рівності, як приватна сфера — на принципі загальної відмінності й диференціації. Рівність, на відміну від усього, що охоплює у просте існування, не дана нам, а є наслідком людської організації, бо вона керується принципом справедливості. Ми не народжені рівними, ми стаємо рівними як члени якоїсь групи, згідно з нашим рішенням власно гарантувати одне одному рівні права.

Наше політичне життя ґрунтується на припущенні, що за допомогою організації ми можемо створити рівність, бо людина здатна діяти в загальному світі, змінювати й будувати його разом з рівними собі і лише із рівними собі.

Темне тло простої давності, тло, що утворюється нашою незмінною й унікальною натурою, проривається на політичну сцену як чужинець, який своєю знаттю явиною відмінністю нагадує нам про межі людської діяльності — які збігаються з межами людської рівності. Причина, через яку такі високорозвинені політичні спільноти, як давні міста-держави або сучасні національні держави, дуже часто намагаються на стійкій одворідності, полягає в тому, що вони сподіваються якомога більшою мірою усунути ті сталі природні відмінності й диференціації, які самі по собі збуджують мовчазну несправність, недовіру й дискримінацію, бо знаттю чітко вказують на ті сфери буття, де люди не можуть діяти й перетворювати їх на власний розсуд, тобто межі людського творення. «Чужинець» є страшним символом факту відмінності як такої, індивідуальності як такої і нагадує про ті сфери, в яких людина не має змоги чинити змін й діяти, і в яких вона через це втрачає візанальну схильність до руйнування. Якщо негра в білій спільноті вважають негром і нічим більше, то водночас зі своїм правом на рівність він втрачає ту свободу дій, яка є специфічно людською рисою. Усі його викиди тепер пояснюють як «необхідні» наслідки якихось «негритазьких» якостей; він перетворюється на екземпляр виду тварин, званого людщиною. Майже те ж саме відбувається з тими, хто втратив усі відмінні політичні якості і став людською істотою і нічим більше. Без сумніву, воно, де суспільне життя з його законом рівності щажовито перемагає, вскочив, де цивілізацій вдається усунути або зменшити до мінімуму темне тло відмінностей, вони скінчать повним скам'янінням і буде покварана, так би мовити, за забуття того, що людина лише господар, а не творець світу.

Велика небезпека, зумовлена існуванням людей, змушених жити поза спільним для всіх світом, полягає у тому, що посеред цивілізації вони відкинуті до своєї природної давності, до своєї простої диференціації. Їм бракує того волетєвського зрізання відмінностей, яке випливає зі спільного громадянства й певний співдружності, і, оскільки їм більше не дозволено брати участь у людській діяльності, вони починають належати до роду людського звичайною мірою таким же чином, як тварини належать до свого особового виду. Парадокс, пов'язаний із втраченою людськими правами, полягає в тому, що ця втрата миттєво збігається з перетворенням особистості на людську істоту взагалі — без професії, без громадянства, без думки, без справи, за якими можна відрізати й відділити самого себе із подібних до себе, — і відмінну взагалі, бо вона не являє собою нічого, крім своєї власної абсолютно унікальної індивідуальності, яка без можливості виявити себе всередині певного загальнолюдського світу і діяти в ньому втрачає будь-яке значення.

Небезпека в існуванні таких людей подвійна: перша й очевидніша полягає в тому, що дедалі більша їхня кількість загрожує нашому політичному життю, нашому людському творенню, світу, який є наслідком наших спільних і скоординованих тусень, і загрожує майже так само, якщо не більше, як загрозувала

колись існуванню створених людиною міст і сіл дика природа. Смертельна небезпека для будь-якої цивілізації, схоже, більше не виходить із зовні. Природу опанували, і жодні варвари не погрожують знищити те, чого вони не здатні зрозуміти, як століттями загрожували Європі монголи. Навіть небезпека тоталітарних урядів — це лише всередині, а не зовні нашої цивілізації. Небезпека в тім, що світова, загально-ісламоновизана цивілізація може породжувати варварів із самої себе, змушуючи мільйони людей жити за умов, які всупереч тому, що бачимо, являють собою умови дикунства²⁰.

²⁰ Це сучасне визнання з дитинства має значно радикальніші наслідки, ніж стародавній і середньовічний звичай оголошення поза законом. Позаконність, без сумніву, «найстрашніша доля, яку має наслідати примітивний закон», віддані життя людини поза законом на милість будь-кого, хто його зустріне, зникла із запровадженням досвід системи викликання закону і, зрештою, була замінена міжнародними договорами про екстрадицію. Церква та все оголошення поза законом виступали як заміна позалийних судів, призначених примушувати злочинців задатися.

Раніє середньовіччя, очевидно, пізнім усвідомлювало небезпеку «громадянської смерті». Відлучення від церкви в пізній Римській імперії означало каровну смерть, але залишало особи, що втрачали членство в церкві, повну свободу в усьому іншому. Церква і громадянська смерті (оголошення лише за доби Меровінгів, і тим відлучення від церкви «у загальній практиці звичайно обмежувалося тимчасовим скасуванням як привілеїв прав членства, які могли бути поновлені»). Див.: Outlawry // *Encyclopedia of the Social Sciences*; Excommunication // *Ibid.*; Friedlosigkeit // *Schweizer-Lexikon*.

Частина III

ТОТАЛІТАРИЗМ

Нормальні люди не знають, що можливе все.
Давид Руссе

Розділ десятий

БЕЗКЛАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Маси

Для тоталітарних рухів загалом і для особливих ідей їхніх вождів зокрема немає нічого характернішого за різкий поспіх, з яким їх забувають, і різку легкість, з якою вони бувають замінювані. Те, чого Сталін досяг багатьма роками кривавої праці, ведучи запеклу фракційну боротьбу й постійно віддаючи належне прийнятнім імені свого попередника — тобто, виступаючи в ролі політичного спадкоємця Леніна, — наступники Сталіна намагалися пробити, вже не висилаючись на ім'я свого попередника, хоча Сталін мав змогу залишатися при владі 30 років і використовувати для упрочнення свого імені апарат пропаганди, за часів Леніна просто невідомий. Те ж саме стосується й Гітлера, який за життя умів так чарувати, що цьому феноменові, поділяючи, ніхто не міг протистояти¹, ще після поразки й загибелі був забутий

¹ Про «матичні чари», якими Гітлер обслуговував своїх слухачів, повідомлялося неодноразово, а останнім часом — виданням «Записки рідного Гітлера» (Hitlers Tischgespräche. — Вена, 1951). Це чарування — «динний магнетизм, що його випромінював Гітлер так непереборно», — тримався насправді «на фанатичній вірі цієї людини в себе» (Kritik G. Einleitung // Ibid. — 5, 14), на його інстинктивних судженнях про все на світі й на тому, що його думки — це стосувалися вони складних питань куріння, а чи політики Наполеона — швидко можна було обдурити у всеосяжну ідеологію.

Чарованість — це соціальне явище, і чарування, яке справляв Гітлер на своїх слухачів, слід розуміти, аргументуючи конкретне жовто, яке він тримав біля себе. Товариство завжди схильне віддати особу без комплексів тією людиною, яку вона та себе дає, тому напівжесткий, який одягався, завжди має певний шанс, що йому повірять. У сучасному суспільстві з його характерним браком проникливості на те, скільки посмілюся, і тому байдужості, котрий не тільки дотримується певних думок, а й висловлює їх своїм неталановитим переконливості, не так уже легко відрізнити авторитет, хоч би скільки разів він поспішно оцінював думки. Гітлер мав новачковий хаос думок і з власного досвіду відкрив, що безладного мислення між різними думками та «перехоплення»... що все — «істинністю» (S. 251) найкраще можна уникнути, дотримуючись однієї з писаних нових думок із опущеною послідовністю. Жадлива свавільність такого фанатизму має велику привабливість для суспільства, тому що на терені тривалості громадських зборів його

настільки ґрунтовно, що сьогодні він навряд чи відіграє якусь роль навіть для середовища неофашистських і неонацистських груп нової Німеччини. Ця минулисть, безперечно, певним чином пов'язана із сумнозвісною мінливістю настрою має і лихою славою, якої зазнали їхні кумири. Та з більшою ймовірністю її можна пов'язати манією «вічної рухливості» тоталітарних рухів, які здатні зберігати владу лише доти, доки вони рухаються самі й змушують рухатися все навколо себе. І тому, в певному розумінні, ця минулисть характеризує мертвих вождів скоріше схвально аніж напалася, оскільки вони досягли успіху в зараженні своїх підвладних специфічно тоталітарним вірусом. Бо ж якщо існує така річ, як тоталітарна особистість чи ментальність, то її найхарактерніші риси, безперечно, полягатимуть у надтисливій пристосовуваності й браку спадковості. Тому було б помилково вважати, що нестійкість і забудькуватість має означати, що вони відлигувалися від тоталітарної мани, ідеї отожденованої з культи Гітлера чи Сталіна. Цілком можливо, що дійсність відповідає протилежне.

Ще серйознішою помилкою було б забути через цю минулисть, що тоталітарні режими, поки вони при владі, і тоталітарні лідери, поки вони живі, «користувалися масовою підтримкою» до самого кінця². Прихід Гітлера до влади був законним із погляду волевиявлення більшості³, і ні він, ні Сталін не спромоглися б залишитися вождями великих народів, пережити численні внутрішні й зовнішні кризи та кидати виклики багатьом небезпекам неспадковій внутрішньопартійної боротьби, якби не користувалися довірою мас. Ані московські судові процеси, ані знищення фракції Рєва не були б можливими, якби ці маси не підтримували Сталіна й Гітлера. Поширені переконання, начебто Гітлер був просто агітатор німецьких промисловців, а Сталін перехит у боротьбі та спадковий після смерті Леніна лише завдяки тлумаченні змови — не аргументи, які можна спростувати багатьма фактами, але, насамперед, — безперечною популярністю самих вождів⁴. Не можна також принижувати їхню популярність виступаючи від когось думок, постійно генералівши. Проте цей «дар» зачаровування, щоб сказати тільки в соціальному контексті, він поєднав тим надання місця в «Застінках розмови» лише через те, що тут Гітлер грав у солітарство й розмовляв не з людьми свого ж лагуну, а з генералами вермахту, які всі більш-менш належали до «культу». Навкати, що успіхи Гітлера ґрунтувалися на його «солі-чарів», було б несправедливим. Лише ті діми залюбленими він ніколи б не просулюся далі базисного закладника слонів.

² Див. аналогічн. зауваження Картона Гесса: *Hayes C. J. H. The novelty of totalitarianism in the history of western civilization // Symposium on the totalitarian state. 1939. Proceedings of the American Philosophical Society.* — Philadelphia, 1940. — Vol. 82.

³ Це справді було «перша велика революція в історії, здійснена застосуванням дієвого формального законодавства у миті захоплення влади» (*Frank H. Recht und Verwaltung.* — 1939. — S. 8).

⁴ Найкраще дослідження про Гітлера та його кум'єру — це нова біографія Гітлера: *Ballock A. Hitler: a study in tyranny.* — L., 1952. У дусі англійської традиції політичних біографій вона скрупульозно використувує всі доступні джерела й надає широму широким висновкам критичного тла. Це дослідження перевірало за достовірністю події книги

перемогі вийді та брехливої пропаганди над неустам і злуpistoю. Бо пропаганда тоталітарних рухів, що передусь тоталітарним режимам і супроводжує їх, незмінно настійливо відверта, наскіпан й облудна, а кандидати в тоталітарні правителі зазвичай розпочинають кар'єру з виклаання своїми злочинами в минулому й докладного опису майбутніх. Нацисти «були переконані, що злочини за нашого часу має патологічну привабливість»⁵, а більшовицькі записники і в Росії, і за її межами, що вони (більшовики) не визнають звичайних моральних норм, стали головною опорою комуністичної пропаганди, і досвід раз у раз переконував, що пропагандистська нігість злочинів, і шаловите презирство до моральних норм не залежать від впливності — гадаю найпотужнішого психологічного чинника в політиці.

У привабливості зла та злочину для менталітету чери немає нічого нового. Завжди було істинною, що юрба зустрине «акти насильства захопленим зауваженням: може, не й підло, проте спиртно»⁶. Найтриповіше в успіхах тоталітаризму — це, своріше, шира самовідданість його прихильників. Можна це зрозуміти, коли нациста чи більшовика не пихити у їхніх переконаннях злочини проти людей, які не належать до їхнього руху чи навіть ворожі йому; але пригадуєш те, що він, певно, також не здригнеться, коли чудовисько почне жертви його власних дітей, і навіть якщо він сам стане жертвою переслідування, якщо його обмовлять і засудять, якщо викинуть із партії та зашторять до примусово-трудоного чи концентраційного табору. Навіки, на подив усьому цивілізованому світові, він може навіть виявити бажання допомогти у саєстві проти себе й фабрикуванні власного смертного вироку — якщо тільки не змінатимуть його статус члена руху⁷. Було б найно висказати про згязість у

Конрада Гейдена (наспімере: *Heiden K. Der Aufstieg Hitler's rise to power*. — Boston, 1944), хоча останній мавні своє значення у офері загального тлумачення подій. Про кар'єру Сталіна освідомлено знайомство праці: *Smolovine B. Stalin: a critical survey of bolshevism*. — N.Y., 1939. Книжка Ізаака Дойнера (*Deutscher I. Stalin: a political biography*. — N.Y., L., 1949) незамітна завдяки своєму багатому документальному матеріалові та глибокому аналізу внутрішньої боротьби в партії більшовиків. Назовік її доцільно й уопіювати Сталіна до Кроуелла, Наполеона й Робоспіра.

⁵ *Boikston F. The totalitarian enemy*. — L., 1940. — P. 231.

⁶ Цит. за ним, відомим «Протіваріа слованськ соудреліа: Die Zimatschen Protokolle mit einem Vor- und Nachwort von Theodor Fritsch. — 1924. — S. 29.

⁷ Це, без сумніву, особливість російського різновиду тоталітаризму. Цікаво згадати, що аж на відомому з перших процесів іноземних тисенерів у Радянському Союзі прокомуністичні свідаті використовувалися як аргумент на користь самозвинувачення: «Якщо ти представив власні ілюмінаті, щоб я знавсь у здійсненні актів саєбства, яка я ніколи не робив. Я відмовився. Мені сказали: «Якщо ти єдиний ієдиний радянський воєні, як стверджуєш, ти доведеш, не як діні. Власні ілюмінаті: яні: інімін» (*CRign A. The Russian epigoni*. — L., 1940. — P. 333).

Теоретично обґрунтування такої поведінки дав Троцький: «Можна змінити тільки ризом із партії» і через партію, тому що історія не надала іншого способу змінити ризом. В

переконаних, яка здатна пережити усі випробування дійсністю та відкинути будь-яку своєкорисливість простим виразом палкого ідеалізму. Ідеалізм, безглуздий чи героїчний, завжди походить із певного особистого рішення та переконання й піддається впливові досвіду та аргументам розуму⁸. Фанатизм тоталітарних рухів, на противагу всім формам ідеалізму, не витримує саме тієї миті, коли рух полишає своїх фанатичних прихильників у біді, збиваючи тим самим у них залишки віри, які могли вісісти після краху самого руху⁹. Проте в організаційній структурі руху, доки вона тримається купи, його фанатичованих членів не можуть проникати ані досвід, ані аргументація. Схоже на те, що ототожнення з рухом і тотальний конформізм руйнують саму здатність до сприйняття досвіду, навіть такого різного, як тортури чи страх перед загибеллю.

Тоталітарні рухи націлені на маси й досягли успіху в організації мас, — а не класів, як комуністичні партії інтереси у континентальних національних справах; і не громадян, які мають свої погляди щодо управління суспільними справами та свої інтереси в цьому, як партії англосаксонських держав. Хоча всі політичні угруповання залежать від єдиної, відносної «чисельності», тоталітарні рухи залежать від масовості до такої міри, що тоталітарні режими, імовірно, неможливі (навіть за інших сприятливих умов) у державах з відносно малим населенням¹⁰. Після англійців є приклади: «Має вона радше чи ні, але це моя країна». Ми маємо надзвичайно близькі історичні відтінки казків: має вона радше чи ні в окремих конкретних випадках, — це моя партія» (*Sonderlinge II*. Op. cit. — P. 361).

З іншого боку, командирів Червоної Армії, які не належали до руху, дивовижно судити за звичайними зворотами.

⁸ Найкращий автор Андреас Фрешворт просто завершує, що інструментів СА безсилі на «ідеал» або керування «ідеалістичними переживаннями». Їхні «громадські переживання» постають протактом боротьби» (*Gemeinschaft und Staatswissenschaft // Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. — Bd. 96). Їх нещадно класифікують підляти у формі брехур, що використовувалися головним центром виховання (Hauptamt-Schulungamt) СС, цілком очевидно, що слова «ідеалізм» ретельно уникали. Від «членів СС» вимажали не ідеалізм, а «абсолютну шіфівну послідовність у всіх питаннях (самоїєї) і невідне провадження політичної боротьби» (*Beit. II. Die deutsche Polizei*. — 1946. — S. 90).

⁹ Багато початкових прикладів у цьому відношенні пропонує нововісний Німеччини. Досить дивно хоча б те, що негритянські частини американської армії аж ніки не зустріли порожньої зустрічі, попри масовану расистську обробку нацистів. Проте тією ж мірою різним був той «факт, що війська СС в останні дні німецького опору солоником не назвали «до останнього білий», і що не добірає нацистське бойове формування «до підвизиваєних втрагати попередніх років, що набігато переживували співставні втрати вершності, у ті останні декілька тижнів діли, як будь-які інші формування, набране із цивільних, і так само схилилося перед безнадійністю ситуації» (*Partei K. O. Die SS // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. — 1954. — Januar).

¹⁰ Контрольовані Московою східноєвропейські уряди прагнуть в інтересах Москви і діють як агенти Комінтерну. Вони є прикладами поширення спрямованого Московою тоталітарного руху, а не місцевих процесів розвитку. Єдиним винятком, схоже, є Тіто в Югославії який, можливо, порвав із Москвою, бо зрозумів, що нав'язувані російськими тоталітарні методи конституївуть йому життєвої частини населення Югославії.

Першої світової війни глибоко антидемократична, продиктаторська звідля шпінтоталітарних і тоталітарних рухів зносився Європу. Фашистські рухи поширювалися з Італії майже на всі центрально- та східноєвропейські країни (Чеська частина Чехословаччини була одним із примітних винятків). Але навіть Муссоліні, великий прихильник терміна «тоталітарна держава», не намагався встановити пізковітоталітарний режим¹¹ і обмежився диктатурою й однопартійним правлінням. Схожою нетоталітарною диктатурою виникли в передвоєнній Румунії, Польщі, Балтійських державах, Угорщині, Португалії та

¹¹ Доки нетоталітарної природи фашистської диктатури в Італії — наприклад мали кількість і порівняла м'якшій вироки шпінтоталітарним режимом. За роки особливої активності (1926—1932) особливі трибунали для шпінтоталітарних злочинів винесли сім смертних вироків, 257 вироків до десяти й більше років ув'язнення, 1 360 — менш ніж до десяти років ув'язнення й найбільше більшість осіб заслужили до випущення. Крім того, 12 тисяч осіб було заарештовано, але вилучено повністю — процедура, цілкомого неймовірна за умов нацистського чи більшовицького терору (див. *Kohn-Bransford E. Dictatorship and political police: the technique of control by fear* — L., 1945 — P. 31 й.).

¹² Найкращою політичною теоретичною книжкою особливого наголошування на тому, що «істинну державу» Муссоліні та «ідеологічну державу» (Weltanschauungstaat) Гітлера не можна порівнювати в одному контексті (див. *Neeser G. Die verfassungswidrliche Gestaltung der Ein-Partei // Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* — 1938 — Bd. 98).

Гейбелас так міркує про відмінності між фашизмом і націонал-соціалізмом: «[фашизм]... це був не схожий на націонал-соціалізм. Якби останній заглиблювався до коренів, фашизм — лише поверхове явище» (The Goebbels diaries 1942—1943, Ed. by L. Lochnier — N.Y., 1948 — P. 71). «[Дуже] — не революціонер, як Гітлер або Сталін. Він швидко й повільно зі своїм італійським народом, що йому бракує широти соціально революціонера та злочинця» (Ibid. — P. 468).

Гітлер висловлює таку саму думку у промові 1943 р. на нараді командного складу армії: «Фашизм і націонал-соціалізм — це не фундаментальні відмінні явища... цілкомого нема порівняння між фашизмом і націонал-соціалізмом як духовними, ідеологічними рухами» (див. *Kohn-Bransford E. Op. cit. — Appendix A*).

Гітлер на початку 20-х рр. визнає спорідненість між класистською і комуністичним рухами: «У нашому русі сходяться дві крайні сили: комуністи зліви й офіцери й студенти справа. Обидві вони завжди були найважливішими елементами. Комуністи були ідеологічними злочинцями...» (Beides K. Op. cit. — P. 147). Речі, сказані СА, тієї ж години говорив поширену думку, який після війни наприкінці 20-х рр.: «Багато що розділяє нас і комуністів, але ми визнаємо ширість їхніх переконань і їхню готовність до жертви за свою справу, і це єдине, що із ними» (Huber E. Die Geschichte eines Hochverrats // Volkswacht — 1933. — S. 273).

Під час останньої війни нацисти визнавали росіян різними собі з більшою готовністю, ніж будь-яку іншу націю. Гітлер, виступаючи у травні 1943 р. на нараді з рейхсфюрером і генералами, пропонує із факту, що в цій війні зустрілися між-на-кін буржуазні та революційні держави. Нам було б легко покритицізувати буржуазні держави, бо вони дуже поступовістю нам у висловленні паролу й цілеспрямованості. Країни з ідеологією мають переваги порівняно з буржуазними державами... [На Сході] ми зустріли супротивника, який нескінченно злочинний, але і нещадний...» (The Goebbels diaries, — P. 355). Ця оцінка ґрунтується на ідеологічних, а не на дійсних враженнях. Готфрід Цессе наводить офіційну версію боротьби руху за владу, який містав: «Для нас об'єднаний фронт створився простягається від Німечки до націоналістичної нірландської партії (робити від країни

франкістській Іспанії. Нацисти, що мали непомітний вплив на таку відмінність, звичайно із презирством висловлювалися про неадапті своїх профіцистських союзників, тоді як їхнє справжнє замислювання більшовицьким режимом у Росії (і Комуністичною партією в Німеччині) порівнюване лише з їхнім презирством до східноєвропейських рас і стримувалося ним¹². Тільки одна людина, до якої Гітлер відчував «безумовну лоялість», був «сталин Сталін»¹³, і хоча щодо Сталіна й російського режиму ми не маємо (і, мабуть, ніколи не матимемо) такого багатого документального матеріалу, який доступний сьогодні щодо Німеччини, однак після виступу Хрущова на XX з'їзді КПРС відомо, що Сталін довіряв лише одній людині, і що цією людиною був Гітлер¹⁴.

Річ у тім, що у всіх цих європейських країнах нетоталітарним диктатурам передували тоталітарні рухи, і виявилось, що тоталітаризм мав надто амбітні цілі, що хоч він і досить добре слугував справі організації мас, поки рух не захопить владу, самі розміри країни надалі змушували претендента на роль тоталітарного правителя мас до знайомих візій класової чи партійної диктатури. Істина в тому, що ці країни просто не мали достатніх людських ресурсів, аби дозволити собі тотальне панування й притаманні йому великі втрати населення¹⁵. Не надто сподіюючись на завоювання територій із більшою кількістю населення, тирані в цих невеличких країнах змушені були дотримуватися певної старомодною поміркованості, щоб не втратити й тих людей, жими вони правили. Цим пояснюється й те, чому нацизм аж до вибуху війни і своєї експансії в Європі, настільки відставав від свого російського суперника за послідовністю та безжалістю: навіть німецький народ не був достатньо численним, аби дозволити повний розвиток цієї новітньої форми правління. Тільки якщо Німеччина витрала війну, вона повною мірою зазнала б тоталітаризму.

правих) до соціал-демократів. Комуністична партія була ворогом нота світовою. Тому протаском перших місяців 1933 р., коли дола системо вже встановилася, ми не мали дати ширший бачити Комуністичній партії (Nazi G. Partei und Staat, 1936, — S. 76).

¹² *Hitlers Tischgespräche*. — S. 113. Там ми також знайдемо численні приклади, які доводять, що всупереч поширеним легендам, Гітлер ніколи не збирався захопити «Захід» від більшовизму, але завжди був готовий присвятити до «червоного» для руйнування Заходу, навіть у розпал боротьби проти радянської Росії. Див. зокрема: S. 108, 113 ff., 158, 385.

¹³ Тепер ми знаємо, що Сталіна не раз попереджали про неминуєлий напад Гітлера на Радянський Союз. Навіть коли радянський військовий аташе в Берліні повідомив про деякі намістиєвого нападу, Сталін відмовився повірити, що Гітлер порушить довіру. Див.: «Промова Хрущова про Сталіна» за текстом, розповсюдженим Державним департаментом США (New York Times, — 1956, — July 5).

¹⁴ Повідомлення Бориса Сухаріна (*Soviet Union* B. Op. cit. — P. 669), очевидно, є блискучим ілюстрацією до цього: «Я В. Кришнін, який має певні джерела інформації в ДПУ: «Землі розраховуваного на 1937 р. 171 мільйон жителів становили тільки 143 мільйонів. Отже, у СРСР не вистачає майже 30 мільйонів осіб! І сід нам знати, що все це сталося після розкуркулювання початку 30-х років, котре виступало приблизно 8 мільйонів людських життя (Communism in Action, / U. S. Government, — Washington, 1946, — P. 140).

літарного правління, і жертви, які це спричинило б не лише серед «нижчих рас», а й серед самих німців, можна оцінити за десятилітні гітлерівських планів, що дійшли до нас¹⁶. В будь-якому разі лише під час війни, після завоювань на Сході, що спричинилися до контакту з великими масами людей і зробили можливими табори знищення, Німеччина спромоглася запровадити справді тоталітарне правління (і навпаки, інанси на тоталітарне правління жалюгідно сприятливі у країнах традиційного східного деспотизму — в Індії та Китаї, — де є майже невичерпний матеріал, щоб жити владнакопичувальку й людинолюбичу машинерію тотального панування, і де, крім того, типові для великих людських мас почуття надлишковості — абсолютно нове явище для Європи, наслідок масового безробіття й росту населення за останні 150 років — стійкістю переважало у презирстві до цін людського життя). Поміркованість або не такі вбивчі методи привлікання навряд чи можна принести страшило урядів перед народним повстанням; знегоднення їхніх класових країн було набагато серйознішою загрозою. Тільки там, де величезні маси населення надлишкової, або без них можна обійтися, уникаючи згубних наслідків депопуляції, узагалі можливе тоталітарне правління, яке слід відрізати від тоталітарного руху.

Тоталітарні рухи можливі скрізь, де є маса, які з тієї чи іншої причини набули смаку до політичної організації. Маси об'єднує аж ніяк не усвідомлення спільних інтересів, вони не мають тієї чіткої класової виразності, що зводиться

¹⁶ Значну частину цих планів, зручованих на оригінальних документах, можна знайти в кн.: *Feldfuhrer L. Bräuninger da la Hainc. — P., 1951. — Сб. 8*, але тільки способом виписування інтермедіальних парадів, написаних слов'янським походження. Те, що напівтеатральна машина знищення не єдиний б навіть перед німецьким народом, очевидно з імперської відкритої програми, написаної самим Гітлером. Тут він пропонував «залучити» від решти населення всі сили, де були випадки захворювань серця й легень, їхня фебрила планів, безсумнівно, мали бути наступним кроком у цій програмі. Цей і кілька інших промовистих процесів для перемоги дозволив Німеччині виступити циркулярний лист до крейслерів землі Тессен-Ниссен у формі виступу про парад у штаб-квартирі фюрера стосовно планованих «заходів до... і після переможного завершення війни» (див. збірку документів у кн.: *Nazi conspiracy and aggression. — Washington, 1946 et seq. — Vol. 7. — P. 1733*). Сюди ж відносяться заплановані прийняття «заказного вказівки про старіші елементи», яким збиралося деталізувати й розширити «дисципліну виду» *people* — тобто, щодо відправки осіб, які жили у житлових загонах, до концентраційних таборів (див.: *Berner P. SS-Standardführer // Deutsches Jugendrecht. — Heft 4. — 1944*).

У зв'язку з цією «негативною демографічною політикою», яка своєю цілеспрямованістю на знищення аж ніяк не поступається більшовицьким партійним членам, важливо пам'ятати, що «в цьому процесі добору ніколи не може бути тупика» (*Hitler H. Die Schutzstaffel // Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates. — Nr. 7b*). «Боротьба фюрера та його партії досі була невинним добром... Цей добір і ця боротьба напевно закінчилися 30 січня 1933 р. — Фюрер і його стара партія знали, що справжня боротьба тепер тільки розпочиналася» (*Lehr R. Der Weg zur Ordnung, o. D. — Verlag der Deutschen Arbeitsfront. Bild (profil): «Ne die proletary»*).

вияв у певних, обмежених і досяжних цілях. Термін «маси» можна викорис-
товувати лише там, де ми маємо справу з людьми, яких через їхню кількість, чи
байдужість, або через поєднання обох чинників не можна об'єднати в жодну
організацію, засновану на спільному інтересі, у політичній партії, органи
місцевого самоврядування, організації за фахом або професією. Потенційно
вони існують у кожній країні, де складають більшість тих численних
нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються до жодної
партії і наваряд чи взагалі беруть участь у голосуванні.

Для піднесення нацистського руху в Німеччині та комуністичних рухів у
Європі після 1930 року¹⁵ показово, що вони рекрутували своїх членів із тієї
маси відверто байдужих людей, від яких відмовлялися всі інші партії як від
надто м'яких або надто нерозумних, і тому не вартих їхньої уваги. Унаслідок
цього більшість учасників рухів складали люди, які раніше ніколи не з'являлися
на політичній арені. Це дозволило запровадити в політичну пропаганду
цілковито нові методи й не звертати уваги на аргументи політичних супро-
тивників. Рухи не тільки поставили себе поза партійною системою і проти неї
загалом, вони займали таких членів, яких ніколи не залучала й не «інсценувала»
жодна партійна система. Через це вони не мали потреби спростовувати ар-
гументацію супротивників і послідовно надавали перевагу методам, що
призводили радше до загибелі, ніж до переконування, означали терор, а не
утвердження поглядів. Вони зображували суперечності неодмінно як по-
родження глибинних природних, соціальних або психологічних джерел, що
перебувають поза контролем особи, а тому поза владою розуму. Це було б
ведомком лише за умови, що рухи швидко розпочали б суперництво з іншими
партіями; неажняк не шкодило, якщо вони були впевнені, що маюмуть справу
з людьми, які мали підставу однаково вороже ставитися до всіх партій.

Успіх тоталітарних рухів у масах означав кінець двох сплотив демократично
керованих країн загалом та європейських національних держав і їхньої партійної
системи зокрема. Перша сплотив полягала в тому, що народ у своїй більшості
брав активну участь в управлінні, а кожний індивід співчував чи то власній, чи
якійсь там іншій партії. На противагу цьому рухи показали, що політично
нейтральні та байдужі маси легко можуть стати більшістю в демократично
керованій країні, і що демократія функціонує за правилами, які активно
пізнавала тільки меншість. Друга демократична сплотив, спростована тоталі-
тарними рухами, була пов'язана з тим, що ці політично байдужі маси щого
не відіграють жодної ролі, що вони справді нейтральні й утворюють не більш
ніж невиразне, відстале тло для політичного життя нації. Тепер рухи зробили
очевидним те, що ніколи не був здатний поклати жоден орган громадської

¹⁵ Ф. Боркхууз правильно описує ситуацію, що склалася: «Комуністи мали тільки дуже
скромні успіхи, коли намагалися завоювати вплив серед мас робітничого класу. Тому їхня
масова база, якщо вона й взагалі мала, делю більше відірвалася від пролетаріату» (*Borkhooz F.*
Die neue Komintern // Der Monat. — В., 1949. — Heft 4).

думки, а саме, що демократична влада тією ж мірою трималася на мовчаному схваленні та терпимості байдужих і невражних частин населення, як і на явних і видимих інституційних та організаційних країни. Тому, коли тоталітарні рухи з їхнім презирством до парламентарного правління адерлися до парламенту, вони виявилися з ним просто несутимими: фактично їм удавалося перевонати чи не весь народ, що парламентська більшість була фіктивною й не обов'язково відповідала реальності країни, підважуючи тим самим самоповагу й упевненість урядів, які теж більше вірили у волевиявлення більшості, а не у свої конституції.

Часто зазначають, що тоталітарні рухи заодносно використовують демократичні свободи, аби знищити їх. Це не просто дивильська кмітливність із боку адерів або дитяча недоумкуватість із боку мас. Демократичні свободи можуть ґрунтуватися на рівності всіх громадян перед законом; але вони набувають свого значення й органічно фундуються тільки там, де громадяни належать до груп і представлені цими групами, або утворюють соціально-політичну ієрархію. Крах класової системи, єдиної системи соціально-політичної стратифікації європейських національних держав, безумовно, був «однією з найдраматичніших подій у нещодавній німецькій історії»¹⁴ і це само сприяв розвитку нацизму, як відсутність соціальної стратифікації в численному російському сільському населенні (проку «величезному кловому тілі, позбавленому політичної освіти, майже недосвідченому для ідей, здатних надати діям шляхетності»¹⁵) сприяла поваленню демократичного уряду Керенського більшовиками. Умови в переддтлерівській Німеччині показові у плані небезпек, прихованих у розвитку західної частини світу, бо іззакінченням Другої світової війни така сама драма краху класової системи повторилася майже в усіх європейських країнах, тоді як події в Росії нізко вежують напрямом, якого можуть прибрати неминучі революційні зміни в Азії. Але з практичного боку майже не матиме значення, нацизм чи більшовизм тоталітарні рухи візьмуть за вірєць, в ім'я раси чи класу згуртують вони маси, та імітуватимуть дотримання законів життя й природи чи діалектики й економіки.

Байдужість до громадських справ, нейтральність щодо політичних питань самі по собі ще не суть достатня причина для піднесення тоталітарних рухів. Конкуренція й користолобне суспільство буржуазії породило апатію й навіть ворожість до суспільного життя не тільки й навіть не насамперед у соціальних веретвах, експлуатованих і усунутих від активної участі в управлінні країною, а, передусім, у власному класі. Після тривалого періоду вдаваної скромності, коли буржуазія задовольнялася родлю папінного класу в суспільстві без прагнення до політичної влади (радо полішеної аристократією), настала імперіалістична доба, з якої буржуазія делал ворожіше ставилася до існуючих національних інституцій і почала претендувати на політичну владу й ор-

¹⁴ *Eberstein W. The Nazi State.* — N.Y., 1943. — P. 247.

¹⁵ За характеристикою Максима Горького (Див.: *Summary II. Op. cit.* — P. 290).

ганізовуватися, щоб здійснювати її. І давніша апатія, і пізніші домагання монопоційно-диктаторського спрямування національної зовнішньої політики коринилися у способі й філософії життя, настільки послідовно й виключно зосередженого на успіхові чи невдачі особи в безкальній конкуренції, що громадянські обов'язки та відповідальність могли сприйматися лише як непотрібна втрата обмеженого часу та енергії. Ці буржуазні настанови дуже корисні для тих форм диктатури, за яких «сила людини» бере на себе кошту відповідальності за перебіг громадських справ. Проте вони вочевидь стоять на заваді тоталітарним рухам, схильним терпіти буржуазний індивідуалізм не більше, ніж якийсь інший вид індивідуалізму. Індиферентні верстви очолюваного буржуазією суспільства, хоч би з якою нехиттю ставилися до політичної відповідальності громадян, зберігали свою індивідуальність хоча б тому, що без цього вони напевно чи могли сподіватися вижити в конкурентній боротьбі за існування.

Вирішальні відмінності між організаціями юрби XIX й масовими рухами XX ст. важко помітити, тому що сучасні тоталітарні вожді мало чим відрізняються за своєю психологією та ментальністю від давніших ватажків натовпу, чий моральні норми й політичні засоби настільки подібні буди до норм і засобів буржуазії. Проте якщо індивідуалізм був характерний і для буржуазного, і для типового для юрби ставлення до життя, тоталітарні рухи мали-таки право претендувати на те, щоб бути першими справді антибуржуазними партіями. Жоден з їх попередників у XIX ст. — ні «Товариство Десятого Грудня», яке допомагало прийти до влади Луї Наполеону, ні бригади різників за справи Дрейфуса, ані чорні сотні російських погромників, ані папруки — ніколи не втягували своїх членів у свої справи аж до повної втрати особистих домагань і честюлюбства, і ніколи не розуміли, що організація може домогтися придушення індивідуальної ідентичності пазавади, а не лише на мить колективного героїчного чину.

Відносини між класовим суспільством за панування буржуазії та масами, які виникли внаслідок його краху — це не те саме, що відносини між буржуазією та юрбою, яка буває побічним продуктом капіталістичного виробництва. Маси й натовп мають лише одну спільну характеристику: вони в обох випадках перебувають поза всіма соціальними відгалуженнями і нормальним політичним представництвом. Але маси не успадковують, як натовп, — принаймні у спотвореній формі, — моральних норм і життєвих настанов панівного класу, а відзеркалюють і так чи інакше викривляють норми й настанови щодо суспільних справ й подій усіх класів. Норми поведінки людини з мас є зумовлені не тільки й навіть не стільки певним класом, до якого вона колись належала, скільки всепроникними впливами й переконаннями, що мовчазно й невідчужливо поділяються всіма класами суспільства рівною мірою.

Класова належність, хоча й відмінна й не настільки зумовлена соціальним походженням, як у верствах і станах феодального суспільства, переважно

визначалися народженням, і лише надзвичайна обдарованість або талант могли змінити її. Соціальний статус був вирішальним для участі індивіда в політиці, і за винятком надзвичайних для насін обставин, коли від нього очікувалося, що діятиме він лише в якості націонала, безвідносно до своєї класової чи партійної належності, він ніколи безпосередньо не стикався із суспільними справами й не відчував прямої відповідальності за їх перебіг. Підвищення значення класу в суспільстві завжди супроводжувалося освітою і підготовкою певної кількості його представників до політики як професії, до платної (або, якщо вони мали змогу дозволити собі це, до безплатної) служби в уряді й представництва класу в парламенті. Те, що більшість народу планувалося поза будь-якою партією чи іншою політичною організацією, не цікавило нікого й жоден конкретний клас більше за інший. Інакше кажучи, належність до класу, до його обмежених групових обов'язків і традиційного ставлення до уряду перешкождала збільшенню чисельності громадян, які почувалися індивідуально й особисто відповідальними за управління країною. Такий аполітичний характер населення національних держав виникав лише тоді, коли класова система аналі й потягла за собою все плетиво з видимих і невидимих ниток, які пов'язували людей з політичним організмом.

Крах класової системи автоматично означав крах партійної системи, головним чином тому, що ці партії, як партії інтересів, були вже неспроможні репрезентувати класові інтереси. Продовження їхнього існування було певною мірою важливим для тих членів вишніх класів, які свідомішали неупереджене усьому відновити свій попередній соціальний статус і трималися разом не тому, що й далі мали спільні інтереси, а тому, що розраховували їх відновити. Як наслідок, партії ставали дедалі психологічнішими й ідеологічнішими у своїй пропаганді, дедалі апологістичнішими й ностальгістичнішими у своїх політичних підходах. До того ж вони втрачали, не усвідомлюючи цього, тих пасивних прихильників, які ніколи не цікавилися політикою, бо відчували, що немає партій, котрі пікаувалися б про їхні інтереси. Тому першою ознакою краху континентальної партійної системи було не дезертирство давніх членів партій, а небажність добирати членів із молодшого покоління і втрата можливого згоди та підтримки неорганізованих мас, які раптом відкинули свою апатію й потягнулися туди, де побачили можливість утілює заявити про свою нову жорстку опозиційність.

Падіння захисних стін між класами перетворило країну більшість поза неїма партіями на єдину величезну, неорганізовану, неструктуровану масу розлючених індивідів, які не мали нічого спільного, окрім невизначеного побоювання, що сподівання партійних діячів приречені, і тому найпланованіші, помітні та показні члени суспільства — бондури, і будь-які вишні власті не стільки зловмисні, скільки одиозно недоумкуваті й шахрайські. Для зародження цієї нової жахливої негативної солідарності не мало особливого

значення, що безробітний простий трудівник несподів статус quo і власті у формах, пропонованих соціал-демократичною партією, експропрійований дрібний власник — у формах центристської чи правої партії, а колишні члени середнього та вищого класів — у формі традиційної крайньої правої. Чисельність цієї маси цілковито невдоволених і відчайдушних людей різко зросла в Німеччині та Австрії після Першої світової війни, коли інфляція й безробіття посилили руйнівні наслідки воєнної поразки. Вони становили велику частку населення в усіх державах — наступницях Австро-Угорщини, і вони ж підтримували екстремістські рухи у Франції та Італії після Другої світової війни.

У цій атмосфері краху класового суспільства розвивалася психологія європейських мас. Той факт, що з монотонною і безліною одіоманітністю одинокі люди спіткали масу людей, не побавив їх зички міркувати про себе в категоріях особистої нещасті, а про світ як середовище виняткової несправедливості. Таке самозанурення у прикрої, хоча й постійно траплялося за умов особистої ізоляваності, не ставало чинником сління, попри тенденцію до шутювання індивідуальних відмінностей, бо не спиралося на якийсь спільний інтерес — економічний, соціальний чи політичний. Тому самозосередження супроводжувалося ризичним послабленням інстинкту самобереження. Самозречення в тому сенсі, що сам ти нічого не вартий, відсуття власної мірності вже стали не винятком індивідуального ідеалізму, а масовим явищем. Давній афоризм, що ібогім і гнобленим немає чого втрачати, окрім своїх кайданих, біляше не стосувалося людей маси, бо вони втрачали набагато більше за кайдани щисті, коли втрачали інтерес до власного добробуту: зникло джерело всіх занепокоєнь і турбот, що робили людське життя неспокойним і страдницьким. Порівняно із ним імматеріалізмом християнський чернець видається людинною, що поринула в мирські справи. Гімлер, який добре знав склад розуму тих, кого він організовував, мав на увазі не тільки своїх єсеєвців, а й широкі верстви, з котрих він їх набрав, коли стверджував, що вони цікавилися не «буденними проблемами», а тільки «ідеологічними питаннями, виклианими на цілі десятиліття й віки, так що людина... знає, що правое на велике закіння, яке постає лише раз на дві тисячі років»²⁹. Гітлерське масування индивідуів породило ментальність, яка подібно до Сеслі Рікса за сорок років до цього мислила континентами й відчувала століттями.

Видатні європейські вчені й державні діячі від початку XIX ст. провітали появу людини маси та прихід доби мас. Уся література з масової поведінки та психології мас доводила та популяризувала мудрість, так відому древнім, про подібність демократії та диктатури, правління юрби та тиранії. Вони підготували певні політично свідомі та наведвідомі кола західного освіченого світу до появи леміотів, до легковір'я, марновіретства та брутальності. І все ж таки, хоча всі ці пророчтва в певному сенсі справдилися, вони багато втратили на значущості

²⁹ Промова Генріха Гімлера «Організація та обов'язки СС і поліції» (дня: National-politischer Lehrgang der Wehrmacht vom 15–23. Januar 1937).

через такі несподівані й непередбачені явища, як цілковита відсутність особистої захищеності¹¹, цинічна чи змучена байдульність перед лицем смерті чи інших особистих катастроф, пристрасна прихильність до найабстрактніших понять як дорожчавству в житті й загальне презирство навіть до найочевидніших правил здорового глузду.

Усупереч передбачанням, маси не були результатом зростаючої рівності умов для всіх, поширення загальної освіти й неминучого зниження стандартів і популяризації змісту культури (Америка, класична країна рівних умов і загальної освіти з усіма її недоліками, мабуть, знає про сучасну психологію мас менше, ніж будь-яка інша країна світу). Неодолі з'ясувалося, що висококультурних людей особливо ваблять масові рухи, і що взагалі високо розвинутий індивідуалізм і автономність не попереджують, а насправді йшли заохочують саморозчинення в масі, якому сприяли масові рухи. Оскільки очевидний факт, що індивідуалізація й засвоєння культури не запобігають формуванню масовдних настанов, виникло таким несподіванням, його часто приписували збоченості чи нігілізму сучасної інтелігенції, гадано типовій інтелектуальній самотності, духу «ворожості до життя» й антигномії до здорової життєвості. І все-таки інтелектуали — багато в чому жертви наклепу — були лише найпоказовішим прикладом і найяскравішими речниками наблизити загального явища: Масовим рухам передували соціальна атомізація і крайня індивідуалізація, які набагато легше й швидше за соціальних і неіндивідуалістичних членів традиційних партій права вбювали цілковито неорганізованих людей, типових «неприданців», які з індивідуалістичних міркувань завжди відмовлялися визнавати суспільні зв'язки чи обов'язки.

Істина в тому, що маси вирости з уламків дуже атомізованого суспільства, конкурентна структура якого й супутня самотність індивіда стримувався лише належністю до класу. Головна риса людини маси — не брутальність та відсталість, а її похльованість та брак нормальних соціальних відносин. Прийшовши із класово розділеного суспільства національної держави, де трицифрові цементувалися націоналістичним почуттям, ці маси, спершу безпорадні в умовах свого нового досвіду, напочатку цілком природно тяжіли до особливо несамовитого націоналізму, якому ватажки мас поступилися з чисто демагогічних міркувань, усупереч власній інтуїції та цілям¹².

¹¹ Гюстав Лебон пише про особливу самовідданість мас (*Leben G. La psychologie des foules*. — 1895. — Chap. 2. § 5).

¹² Засвоєння нацистських партійників до того, як гору їм Гітлер, поділяли називали й «артістичні лінії». Цякий також випадок після парламентських виборів 1932 року: «Ретор Штрассер з болем відчував одіозну помилку, що перед виборами націонал-соціалісти в рейхотан мали б дати самісібі більшість із шестром. Тепер таку можливість втрачено — обидві партії становлять менше ніж половину парламенту... Але з комуністами націонал-соціалісти все ще мають більшість, — відомив Гітлер, — ніхто не може правити усупереч собі» (*Heiden K. Op. cit.* — P. 94, 495).

¹³ Пор.: *Hayak S. J. H. Op. cit.* Автор не розрізняє натовп і маси, вважаючи, що тоталітарні диктатори «вибачили з мас, а не із класів».

Ані плебінний націоналізм, ані бунтівний нігілізм не характерні або ідеологічно властиві масам настільки, наскільки вони були притаманні юрбі. Але найобдарованіші вожді мас за нашого часу все ще виростали з юрби, а не з мас²¹. У цьому відношенні біографія Гітлера читається як хрестоматійний приклад. Сталін же виїшов із конспіративного апарату більшовицької партії з його специфічною сумішшю знелюдених і революціонерів. На ранній стадії гтлерівська партія, що складалася майже виключно з меншостосованих, безталанних і авантюристів, справді вистала собою «соброяних циганив»²², що були тільки зворотним боком буржуазного суспільства, і яких німецька буржуазія зуміла успішно вивористати у власних цілях. Фактично ж нацисти обдурили буржуазію тією ж мірою, як і фракцію Рема—Шлейхера в рейхсвері, яка теж сподівалася, що Гітлер, використовуваний ними як провокатор, або штурмові загони, використовувані для мілітарнотської пропаганди й воєнізованого вишколу, діятимуть як їхні агенти й допоможуть установити військову диктатуру²³. І ті, й інші сиріймали нацистський рух із власного погляду, з позицій політичної філософії юрби²⁴, і недогледили незалежної, стихійної підтримки, яку надали новим вождям юрби маси, а також не врахували справжній талант цих вождів у створенні нових форм організації. Юрба як лідер цих мас більше не була вже ні агентом буржуазії, ні чинимось іншим, ніж масами.

²¹ Ця провідна теорія К. Гейдена, чий аналіз нацистського руху й дові суред найсуттєвіших «із уданим вімерним есаші постає тиний екає інтелектуалів, і вишперу його марширують найбільшіденші, ті, хто не має чого втретити, і черет не найбільшідні: оброяні цигани, для яких німа — ріана осеша, а громадянська німа — вітинизм» (*Heider K. Op. cit.* — P. 100).

²² Замка генерала рейхсверу Шлейхера та нацона штурмових загонів Рема передбачала підпорядкування усіх воєнізованих формувань військовій владі рейхсверу, що відразу дало б до підпорядкованій армії міліціону. Це, безумовно, неминуче призвело б до військовій диктатурі. У червні 1934 р. Гітлер змінив Рема та Шлейхера. Перші переговори розпочалися з цілковитого відомо Гітлера, який використовував ліжком Рема в рейхсвері, щоб обманути німецькі військові кола щодо своїх справжніх намірів. У квітні 1932 року Рем свідчив на вимому із судних процесів Гітлера, що військовий статус СА користується підпорядкованим розумінням рейхсверу (документальні свідчення про план Рема—Шлейхера см.: *Nazi conspiracy* — Vol. 5. — P. 456 ff., *Heiden K. Op. cit.* — P. 450.) Рем сам гордо повідомляв про свої переговори зі Шлейхером, які, за його словами, розпочалися 1931 року. Шлейхер обіцяв у разі підпорядкованого статусу кінці СА під командуванням офіцерів рейхсверу (*Die Memorien des Stabschefs Röhm*. — Saarbrücken, 1934. — S. 170). Воєнізований характер СА, що планав Рем за постійного опору Гітлера, дає висичемий свій розвиток навіть після ліквідації фракції Рема. На відміну від СС, члони СА завжди наголошували на тому, що вони є «представниками військовій поді Швейценіна», і віддали у Третійму Рейху «військову емпікатору на доос стиниас партії та верхахті» (*Handbuch der SA*. — H., 1933; Lutze V. *Die Sturmabteilungen // Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*. — № 7a).

²³ Автобіографія Рема є справжньою класичною шотю жанру літератури.

Те, що тоталітарні рухи залежали від простої безструктурності масового суспільства меншою мірою, ніж від особливих якостей атомізованих та індивідуалізованих мас, найлегше можна побачити, порівнюючи нацизм і більшовизм, які поставали у своїх країнах за дуже різних обставин. Щоб перетворити революційну диктатуру Леніна на цілковито тоталітарне правління, Сталіну спочатку треба було штучно створити таке атомізоване суспільство, яке для нацистів у Німеччині склалося історично.

Жовтнева революція напролюд легко перемогла в країні, де доситьчна й централізована бюрократія керувала неструктурованою масою населення, якому не надихали організованості ні залишки сільських феодалних порядків, ні слабенькі, повонароджені міські капіталістичні класи. Коли Ленін говорив, що ніде у світі не було б так легко завоювати владу й настільки важко утримати її, він мав на увазі не тільки слабкість російського робітничого класу, а й атмосферу загальної соціальної анархії, яка сприяла раптовим змінам. Не маючи інтуїції кожда мас (він не був оратором і мав пристрасть прилюдно визнавати й аналізувати власні помилки всупереч правилам навіть звичайної демагогії), Ленін хапався відразу за всі можливі види диференціацій: соціальну, національну, професійну, — щоб надати якоїсь структури населенню, і, схоже, був переконаний, що в такій стратифікації криється порятunek революції. Він узаконив анархічне експропріювання поміщиків селянськими масами й тим самим створив (уперше і, швидше ймовірно, востаннє в Росії) той звільнений селянський клас, який із часів Французької революції був найміцнішою опорою західних національних держав. Він спробував посилити робітничий клас, заохочуючи незалежні профспілки. Він терпів поразку слабких паростків середнього класу внаслідок політики непу після закінчення громадянської війни. Він запроваджував подальші відмінні риси, організовуючи, а іноді й вигадуючи якомога більше національностей, розвиваючи національну самосвідомість і розуміння історичних та культурних відмінностей навіть серед найвідсталіших племен у Радянському Союзі. Здається зрозумілим, що в цих суто практичних політичних справах Ленін дотримувався своєї великої інтуїції державного діяча, а не своїх марксистських переконань. В будь-якому разі, його політика свідчить, що він більше побоювався браку соціальної чи іншої структури, аніж можливого зростання відцентрових тенденцій поміж нововизволеними національностями або навіть зростання нової буржуазії з новоявлених середнього та селянського класів. Безперечно, що Ленін зазнав своєї найбільшої поразки, коли з вибухом громадянської війни верховна влада, яку він спершу планував зосередити в руках, рішуче перейшла до рук партійної бюрократії. Але навіть такий розвиток подій, трагічний для перебігу революції, не обов'язково він до тоталітаризму. Однопартійна диктатура додавала лише ще один клас до соціального розширарування країни, що вже розпочалося, — бюрократію, яка, за словами соціалістичних критиків революції, «володіла

державною, як приватною власністю (Маркс)⁷². У момент смерті Леніна широкі буди ще відкриті. Формування робітничого, селянського й середнього класів тоді ще обов'язково мало призвести до класової боротьби, характерної для селянського капіталізму. Сільське господарство ще можна було розвивати на колективній, кооперативній або приватній основі, а все народне господарство поки що зберігало свободу дотримуватися соціалістичного, державно-капіталістичного чи мішано-власницького типу господарювання. Жодна із цих альтернатив не зруйнувала б автоматично нову структуру країни.

Але всі ці нові класи й національності стали на шляху Стадіна, коли він розпочав готувати країну до тоталітарного правління. Щоб створити атомізовану й безструктурну масу, спочатку він мав знищити рештки влади рад, які, як головні органи народного представництва, ще відігравали певну роль і запобігали абсолютному правлінню партійної ієрархії. Тому він спершу підняв народні ради, змінюючи в них більшовицькі осередки, виключно з числа яких призначалися вищі функціонери до центральних комітетів⁷³. До 1930 року петали залишки власних громадських інституцій зникли й були замінені жорстко централізованою партійною бюрократією, чії русифікаторські нахили не дуже відрізнялися від устремлінь царського режиму, за винятком того, що нові бюрократи більше не боялися загальної письменності.

Потім більшовицький уряд розпочав ліквідацію класів, з ідеологічних і пропагандистських міркувань почавши з тих, що мали якусь власність, — нового середнього класу в містах і селянства. Через посидання чинників чл-селеності й власності селяни аж до тієї миті потенційно були наймогутнішим класом у Союзі, тому їх ліквідація була значно ретельнішою та жорстокішою, аніж будь-якої іншої групи населення, і здійснювалася за допомогою штучного

⁷² Добре відомо, що антивласницькі розмови між групами групували своє критичне розуміння СРСР на цьому Марксовому формулюванні й фактично так, і на переселі його. Періодичні «чищення» радянської бюрократії, майже рівнозначні ліквідації бюрократії як класу, ніколи не зажадали критичної бити в цій партійній і владній клас Радянського Союзу. Далі наведено ціліну Радянського, дану 1930 року в єдиному записі: «На наших очах сформувалася й формується великий клас керівників, що має свої внутрішні підрозділи і просте задоволення вперед наміченим кооптаціям і примам чи несправним приманкам... Екземптом, що «близько цей величезний клас, є також величезна форма приватної власності, яку має на державу вплив» (цит. за: *Воспоминания В. Ор. св.* — Р. 564). Це справді цілком точний аналіз розвитку в переластадінську дубу. Про розвиток власності між партією та радями, що він відрізнявся значення для перебігу Жовтневої революції, див. *Deutscher: I. The prophet armed: Trotsky 1879—1921, 1954.*

⁷³ 1927 року 90 відсотків сілських рад і 75 відсотків міських рад були безпартійними. Радянські низинкові напозорину складалися з членів партії і напозорину з безпартійних, такі як у ЦВК 75 відсотків депутатів були членами партії (див. *Dubh M. Bolshevism // Encyclopedia of the Social Sciences*.)

Як члени партії у радях, власності сільсько-інструкцій, вітри вони отримували від партійних членів партії, зруйнували радянську систему жорсткості, ліквідація описано у ц.: *Ameythor: A. A history of bolshevism.* — L., 1934. — Ch. 6.

голоду й депортації під приводом експропріації куркулів і колективізації. Ліквідація середнього та селянського класів відбувалася на початку 30-х років. Ті, хто не потрапив до мільйонів мертвих або мільйонів засланих на роботу, пришло, зрозуміли, «що тут хазайні», зрозуміли, що їхнє життя та життя їхніх близьких залежить не від їхніх співгромадян, а виключно від прихв. влади, проти яких вони захищалися наодинці, без жодної допомоги, хоч би до якої групи їм вважало належати. Точний момент, коли колективізація створила нове, згуртоване спільними інтересами селянство, яке завдяки своїй чисельності й ключовому становищу в господарстві країни знову стало потенційною загрозою тоталітарному правлінню, неможливо визначити ні за статистикою, ні з документальних джерел. Але для тих, хто вміє читати тоталітарні «джерельні матеріали», цей момент настав за два роки до смерті Сталіна, коли він запропонував розпустити колгоспи й перетворити їх на більш виробничі одиниці. Він не довів до здійснення цього плану. Цього разу жертв було б ще більше, а руйнівні наслідки для всієї економіки, можливо, були б ще катастрофічнішими, ніж ті, що відбулися першого селянського класу, але немає підстав сумніватися, що йому б це вдалося. Не знайдеться класу, який би не можна було стерти з лиця землі, залишивши достатню кількість його членів.

Наступний клас, який треба було ліквідувати як самостійну групу, становили робітники. Як клас вони були набагато слабші й загрожували набагато меншим опором, ніж селянство, оскільки стихійна експропріація ними фабрикантих і заводчиків під час революції, на відміну від селянської експропріації поміщиків, відрату була зведена нарівень урядом, що конфіскував фабрики у власність держави під тим приводом, що в будь-якому разі держава належить пролетаріату. Стахановська система, схвалена на початку 30-х рр., зруйнувала рештки солідарності та класової свідомості серед робітників, по-перше, розпалюванням несправедливої конкуренції, а по-друге, створенням тимчасової аристократії стахановців, соціальна дистанція якої від звичайного робітника, занадто, сприймалася гостріше, ніж відстань між робітниками та керівництвом. Цей процес завершився запровадженням 1938 року трудових книжок, які офіційно перетворили весь радянський робітничий клас на єдину-єдину примусово працюючих.

Вершиною цих заходів стала ліквідація тієї бюрократії, яка допомагала здійснювати попередні ліквідації. Сталіну знадобилося два роки (1936—1938), щоб позбутися всієї адміністративної та військової аристократії радянського суспільства. Майже всі установи, фабрики та заводи, економічні та культурні заклади, урядові, партійні та військові управління перейшли до нових рук, коли «було зметено майже половину адміністративного персоналу, партійного та безпартійного» й ліквідовано понад 50 відсотків усіх членів партії та «принаймні, не менш мільйонів»²⁹. Запровадження ж внутрішніх паспортів, у яких кожн

²⁹ Ці цифри записано у Вікторі Кравчинка: *I chose the freedom: The personal and political life of a Soviet official*. — N.Y., 1946. — P. 278, 303. Це, безсумнівно, дуже оптимістичне джерело. Але через те, що про радянську Росію ми маємо відомості не багато,

перейді з міста до міста мав бути зареєстрований і санкціонований, довершило знищення партійної бюрократії як самостійного класу. За своїм правовим статусом бюрократы, як і партійні функціонери, опинилися тепер на одному рівні з робітниками: відтепер вона теж стала частиною величезної множини російської примусової робочої сили, а її становить привілейований клас у радянському суспільстві — справою минулого. І оскільки ця велика чистка завершувалася ліквідацією інших керівників поліції (тих самих, які спершу її організовували загальну чистку), то навіть кадри ДПУ, які здійснювали терор, не могли надалі обманювати себе, що як група вони взагалі мають якусь латю, не кажучи вже про владу.

Жодне із цих соціальних жертвоприношень людських життів не виправдовувалося *raison d'état* у звичайному сенсі слова. Жодна із знищених верств суспільства не була ворожою щодо режиму і, певно, не стала б пороком у подальшому майбутньому. Активна організована опозиція перестала існувати до 1930 року, коли Сталін у промові на XVI з'їзді партії оголосив поза законом правий і лівий ухили всередині партії, проте навіть ці слабенькі опозиції навіряд чи були здатні створити собі базу в будь-якому з існуючих класів¹⁰. Уже диктаторський терор (який відрізняється від тоталітарного тим, що загрожує тільки справжнім суперникам, а не безвинним громадянам, які не мають політичних поглядів) був достатньо жорстоким, щоб придушити будь-яке політичне життя, відкрите чи потаємне, ще до смерті Леніна. Втручання ззовні, яке могло б підтримати одну з незадоволених груп населення, бовіше не складало небезпеки, коли до початку 1930 року радянський режим був визнаний більшістю урядів та уклад торговельні й інші міжнародні угоди з багатьма країнами (але сталінський уряд не виключав такої можливості щодо всього народу: сьогодні ми знаємо, що Гітлер, яким він був значимим завойовником, а не тоталітарним правителем-суперником, можливо, мав би надзвичайні можливості прихилити на свій бік принаймні народ України).

Якщо ліквідація класів і не мала політичного сенсу, вона, безперечно, була глибокою для радянської економіки. Наслідки штучно організованого голоду 1933 року довго відчувалися по всій країні. Запровадження з 1935 р. сталіновського руху з його доволі швидким прискоренням особистого виробництва і окрім епірих дикер, доводиться похиздатися на весь доступний масив нових оповідей, повідомлень і різноманітних оцінок. Усе, що можна зробити, — це згадати будь-яку інформацію, що свідчить про жахливу правдивість. Деякі історики, очевидно, вважають, що офіційний проголошений метод (тобто використання виключно матеріалу, що його надає російський уряд), але це не той випадок. Саме офіційний матеріал є нічим іншим, як пропагандою.

¹⁰ Довольно Сталін на XVI з'їзді атакує лівий ухил як «відтерканість» опору селянських і дрібнобуржуазних класів у лівій партії (див.: *Lashman*. — 1933. — Vol. 2. — С. 3). Проти такого обвинувачення опозиція виявилася цілком беззахисною, бо вона сам, а особливо Троцький, «завжди намагалася на боротьбою класів акривати боротьбу класів» (*Souvarine B.* Op. cit. — P. 440).

цілковитою зневагою до необхідності в системі промислового виробництва погодженої колективної праці валилося в «хаотичну незбалансованість» молоді індустрії¹¹. Ліквідація бюрократії, тобто класу фабричних керівників та інженерів, остаточно позбавила промислові підприємства того незвичного досвіду і знання технологій, яких встигла набути нова російська технічна інтелігенція.

Рівність умов для всіх підлашадних була однією з головних турбот деспотів і тиранів з давніх-давен і все ж таке зрівнювання недостатнє для тоталітарного правління, бо воно не зачіпає неспівзвучних суспільних зв'язків між підлашадними, зокрема сімейних зв'язків та загальних культурних інтересів. Якщо тоталітаризм сприймає свою кінцеву мету серйозно, він повинен дійти до того, що «рат і назавжди покіньчить із нейтральністю гри в шахи», тобто з автономним існуванням будь-якої діяльності. Любителі «шахів заради шахів», доречно порівнювані їхніми ліквідаторами з аматорами «мистецтва для мистецтва»¹² — це не до кінця атомізовані елементи в масовому суспільстві, повністю гетерогенна одноманітність якого є однією з найнеобхідніших умов для торжества тоталітаризму. З погляду тоталітарних правителів, товариство любителів «шахів заради шахів» лише до певної міри відрізняється і лише до певної міри менш небезпечне від класу фермерів, що існує заради фермерства. Гіммлер дуже влучно визначив члена СС як новий тип людини, яка за жодних обставин не займатиметься «справою заради неї самої»¹³.

Масова атомізація в радянському суспільстві була досягнута кінним застосуванням періодичних чисток, що неминінно передують справжнім ліквідаціям груп. Із метою дробити всі соціальні та родинні зв'язки, чистки здійснюють так, щоб погрожувані однаковою долею звинуваченому і всім, хто має з ним найвизначніші стосунки, від випадкових знайомих до найближчих друзів і родичів. Наслідок цього простого й витриманого засобу «вини та асоціацією» той, що, як тільки когось обвинувачено, її козирні друзі відразу перетворюються на її найлютіших ворогів: щоб урятувати власну шкуру, вони пропонують інформацію та поспішають із викриттями, постачаючи неіснуючі свідчення проти обвинуваченого. Напевне, це єдиний спосіб довести їхню власну благонадійність. Заднім числом вони кампаніюються довести, що їхнє козирне знайомство чи дружба з обвинуваченим були тільки приводом для стеження за ним з метою викриття його як сабо-

¹¹ Kravchenko F. Op. cit. — P. 187.

¹² Seawright R. Op. cit. — P. 373.

¹³ Гасло СС, сформульоване самим Гіммлером, починається словами: «Ніколи випадки, що існує заради себе самої» (нім.: *Alles G. der Die SS // Schriften der Hochschule für Politik* — 1939). Брешура, видана СС виключно для внутрішнього користування, рідко уявляє на «абсолютній необхідності усвідомити даремність усього, що є метою в собі» (нім.: *Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*. — S. 4. 1.; та графіку «Планк для службового користування в установах поліції»).

тажники, троцькіста, іноземного шпигуна чи фашиста. Якщо заслуги «вимірюються кількістю викритих нами найближчих друзів»²⁴, то зрозуміло, що елементарна обережність вимагає уникати, наскільки можливо, будь-яких дуже тісних і глибоко особистих контактів, — не задля того, щоб уберегтися від розкриття своїх потаємних думок, а щоб усунути в майже неминучому випадку майбутніх неприхильностей усіх осіб, які можуть мати не тільки звичайну дрібну горність від вашого засудження, але й нездоланну потребу занепасти вас лише тому, що бачать власне життя в небезпечі. Зрештою, саме завдяки розвитку цього засобу доостанку й до найфантастичніших крайностей більшовицьким правителям вдалося створити атомізоване й роз'єднане суспільство, подібного до якого ми ніколи не бачили раніше, і події та катастрофи якого самі по собі навряд чи траплялися б.

Тоталітарні рухи — це масові організації атомізованих, ізольованих індивідів. Порівняно з усіма іншими партіями та рухами їхня найхарактерніша човнилина риса — це вимога від своїх окремих членів тотальної, безумовної та незмінної відданості. Таку вимогу катажки тоталітарних рухів інсуюють навіть ще до захоплення влади. Вони, зазвичай, передусь тотальній організації країни під їхнім керівництвом і вишлює (із зазіхань тоталітарних ідеологів на те, що нова організація охопить у належний час увесь рід людський. Проте там, де тоталітарне прагнення не було підготовлене тоталітарним рухом (а на відміну від нацистської Німеччини, саме так було в Росії), рух має бути організований після цього, й умови для його розвитку треба створювати штучно, щоб тоталітарна відданість — психологічна основа для тотального панування — стала взагалі можливою. Такої відданості можна сподіватися лише від підлом ізольованої людської істоти, яка в разі відсутності будь-яких інших соціальних прихильностей — до сім'ї, друзів, колег зі служби чи навіть просто до знайомих — черпає почуття мішності свого місця у світі виключно зі своєї належності до руху, зі свого членства в партії.

Тотальна відданість можлива лише тоді, коли ідейна вірність позбавлена будь-якого конкретного змісту, з якого могли б природно постати зміни в уявленості. Тоталітарні рухи, кожний у свій спосіб, зробили все можливе, аби позбутися партійних програм із чітко визначеним конкретним змістом, що їх вони успадкували від ранішніх, нетоталітарних стадій розвитку. Хоч би якою радикальною була їхня фразеологія, кожна конкретна політична мета, яка не просто проголошує претензії на світове панування, кожна політична програма, що ставить завдання точніші, аніж «ідеологічні питання історичного значення», стає перешкодою тоталітаризму. Найвидатнішим досягненням Гітлера в організації нацистського руху, який він поступово створив із темної наводочі

²⁴ Це практика добре документована. В. Кривинський простежує її витoki прямо від Сталіна: *Krivinsky V. In Stalin's secret services*. — N.Y., 1939.

типово націоналістичної дрібної партії, було те, що він позбавив рух титара попередньої партійної програми, офіційно не змінюючи її не скасовуючи її, а просто відмовляючись говорити про неї чи обговорювати її положення, що дуже швидко застаріли через відносну скромність змісту та фразеології¹⁵. Завдання Сталіна в цьому аспекті, як і в інших, було набагато складнішим. Соціалістична програма більшовицької партії була набагато дошкульнішим титаром¹⁶, ніж 25 пунктів економіста-аматора чи швидконого політика¹⁷. Але Сталін, зрештою, після знищення фракцій у російській партії, демікс титого самого результату завдяки постійним титанам генеральної лінії Комуністичної партії та постійним передумаченням і нововживанням марксизму, що вихолостили із цього імення будь-який зміст, бо стало неможливим надати передбачити, який курс чи дію вони інспіруватиме. Той факт, що найдосконаліша освіченість у галузі марксизму-ленінізму жодною мірою не була дороговказом щодо політичної поведінки — що, навіпаки, можна було дотримуватися ліній партії лише за умови повторення врані проголошеного Сталіним учора ввечері — звичайно, призводив до такого самого стану умів, до такої самої «всередженої шкідливості», не порушуваної жодною спробою збагнути сенс власних дій, яку виражало дотепне гімлерівське гасло для есеїстів: «Моя честь зветься вірністю»¹⁸.

Відсутність або ігнорування партійної програми саме по собі не обов'язково є ознакою тоталітаризму. Першим у трактуванні програм і платформ як непотрібних кліптиків шаперу та сіроміних обиваюк, несумісних зі стилем і запалом руху, був Муссоліні з його фашистською філософією активізму та натхненністю самим історичним моментом¹⁹. Проста жадоба влади, покликання

¹⁵ Гітлер закликає у «*Mein Kampf*» (3. Aufg. — 1925–1937 — Bd. 1–2), що вранішати застарілу програму, ніж змінювати обговорення програми (Bd. 2 — Kap. 5). Невдоволені він проголошує публічно: «Як тільки ми переберемо владу — програми з'являться самі... На першому місці має бути неймовірна хвиля пропаганди. Це політична воля, яка й бачить дуже слабкої зв'язок з іншими завданнями моменту» (Heldan K. Op. cit. — P. 203).

¹⁶ Суварін (за пам'яті думку, помилково) вважає, ніякого вже Ленін злих навісних роль партійної програми: «Ніщо не може краще показати нерушальності більшовизму як учинення після Ленінових мовок. Кожний більшовик дозволяв собі відхилитися від «ліній» своєї фракції... бо він тоді об'єднувала спільності темпераменту й сили волі Леніна, а не слів» (Zimmern H. Op. cit. — P. 85).

¹⁷ Програма швидконого партії Генріха Федера з її відмінним 25 пунктами відіграла набагато більшу роль у літературі про рух, ніж у самому руху.

¹⁸ Дух цього гасла, сформульованого самим Гітлером, каже передати. Його німешний привіт: «*Meine Elite heisst Treue*» означає абсолютну відданість і пошору, ширі виходять за межі простої дисципліни або особистої вярості. У книжці «*Nazi conspiracy*», чий переклад швейцарські документи і німешньої літератури становлять незліченне джерело, проси, на жаль, вмоти відомі недовідкові якості, це гасло СС передано так: «*My blood signifies faithfulness*» (Vol. 5. — P. 346).

¹⁹ Муссоліні був, мабуть, першим партійним лідером, який спробував відкинути формальну програму й замінив її натхненним висловом і дією як такою. За ним стояло переконавання,

з презирством до «балакучої» словесної передані того, що саме вони здійснюють роботу із цією владою, характеризує всіх вождів юрби, але не дотягує до стандартів тоталітаризму. Справжній мета фашизму зводилася тільки до захоплення влади й установалення в країні безальтернативного правління фашистської «еліти». Тоталітаризм же ніколи не задовольняється правлінням за допомогою зовнішніх засобів, а саме держави та механізму насильства. Завдяки своїй незвичайній ідеології та ролі, призначеній їй у цьому апараті примусу, тоталітаризм винайшов засоби панування над людьми й залякування їх ізсередини. У цьому сенсі він випишує відстані між керівниками та керованими й досягає стану, з якого влада та воля до влади, як ми їх розуміємо, не відіграють жодної ролі, або в крайньому випадку — другорядну роль. По суті, тоталітарний вождь є не більше й не менше як функціонером мас, він ніяк особливий: він зовсім не є особою, якому познана жадання влади і втра, хоч би там що, пан'ятує своє тиранічне свавілля підлеглим. Як звичайного функціонера, його можна замінити в будь-який час, і він так само залежить від «воли» мас, що їх утілює, як маси залежать від нього. Без нього масам бракувало б зовнішнього репрезентування, і вони залишалися б аморфною ордою; вождь без мас — порожнє місце. Гітлер цілком усвідомлював цю взаємозалежність, виразив її одного разу у промові перед штурмовиками: «Усім, чим ви є, ви завдячуєте мені. Усім, чим я є, я є тільки завдяки вам»⁴⁰. Ми надно схильні применшувати значення таких заяв або неправильно розуміти їх у тому сенсі, що дійо тут визначено в термінах віддання й виконання наказів, як не надто часто траплялося в політичній традиції та історії Заходу⁴¹. Проте ця дія завжди передбачала хтось у ролі командувача, який мислить і виявляє волю, а потім пан'ятує свою думку й волю бездумний і безвольний групу — цереконаними, авторитетом чи насильством. Гітлер, однак, дотримувався думки, що навіть «мислення... [існує] тільки силою падання чи виконання наказів»⁴², тим самим навіть теоретично усуваючи відмінність між мисленням і дією, з одного боку, та між правителями і керованими — з другого.

Ані націонал-соціалізм, ані більшовизм ніколи не протоколювали нової форми правління і не стверджували, наві із захопленням влади та контролем над державним механізмом тільки мети досягнуто. Їхня ідея панування була чимось таким, чого ні держава, ні звичайний апарат насильства ніколи не можуть домогтися, а зможе тільки постійно підтримуваний рух, а саме — ні дієвиста одного моменту — революцій елемент насильства, який партійна програма лише гадьмує в Філософії італійського фашизму, навіть, краще виразно «антупальний» Декретом, який «миф» Сорелі. Див. також: Fascism / Encyclopaedia of the Social Sciences. Програму 1921 р. було укладено, воле рух існував уже два роки, і містила вона, ідеб'яшати, його націоналістичну філософію.

⁴⁰ *Bauer E. Die SA.* — II, 1938. Ditt. за: Nazi conspiracy. — Vol. 4. — P. 783.

⁴¹ Уперше в діалогі «Herrschaft» (165) Платона, де діє розпадається в поняття *archon* та *pruteln* — наказу розпочати дію та виконання цього наказу.

⁴² *Hitlers Tischgespräche.* — S. 198.

досягти сталого панування над кожним окремим індивідуумом у всіх до єдиного аспектах життя¹². Насильницьке захоплення влади — не мета, а лише засіб для досягнення мети; і захоплення влади в будь-якій даній країні — це лише сприятлива перехідна стадія, але ніколи не кінцевий рух. Практична мета руху — організувати якомога більше людей і підтримувати їх у русі. Політичної мети, що стала б кінцевою метою руху, просто не існує.

2. Тимчасовий союз між юрбою та елітою

Ще більше, ніж безумовна вірність членів тоталітарних рухів і народна підтримка тоталітарних режимів, притягує наш розум безперечна привабливість цих рухів для еліти суспільства, а не тільки для елементів черні в суспільстві. Було б справді нерозумним не рахуватися через аристократичні прихили або кабінетно-вчену півітє з жахливим переліком кількості видатних людей, яких залучає до своїх співчуваючих, попутників та зареєстрованих членів партії.

Ця привабливість для еліти дає такий самий важливий ключ до розуміння тоталітарних рухів (хоча навряд чи тоталітарних режимів), як і очевидніший зв'язок їх з юрбою. Вона вказує на особливу атмосферу, загальний імпульс, у якому тріщить тоталітаризм. Слід пам'ятати, що антизакон тоталітарних рухів і ті, хто їм співчуває, так би мовити, старші від нас, які вони організовують, ніж із погляду хронології масам не доводиться безжально очікувати, поки відсутність їхніх явних лідерів в розпалі розкладу класового суспільства, найвищим продуктом якого вони являть і є. Їх уже готові вжити (вдвоєм із юрбою, яка була ранішим побічним продуктом правління буржуазії) ті, хто з нашої волі залишив суспільство ще перед крахом класів. Навчені тоталітарні правителі й ватажки тоталітарних рухів ще несуть у собі характерні риси юрби, чия психологія і політична філософія досить добре відомі. Але що трапляється, якщо одного разу перемаже справжня людська юрба, як все ж не знаємо досі, хоча можна здогадуватися, що вона матиме більше спільного із дріб'язковим, обичайно коректністю Гімклера, ніж з істеричним фанатизмом Гітлера, або з тугою вієрґістю Мелотіши, ніж із чуттєво-мистецькою жорстокістю Сталіна.

У цьому плані становище в Європі після Другої світової війни суттєво не відрізняється від ситуації після Першої світової. Так само, як у 20-і рр. так зване фронтове покоління (тобто ті, хто виховувався в передвоєнні роки і ще добре пам'ятав цей час) створювало ідеології фашизму, більшовизму та нацизму й

¹² Mein Kampf. — Bd. 1. — Kap. 11. Див. також, наприклад: Schwarz D. Angriffe auf die nationalsozialistische Weltanschauung // Aus dem Schwarzen Korps. — 1936. — № 2, де автор відкидає як «оцидентний домір націонал-соціалізм», що воно й після праху до куди й далі творили про «боротьбу»: «Национал-социализм як идеология (Weltanschauung) не обличить нікого боротьбу... пока його основні цінності ще не сформувала спосіб життя мільйонів перемогі німців, і їх цінності дозволяється утверджувати нашім».

очолювало відповідні рухи, так і теперішній загальний політичний та інтелектуальний клімат повсюдного тоталітаризму визначається поколінням, яке добре знало час і життя, що передували нинішньому. Це особливо стосується Франції, де крах класової системи настав після Другої, а не після Першої світової війни. Натомість тоталітарних рухів так само, як людей юрби й авантюристів епохи імперіалізму, зближувала з їхніми інтелектуальними прихильниками та спільна риса, що всі вони перебували поза класовою та національною системою порядного європейського суспільства ще до її краху.

Цей крах, коли самовдоволеність позірної респектабельності поступилася анархічному відчаю, здивався чудовим шансом як для еліти, так і для юрби. Це було очевидним для нових вождів мас, які кар'єри відтворюють риси шляху попередніх атаджів юрби: невдачі у професійному та суспільному житті, збочення та нещастя в приватному. Той факт, що їхнє життя перед політичною кар'єрою було невдалим, який наївно використовують проти них респектабельніші лідери старих партій, виявився найсильнішим чинником їхньої принаближеності для мас. Вони сприймалися як доказ, що нові атажки особисто втілювали масову долю того часу, і що їхнє бажання пожертвувати всім заради руху, їхні запевнення у відданості тим, кого спіткала катастрофа, їхня рішучість ніколи не піддаватися спокусі повернутися до надійності нормального життя та їхнє презирство до благопристойності були шляхом щирими, а не просто підігрітими могутніми амбіціями.

Повоєнна еліта, до того ж, була не надто молодинно за те покоління, яке дозволило імперіалізму використати себе й зловжити собою заради блискучих кар'єр поза рамками респектабельності — шахристів, шпигунів, шуварів пригод в образі лицарів у сідлованих обладунках і драконоборців. Вона поділяла з Доуренсом Аравійським бажання «витратити синє Я» та нестерпну огиду до всіх існуючих норм, до будь-якої існуючої влади. Якби вона ще пам'ятала про «золотий вік безпеки», то пам'ятала й те, як ненавиділа його, і жоден щирим було її піднесення, коли вона дізналася про початок Першої світової війни. Не тільки Гітлер і не тільки нещадні палко дякували Богові, коли мобілізація 1914 року очистила Європу⁴⁴. Представникам еліти навіть не треба було картати себе за те, що вони стали легкою здобиччю шовіністичної пропаганди та брехливих роз'яснень щодо суто оборонного характеру війни. Еліта йшла на війну зі збуджуючим сподіванням, що всі їхні знання, вся культура та спосіб життя можуть потокути в її «сталевих бурях» (Ернст Юнгер). За старанно підібраними славами Томаса Манна, війна була «спокаринням» і «очищенням»; «поета надихала війна як така, а не перемога». Або за словами студента того часу: «Завжди має значення потовіти пожертвувати собою, а не мета, заради якої принесено жертву». Або за словами молодого робітника: «Не має значення, чи проживе людина на кілька років більше, чи ні. Хотілося б зробити щось

⁴⁴ Див. опис Гітлером його реакції на вибух Першої світової війни: *Mein Kampf*. — Bd. 1. — Kap. 5.

помітне за своє життя»⁵⁷. І задовго до того, як один з інтелектуальних симпатизів нашому англофобу: «Коли я чую слово «культура», то хапаюся за револьвер», — поети розголосили свою огиду до «мютного культури» й поетично заканкали «нас — варварів, скіфів, негрів, індійців — її розплати»⁵⁸.

Просто затарувати як вибухи нігілізму не люте невдоволення (від Ніцше і Сореля до Парето, від Рембо і Т. Е. Лоуренса до Юнгера, Брехта й Мішлє, від Бакуніна і Нечаєва до Олександра Блока) передвоєнним часом і наступними спробами відновити старе — означає недоцеліти, наскільки виправданою може бути така огида в суспільстві, цілковито проотоканомому ідеологічними поглядами та моральними стандартами буржуазії. Але правда й те, що «фронтівське покоління», на відміну від обраних ним духовних батьків, було цілковито охоплене бажанням побачити загибель усього світу «фальшивої безпеки, фальшивої культури та фальшивого життя. Це бажання було настільки великим, що перелерувало за динамічного силою й виразністю всі попередні спроби «переоцінки цінностей» на ґрунті здійсненої Ніцше, реорганізації політичного життя, як замічені у творах Сореля, впродовження людської інтенсивності за Бакуніном, або палкої любові до життя у чистісінько екзотичних пригодах, як це робив Рембо. Нешадне руйнування, хаос і руїна перебирали гідність найвищих цінностей»⁵⁹.

Щирість цих почуттів видно з того факту, що дуже небагатох із цього покоління вилікував від воєнного ентузіазму реальний досвід страху війни. Ті, що вижили в окопах, не стали пацифістами. Вони дорожили досвідом, який, як вони вважали, міг відокремити їх від неспависного оточення респектабельності. Вони чіплялися за свої спогади про чотирирічне життя в окопах, німе ті були об'єктивним критерієм для становлення нової еліти. Однак вони не спокусилися ідеалізацією минулого. Навпаки, ці прихильники війни першими визнали, що війна за доби машин, мабуть, не спроможна породити такі чесноти, як лицарство, безстрашність, честь і мужність⁶⁰, що вона не дає людині нічого, крім досвіду самого тільки руйнування разом із принизливим відчуттям себе лише малим гвинтиком у грандіозній машині винищення.

⁵⁷ Див. збірку матеріалів із «внутрішньої хроніки Першої світової війни» (*Inneres Deutschland* — New Haven, 1948 — P. 43, 45, 81). Велика цінність цієї збірки для характеристики німецької історичної атмосфери робить відсутність політичних досліджень для Франції. Англії та Італії ще прикріпили.

⁵⁸ *Ibid.* — P. 20—21.

⁵⁹ Це розпочиналося з почуття цілковитого відчуження від нормального життя. Цісар же, наприклад, Рудольф Бісмарк: «Нас ледяні більшою мірою слід здрозовувати до померлих, до відлучених, — бо велич подій відлучує й відділяє нас, — а не до китанців, поверхневих мовчливців» (*Ibid.* — P. 160). Цікаву ремінісценцію настроїв еліти фронтівського покоління можна ще знайти в символічному описі того, як він, зрештою, натрапив на свою «форму добору» для реорганізації СС: «...найсуворішу процедуру вибору здійснюють війна, боротьба за життя. У цій процедурі німа крім жаху і досвідчених... Війна, однак, не винятковий обставини, і треба знайти якийсь спосіб здійснювати добір за мирного часу» (Op. cit.).

⁶⁰ Див. напр.: Jünger E. The storm of steel. — L., 1929.

Це покоління пам'ятало війну як велику предлядо до розпаду класів та їхнього перетворення на маси. Війна з її постійним убицим ескапізмом стали символом смерті, «великим зривом»⁶⁹ і тому справжньою матір'ю нового світового порядку. Пристрасть до рівності й справедливості, жадання подолати вузькі та безглузді класові межі, відкинути дурні привілеї та заборони, здавалося, знайшли у війні вихід із кола старого побажливого ставлення до пригноблених і позбавлених спадку. У часи зростаючих злиднів та безпорадності окремої людини, очевидно, так само важко протистояти жаю, коли він переростає у всепоглинаючу пристрасть, як і не обурюватися самою її безмежністю, що, здається, вбиває людську гідність невинше, ніж самі злидні.

На початку своєї кар'єри, коли відношення європейського *status quo* було ще найсерйознішою загрозою амбіціям черн⁷⁰, Гітлер звертався майже виключно до цих почуттів фронтового покоління. Своєрідне самозречення масової людини виявлялося тут як потяг до анонімності, прагнення існувати як номер та функціонувати лише як гвинтик, коротше кажучи, як жадання будищого перетворення, що стерло б попередні фальшиві самоотождествлення з конкретними ролями чи наперед визначеними функціями в суспільстві. Війну переживали як «наймогутніше з усіх масових дій», котре згладжувало індивідуальні відмінності, так що навіть страждання, які традиційно виокремлювали індивідів через унікальну неповторність долі, тепер можна було тлумачити як «зваряддя історичного прогресу»⁷¹. Національні відмінності теж не обмежували ті маси, у які прагнули зануритися повсюдна сліта. Хоч як парадоксальна, Перша світова війна майже пригасила справжні національні почуття в Європі, де в міжвоєнний період було набагато важливіше належати до «коконного покоління», байдуже на чьому боці, аніж бути німцем чи французом⁷². Нацисти всю свою пропаганду будували на цьому непевному товаришуванні, цій «спільності долі», і привадили на свій бік багато ветеранських організацій в усіх європейських країнах, довівши тим самим, наскільки безмістовними стали національні гасла навіть у лавах так званих правих, які використовували їх заради підтексту насильництва, а не заради особливого національного змисту.

⁶⁹ Haffkesbrink H. Op. cit. — P. 158.

⁷⁰ К. Гейден (*Heiden K.* Op. cit.) показує, як послідовно Гітлер робив ставку на катастрофу на початку руху, як він побоювався можливої відбудови Німеччини: «До шести разів [під час Рурського бунту] різномовними він повторював слова Густавовича, що Німеччина гине. «Наша справа — забезпечити успіх нашому руху!» (S. 167) — успіх, який на той момент залежав від краху берлінки в Рурі».

⁷¹ Haffkesbrink H. Op. cit. — P. 156—157.

⁷² Це почуття було дуже поширеним уже під час війни. Іоанн Рудольф Біндінг писав: «[Цю війну] не можна порівнювати з катастрофою, бо там один індивід протиставляє свою долю волі іншого. Але в цій війні обидва суверенітети лежать на землі й тільки війна має свою волю» (Ibid. — P. 67).

Жоден елемент у цьому загальному інтелектуальному кліматі повоснінці Європи не був аж надто новим. Ще Бакунін зізнавався: «Я не хочу бути Я, я хочу бути Ми»¹³, а Нечаєв сповідував етичність «приреченої людини», яка не має «ні особистих інтересів, ні справ, ні почуттів, ні прихильностей, ні власності, ні навіть власного імені»¹⁴. Антигуманістичним, антиліберальним, антиіндивідуалістичним і антикультуризм інстинктам фронтового покоління, їхньому блискучому й дотепному звеличенню насильства, мін, жорстокості передували безграбні й нищимовагі «наукові» докази імперіалістичної сліти, начебто боротьба всіх проти всіх є закон всесвіту, що експансія — це, насамперед, психологічна необхідність, а потім уже політичний тасіб, і що поведінка людини має визначатися цими загальними законами¹⁵. Новим у творах фронтового покоління був їхній високий літературний рівень і справжня глибина пристрасті. Повоснінці письменники більше не потребували наукових доведень, генетики і майже (або зовсім) не користувалися зібраними творами Гобіно чи Густона Стюарта Чемберлена, які вже належали до культури філістерів. Вони читали не Дарвіна, а маркіза де Сад¹⁶. Якщо вони взагалі вірили в загальні закони, то, безперечно, не дуже поспішали підкорятися їм. Вони сприймали насильство, мін, жорстокість як найвищі здібності людей, які остаточно втратили своє місце у всесвіті й були надто гордими, щоб прагнути теорії владі, здатної безпечно повернути їх назад і воз'єднати зі світом. Незалежно від теорії чи змісту, вони вдовольнялися сліпою прихильністю до всього, що забороняло порядне суспільство, і ігнорували жорстокість як глибоку неспоту, тому що вона суперечила гуманістичному й ліберальному лицемірству суспільства.

Якщо порівняти це покоління з ідеологами ХІХ століття, з чийми теоріями воно, як інші здається, має так багато спільного, то головною його відмінністю

¹³ Бакунін у вісті від 7 лютого 1870 р. (*Normal M. Apostles of revolution*. — Boston, 1939. — Р. 180).

¹⁴ «Катехизис революционера» написаний або самим Бакуніним, або його учнем Нечаєвим. Про питання авторства і переклад тексту див.: *Normal M. Op. cit.* — Р. 227 й. Принаймні, «система цілковитого знеси до будь-яких тенет простої пристоїності й неспішності» у ставленні революционера до інших людських істот... увійшла в історію російського революційного руху під ім'ям «пачаєвщини» (*Ibid.* — Р. 224).

¹⁵ Поміж цих політичних теоретиків імперіалізму відзначається Е. Селієр, *Seillière E. Mysticisme et domination. Essais de critique impériale*. — 1913. Див. також: *Speletama C. We imperialists: Notes on Ernest Seillière's philosophy of imperialism*. — N.Y., 1931; *Monod G. // La Revue Historique*. — 1912. — Jan.; *Estève L. Une nouvelle psychologie de l'imperialisme*. Ernest Seillière. — 1913.

¹⁶ У Франції і 1970 р. маркіз де Сад став одним із улюблених авторів літературного авангару. Жан Бутен у споми «Ветуні» до цього видання розмає де Сад «Les infortunes de la vertu» (Р., 1946) зауважує: «Коли я бачу сьогодні, як багато письменників свідомо намагаються відкинути інстинкти і літературну гру заради невинного (un événement indicible)... із пристрастю шукати віднесеного в ганебному, жалючого у глибокому... і злигую себе... чи не повернулася наша сучасна література, у тих її аспектах, які здаються нам найважливішими (або, в будь-якому разі, найагресивнішими), піакоинто до минулого. (чи не був саме де Сад тим, хто не вининим)». Див. також: *Battaille G. Le secret de Sade // La Critique*. — T. 3. — 1947. — 15—16, 17.

буде глибша щирість і пристрась. Його престалинки глибше за всіх апостолів доброї волі та братерства переймали злиденність, глибше цікавили утруднення й більшае вражало лицемірство. І вони не мали жде змоги тікати до екзотичних країн, не мали змоги вивати із себе дрижозборців серед дивних і непересічних людей. Не було виходу з буденної рутини злидня, смирення, розчарування та гіркої образи, прикрасеної несклокультурною освіченою бастаканниці, і не було нічого схожого на значаї каткових земель, де можна було б урятуватися від зростаючої огиди, невинно навійованої шизмичним послидним.

Ця нездатність утексти в широкий світ, ці почуття злидини, зноу й зноу спійманої тенетами суспільства, що до такої міри відргнється від умов, які сформували імперіалістичний характер, — до старого прагнення анонімності й пошуку самозабуття додали постійного напруження та жадоу насильства. Не маючи можливості радикально змінити роль і характер, на зразок самоототожнювання з працьким національним рухом або з ритуалами індійського села, добровільне занурення в надлюдську стихію руйнування здавалося порятунком від автоматичного ототожнювання з наперед визначеними функціями в суспільстві та їхньою цілковитою бінальністю й водичас силою, що допомагає зруйнувати саме функціонування. Ці люди відчули потіт до ширшого активізму тоталітарних рухів, до їхнього дивовижного й диче позірно суперечливого обстоювання водичас примату широй дії і непереможної сили широй необхідності. Ця суміш точно відповідала воєнному досвіду «фронтового покоління», досвіду безперервної діяльності в рамках всеперевірюючої фатальності.

Крім того, здавалося, що активізм дає нові відповіді на давні запитокосня: «Хто я?», що завжди зникається в часи кризи з подвійною напоселізністю. Якщо суспільство ствердакувало: «Ви є тим, ким уявляєтесь», повосенний активізм відповідав: «Ви є тим, що ви зробили» — наприклад, зодиною, яка неріною перегнула Атлантику на атакі, як у Брехтовому «Польоті Ліндберга», — відповідь, яку після Другої світової війни повторило й диче змінило Сартрове: «Ви — це ваше життя» («Huis Clos»). Невинна позва таких відповідей повосенється не стільки їхньою придатністю як пових визначень особистості (ідентичності, спільні їхньою корисністю для можливої втечі від соціальної ідентифікації, від численних непереможливих ролей і функцій, що їх нав'язує суспільство. Річ полягала в тому, щоб уошити щось героїною або злоинне, непередбачуване й не визначене німось шим.

Виразний активізм тоталітарних рухів і те, що вони надавали перенагу тероризму перед усіма іншими формами політичної діяльності, однаково приваблювали інтелектуальну еліту й натови саме тому, що цей тероризм дуже відрізнявся від тероризму попередніх революційних товариств. Він не був більше справою розрахованої політики, яка вбичала в терористичних актах «лиший заєб» усунути певних видатних осіб, котрі через свою політику чи службове становище стали символом придушення. Найпривабливішим

виявилася те, що тероризм став свого роду філософією для вираження відчаю, образи та сліпої ненависті, свого роду політичним експресіонізмом, який використовував для самовияву бомби, захоплено милувався розпалом, якого пабували гучні сирани, і був цілком готовий заплатити життям, аби примусити нормальні верстви суспільства визнати власне існування. Це був той самий дух і та сама гра, які примусили Гейббельса заловити до майбутньої поразки нацистської Німеччини з очевидним захопленням заявити, що нацисти у разі поразки зможуть тікати за собою дверима так, щоб їх не забули повія.

І все ж саме тут можна знайти (якщо він узагалі існує) надійний критерій для розрізнення еліти й натовпу в передтоталітарній атмосфері. Юрбі вортіло — і Гейббельс висловив це дуже точно — увійти в історію навіть ціною руйнування. Щире переміщення Гейббельса пібито «найбільше цнота, яке може відчувати сьогодні наш сучасник» — це бути генієм або служити йому²⁷, було типовим для юрби, але не для мас і не для прихильної еліти. Остання, навпаки, сприймала анонімність усерйоз аж до серйозного заперечення існування генія: усі теорії мистецтва 20-х рр. відчайдушно намагалися довести, що довершеність — продукт уміння, майстерності, логіки й реалізації потенційних можливостей матеріалу²⁸. Натомість, а не еліта, був занарований «применливою могутністю слави» (Стефан Цвейг) і захоплено вітав ідолопоклонство перед генієм у пізнобуржуазному світі. У цьому юрба ХХ ст. вірно наслідувала коїрені попередніх «вискочних», які також відкидали для себе, що буржуазне суспільство скоріше відзначить браму чарам «ненормального», генія, гомосексуаліста чи сврея, ніж простим заслугам. Презирство еліти до «генія» та її жадання анонімності були ще й свідченням духу, якого не спромогли були збавити ні маси, ні натовп, та який, говорючи словами Робесп'єра, намагався утвердити велич людини на тлі нічезності великого.

Попри цю відмінність між елітою та юрбою, немає сумніву, що еліта була задоволена шоризу, коли «одно» примушувало реєкстабельне товариство сприймати себе як рівного собі. Представники еліти зовсім не відмовлялися заплатити ціною руйнування цивілізації за задоволення побачити, як ті, кого в минулому несправедливо виключено з неї, садоміть прокладають собі шлях до повернення. Їх не дуже обурювали жадливі фальсифікації історіографії, якими грішили всі тоталітарні режими, і які досить чітко заявили про себе в тоталітарній пропаганді. Вони переконані себе, що традиційна історіографія в будь-якому разі була підробкою, оскільки виключала з пам'яті злочинства зведених і пригноблених. А тих, кого відоклада їхній власний час, значайно забували й історія, і не патроматження несправедливостей турбувало всіх чужиних і совісних, поки не вичерпалася віра в грядуще, де остинні будуть першими. Несправедливості в минулому, як і тепер, стали нестерпними, коли більше не залишилося надії, що

²⁷ Goebbels's *Op. cit.* — P. 139.

²⁸ У цьому плані показові теорії мистецтва «файтуну», Дік, також вітіатен Бертольда Брехта про театр (*Gesammelte Werke*, — L., 1938).

справедливість зрештою переможе. Велична спроба Маркса переписати світову історію з позицій класової боротьби захопила навіть тих, хто не вірив у правильність його тези, саме його вихідним прагненням відшукати спосіб повернути до пам'яті нащадків долі випущених з офіційної історії.

Тимчасовий союз між елітою та зорбою переважно й ґрунтувався на тому широкому захопленні, з яким перша споглядала, як друга трощить респектабельність. Це відбувалося, коли німецькі сталеві барони були змушені мати справу з Гітлером, художником-аматором і самозваним колишнім відвінценцем, і приймати його в товаристві, а також коли тоталітарні рухи влаштовували грубі й вульгарні фальсифікації в усіх галузях інтелектуального життя, відносно збираючи всі приховані, нещановані складники європейської історії в одну цілісну картину. Із цього погляду досить вітально, що і білзацизм, і нацизм заходилися навіть знищувати ті докерида власних ідеологій, котрі вже встигли завоювати певне визнання в академічних чи інших офіційних колах. Переписування історії надихали не діалектичний матеріалізм Маркса, а змова тріохсот сімейств, не шукана вічність Гобіно й Чемберлена, а «Протоколи сіонських мудреців», не очевидний вплив католицької церкви та ролі англійерікалізму в романських країнах, а скандальна література про слугів і франкмасонів. Метою найрізноманітніших і мисливих побудов завжди було виставити офіційну історію на посміховисько, вказати сферу таємних впливів, для яких відомі, простежувана та відома історична дійсність виводилася лише зовнішнім фасадом, спеціально спорудженим, щоб лурити людей.

До цього гилування інтелектуальною елітою офіційної історіографії, до її переконання, що історія, яка в усіх випадках є фальсифікацією, може прийти і за арену для навчання, слід додати ще і жахливу, деморалізуючу спокусу можливості того, що колосальна брехня та потворні підробки можуть надалі стати безперечними фактами, що людина може мати змогу довіряно змінювати своє власне минуле, і що відмінність між істиною та брехнею може втратити свою об'єктивність й перетворитися просто на іграшку влади та спритності, тиску й нескінченного повторення. Захоплення викликала не майстерність Стадіна та Гітлера в мистецтві брехні, а сам факт, що вони спромоглися із прагматичною величчю згуртувати маси на підтримку своєї брехні. Звичайні підробки з шизиду науки ніякби діставали санкцію самої історії, коли за ними поставала уся ірокуюча реальність рухів і саме в них черпала необхідне підхлення для утвердження.

Привабливість тоталітарних рухів для еліти сірїзь і завжди, вони вони не пераховили владу, збентежує, тому що сторонній особі чи просто спостерігачеві більше впадають в око вочевидь вульгарні та довізані позитивні доктрини тоталітаризму, аніж загальний настрій, яким пронесена передтоталітарна атмосфера. Ці доктрини так розбігаються із загальноприйнятими інтелектуальними, культурними та моральними нормами, що й справді можна подумати, ніби тільки природжена засаднича вада в характері інтелектуалів, «ла

l'union des cleres» (Ж. Бенда), або розбещена самоненависть духу пояснюють захоплення, з яким еліта сприймала «ідеї» юрби. Речники гуманізму та лібералізму у своєму гіркому розчаруванні та через незнання загального досвіду часу, як правило, не помічали, що в атмосфері, з якої випарувалися всі традиційні цінності й судження (після того, як ідеології XIX ст. посприєстрували одна одну й виснажили свою життєвість), у певному розумінні стало легше сприймати хочовидь безглузді тези, аніж старі істини, які стали вважатися благочестивими банальностями, і легше саме тому, що ні від кого не сподівалися сприйняти цих нісенітниць усерйоз. Вульгарність з її цинічним запереченням шклованих норм і загальноприйнятих теорій відверто припускала можливість пайгіршого та зневагу до всіх претензій, що легко плутали з відвагою і новим стилем життя. У зростаючому перекажанні позицій і переконань юрби (котрі фактично були позиціями та переконаннями буржуазії, очищеними від лицемірства) ті, хто традиційно ненавидів буржуазію й добровільно залишав добropорядне суспільство, абияки лише відсутність лицемірства та добropристойності, а не сам зміст¹⁰.

Оскільки буржуазія претендувала на роль хранителя західних традицій і, відночас, компрометувала мораль, приладно виставляючи напоказ чесноти, яких вона не тільки не мала в приватному й діловому житті, але якими насправді нехтувала, то багатьом здавалося революційним допускати жорстокість, зневагу до людських цінностей і загальну аморальність, тому що це, принаймні, руйнувало дволикість, на якій, здавалося, трималося існуюче суспільство. Як же спокусило хисуватися крайньою повелінкою в лицемірній напівтемряві подвійних моральних стандартів, носити публічно маску жорстокості, коли кожний насправді не зважає на інших і прикладається великодушним, хисуватися порочністю у світі не пороку, а всього-на-всього нищості! Інтелектуальна еліта 20-х, що змало знала про ранні зв'язки між юрбою і буржуазією, була впевнена, що стару гру *épater le bourgeois*¹¹ можна вдосконалити, якщо шокувати суспільство іронічним перебільшенням його власного поведіння.

У той час ніхто не передбачав, що справжньою жертвою цієї іронії зрештою стане сама еліта, а не буржуазія. Аланкард не знав, що доміється насправді у відчиненні двері, що шкловитий успіх викривить його претензію на роль революційної меншості й доведе, що він синкувався виразити новий масоний дух чи дух часу. Щодо цього особливе значення має сприйняття в передаті-

¹⁰ Зрадливості коєрків (Фр.). — *Прим. пер.*

¹¹ Подвійні шпигли після Реми типовий для полутів шпигл всього молодого покоління, а не тільки еліти: «Правильно Лицемірство і Фарисейство. Це найпоширеніші риси суспільства сьогодні... Немає нічого брехливішого, ніж так звані моральні засади суспільства». Ці людини «не знаходять свято щляхи в філістерському світі буржуазної подвійної моралі і бідують не знаючи, як відрізати істину від оманки» (*Röhm E. Die Geschichte eines Hochverräters*. — 1933. — S. 267, 269). Гомосексуалізм у цих молах також був, привабливий опозиції, виконані таким протесту проти суспільства.

¹² Вразити буржуа (Фр.). — *Прим. пер.*

леріській Німеччині «Тригрошової опери» Брехта. П'єса зображувала бандитів як респектабельних ділків, а респектабельних ділків як бандитів. Ця іронія легко отрималася, коли поважений ділок у залі сприймав виставу як глибоке протизначення в засади існування, а юрба вітала її як художнє схвалення бандитизму. Лейтмотив п'єси «*Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral*!»¹ абсолютно всі зустрічали шквальними оплесками, хоча й з різних причин. Юрба аплодувала тому, що сприймала ці слова буквально; буржуазія — тому, що так довго дурила себе власним лицемірством, що встигла втомитися від напруги і знайшла глибоку мудрість у висловленій банальності, якщо жила, еліта — тому, що абачає в зриванні покривля лицемірства чудову розвагу. Вилля п'єси був цілкоміто протилежний тому, кого хотів Брехт. Буржуазно вже неможливо було шокувати. Вола вітала оприлюднення своєї прихованої філософії; популярність якої доводила, що буржуа завжди мали рацію; так що єдиним політичним результатом брехтівської «революції» було змочення всіх і кожного скинути об'єктивну маску лицемірства й відкрито прийняти норми юрби.

У Франції подібну людянішу реакцію викликав майже через десять років твір Селіна «Дрібнишка для погрому», в якому він запропонував вирвати усіх євреїв. Андре Жид привселюдно висловлював своє захоплення книгою на сторінках «*Nouvelle Revue Française*», звичайно, не тому, що насправді хотів винищити французьких євреїв, а тому, що радив грубому вигнанню такого бажання й чудовому контрасту між прямою Селіна і лицемірною ввічливістю, котра огортала єврейське питання в усіх респектабельних колах. Яким нестримним серед еліти було прагнення зривати лицемірні маски, бачимо з того факту, що подібний загал не охолодів до навіть цілком реальне переслідування євреїв Гітлером, яке в часи писань Селіна провадилося вже на повну силу. І все-таки в цій реакції набагато більше відразу до філософізму лібералів, ніж ненависті до євреїв. Подібний склад розуму пояснює частий уваги факт, що широко публіковані думки Гітлера і Сталіна про мистецтво та їхні тогочасні сучасників так і не змогли нікому витрипати привабливість тоталітарних рухів для митців-авангардистів. Це демонструє брак в еліті почуття реальності разом із перекрученням самозречення, які надзвичайно схожі на вигаданий світ і відсутність своєкорисливості в мас. Тут приховувалася чудова можливість для тоталітарних рухів і причини можливості тимчасового союзу між інтелектуальною елітою і юрбою: їхні проблеми на якомусь елементарному й недиференційованому рівні стали однаковими і проливали проблеми й уможестити мас.

Із привабливістю, яку в еліті збуджували відсутність лицемірства в юрби й самовіддана «бескорисливість» мас, була тісно пов'язана однаково незборима сповуса позірної претензії тоталітарних рухів на стирання межі між приватним і громадським життям і відновлення містично-іраціональної цілісності людини.

¹ Спершу їжа, потім мораль (Нім.). — (Зрим. пер.)

Відтоді, як Бальзак оголосив приватне життя найважливішим постатей французького суспільства, а постановка «Стопни суспільства» Ібсена завоювала європейський театр, тема подвійної моралі була однією з головних тем трагедій, комедій і романів. Подвійна мораль буржуазії стала ознакою того *esprit de siècle*⁷, який завжди бундуючий і ніколи не ширший. Цей поділ між приватним і суспільним чи громадським життям не мав нічого спільного з виправданим поділом між особистою і громадською сферами, а був, радше, психологічним відображенням боротьби між *bourgeois* і *citoyen* у XIX ст., між людиною, що опіювала і використовувала всі соціальні інститути за інтересом своїх особистих інтересів, і відповідальним громадянином, який пореймається суспільними справами як такими, що стосуються всіх. Із огляду на це ліберальна політична філософія, відповідно до якої проста сума окремих, індивідуальних інтересів складається в диво загального добра, здавалася тільки раціональним виправданням тієї безтурботності, з якою в реальному житті придушувалися приватні інтереси безвідносно до загального блага.

Проти класового духу континентальних партій, які завжди визнавали, що представляють певні інтереси, і проти «опортунізму», що випливав з їхнього уявлення про самих себе як всього-на-всього чисток шлового, тоталітарні рухи випустили свою «перенату» в разі поєдн. *Weltanschauung*, завдяки якому вони зуміли опанувати людською загальністю⁸. У цьому домаганні тотальності атакажи рухів, як люди юрби, двоюмо сформулювали і лише перевернули власне буржуазну політичну філософію. Клас буржуазії, торуючи собі шлях за умов соціального тиску й нерідко економічного здриниства політичних інституцій, завжди вірив, що виднім органи суспільної влади спрямовуються своїми власними таємними, неусуспільними інтересами і впливами. У цьому сенсі буржуазна політична філософія завжди була «тоталітарною», завжди припускала тождество політики, економіки й суспільства, за якого політичні інститути відіграють лише роль фасаду для приватних інтересів. Подвійний стандарт буржуазії, розрізнення нею суспільного і приватного життя були поступкою національній державі, що відчайдушно намагалася зберегти розмежування цих двох сфер.

Елиту ж захоплював сам радикалізм. Сповнені надії пророкування Маркса, що держава відміре й виникне безкласове суспільство, більше не здавалися ні радикальними, ні досить масінськими. Якщо Бердяєв має рацію, зазначаючи, що «російські революціонери... завжди були тоталітарні», то привабливість, з якою радянська Росія майже ознавово впливала на нацистських і комуністичних інтелектуальних попутників, відносилася саме в тому, що в Росії «революція була... релігією і філософією, а не тільки боротьбою, пов'язаною її соціальною і

⁷ Дух сепітності (Фр.) — (Прим. пер.).

⁸ Роль *Weltanschauung* у формуванні нацистського руху багато разів наголошував сам Гітлер. Щодо відзначити, що в «Мен Камер» він пише, що «протумі необхідність історії партії на *Weltanschauung* і переклад марксистських партій (Bd 2. — Карт. 1. *Weltanschauung und Partei*)».

політичною стороною життя»⁹¹. Істина в тому, що перетворення класів на маси і падіння престижу й авторитету політичних інституцій принесли в західноєвропейські країни умови, подібні до тих, що переважали в Росії, тому не випадково, що їхні революціонери почали переймати типово російський революційний фанатизм, який, по суті, жадав не зміни соціальних і політичних умов, а радикального руйнування всіх існуючих переконань, цінностей та інституцій. Юрба просто скористалася з можливостей цього нового настрою й реалізувала короткотерміновий адлянк революціонерів і злочинців, що теж був присутній у багатьох революційних сектах царської Росії, але прикметно відсутній на європейській арені.

Тривожний союз між юрбою і елітою, як і дивний збіг їхніх сподівань, походять із того, що ці верстви мали бути периними усунуті зі структури національної держави і рамок класового суспільства. Люди юрби й еліти так легко, хоча й тимчасово, знаходили одне одного, тому що ті, й інші відчували: вони виразники волі часу, що за ними услід ідуть нескінченні маси, й рано чи пізно більшість європейських народів будуть готові, як їм гадалося, на чолі з ними здійснювати свою революцію.

Виявилось, що ті й ті — помилилися. Юрба, дні буржуазного класу, сподівалася, що безворадні маси допоможуть її представникам прорватися до влади, підтримають спроби прощорвати свої приватні інтереси, що вона зуміє попросту поєднати місце старих верств буржуазного суспільства і ієлїти в нього запоязятивий дух соціального дна. Але тоталітаризм при владі незабаром заснов, що дух запоязятивості не обмежувався тими верствами населення, з яких складалася юрба, і що в будь-якому разі його можна було переділати відносно швидко. Дяк безжалюїий машини панування й знищення маси організованих філістерів постачали набагато кращий матеріал і були здатні навіть на більш злочини, ніж так звані професійні злочинці, аби ці злочини були краще підготовлені й справляли враження бузденної роботи.

Тоже не випадково, що поодинокі протести проти нацистських масових злодійств щодо євреїв і східноєвропейських народів виходили не від військових чи іншої частини організованих мас реєспєтабельних обивателів, а від тих давніх подалітників Гітлера, які були типовими представниками юрби⁹². І Гімmlер, цїймогутїнша лїдїнша в Німєччинї після 1936 р., також не був одним із тих «озбросних цїганїн» (Гейден), чїї риси до болю нагадували риси інтелектуальної еліти. Сам Гімmlер був «нормальнішим», тобто більше

⁹¹ *Bordyugov N.* The origin of Russian communism, 1937. — P. 124—125.

⁹² Відоме, наприклад, курйозне клопєтання Вїльгєлмє Кубє, генерального комісара в Мїнську й одного з найстаріших членів партїї, який 1941 року, тобто на початку масового приєзїзїща євреїв до концєнтраційних таборів, відчував, що євреї є «нїмєцьким цїганїном», але ж люди, виховані в нашій європейській культурї, зрєстою, відрїзняються від єврейських зворєнєнєв орд. Чи треба їм дєржати цїлїзїння єврейської бєзчїловїстї і лїтївїстї.

обивателем, ніж будь-хто з перших вождів нацистського руху⁴⁵. Він не був ani божемною людиною, як Геббельс, ani сексуальним злочинцем, як Штрейхер, ani навіженим, як Розенберг, ani фанатиком, як Гітлер, ani авантюристом, як Геринг. Він довів свої чудові здібності до організації мас для здійснення тотального панування, припустивши, що більшість людей — не божомі, не фанатики, не авантюристи, не сексуальні маніяки, не навіжені і не соціальні невдахи, але, насамперед і найчастіше, не зайняті на постійній роботі й доброборядні сімейні люди.

Відхід обивателя до сфери приватного життя, його виняткова зосередженість на справах родини й кар'єри були пізнім і вже вираженням плодом буржуазної віри в першість приватного інтересу. Обиватель — це буржуа, відірваний від власного класу, атомізований індивід, породжений розпадом буржуазного класу. Мислюча людина, яку Гітлер організував на найбільшій масовій злочини, будь-коли своєї в історії, мав риси обивателя, а не людини юрби, був буржуа, який посеред руйн свого світу ні про що так не турбувався, як про власну безпеку, готовий із найменшого приводу пожертвувати всім — вірою, честю, гідністю. Виявилося, що немає нічого легшого, ніж зруйнувати приватність і особисту мораль людей, які не думають ні про що, крім порятунку власного життя. По кількох роках влади й систематичного узгодження тусиць нацисти мали право заявити: «Та єдина людина, яка не залишається у Німеччині приватною особою — це хтось такий, хто спить»⁴⁶.

якщо знаєш навіть тулубне населення? Я ні ні би так звинити. Першоу Вас дати мити нікі інструкції, як упоратися зі справою у найгуманітарний спосіб заради престипку нашою Рейху і нашої Партії». Цей лист опублікований у кн.: *Weinreich M. Hitler's Professions*. — N.Y., 1946. — P. 153—154. Клопотання Кубе було швидко відхилено, але майже така сама стурбова притягати життя дачемік євреїв, учинена В. Бестом, співзасновником престипанням рейху в Данії і добре відомим нацистом, називалася усябітнимі (англ.: *Nazi conspiracy*. — Vol. 5. — P. 2).

Так само Альфред Розенберг, проповідник неспокійності самі анських природі, мабути, ніколи не уявляв, що його теорії хоч-небудь можуть обернутися ліквідацією цих народів. Принаслідний жерувати Україною, він писав різні рапорти про тамтешні умови поселен 1942 року, після того, як ще раніше намагався дошукатися привного отручання самого Гітлера (англ.: *Nazi conspiracy*. — Vol. 3. — P. 83 ff.; Vol. 4. — P. 62).

Із цього правила є винятком, ніхетні. Людина, яка притягувала Паріж від руйнування, генерал фрон Холмкін, давни, все ще обов'язує, що його усунути з посади, бо він не виконав ніякого, хоча й знав «уаж віська роки тому, що війну програв». Чи пам'ятався б він ніхетні опір нахаду «перетворити Паріж на руїни» без енергійної підтримки старого члена нацистської партії, пошла у Фрінції Отто Абеля, водитися дуже сумнішним, ітано з його ж власним свідченням на процесі Абеля в Паріжі (англ.: *New York Times*. — 1949. — July 21).

⁴⁵ Антісіп Сутнер Робертс (*Roberts S. H. The house that Hitler built*. — L., 1939) описує Гітлера як «схожим напуканий ніхетності, схильну до простих радостей життя. У якого нема ніякого відпоретив тах ніхетні, що поводитися, як капибоби... Ніхетні не схожий меншою мірою на виконавця своєї роботи, ніж цей поліційний диктатор Німеччини, і ж переконаний, що не зустрічав у Німеччині нікого нормального від нього...» (P. 89—90). Це дозволяло наладує одне із звичаєнь мірери Сталіна, яка як не подібна білоруського пропаганди, складає про нього: «Зраковий ст!» Я хотіла б, щоб усі були схожими на нього (*Soviet Union H. Op. cit.* — P. 656).

⁴⁶ Звизначення, зроблене Робертсом Лерн. Див.: *Kohn-Bramstedt E. Op. cit.* — P. 178.

Розділ одинадцятий

ТОТАЛІТАРНИЙ РУХ

1. Тоталітарна пропаганда

Тільки юрбу й сліду можна привабити рушійною силою самого тоталітаризму; мисл ж треба завовувати пропагандою. За умов конституційного правління і свободи думки тоталітарні рухи, борючись за владу, можуть лише обмежено використовувати терор і, подібно до інших партій, змушені завовувати прихильників і викликати довіру в публіки, яка ще не цілком ізолювана від усіх інших джерел інформації.

Давно відомо і часто стверджувалося, що в тоталітарних країнах пропаганда і терор являють собою два боки однієї медалі.¹ Проте не правда лише почасті. Скрізь, де тоталітаризм має абсолютну владу, він замість пропаганду (ідеологічною обробкою й використанням насильства не стільки для залучення людей (не робиться лише на початкових стадіях, коли ще існує політична опозиція), скільки для постійного втілення своїх ідеологічних доктрин і своєї брехні щодо практики. Тоталітаризм не може задовольнитися твердженням, що безробіття не існує, за наявності протилежних фактів: складником його пропаганди буде ліквідація допомоги з безробіття². Так само власний і той факт, що відмова визнавати існування безробіття втілює, нехай і досить несподіваним шляхом, стару соціалістичну доктрину: хто не працює, той не їсть. Або, якщо взяти інший приклад, коли Сталін вирішив перенести історію російської революції, то пропаганда його нової версії полягала у знищенні водночас зі старими конжеками й документами також і їхніх авторів і читачів: публікація 1938 року нової офіційної історії Комуністичної партії була сигналом

¹ Див., напр.: *Colin-Abramovitz E. Dictatorship and political police: The technique of control by fear*. — L., 1945. — P. 164 ff. Покерення податок з того, що «терор без пропаганди вертає би більшу частину свого психологічного ефекту, так само як і пропаганда без терору не впливає з повною силою» (P. 125). У цьому і в інших подібних твердженнях, що повторюють, збільшено, ту саму думку, залишається поза увагою той факт, що не тільки політична пропаганда, а й усі случаи масової сплати містять елементи терору; а терор, навпаки, може бути цілком ефективним і без пропаганди, коли він не виходить за рамки звичайного політичного терору тиранії. Інше коли терор призначений для примусу не лише жоні, але і кофедина; коли політичний режим жадає біланти, ніж влади, тоді терор потребує пропаганди. У цьому сенсі націоналістичні терористи Eugen Aulandowski вже сказати: «Пропаганда і насильство ніколи не суперечать одне одному. Використання насильства може бути частиною пропаганди» (*Hadamovsky E. Propaganda and nationale Macht*, 1933. — S. 22).

² «У цей час було офіційно оголошено, що безробіття в радянській Росії «ліквідовано». Наслідком цього оголошення була також відновлена «ліквідація» допомоги з безробіття» (див. *Colige A. The Russian enigma*. — L., 1940. — P. 109).

про заквітчення великої чистки, що винищала ціле покоління радянських інтелектуалів. У такий же спосіб намісти на окупованих східних територіях спочатку використовували з метою здійснення суворішого контролю над населенням головним чином антисемітську пропаганду. Вони не мали потреби в терорі й не використовували його для підарішення цієї пропаганди. Коли ж ліквідували більшу частину польської інтелігенції, то зробили це не через її опозиційність, а тому, що, відповідно до їхньої доктрини, польки не мали інтелекту. І коли вони планували викрадати благодіюючих і бідних дітей, у їхні наміри входило не надбукання населення, а порятунок «германської крові»¹.

Оскільки тоталітарні рухи існують у світі, який є нетоталітарним, їм доводиться вдаватися до того, що ми звично називаємо пропагандою. Але така пропаганда завжди спрямована назовні — чи це буде нетоталітарна верства населення вдома, чи нетоталітарні країни за кордоном. Ця зовнішня сфера, на яку розрахована тоталітарна пропаганда, може дуже карюватися; навіть після захоплення влади тоталітарна пропаганда може спрямовуватися на ту частину власного населення, чия пристосування до нового життя не супроводжувалося достатньою ідеологічною обробкою. У цьому відношенні промови Гітлера до своїх генералів під час війни — справжні зразки пропаганди, які характеризуються головним чином потворною брехнею, якою фюрер розказав своїм гостям, намагаючись привернути їх на свій бік². Зовнішня сфера може скла-

¹ Так звана операція «Сіон» почалася з наказу Гімлера від 16 лютого 1942 року, «засторожено [оскільки] німецького походження в Польщі», який передбачав, що діти остаточно мають бути відправлені в родини, «які бажають [прийняти їх] безпосередньо, тільки з любов'ю до їхньої доброї крові» (Опія міжвоєнного документа K 135, яка зберігається в Центрі єврейської документації у Парижі). Схоже, що у червні 1944 року IX армія справді викрала 40–50 тис. дітей, вивізши їх до Німеччини. У доповіді про ці події, надісланій до Генерального штабу, вермахту в Берліні вийшло брахмандування, плагується про подібні плани щодо України (Документ PS 031 в Pollakov L. *Brutaire de la haine*. — P. 317). Гімлер сам провів кілька зустрічей з приводу цього плану (див.: Nazi conspiracy and aggression / Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality. U. S. Government. — Washington, 1946. — Vol. 3. — P. 640. Тут містяться фрагменти з промови Гімлера в Кракові в березні 1942 року, де, також коментуючи до промови Гімлера в Бад-Шангені в 1943 р.: *Kahn-Brantwell E. Op. cit.* — P. 244.) Про те, як проводилися добір цих дітей, можна довідатися з медичних звітів, проведених П медичним відділом у Мінську 10 серпня 1942 року: «Расовое дослідження Наталії Харіф, народженої 14 серпня 1922 року: показало нормальний розвиток дівчинки переважно східнобалтійського типу з широким носом»; «Дослідження Арнольда Коріса, народженого 19 лютого 1929 р., показало нормальний розвиток хлопчика дванадцяти років переважно східного типу з широким носом». Підписано: N. Wc (Документ в архіву Єврейського наукового інституту. — N.Y., № Doc E-3a-17).

Про знищення польської інтелігенції, яку, на думку Гітлера, можна втерти у ліця землі без жалю, див.: Pollakov L. *Op. cit.* — P. 321, а також документ NO 2472.

² Улітку 1942 року він ще говорить про винищення «останнього єврея з Європи» (див.: Hitler's Tischgespräche. — S. 113) і розповідати євреїв у Сибіру, Африці чи на Мадягаскарі, хоч насправді вже зважився на остаточне розв'язання ще до вторгнення в Росію.

латися також із груп симпатизантів, які ще не дозріли до сприйняття істинних цілей руху. Нарешті, часто трапляється, що навіть члени партії розглядаються близьким оточенням фюрера або членами елітичних формувань як такі, що належать до такої зовнішньої сфери, і в цьому разі вони також потребують пропаганди, тому що на них ще не можна покладатися. Аби не переоцінити важливість пропагандистської брехні, можна навести набагато численніші приклади, коли Гітлер був щирою ширим і брутально недовірливим у визначенні істинних цілей руху, але громадськість просто не звертала на це уваги, ще не підготовлена до співпраці в такому напрямку⁵. Але мета тоталітарного панування — це, в основному, обмеження застосування пропагандистських методів виключно сферою своєї зовнішньої політики або закордонними відділеннями руху, щоб постачати їм придатний матеріал. В усіх випадках, коли тоталітарна ідеологічна обробка всередині країни заходить у суперечність із лінією пропаганди, призначеної для закордону (як сталося в Росії під час війни, але не тоді, коли Сталін уклав альянс із Гітлером, а коли війна з Гітлером привела його до табору демократії), усередині країни пропаганда пояснюється як «тимчасовий тактичний маневр»⁶. Наскільки не можливо, відмінність між ідеологічною доктриною для посвячених членів руху, які має не потребувати пропаганди, і широкою пропагандою, призначеною для зовнішнього світу, запроваджується вже тоді, коли сам рух ще не прийшов до влади. Внаслідок цього між пропагандою та ідеологічною обробкою залежить, з одного боку, від

приблизно 1940 і в кінці 1941 років, наважались будувати газові камери (див.: *Nazi conspiracy and aggression*. — Vol. 2. — P. 265 ff., Vol. 3. — P. 783 ff., Doc. PS 1104; Vol. 5. — P. 322 ff., Doc. PS 2603). Гімmlер також знав напевні 1941 року, що «арії мають бути повністю знищені до кінця війни. Цього нездійсненне бажане фюрер, це його наказ» (Dossier Kerstin // Centre de Documentation Juive).

⁵ У цьому зв'язку є дуже цікаве повідомлення від 16 липня 1940 року з приводу розмови у ставку Гітлера за участі Розенберга, Ламмерса і Кейтеля, яку Гітлер почав з висування таких фундаментальних принципів: «Зараз важливо не вийти перед усім світом нашу останню мету... Там не має бути очікування, що (накази про підтримання миру і порядку на окупованих територіях) ведуть до остаточної колонізації. Незважаючи на це, усі необхідні заходи — експулітації, переселення — можуть здійснюватися і здійснюються». Після цього розмова потікла безцільною до задоволення Гітлера, а сам Гітлер учасі в ній уже не брав. Цілим повідомленням, що його він проголосив (документ І. 221 в Центрі єврейської документації).

⁶ Щодо статистичної значимості з приводу того, що Гітлер не напав на Росію, див.: *Deutscher I. Stalin, a political biography*. — N.Y.: L., 1949. — P. 434 ff. і зокрема, примітку до с. 438: «Тільки 1948 року газета Держспілку з першим заступником голови Ради Міністрів М. Ветсесенський заявив, що ознаменований план на третій квартал 1941 р. друнтувався на передвечірні затишного часу, і що южний план, рецінований на війну, був складений лише тоді, коли війна почалася». Політичне оцінка Дейчера дістала подальше підтвердження і повідомлення Хрущова про реакцію Сталіна на аторгнення Німеччини до Радянського Союзу. Див.: «Промова Хрущова про Сталіна» за текстом, розповсюдженою Державним департаментом США (New York Times. — 1956. — June 5).

розмаху руху, а з другого — від зовнішнього тиску. Чим менший рух, тим більше зусиль він витрачає на просту пропаганду; чим більший тиск на тоталітарні режими з боку зовнішнього світу — тиск, який неможливо цілком ігнорувати навіть за залізною завісою, — тим активніше тоталітарні диктатори використовуватимуть пропаганду. Суть у тому, що необхідність у пропаганді занадто диктується зовнішнім світом, і що самі рухи насправді не пропагують, а провадять ідеологічну обробку. І навпаки, ідеологічна обробка, яка поєднує пов'язана з терором, зростає пропорційно силі руху чи гнояції тоталітарного уряду, його захищеності від зовнішнього втручання.

Звичайно, пропаганда — це невід'ємна частина «психологічної війни», але терор — щось більше. Тоталітарні режими продовжують використовувати терор навіть тоді, коли їхньої психологічної мети досягнуто — саме справжній жах панує над цілковитим підкоренням населенням. Там, де правління терором доведено до досконалості, як у концентраційних таборах, пропаганда цілковито зникає; її навіть було виразно заборонено в нацистській Німеччині⁷. Пропан- ганда, іншими словами, — це єдине і, можливо, найважливіше знаряддя тоталітаризму для спілкування з нетоталітарним світом; терор, навпаки, — це сама суть цієї форми правління. Його існування так само мало залежить від психологічних чи інших суб'єктивних чинників, як існування законів у конституційній державі залежить від кількості людей, що порушують їх.

Терор як доповнення до пропаганди відігравав більшу роль за нацизму, ніж за комуністичного режиму. Нацисти не знищували видатних постатей, як це робилося в часи першої хвилі політичних злочинів у Німеччині (убивство Рагену й Ерихбергера); замість цього за допомогою впливства дрібних функціонерів-соцпалістів чи впливових членів опозиційних партій вони намагалися нав'язати населенню відчуття небезпеки, пов'язаної із самим лише членством у цих партіях. Цей вид масового терору, який поки що діяв у порівняно невеликих масштабах, поступово набирає сили, тому що ні поліція, ні суд усеїрроз не переслідували політичних злочинців серед так званих правих. Заслужовує на увагу те, що нацистські публіцисти вдало називали «силовою пропагандою»⁸; вона дала більшості населення зрозуміти, що влада нацистів більша за владу уряду, і що безпечніше бути членом нацистської воєнізованої організації, ніж лояльним республіканцем. Це враження багато в чому посилювалося специ-

⁷ За словами Гімлера, «Освіта [у концентраційних таборах] складається з дисципліни, але в жодному разі не з якогось роду інструкцій на ідеологічному ґрунті, тому що в'язні, найбільше, мають робити душею» (Nazi conspiracy. — Vol. 4. — P. 616 ff.).

⁸ Hukimovskiy E. Op. cit. Ця книжка посідає важливе місце серед швейцарської літератури з тоталітарної пропаганди. Прямю не стверджуючи цього, Адамовські пропонує риторику й інтерпретацію пронацистської інтерпретації власне гітлерівської політики з предмета, висловлену ним у розділі «Пропанганда й організація» у «Mein Kampf» (Bd. 2. — Kap. 11). Див. також: Sie F. 4. Die politische Propaganda der NSDAP im Kampf um die Macht. — 1936. — S. 21 ff.).

фічним використанням нацистами своїх політичних злочинів. Нацисти завжди знаходилися в них публічно, ніколи не перепрошуючи за «ексцеси з боку радних членів», — так робили тільки нацистські симпатизи, — і граждали населення цією своєю великою нескормленою на «пустих базисі» з інших партій.

Схожість між таким видом терору і звичайним бандитизмом досить очевидна, щоб про це треба було говорити. Однак це означає не те, що нацизм був бандитизмом, як іноді роблять висновки, а лише те, що нацисти, не признаючись у цьому, такою ж мірою вчилися в американських гангстерських організацій, як їхня пропаганда, антиючи це, вчилися в американської ділової реклами.

Одним специфічним у тоталітарній пропаганді, ніж приємні погрози й злочини проти осіб, є використання неправих, завуальованих і небезпечних випадів проти всіх, хто не заперечує уваги на її ічення, а згодом — масове обвинувачення як «винуватих», так і «невинуватих». Комуністична пропаганда лякала людей загибеллю на поїзд історії, безнадійною відсталістю від свого часу і марнуванням їхнього життя, а нацистська — животинням, усупереч вічним законам природи й життя, незворотним і містичним виродженням їхньої крові. Настірливе наполегливе тоталітарної пропаганди на «науковій» природі своїх тверджень можна порівняти з певною рекламною технікою, що теж спрямована на маси. І справді, рекламні шпальти кожної газети демонструють що «індуїстичність», з якою фабрикант за допомогою «фактів», цифр і «дослідницького» відділу доводить, що його мило — «найкраще мило у світі»⁵. Також правда й те, що існує певний елемент насильства у сповненні багатьох уяви перебільшених рекламних агентів, які твердженнями яких, наприклад, дівчата, які не користуються саме цим гатунком мила, залишаються на все життя прищуваними і без чоловіків, криється дика мрія про монополію — мрія, що однієї дівчини виробник «єдиного мила, що запобігає прищувальності», зможе-таки завоювати всіх дівчат, які не користуються цим милом, без подружньої пари. Науки у випадках як ділової реклами, так і тоталітарної пропаганди яким є лише єдиним сурогатом влади. Одержимість тоталітарних рухів «науковими» доказами минає одразу, як тільки вони примадуть до влади. Нацисти тількили навіть тих учених, котрі хотіли служити їм, більшовики ж використовували репутацію своїх учених для цілковитого ненаукових цілей і змусили їх стати шарлатанами.

Але на цьому закінчуються часто перебільшувана подібність масової реклами й масової пропаганди. Ділки, звичай, не стають у позу пророків і не займаються постійною демонстрацією правильності своїх пророкувань. Науковість тоталітарної пропаганди характеризується її майже винятковим напо-

⁵ Гітлер у розділі «Воєнна пропаганда» (*Mein Kampf*. — Bd. 1. — Kap. 6) наголошує на діловому аспекти пропаганди й використовує приклад реклами мила: Виключність цього аналізу ділками перебільшувалася, тоді як подальшіми позитивними діями Гітлера щодо «Пропанганди й організації» зменшували.

ляганням на науковому передбаченні, на відміну від старомодної апеляції до минулого. Нале ідеологічні джерела соціалізму в одному випадку й расизму в іншому не виявляються так чітко, ніж тоді, коли їхні ідеологи претендують на відкриття прихованих сил, здатних забезпечити їм щасливу долю у фатальній зумовленості. «Абсолютистські системи, що ставлять усі події історії в залежність від великих першопричин, пов'язаних фатальною зумовленістю, і які, нібито, усувають людину з історії людської раси» (Токвіль), мають, безумовно, велику привабливість для мас. Але не варто сумніватися і в тому, що нацистські лідери справді вірили в доктрини на зразок: «Чим повніше ми пізнаємо й дослідимо закони природи й життя..., тим краще зможемо рахуватися з волею Всемогутнього. Чим глибше ми проникнемо у волю Всемогутнього, тим більшим буде наш успіх»¹⁰, а не просто використовували їх для пропаганди. Цілком очевидно, що потрібні були зовсім незначні зміни, аби висловити сталінське кредо двома реченнями, що могло б звучати так: «Чим точніше ми пізнаємо й дослідимо закони історії і класової боротьби, тим краще зможемо пристосуватися до діалектичного матеріалізму. Чим глибше ми проникнемо в діалектичний матеріалізм, тим більшим буде наш успіх». Сталінське поняття «правильного керівництва»¹¹ в будь-якому разі напевно чи можна проілюструвати краще.

Тоталітарна пропаганда підняла ідеологічну науковість і свою техніку роботи зовсім у вигляді пророцтва до висот ефективності методу й абсурдності змісту, тому що, з погляду демагогії, напевно чи існує кращий спосіб уникнути дискусій, ніж звільнити аргументи від перевірки сьогоденням і стверджувати, що тільки майбутнє зможе розкрити їх переваги. Проте аж ніяк не тоталітарні ідеологи винайшли цю процедуру, і не тільки вони використовували її. Науковість масової пропаганди, справді, настільки універсально використовувалася в новітній політиці, що її інтерпретували як загальнішу ознаку тієї одержимості наукою, що характеризувала західний світ із часів розквіту математики і фізики у XVI ст. У цьому разі тоталітаризм постає лише кінцевою стадією процесу, протягом якого «наука [стала] ідолом, здатним мігчимо злішити вади існування й змінити природу людини»¹². І справді, існуван

¹⁰ Див. важливий меморандум Мартіна Бормана «Стосунки націонал-соціалізму і християнства» (Nazi conspiracy, Vol. 6, — P. 1036 ff.). Подібні формулювання можна знайти щеку й тогочасно у брошурах, що видавалися СС для «ідеологічної обробки» новобранців. «Закони природи підпорядковані незмінній волі, на яку не можна вплинути. Отже, необхідно пізнати ці закони» (SS-Mann und Blutsfrage // Schriftenreihe für die weltanschauliche Schulung der Ordnungspolizei. — 1942). Ще це — ніщо інше, як пародія певним чином на «Mein Kampf» Гітлера, один з яких узято як епіграф до наведеного памфлету: «Кожна людина намагається боротися проти всесвітньої логіки природи, вона вступає в конфлікт із першосновними принципами, яким вона сліпо зобов'язана своїм існуванням».

¹¹ *Stalin J. Leninism*. — 1933. — Vol. 2. — Ch. 3.

давній взаємозв'язок між науковістю і підйомом мас. «Коллективізм» має вітальні, хто сподівався на прояв «природних законів історичного розвитку», здатних усунути непередбачуваність індивідуальних дій і вчинків¹⁷. Наводився приклад Анфантена, який зміг «передбачити наближення часу, коли «містечтвю рухати маси» буде розвинене настільки досконалим, що художник, музикант чи поет матимуть силу захоплювати і впливати з такою ж певністю, з якою математик розв'язує геометричну задачу, чи хімік аналізує речовину», і робився висновок, що сучасна пропаганда народилася вже і тоді¹⁸ й за тих обставин.

Однак, хоч би якими були відні позитивізму, прагматизму і біхевіоризму, і хоч би як вони впливали на формування того роду здорового глузду, що був характерний для XIX ст., це зовсім не «зловкісний ріст утилітарних складників існування»¹⁹, властивий масам, до яких апелюють тоталітарна пропаганда й науковість. Позитивістське переконання, відоме нам з Контом, що майбутнє можна науково передбачити, ґрунтується на одній інтересу як всеохопної силі в історії і на припущенні, що можливо відкрити об'єктивні закони влади. Політична теорія де Рогана, яка стверджує, що «королі правлять людьми, а інтереси правлять королями», що об'єктивний інтерес — не та сила, що «одна ніколи не зазнає поразки», що «правильно чи хибно зрозумілий інтерес зумовлює життя або смерть уряду», — не традиційна серйозна сучасного утилітаризму, позитивізму чи соціалізму, але жодна із цих теорій не припускає, що «можна змінити природу людини», як це намагається зробити тоталітаризм. Навпаки, усі вони явно чи неявно мають на увазі, що людська природа завжди одна й та ж сама, що історія є оповіддю про мінливі об'єктивні обставини й людську реакцію на них, і що інтерес, якщо його правильно зрозуміти, може змінити обставини, але не може змінити людську реакцію як таку. «Сциєнтизм» у політиці й довший припускає, що об'єктом політики є людський добробут, — уявлення, відкинуто чуже для тоталітаризму²⁰.

І саме тому, що утилітарна серйозна ідеологія приймалася беззастережно, антиутилітарна поведінка тоталітарних урядів, їхня поща байдузкість до масових інтересів виявлялися настільки шокуючими. Це додало до сучасної політичної елемент печуваної непередбачуваності. Тоталітарна пропаганда, однак, хоча й змістивши наголос, навіть перед захопленням влади тоталітаризмом показала,

¹⁷ Див.: Hayes E. A. von. The counter-revolution of science // *Economica*. — Vol. 8 (February, May, August 1941). — P. 13.

¹⁸ Ibid. — P. 127. Цит. в сев-симоніанському журналі: *Producteur*. — I. — P. 399.

¹⁹ Goegelin E. Op. cit.

²⁰ Eisenstein H. The Nazi State. — N.Y., 1943. Досліджуючи «незвичайну перманентну війну» нацистської держави, автор виявився практично єдиним критиком, який зрозумів, що «наслідження суверенізму... щодо соціалістичної чи капіталістичної природи німеччини економіки із нацистського режиму — багате з чимусь штучна... [тому що] не припускає того важливого факту, що капіталізм і соціалізм — це категорії, що стосуються шкідливої єдиний дистрибуції» (Р. 219).

наскільки далеко маси можуть відійти від самого врахування інтересу. Так, наприклад, підозра союзників, що знищення душевнохворих за наказом Гітлера на початку війни, слід приписувати бажанню позбутися зайвих ротів, була цілковито невиправданою¹⁷. Не війна змусила Гітлера відкинути всі етичні норми, а те, що масові убивства на війні давали, на його думку, незрівнянну слававість: розпочати програму знищення, разом з іншими складовими його програми, розрахованою на тисячоліття вперед¹⁸. Через те, що чи не вся європейська історія протягом століть приносила людям судити про кожну політичну дію з погляду *salvato bono*, а про всі політичні події за специфічними інтересами в їх підґрунті, вони зневажені зникнути з елементом безпрецедентної непередбачуваності. Через свої демагогічні якості тоталітарна пропаганда, яка задовго до завоювання дала переконливо довести, як мало маси керуються знаменитим інстинктом самобереження, не сприймався серйозно. Однак успіх тоталітарної пропаганди ґрунтується не стільки на демагогічності, скільки на знанні, що інтерес як колективна сила може відчуватися тільки там, де стабільні соціальні структури забезпечують взаємозв'язок між індивідом і групою. У масах, головна риса яких полягає в незалежності до жодного соціального чи політичного організму і як внаслідок цього викликають собою справжній хаос особистих інтересів, не можна ефективно вести пропаганду, засновану на самому інтересі. Фашизм членів тоталітарних рухів, настільки відмінний від ідеологічної доцільності членів звичайних партій, є продуктом браку власного інтересу в мас, цілком готових до самопожертви. Нацисти довели, що можна повести цілий народ на війну під гаслом «нам все одно помирати» (чогось подібного воєнна пропаганда 1914 року ретельно б уникала), і повести так ніяк не в часи задири, безробіття чи враженої національної гордості. Той самий настрій вишив себе в останні місяці вже давно програної війни, коли нацистська пропаганда згуртувала населення, яке вже важко було залкати, обіцяючи, що фюрер «у мудрості своїй підготував німцямому народові на випадок поразки легку смерть від газу»¹⁹.

¹⁷ Дуже характерні в цьому контексті свідчення Карла Брандта, одного з лікарів, залучених Гітлером до програми евтаназії (Medical Trial. US against Karl Brandt et al. Hearing of May 14, 1947). Брандт бурхливо протестував проти підозри, що проект був спрямований на знищення зайвих єврейців; він цитував, що члени партії, які висували подібні аргументи в обговоренні, завжди суверено заступалися. На його думку, ці заклики диктувалися виключно «моральними міркуваннями». Те ж саме, зазначено, справедливо щодо депортацій. Досяг різниці відчайдушними службовими записами військових, які стверджували, що депортація міліційних євреїв і полків цілковито суверенна «військовими та економічними потребам» (див.: *Pöhlke/L. Op. cit.* — P. 321 і документальні матеріали).

¹⁸ Вирішальний наказ, що поклав початок усім подальшим масовим убивствам, був підписаний Гітлером 1 червня 1939 року — в день вибуху війни — і стосувався не тільки душевнохворих (як часто помилково вважається), а й усіх «невиліковно хворих». Із душевнохворих все тільки починалося.

¹⁹ «Кому на користь?» чи «Яка користь?» (Лат.) — *Прим. пер.*

²⁰ Див.: *Rock-Malleström/F. P. Tagebuch eines Verurteilten Stungat*, — 1947. — S. 190.

Тоталітарні рухи використовують соціалізм і расизм, виходячи з них утилітарний зміст, інтереси класу чи нації. Форма безпомилкового провидіння, у якій ці поняття були представлені, стала викликовою за їх зміст²⁰. Головною характеристикою вождя має стати безмежна непотрібність; він ніколи не міг помилитися²¹. Більше того, засновок непотрібності ґрунтувався не стільки на вищому інтелекті, скільки на правильній інтерпретації суттєвих сил в історії чи природі, сил, кудишть яких не здатні довести ні поразка, ні руїна, бо їм призначено виступити себе через дуже тривалі час²². При владі вожді має мати лише один клоніт, який переважає всі утилітарні міркування: домогтися, щоб їхні пророкування справдилися. Наприкінці війни нацисти не втратили використувати концентровані сили своєї ще зберезаної організації для якомога шкваловитшого руйнування Німеччини, аби справдити своє провидіння, що німецький народ загине у разі поразки.

Провісницький ефект непотрібності, разовий успіх ролі простого слухача передбачуваних сил, заохочували в тоталітарних диктаторів занепокоєноувати свої політичні наміри у формі пророцтва. Найвищомим прикладом цього є заява Гітлера німецькому рейхстагу в січні 1939 року: «Сьогодні я хочу ще раз зробити пророцтво. У разі, якщо єврейським фінансистам... ще раз вдасться втягти Європу у світову війну, результатом буде... знищення єврейського племені в Європі»²³. У перекладі на нетоталітарну мову це означає: у мої наміри входить розв'язати війну, і я маю намір повбивати євреїв у Європі. Так само і Сталін у великій промові на пленумі Центрального Комітету Комуністичної партії 1929 р., якою він готував фізичне знищення і правих, і лівих

²⁰ Гітлер виводив перевагу тоталітарних рухів над політичними партіями з того, що (декації (*Weltanschauungen*) завжди «ароховідають свою непотрібність» (*Mein Kampf*. — Bd. 2. — Kap. 5. *Weltanschauungen und Organisation*). На перших сторінках офіційної книги про юність Гітлера послідовно наготовується, що всі питання *Weltanschauung*, ринше представлені «нереалістично» й «непрофесійно», «стали настільки важкими, простими і вичислюваними (курсив мій. — Х. А.), що кожен товариш міг претендувати на їхнє брати участь в їхньому розв'язанні» (*The Nazi Primer*. — N.Y., 1938).

²¹ Перша з «обов'язок члена партії», збережована в «*Organisationsbuch der NSDAP*», звучить так: «Фюрер завжди має рацію» (*Ausg.* 1936. — S. 8). Але в «*Demagogenschrift für die P.O. der NSDAP*» (1932. — S. 38), це опцано в такому антаді: «Фінанси Гітлера остаточно!» Слід відзначити показову відмінність у фразології.

«Їхня претензія на непотрібність, [як, що] ніхто з них ніколи широ не визнає помилку», у цьому аспекті різниче відмінні Сталіна від Троцького, з одного боку, і від Леніна — з іншого (див.: *Sovietism II. Stalin: A critical survey of bolshevism*. — N.Y., 1939. — P. 553).

²² Очевидно, що революційна диалектика може стати чудовим засобом для того, щоб завжди мати рацію, тому що дозволяє інтерпретувати будь-які поразки як випади перемоги. Один із найкращих прикладів такої софістики спостерігався після липня 1933 року, коли німецькі комуністи протисом майже двох років відмовлялися припустити, що перемога Гітлера означає поразку Комуністичної партії Німеччини.

²³ Цит. за: *The Goebbels diaries (1942—1943)* / Ed. by L. Liebner. — N.Y., 1948. — P.

опозиціонерів усередині партії, схарактеризував їх як представників «умираючих класів»²¹. Це визначення не тільки надає аргументації особливій рідкості, а й повідомляє в тоталітарному стилі про фізичне знищення тих, чие «вмирання» вже провіщено. В обох прикладах досягається однакова мета: ліквідація вмонтовується в історичний процес, у якому людина тільки чинить те або знає того, що за неперушними законами так чи інакше має відбутися. Як тільки відбувається страта жертв, «пророцтво» стає ретроспективним, адже не сталося нічого такого, що не було б провіщено²². Не має значення, чи «законали історії» провіщають «приреченість» класів і їхніх представників, чи «законали природи», винищують» всі ці елементи — демократів, євреїв, східних недоліків (*Untermenschen*) або невиліковних хворих, що аж ніяк не «приспособлені до життя». Не випадково Гітлер також говорив про «вмираючі класи», що мають бути «безжалюдно знищені»²³.

Цей метод, як також інші методи тоталітарної пропаганди, безперечно застосовувати тільки після того, як рух захопив владу. Тоді всі дискусії про істинність чи хибність пророкувань тоталітарного диктатора стають такими ж безглуздими, як суперечка з потенційним убивцею, жива чи мертва його майбутня жертва, тому що йовивця може швидко довести справедливість своїх тверджень, убивши того, про кого йдеться. Єдиним вагомим доказом за подібних обставин є негайний порятунок людини, чию смерть уже провіщено. Перед тим, як вожді має захопити владу, щоб підняти реальність під свою брехню, їхня пропаганда відрізняється особливим презирством до фактів як таких²⁴, бо на їхню думку, факт цілком залежить від влади людини, здатної сфабрикувати його. Твердження, що московське метро є єдиним у світі, брехливе лише доти, доки в більшовизмів не вистачає сил зруйнувати всі інші. Інакше кажучи, метод безоміального пророкування, більше ніж будь-які інші засоби тоталітарної пропаганди, викриває її остаточну мету — завоювання світу, тому що тільки у

²¹ *Stalin J.* Op. cit. — Loc. cit.

²² У промові, виступлений у вересні 1942 р., коли внаслідок смері відбуло повного ринмажу, Гітлер явно посилається на свою промову від 30 січня 1939 року (мубайковану у вигляді брошури під назвою «Der Führer vor dem ersten Reichstag Grossdeutschlands») і на промову на сесії рейхстагу 1 вересня 1939 року, коли він оголосив: «Ясно: смері роз'якуті міжнародну світову війну для знищення єврейських народів Європи, то не єврейські народи, а смері будуть [єврейськ фрємд лотуунг у оуелескал]» (див.: Der Führer zum Kriegswinterhilfswerk // *Schriften NSD.* — № 14. — S. 23).

²³ Із цитованої промови 30 січня 1939 року. — S. 19.

²⁴ Див. *Heiden K.* Der Fuehrer: Hitler's rise to power. — Boston, 1944. Автор указує на «феноменальну неправдивість» Гітлера, «брак повної реальності майже в усіх його внаслідкованих», його «близькість до фактів, які він не важив за життєво важливі» (Р. 362, 374). Майже таким же висловом Хрущов описує «неблагочинна Сталіна рахуватися із привидом життя» і його близькість до «дійсного стану справ» (Op. cit.). Те, що Сталін зумав із приводу важливості фактів, найкраще відоміється в його періодичних переписках російської історії.

світі, цілком ним контрольованому, тоталітарний правитель зможе втілити всі свої бреханні та твердження і зробити дівськими всі свої пророцтва.

Мова пророчої науковості відповідає потребам мас, що втратили своє місце у світі і тепер готують до реінтеграції у вічній, асеміантичній силі, що самі собою мають нестнущу людину, плаваючи на хвилях прикрої до берегів безпеки. «Ми влаштуємо життя нашого народу і наше законодавство за вироком генетиків»²⁴, — говорили нацисти, так само, як більшовицькі переконували своїх послідовників, що економічні сили мають силу вироку історії. Тим самим вони обіцяли перемогу незалежно від «тимчасових» поразок і невдач в окремих справах. Адже маси, на відміну від класів, бажають перемогти й успіху як таких, у найабстрактнішій формі; вони не пов'язані тими особливими колективними інтересами, які вони б відчували істотними для свого власного виживання як групи і тому могли б обстоювати навіть через лицем переважних сил. Для них важливіша перемога, безвідносна до справи, й успіх, безвідносний до підприємства, ніж власна конкретна справа, здатна виявитися переможною, чи конкретне підприємство, що може виявитися успішним.

Тоталітарна пропаганда впроваджує технічні прийоми масової пропаганди, але не винаходить ні їх, ні їхньої тематики. Усе це було підготовлено для них п'ятдесятьма роками піднесення імперіалізму й розпаду національної держави, коли на спелу європейської політики вийшла юрба. Як і перші лідери юрби, речники тоталітарних рухів мали беззастовідний інстинкт до всього, що звичайна партійна пропаганда чи громадська думка не наважувалися чи не хотіли порушувати затаркнути. Усе приховане, усе замовчуване набуло головного значення, незалежно від справжньої об'єктивної істинності. Юрба справді вірила, що істина саме в тому, що респектабельне суспільство лицемерно замовчувало чи ретельно ховало у викривленнях.

Темнічність як така стала першим критерієм у доборі тем. Походження темниці не мало значення: воно могло полягати у свідомому, політично зрозумілому бажанні секретності, як у випадку з британською темною службою чи французьким Другим бюро, чи в конспіративних потребах революційних груп, як у випадку з анархістами й іншими терористичними сектами; чи в структурі товариств, чия спершу темна сутність давно вже була добре відома, і де тільки формальні ритуали нас зберігали нерівну темнічність, як у випадку з франкмасонами; чи в давніх забобонах, що сплилися в легенди щодо певних груп, як у випадку з єзуїтами і євреями. Нацисти були, безсумнівно, чемпіонами в доборі подібних тем для масової пропаганди, але більшовики поступово опанували цей фокус, хоча вони не до такої міри поклалися на традиційні темниці й надавали перевагу своїм власним винаходам. Так, починаючи із середини 30-х років, у більшовицькій пропаганді одна темна світова темна

²⁴ The Nazi Primer. — N.Y., 1938.

змінювала існу — від змови троцькістів, за якою йшла змова влади трьохсот родин, до лиховісних імперіалістичних, тобто глобальних, махінацій британських і американських секретних служб²⁹.

Ефективність такого роду пропаганди демонструє одну з основних рис новочасних мас. Вони не вірять у щось видиме, у реальність свого власного досвіду. Вони вірять не своїм очам і вухам, а тільки своїй уяві, яку може заповнити будь-що — водночас універсальне і тривке. Не факти переконують маси, і навіть не вигадані факти, а тільки тривкість системи, частину якої вони, гадаю, складають. Повторювання, значення якого дещо переоцінено завдяки звичайній думці про гіршу здатність мас до сприйняття й запам'ятовування, важливе тільки тому, що доводить їм тривалість у часі.

Випадковість, яка пронизує реальність, є саме тим, що маси відмовляються визнавати. Маси схильні до всіх ідеологій, тому що вважають факти лише прикладами закономірностей і відкидають збіг обставин, припускаючи всеосяжну силу, яка, гадаю, лежить в основі кожного випадку. Тоталітарна пропаганда процвітає на цій утечі від реальності до фікцій, від збігу до повсякденності.

Головний недолік тоталітарної пропаганди полягає в тому, що вона не може шляхом задоволення потяг мас до цілювато стабільного, зрозумілого й передбачуваного світу без серйозного конфлікту зі здоровим глуздом. Якщо, наприклад, усі «зізнанню» політичних опонентів у Радянському Союзі формувалися однією мовою і визнавали однакові мотиви, жадібні до тривкості маси сприймали фікцію як найвищий доказ їх достеменності, тоді як здоровий глузд підказує нам, що саме ця несусвітна незмінність та однаковість і доводить сфабрикованість цих доказів. Фігурально кажучи, не все мало такий вигляд, яби маси вимагали постійного повторення дива Септуагінти, коли, за давньою легендою, сімдесят ізольованих один від одного перекладачів втворили ідентичну грецьку версію Старого Заповіту. Здоровий глузд може сприйняти цю казку тільки як легенду або диво; хоча її можна навести і як доказ абсолютної достеменності кожного слова перекладного тексту.

Інакше кажучи, хоча й правда, що маси охоплює бажання втекти від реальності, тому що через свою, по суті, безпритульність вони більше не в змозі терпіти її випадкові, незрозумілі прояви, правда й те, що їхня туга за вигадкою має певний зв'язок із тими здібностями людського розуму, структурна тривкість яких вища за просту випадковість. Відхід мас від реальності — це звинувачення проти світу, в якому вони змушені жити, і в якому вони жити не можуть,

²⁹ Цікаво зазначити, що більшовики за сталінської доби живимось чином «накопичували» змови, тож поява змови не означала відмови від старих. До змови троцькістів, що розпочалася близько 1930 року, з 1935 долучився змова трьохсот родин у період Народного Фронту; під час сталінсько-гітлерівського альянсу справжньою загрозою став британський імперіалізм; змова американських секретних служб виникла одразу після закінчення війни; і, нарешті, єврейський космополітизм мав очевидну й прикро співзвучність нацистській ідеології.

оскільки ним оволоділа випадковість, і людські істоти потребують постійного перетворення хаотичних і випадкових умов на штучний рівноважний відносної сталості. Повстання має проти «реалізму», здорового глузду і всіх «правдоподібностей світу» (Берк) було наслідком їх атомізації, втрати ними соціального статусу разом із цілим сектором громадських стосунків, у рамках яких тільки й можливий здоровий глузд. У їхній ситуації духовної та соціальної безпритульності розкладає міркування про взаємозалежність довільного й планованого, випадкового й необхідного перестало діяти. Тоталітарна пропаганда може жорстоко поглумитися над здоровим глуздом тільки там, де він утратив свою цінність. Перед альтернативою виразитися на користь анархії та цілковитої довільності заперечує чи схилиється перед шийжорсткістю, твердою, фантастично вигадливою тривожністю ідеології маси з більшою ймовірністю завжди оберуть останню і будуть готові платити за не особистими жертвами. І не тому, що вони нерозумні чи слабкі, а тому, що в загальній катастрофі цей вибір гарантує їм мінімум само존аччя.

Якщо специфіка нацистської пропаганди полягала у використанні туги має за тривожності, то більшовицьким методом демонстрували, немов у лабораторії, свою дію на польовану людину має. Радянська тосмична поліція, що так прагне переконати свої жертви в їхній провині у злочинах, яких вони ніколи не вчинили, а в багатьох випадках і не здатні були вчинити, повністю відтворює й прибирає всі реальні чинники, так що на перший план виходить сама логіка, сама тривожність «виникаду», що ґрунтується в підготовлених знаннях. У ситуації, коли межу між фікцією та реальністю стирають жадливість і внутрішня тривожність звинувачення, людині, аби не піддатися спокусі повернути навіть в саму абстрактну можливість провини, потрібно не тільки сила характеру для опору постійним погрозам, а й велика впевненість у існуванні дружніх людських істот — родичів, друзів чи сусідів, які ніколи не повірять у цей «виникад».

Безумовно, такого розмаху штучно сфабрикованого божевільдя можна досягти тільки в тоталітарному світі. Однак це лише один із прийомів пропагандистського арсеналу тоталітарних режимів, для яких зізнання не є обов'язковим для покарання. «Зізнання» настільки ж специфічні для більшовицької пропаганди, наскільки для нацистської пропаганди була диявольська педантичність у легалізації злочинів за допомогою ретроспективного законодавства зі зворотного дію. В обох випадках мета — тривожність.

Перед тим, як тоталітарні рухи захоплюють владу й об'єднують світ відповідно до своїх доктрин, вони створюють цілий брехливий світ без суперечностей, що більш відповідає потребам людського розуму, ніж сама реальність. У цьому світі завдяки самій лише уяві творчість маси могли почуватися як удома й позбутися нескінченних потрясінь, що їх реальне життя і реальний досвід завдають людям і їхнім сподіванням. Сила тоталітарної пропаганди (не до того, як рухи шабувають можливість опустити залізні завіси,

щоб перешкодити будь-кому порушувати навіть найменшими натяками на реальність мертвий спокій цілковито уявного світу) полягає в її здатності відтінати маси від реального світу. Єдине, що реальний світ ще пропонує розумінню роз'єднаних і розпорочуваних мас, яких кожен удар лжкої долі робить ще довірливішими, — не так звані прогалини, тобто питання, яких не наслідуються обговорювати приєднано, або чутки, яких не наважуються спростовувати, тому що вони б'ють, хай навіть перебільшенням і перекрученням спробою, у божоче місце.

Із факту існування цих болючих місць брехня тоталітарної пропаганди вилдовлює необхідний для встановлення зв'язку між реальністю і створеним фактивним світом елемент істинності й реального досвіду. Тільки терор може ґрунтуватися виключно на фікції. Але навіть підкріплені терором брехливі вигадки тоталітарних режимів усе-таки ще не цілком довільні, хоча й грубіші, нахабніші і, так би мовити, оригінальніші, ніж фікції тоталітарних рухів (не пропагандистської досвідченості, а влади потребує поширення ревізованої історії російської революції, у якій ніякої не було головнокомандувача Червоної Армії на ймення Троцький). Із другого боку, брехня рухів антонченіша. Вона пов'язана з усіма аспектами соціального й політичного життя, що приховані від громадського ока. Вона має більший успіх там, де посадові особи оточують себе атмосферою секретності. В очах мас вона набуває репутації вишого «реалізму», бо торкається реальній, існування яких приховується. Викриття скандалів у вищому товаристві, корупції політиків, усе, що стосується життя преси, — стає в руках рухів зброєю більш ніж сенсаційного звичення.

Найефективнішою вигадкою нацистської пропаганди була історія про світову єврейську змову. Зосередження на антисемітській пропаганді було звичайним засобом демагогів від кінця XIX ст. і набуло поширення в Німеччині й Австрії у 20-і рр. Чим наголодалише всі партії й органи громадської думки уникали обговорення єврейського питання, тим більше юрба переконувалася в тім, що євреї — представники суравяної лжци, а єврейське питання перетворювалося на символ лжмеритва й нечесності всієї системи.

Реальний зміст повсютної антисемітської пропаганди не був ні монополією нацистів, ні чимось особливо новим і оригінальним. Брехня про єврейську змову була в обігу з часів справи Дрейфуса і ґрунтувалася на реальних міжнародних взаємовідносинах і взаємозалежності єврейського народу, розпороченого по всьому світу. Перебільшене уявлення про світову владу євреїв навіть давніше. Його витoki можна простежити до кінця XVIII ст., коли став очевидним блискучий зв'язок між єврейською діловою активністю й національною державою. Уявлення про євреїв як утілення зла зазвичай пов'язують із середньовічними пережитками й забобами, але насправді воно тісно пов'язане з пізнішою двомазначною роллю, яку євреї відігравали в європейському

суспільстві після своєї емансипації. Безперечно одне: у повоєнний період євреї стали помітними, як ніколи раніше.

Щодо самих євреїв, то вони стали помітнішими й підозрілишими обернено пропорційно до свого реального впливу і складного становища. Будь-яке зниження стабільності й міці національної держави було прямим ударом по позиціях євреїв. Напівауспішне завоювання держави нацією зробило для державного апарату неможливим утримання позицій понад усіма класами й партіями і, тим самим, знецінило альянс із єврейською частиною населення, від якої очікувалося перебування поза суспільством і байдужість до партійної політики. Зростання інтересу імперіалістично-мисливчої буржуазії до зовнішньої політики й посилення її впливу на державний механізм супроводжувалося рішучою відмовою більшості представників єврейського багатства залучатися до промислового підприємництва й змусило облішати традиційну торгівлю капіталом. Усе це, разом узите, зробило майже панівне економічне корисність для держави євреїв як групи і переваги соціальної окремішності для них самих. Після Першої світової війни центральноєвропейське єврейство стало таким же асимільованим і націоналізованим, як французьке єврейство протягом перших десятиліть Третьої Республіки.

Те, наскільки відповідні держави усвідомовали нову ситуацію, стало зрозумілим, коли 1917 року німецький уряд за данньою традицією намагався використати своїх євреїв для пробних мирних переговорів із союзниками. Замість того, аби звернутися до визнаних лідерів німецького єврейства, він звернувся до незначної й порівняно невливової сіоністської меншості, яка ще покладалася на старий порядок саме тому, що наполягала на існуванні єврейського народу незалежно від громадянства, тож від неї можна було очікувати, що вона надасть послуги, пов'язані з міжнародними зв'язками та міжнародною точкою зору. Цей крок, однак, обернувся для німецького уряду помилкою. Сіоністи зробили те, чого ніколи раніше не зробив жоден єврейський банкір: вони поставили власні умови і відповіли урядові, що обговорюватимуть тільки мир без анексії і репарацій²⁶. Давня єврейська байдужість до політики пішла в минуле; більшість євреїв неможливо було використовувати далі, тому що зникло їхнє відчуження від нації, а сіоністська меншість була непридатною, бо мала власні політичні ідеї.

Заміна в Центральній Європі монархічних урядів республіканськими завершила роз'єднання центральноєвропейського єврейства так само, як заснування Третьої Республіки зробило це у Франції приблизно за 50 років до цього. Євреї вже значно втратили на своїй відлиговості, коли нові уряди утверджувалися за умов, де їм бракувало як сил, так і інтересу, аби захищати своїх євреїв. Під час мирних переговорів у Версалі євреїв використовували,

²⁶ Див. автобіографію Хаїма Вейсманна: *Weissmann's Life Trial and error*. — N.Y., 1940. — P. 185.

вищий ранг посідав хтось у нацистській ієрархії, тим глибше в минуле мав бути простежений його родовід¹⁵. У цьому ж дусі, хоч і не так послідовно, більшовизм підмінив марксистське вчення про неминучу остаточну перемогу пролетаріату організацією своїх членів «природжених пролетарієв» та уявленням про будь-яке інше класове походження як рід соромну і ганебну¹⁶.

Нацистська пропаганда була достатньо винахідливою, аби трансформувати антисемітизм у принцип самовизначення і приборати будь-які сумніви щодо цього. Вона використовувала переконливість масової демагогії тільки як під- (товний крок) ніколи не переоцінювала її тривкого впливу ні в усій риторичі, ні в пресі¹⁷. Це надало масам атомізованих, невикорієних, нестабільних і марних індивідів засоби самоистинчення та ідентифікації, які не тільки відновили певну самоповагу, яка раніше спиралася на функції у суспільстві, а й створила ту позірну стабільність, яка зробила їх кращими кандидатами для організації. За допомогою такої пропаганди рух зміг самоорганізуватися як штучне продовження масових мітингів і раціоналізувати, по суті, облудні відчуття власної значущості та історичної безсмертності, які пропонував зольованим індивідам атомізованого суспільства¹⁸.

Таке саме майстерне застосування гасел, вигаданих іншими й випробуваних раніше, було очевидним у ставленні нацистів до інших важливих проблем. Коли увага громадськості була ознаковою мірою сфокусована на націоналізмі, з одного боку, і на соціалізмі, з іншого, коли вважалося, що ці два явища не-сумісні й становлять ідеологічний вододіл між «правими» і «лівими», «Национал-соціалістська німецька робітничка партія» (нацистська) пропонувала синтез, здатний забезпечити національну єдність, семантичне розв'язання, де подвійне визначення як «німецька» і «робітничка» пов'язало націоналізм з пра-

¹⁵ Кандидати в СС мали простежити свій родовід до 1750 р. Претендентам на керівні посади в партії ставили тільки три запитання: 1. Що ти зробив для партії? 2. Чи одностаттєво ти здоровий фізично, духовно й морально? 3. Чи в порядку твоє фамільне древо? (див.: Nazi Primer).

Про екзистенцію двох систем свідчать той факт, що еліта й відомство внутрішніх справ більшовиків — НКВС — також вимагали від своїх членів даних про родовід (див.: Beck P., Godin B., Russian purge and the extraction of confession. — 1951).

¹⁶ Тоталітарні режимні мажоритизму в США найяскравіше виявилися у спробі не лише перекласувати комуністів, а й змусити звичного громадянина представляти докази, що він не є комуністом.

¹⁷ «Не варто переоцінювати вплив преси... він згасав зменшується, тоді як вплив організації збільшується» (Hindenburg E. Op. cit. — P. 64). «Газети безпорадні, коли їм доводиться боротися проти агресивної сили живої організації» (Ibid. — P. 65). «Владні структури, в основі яких лежить тільки пропаганда, нестійкі і можуть швидко зникнути, якщо пропаганда не підтримує сила організації» (Ibid. — P. 21).

¹⁸ «Масові мітинги і масові зібрання — це форма пропаганди... [тому що] кожен індивід перебуває внаслідок її складніше в єдності мас» (Ibid. — P. 47). Ентузіазм моменту стає принципом і духовною низинною через організацію, систематичне тренування й дисципліну» (Ibid. — P. 21—22).

з інтервенціоналізмом лівих. Самою своєю назвою нацистський рух викрав політичний зміст усіх інших партій і явно претендував на те, щоб поглинути їх усіх. Комбінація гадано антагоністичних політичних доктрин (націонал-соціалістської, християнсько-соціальної тощо) була досить успішно впроваджена ще раніше. Але нацисти реалізували власну комбінацію так, що вся боротьба в парламенті між соціалістами й націоналістами, між тими, хто претендував на те, щоб бути передусім робітничим, і тими, хто мав передусім бути німцем, зникла за грою, призначеною для приховування таємних зловисних мотивів: бо ж чи не представляв член нацистського руху всі ці речі одразу?

Цікаво, що навіть на самому початку свого шляху нацисти були досить передбачливими, аби ніколи не юристуватися гаслами на зразок демократії, республіки, диктатури чи монархії, які позначали б конкретну форму правління⁹³. Це схоже на те, ніби в цьому єдиному питанні вони завжди знали, що будуть нізковіто пригнітальними. Будь-яку дискусію про справжню форму їхнього майбутнього правління можна було припинити як марну розмову про прості формальності — держава, за Гітлером, була тільки «засобом» для збереження раси, як, за більшовицькою пропагандою, держава — це лише знаряддя класової боротьби⁹⁴.

Однак іншим, чудернацьким і кружним шляхом нацисти дали пропагандистську відповідь на питання, якою ж буде їхня майбутня роль, і це полягало у їхньому використанні «Протоколів сіонських мудреців» як зразка для майбутньої організації німецьких мас у «світову імперію». Використання «Протоколів» не було прерогативою нацистів; сотні тисяч примірників реалізували й поширили у післявоєнній Німеччині, і навіть їх відкрите прийняття як настільної книги з політики не було новим⁹⁵. Однак ця підробка головним

⁹³ В окремих випадках, коли Гітлер ухилявся до цього питання, він зазначав наголосишувач: «Між іншим, я не глава держави в сенсі диктатора чи монарха, а вождь німецького народу» (*Ausgewählte Reden des Führers*. — 1939. — S. 15). Ганс Франк коментується і тому ж дует: «Націонал-соціалістичний Рейх — режим не диктаторський, не виступає жак про свавладдя. Націонал-соціалістичний рейх радше ґрунтується на власній відданості фюрера і народу» (*Recht und Verwaltung*. — München, 1939. — S. 15).

⁹⁴ Гітлер неодноразово повторював: «Держави є тільки засобом для досягнення мети. Мета — це збереження раси» (*Ausgewählte Reden*. — S. 125). Він також відкреслював, що його рух ґрунтується не на ідеї держави, а на ідеї раси — на ідеї *Volkgemeinschaft* (єдності народу — *Нар.*) (там: *Ibid.* і прологу перед новим поколінням політичних лідерів (*Führerschulung*) 1937 р., опубліковану в додатку до книги «*Hitler Tischgespräche*», S. 446). Це, *mutatis mutandis*, становить і сержанту складної двоїстої балканщини, якою є Сталінізм так само «сторія держави»: «Ми не відкидаємо держави, і навпаки, ми властиво посилюємо диктатуру пролетаріату, що зособлює найпотужнішу і найвигіднішу з усіх існуючих до сьогодні типів державної влади. Найважчий розвиток державної влади і метою відділення умов для відмірвання державної влади — нех марксистська формула» (*Stalin 2* Op. cit. — Loc. cit.).

⁹⁵ *Seine A. Adolf Hitler, Schüler der «Weisen von Zion»*. — Karlsbad, 1936. Автор негнимо аналізував за допомогою філософського припущення ідеологію Шаттінгера як

чином використовувалася для осуду євреїв і згуртування юрби проти небезпеки єврейського панування⁴². Із погляду змичайної пропаганди, відкриття нацистів полягало в тому, що наші були не стільки налікани єврейським світовим пануванням, скільки зацікавлені, як цього можна було досягти, що популярність «Протоколів» ґрунтувалася на захопленні й прагненні скоріше пізнати, ніж несправити, і що мудріше було б якомога більше наблизитися до певних знаменитих формулювань цих «Протоколів», як у випадку з відомим гаслом: «Справедливе те, що корисне для німецького народу», скопійованим із тези «Протоколів»: «Усе, що корисно для єврейського народу, є моральним і священним»⁴³.

Багато в чому «Протоколи» є цікавим документом, який заслуговує на увагу. Поважним макіавеллізмом, їхня істотна політична риса полягає в тому, що в своїй нав'язаній манері вони торкаються всіх важливих політичних проблем свого часу. Вони принципово антинаціональні і змальовують національну державу як хлоса на глиняних ногах. Вони відкидають національній суверенітет і вірять, як одного разу сформулював це Гітлер, у світову імперію на національній основі⁴⁴. Вони не задовольняються революцією в окремій країні, а мають на меті завоювання всього світу і владу над ним. Вони обіцяють своєму народу, що, безстосовно до переваги в чисельності, території й державній мш, він зможе домогтися завоювання світу самою лише організацією. Певна річ, їхня сила переконання частково криється в дуже давніх маріонетках. Думка про безперервне існування міжнародної секти, яка віддаєна переслідує нацистів і вчення «світових мудреців». Див. також: *Mark R. M. Adolf Hitler et les «Protocoles des Sages de Sion»*. — 1938.

Першим, хто вистав на записки з усією «Протоколів», був Теодор Фріш, «старійшина» німецького повсюдного антисемітизму. Він писав в епілозі до свого видання «Протоколів» 1924 р.: «Наші майбутні державні дієчі й дипломати повинні будуть уважатися в єдиних майстрів ліходібства навіть улі урядовища; і для цих цілей «Сіонські Протоколи» пропонують чудову підготовчу школу».

⁴² Про історію «Протоколів» див.: *Carlton J. S. An appraisal of the Protocol of Zion, 1942*.

Факт, що «Протоколи» були опробовані, не цікавить речанків пропагандистських цілей. Російський публіцист С.А. Нілаус, який опублікував друге російське видання «Протоколів» 1905 року, уже добре знав про сумнівний характер цього «документа» і стверджує очевидно: «Але якщо було можливо довести їхню автентичність документально на званнях гігантів довіри силена, якщо було можливо довести осіб, що стоять на чолі всесвітньої змови... то... «шпательне діло» могло б з'явитися...» (*Сіонські Протоколи*. Сп. од). Гітлеру не треба було Нілауса, щоб скористатися з того самого виверту: найкращий доказ автентичності «Протоколів» — саме те, що не існує доведення їхньої підробки. І він теж додав доказ на користь їх «приважливості»: «Те, що багато євреїв можуть робити неспівними, тут очевидно з'ясовано, і саме це треба врахувати» (*Mein Kampf*. — Bd. 1. — Kap. 11).

⁴³ *Fritsch T. Op. cit.*: «[Der Juden] oberster Grundsatz lautet: «Alles, was dem Volke Jude nützt, ist moralisch und ist heilig».

⁴⁴ «Світові імперії» поставили із національної основи, але неабаром вони виходять далесю поза неї (Ausgewählte Reden...).

одну і ту ж саму революційну мету, дуже стара⁴⁵ і відігравала певну роль у скандальної політичній літературі ще після Французької революції, хоча в жодному писанні кінця XVIII ст. «революційною сектою», цією «особливою нацією... серед усіх цивілізованих націй» не виявлялися свере⁴⁶.

Саме мотив глобальної змови у «Протоколах» найбільше впливав на маси, тому що дуже добре відповідала новій ситуації із владою (Гітлер давно вже обіцяв, що нацистський рух зможе «вийти за вузькі межі сучасного націоналізму»⁴⁷, і під час війни в СС робилися спроби взагалі викнути слово «нація» з націонал-соціалістського словника). Здавалося, тільки світові держави ще мають шанс на незалежне виживання, і тільки глобальна політика може розраховувати на тривкі результати. Цілком зрозуміло, що ця ситуація повинна була настрашити менші нації, які не належать до світових держав. Здавалося, що «Протоколи» відтворюють вісід, котрий залежить не від об'єктивних неминних умов, а виключно від мін організації.

Інакше кажучи, нацистська пропаганда підкріпила в «наднаціональному, бо глибше національному, свере»⁴⁸ попередника німецького господаря світу й переконала маси, що «нації, які мали першими розпізнати свере і першими виступили проти нього, збираються посісти його місце в пануванні над сві-

⁴⁵ Roisin H. L'Apocalypse de notre temps. — P., 1939. Автор вважає, що «Протоколи» поступаються популярністю тільки Біблії (Р. 40), і показує схожість між ними і «Монша Secreta», яку вперше видана 1612 року і ще продавали на аукціях Парижа 1939 року. Вони передбачали на відкритті єврейської змови, що «виправдає всі злодійства і всі засоби насильства... Це справляла війна проти встановленого ладу» (Р. 32).

⁴⁶ Уся ця література добре представлена менше до Маас (*Mémoires de Recherches politiques et historiques qui prouvent l'existence d'une secte révolutionnaire*. — 1817), який часто цитує інтересних авторів. Герой Французької революції для нього — «милісерізм» в руках «agence secrète», агентів франкмасонів. Але франкмасонство — лише назва, яку його сучасники дали «революційній секті», яка існувала в усі часи, і чия політика завжди здійснювалася таємно, «за заштунками, маніпулюванням маріонетками, хоча, здається, їх було б зручно поставити на відкриті стелю». Автор пише так: «Можливо, буде важко повірити в план, який був укладений ще за античності, і який дотримувалися з однією неухильністю: „творці революції не брали ні мірою французів, ніяк німці, італійці, англійці тощо. Вони становлять окрему націю, що народилася і тріскає в чатирі, серед усіх цивілізованих націй, і метою підкорити їх усім своїм пануванню».

Докладний розгляд цієї літератури дав: Lemerre E. La Franc-Maçonnerie Artésienne au 18e siècle. — 1914. — (Bibliothèque d'Histoire Révolutionnaire). Те, наскільки тривали ці згадки про змову самі по собі, навіть за нормальних умов, можна побачити з величезної антифранкмасонської літератури в Франції, якої напевно чи менше, ніж література антисемітської. Щось подібне до конспіраційних теорій, які втілювали у Французькій революції результат змови таємних товариств, можна знайти в ен: Bord G. La Franc-Maçonnerie en France dès origines à 1815. — 1908.

⁴⁷ *Ausgewählte Reden*. — Дія, стенограму сесії Комітету СС і інших праць у штабі СС у Берліні 12 січня 1943 р., де стверджувалося, що слово «нація» — поняття, обтяжене асоціацією з лібералізмом, треба відкинути як неприйнятне для германських народів (Doc. 705—P5. // *Nazi conspiracy and aggression*. — Vol. 5. — P. 315).

⁴⁸ *Hitler's Speeches* / Ed. by N. H. Baynes. — P. 6.

том»⁵⁹. Омана стосовно вже існуючого світового єврейського панування сформувала основу ідеї щодо майбутнього німецького світового панування. Саме це май на увазі Гітлер, коли стверджував, що «ми зобов'язані євреям мистецтвом урядування», а саме «Протоколами», які «фіорер визначив напам'ять»⁶⁰. Так «Протоколи» подавали закоювання світу як річ практично можливу, спиралися на враження, що ця справа є питанням лише патхвенного чи ємтлвного ритня, і що на шляху німецької перемоги над усім світом не стоїть ніхто, крім вочевидь малого народу євреїв, які правлять цим світом, не маючи засобів насильства — супротивник не серйозний, оскільки їхній секрет розкритий, а способи дії з розмахом відтворюєні.

Нацистська пропаганда сконцентрувала всі ці нові й багатообіцяючі перспективи в одне поняття, що дістало назву *Volksgemeinschaft*. Це нова спільнота, практично ідентична в нацистському русі дототалітарного періоду, ґрунтувалася на абсолютній рівності всіх німців, рівності не в правах, а за природою, і на їхній абсолютній відмінності від усіх інших народів⁶¹. Після приходу нацистів до влади це поняття поступово втратило свою вагу і поступилося, з одного боку, загальній зневазі до німецького народу (яку нацисти завжди плевали, але раніше не могли вказати публічно)⁶² і, великому бажанню поповнювати власні ряди «арійцями» інших націй — ідея, що відігравала змше незначну роль у

⁵⁹ *Goebbels J. Op. cit.* — P. 377. Ця обіцянка, що вститься в будь-якій антиєврейській пропаганді нацистського типу, була підготовлена словами Гітлера: «Найвиразнішу протилежність арійцям становлять євреї» (*Mein Kampf* — Bd. I — Kap. 11).

⁶⁰ *Dossier Kersten // Centre de Documentation Juive*.

⁶¹ Стара обіцянка Гітлера (*Ausgewählte Reden*...): «Я ніколи не визнаю, що інші нації мають такі ж права, як німці» — стала офіційною доктриною: «Урівноваження націонал-соціалістського світогляду в житті полягає у сприйнятті неможливості двохів» (*Nazi Primer* — P. 5).

⁶² Наприклад, Гітлер 1923 року говорив: «Німецький народ на одну третину складається з євреїв, на іншу третину — з божовів, ще як решта — з іранців» (*Hitler's Speeches* / Ed. by N. H. Baynes. — P. 76).

Після захоплення влади ця тенденція набула ще брутальнішої виразності. Див., наприклад, виступовиння Геббельса 1924 року: «Які люди здатні критикувати? Члени партії? Ні. Решта німецького народу? Вона повинна вказати себе щасливою, що досі жива. Було б калідо добре, щоб ти, хто живе з нашою мільцією, дозволив критикувати» (див. як *Kohn-Brumstedt E. Op. cit.* — P. 178—179). Під час війни Гітлер оголошує: «Я ніщо інше, як магіт, що постійно рухається крізь німецьку націю і витягає з цього народу сили. І я часто говорю, що настане час, коли всі путні люди в Німеччині будуть в моєму таборі. А ті, хто не буде у моєму таборі, все одно нічого не партії. Уже тепер для більшого оточення Гітлера було призначено, що станеться з тими інше одно нічого не партії» (*Der geistliche deutsche Freiheitskampf. Reden Hitlers vom 1.9.1939—10.3.1940.* — S. 174). Гітлер май на увазі те ж саме, коли говорив: «Фіорер міркує не німецькими категоріями, а германськими» (*Dossier Kersten // Centre de Documentation Juive*); крім того, ми знаємо із записів зустрічей з Гітлером, що тими ж словами він відносив на сміх навіть германський «наш» і «міркував у «арійських категоріях» (*Hitler Tischgespräche* — S. 315 ff.).

передвоєнній стадії нацистської пропаганди⁶⁴. Ідея *Folksgemeinschaft* була тільки пропагандистською підготовкою «арійського» расового суспільства, яке врешті-решт мало привести на загибель усі народи, зокрема й німецький.

До певної міри *Folksgemeinschaft* являла собою спробу нацистів протистояти комуністичним обіцянкам безкласового суспільства. Пропагандистською інклик першого другому здається очевидним, якщо ми знехтуємо усім ідеологічним змістом. Хоча нацисти й комуністи обіцяли стерти всі соціальні й майнові відмінності, поняття безкласового суспільства мало той очевидний підтекст, що всіх буде прирівняно до статусу фабричного робітника, тоді як *Folksgemeinschaft*, зі своїм підтекстом змови з метою завоювання світу, давала обґрунтовану надію, що кожен німець, зрештою, а майбутньому стане фабрикантом. Ще більша перевага *Folksgemeinschaft* шидігала в тому, що її втілення не мало чекати якихось привідних часів і не залежало від об'єктивних причин: її можна було здійснити у вигаданому світі руху негайно.

Істинною метою тоталітарної пропаганди є не переконання, а організація — «агромадження людей без володіння засобами насильства»⁶⁵. На шляху до цієї мети оригінальність ідеологічного змісту можна вважати тільки зайвою перешкодою. Іне випадково, що два тоталітарних рухи нашого часу, такі плідні «новатори» в методах правління і знахідки в формах організації, ніколи не проповідували нової доктрини і ніколи не винаходили ідеологій, які уже не були б популярні⁶⁶. І довільне не минутий успіх демагогії завоює маси, а видима реальність і сила «живої організації»⁶⁷. Банальний ораторський хист Гітлера не здобув йому такого місця в руці, а радше мів в оману його супротивників, які недооцінили його як простого демагога. Сталін не був знатний надавати поразки видатнішому ораторові російської революції⁶⁸. Тоталітарних вождів і диктаторів вирізняє, скоріше, немигальна й примусова доповідність, з якою вони добирають ті елементи існуючих ідеологій, що найкраще пасують

⁶⁴ Гімлер у промові перед початком СС у Харкові в квітні 1943 року, сказав: «Я неабаром сформулю термінологію СС у різних країнах...» (*Naaz sahrtragu*. — Vol. 4 — P. 572 ff.). Приход до влади цієї націонал-соціалістичної партії Гітлер (*Ausgewählte Reden...*) «Ми невідмінно приймемо до нового класу панів представників інших націй, тобто тих, які послужать не своєю участю в нації боротьбі».

⁶⁵ *Hadamovsky E.* Op. cit.

⁶⁶ *Heiden K.* Op. cit. — P. 139. Пропаганда не є «мистецтвом привертання думки и маси. Насправді, це мистецтво сприйняття думки мас».

⁶⁷ *Hadamovsky E.* Op. cit. — Разом. Термін узятий з Гітлерової «Mein Kampf», де «жива організація» руху протиставляється «мертвому механізмові» бюрократичної партії (Bd. 2 — Kap. 11).

⁶⁸ Було б серйозною помилкою трактувати тоталітарних вождів з погляду небезпечної категорії «харизматичного лідерства». Див.: *Gersh H.* The Nazi Party // *American Journal of Sociology*. — 1940. — Vol. 45 (подібне непорозуміння містять також Гейдманів біографіс *Heiden K.* Op. cit.). Гersh описує Гітлера як харизматичного лідера бюрократичної партії. Тільки не, на його думку, може пояснювати цей факт, що, «сам би як респонс діє суперечливим слухам, ніби не здатне зруйнувати суворо дисципліновану організацію». Ця суперечливість,

до ролі підвалів іншого, шаком вигаданого світу. Фікція «Протоколів» була так само адекватною, як і фікція троякістської змови, бо обидві містили елемент привабливості — прихований вплив євреїв у минулому; боротьбу за владу між Троцьким і Сталіним, — без якого навіть фактивний світ тоталітаризму не може безпечно обійтися. Їхнє мистецтво полягає у використанні і, водночас, подоланні елементів реальності, верифікованого досвіду, у добірці вигадок і узагальненні їх в тих царинах, які потім цілковито виводяться з-під будь-якого можливого контролю з боку індивідуального досвіду. За допомогою таких узагальнень тоталітарна пропаганда засновує світ, здатний конкурувати з реальним світом, якому притаманні нелогічність, суперечливість і неорганізованість. Троякість вигадок і суворість організації надають узагальненню можливість надати переконливі вибух ще специфічнішої брехні — про владу євреїв після їх безпорадного винищення, зловістку глобальну змову троякістів після їх ліквідації в радянській Росії і вбивства Троцького.

Упертість, з якою тоталітарні диктатори чинилися за свою первісну брехню, бачачи її абсурдність — це більш ніж дикобонна якість тому, що обернулося хитрістю, і, принаймні, у випадку Сталіна не може бути пояснена психологією брехуна, чий успіх міг зробити його самого своєю останньою жертвою. Коли ці пропагандистські гасла інтегровані в «живу організацію», їх уже не можна безпечно прибрати, не руйнуючи всієї структури. Принищення про існування всесвітньої єврейської змови тоталітарна пропаганда трансформувала з об'єктивного спірного факту в головний елемент нацистської реальності. Головне полягало в тому, що ніхто не діяв так, ніби світ уже був замищений євреями і потребував контролю, аби захиститися. Расизм для них не був спірною теорією сумнівної наукової вартості, а щодня впливався в діючій ієрархії політичної організації, у рамках якої було б дуже «нереалістичним» ставити його під сумнів. Так само й більшовизм більше не має потреби добирати аргументи на користь класової боротьби, інтернаціоналізму й безумовної шлюбності добробуту пролетаріату від добробуту Радянського Союзу, діючи організація Комінтерну переконувалася за будь-які можливості будь-якого аргументу чи просто ідеології.

Основою причини переваги тоталітарної пропаганди над пропагандою інших партій і рухів полягає в тім, що її зміст, принаймні для членів руху, більше не є об'єктивною проблемою, про яку люди можуть мати свою думку, а стає таким самим реальним і непорушним елементом їхнього життя, як правила ариф-

міки інших, набагато характерніша для Сталіна, який «завжди турбувався про те, щоб сказати протилежне тому, що він робив, і зробити протилежне тому, що він сказав» (*Journal of A. Op. cit.* — P. 431).

Сьогодні джерел цієї помилки два: *Martin A. von. Zur Soziologie der Gegenwart // Zeitschrift für Kulturgeschichte.* — Bd. 27; *Kochton A. Die Gesamtmissigkeit der Verwaltung im Führerstaat // Reichsverwaltungsblatt.* — 1936. Обидва автори змальовують нацистську державу як бюрократичну з каризматичним лідером на чолі.

метки. Організацію всього життя відповідно до ідеології можна повністю здійснити тільки за тоталітарного режиму. У нацистській Німеччині ставити під сумнів чинність расизму й антисемітизму, коли не маво значення ніщо поза расовим походженням, коли кар'єра залежала від «арійської» зовнішності (Гімлер, як правило, добирав кандидатів до СС за фотографіями), а кількість їжі — від кількості в будь-якого єврейських предків, було все одно, що ставити під сумнів існування світу.

Переваги пропаганди, яка постійно «додає міші організацій»¹⁸ слабкому й неналійному голосу аргументів і тим самим, так би мовити, уміть здійснює все, хоч би що стверджувала, очевидні й без доведення. Загальнодоступна, на відміну від аргументів, що ґрунтуються на реальності, яку рух обіцяв змінити, на відміну від контрпропаганди, яку заперечує сам той факт, що вона належить до світу чи захищає світ — той світ, який інертні маси не можуть і не хочуть прийняти, — ця пропаганда може бути спростована тільки іншою, сильнішою чи кращою реальністю.

І саме в момент поразки стає очевидною внутрішня слабкість тоталітарної пропаганди. Без сили руху, його члени одразу ж перестають вірити в догми, за які ще вчора готові були жертвувати своїм життям. Тієї миті, коли рух, тобто вигаданий світ, що надав їм притулок, руйнується, маси повертаються до свого попереднього статусу ізольованих індивідів, які або радо сприймають нові функції у зміненому світі, або знову поринають у свою відчайдушну надлишковість. Члени тоталітарних рухів, у край фанатичні, поки рух існує, не наслідують приклад релігійних фанатиків і не загинуть смертю мучеників (навіть якщо вони тільки й бажали б померти смертю робітників)¹⁹. Вони, радше, тихо відмовляться від руху як від поганої статки й озирнуться навколо у пошуках іншої перспективної фікції або зчекають, доки попередня фікція знову достатньо набере сили для заснування іншого масового руху.

Досвід союзників, які марно намагалися виявити відвертих і переконаних нацистів серед німецького народу, до 90 відсотків якого, ймовірно, були широкими прихильниками нацистського руху в той чи інший час, не можна розглядати просто як свідчення людської слабкості чи кричущого опортунізму. Нацизм як ідеологія був настільки «здійснений», що його зміст утратив змогу існувати як незалежна сума доктрин, так би мовити, втратив своє інтелектуальне існування; тому руйнація реальності майже нічого не залишила по собі, принаймні жодного фанатизму віруючих.

¹⁸ *Нахтмайер*: Е. Оп. cit., — Р. 21. Для тоталітарних ідеї було б помилково пропагувати свою ідеологію через навчання чи переконання. За словами Роберта Леа, ці не можна було ні «навчати», ні «переконати» її, а тільки «нагріювати» і «практикувати» (фраз.: *Der Weg zur Ordnung*. — S. I. c. a.).

¹⁹ Один із визначних нацистських політичних теоретиків, Р. Гей, так інтерпретував цей брех у русі доктрини чи навіть змешаного набору ідеї і вірувань: «Із погляду європейської спільноти, будь-яка спільність цінностей руйнувана» (*Hochs R. Reichsgemeinschaft und Volksgemeinschaft*. — Hamburg, 1935. — S. 83).

2. Тоталітарна організація

Форми тоталітарної організації, на відміну від свого ідеологічного змісту і пропагандистських гасел, цілковито нові⁴⁰. Вони призначені для втілення пропагандистської брехні руху, що обертається навколо центральної вигадки — змови тиресів чи троякостів, чи трьохсот родин тощо — у реальну дійсність, для побудови, навіть за нетоталітарних умов, такого суспільства, члени якого діяти б і реагували відповідно до правил вигаданого світу. На відміну від позірної схожості партій і рухів фашистської чи соціалістичної, націоналістичної чи комуністичної орієнтації, які всі підтримують свою пропаганду тероризмом доти, доки не досягнуть певної стадії екстремізму (який переважно залежить від ступеня несамовітності їхніх членів), тоталітарний рух на ділі серйозно ставиться до своєї пропаганди, і ця серйозність набагато страшніше виражається в організації його прихильників, ніж у фізичній ліквідації його опонентів. Організація і пропаганда (а не терор і пропаганда) — це два боки однієї медалі⁴¹.

Найразючіше новий організаційний засіб рухів на передвадній стадії полягає у створенні фасадних організацій і розрізненні, яке проводиться між членами партії і симпатиками. Порівняно із цим винаходом інші типово тоталітарні риси, такі як призначення функціонерів згори і подальша монополізація призначень однією людиною, другорядні за своєю важливістю. Так званий «принцип вождизму» сам по собі нетоталітарний. Він унібрав у себе певні риси з авторитаризму і військової диктатури, що багато в чому спричинилося до затушовування й применшування суто тоталітарного феномена. Якби функціонери, призначені згори, мали реальну владу й відповідальність, ми мали б справу з ієрархічною структурою, у якій авторитет і влада делегуються й підлягають законам. Багато в чому це справедливо щодо організації війська і військової диктатури, що ґрунтується на зразку першої: там абсолютна сила наказу згори донизу й абсолютна підлеглість знизу догори відповідають ситуації крайньої небезпеки у бою, і саме тому вони не є тоталітарними. Ієрархічно організований ланцюг наказів означає, що влада командувача залежить від усієї ієрархічної системи, а який він дис. Будь-яка ієрархія, незалежно від того, наскільки авторитарна вона у своєму напрямку, і будь-який ланцюг наказів, незалежно від того, наскільки зміст наказів свавільний чи диктаторський, тяжіють до стабілізації і обмежили б тотальну владу вождя тоталітарного

⁴⁰ Гітлер, обговорюючи відношення між *Hitlerbewegung* та організацією, сприймав як підлягало, що більшість запозичила від інших груп і партій «орасову (організу) (die organisatorische Idee) і діє як так, ніби були її єдиними представниками, тому що були першими, хто побудував на ній відповідну організацію і пристосував її до практичних цілей (здив.: Mein Kampf, — Bd. 2 — Kap. 5).

⁴¹ Див.: *Ibid.* — Kap. 11. Propaganda und Organisation.

руху⁶². За нацистською фразеологією, саме невтомна, динамічна «воля фюрера», а не його накази — слово, що могло б припускати фіксовану й обмежену владу — стає у тоталітарній державі «вищим законом»⁶³. І тільки за такої позиції, яку тоталітарний рух завдяки своїй унікальній організації надає своєму вождю, тільки завдяки його функціональній значущості для руху, принцип вождизму набуває свого тоталітарного характеру. Це впливає також із того факту, що у випадках і з Гітлером, і зі Сталіним реальний принцип вождизму інкрісталізовується досить повільно й паралельно з наростанням «стоталітаризації» руху⁶⁴.

Анонімність, яка багато в чому зумовлює загадковість цілого феномена, приховує витoki цієї нової організаційної структури. Ми не знаємо, хто першим вирішив організувати попутників у фасадну організацію, хто першим побачив у непереносимих масах — на які всі партії зникають розраховували в день виборів, але які вважалися надто плінними для членства — не тільки резервуар для віднайдення членів партії, а й вирішальну силу саму по собі. Перші інспіровані комуністами організації симпатиків, на зразок «Друзів Радянського Союзу» чи товариств політичного Червоного Хреста, розвинулись у фасадні

⁶² Палак кахеторинця вимого Гімmlера «не видавати жодного указу, що стосується визначення поняття «спрої», відноситься саме сюда, бо «з усіма цими дурними удальцями ми тільки за власної собі рухи» (Нюрнберзький документ № 626; лист до Бергера від 28 липня 1942 р. Філовоція в Центрі європейської документації).

⁶³ Формулювання «воля фюрера — вищий закон» виходило в усіх офіційних правилах та принципах, що визначали керівництво партією та СС. Найкраще джерело із цього предмету: *Gauleiter O. Rechtmäßigkeiten und Rechtaufgaben der Bewegung*. — 1939.

⁶⁴ *Heiden K. Op. cit.* — P. 292. Автор повідомляє про таку відмінність між першим і наступними виданнями книги Гітлера «Mein Kampf»: перше видання пропонує обрання партійних функціонерів, які тільки після цього підлягають «особистій оцінці і владі», усі наступні видання запроваджують призначення партійних чиновників згорі наступним за рангом виждем. Пеня річ, для стабільності тоталітарних режимів призначення згорі є найбільш важливим принципом, ніж «особиста влада» призначення чиновника. На практиці влада підводжа ринув обмежувалася абсолютною верховною владою Вождя. *Див. нижче.*

Сталін, вийшовши з конспіративного апарату більшовицької партії, можливо, ніколи не думав над цією проблемою. Для нього призначення в партійному механізмі були питанням розподілення особистої влади (хоча тільки в 30-і роки, після того, як він вичиня приклад Гітлера, то дозволяв називати себе «вождем»). Однак слід відзначити, що він міг легко виправдати ці методи інтуїтивним лєнінським теорією, ніби «історія всіх епох свідчить, що виділення класними силами робітничий клас згорі виробити лише тред-юніоністську свідомість», і тому керівництво ним неможливо має здійснюватися згорі дик. *Лєнін В. І. (Що робити?)*. Річ у тім, що Лєнін розглядав Комуністичну партію як «найпрогресивнішу» частину робітничого класу і, водичас, як «ядром політичної організації, який «спремощує всю масу пролетаріату», тобто як організацію поза класом і над класом (див.: *Chamberlain W. H. The Russian revolution, 1917—1921*. — N. Y., 1935. — Vol. 2. — P. 361). Проте Лєнін не шлєрещував чинності інтєрпартійної демократії, хоча був схильний обмежувати демократію самими робітничим класом.

організації, але спочатку являли собою більш-менш те, що означали їхні назви: зібрання прихильників для надання фінансової чи якійсь іншій (наприклад, юридичної) допомоги. Гітлер був першим, хто сказав, що кожен рух повинен діяти маси, приваблені пропагандою, на дві категорії: симпатиків і членів. Це саме по собі досить цікаве, але важливіше те, що він ґрунтував такий поділ на загальніший філософії, за якою більшість людей надто лінива й бонтузливка, аби прагнути чогось більшого, ніж чисто теоретичні міркування, і тільки меншість бажав боротися за свої переконання⁶⁶. Таким чином, Гітлер першим розробив свідому політику постійного збільшення кількості лав симпатиків поряд із збереженням чисельності членів партії суворо обмеженою⁶⁷. Це уявлення про меншість кількості партійних членів, оточених більшістю прихильників, упритул підводило до пізньої реакції фасадних організацій — терміна, який справді щонайкраще передає їхню можливу функцію і позначає стосунки між членами і симпатиками в самому русі. Адже фасадні організації симпатиків не менш важливі для функціонування руху, ніж його дійсні члени.

Фасадні організації оточують членів руху захищеною стіною, яка відокремлює їх від зовнішнього, нормального світу; водночас вони утворюють місток до нормальності, без якої члени руху на передовій стації надто гостро відчували б відмінність між своїми переконаннями й переконаннями нормальних людей, між брехливістю власного фіктивного й реальністю нормального світів. Дотепність цього засобу під час боротьби рухів за владу виявляється в тім, що фасадні організації не тільки озброюють членів руху, а й надають їм таке бачення зовнішньої нормальності, що пригортає вплив реальної дійсності ефективніше, ніж проста ідеологічна обробка. Саме відмінність між настановами власною і попутника утворює нациста чи більшовика у їхній вірі у фіктивне пояснення світу, бо попутник, зрештою, має ті ж переконання, хоча й у «нормальнішій», тобто менш фанатичній, менш певній формі. Завдяки цьому членові партії здається, що кожен, кого рух виразно не відпис до ворогів (свреїв, капіталістів тощо) — на його боці, що світ повен таємних союзників, які просто до пори не можуть зібрати всі необхідні сили розуму й характеру, аби зробити логічні висновки ті власних переконань⁶⁸.

З іншого боку, світ загальом, як правило, дістає свої перші враження про тоталітарний рух його фасадних організацій. Прихильників, які є, судячи з

⁶⁶ Див.: Mein Kampf. — Bd. 2. — Kap. 11.

⁶⁷ Ibid. Цей принцип було чітко реалізовано одразу після захоплення нацистами влади. Із 7 мільйонів членів Гітлерівської 1937 року тільки 50 тис. приїхали до партії (див.: *Child H. E. Preface // The Nazi Primer*). Пор. також: *Neuge G. Die verfassungsgeschichtliche Gestaltung der Ein-Partei // Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1938. — Bd. 98. — S. 678: «Наша Єдина Партія повинна рости до такої міри, що охопить все населення. Вона «тоталітарна» завдяки своєму ідеологічному впливові на націю».

⁶⁸ Див. Гітлерове розрізнення між «радикальними людьми», єдино готовими стати членами партії, і «спокійнішими прихильниками, занадто «бонтузливими» для необхідної самонапруги» (Op. cit. — Loc. cit.).

усього, і залишаються нешкідливими співгромадянами нетоталітарного суспільства, напевно чи можна назвати обмеженими фанатиками; через них рухи роблять свою фантастичну брехню загальноприйнятнішою, можуть поширювати свою пропаганду в м'якших, респектабельніших формах, доки вся атмосфера не отруїться тоталітарними елементами, які важко розпізнаються як такі, а мають вигляд нормальних політичних реакцій чи думок. Організації попутників оточують тоталітарні рухи млою нормальності й респектабельності, яка вводить членів в оману щодо справжнього характеру зовнішнього світу тією ж мірою, якою виводить зовнішній світ у оману щодо справжнього характеру руху. Фасадні організації виконують подвійну функцію: як фасад тоталітарного руху для нетоталітарного світу і як фасад цього світу для внутрішньої ієрархії руху.

Ще більше вражає, що ці ж стосунки насправді повторюються на різних рівнях в самому русі. Як члени партії пов'язані з прихильниками й відділені від них, так само елітні формування руху пов'язані зі звичайними членами й відокремлені від останніх. Як прихильник і далі здається нормальним мешканцем зовнішнього світу, котрий сприйняв тоталітарне кредо, як можна було б сприйняти програму звичайної партії, так і звичайний член партійського чи бойовицького руху й далі у багатьох відношеннях належить до навколишнього світу: його професійні й соціальні зв'язки ще не абсолютно детерміновані його членством у партії, хоча він може усвідомлювати — на відміну від простого симпатика, — що в разі конфлікту між його партійним обов'язком і приватним життям вирішальним має бути партійний обов'язок. З іншого боку, член бойової групи цілком ідентифікує себе з рухом; він не має професії приватного життя поза рухом. Так само як симпатика складають захисну стіну навколо звичайних членів руху і представляють для них зовнішній світ, так і прості члени оточують бойові групи і вже для них представляють нормальний зовнішній світ.

Виразною перевагою цієї структури є те, що вона пригнічує вплив одного з основних тоталітарних принципів, — що світ поділений на два гігантських ворожих табори, один з яких становить рух, і що рух може і повинен боротися із цілим світом — претензія, яка торує шлях нерозбірливій агресивності тоталітарних режимів при владі. Завдяки ретельно розробленій ієрархії воєвничості, де важний шабелює образом нетоталітарного світу для вищого рівня через свою меншу воєвничість і меншу тотальну організованість його членів, потрясіння від страхітливої й потворної тоталітарної дихотомії послаблюється й ніколи цілком не усвідомлюється. Цей тип організації запобігає будь-якому прямому зіткненню своїх членів із зовнішнім світом, чия ворожість залишається для них лише ідеологічним засновком. Вони також настільки добре захищені від реальності нетоталітарного світу, що постійно недооцінюють увесь жахливий ризик тоталітарної політики.

Безперечно, що тоталітарні рухи загрожують *status quo* радикальніше, ніж будь-які з попередніх революційних партій. Вони можуть дозволити собі цей радикалізм, настільки очевидно непридатний для масових організацій, тому що їх власні організації пропонують тимчасову заміну звичайного, неполітичного життя, що його тоталітаризм насправді прагне усунути. Цілий світ неполітичних соціальних стосунків, від яких «професійні революціонери» мають себе відмежувати або ж приймати такими, як вони є, існує у вигляді менш воєннических груп у русі; усередині цього ієрархічно організованого світу більші за світове завоювання і світову революцію ніколи не зазнають потрясіння, що їх неминуче мають викликати суперечності між «революційними» переконаннями й «нормальним» світом. Причина, чому рухи на своїй передвладній, революційній стадії можуть привабити так багато простих обивателів, полягає в тім, що члени цих рухів живуть у примарному шасті нормальності; члени партії оточені нормальним світлом симпатизів, а елітні формування — нормальним світлом звичайних членів.

Інша перевага тоталітарної моделі полягає в її здатності необмежено відтворюватись і утримувати організацію у стані нестабільності, що дозволяє їй постійно впроваджувати нові рини й витримувати нові ступені воєнническості. Усю історію нацистської партії можна переповісти в категоріях нових формувань у нацистському русі. Першою нацистською формацією були СА, тобто штурмові загони (засновані 1922 року), які мали стати воєнническими, хоч сама партія⁶⁶. 1926 року як елітне формування в СА були засновані СС, через три роки їх було відокремлено від СА й підпорядковано Гімлеру; Гімлеру надобилося лише кілька років, щоб повторити ту ж саму річ усередині СС. Одні та одним і щоразу воєнническе за попередника поставали спершу ударні загони⁶⁷, потім підрозділи «Мертва голова» («охоронні загони для концентраційних таборів»), що згодом були замінені доками й складами Збройні СС (*Waffen-SS*), і парашути. Служба Безпеки («ідеологічна розвідувальна служба партії» та її виконавче знаряддя для здійснення «негативної демографічної політики») й Управління справами расової політики і переселення (*Rasse- und Siedlungswesen*), чий завдання мали «позитивний» характер. Усі ці структури розвинулися ті Загальних СС, члени яких, за винятком вищих вождів, залишалися на своїх цивільних посадах. До всіх цих нових формувань член Загальних СС тепер мав співвідношення таке ж саме, як штурмовик до есесівця, або член партії до штурмовика, або ж член фасадної організації до члена партії⁶⁸. Тепер завдання Загальних СС полягало

⁶⁶ Див. розділ про СА в Гітлера (*Mein Kampf* — Bd. 2 — Kap. 9 — Abs. 7).

⁶⁷ Порекладання *Kampfgruppen*, тобто спеціальні підрозділи СС, спершу призначені для перебування в особливому розпорядженні Гітлера, як «shock troops» (ударні загони), в нацистську О. Дікхайм: *Giles O.C. The Gestapo // Oxford Pamphlets on World Affairs*. — 1940. — № 36.

⁶⁸ Найважливіше джерело щодо організації та історії СС — *Himmler H. Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei // Sammelhefte ausgewählter Vorträge und Reden*. — 1939. Під час війни, коли лави *Waffen-SS* мали поповнитися вивільненим ірландцями на фронті концентраційних,

не тільки в слабеченні... втілення націонал-соціалістської ідеї», а й у «вихисті усіх спеціальних кадрів СС од відриву від самого руху»⁷¹.

Ця рухлива ієрархія з постійним створенням нових щаблів і зміною підпорядкування добре відома на прикладі таємних контрольних органів, таємної поліції чи розвідувальної служби, де завжди потрібен новий контроль над контролерами. На передвиступній стадії руху ігнорувати це неможливо; але рухлива ієрархія, подібна до секретних служб, дає можливість, навіть за відсутності реальної влади, понижувати в ранзі кожену особу чи групу, що нагається або має ознаки зменшення радикалізму, самим лише створенням нових, радикальніших щаблів, з автоматичним відстороненням старої групи в напрямку до фактичних організацій і від центру руху. Так, нацистські елітні формування спочатку були, насамперед, внутрішньопартійними організаціями: СА піднялися до становища певної напартії, коли партія втратила радикальність, а у свою чергу і з подібних причин їх витіснили СС.

Військове значення тоталітарних елітних формацій, особливо СА і СС, часто переоцінювали, а їх чисто внутрішньопартійною значущістю децю

нові до такої міри втратили свій елітний характер усередині СС, що тепер парвним елітним ядром руху знову стали Загальні СС, тобто вершус внутріш. вождів.

Документальний матеріал, що великою мірою виявляє цей останній період існування СС, можна знайти в архівах Губернської бібліотеки. Hoover Library, Hammer File, Folder 278. Він показує, що СС зайшли до набору поповнення як серед німецьких робітників, так і серед зурядового населення, ретельно вислідуючи міста і провінції французького Ніземного Леґіону. Набір добровольців серед німців ґрунтувався на указі Гітлера (ніколи не публікованому) у грудні 1942 р., відносно до книги «привітників 1915 року мають відіграти до *Waffen-SS*» (і листа Гіммлера до Бермана). Приток та захоплення провадилися, очевидно, на добровільних засадах. Про кількісні дані можна дізнатися з численних доповідей начальників СС, яким це була довіра. Доповідь від 21 липня 1943 р. описує, як позиція оточила зал, де мав відбутися набір французьких робітників, як французі спочатку спалили «Марсельезу», а потім намагалися вистрибнути з вікна. Подібні заходи серед німецької нації навряд чи були успішнішими. Хоча цих притокників піддали особливому тиску і вимозам, що «нам би, певно рін, як хотілося б потрапити до «брудних сірих витовків» армії, зголосилися тільки 18 з 220 членів Гітлерюгенд (за доповіддю начальника Південно-Західного призового центру *Waffen-SS* Гейслера від 30 квітня 1943 р.), решта ж волан служити у вермахті. Можливо, що це їхнє рішення виникло бідше втрата СС на фронті порівняно з вермахтом (див.: *Partei K.O. Die SS // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, — 1954. — Januar). Однак те, що сам по собі цей виник не міг бути вирішальним, доводить такий факт. Уже в січні 1940 р. Гітлер наказав добирати штурмовиків до *Waffen-SS*, і результати для Кенігсберга (за доповіддю, що зберіглася) мали такий вигляд: 1 807 штурмовиків були признач. на польську службу, з них 1094 не з'явилися, 631 був визначений непридатним, 82 підійшли для служби в СС.

⁷¹ *Всм. Н. Op. cit.* — Р. 99.

нехтували⁷⁵. Жодна із фашистських організацій «сорочечників» не засновувалася для спеціально оборонних чи агресивних цілей, хоча як принцип для їх створення значайно фігурував захист лідерів чи простих членів партії⁷⁶. Вовенизована форма нацистських і фашистських світних груп була наслідком того, що вони були засновані як «зброя для ідеологічного боротьби руху»⁷⁷ проти пацифізму, дуже поширеному в Європі після Першої світової війни. Для тоталітарних цілей набагато важливіше було створити як «вираження агресивних настишів»⁷⁸ імітовану армію, яка, наскільки це можливо, нагадувала б фальшиву армію пацифістів (нездатних зрозуміти конституційне місце армії у політичному організмі, пацифісти відкидали всі військові інституції як банди зумисних убивць), ніж мати війська з добро навчених солдатів. СА і СС були, певна річ, зразковими організаціями для свавільного насильства і вбивств, але вони наряд чи були так само добре підготовлені як Чорний рейхсвер, і не мали екіпування для боротьби проти регулярних військ. У повстанні Німеччини мілітаристська пропаганда була популярнішою, ніж військова підготовка, і уніформа не додавала бойових якостей цим воєнізованим угрупованням, хоча була корисна як чітке позначення відкидання громадянських норм і етики. Ця уніформа у деякий спосіб значно заспокоювала сумління вбивць, робила їх ще сприйнятливішими до безумовної покорі й безумовної влади. Незважаючи на цю мілітаристську прикрасу, внутріпартійна фракція нацистів, що перш за все була націоналістичною і мілітаристською і тому розглядала ці напіввійськові загони не просто як суто партійні структури, а як незначальне розширення рейхсверу (обмеженого за Версальськими мирними договорами), стала першим кандидатом на ліквідацію. Рем, атакач штурмовиків СА, справді мріяв про включення його СА до рейхсверу після захоплення нацистами влади і він про це переговори. Його убили, тому що він намагався перетворити нинішній нацистський режим на військову диктатуру⁷⁹. За кілька років до цього

⁷⁵ У цьому, однак, не було правини Гітлера, який завжди підкреслював, що саме назва СА (*Sturmabteilung*) означає, що це був тільки «відділ руху», який сформував, як інші партійні структури, відділ пропаганди, газети, наукові інститути тощо. Він також намагався розвинути ідеї щодо можливих логічних цілей цього воєнізованого формування й хотів, щоб його підтримка здійснювалася відповідно до потреб партії, а не за армієвськими принципами (Op. cit. — Loc. cit.).

⁷⁶ Офіційною причиною заснування СА був захист нацистських членів, тоді як поточним завданням СС був захист нацистських лідерів.

⁷⁷ Mein Kampf. — Loc. cit.

⁷⁸ *Bayern & Die SA*. — B., 1938.

⁷⁹ Із автобіографії Реми чітко видно, наскільки мало його політичні переконання збігалися з політичними переконаннями нацистів. Він завжди мріяв про *Soldatenstaat* (солдацьку державу (Нім.) — (Пер.) і завжди наполягав на «Prinzip des Soldaten vor dem Politiker» (першості солдата перед політиком (Нім.) — (Пер.)) (Op. cit. — S. 349). Про його неготовність відійти чи, радше, невідатність навіть зрозуміти тоталітаризм і його «стотальні» претензії свідчить таке висловлювання: «Я не бачу, чому не можуть бути сумісні такі три речі: моя відданість спадковому принцові лану Віттельсбахів і спадковимі баварським ворогам; моя пошта до генерал-квартирмейстера під час світової війни і тобто

Гітлер виразно дав зрозуміти, що такий розвиток нацистського руху небажаний, коли він прибрав Рема — справжнього солдата, чий досвід війни й організації Чорного рейхсверу зробив би його незамінним у сербійській програмі військової підготовки, — з посади голови СА і призначив на роль реорганізатора СС Гімmlера, людину без жодних уявлень про військову справу.

Крім важливості єдиних формувань для організаційної структури руху, де вони складали міцніші воєнні ядра, їхній воєнізований характер можна зрозуміти, порівнюючи з іншими професійними партійними організаціями, такими як організації інтелігентів, правників, лікарів, студентів, університетських професорів, інженерів і робітників. Усі вони головним чином копіювали існуючі нетоталітарні професійні об'єднання і були такими ж напівпрофесійними, як пітурмовики — напіввійськовими. Характерно, що чим очевидніше європейські комуністичні партії ставали відгалуженнями керованого Москвою більшовицького руху, тим більшою мірою вони також використовували свої фасадні організації для суверенітету з існуючими чисто професійними організаціями. Відмінність між нацистами і більшовицями у цьому відношенні полягала лише в тому, що нацисти мали виразну тенденцію розглядати ці напівпрофесійні формування як частину партійної еліти, тоді як комуністи вважали набирати з них людей для своїх фасадних організацій. Для рухів було важливим, аби ще до захоплення влади створювалося враження, що до їхніх лав увійшли всі елементи суспільства (концевою метою нацистської пропаганди було перетворення на симпатисів усього німецького народу⁷¹). Нацисти пішли трохи далі в цій грі і створили низку імітованих установ за зразком справжньої державної адміністрації, на зразок власних департаментів — закордонних справ, освіти, культури, спорту тощо. Жодна із цих інституцій не мала більшої фактової цінності, ніж імітація армії, репрезентована пітурмовиками, але разом вони створювали довершений світ позірності, в якому будь-яка реальність нетоталітарного світу рабськи наслідувалася у формі підробки.

[Люкендорфа], який погодився з вітанням совієтського німецького народу і мого дружби з провісником і вісником політичної боротьби Адольфом Гітлером» (S. 348). Кінцем вісником Ремом констатувало голови те, що він бачив після захоплення влади фашистською диктатурою зразок італійського режиму, за якої нацистська партія «розірве кайдани партії» і «сама стане державою» — саме те, чого Гітлер хотів уникнути за будь-яких обставин. Дяк.: *Kahn E. Warum SA?* (промова перед дипломатичним корпусом у грудні 1933 року в Берліні).

Усереднені нацистської партії про можливість змови СА—рейхсвер проти влади СС і коаліції німців цілковито не збували. Едмунд Франк, генерал-губернатор Польщі, 1942 року — через вісім років після збирання Рема і генерала Шмідлера — відозвався в бажанні «по війні... розпочати найбільшу боротьбу за справедливість [проти СС] за допомогою збройних сил і СА» (*Nazi conspiracy*. — Vol. 6. — P. 747).

⁷¹ Гітлер стверджував, що пропаганда намагається похитати доктрину за весь народ, а організації включили лише порівняно невелику частину його воєнночлених представників (*Mein Kampf*. — Bd. 2. — Kap. 11). Пор. також: *Neenan G. Op. cit.*

Це техніка дублювання, звичайно ж, непридатна для прямого повалення уряду, виявилася надзвичайно злітною для активного підняття існуючих інституцій і для «деструкції *status quo*»²¹, що їм тоталітарні організації незмінно надавали перевагу над відкритою демонстрацією сили. Якщо завдання рухів полягає у «проникненні на всі владні позиції на терезі політіа»²², то вони повинні бути готовими до будь-якої соціальної чи політичної позиції. Відомо, що до своєї претензії на тотальне панування, будь-яка окремо організована група в неіталітарному суспільстві сприймалася як особливий виклик рухові, який слід було усунути, але жодна з них не вимагала для свого руйнування особливого порядку. Прикриття цінності імітованих організацій з'ясувалося, коли нацисти захопили владу і були готові негайно ж зруйнувати існуючі організації вчителів іншими вчительськими організаціями, існуючі асоціації правників асоціаціями на нацистському утриманні тощо. Вони змогли одразу ж змінити всю структуру німецького суспільства, — а не тільки політичне життя — саме тому, що підготували його точну копію у власних лавах. У цьому відношенні завдання нацивійсьських структур було виконане остаточно, коли наприкінці війни стало можливим підпорядковувати регулярну військову ієрархію влади генералів СС. Техніка цієї «окоординції» була настільки ж дотепною і нездоланною, як було швидко і радикально псування професійних норм, хоча це найскоротіше відбулося у високотехнологічній і спеціалізованій військовій сфері, ніж деінде.

Якщо важливість нацивійсьських формувань для тоталітарних рухів не слід шукати в їхніх сумнівних військових власткостях, то вони взагалі не пов'язані з їхнім імітуванням регулярної армії. Як елітні формції, вони набагато виразніше відокремлені від зовнішнього світу, ніж будь-яка інша група. Нацисти дуже рано усвідомили цінний зв'язок між тотальною воєнністю і тотальним відокремленням від нормальності, штурмовиків ніколи не залучали до діяльності в їх рідних громадах, а активні кадри СА на передовій стадії, як і кадри СС за нацистського режиму, були настільки рухливі й так часто замінювалися, що вони не могли звикнути до будь-якого промार्ку звичайного світу й укоренитися там²³. Їх створили за зразком злочинних банд і використовували для організованих убивств²⁴. Ці убивства демонстрували й офіційно визнавали

²¹ *Mein Kampf*. — *Loc. cit.*

²² *Hadamowsky E.* *Op. cit.* — P. 28.

²³ Батальйони СС «Мертві солдати» розміщувалися за такою привагою: 1. Жодній їх частині не доручалося виконання обов'язків у її рідній місцевості. 2. Кожен підрозділ слід було змінити через три тижні служби. 3. Службовці ніколи не повинні були опинитися на вулиці предмети або відкрито носити відзнаки «Мертвих солдатів». Див.: *Secret Speech by Himmler to the German Army General Staff, 1934* / *American Committee for Anti-Nazi Literature* (надрукований промову англійською в 1937 р. Див.: *Nazi conspiracy*. — Vol. 4. — P. 616; там наводилося лише уривки).

²⁴ *Georgis* Гімлер присвятило заяву: «Я знаю, що в Німеччині є люди, яких пугає, коли вони бачать цей чорний мундир. Ми розуміємо це й не сподіваємися бути улюбленими цим батальйоном смерті (*Himmler H.* *Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation* // *Als den Schwarzen Korps*. — 1936. — Nr. 3).

верхівка нацистської ієрархії, тож відкрита співучасть робила майже неможливим для членів руху залишити його, навіть за умов нетоталітарної влади, і навіть якщо їм не погрожували, як це зазвичай бувало, їхні колишні колеги. У цьому сенсі функція елітних формувань цілкомито протилежна функції фасадних організацій: якщо останні надають рухові атмосфери респектабельності і вселяють довіру, перші через поширення причетності змушують кожного члена партії усвідомити, що він назавжди залишив нормальний світ, де відноство поза законом, і що тепер він повинен відповідати за всі злочини, скоєні елітою⁶². Цього досягли ще на передпланній стадії, коли вожді систематично перебирали відповідальність за всі злочини і не залишали сумнівів, що вони були скоєні в ім'я найвищої користі для руху.

Штучне створення умов громадянської війни — шантаж, яким нацисти вторували собі шлях до влади, мало очевидні переваги в роздухуванні неспокою. Організоване насильство для руху є найдійовішою захисною стіною, що оточують його фіктивний світ. «Реальність» цього світу доводиться, коли член руху боїться його залишити більше, ніж наслідків своєї співучасті в незаконних діях, і почувається в більшій безпеці як член руху, ніж як його супротивник. Це почуття безпеки, що є результатом організованого насильства, за допомогою якого елітні формування охороняють членів партії від зовнішнього світу, настільки ж важливе для цілісності фіктивного світу організацій, як і почуття страху перед її терором.

У центрі руху, як двигун, що приводить його в дію, перебуває вождь. Він відокремлений від елітних формувань внутрішнім колом посвячених, які поширюють навколо вождя ауру недоступної таїни, що відповідає його «незбагненній перевазі»⁶³. Його позиція всередині цього блискучого кола залежить від здатності плести інтриги між його членами і від хисту постійно

⁶² У своїх проміжах перед членами СС Гітлер завжди нагадував про здійснених злочинах, підкреслюючи їх твар. Він, наприклад, міг висловитися про злочини євреїв так: «Я також хочу сказати вам цілком відверто про дуже важкі речі. Серед своїх про це можна згадати цілком відверто, хоч ми ніколи не говоритимемо про це публічно». Про знищення польської інтелігенції: «...вам треба почути про це, але негайно її зійти...» (Nazi conspiracy — Vol. 4 — P. 558, 553).

Подібно до цього висловився й Геббельс: «Щодо єврейського питання, то ми, зокрема, звичайно прозину, з яким нема ніяку для тебе... Досвід вчить, що рух і люди, які сплять за собою мости, борються з найбільшою рішучістю, ніж ті, кому ще є куди відступати» (Goebbels J. Op. cit. — P. 226).

⁶³ *Souvarine B.* Op. cit. — P. 648. Спосіб, яким тоталітарні рухи оберівають приватне життя своїх вождів (Гітлера і Сталіна) у цілковитій таємниці, контрастує з тією цілком публічністю, яку всі демократії вимагають у встановленні напояк приватного життя президентів, королів, прем'єр-міністрів тощо. Тоталітарні методи не дозволяють ідентифікації, заснованої на перемаванні — навіть найвищої із нас є лише людиною.

Суварін наводить найчастіше використовуваний ярлик на адресу Сталіна: «таємничий казан Кремля», «незбагненна особистість», «адміністративний сфинкс», «Сталін — Тайна», «перо і янтарна таємниця» тощо. (*Souvarine B.* Op. cit. — P. XIII).

змінювати свій персонал. Він задіятує піднесенням до становинця вождя скорше винятковій здатності давати раду з внутрішньопартійною боротьбою за владу, ніж демократичним чи бюрократично-організаторським якостям. Він відрізняється від попередніх типів диктаторів тим, що навряд чи перемагає за допомогою значимого насильства. Гітлер не потребував ні СА, ні СС для збереження свого становинця вождя в нацистському русі; навпаки, Рем, вождь СА, здатний розраховувати на їх лояльність до своєї особи, був одним із внутрішньопартійних ворогів Гітлера. Сталін переміг Троцького, який не тільки мав набагато більшу привабливість для мас, але, як головнокомандувач Червоної Армії, на той час тримав у своїх руках найбільший владний потенціал у радянській Росії⁶⁶. Крім того, не Сталін, а саме Троцький мав найбільший організаторський талант і був найбільшим бюрократом російської революції⁶⁷. Але і Гітлер, і Сталін були майстрами тонкощів і на ранній стадії своєї кар'єри практично нікого присвячували себе питанню персоналу, так що через кілька років навряд чи залишилися хоч одна впливова людина, яка б своєю посадою не була зобов'язана їм⁶⁸.

Такі особисті здатності, однак, хоча й становлять абсолютну передумову перших стадій подібної кар'єри і навіть згодом аж ніяк не втрачають значення, більше не суть вирішальні; коли тоталітарний рух вже розбудований, коли запроваджено принципи «воля Фюрера» — закон для партії⁶⁹, і коли вся його ієрархія ефективно підготовлена для єдиного завдання — швидко доносити волю Вождя до всіх наблив. Коли це досягнуто, Вождь стає незмінним, бо вся складна структура руху без його наказів утратить *raison d'être*. Тепер, попри вічні інтриги у внутрішній класі і нескінченні пересування персоналу та страхітливое накопичення в них ненависті, прикросів і особистих образ, позиція Вождя може бути забезпечена від хаотичних палацових переворотів не через його винятковості, швидше якої люди з його близького оточення часто не мають, великих ілюзій, а через шире й відчутніше переконання цієї людини в тому, що без неї все негайно буде втрачено.

Винсе завдання Вождя полягає в уособленні подвійної функції, власної кожного публічного руху, — виступати як магічний тахіст останнього від зовнішнього світу і, водночас, слугувати містком, яким рух сполучений із ним

⁶⁶ «Якби [Троцький] обрав шлях військового заколоту, то, очевидно, переміг би Гітлера. Але він залишив свою посаду без найважливішої спроби використати армію для свого завою. Армію, яку він створив і яку очолював протягом семи років» (*Deutscher I. Op. cit.* — Р. 247).

⁶⁷ Висловлює вмісариці за Троцького «був практично інституцією», і Троцького кдивали на допомогу в усіх випадках безладу в інших управліннях (*Souvarine II. Op. cit.* — Р. 288).

⁶⁸ Обставини смерті Сталіна, схоже, зуперечать виповнюваності цих методів. Існує можливість, що Сталін, який, після сумнівом, планував перед смертю ще одну загальну нацию, був убитий кимось зі свого оточення, тому що ніхто більше не популяризував безсмертя. Однак, незважаючи на значну кількість непрямих доказів, цього не можна довести.

світот. Вождь представляє рух у спосіб, яким цілковито відрізняється від усіх звичайних партійних лідерів; він вимірює особистою відповідальністю за кожну дію — подвиг чи злочин, — вчинену будь-яким членом партії чи функціонером у межах його посадових обов'язків. Ця тотальна відповідальність є найважливішим організаційним аспектом так званого принципу вождизму, відповідно до якого будь-який функціонер не просто призначений Вождем, а є його ходячим утіленням, і кожний наказ при цьому, як вважається, виходить з одного-єдиного всюдисущого джерела. Це повне отождоження вождя з кожним призначеним підвождем і ці монополія на відповідальність за все, що відбувається, також виступають найвиразнішими ознаками вирішальної відмінності тоталітарного вождя від звичайного диктатора чи деспота. Тиран ніколи б не став отождоженювати себе зі своїми підлеглими, не кажучи вже про відповідальність за кожну (хню) дію⁸⁷; він може використовувати їх для жертвоприношення й охоче критикувати, аби уберегтися від гніву народу, але завжди зберігатиме цілковиту дистанцію від усіх своїх підлеглих і усіх своїх підданих. Вождь, навпаки, не може допустити критики своїх підлеглих, тому що вони завжди діють від його імені; якщо він хоче виправити власні помилки, то повинен ліквідувати тих, хто втілював їх у життя; якщо він хоче звинуватити у своїх помилках інших, то повинен убити їх⁸⁸. Адакє всередині цієї організаційної структури помилка могла б бути тільки наслідком оманливого відображення особи вождя емоційністю.

Ця тотальна відповідальність за все, що робить рух, і це тотальне отождоження вождя з кожним із його функціонерів мають цілком певні практичні наслідки: ніхто не опиняється в ситуації, коли він був би відповідальним за свої дії чи ні; ніби пожежники причини цих дій. Відтоді, як Вождь монополізував право і можливість повенення, він постає перед зовнішнім світом як єдина особа, котра знає, що робить, тобто єдиним представником руху; з яким ще можна говорити нетоталітарною мовою і який, коли йому дорікають чи критикують за щось, уже не може сказати: «Не питайте мене, питайте Вождя». Перебуваючи в центрі руху, Вождь може діяти так, начебто він перебуває над ним. Тому цілком зрозуміло, чому сторонні люди в тих випадках, коли змушені мати справу з тоталітарними рухами чи урядами, знову й знову покладають свої надії на особисту розмову із самим Вождем (хоча й цілком марно). Справжня таємниця тоталітарного Вождя криється в організації, що дає йому можливість перебрати

⁸⁷ Так, Гітлер особисто телеграфував про свою відповідальність за обивство в Німечці, здійснене штурмовиками СА 1932 року, хоча він явно не мав до цього улюбця ніякої причетності. Важливо було ствердити принцип отождоження: чи, мовою напівсти, «визначену відданість вождя і народу», на якій «ґрунтується Рейх» (див.: *Franz II, Op. cit.*).

⁸⁸ «Однією із приметних рис Сталина... є систематичне перекладання власних злочинів і злочинів, а також і політичних помилок... на члени тих, чия дискредитація і знищення він надуває» (*Zemachine B. Op. cit.* — Р. 655). Певно річ, що тоталітарний вождь міг би лише обирати, кому він хотів би приписати свої помилки, бо всі дії, вчинені підлеглими, гадано, інсценує саме він, так що кожному мавна змусити до розі самозвинувачення.

загальною відповідальністю за всі злочини, скоєні елітними формуваннями руху і киматати водночас ширшої, наївної поваги з боку найпростодушніших попутників⁸⁹.

Тоталітарні рухи назвали «таємними товариствами, заснованими серед білого дня»⁹⁰. Справді, хоч як мало знаємо ми про соціологічну структуру й історію таємних організацій, структура рухів (безпрецедентна, якщо її порівнювати з партіями і фракціями), ні з чим не має стільки ж спільного, як і деякими знаменитими рисами таємних товариств⁹¹. Таємні товариства також

⁸⁹ Те, що сам Гітлер — а не Гімлер, Борман чи Гоббессе — завжди був ініціатором справі радикальних заходів, те, що його пропозиції завжди були радикальними, нія пропозиції його безпосереднього оточення: те, що навіть Гімлер був прихильний, коли його «таємничим» («остаточне розв'язання» єврейської питання), — як не зраді диведено незліченними документами. Із чарівну казку, що Сталін був поміркований, анік ліві фракції більшовицької партії, також не можна далі вірити. Найближчим нам єтати, що тоталітарні воєні неміжно намагалися постити перед зовнішнім світом поміркованістю, а їхня реальна роль — вести рух уперед будь-якою ціною і будь-що прискорювати його швидкість, — відбивається ретельно прихованню. Див., наприр., спогади адмірала Еріха Радера: *Rudolf E. My relationship to Adolf Hitler and to the party // Nazi conspiracy*. — Vol. 8. — P. 707 ff. «Жоден поширювався інформація чи чуток про радикальні наміри партії не достало, у поведінки фірера можна було судити, що якісь ці заходи сам він не нахватува... Протягом наступних років з поступово дійшов висновку, що сам Фіхлер завжди спинався до найрадикальніших заходів без усякого злину змови».

Під час внутрішньопартійної боротьби, що переступива приходу Сталіна до абсолютної влади, він завжди діяв про те, щоб зм'якшити «каміньний зміст» середньої (*Deutscher J. Op. cit.* — P. 295 ff.); хоча на будучи, довгий рік, «людиною компромісів», він ніколи цілковито не залишав м'як ролі. Коли, наприклад, 1936 року швейцарський журналіст запитав його про світову революцію як кінцеву мету руху, Сталін відповів: «Ми ніколи не мали таких планів і намірів... Це результат непорозуміння... швейцарського чи, швидше, тришвейцарського» (*Deutscher J. Op. cit.* — P. 427).

⁹⁰ *Khury J. The political function of the modern lie // Contemporary Jewish Record*. — June 1945.

Гітлер (*Mein Kampf*. — Bd. 2. — Kap. 9) довладно обговорює цей «іде» і «проти» таємних товариств як іррації для тоталітарних рухів. Його міркування привели до таких самих висновків, яких дійшов Кіндр, тобто, що слід прийняти принцип таємних товариств без жодної секретності і зазнати їх «серед білого дня». На довадний етапі руху, наприклад чи було щось таке, що напевне настільки примало б у секреті. Шляхи від час війни, коли нацистський режим став цілком тоталітаризованим, і партійне керівництво знаходило оточенням з усіх боків міждержавної ієрархії, від якої залежало ведення війни; елітні формування були досить прокирано проінструктовані тримати в цілковитій таємниці все, що стосувалося «остаточних розв'язань», тобто депортацій і масового знищення. Це був також час, коли Гітлер почав діяти як атаман зграї змовників, але особливо не підпадає цей факт і не заявляючи про це присягнувши. Під час бесіди з Генеральним штабом у травні 1939 року Гітлер виклав правила, що звучали так, начебто були скопійовані з букваря таємного товариства: «1. Не слід інформувати нікого з того, кому не належить знати. 2. Нікому не слід знати більше, ніж йому потрібно. 3. Нікому не слід дізнаватися раніше, ніж йому належить» (цит. за: *Hollack H. Was wirklich geschah*. — 1949. — S. 378).

⁹¹ Наступний аналіз базований до подання праці Георга Зенкема (*Simmel G. Sociology of secrecy and of secret societies // The American Journal of Sociology*. — January 1906. —

утворюють ієрархії відповідно до ступеня «таємничості», регулюють життя своїх членів відповідно до таємних і надуманих засновків, що змушують бачити все у спотвореному світлі; використовують стратегію постійної брехні для обману невагмичних мас; вимагають безумовного послуху від своїх членів, яких утримує разом відданість часто невідомому і завжди таємничому лідерові, який сам оточений, чи вважається, що оточений, невеликою групою таємничених, а ті, у свою чергу, оточені напівтаємниченими, які складають «буферну зону» супроти ворожого, невагмичного світу⁷². Із таємними товариствами тоталітарні рухи поділяють дихотомічний поділ світу між «побратимами» і невизначеною, невиразною масою «заклятих ворогів»⁷³. Цей поділ, орієнтований на абсолютну ворожість до навколишнього світу, істотно відрізняється від тенденції звичайних партій поділяти людей на тих, хто до них належить, а хто ні, партії й відкриті товариства загалом вважатимуть своїми ворогами тільки тих, хто відкрито протистоять їм, тоді як принципом таємних організацій завжди було «Хто не з нами, той проти нас»⁷⁴. Цей езотеричний принцип здається зовсім неприйнятним для масових організацій, але нацисти

Vol. II. — № 4), які становить розділ 8' цієї його книги «Cooperation» (*Simmel G. Soziologie. — Leipzig. 1908*), фрагменти якої переклад Курт Вольф (*Wulf K. H. The sociology of Georg Simmel. — 1950*).

⁷² «Саме тому, що вище верстви суспільства становлять опосередкований перехід до справжньої серпентини таємниці, вони забезпечують поступове уцілювання сфери відштовхування навколо себе і не окорони таємного крає, ніж рішучість різниці, якої перебуває цілком зовні чи цілком усередині сфери» (*Simmel G. Op. cit. — P. 489*).

⁷³ Терміни «побратими», «ірвані товариши», «побратимство» повторювалися в нацистській літературі *на німці* (до мудоти Дале). — (*Пер.*), почасти перекл. й апелюють до змиваючого романтизму, дуже поширеному в німецькому молодіжному русі. У конкретному випадку ці терміни взяв Гімлер, уживши їх до «центрального гасла» СС («Оце, ми стали в стрій і йдемо вперед, у далеке майбутнє, дотримуючись таких незмінних законів, як націонал-соціалістський лад моральних людей і побратимство їхніх елементів [*Stippen*]»; див.: *L'Aiglon G. Op. cit.*) і надавши їм широкого значення «абсолютної воєвкності» щодо всіх інших народів (див.: *Simmel G. Op. cit. — P. 489*). «Далі, коли маса людності > 1-1,5 мільярда [*10¹²*] випликується проти нас, германських народів...» (Далі, промову Гімлера на зборіс генералів СС у Потсдмі 4 жовтня 1943 р.: *Nazi conspiracy. — Vol. 4. — P. 558*).

⁷⁴ «Whoever is not expressly included is excluded» (*Simmel G. Op. cit. — P. 490*). Цей принцип, як і багато інших, нацисти прийняли після ретельного обдумування того, що випливає із «Протоколів словесних мудреців». Ще 1922 року Гітлер сказав: «[Добрий ірвані] так і не зрозуміли, що не обов'язково бути ворогом євреїв, щоб однієї днини потрапити... на ешафот... цілком достатньо не бути євреєм: це вам ешафот забезпечить» (*Hitler's speeches. — P. 12*). У той час хотіли не ми принести, що ешафот означає ця специфічна форма пропаганди: однієї днини буде неабов'язково бути нашим ворогом, щоб потрапити на ешафот, цілком достатньо буде бути євреєм чи кінцем кінцем представником будь-якого іншого народу, оголошеного «расово непридатним» медичною комісією. Гімлер сам вірив і проповідував, що СС загалом ґрунтуються на принципі: «Ми повинні бути чесними, порядними, повзаними і дружними щодо представників нашої власної ерви, і ні де того більше» (*Op. cit. — Loc. cit.*).

надавали своїм членам психологічний еквівалент ритуалу посвяти в таємні товариства, коли замість простого надіслання свреїв до своїх лав намагали від них доказів несврейського походження й запровадили складний механізм для з'ясування певного походження майже 80 мільйонів німців. Це було, звичайно, комедією, і досягти дорогою комедією, коли 80 мільйонів німців заходилися шукати сврейських предків, але кожен по закінченню перевірки відчув свою належність до групи обраних, яка протистоять уявній більшості непридатних. Подібний принцип знайшов вияв і в більшовицькому русі через періодичні партійні чистки, що збуджували в кожному «звичайному» переконання у підтвердженні своєї гідності.

Можливо, найразючіша схожість таємних товариств і тоталітарних рухів полягає в тій ролі, яку в них відіграє ритуал. Паради на Червоній площі в цьому відношенні не менш характерні, ніж помпезна формальність нюрнберських партійних днів. У центрі нацистського ритуалу було так зване «криваве знамено», а в центрі більшовицького — муміфіковане тіло Леніна, причому обидва ці центри приносили до церемоніалу важливі елементи ідолопоклонства. Таке ідолопоклонство насправді чи свідчить, як часом стверджували, про безсвідомісний або третичний тенденції, «доход» — це суто організаційні засоби, відомі з ритуалів таємних товариств, що також користувалися для прищеплення своїм членам страху перед розголошенням таємниці символами, які навіювали жак та благоговіння. Зрозуміло, що люди мінливіше об'єднують таємний ритуал, аніж звичайне соціальне збереження таємниці. Те, що таємницю тоталітарних рухів виставлено напоказ, не обов'язково змінює природу цього спільного переживання³⁵.

Ці подібності, певня річ, не випадкові: їх не можна просто пояснити тим, що перш ніж стати тоталітарними вождями, і Гітлер, і Сталін були членами новочасних таємних товариств: Гітлер — секретної служби рейхскаєру, а Сталін — конспіративної секції більшовицької партії. Подібності є, певною мірою, природними наслідками змовницького замісту тоталітаризму: чіткі організаційні гадани створювалися для протистояння таємним товариствам — таємному товариству свреїв чи змовницькому товариству тропікестів. Особливо вирізняє тоталітарні організації скоріше те, що вони могли використовувати так багато організаційних засобів таємних товариств без найменшої спроби утримати в таємниці свою власну мету. Те, що нацисти хотіли завоювати світ, доноргувати «расою чужих» і знищити тих, у кого була «погана біологічна спадковість», а більшовики готували світову революцію, ніколи не було таємницею; навпаки, така мета завжди була частиною їхньої пропаганди. Інакше кажучи, тоталітарні рухи наслідують усі атрибути таємних товариств, але виходять з останніх єдину річ, яка могла б виправдати чи бодай вважатися виправданням їхніх методів, — необхідність зберегти таємницю.

³⁵ Див.: Samuel G. Or. cit. — P. 480—481.

У цьому аспекті, як і в багатьох інших, нацизм і більшовизм досягли однакових організаційних результатів, маючи шлюком різні історичні витоки. Нацисти починали з вигаданої змови і більш-менш свідомо орієнтувалися на засади таємного товариства сіонських мудреців, тоді як більшовики вийшли з революційної партії, метою якої була однопартійна диктатура і пройшли крізь стадію, коли партія була «шляхом окремою і вищою за все» до стадії, коли «шляхом окремим і вищим за все» стало Політбюро партії⁶; зрештою, Сталін навів у цій партійній структурі жорсткі тоталітарні норми її конспіративної секції, і тільки тоді відчув потребу центральної фікції для підтримки залізної дисципліни таємного товариства за умов масової організації. Мабуть, шлях нацизму логічніший, сам по собі послідовніший, але історія більшовицької партії краще ілюструє фіктивний за суттю характер тоталітаризму саме тому, що вигадані глобальні змови, проти яких начебто й була спрямована більшовицька конспірація, не мали ідеологічної фіксації. Вони змінювалися — від троцькістів до трюхесот родин, потім до різних «імперіалістів» і, нарешті, до «безсудних космополітів» — і пристосовувалися до минулих потреб, хоча більшовизм ні миті і за жодних обставин не міг діяти без подібної фікції.

Засоби, якими Сталін перетворив російську однопартійну диктатуру на тоталітарний режим, а революційні комуністичні партії в усьому світі — на тоталітарні рухи, полягали в ліквідації фракцій, скасуванні внутрішньопартійної демократії і перетворенні національних комуністичних партій на керовані Москвою відгалуження Комінтерну. Таємні товариства загалом і конспіративний апарат революційних партій зокрема завжди характеризувалися відсутністю фракцій, придушенням суперечливих думок і цілковитою централізацією керівництва. Усі ці заложи мають явну утилітарну мету — захист членів від переслідування, а товариства — від зради; тотальний послух, що вимагався від кожного члена, і абсолютна влада в руках вождя були тільки неминучим побічним продуктом практичних потреб. Біда в тому, однак, що конспіратори мають зрозумілу тенденцію вважати, що найефективніші методи в політиці загалом — це методи конспіративних товариств, і що коли використати їх відкрито та підтримати усіма державними засобами примусу, то можливості для зосередження влади стають цілковито безмежними⁷. Роль конспіративної секції революційної партії, поки це ще не поширилося на саму партію, можна порівняти з роллю армії всередині стабільної держави: хоча й власні норми керівництва радикально відрізняються від норм цивільного суспільства, вона служить йому, зберігає підлеглість і контролюється ним. Точносінько так само, як небезпека військової диктатури постає, коли армія вже не служить державі, а намагається панувати в ній, небезпека тоталітаризму постає тоді, коли кон-

⁶ Б. Суварін (*Souvarine B. Op. cit.* — Р. 319) слідкує за формулюванням Бухаріна.

⁷ Б. Суварін згадує, що на Сталина «завжди справляли враження люди, які успішно вели «справу». Він дивився на нацизм як на «справу», що вимагає великої спритності» (*Souvarine B. Op. cit.* — Р. 113).

співатина секція революційної партії звільняється від контролю з боку партії і прагне провідної ролі. Саме це сталося з комуністичними партіями за сталінського режиму. Сталінські методи були цілком типовими для людини, котра вийшла з конспіративної секції партії: загиблення у дрібниці, виголошення особистісного боку політики, безжалісність у використанні і знищенні колег і друзів. Його головною опорою у боротьбі за спадок після смерті Леніна була таємна поліція⁹⁸, яка тоді вже стала однією з найважливіших і найвпливовіших частин партії⁹⁹. Цілком природно, що симпатії ЧК опинилися на боці представника конспіративної секції, людини, яка вже дивилася на цей орган як на свого роду таємне товариство, і тому від неї можна було очікувати збереження і розширення його привілеїв.

Захоплення комуністичних партій власними конспіративними секціями було, однак, лише першим кроком у їх перетворенні на тоталітарні рухи. Того, що таємна поліція в Росії і її агенти в комуністичних партіях за кордоном відігравали таку ж саму роль у русі, як елітні формування, що їм нашісти надали форм вогнізованих загонів, було недостатньо. Якщо принцип таємної поліції мав залишатися незмінним, то самі партії мали змінитися. Тому ліквідація фракцій і внутрішньопартійної демократії супроводжувалася в Росії допущенням до членства в партії великих, політично неосвічених і «нейтральних» мас — політика, яку швидко наслідували комуністичні партії за кордоном після ініціювання її політикою Народного фронту.

Нацистський тоталітаризм розпочався з масової організації, в якій лише поступово заганували елітні формування, тоді як більшовики почали з елітних формувань і відповідно організували маси. Результат був однаковий в обох випадках. Крім того, нацисти через свої мілітаристські традиції та упередження створювали свої елітні підрозділи на зразок армійських, тоді як більшовики від самого початку наділили таємну вищу верховною владою. Проте через кілька років ця відмінність також зникла: глава СС очолював таємну поліцію, а формування СС погрожували включатися до складу гестапо і заміняли її кадрині кадри, навіть якщо ці кадри вже складалися з надійних нацистів¹⁰⁰.

⁹⁸ У внутрішньопартійній боротьбі 20-х рр. «співробітників ДПУ майже без винятку були функціональні супротивниками партії і прихильниками Сталіна. Водночас різні служби ДПУ були осередком сталінської фракції» (Сігга А. *Ор. сіт.* — Р. 48). Суварін повідомляє, що Сталін ще перед тим «продовжив політичну діяльність, яку розпочав під час громадянської війни» і був представником Політбюро в ДПУ (Sourwine В. — *Ор. сіт.* — Р. 289).

⁹⁹ Одразу після громадянської війни в Росії «Правда» стверджувала, що тиско «Вся влада Радам» було замінено гаслом «Уся влада надзвичайним комітетом». Із закінчення воєнних дій скоротилася військовий контроль..., але залишився розгалужений Національний Комітет, що ідеократичною шляхом спрощення своїх операцій» (Sourwine В. *Ор. сіт.* — Р. 283).

¹⁰⁰ Гестапо організував Герінг 1933 року; Еімалер став начальником гестапо 1934 року і відразу почав замінювати її кадри своїми есесівцями; наприкінці війни 75 відсотків усіх агентів гестапо були есесівцями. Слід також мати на увазі, що члени СС були особисто

Саме завдяки істотній подібності у функціонуванні таємного товариства змовників і таємної поліції, створеної для боротьби з ним, тоталітарні режими, які ґрунтуються на вигаді про глобальну змову і прагнуть глобальної влади, трішню зосереджують усю владу в руках поліції. Однак на довідливій стадії «таємні товариства серед білого дня» мають інші організаційні переваги. Явна суперечність між масовою організацією і добірним товариством, лише якому можна довірити берегти таємницю, не має значення порівняно з тим фактом, що сама структура таємних і конспіративних товариств може зробити тоталітарну ідеологічну дихотомію — сліпу ворожість мас до існуючого світу безвідносно до його катань і відмінностей — організаційним принципом. Її погляду організації, що функціонує відповідно до принципу «кожен, хто не включений, той виключений», «хто не з нами, той проти нас», світ загалом втрачає усі знанси, традиції і плюралістичні риси, що в будь-якому разі стають незручними і нестерпними для мас, які втратили своє місце й організацію у світі⁹⁵. Непохитну відданість членам таємних товариств прищеплює не стільки таємниця, скільки дихотомія між «Нами» й усіма іншими. Це можна зберегти, якщо наслідувати організаційну структуру таємних товариств і виключити з неї раціональну мету приховування таємниці. Не має значення, чи в основі цього процесу лежить змовницька ідеологія, як у випадку з нацистами, чи паразитичне розростання конспіративної секції революційної партії, як у випадку з більшовиками. Тоталітарній організації внутрішньо притаманна настанова, ніби все поза рухом є «відмираючим» — це настанова, радикально здійснена за звичних умов тоталітарного правління, але навіть на довідливій стадії вона видавалася правдоподібною масам, які рятувалися від дезінтеграції і дезорієнтації у фальсифікованому прихистковій руху.

Тоталітарні рухи знов і знов доводили, що вони можуть користуватися такою ж цілковитою відданістю «не на життя, а на смерть», яка була прерогативою таємних і змовницьких організацій⁹⁶. Цілковита відсутність опору в таких ретельно підготовлених і озброєних формуваннях, як СА, після обвинства улюбленого вождя (Рем) і сотень близьких товаришів валила собою дивне видовинце. Тієї миті, можливо, саме Рем, а не Гітлер мав за плечима міцні рейхсверу. Але

платиформою для такої діяльності, бо Гітлер навіть на передвигній стадії організував їх для ініціювання в середовищі членів партії (*Heiden K. Op. cit. — P. 308*). З історії гестапо див.: *Gilles D.C. Op. cit., Nazi conspiracy. — Vol. 2 — Ch.12*.

⁹⁵ Можливо, однією з варіантних ідеологічних помилок Розенберга, що втратив прихильність фюрера і поступився своєю впливовістю в русі таким людям, як Гітлер, Борман і навіть Штрейхер, було те, що його «Міф XX століття» припускав расовий плюралізм, з якого виключалися тільки євреї. Цим він порушив принцип «кожен, хто не включений («германські народи»), той виключений («маса людності»)». Пор. примітку 97.

⁹⁶ Г. Зиммель, перераховує таємні змовницькі організації, члени яких добровільно висували одного катанця, якому віддали кордася безкритично й беззаперечно (*Zimmer G. Op. cit. — P. 492*).

це випадок в істинстському русі зацьмарив постійно повторюваний спектакль самонікритих «злочинців» у білоруських партіях. Судові процеси, ґрунтовані на абсурдних зв'язках, стали частиною внутрішньо-шопіважницького і жорстко незабагненного ритуалу. Але хоч би там як жертв тотушки нині, цей ритуал зобов'язаний своїм існуванням імовірно неспраблєнованим тішинам старої білоруської гвардії 1936 року. Задовго до часів московських процесів люди, засуджені на смерть, сприймали свої вироків з великим спокоєм, що було «особливо поширене серед співробітників ЧК»¹⁴. Поки рух існує, сама специфіка його організації гарантує, що принаймні елітні підрозділи більше не можуть уявляти собі життя поза тісно згуртованою групою людей, які, навіть якщо засуджені, зберігають почуття перенагати над нествараєнною рештою світу. А оскільки єдиною метою цієї організації завжди було ввести зовнішній світ в оману, боротися з ним і кінець кінцем заволовати його, то її члени радо віддають своє життя, якщо це тільки знову дозволить облудити світ¹⁵.

Однак головна цінність організаційної структури і моральних принципів таємних і змовницьких товариств для цілей масової організації полягає навіть не у внутрішніх гарантіях беззастережних приналежності й відданості, і не в організаційних виявах безсумнівної ворожості щодо зовнішнього світу, а в їхній неперевершеній здатності засновувати й захищати фактичний світ постійною брехнею. Усю ієрархічну структуру тоталітарних рухів — від найнижчих попутників до членів партії, елітних формувань, найближчого оточення Вождя й самого Вождя — можна описати в категоріях курйозно міцальної суміші довірливості й цинізму, з якою кожен член руху, залежно від його рангу і становища в ньому, має реагувати на мінливі брехливі твердження вождів за незмінної центральної ідеологічної фікції руху.

Суміш довірливості й цинізму, перш ніж стати повсякденним явищем життя мас, була визначною рисою менталітету юрби. У постійно мінливому, незабагненному світі маси досішли такого стану, коли вони могли водночас вірити асьому й нічому, гадати, що можливе все, і що все неприродно. Ця суміш вже сама по собі досить примітна, оскільки вона покладала край ілюзії, що довірливості — слабкість обмежених, примітивних душ, а цинізм — вада вищого і рафінованого розуму. Масова пропаганда виявила, що її аудиторія була індивідуально готова вірити в найгірше, байдуже, наскільки абсурдне, і не так уже й опиралася спробам її облудити, бо вважала будь-яке твердження все одно брехнею. Тоталітарні вожді мас будували свою пропаганду на правильному психоло-

¹⁴ *Chluga A. Op. cit.* — Р. 96–97. А. Кіага також пише, як з 20-ї рр. навіть завадні в'язні концерадської «жінки» ДПУ, засуджені до смертної кати, літмовили забрати себе на стріку «без слова, без зойку протесту проти уряду, що засудив їх на смерть» (р. 183).

¹⁵ А. Кіага оповідає, як засуджені члени партії «вижадали: якщо й страта аркує бюрократичну диктатуру зг'ялом, якщо вона заспокоєть бунтарське селєство (ви, старіше, якщо вона зведе його в оману), то їхня помертва не буде марною» (*Chluga A. Op. cit.* — Р. 96–97).

сичному засновку, що за таких обставин можна змусити людей якогось дня повірити в найфантастичніші твердження й сподіватися, що коли завтра вони дістануть неспростовний доказ брехливості цих тверджень, то знайдуть задоволення в цинізмі; замість того, щоб покинути облудних вождів, вони заперечуватимуть, що весь цей час знала, що ті твердження — брехня, і захоплюватимуться вождями через їхню вищу таємничу кмітливість.

Природна реакція масової аудиторії стала важливим ієрархічним принципом масової організації. Суміш довірливості й цинізму превалює на всіх рівнях тоталітарних рухів, і чим вищий рівень, тим більше цинізм переважає довірливості. Істотно переконання, що його поділяють усі рівні — від побутовиків до вождів, полягає у тому, що політика — це брудна гра, і що «перша заповідь» руху: «Фюрер завжди має рацію» — так само необхідна для здійснення світової політики, тобто для всесвітньої облуди, як норми військової дисципліни необхідні для потреб війни¹⁰⁶.

Механізм, що генерує, організовує й поширює потворну брехню тоталітарних рухів, теж залежить від позицій Вождя. До пропагандистських тверджень, ніби все, що відбувається, науково передбачене відносно до законів природи чи економіки, тоталітарна організація додає позицію єдиної людини, яка монополізувала це знання, і чия головна якість полягає в тому, що вона «завжди мала рацію і завжди буде права»¹⁰⁷. Для члена тоталітарного руху це знання не має нічого спільного з істинною, а ця правда — нічого спільного з об'єктивною правдивістю введовлювань Вождя, що їх можуть спростувати не факти, а лише майбутній успіх чи невдача. Вождь завжди має рацію у своїх діях, і через те, що вони сплановуються на сторіччя вперед, остаточна перевірка його діянь виноситиметься поза межі життєвого досвіду сучасників¹⁰⁸.

Єдиної групу, від якої схиляють беззастережно і дослівно вірити словам Вождя, складають симпатики, чия довіра оточує весь рух атмосферою широті й простодушності та допомагає Вождю наповнити виконати своє завдання, тобто прищепити довіру руху. Члени партії ніколи не вірять і не зобов'язані вірити публічним заявам, тоталітарна ж пропаганда підносить їх за той нібито вищий інтелект, що відрізняє членів партії від нетоталітарного зовнішнього світу, який вони, у свою чергу, знають тільки з неприродної довірливості симпатиків. Тільки симпатиків нацистів вірили Гітлеру, коли він складав свою

¹⁰⁶ Характерні Геббельсові визначення розі дипломатії в політиці: «Немає сумніву, що найкраще чинить той, хто задовгає неінформованості дипломатів про моретний бік політики... Ширість у розігруванні миротворчої ролі є часом найпереконливішим аргументом на користь того, що вони вступовитимуть на політичну довіру» (*Goebbels J. Op. cit.* — P. 87).

¹⁰⁷ Із виступу Рудольфа Гесса по радіо 1934 року (*Nazi conspiracy*. — Vol. 1. — P. 193).

¹⁰⁸ Вернер Бесс пояснює: «Чи запроваджує нова влада «правильні» закони... це більше не питання права, а питання долі. Бо ж справжнє злашкварання... з більшою певністю поширяється перед лицем історії нещастя, повалення і руйнування сама доля через поруплення «законів життя», ніж державний сузд» (цит. за: *Nazi conspiracy*. — Vol. 4. — P. 490).

знамениту офіційну присягу перед Верховним судом Веймарської республіки; члени руху чудово знали, що він обманяє, і вірили йому, як ніколи, тому що він вочевидь був здатний вистіти в оману громадську думку й владу. Коли згодом Гітлер повторив виступ перед широким ситом, запристергаючись у своїх добрих намірах і водночас щонайвідкритіше готуючи свої злочини, замислювання членів нацистської партії було, природно, безмежним. Так само тільки попутники більшовиків вірили в розпуск Комінтерну, і тільки неорганізовані маси російського народу і попутники за кордоном під час війни мали сприймати за чисту монету продемократичні заяви Сталіна. Членів більшовицької партії відверто попереджали не обманюватися тактичними маневрами, і від них вимагалось захоплюватися далекоглядністю Вождя в обурюванні його союзників¹⁰⁸.

Без організаційного розподілу руху на елітні формування, членів партії і прихильників брехні Вождя не сприймала б. Градация цінностей, відбита в ієрархії знєваги, під загрозою постійного спростування прийняти так само необхідна, як і чистісінька довірливість. Річ у тому, що симпатиків у фонових організаціях зневажають своїх, так не залучених до руху співгромадян, члени партії зневажають довірливість і брак радикалізму симпатиків, елітні формування з тих самих причин зневажають членів партії, а в середині елітних формувань посибил ієрархія знєваги позначає кожне нове утворення і реорганізацію¹⁰⁹. Ця система призводить до того, що довірливість симпатиків робить брехню гідною віри для зовнішнього світу, тоді як ступінчастий цинізм членів партії та елітних формувань усуває небезпеку, що твар власної пропаганди колись спонукає Вождя виправдати на ділі власні заяви й позирну респектабельність. Однією з головних труднощів для зовнішнього світу у стосунках з тоталітарними системами було те, що він ігнорував їх і, тим самим, сподівався, з одного боку, що сама жадливість тоталітарної брехні позбавить її системи дискладності, а з іншого, — що буде можливим спіймати Вождя на слові і змусити його, незалежно від його справжніх намірів, дотримати це слово. На жаль, тоталітарна система має імунітет від такого нормального розвитку подій; її оригінальність полягає саме в усуненні цієї реальності, що викриває брехуна чи змусив його дяти згідно зі своїми претензіями.

Хоча члени партії не вірять завам, зробленим на догоду публіці, проте вони щонайнадкіше вірять у стандартні кліше ідеологічного повснення, — кажомі до минулої і майбутньої історії, що їх тоталітарні рухи закінчили з ідеології XIX ст. і перетворили засобами організації на діву реальність. Ці ідеологічні елементи, у які маси все одно починають вірити, хоча, скоріше,

¹⁰⁸ «Жоден не-справжньому переконаний комуніст не відлучав, що партія «бреше», сповідаючи одні політичні ідеї публічно і цілковито протилежні у приватному порядку» (*Kracchinski F.* Op. cit. — P. 422).

¹⁰⁹ «Націонал-соціаліст зневажає своїх співродів-партій, членів СА — інших націонал-соціалістів, респектив — членів СА» (*Heiden E.* Op. cit. — P. 308).

невирізно й абстрактно, перетворилися на фашингу брехню шотайсебсаж-иної природи (світове панування євреїв — замість загальної теорії рас, змова Уолі-стріт замість загальної теорії класів) та увійшли до загальної схеми дій, де єдиною перешкодою на шляху руху вважаються лише «відмираючі» — тобто, відмираючі класи капіталістичних країн чи підпалі нації. На протипагу тактичний брехню рухів, які змінюються буквально щодня, у цю ідеологічну брехню слід вірити як у сакральну неспорушну істину. Ідеологічна брехня оточена ретельно розробленою системою «наукових» докатів, які не мають бути переконливими для цілковитого «орієнтасмичення», але все ще апелюють до певної вулгаризованої жалоби знань, «демонструючи» неможовищі євреїв чи нищість людей за капіталістичною системою.

Елітні формування відрізняються від загальних членів партії тим, що не потребують такої демонстрації і навіть не повинні вірити у досліпану істинність ідеологічних кліше. Їх сфабриковано у відповід на пошук істини масами, які у своєму прагненні до покращення і демонстрації ще мають багато спільного з нормальним світом. Еліту формують не ідеологи; уся підготовка її членів спрямована на усування здатності розрізнити істину і брехню, реальність і вигадку. Їхня перевага полягає в здатності негайно розчистити будь-яке свідчення фактів у роз'ясненні доплівності. На відміну від масових членів, які, наприклад, перш ніж від них можна буде спокійно вимагати вбивати євреїв, потребують якоїсь демонстрації меншовартості єврейської раси, елітні формування розуміють, що заява про те, ніби всі євреї неповноволітні, означає, що всіх євреїв треба знищити; вони знають, коли їм говорять, що метро с тільки в Москві, то реальний сенс цієї заяви полягає у наслідності знищення всіх інших метрополітенів, і вони не надто вже й зануваються, винивши метро в Паріжі. Жалкий шок побовлення шлюй, якого зазнала Червона Армія в її переможному поході до Європи, можна відкувати тільки концентрадційними таборами й примусовою висилкою значної частини окупаційних військ. А от формування НКВС, які супроводжували армію, були до цього шоку готові, і не внаслідок иншої і достеменншої воінформованості (у радянській Росії немає секретних навчальних закладів, де подавалася б справжня інформація про життя за кордоном), а просто через загальну натренованість у цілковитій зверхності до всіх фактів і до будь-якої реальності.

Така ментальність у представників еліти — не просто масове явище, не просто наслідок соціального знекорінення, економічної кризи і політичної анархії; вона вимагає ретельної підготовки й культивування і становить важливу (хоча і не так легко розпізнавану) частину програми в тоталітарних школах корівництва, нацистських *Ordensburgen*² для есесівців чи білловонських навчальних центрах для агентів Комінтерну, ніж прашення расистських підходів чи навчання методом громадянської війни. Без еліти і її штучної

² Орденських замків (Нім.). — (Прим. пер.).

незнаності розуміти факти як факти, розрізняти істину і брехню рухоні ніколи б не просунулись у здійсненні своєї вигадки. Відмінна негативна риса тоталітарної еліти полягає в тому, що вона ніколи не дупиняється, щоб подумати про сніг, яким він є насправді, і ніколи не порівнює брехню з реальністю. Відповідно, її найбільша виплекана чеснота — це відданість Вождю, який, ніби талісман, гарантує остаточну перемогу брехні й вигадки над істиною та реальністю.

Найвища сходинка в організації тоталітарних рухів складається з найближчого оточення Вождя, що може бути формальною інституцією, як більшовицьке Політбюро, чи несталою квінтою осіб, які необов'язково обіймають посади, як почет Гітлера. Для них ідеологічні кріше — це просто знаряддя організації мас, і вони не зазнають докорів сумнівля, змінюючи їх відповідно до обставин, якщо тільки організаційний принцип зберігається недоторканим. У цьому зв'язку головною заслугою Гімлерової реорганізації СС було те, що він знайшов дуже простий метод «дієвого розв'язання проблеми крові», тобто селекції членів еліти за принципом «доброї крові» і підготовка їх до «ведення расової боротьби без жалю» проти всіх, хто не зміг вкотрежити своє «арійське» походження до 1750 року, чи був шведом чи 5 футів 8 дюймів на зріст («Я знаю, що люди, які досягли певного зросту, повинні мати до певної міри бажану кров»), чи не мав блакитних очей і світлого волосся¹⁰⁹. Важливість цього рішення в дії полягала в тому, що організація стала незалежною майже від усіх конкретних вічень байдуже якої расової «науки», незалежно також від антисемітизму, тому що він був специфічною доктриною стосовно природи і ролі сирей, і корисність його віднала б з їхнім винищенням¹¹⁰. Расизм був захисний і незалежний від науковості пропаганди, коли еліта була зібрана «расовою комісією» й підпорядкована чинності спеціальних «шлюбних законів»¹¹¹, а на протилежному полюсі, у сфері повиновень цієї «расової

¹⁰⁹ Гімлер спочатку відбирав кандидатів до СС за фотокартками. Дані расова комісія, перш ніж кандидат мав прийти особисто, підтверджувала чи спростовувала його расову зовнішність (див.: *Hitler H. Organization and obligation of SS and the police* // *Nazi conspiracy*, Vol. 4. — P. 616 ff.).

¹¹⁰ Гімлер добре усвідомлював, що одне з його «найважливіших і найтриваліших досягнень» полягало в перетворенні расового питання і «негативного поняття, притаманного на земному антисемітизму» на «організаційне завдання для розбудови СС» (див.: *Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*. Під грифом: «Для службового користування», без дати). Так «улерське расове питання було викинуто до центру на, скоріше, стало центральним питанням, викинувши далеко за межі негативного поняття, що лежить у підґрунті природної неадаптивності до сирей. Революційна ідея Фюрера «збагатила новим джерелом свіжих життєвих сил» (*Der Weg der SS. Der Reichsführer SS. SS-Hauptamt-Schulungsamt*. Під грифом: «Не для публікації», без дати. — S. 28).

¹¹¹ Одразу після свого призначення вождем СС 1929 року Гімлер запропонував принцип расового добору з шлюбними законами й додав: «СС добре знають, що такий порядок має велике значення. Докири, жінки, перш за все, не заважають нас; майбутнє належить нам» (цит. за: *id. Hitler G. Op. cit.*). Гімлер, 14 років по тому, у своїй промові

еліти», для «кращої демонстрації законів спадковості і раси»¹¹¹ поставили концентраційні табори. Спираючись на силу цієї «єдиної організації», нацисти могли дозволити собі не впадати в догматизм і пропонувати дружбу семітським народам, таким як араби, чи укладати союз із найяскравішими представниками «оочної загрози» — японцями. Реальність расового суспільства, формування еліти, добраної шчебто з расової точки зору, справді мали стати кращою гарантією доктрині расизму, ніж найвтонченіші наукові чи псевдонаукові докази.

Творці більшовицької політики демонструють таку ж зверненість щодо своїх загальнонаціональних догм. Вони цілком спроможні припинити будь-яку класову боротьбу швидковим альянсом із капіталізмом, не підтримуючи налізності своїх кадрів і не враховуючи своєї віри в класову боротьбу. Хоча дихотомічний принцип класової боротьби став організаційним прийомом і, так би мовити, затвердів у формі безкомпромісної ворожості до всього світу в діяльності кадрів тьмюної поліції в Росії та агентів Комінтерну за кордоном, більшовицька політика стала кіншою мірою вільною від «упереджень».

Саме ці свобода від змісту класових ідеологій характеризують найвищий рівень тоталітарної ієрархії. Ці люди розглядають всіх і все з погляду організації. Це стосується і Вождя, який для них не є ні штихенним талісманом, ні тим, хто неухильно має рацію; він лише взасішок такого типу організації; він потрібний, але не як особа, а як функція, і в такій якості необхідний для руху. Однак на відміну від інших деспотичних форм правління, де часто править кожда, а деспот відіграє тільки репрезентативну роль правителя-маріонетки, тоталітарні вожді справді можуть робити все, що їм заманеться, і можуть розраховувати на відданість своїх наближених, навіть якщо вирішати побивати їх.

Технічне обгрунтування для такої самовбичної відданості криється в тім, що спадкоємність вищої посади не регулюється жодними законами. Успішний палацовий переворот мав би такі ж руйнівні наслідки для тоталітарного руху загальною, як і воєнний розгром. У підкоптивій відповидності природі руху, кожен Вождь обіймає цю посаду, то вся організація до такої міри ототожнюється з ним, що будь-яке визнання помилки чи усунення його з посади зламало б закліття непогримимості, що отортає місце вождя, і прирекло б усіх, хто пов'язаний з рухом. У підрунті такої структури лежить не істинність слів вождя, а непогримимість його дій. Без цього й у загалі дискусій, що припускають можливість помилки, увесь фіктивний світ тоталітаризму розпадається на шматки, умиє охощений фактичністю реального світу, від якого може

в Крайові Гімлер нагадав своїм єврейським жертвам, що «они першопри справді вирішав проблему крові на ділі... і від проблемою крові ми, звичайно, не маємо на увазі антисемітизм. Антисемітизм — те ж саме, що дезінфекція. Знищення иврей не є питанням (с)еології. Це питання охайності... Але для нас питання крові було нагадуванням про нашу власну вагисті, нагадуванням про те, що насправді є основою, яка ігнорує німецький народ» (Nazi conspiracy. — Vol. 4. — P. 572 ff.).

¹¹¹ Himmler H. Op. cit // Nazi conspiracy. — Vol. 4. — P. 616 ff.

відгородитися тільки рух, спрямовуваний Вождем у непогрішимо правильному напрямку.

Однієї відданості тих, хто не вірять ні в ідеологічні кліше, ні в непогрішність вождя, має також глибокі, нетехнічні причини. Цих людей єднає разом міцна і щира віра в людську всемогутність. Їхній моральний оптимізм, їхня певність, що все дозволено, ґрунтуються на глибокому переконанні, що можливе все. Щоправда, ці нечисленні люди не піддаються адаптивній специфічній брехні й не хочуть вірять у расизм чи в економіку, мову свребів чи Уайл-стріту. Але вони такля обмануті, обмануті власною нахальною марнославною ідеєю, що можна вчинити все, і власним зневажливим переконанням, що все суше є лише тимчасовою перешкодою, яку інша організація неодмінно здолає. Упевнені, що сила організації спроможна здолати міць сутності, як нещільно добре організаційної банди здатне позбавити багатів цінностей за поганої сторожі, вони постійно недооцінюють сутнісну силу стабільних сил і переоцінюють рушійну силу свого руху. Крім того, оскільки вони насправді не вірять у фактичне існування святої мови проти них, а використовують її тільки як організаційний засіб, вони не здатні второпати, що їхня віддана змова може кінцем кінцем спровокувати цілий світ на об'єднання проти них.

Хоча не має значення, як ілюзія людської всемогутності через організацію зрештою знає порізки, її практичний наслідок всередині руху полягає в тому, що оточення Вожда у разі незгоди з ним, ніколи не буде шалком певним у власній думці, бо воно щиро вважає, що його незгода реально нічого не означає, що навіть найбожевільніший захід має добрі шанси на успіх, якщо він належним чином організований. Причина відданості цих людей криється не в їхній вірі в непогрішність вождя, а в їхньому переконанні, що кожен, хто розпоряджається інструментами насильства за допомогою найкращих методів тоталітарної організації, може стати непогрішимим. Ця ілюзія дуже посилюється, коли тоталітарні режими мають силу продемонструвати відносність успіху і невдачі, показати, як, по суті, втрата може обернутися користю для організації (фантастично погане керівництво індустріалізацією в радянській Росії призвело до атомізації робітничого класу, а жадливо погане підвищення з цивільними в'язнями на окупованих намістами східних територіях, хоч і викликало «прикрі втрати робочої сили», але «не було варте жалю, якщо мислити категоріями повстань»¹⁴). Більше того, за тоталітаризму рішення щодо успіху і невдачі набавляють більшою мірою стосується організованої і залученої громадської думки. У цілком фактивному світі не треба ресструвати, визнавати й запам'ятовувати невдачі. У самому продовженні свого існування реальність залежить від існування нетоталітарного світу.

¹⁴ Гімелдер у хній промові в Берліні (Nazi conspiracy: — Vol. 4. — P. 558).

Розділ дванадцятий

ТОТАЛІТАРИЗМ ПРИ ВЛАДІ

Кесті рух, організаційно міжнародний, ідеологічно всеосяжний і глобальний за політичними прагненнями, захоплює владу в одній країні, він опиняється у янго парадоксальному становищі. Соціалістичний рух утворює такої кризи, по-перше, тому, що національне питання, тобто стратегічна проблема революції, дивним чином залишилася поза увагою Маркса та Енгельса, і, по-друге, тому, що проблема урядування постала перед ним лише після того, як Перша світова війна позбавила Другий Інтернаціонал влади над його національними членами, які повсюди визнавали примат національних почуттів над інтернаціональною солідарністю як сталій факт. Інакше кажучи, коли для соціалістичних рухів настав час захоплювати владу у своїх державах, усі вони вже трансформувалися в національні партії.

Цієї трансформації не відбулося у тоталітарних рухах — більшовицькому та нацистському. У мить захоплення влади небезпека для руху полягає в тому, що, з одного боку, він може «закостеніти» через перебрання державного механізму і набуті форми абсолютної влади¹, а з іншого — його свобода просування може обмежитися кордонами терену, де він прийшов до влади. Для тоталітарного руху обидві небезпеки однаково смертельні: розвиток у напрямку абсолютизму поклав би край його внутрішньому пориванню, а розвиток у напрямку націоналізму перешкодив би зовнішній експансії, без якої рух не може існувати. Форма влади, вироблена двома цими рухами, або, радше, майже автоматично розвинута з їхньої подвійної претензії на тотальне панування і глобальне володарювання, найкраще характеризується гаслом «перманентної революції» Троцького, хоча теорія Троцького була не відміннік соціалістичним прогнозуванням низки революцій, від антифеодальної буржуазної до антибуржуазної пролетарської, які мали поширюватися з однієї країни на іншу². От лише сам термін передбачає «перманентність», з усіма її напіванархістськими підтекстами, і, прямо кажучи, вжитий тут некоректно, проте навіть на Леніна більше враження справляла саме його словесна обо-

¹ Нацисти цілком розуміли, що захоплення влади могли б призвести до встановлення абсолютизму («Национал-социализм, однако, все ж не отменял борьбу против либерализма, щоб не загрозити в абсолютизм і не поминати всю гру сподаскух» (*Воп. № Die deutsche Polizei*. — S. 20). Попередження, висловлені тут і в нечисленних інших місцях, спрямовані проти припинення держави стати абсолютною.

² Теорія Троцького, уперше проголошена 1903 року, зрозуміла, не відрізнялася від революційної стратегії всіх лівих, у цих очах «сама Росія була лише першою областю, першим бастионом міжнародної революції; її інтереси мали підпорядковуватися наднаціональній стратегії загальної соціалізму. Через певний час, однак, кордони Росії і переможеного соціалізму зійшлися до» (*Deutscher I. Stalin, A political biography*. — N. Y., 1949. — P. 243).

лонка, а не теоретичний зміст. В будь-якому разі, у Радянському Союзі революції у формі загальних виборів стали з 1934 року перманентною інституцією сталінського режиму⁴. Тоді, як і в багатьох інших випадках, Сталін зосередив свої нападки на паніваному тоді Троцькому саме тому, що вирішив використати цей метод⁵. Схожа тенденція до перманентної революції чітко простежувалась і в нацистській Німеччині, хоча нацисти не мали часу реалізувати її тією ж мірою. Дуже прикметно, що їхня «перманентна революція» також очолювалася з лівої партійної фракції, яка намагалася відкрито заявити про «наступний етап революції» — саме тому, що «Фюрер і його стара гвардія

⁴ 1934 рік є важливою віхою через новий партійний статут, прийнятий на XVII з'їзді партії. Він передбачав, що «для систематичного очислення партії мають здійснюватися періодичні... чистки» (цит. за: *Duckhamer A. Social differentiation and contradictions in the Party // Bulletin of the Institute for the Study of the USSR — Munich — February 1956*). Партійні чистки парити роки російської революції не мали нічого спільного з їхнім пізнішим тоталітарним перетворенням на інструмент перманентної нестабільності. Перші чистки проводилися місцевими контрольними комісіями на відкритих зборах, куди вільно допускались «члени партії і безпартійні». Вони задумувалися як орган демократичного контролю з метою боротьби проти бюрократизації в розкладі партії і «мали служити заміною справжніх виборів» (*Deutscher I. Op. cit. — P. 233–234*). Чудовий короткий нарис еволюції чисток подано у вступній статті Авторзкова, де використано також свідчення, щоб повноту новий тип чистки викликало обличчя Кірова. Згадала чистка почалася через смерть Кірова, яка була не більше ніж «ручним приводом для надання цій кампанії задаткового характеру». З огляду на численні «незвичайні і таємничі» обставини, пов'язані з убивством Кірова, підкреслюють, що «ручний привод» був ретельно спланований і здійснений самим Сталіним. Див.: *Karolyshchev X. Speech on Stalin // New York Times — 1956. — June 5*.

⁵ Дойнер характеризує перший наступ на «перманентну революцію» Троцького і запропоноване Сталіним контрформулювання «соціалізм в одній країні» як приклад позитивного мислення. 1924 року «безпосередньо» мети [Сталіна] були дисидентизації Троцького... Порівнявшись у внутрішньому Троцького, тріумфіри настановилися на теорію «перманентної революції», вступити до неї 1905 року... Саме притом цім поведінки Сталін прийшов до свого формулювання «соціалізм в одній країні» (*Deutscher I. Op. cit. — P. 282*).

⁶ Ліквідації фракції Рена в червні 1934 р. передували короткий період стабілізації. На початку року Рудольф Дікс, начальник політичної поліції Берліна, на запитання, що СА має не чинити незалежних (революційних) акцій, і що інтереси арешти такої ризи розглядаються (*Nazi conspiracy / U.S. Government — Washington, 1946 — Vol. 5. — P. 205*). У квітні 1934 року рейхсміністр внутрішніх справ Вільгельм Фріє, старий член нацистської партії, подав наказ про обмеження практики «представитивного урядування» (*Ibid. — Vol. 3. — P. 553*), змусив на узгод «стабілізацію національної ситуації» (*Ibid. — Vol. 3. — P. 31*). Проти цей наказ так ніхто й не був опублікований (*Nazi conspiracy. — Vol. 7. — P. 1099; Vol. 2. — P. 259*). Політична поліція Пруссії підготувала для Гітлера спеціальну доповідь про економії СА (1933 року) і запропонувала порушити проміжним справу проти членів у ній воєнів СА.

Гітлер вирішив проблему по-своєму: збивством без злу в складі лідерів СА на з'єднанні з наказ усіх офіцерів поліції, які чинили опір СА. Ось деякі дані про цю письмове свідчення Рудольфа Дікса: *Ibid. — Vol. 3. — P. 224*. У такий спосіб він швидко убезпечився від будь-якої дегалізації й стабілізації. Із багатьох користів, які з'ясувалися

знали, що справжня боротьба лише розпочиналася⁶. Тут замість більшовицького поняття перманентної революції ми маємо справу з концепцією расової «селекції», яка ніколи не повинна припинятися, тобто на ніймогу постійної радикалізації критеріїв, відповідно до яких ця селекція, тобто знищення непридатних, саме й здійснюється⁷. Таким чином, і Гітлер, і Сталін обирали стабільність тільки для того, аби приховати свої наміри створити державу перманентної нестабільності.

Не може бути кращого виходу з проблеми, притаманних співіснуванню уряду й руху, тоталітарних претензій і обмеженої влади на обмеженій території, позірної участі у взаємовизнанні законів і звичай націй та домагань на світове панування, ніж наведена формула, побачена свого справжнього змісту. Адже перед тоталітарним правителем стоїть подвійне завдання, яке, на перший погляд, видається суперечливим аж до абсурду: він має утвердити ілюзорний світ руху як вимущену дієву реальність буденного життя і, водночас, не дозволити цьому новому світові виробити нову стабільність, бо стабілізація його заховів та інституцій неминуче знищила б сам рух, а водночас, сподівання на майбутнє завоювання світу. Тоталітарний правитель має за будь-яку ціну перешкодити процесу нормалізації, досягнути тієї точки, де може розвинутися новий спосіб життя, — той, що з часом міг би позбутися комплексу неможливого народження і посісти місце серед широко розмаїтих і глибоко контрастних способів життя націй землі. Тієї миті, коли тимчасові революційні інституції стали б національним способом життя (у мить, коли заявля Гітлера, що нацизм не є експортним товаром, а Сталіна — про можливість побудови соціалізму в одній країні були б не просто сарбобою обманути нетоталітарний світ), тоталітаризм втрапив би свою «тотальну» якість і почав би підкорятися закону націй, за яким кожна з них має певну територію, людиність та історичну традицію, що співвідносять її з іншими націями. — множиною, яка *ipso facto*⁸ заперечує

служили «нацистсько-соціалістській ідеї», дуже мало хто проумів, про що насправді йшлося. Де цілі групи належить насамперед Теодор Майн, чий нарис «*Gesamt und Recht der Polizei*» (Hamburg, 1943) осклавив нинішній нацизм тими авторами, які, подібно до Пауля Вернера, належали до корпусу вільних вождів СС.

⁶ *Leu R. Der Weg zur Ordnung*. — S. 2. (вл. 1936 р.), під трифем «Спеціальне видання... для корпусу кожної партії... Не для вільного продажу»).

⁷ Док. *Himmler H. Die Schutzstaffel // Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*. — № 76. Безперервна радикалізація принципу расової селекції простежується на всіх етапах нацистської політики. Так, першими кандидатами на знищення були інстакрові євреї, за ними — євреї наполовину і на чверть, або ж — спочатку дучовані хворі, потім повністю хворі і, нарешті, усі сім'ї, де були інтелектуально хворі. «Селекція, яка ніколи не повинна припинятися», не оминула й самих ідеїв СС. За указом фюрера від 19 травня 1942 р. усіх людей, пов'язаних з інтимними родичними стосунками, шлюбом або приятельством, слід було усувати з державних органів, партії, вермахту та економіки; цей наказ торкнувся і 200 вождів СС (док. Hoover Library Archives. Himmler File, Folder 330).

⁸ Слово самого факту (лат.). — (Присл. пер.).

будь-яке твердження, що якась конкретна форма влади придатна в усіх випадках.

Із практичного погляду, парадокс тоталітаризму при владі полягає в тому, що володіння всіма засобами урядової влади і насильства в одній країні не є для тоталітарного руху безумовним благом. Навіть стає делікатніше зберігати свої зневаги до фактів та неухильну відданість правилам фактичного світу, хоч вони залишаються для нього такими ж суттєвими, як і раніше. Влада означає безпосереднє зіткнення з дійсністю, і тоталітаризму при владі доводиться постійно мати справу з подоланням цього виклику. Пропаганда й організації більше не достатньо, щоб стверджувати, ніби неможливе — можливе, невірне — істинне, що самото будином править божественна тринність; головна психологічна опора тоталітарної владі — активне неприйняття *status quo*, що його маси відмовляються визнати єдиною можливим світом, — більше не існує; жодна лемка фактичної інформації, яка просочується зрізь заміну завсуд, побудовану для стримування постійної загрози струменя реальності з іншого, нетоталітарного боку, стає небезпечною для тоталітарного панування, ніж контрпропаганда для тоталітарного руху.

Боротьбу за тотальне панування над цілим населенням землі, усунення будь-якої конкурентної нетоталітарної реальності закладено в самих тоталітарних режимах: якщо вони не прагнуть до глобального панування як кінцевої мети, то скоріш за все втраплять і ту владу, яку змогли вже захопити. Навіть над єдиним індивідом можна абсолютно й надійно панувати лише за умов глобального тоталітаризму. Отже, прихід до влади означає, насамперед, заснування офіційного й офіційно визнаного органу управління для руху (або його філій у випадку держав-сателітів) і набуття своєрідної лабораторії для експериментування з дійсністю або, скоріше, проти неї, для експериментування в галузі організації народу відповідно до кінцевої мети, що нехує індивідуальністю та націоналізмом, за умов явию не досить сприятливих, проте достатніх для досягнення важливих часткових результатів. Тоталітаризм при владі використовує державну адміністрацію для досягнення своєї далекосяжної мети світового завоювання і спрямування усіх гілок руху; він засновує таємну поліцію як виконавця й охоронця його внутрішнього експерименту з постійного перетворення дійсності на фікцію. Кінець кінцем, він створює концентраційні табори як спеціальні лабораторії для здійснення експерименту з тотального панування.

1. Так була тоталітарна держава

Історія вчить, що прихід до влади й пов'язана із цим відповідальність глибоко впливають на природу революційних партій. Досвід і зморений глузд підком справедливо сподівалися, що тоталітаризм при владі поступово втрапить свою

революційну руйнівну силу й утопічний характер, що справи повсякденного управління і постання реальної влади ном'якують передвадані прагнення рухів і поступово зруйнують ілюзорний світ їхніх організацій. Здавалось би, що самій природі речей, особистих і громадських, відповідає б. трештою, перевірка екстремальних вимог і цілей об'єктивними обставинами, і що дійсність, узята в цілісності, лише дуже незначною мірою виплається тенденцією до фікції масового суспільства з атомізованих індивідів.

Багато помилок нетоталітарного світу в його дипломатичних зносинах із тоталітарними урядами (найяскравіші з них — довіра до Мюнхенського пасту з Гітлером і до Ялтинських домовленостей зі Сталіним) були явно зумовлені досвідом і здоровим глуздом, які зневажає виявлялися позбавленими розуміння реальності. Хуспереч усім очікуванням, важливі поступки й велике зростання міжнародного престижу не допомогли реінтегрувати тоталітарні країни до співдружності, побудованої на взаємознанні законів і звичаїв націй, і не змусили їх відмовитися від брехливих скарг, ніби весь світ згуртувався проти них. І дипломатичні перемоги зовсім не відвернули, а явно прискорили їх звернення до засобів насильства і в усіх випадках спричинилися до зростання ворожості до держав, які виступили схочістю до компромісу.

Ці розчарування державних діячів і дипломатів подібні до давнішої втрати ілюзій щодо нових революційних режимів доброзичливими спостереженнями і симпатіями. Вони сподівалися на заснування нових інституцій і створення нового кодексу законів, які, хоч скільки б революційним був їхній зміст, призвели б до стабілізації становища і, таким чином, стримали поривання тоталітарних рухів, принаймні в тих країнах, де вони захопили владу. Насправді ж терор і в Радянській Росії, і в нацистській Німеччині зростав обернено пропорційно існуванню внутрішньої політичної опозиції, тож це мало такий вигляд, ніби політична опозиція була не приводом для терору (як було бажано, щоб так вважали ліберальні обвинувачі режиму), а останньою перешкодою для його повного розгортання⁸.

Ще більше непокоїло залягодження тоталітарними режимами конституційного питання. У перші роки після приходу до влади нацисти влаштували

⁸ Загальновідомо, що в Росії «примусових соціалістів і анархістів ставало дедалі жорсткішими по мірі змироутворення країни» (*Сільва А. The Russian Enigma. —* L., 1940. — P. 244). Деймер вважає, що причину зникнення «випеливистого духу революції» у мить перемоги слід шукати у зміні настрою селян: вони підставили проти більшовизму «тільки рідучіше, чим більше переконувались у тому, що владу поміщиків і білих генералів повалено» (*Deutscher J. Op. cit. —* P. 218). Це пояснення виглядає досить слабким з огляду на ті масштаби, яких прибув терор з 1930 року. Його не призупинив також той факт, що терор уповільнився лише не в 20-х, а в 30-х рр., коли опір селян більше не був активним чинником. Хруштов також підкреслює, що проти опозиції в період боротьби з троцькістами і бухарінцями «крайні репресивні заходи не застосовувались», і що «репресії проти них розпочалися» значно пізніше, коли їх уже давно було розгромлено (див.: *Khrushchev N. Op. cit.*).

цілу злину законів і указів, однак, так і не потурбувалися про офіційне обговорення Веймарської конституції; вони залишили навіть більш-менш незмінними цивільні служби — факт, який спонукав численних місцевих і заворонених спостерігачів сподіватися на стриманість партій та швидку нормалізацію нового режиму. Але коли з відданням нюрнберзьких законів цей етап скінчився, то з'ясувалося, що самі нацисти не виявляли жодного інтересу до власного законодавства. Навіне було радше «тільки постійне звертання до нових і нових галузей», так що, зрештою, «мета й сфера діяльності таємної державної поліції», як і всіх інших створених нацистами державних або партійних інституцій, «аж ніяк не перекривалися виданими для них законами й настановами»¹⁰. На практиці, цей перманентний стан беззаконня знайшов вияв у тому, що «багато чинних принципів більше не опрацюювалися»¹¹. Теоретично це відповідало заяві Гітлера, що «тотальна держава не мусить знати якоїсь відмінності між законом та моральністю»¹², бо якщо припустити, що чинне право ідентичне моральності, яка спільна для всіх і витікає з їхньої свідомості, то спрадли, надалі немає потреби в публікації принципів. Радянський Союз, де передреволюційні цивільні служби були знищені під час революції, а у період революційних змін режим мало цікавився конституційними проблемами, пішов навіть на розроблення цілового нової шонайретельніше опрацьованої конституції 1936

Терор нацистського режиму досяг вершини під час війни, коли німецький народ був сприйнятий «об'єднаний». Його підготовка сатис 1936 року, який був «най організований внутрішній опір» них, а Гімлер пропонував розкрити мережу концентраційних таборів. Характерною для цього духу привідомлення послужило від опору була промова Гімmlера перед жовдими СС 1943 року в Харкові: «У нас тільки одне завдання... продовжувати расову боротьбу без жалю... Ми ніколи не дозволимо, щоб послабляла ця рудина опору — опір і лека слова, які передували нам у бою в Харкові, а будемо постійно збільшувати її новим змістом» (*Nazi imperialism* — Vol. 4 — P. 572 ff.).

Див.: *Münch Th. Op. cit.* — P. 5, 49. Наскільки мало знання, задумувалися над ними ж виданнями законів і настановами, що їх регулярно публікував В. Гоке під титулом «Die Gesetzgebung des Kabinetts Hitler» (Hrsg. W. Hoche — В., 1933 ff.), видно з випадкового зауваження одним із нацистських фахівців із конституційного права. Він вказує, що попри брак загального нового правового устрою, все ж таки ставало «необсяжних реформ» (*Hoche E. R. Die deutsche Polizei // Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* — Bd. 101, 1940 — № 1 — S. 273 ff.).

¹⁰ *Münch Th. Op. cit.* — P. 49. Наскільки мені відомо, Mayntz — єдиний серед нацистських авторів, який відзначив цю обставину і виклав її чинно й лаконічно. Тільки негуляючий п'ятьох томів «Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgebungen, унорядкованих і виданих протягом війни партійним канцелярієм за нехиткою Мартіна Берманна, дає можливість зазирнути до того таємного законодавства, за допомогою якого фашистично керували Німеччиною. Згідно з паралельною, томи «призначалися виключно для внутрішньої партійної роботи і повинні були вважатися таємними». Читати їх тут, безумовно, дуже рідкісний явище, щодо якого індивід Гоке збірив законних заступів гітлерівського кабінету становити лише фасад, навіні в Гунерівській бібліотеці.

¹¹ Таке було «попередження» фіюри юристам 1933 року, цитоване Гансом Франком: *Frank H. Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht: Zweiter Teil.* — 1936. — S. 8.

року («зв'язки з ліберальним фраз і обідням, що зштуєє глиботину»¹³); що подію вистали в Росії і за кордоном як завершення революційного періоду. Одним оприлюднення конституції виникло початком власально великої чистки, яка майже за два роки ліквідувала тодішнє керівництво і стерла всі сліди нормального життя й економічної відбудови, яка розгорталася протягом чотирьох років по ліквідації куркуль і примусової колективізації сільського населення¹⁴. Відтоді конституція 1936 року відігравала точнісінько таку ж саму роль, як Веймарська конституція за швейцарського режиму: на неї не звертали жодної уваги, але ніколи не скасовували. Єдина відмінність полягала в тому, що Сталін міг дозволити собі ще один абсурд: за винятком Вишинського, усіх учасників розробки проекту ніколи не відкинута конституції, стратили як зрадників.

Коли щось і вражає своєстерістю за тоталітарною державою, то це, значайно, не її монолітна структура. Навіть, усі серйозні дослідники предмета погоджуються принаймні зі співіснуванням (чи протистоянням) двох влад: партії і держави. Багато авторів, крім того, наголошували на «безформності» тоталітарної влади¹⁵. Томас Масарик давно розглядав, що «так звана більшовицька система ніколи не була нічому іншим, ніж цілковитою відсутністю системи»¹⁶, і цілком правильно, що «навіть експерт збожеволів би, якби спробував розібратись у взаємодіях між Партією і Державою» у Третньому Рейху¹⁷. Часто також відзначалося, що відносини між двома джерелами влади — державою і партією — є відносинами між позірною і реальною владою, тож урядовий механізм, як правило, зображують як німецький фасад, який приховує й захищає реальну владу партії¹⁸.

¹³ *Deutscher* 1. Op. cit. — P. 381. Поверненні спроби запровадження конституції робилися у 1918 та 1924 рр. Конституційна реформа 1944 року, за якою деякі радянські республіки повинні були мати власні збори представництва і власні армії, була тактичним маневром, що мав на меті забезпечення Радянському Союзові кількох додаткових голосів в ООН.

¹⁴ Див. *Deutscher* 1. Op. cit. — P. 375. Уважне оцінювання з промовою Сталіна з приводу конституції (його доповідь на Надзвичайному VIII з'їзді рад 25 листопада 1936 р.) має прозвучати, що вона ніколи не вважалася остаточною. Сталін цілком сказав: «Ось такі рамки мавшої Конституції у даній історичний момент. Таким чином, проект нової Конституції являє собою підсумок пройденого шляху, підсумок вже здобутих завоювань». Інакше кажучи, Конституція вже застаріла і її зміст, коли проголошувалася, і становила тільки історичний факт. Те, що це не є лише довольним зауваженням, доводить Молотов, який у промові про конституцію відносив тему, розпочату Сталіним, і наголошує тимчасовому приросту цієї справи: «Ми здійснили лише першу, нижчу фазу комунізму. Навіть ця перша фаза комунізму, соціалізм, завершена далеко не повністю, звесило лише й парска» (див.: *Die Verfassung des Sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern*. — Strasbourg: Editions Imprimerie, 1937. — S. 42, 84).

¹⁵ «Німецьке конституційне життя, таким чином, характеризується своєю граничною безформністю, на відміну від Італії» (*Neumann F. Behemoth*. — 1942. — Appendix, p. 521).

¹⁶ Цит. за: *Sonswaine B. Stalin: A critical survey of bolshevism*. — N.Y., 1939. — P. 695.

¹⁷ Див. *Babers & H. The House that Hitler built*. — L., 1939. — P. 72.

¹⁸ Суддя Роберт С. Джексон у своїй вступній промові на Нюрнберзькому процесі покладови справ опис політичної структури нацистської Німеччини та співіснування

Усі рівні адміністративного механізму Третього Рейху знали чужеродного дублювання повноважень. Із дивовижною послідовністю нацисти домагалися того, що кожну функцію державної адміністрації дублював якийсь партійний орган¹⁶; реймарський роділ Німеччини на республіканські землі дублювався нацистським поділом на *Gaue*¹⁷, межі яких, однак, не збігалися з першими, так що кожна місцевість навіть географічно належала до двох зовсім різних адміністративних одиниць¹⁸. Дублювання функцій не припинилося і тоді, коли з 1933 року офіційні міністерські посади в державі носили впливові нацисти Фрік, наприклад, став міністром внутрішніх справ, а Гітлер — міністром юстиції. Ці старі й довірені члени партії, тільки-но розпочав цивільницьку непартійну кар'єру, втратили силу й стали так само неможливими, як і інші цивільні службовці. Вони обидва потрапили під фактичну владу Гіммлера, міцнішого начальника поліції, який у нормі піддавав би міністру внутрішніх справ¹⁹. Знаємо відоміши за кордоном доля старого німецького міністерства

«двох влад у Німеччині — реальної й позірної. Форма Німеческої республіки певною час зберігалася, і це було важливе й видне урядовище. Проте реальна влада в державі перебувала поза правом і над правом та посереджувалася у моральній влади нацистської партії (*Nazi conspiracy*. — Vol. 1. — P. 125). Дія, також розрізняла Робертсон партій та цивільної держави. «Гітлер явно прагнув до розширення дублювання функцій» (*Robert H. H. Op. cit.* — P. 101).

Дослідники нацистської Німеччини, описуючи, тодішн, що державні влади тільки позірну владу. Словом висловом є Ернст Френкел (*Frankel E. The dual state*. — N.Y. — L. 1941), який закликає про існування «нормативної і прерогативної держави», що перебувають у постійних відносинах як «частини німецького рейху, які конкурують і не доповнюють одна одну». Згідно з Френкелем, нормативна держава підтримувалася нацистами задля захисту капіталістичного порядку і приватної власності і мала всю повноту влади з цивільних економік, тоді, як прерогативна держава, партія, володіла верховною владою в усіх питаннях політичного життя.

«Для тих шабля державної влади, які нацисти не могли віддати своїм людям, вони створювали відповідні «тіньові канцелярії» у власній партійній організації, будуючи в такий спосіб над одну державу пота існуючою...» (*Heiden K. Der Fuehrer: Hitler's rise to power*. — Boston, 1944. — P. 616).

Окрута (Rim). — *Прим. пер.*

¹⁶ О. Джайлс (*Giles O.C. The Gestapo // Oxford Pamphlets on World Affairs*. — 1940. — № 36) описує стадо взаємперерізати партійних і державних установ.

¹⁷ Характерним є доповідна записка міністра внутрішніх справ Фріка, який обурювався тим фактом, що Гітлер, вийшов СС, нігме візиту владу (*Nazi conspiracy*. — Vol. 3. — P. 347). У цьому відношенні заслуговує на увагу також нагадка Розенберга про розмову з Гітлером 1942 року: перед відвіду Розенберг ніколи не обіймав державних посад, натомість наближав до найближчого оточення Гітлера. Станови рейхсміністром окупованих східних територій, він окетілим паравався на «саботаж» з боку інших уповноважених (перешахли есеєвців), які ігнорували його через те, що тепер він належав нібито до апарату держави (див.: *Ibid.* — Vol. 4. — P. 65 II.). Те ж саме трапилося і з Гансом Фрэнком, генерал-губернатором Польщі. Було лише два випадки, коли надбуги рангу міністра не супроводжувалося втраченою влади й простежу: міністр пропаганди Геббельс і міністр внутрішніх справ Гітлер. Стосовно Гітлера ми могли довідатися записку, творчою, від 1935 року, яка ілюструє стаду взаємперерізати властиві у регулюванні відносин між

іноземних справ на Вільгельмштрассе. Нацисти майже не чіпали його кадри і, звичайно, не ліквідували його, проте, одночасно, створили партійне бюро іноземних справ на чолі з Розенбергом, яке мало більшу владу²¹, а оскільки це бюро спеціалізувалося на підтримці контактів із фашистськими організаціями у Східній Європі і на Балканах, вони створили ще один орган-конкурент міністерства на Вільгельмштрассе — так зване бюро Ріббентропа, яке відповідало за іноземні справи на Заході й пережило призначення свого шефа послом до Англії, тобто його виключеної до складу офіційного апарату Вільгельмштрассе. Нарешті, на додаток до партійних інституцій був створений ще один дублюват Міністерства іноземних справ у вигляді канцелярії СС, яка відповідала «за зв'язки з усіма групами германської раси у Данії, Норвегії, Бельгії та Нідерландах»²². Ці приклади доводять, що нацисти вважали дублювання відомств принциповою справою, а не засобом пропагування членів партії.

Такий же розподіл між реальною і уявною владами розвинувся, щоправда, тоном з інших витоків, і в радянській Росії²³. Позірну владу спершу втілював Усеросійський з'їзд рад, який під час громадянської війни поступився своєю відповідністю і силою на користь більшовицької партії. Цей процес розпочався з надання автономності Червоній Армії та реорганізації таємної політичної поліції на засадах органу партії, а не «З'їзду рад»; він завершився у 1923 р., протягом першого року перебування Сталіна на посаді генерального секретаря²⁴. Відтоді ради стали примарною владою, у середовищі якої через осередки

партії і державної. Ця зміна, що явно походила з наближення Гітлера і була виявлена серед листування фюрера з *Reichsleiterinnen* і теслах, містить застереження проти призначення Гіммлера держсекретарем міністерства внутрішніх справ, тому що в цьому разі він «не зможе далі бути політичним лідером» і «буде відчужений від партії». Тут ми знаходимо також згадку про технічний принцип регулювання відносин між партією і державою: «*Reichsleiter* [який партійний функціонер] не має бути підпорядкований рейхсміністру [якиймо державному функціонеру]» (Див. записку без підпису й дати «*Die geheime Staatspolitik*» в архівах Гуверівської бібліотеки: The Hoover Library, File P. Widemann).

²¹ Див.: Brief report on activities of Rosenberg's Foreign Affairs Bureau of the Party from 1935 to 1943 // *Nazi conspiracy*. — Vol. 3. — P. 27 ff.

²² На підставі наказу фюрера від 12 серпня 1942 року. Див.: Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben. — Op. cit. — № A 54/42.

²³ «За уявним владою стояла іспра правління», яку Віктор Кравченко описав у «статті про особистий життя» (*Kratchenko V. I chose freedom: The personal life of a soviet official*. — N.Y., 1946. — P. 111).

²⁴ Див.: *Rosenberg A. A history of bolshevism*. — L., 1934. — Ч. 6. «Насправді в Росії існують дві паралельні одна одній політичні структури: примарна влада рад і влада *de facto* більшовицької партії».

²⁵ І. Дейнєр підсумовує думання Сталіна на XII з'їзді партії про роботу управління кадри протягом першого року після його обрання генеральним секретарем: «Ріном раніше лише 27 відсотків голів губернських рад професійно були членами партії. Зараз комуністів серед них 57 відсотків. Частина комуністів в керівництві споживчої кооперації росла з 5 до 50 відсотків, а в кооперативному складі збройних сил — із 16 до 24. Це ж саме мало місце і в інших інституціях, які Сталін характеризує як «приводні паски», що з'єднують партію з народом» (*Deutscher J. Op. cit.* — P. 255—256).

членів більшовицької партії діяли представники реальної влади, призначені Центральним комітетом у Москві й відповідальні перед ним. Вирішальним у подальшому розвитку було не підкорення рад партією, а той факт, що «хоча це не складало б труднощів, більшовики не скидали ради і використовували їх як декоративний зовнішній символ своєї влади»²⁰.

Отже, співіснування уявної та реальної влад було частково результатом самої революції і передувало тоталітарній диктатурі Сталіна. Але якщо нашісти просто зберегли існуючу адміністрацію і позбавили її всієї влади, Сталін змушений був відновлювати свою примарну владу, яка на початку 30-х рр. втратила всі свої функції і в Росії напівзабулася; він запровадив радянську конституцію як символ існування і, водночас, безладдя рад (жодне з її положень ніколи не мало жодного найменшого практичного значення для життя і юрисдикції в Росії). Уявна російська влада, цілком позбавлена принабливності традицій, такої необхідної для фасаду, вочевидь потребувала священного ореолу кодифікованого права. Тоталітаристське нехтування правом і законністю (яка, «попри жодні-більші зміни... далі [залинається] виявом постійно бажаного порядку»²¹) набуло у новоствореній радянській конституції, як і в неекскасованій конституції Веймарської республіки, стабільне тло для власного беззаконня, постійний висок не тоталітарному світові та його стандартам, безпорадність і немінність яких можна було демонструвати день у день²².

Дублювання відомості і поділу влади, співіснування реальної та уявної влад цілком достатньо, щоб створити плутанину, але не достатньо для пояснення «безформності» структури загалом. Не слід забувати про те, що тільки будівля може мати структуру, а рух, якщо сприймати це слово настільки ж серйозно й буквально, як нашісти, — може мати лише напрям, і що будь-яка правова або владна структура може бути тільки перешкодою для руху, який дедалі швидше просувається в певному напрямку. Навіть на передвладній стадії тоталітарні рухи представляли ті маси, які більше не бажали жити в жодній структурі, хоч би якою була її природа; маси, які рушили, щоб змістити правові й географічні межі, неодмінно визначені урядом. Отже, якщо міркувати з погляду наших уявлень про владу й державну структуру, ці рухи, поки вони наражалися на власну фізичну обмеженість певною територією, обов'язково мають прагнути зруйнувати всю структуру, і для цього зумисного руйнування не досить простого дублювання всіх відомостей партійними і державними інституціями. Оскільки

²⁰ Rosenberg A. Op. cit. — Loc. cit.

²¹ Althusser Th. Op. cit. — P. 12.

²² Юрист і оберштурмбанфюрер, професор Р. Тен, висловив це так: «І була ще одна річ, до якої мали звикнути німці, та й німці теж: а саме те, що завдання тієїж державної поліції... перебувала спільно з осіб, які вийшли з руху і далі були вкорінені в нього. Те, що термін «державна поліція» насправді не охоплює цього факту, ми згадали тут лише мимохідь» (див.: Grundfragen der deutschen Polizei. — Hamburg, 1937. Доповідь на організаційних зборах Комітету у справах законності про поліцію Академії німецького права, 11 жовтня 1936 р., підготована Фрэнком, Гюмлером і Теном).

дублювання передбачає стосунки між фасалом держави і внутрішнім ядром партії, воно також, зрештою, спричинить певну структуру, де стосунки між партією і державою автоматично довершать правове прегулювання, що розмежовує і стабілізує їхню відносну владу⁵⁹.

По суті, дублювання канцелярій, що видіється наслідком проблеми партійно-державних стосунків в усіх однопартійних диктатурах, — тільки найочевидніша ознака складнішого феномена, який краще визначити як примноження, а не подвоєння служб. Нацисти не вдовольнилися заснуванням *Gaue* на додачу до старих земель, а запровадили також дуже багато інших географічних поділів у відповідності до різних організацій партії: територіальні одиниці СА не збігалися ani з *Gaue*, ani із землями; вони відрізнялися, крім того, від одиниць СС, а жодні із зазначених не відповідали зональному поділові Гітлерюгенду⁶⁰. До цієї географічної плутанини слід додати той факт, що первісні відносини між реальною та уявною владами відтворювалися усюди, хоч і в постійно мінливій формі. Меншактець гітлерівського Третього Рейху не тільки жив під одночасною й часто-густо суперечливою владою різних властей, таких як цивільні служби, партія, СА та СС, але й ніколи не мав певності та виразних роз'яснень, чию владу він має вважати вищою за всі інші. Він мав виробити якийсь шосте чуття, щоб певної міри зрозуміти, кому смирнитися, а на кого не зважити.

З іншого боку, не набагато кращим було становище тих, хто мав виконувати накази, що їх керівництво в інтересах руху вважало справді необхідними — на протипагу урядовим заходам, такі накази, пеня річ, доміщалися до відома тільки елітних формувань партії. Здебільшого такі накази були «навмисне неслухняними, і видавалися, виходячи з того, що їх адресат розпадає наміри розпорядника, і діятиме відповідно»⁶¹; алже партійна еліта була зобов'язана

⁵⁹ Таку спробу окреслити межі відповідальності та протидіяти «анархії влади» здійснив Ганс Фрай у праці «Recht und Verwaltung» (1939), а також у виступі «Technik des Staates» (1941). На його думку, «правові гарантії» не були «прерогативою ліберальних систем урядування», і адміністрація повинна й далі керуватися законами рейху, що їх тепер ісповіє та спримує програма націонал-соціалістської партії. Саме через бажання будь-якою ціною запобігти такому новому правовому порядку Гітлер ніколи не вислав програму нацистської партії. Про членів партії, які висували вільні пропозиції, він казав майже ніколи із презирством, характеризуючи їх як «вічно принижених до минулого», як людей, «які непазати перескочити через лавину тіню» (*Karlton F. Tidenkopf und Treue*. — Hamburg).

⁶⁰ «22 *Gaue*... не збігаються з адміністративним або військовим округами, ні навіть з 21 дистриктом СА, з 10 районами СС, чи з 23 зонами Гітлерюгенду... Такі розбіжності тим значиміші, що поближені *census*» (*Robert S.N.* Op. cit. — p. 98).

⁶¹ Див.: Nuremberg documents, PS 3063 // Centre de Documentation Juive (Paris). Цей документ є звітом вищого партійного суду про «події і судочинство партійного суду у зв'язку з антиєврейськими демонстраціями 9 листопада 1938 р.». На підставі слідства, проведеного поліцією і генеральною прокуратурою, нижній суд дійшов висновку, що «сплисені інструкції імперського начальника пропаганди усім партійним вождям слід було розуміти в тому сенсі, що для сторонніх партія не бажала видаватися підбурювачем

не тільки користися наказом фюрера (це було в усіх випадках обов'язковим для всіх нацистських організацій), а й «виконувати волю проводу»²². Із розлогіх справ про «ексцеси», розглянутих партійними судами, можна зробити висновок, що це аж ніяк не було одне й те саме. Єдина відмінність полягала в тому, що елиту партії завдяки спеціальній ідеологічній обробці на цей випадок прикинули розуміти, що певні «натяжки означали більше за своє словесне вираження»²³.

Із технічного погляду, рух у межах апарату тоталітарного цитування черпає здатність до дії із того факту, що провід постійно переміщує справжнє осереддя влади, часто до інших організацій, однак не розпускає і навіть не викриває публічно ті групи, які таким чином втрачають владу. У перший період нацистського режиму, одразу після пожежі в рейхстагу, реальну владу становили СА, а уявну — партія; далі влада перейшла від СА до СС і, нарешті, від СС до служби безпеки²⁴. При цьому жоден орган влади ніколи не втрачав права претендувати на те, що він ітімає волю Вождя²⁵. Проте рід не тільки в демонстрації, однак насправді мала організувати Б та проєкти. Перевірка керівних екіпажів показала, що істинний націонал-соціаліст, загартований у переживанні боротьби (*Kampfzeit*), вважає природним, що стосовно акцій, організатором яких партія не бажає поставати, не відзначає незнанням цієї та деталей розпорядження. Тому він завжди розуміє, що наказ може означати щось більше, ніж у якому говориться, так само, як для того, хто відкинув наказ, стало більш-менш загальною справою в інтересах партії... не ігнорувати волю і лише нагадати, чого він хоче домогтися своїм наказом... Таким чином... накази — насправді, що не є простим Принципом, а все «арейство» слід виконувати з смертю товариша з партії фон Рата... що слід узяти з собою пістолет... що кожен член СА зараз повинен знати, що має зробити — ніхто нижчих вождів зрозуміти в тому сенсі, що тепер за крок товариша з партії фон Рата має зрозуміти свій власний крок. Особливо значущі застереження доповіді, де мавши партійний дух ніхто не міг зовсім замовчати ніяких занадто: «Інше питання, чи не має в інтересах дисципліни наказ, думки неспівний і відданий в очікуванні того, що його адресат зрозуміє змісту розпорядження і діятиме відповідно до цього, відійти в минуле. Тут також виникли особи, які, за словами Гітлера, були «нездатні переконати через власну тілу» і наголошували на законних чеків, бо не розуміли, що найвищим законом був не наказ, а воля фюрера. Тут особливо помітна відмінність між менталітетом світих формувань і партійних мас.

²² Безпідстав не так: «Доки поліція виконувала цю волю проводу, воля діяла в рамках закону; якщо ж відбувався випадок за межами воли проводу, то порушенням виконання не поліція, а певний представник поліції» (*Best H. Op. cit.*).

²³ Див. примітку 31.

²⁴ 1933 року після пожежі в рейхстагу «вожді СА були моральними та таулідтерів. Вони відмовлялися такою користися Герінгом». Див. опікнення Рудольфа Дітса (іофа політичної поліції, підпорядкований *Gerney (Nazi conspiracy — Vol. 5. — P. 224)*.

²⁵ СА явно не згорілися і у трітій стадії після впади нацистської влади і відчайдушно опиралися зберігати владу. У їхніх часописах — «Der SA-Mann», «Das Archiv» тощо — можна знайти багато очевидних і швидколовних свідчень цього безглуздя суперництва із СС. Відомий інтерес становить те, що навіть 1936 року, коли СА вже втратили владу, Гітлер заперечує ситуація у промові: «Усім, чиям це є, ви зобов'язані мені. Усім, чиям це є, ж зобов'язані тільки вам» (див.: *Bayern E. Die SA. — B., 1938; цит. за: Nazi conspiracy. — Vol. 4. — P. 282*).

тим, що воля Вожда була настількию непостійною, що порівняно з нею прихили східних деспотів надякан блискучий приклад усталеності — послідовний і невинний перерозподіл реальної таємної влади і помірного відкритого представництва робив реальне осердя влади таємнише за піднесенням, причому до такої міри, що члени правлячої еліти самі ніколи не були цілком певними щодо власного становища в таємній ієрархії влади. Альфред Розенберг, наприклад, неважаючи на довіру кар'єри в партії і різноманітне зосередження уявної влади й посад у партійній ієрархії, і далі просторікував про створення низки східноєвропейських держав як захисної стіни проти Москви тоді, коли наділені справжньою владою вже вирішили, що після розгрому Радянського Союзу не залишиться жодної державної структури, і що населення окупованих східних територій має стати цілковито бездержавним і тому може бути винищене⁶¹. Іншаке кажучи, оскільки знання, чому слід коритися, і порівняна тривалість ієрархії являли б елемент стабільності, якій суперечить природі тоталітарного правління, накласти постійно дезавуювали реальну владу шоразу, коли вона виходила назовні, і створювали нові владні інстанції, порівняно з якими попередні ставали ілюзорною владою — гра, яка вочевидь могла тривати безкінечно. Одна з найважливіших технічних відмінностей між радянською і націонал-соціалістською системами полягала в тому, що Сталін, передаючи владу в рамках класного руху від одного апарату до іншого, мав тенденцію ліквідувати цей перший апарат разом із кадрами, тоді як Гітлер, за всіх своїх презирливих відгуків про людей, «нездатних перескочити через класну тінь»⁶², був цілком готовий продовжувати використовувати ці «тіні», хай навіть в іншій ролі.

Примноження служб надзвичайно полегшувало постійне переміщення влади; більше того, чим довше тоталітарний режим залишається при владі, тим більшою стає кількість служб, а можливість працевлаштування залежить виключно від руху, бо жодна служба не скасовується, коли втрачає владу. Нацистський режим почав це примноження з початкового узгодження всіх існуючих об'єктів, товариств та інституцій. У цьому загальнонаціональному маніпулюванні цікаво те, що узгодження не означало інкорпорації до відповідних вже існуючих партійних органів. Унаслідок цього до кінця режиму існувала не

⁶¹ Досить порівняти промову Розенберга у червні 1941 року: «Я впевнений, що наше політичне завдання полягатиме в... організації цих народів у певні типи політичних утворень... і у співдруженні з них стіни проти Москви» з «Неддатним меморандумом для адміністрації окупованих східних територій» (із рішенням СРСР після його розгрому на східних територіях не залишатиметься жодного політичного утворення, і відповідно, ... жодного громадянства для їх населення» (Trial of the major war criminals, — Nuremberg, 1947, — Vol. 26. — P. 616, 604 resp.).

⁶² Hitler's Tischgespräche. — Bonn, 1951. — S. 213. Як правдиво, Гітлер мав на увазі високоставлених нацистських функціонерів, які не викидали безумовно тоді з необхідністю явити без жалю всіх тих людей, до яких він ставився як до «людських поживців (Gevoer)» (там же, S. 248 ff., а також рр. 114–115).

одна, а дві націонал-соціалістські студентські організації, дві нацистські жіночі організації, дві нацистські організації університетських професорів, правників, лікарів тощо⁷⁹. Це зовсім не означає, однак, що в усіх випадках перипетичковий партійний орган був впливовим за свого угодованого двійника⁸⁰. Ніхто не міг також боляй якоюсь мірою певно передбачити, який партійний орган зазнає піднесення у внутрішньопартійній ієрархії⁸¹.

Класичним зрізком цієї планомірної безформності стала організація наукового антисемітизму. 1933 року в Мюнхені був заснований інститут з вивчення єврейського питання (*Institut zur Erforschung der Judenfrage*), який через те, що єврейське питання вважалося незначальним для усієї німецької історії, швидко перетворився на дослідницький інститут німецької історії нового часу. Очолюваний відомим істориком Вальтером Франком, він перетворив традиційні університети на осередки потирних досліджень чи на фасади. 1940 року у Франкфурті було створено ще один інститут для вивчення єврейського питання, на чолі з Альфредом Розенбергом, чий статус як члена партії був значно вищий. Тому мюнхенський інститут був приречений на ілюзорне існування; саме франкфуртський, а не мюнхенський інститут мав одержати ескарбі з пограбованих єврейських зібрань Європи і стати осідком найбагатшої бібліотеки з юдаїки. Однак, коли через кілька років ці зібрання справді прибули до Німеччини, найцінніші з них потрапило не до Франкфурта, а до Берліна, де їх одержав особливий відділ Гімлерового гестапо у справах людації (а не просто вивчення) єврейського питання, очолюваний Ейхманом. Жоден із попередніх інститутів ніколи не був ліквідований, тож 1944 року ситуація була така: за фасадом університетських історичних кафедр загрозливо бовваніли

⁷⁹ Про розмаїття партійних органів, які функціонально перекривали одне одного, див.: *Kampf- und Organisationsliste der NSDAP*. — Stuttgart, 1947; *Nazi conspiracy*. — Vol. 1. — P. 178. Там розрізняються чотири основні категорії: 1) *Gliederungen der NSDAP*, які існували до приходу партії до влади; 2) *Angeschlossene Verbände der NSDAP*, що охоплювали угодовані товариства; 3) *Benannte Organisationen der NSDAP* (організації під ім'ямом NSDAP. — *Пер.*); 4) *Weitere national-sozialistische Organisationen* (подальші націонал-соціалістські організації. — *Пер.*). Майже в кожній із цих категорій виявлено різні студентські, жіночі, учительські й робітничі організації.

⁸⁰ Величезна організація для виконання громадських робіт, очолювана Гудом, з головним Альбертом Шнейром, була створена Гітлером поза межами усієї партійної ієрархії та її контролю. Ця організація могла використовуватися проти авторитету партії і навіть поліційських органів. Варте згадати те, що Шнейр мав змогу ризикувати, уключаючи Гітлера (під час конференції 1942 року) на неможливість організації виробництва за умов режиму Гіммлера і навіть виключити підпорядкування йому райсакі-трудящих і концентраційних таборів (див.: *Nazi conspiracy*. — Vol. 1. — P. 916–917).

⁸¹ Така безіменність й неіменне товариство, наприклад, як NSKK (заснований 1930 року Націонал-соціалістський хоругве автомобілістів), 1933 року було несподівано підвласне до існуючого єдиного формування, котрі разом із СА й СС користувалося привілеєм самостійного органу партії. Це піднесення у нацистській ієрархії не мало жодних наслідків, оскільки воно було на марну шпигу для СА та СС.

реальніша влада мюнхенського інституту, за яким височів інститут Розенберга у Франкфурті, і тільки за цими трьома фасадами, приховуваний і захищений ними, містився справжній центр влади — *Reichssicherheitshauptamt*, спеціальний підрозділ гестапо.

Фасад радянської влади, незважаючи на офіційну конституцію, справляв навіть менше враження, оскільки був споруджений виключно для іноземних спостерігачів більшою мірою, ніж державна адміністрація, успадкована й збережена нацистами після Веймарської республіки. Позбавлений нацистського початкового нагромадження установ у період угодження, радянський режим у витісненні попередніх осередків влади в тій навіть більшою мірою покладався на постійне створення нових служб. Колосальне розростання бюрократичного апарату, пов'язане із цим методом, контролювалося систематичною ліквідацією через чистки. Проте і в Росії також ми можемо розрізнити принаймні три швидко самостійні організації: радянський або державний апарат, партійний апарат і апарат НКВС, кожен з яких має власне самостійне економічне відомство, політичне відомство, відомство освіти й культури, військове відомство тощо⁶¹.

У Росії влада партійної бюрократії як протиставлення реальній владі таємної поліції відповідала відомому нам у нацистській Німеччині початковому дублюванню партії й держави, а примикання стає очевидним тільки в самій таємній поліції з її надзвичайно складною і широко розгалуженою мережею агентів, де одне відомство завжди призначене до нагляду й стеження за іншим. На кожному підприємстві Радянського Союзу є особливий відділ таємної поліції, який стежить за членами партії та значущим персоналом. Із цим відомством співіснує ще одне поліційне відомство у самій партії, яке, знову ж таки, стежить за всіма, в тому числі й за агентами НКВС, і члени якого невідомі відомству-суперникові. До цих двох організацій для стеження слід додати ще профспілки на фабриках, які мають стежити за тим, щоб робітники виконували приписані норми. Набагато важливішим за ці апарати, однак, є особливий відділ НКВС, який становить «НКВС усередині НКВС», тобто таємну поліцію в самій таємній поліції⁶². Усі доповіді цих поліційних агентств-суперників кінцево кінцем потрапляють до ЦК і Політбюро. Тут вирішується, який із доповідей слід надати перевагу, і на який із поліційних підрозділів слід покласти вжити відповідних заходів. Ні пересічний житель країни, ні жодне з поліційних управлінь не знає, звичайно, що саме ухвалити: сьогодні вибір може впасти на особливий відділ НКВС, завтра — на мережу партійних агентів, а ще через

⁶¹ Beck F., Godin W. Russian purge and the extraction of confession. — 1951. — P. 155.

⁶² Ibid. — P. 159 ff. Є відомості про інші приклади такого примикання радянського поліційного апарату, насамперед місцевих і регіональних управлінь НКВС, які працюють незалежно одне від одного і мають зв'язки з особою місцевих і регіональних керівників партійних агентів. Цілком природно, що ми знаємо про становище в Росії зовсім менше, ніж про становище в німецькій Німеччині, особливо в додержавний період, коли

день — на місцеві комітети чи одне з регіональних управлінь. Законодавню закріпленість ієрархії влади чи повноважень усіх цих структур не існує, і достеменно лише те, що кінець кінцем одну з них буде обрано для втілення «воїн керівництва».

Єдине правило, щодо якого може бути певен кожен у тоталітарній державі, полягає в тому, що чим урядові відоміша помітність, тим меншою владою їх наділено, і чим менше відомо про існування влади інституції, тим більшою владою вона, зрештою, виявиться. За цим правилом Ради, конституційно визнані як вища влада в державі, мають менше влади, ніж більшовицька партія; більшовицька партія, яка відкрито рекрутує своїх членів і визнається північним класом, має менше влади, ніж темна поліція. Реальна влада починається там, де починається секретність. У цьому відношенні німцетська й більшовицька держави були дуже схожі, відмінність між ними полягає переважно в тому, що, з одного боку, спостерігасмо монополізацію й зосередження темних поліційних служб в руках Гімлера, а з другого — плутанину, як на перший погляд, між не пов'язаних і не співвідносних різновидів поліційної діяльності в Росії.

Якщо ми розглядатимемо тоталітарну державу виключно як інструмент влади й політичного опору, витаних адміністративної ефективності, виробничих потужностей та економічної продуктивності, то її безформність виявиться ідеальним інструментом для реалізації так званого принципу вождівства. Постійне змагання між відомствами, які мають не просто подібні функції, але й тотожні завдання⁶³, майже не залишає опозиції або саботажу шансів на успіх; швидка зміна значущості, яка відсуває одну установу в тінь, а іншу підносить до влади, може розв'язати всі проблеми так, що ніхто й не помітить змін чи факту попереднього існування опозиції. Ще одна перевага такої системи полягає в тому, що установа-суперник може так і не усвідомити своєї поразки, оскільки її або взагалі не ліквідовують (як за нацистського режиму), або ліквідовують значно пізніше і поза очевидним зв'язком із конкретною справою. Це може робитися тим легше, що ніхто, крім кількох утасамничених, не знає справжніх стосунків між носіями влади. Лише подеколи нетоталітарний спін може вловити проблеск цих подій, коли, наприклад, високий посадовець за жардоном з'являється, що його безпосереднім начальником у посольстві був нікому не відомий клерк. У ретроспективі часто можна з'ясувати, чому сталася така раптова втрата влади або, радше, що вона взагалі сталася. Наприклад, сьогодні неважко зрозуміти, чому на початку війни таких осіб, як Альфред Розенберг або Ганс Фрэнк, перемістили на державні посади й у такий спосіб усунули від реального центру влади, тобто фюрерового найближчого оточення⁶⁴. Важливо, що вони не тільки не знали причин цих переміщень, але, ймо-

⁶³ За свідченням одного з колишніх підлеглих, «Гімлерові були властиво доручати одне й те саме ділом різним людям» (*Nazi conspiracy*. — Vol. 6. — P. 461).

⁶⁴ У аншегазінову виступі (див. примітку 29) Ганс Фрэнк розповів, що німці могли він хотів зблизитися з рух, а його численні скарги під час перебування на посаді генерал-

вірно, навіть не підозрювали, що такі ілюзорно високі посади, як генерал-губернатор Польщі або рейхсміністр усіх східних територій, означали не кульмінацію, а кінець їхньої кар'єри націонал-соціалістів.

Принцип вождівства запроваджує ієрархію в тоталітарній державі не більшою мірою, ніж він чинить це у тоталітарному русі: влада не розподіляється згори крізь усі проміжні щаблі до низу державного утворення, як у випадку авторитарних режимів. Річ, насправді, полягає в тому, що немає ієрархії без авторитету, і що, незважаючи на численні непорозуміння щодо так званої «авторитарної особистості», принцип авторитету в усіх важливих відносинах діаметрально протилежний принципам тоталітарного панування. На кожну вже про його виток з римської історії, авторитаризм у будь-якій формі завжди має на меті утиски або обмеження свободи, але ніколи не має на меті її скасування. Тоталітарне ж панування спрямоване на скасування свободи, навіть на усунення людської мимовільності згладом, а зовсім не на обмеження свободи, хоч би яким тиранічним воно було. Із технічного боку така відсутність будь-якого авторитету або ієрархії за тоталітарної системи виявляється в тому, що між верховною владою (фюрером) і підлеглими немає солідних проміжних рівнів, кожен із яких набув би належної частки влади й підпорядкування. Воля фюрера може втілюватися повсюдно і в будь-який час, і сам він не пов'язаний із жодною ієрархією, навіть тією, яку запровадив би сам. Тому некоректно говорити, що рух після захоплення влади засновує множинну князівств, де кожному дрібному вождеві вільно чинити, що заманеться, і наслідувати великого перхотистого вождя⁴¹. Заява нацистів, що «партія є порядок фюрера»⁴², була значайнісінькою брехнею. Як нескінченне примноження відомств і паутинина альяс спрочиняли такий стал справ, за якого кожен громадянин відчував, що наражається безпосередньо на волю Вождя, який довільно вибирав для своїх рішень виконавчий орган, так і мільйона «фюрерів» по всьому Третьому Рейху⁴³ нудово знали, що їхня влада виходить безпосередньо

губернатора Польщі засвідчують цілковите нерозуміння свідомо антиутопічних тенденцій нацистської політики. Він не міг зрозуміти, чому підкорені народи піддаються не есолозативі, а винищенню. Реннеберг в очах Гітлера був нещадним її поглядом расової політики, бо мав намір створити на захоплених східних територіях держави-сателіти й не розумів, що гітлерівська демографічна політика була спрямована на збезлюднення цих теренів.

⁴¹ Уявлення про наділ на «дрібні князівства», що утворять «піраміду влади поза законом із фюрером на вершині», належить Роберту Г. Дюссону (див.: *Nazi conspiracy*. — Vol. 2. — P. 115). Щоб уявити собі встановлення подібної авторитарної держави, Гітлер у кінці 1934 року видав таку партійну директиву: «Форму звертання «Мій Фюрере» застережено за самим фюрером. Цим ж заборонено всім підлеглим НСДАП дивуватися звертатися до себе на ґрунті «Мій рейхслейтер» тощо, як усно, так і письмово. Натомість форма звертання має бути «Рейх» [«членом по партії»]... або «Гейхсleiter» тощо» (див.: наказ від 29 серпня 1934 року в кн.: *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*. — Op. cit.).

⁴² Див.: *Organisationsbuch der NSDAP*.

⁴³ Див.: *Nazi conspiracy*. — Vol. 8. — Chart 14.

від Гітлера, без будь-яких проміжних рівнів діяльної ієрархії¹⁰. Прямі залежність була реальною, а проміжна ієрархія, маючи, безумовно, соціальне значення — ілюзорною, фактивною імітацією авторитарної держави.

Абсолютна монополія Вождя на владу і авторитет найнаочніша у стосунках між ним і його шефом поліції, який у тоталітарній країні посідає наймогутніше становище в державі. Проте дотри навичність у його розпорядженні, як глави, справжньої поліційної армії та елітичних формувань надзвичайної матеріальної та організаційної міцї, шеф поліції явно не в змозі захопити владу й стати правителем країни. Так, до падіння Гітлера Гімmlер і не мріяв зазіхнути на Гітлерові претензії на вождівство¹¹ і ніколи не розглядався як наступник Гітлера. Ще цікавіша в цьому контексті длочасна спроба Берлі захопити владу після смерті Сталіна. Хоча Сталін ніколи не допускав, аби котрийсь із його шефів поліції посів становище, порівнюване зі становищем Гімmlера в останні роки нацистського режиму, в Берлі теж вийшлося досить війсьм, щоб зазіхнути на владу в партії після смерті Сталіна, просто зайнявши всю Москву й таболукувавши всі підступи до Кремля: ніхто, крім Червоної Армії, не міг перевозити його жадобі владі, а це призвело б до кривавої громадянської війни з шоковито неперелічуваними наслідками. І ось Берлі добровільно залишає усі свої пости лише кількама днями пізніше, хоч і повинен був знати, що накладає жистям за ті дні, протягом яких наважився протиставити владу поліції владі партії¹².

Брак абсолютної влади, звичайно, не заважає шефові поліції організувати свій величезний апарат відповідно до принципів тоталітарної влади. Так, дуже цікаво бачити, як Гімmlер після свого призначення розпочав реорганізацію німецької поліції, запроваджуючи в досі централізованому апараті тасмої поліції примноження відомств — тобто вочевидь робив те, чого усі фашісти з проблем влади, попередники тоталітарних режимів, побоювалися б як децентралізації, що спричинить послаблення. До служби тєстапо Гімmlер спершу додав службу безпеки, яка спочатку була підрозділом СС і створювалася як внутрішньопартійна поліція. Тоді як головні управління тєстапо й служби безпеки надалі зосереджувалися в Берліні, регіональні філії цих двох величезних секретних служб зберегли самостійність, і кожна з них підпорядковувалася безпосередньо власній канцелярії Гімmlера у Берліні¹³. Протягом війни

¹⁰ Усі приєднати в партії, зокрема в елітичних формуваннях, складалися персонально Адольфові Гітлеру.

¹¹ Перший крок Гімmlера у цьому напрямку був зроблений наприкінці 1944 р., коли він із власної ініціативи наказав демобілізувати газетні класери в таборі вивчення і припинити масові збирання. У такий спосіб він готував мирні переговори із західними державами. Вельми цікаво, що Гітлеру явно так ніколи й не поважилося про ці приготування, очевидно, ніхто не ініціював цей спосібити йому про відмову від однієї з найважливіших дло його підлеї війни (див.: *Pollakow L. Bréviare de la haine*, 1951. — P. 222).

¹² Про події після смерті Сталіна див.: *Salisbury H.E. Americans in Russia*. — N.Y., 1955.

¹³ Числовий аналіз структури нацистської поліції див.: *Nazi conspiracy*. — Vol. 2. — P. 250 ff., наприкінці — P. 256.

Гімлер створив ще дві розвідувальні служби: одна складалася з так званих інспекторів, які мали контролювати й координувати дії служби безпеки й поліції і підпорядковувалися СС; друга являла собою особливе управління військової розвідки, що діяло незалежно від збройних сил Рейху і, зрештою, змогло поглинути власне військову розвідку армії⁷².

Цілковита відсутність ідеалів чи невдалий палачових переворотів — ще одна з найскрапніших характеристик тоталітарних диктатур (за єдиним винятком, ніхто з розчарованих нацистів не взяв участі у військовому заколоті проти Гітлера в червні 1944 року). Можє здатися, що принципи вождівства провокує криваві зміни особою влади без зміни режиму. Це лише одна з численних ознак того, що тоталітарна форма правління дуже мало пов'язана із жаждою влади або навіть прагненням заволодіти владою генеруючою машиною, яка разом із боротьбою за владу заради влади була властива для останніх стадій імперіалізму. Із технічного погляду, однак, це одна з найважливіших ознак того, що тоталітарне правління, попри всю очевидність, не є правлінням кліки або банди⁷³. Відомості про Гітлерову й Сталінову диктатури чітко засвідчують, що ізоляція атомізованих індивідів не тільки надає масовий ґрунт для тоталітарного правління, але й поширюється аж до самої верхівки всєї структури. Сталін знищив майже всіх, хто міг претендувати на належність до правлячої кліки, і тасував членів Політбюро туди-сюди шоразу, як тільки кліка наблизилася до самоконсолідації. У нацистській Німеччині Гітлер знищував кліки менш радикальними засобами — єдина кривава чистка була спрямована проти кліки Рема, яка справді була міцно спаяна гомосексуалізмом її провідних членів; він запобігав утворенню клік постійним перерозподілом влади й впливовості, а також частими змінами шлюбних у своєму оточенні, так що уся попередня солідарність між тими, хто прийшов до влади разом із ним, швидко зникла. Крім того, здається очевидним, що потворна недовірливість, про яку майже в однакових виразах повідомляють як про владну рсусу влачі як Гітлера, так і Сталіна, не дозволяла їм стояти на чолі чогось настільки сталого й тривкого, як кліка. Однак, можливо, річ у тім, що не існує взаємовідносин між особами на відповідальних посадах; їх не об'єднує рівний статус у політичній ієрархії чи стосунки керівника й підлеглого, або навіть неперва взявна лояльність панітерів. У радянській Росії кожен знає, що керівника великого промислового

⁷² Ibid. — P. 352.

⁷³ Франц Нейман сумнівається, «чи можна патяти Німеччину державою. Вона зовсім більше нагадує банду, патяки якої постійно змушені йти на угоду, незважаючи на суперечності» (*Neumann J.* Op. cit. — P. 52) ff.). Теорію тоталітарного правління як кліки представлено в працях про нацистську Німеччину Конрада Гейдена. Що ж стосується утворення клік навколо Гітлера, то в цьому відношенні значно інформативніші «Діста Бормана», видані Тревор-Руппером. На проєкті лікарів (*The United States vs. Karl Brandt et al.*, слухання 13 травня 1947 року) Віктор Брак свідчив, що вже 1933 року Борман, думачи, безумовно, за наказом Гітлера, розпочав створювати групу осіб, яка стояла над державою і партією.

комплексу, як і міністра іноземних справ, будь-якої днини можуть розкачувати до найнижчого соціального й політичного рангу, а його місце може посісти зовсім невідома особа. З іншого боку, ітрачак будь-яку гуртуючу силу бандитська співучасть, яка відіграла певну роль на ранніх стадіях нацистської диктатури, бо тоталітаризм використовує її мінць саме для охоплення цією співучастю всього населення доти, доки не накинє почуття спільної провини всьому народові під своїм пануванням¹⁴.

Відсутність павінної кліки зробила проблему наступника тоталітарного диктатора особливо важкою й копіткою. Ця проблема справді допикала всім узурпаторам, і цілком характерно, що жоден зі тоталітарних диктаторів ніколи не намагався скористатися із старого способу заснування династії і призначити наступником свого сина. Гітлерівським численням і, отже, самоцперечувальним призначенням протистотіть метод Сталіна, який у Радянському Союзі зробив наступництво однією з найнебезпечніших форм впливування. За тоталітаризму знання хитросплетіння приводних пасів влади рівноцінне найвищій владі, тож кожного призначеного наступника, який справді дізнається про суть справ, через певний час автоматично усувають. Дійсне і порівняно тривале призначення насправді передбачало б існування певної кліки, «клени якої поділяли б монополію Вождя на знання суті справ, тоді як Вождь повинен цього уникати всіма засобами. Одного разу Гітлер пояснив це своїми словами вищій командувачам вермахту, які в розпав війни, очевидно, саме судили голову над цією проблемою: «Кінець кінцем я повинен, за всієї скромності, сказати про власну персону: незамінний... Доля Рейху залежить тільки від мене»¹⁵. Немає потреби дошукуватися якоїсь іронії у слові «скромність»; тоталітарний вождь на разючу відміну від усіх попередніх узурпаторів, деспотів і тиранів, вважає, мабуть, що проблема наступництва після нього не так уже й важлива, що для цієї роботи не потрібно якихось особливих якостей або навичок, що країна врешті-решт підкориться кожному, хто виявиться в ролі наступника в мить його смерті, і що жодні жадибі до влади суперником, не піддаватимуть сумніву його законність¹⁶.

¹⁴ Див. вступ автора в обговорення проблеми «визначеної вини»: *Arendt H. Organized guilt // Jewish Frontier* — 1945 — January.

¹⁵ Із промови 23 листопада 1939 року. Цит. за: The trial of the major criminals. — Vol. 26. — P. 332. Те, що ця фраза була не просто істеричним латимаренням із воли випадку, видно з промови Гітлера (див. стенограму: Hoover Library, Himmler File, Folder 332) на параді бургомістрів у Познані в березні 1944 року. В ній говориться: «Яким цінніством можемо ми надати історичної ваги? Цінність нашого власного народу... Другого, а сказав би, навіть більшого цінності є унікальна особистість нашого фюрера Адольфа Гітлера... який уперше за дві тисячі років... пославний германський рід як великий вождь...»

¹⁶ Висловлювання Гітлера із цієї проблеми див.: *Hitler Tischgespräche*. — S. 253 f., 227 f. Новий фюрер має бути обраний «сенатором»; керівний принцип обрання фюрера має полагати в тому, що будь-яка дискусія між особами, які беруть участь у виборах, на час виборів має припинитися. Протягом трьох років вермахт, партія і всі цивільні службовці слід знову привести до присяги: «Він не має жодних ілюзій щодо того факту,

Як техніка врядування, тоталітарні засоби виявляються простими і дотепно дієвими. Вони забезпечують не лише абсолютну монополію на владу, а й негнучку певність, що всі накази завжди будуть виконані; множина приводних пасів — плативо ієрархії — забезпечує цілковиту незалежність диктатора від усіх підлеглих і робить можливими швидкі й непередбачувані зміни в політиці, якими уславився тоталітаризм. Політичне тіло країни завдяки своїй безформності ударостійке.

Причини, з яких такої надзвичайної дієвості ніколи не випробовували в минулому, такі ж прості, як і сам засіб. Примноження відомості руйнує будь-які почуття відповідальності й компетентності; воно не лише означає жахливо обтяжливе й непродуктивне збільшення адміністрації, але й справді стримує продуктивність, бо суперечливі накази постійно гальмують реальну працю, доки справу не вирішить наказ Вождя. Фанатизм елітних кадрів, у край необхідний для функціонування руху, систематично знищує будь-який справжній інтерес до конкретної роботи й породжує ментальність, що в будь-якій мислимій дії бачить інструмент для чогось зовсім іншого¹¹. І така ментальність не обмежується елітою, а поступово пронизує все населення, найінтимніші моменти життя і смерті якого залежать від політичних рішень — тобто від причин і прихованих мотивів, які не мають нічого спільного з його власною поведінкою. Постійне усунення, розжалування та підвищення унеможливають надійну співпрацю в колективі й заважають напрацьовувати досвід. З економічного погляду, рабська праця — це розкіш, яку Росія не мала б собі дозволити; за гострого браку технічного досвіду табори були переповнені «висококваліфікованими інженерами, [які] змагалися за право працювати на водогоні, ремонтувати годинники, електричне освітлення й телефони»¹². Але тоді із суто утилітарного погляду Росія не мала б собі дозволити й тисня 30-х рр., які урвали довгоочікувану економічну відбудову, або фізичного знищення генералітету Червоної Армії, яке призвело майже до поразки в російсько-фінській війні.

Ситуація в Німеччині була дещо іншою. Спочатку нашітти виявили цінну тенденцію до збереження технічного та адміністративного досвіду, дозволю

що внаслідок таких виборів верховного глави держави бачив ширма рейху в ролі фюрера не обов'язково оминяється видатна особистість». Однак це не складає небезпечки, «якщо механізм загалом функціонує, як належить».

¹¹ Один із керівних принципів СС, сформульований самим Гімлером, стверджує: «Жодне запитання не існує заради самого себе». Див.: *d'Alquen G. Die SS. Geschichte, Aufgabe und Organisation der Schutzstaffeln der NSDAP // Schriften der Hochschule für Politik* 1939.

¹² Див.: *Dallin D. J., Nikolaevsky B. I. Forced labor in Russia. — 1947*. Ці автори повідомляють також, що під час війни, коли мобілізація спричинила гостру нестачу людських ресурсів, смертність у трудових таборах складала близько 40 відсотків за рік. Загалом, за двома оцінками, продуктивність праці робітників в таборі складала менш ніж 50 відсотків

прибутковості в підприємстві й до економічного планування без надмірного інструалізму. На початку війни Німеччина ще не була повністю тоталітаризована, і якщо вважати підготовку до війни раціональним мотивом, то донедавна визнається, що приблизно до 1942 року її економіка мала змогу функціонувати більш-менш раціонально. Підготовка до війни сама по собі не є антиутилітарною попри свою надмірну вартість⁶⁰, бо, справді, може бути значно «менш» захопити багатства й ресурси інших народів завоюванням, ніж купувати їх в іноземних державах чи виробляти вдома⁶¹. Економічні закони інвестування й виробництва, стабілізації доходів і прибутків, закони споживання не сорятьовують, якщо намагатися в будь-якому випадку поновити власну виснажену економіку за рахунок грабунку інших країн. Цієюм справедливо, і не чудово знали прихильники представники німецького народу, що знамените нацистське гасло «гармати замість масла» насправді означало «масло через гармати»⁶². Правила тоталітарного планування стали перемажувати всі інші міркування тільки з 1942 року.

Радикалізація розпочалася негайно з початком війни; можна навіть припустити, що одним із мотивів, який спонукав Гітлера розпочати цю війну, полягав у тому, що вона давала йому змогу прискорити розвиток руху такою мірою, про яку й гадки не було б за мирного часу⁶³. Цікаве, однак, у цьому процесі те, що йому аж ніяк не стала на заваді така інтенсивна порянка, як під Сталінградом, і що небезпека підмовити поразки у війні була тільки додатковою спонукою до того, щоб відкинути всі утилітарні міркування й розпочати повномасштабну сиробу досягти шляхом жорсткої тоталітарної організації мети тоталітарної расової ідеології, байдуже, на який час⁶⁴. Після Сталінграда

⁶⁰ За опинією Т. Ревелі (*Reveille Th. The cry of Europe. — 1941*), Німеччина протягом першого року війни була змита покрити всі свої підготовчі витрати на війну в 1933—1939 рр.

⁶¹ *Ebenstein W. The Nazi State. — N.Y., 1943. — P. 257.*

⁶² *Ibid. — P. 270.*

⁶³ Це підтверджується тим фактом, що наказ про знесення всіх нехлібних хліборів був виданий у день початку війни, але ще більше — заявами Гітлера під час війни, цитуваними Гіббелсом, що «війна зробила можливим для нас розв'язання цілої низки проблем, які ніколи не могли бути розв'язані за нормальних часів», і, що, хоч би чим обернулася війна, «наразі невизначно будуть у програмі» (*The Goebbels diaries / Ed. by L. P. Lochner. — 1948. — P. 114*).

⁶⁴ Вермахт, зрозуміло, час від часу робив спробу поновити різним штурмовим органам небезпечні гасіння ведення війни, коли михали віддають, планової нехтуючи всіма військовими, цивільними й економічними потребами (див. напр.: *Pollack L. Op. cit. — P. 32*). Проте навіть багатьом яким нацистським функціонерам навко було зрозуміти таке нехтування всіма навішими об'єктивними економічними й військовими чинниками. Їм потрібно було знову й знову повторювати, що економічний міркування принципово не слід брати до уваги у вирішенні [єврейської] проблеми» (*Nazi conspiracy. — Vol. 6. — P. 402*), та вони все одно спиралися, що знову великої булвельської програми в Польщі «не сталося б, якби багато тисяч євреїв, які там призначали, не було ліквідовано. Таємр дава наказ, що євреїв слід було усунути під програм озброєння. Й сподівалося, що цей...

елітні формування, жорстко відмежовані від народу, були значно розширені; заборону на членство в партії для військовослужбовців зняли, а військове командування підпорядковували керівникам СС. Монополія СС на злочини, яку ретельно оберігали, була скасована, і солдатів доскопчу залучали до масових убивств⁶⁴. Ні військовим, ні економічним, ні політичним міркуванням не дозволялося впливати на дорогу й обтяжливу програму масових винищень і депортацій.

Якщо розглядати ці останні роки режиму нацистів і їхню версію «п'ятирічного плану», здійснити який їм забракло часу, але який був спрямований на знищення польського й українського народів, 170 мільйонів росіян (як зазначено в одному плані), інтелігенції Західної Європи, як, наприклад, нідерландська, населення Ельзасу й Лотарингії, а також усіх тих німців, які підпали б під плани в Рейху оздоровчу програму або «громадський закон про чужоземців», то практично неможливо уникнути аналогії з більшовицьким п'ятирічним планом 1929 р. — першого року чітко тоталітарної диктатури в Росії. Вульгарні свавільні гасла, в одному випадку, гучне економічне фразерство, в іншому, були прелюдією до «раціонального безумства, що перевернуло шереберть всі правила логіки й принципи економіки»⁶⁵.

Значайно, тоталітарні диктатори не стають на шлях до безумства свідомо. Річ, скорше, в тім, що наша розгубленість стосовно інтуїтивітарного характеру структури тоталітарної держави впливає з помилкового упевнення, ніби ми все одно маємо справу з нормальною державою — бюрократією, тиранією, диктатурою, — з нашої неуважності до наслідкових тверджень тоталітарних правителів, що вони розглядають країну, де їм трапилось захопити владу, тільки як тимчасову штаб-квартиру міжнародного руху на шляху до завоювання світу, що вони визначають перемоги й поразки миром століть чи тисячоліть, і що

насам було подоволі скасований, бо наразі ситуація делікатна: погіршуватиметься». Ці сподівання Ганса Франка, генерал-губернатора Польщі, здійснилися настільки ж мало, як і його оптимістичні сподівання на білий сенсову з військового погляду політику стосовно поляків і українців. Скорше Франка цікавил тим, що його досвід виключно інтуїтивітарний бік нацистської політики під час війни. «Коли ми витрасмо війну, то над усе мене турбуватиме можливість перетворення на фарм поляків, українців і всіх інших, хто тут живе...» (див. його щоденник: *Nazi conspiracy*. — Vol. 4. — P. 902 ff.).

⁶⁴ Спершу в концентраційних таборах використовувались зливі спеціальні частини СС — формування «Мертві голови». Пізніше надійшли поползнення з дивізій Збройних СС. Із 1944 року використовувалися також частини регулярних збройних сил, але їх зазвичай включали до Збройних СС (див. свідчення колишнього есесівського службовця з концентраційного табору Нейштадт: *Nazi conspiracy*. — Vol. 7. — P. 211). Наскільки далеко відомий зазнала участь присутності вермахту в концентраційних таборах, описано в контабільному щоденнику Отто Нансена (*Nansen A. Day after day*. — 1., 1949). На жаль, щоденник свідчить, що ці війська регулярної армії були, притаманні, такими ж брутальними, як СС.

⁶⁵ *Deutscher J. Op. cit.* — P. 326. Цитаті особливої ваги надає те, що її записано в найдоброзачиннішого некоммуністичного Сталіновим біографі.

глобальні інтереси завжди беруть гору над місцевими інтересами і зньої власної території⁶⁶. Відоме гасло «справедливіше те, що добре для німецького народу» призначалося тільки для масової пропаганди; нашістам же казали, що «справедливіше те, що добре для руху»⁶⁷, а ці два інтереси аж ніяк не завжди збігалися. Нашисти вказали не те, що німці були панівною расою, якій належав світ, а що німцями має керувати панівна раса, як і всіма іншими націями, і що ця раса тільки народжується⁶⁸. Зародком панівної раси були не німці, а СС⁶⁹. «Германська світова імперія», як говорила Гітлер, або «арійська» світова імперія, як сказав би Гітлер, в будь-якому разі була справою ще кількох століть⁷⁰. Для «руху» було важливішим продемонструвати можливість створення раси шляхом знищення інших «рас», ніж перемоги у війні з обмеженими цілями. Як приклад «страхотливого безумства» вважав стороннього спостерігача саме послідовність абсолютного примату руху не тільки щодо держави, а й щодо

⁶⁶ Нашисти особливо любили рахувати тисемілітими. Завдя Гітлера, що тільки люди в СС відповіли «адекватними питаннями, ніж важливість вирішувалися дослідженнями й статистикою», і що вони «служили справі, яка на дві тисячі років трапляється лише раз», повторювались із незвичайною відомістю в усьому матеріалі для ідеологічної обробки, який надіслав *SS-Hauptamt-Schulungsamt* (*Wesen und Aufgabe der SS nach der Polizei*. — S. 160). Що ж до більшості інших версій, то найбільше посилаєся на програму Комуністичного Інтернаціоналу, викладену Сталіним у жовтні 1929 року на з'їзді партії в Москві. Особливо цікава оцінка Радянського Союзу як «базису всесвітнього руху, центру міжнародної революції, величезного чинника у світовій історії. В СРСР світовий пролетаріат уперше побудує країну...» (цит. за: *Chamberlain H. Blueprint for world conquest*. — 1946. Програми Третього Інтернаціоналу відтворено тут дослівно).

⁶⁷ Відомому офіційному гаслу див.: *Organisationsbuch der NSDAP*. — S. 7.

⁶⁸ Див.: *Heiden K. Op. cit.* — P. 222. 23 листопада 1937 р. у своїй промові перед майбутніми політичними виступами в арденському замку Зондшорфен Гітлер стверджував: не осмілюючись мати племена, кривоті країни, держави або династії..., а тільки раси [можуть] виступати в ролі завоююючих сил. Однак расою — прийнятні в усвідомленому сенсі — ми ще маємо стати» (*Hitlers Tischgespräche*. — S. 445). Цілком припустимо, що замість неопитаний фрази німці від 9 серпня 1941 р., яким Гітлер заборонив подальше використання терміна «германська раса», тому що воно припадало б їм «принесеною расою і їм в жертву простому національному принципам та до руйнування важливих концептуальних передумов усієї нашої расової й народної політики» (*Verdingen, Aneignungen, Bekämpfung*). Очевидно, поняття германської раси становило б перешкоду для прогресивної «сесекції» й знищення небажаних частин німецького населення, які саме в ті роки планувалися на майбутнє.

⁶⁹ Тому Гітлер «дуже скоро оформував германські СС у різних країнах», де він говорив: «Ми не чекаємо, що ви станете германцями з опортунізму. Однак ми справді сподіваємося, що ви підпорядкуєте свій національний ідеал нашому расовому й історичному ідеалові, Германському Рейхові» (*Heiden K. Op. cit.*). Його майбутнім завданням було утворення пороз «найстараннішу селекцію» тієї «расової суперструктури, яка в наступні двадцять-тридцять років представлятиме «усю Європу з її провідним класом» (промова Гітлера на зборі головних командувачів СС у Потсдамі 1942 року: *Nazi conspiracy*. — Vol. 4. — P. 558 II).

⁷⁰ *Hitler H. Ibid.* — P. 572.

нації, народу й владних посад, що їх обіймали самі правителі. Причина, з якої хитромудрі засоби тоталітарного правління з їхнім абсолютним і неперевірсним зосередженням влади в руках однієї людини не застосовувалися ніколи раніше, полягає в тому, що жоден звичайний тиран не був настільки божевільним, аби нехтувати всіма обмеженнями й місцевими інтересами — економічними, національними, людськими, військовими — в інтересах чистішої фіктивної реальності в непевному далекому майбутті.

Оскільки тоталітаризм при владі зберігає вірність початковим догмам руху, то разова схожість між організаційними засобами руху й так званої тоталітарної держави навряд чи може зникати. Поділ між членами партії й попутниками, об'єднаними у фасадні організації, не тільки не зникає, а й призводить до «узгодження» всього населення, тепер організованого як прихильники. Величезне збільшення кількості симпатиків стримується обмеженнями чисельності партії привілейованим кількомільйонним «класом» і створенням надпартії з кількох сотень тисяч членів елітних формувань. Примноження відомств, дублювання функцій і пристосування відносин між партією і прихильниками до нових умов означають лише те, що зберігається характерна швидкоплинна структура руху, де кожен шар є фасадом наступного воєнничішого формування. Державний механізм трансформується у фасадну організацію симпатиків-бюрократів, функції якої у внутрішніх справах полягають у поширенні довіри серед мас просто узгоджених громадян, а в іноземних — в обмані зовнішнього, нетоталітарного світу. Вождь у своїй подвійній функції глави держави й вождя руху знову ж таки поєднує у своїй особі найвищу воєнничу безжалість і довірозбуджуючу нормальність.

Одна з важливих відмінностей між тоталітарним рухом і тоталітарною державою полягає в тому, що тоталітарний диктатор може і ще практикувати тоталітарне мистецтво брехні послідовніше й ширше, ніж вождь руху. Почасти це автоматично випливає з розпухання лан попутників, а почасти ж пояснюється тим фактом, що неирисомі твердження державного діяча не так легко забрати назад, як демагогічні заяви партійного лідера. Із цією метою Гітлер вирішив повернутися просто до старомодного націоналізму, який не раз засуджував перед своїм приходом до влади. Прибравши позу воєнничого націоналіста, заявляючи, що націонал-соціалізм не був «товаром на експорт», він заспокоював німців і немців і натякав, що амбіції нацистів задовольняться тоді, коли буде виконано традиційні вимоги націоналістичної зовнішньої політики Німеччини: повернення територій, втрачених за Версальськими договорами, *Anschluss* Австрії, анексія німецькомовних регіонів Богемії. Подібним чином і Сталін рахувався і з російською громадською думкою, і з позаросійським світом, коли винайшов теорію «соціалізму в одній країні» і переказав відповідальність за світову революцію на Троцького⁷¹.

⁷¹ Дейчнер описує чудову Стайнову «чутливість до всіх цих безкоштовних підводних течій...», широким вики він себе зарекомендував» (*Deutscher* I. Op. cit. — P. 292). «Сама

Систематично брехати всьому світові безсмертно тільки за умов тоталітарного правління, коли фактичність повсякденної дійсності робить пропаганду необхідною зайвою. На доцільній стадії руху не можуть дозволити собі такою ж мірою приховувати свої справжні цілі — зрештою, вони мають надихати масові організації. Але з набуттям можливості вилити сврега як блошини, а саме — отруйним газом, більше не треба пропагувати, що сврега — це блошини⁷²; з набуттям достатньої влади, щоб навчати цілу націю такої історії російської революції, де не згадується ім'я Троцького, немає більше потреби в пропаганді проти Троцького. Однак застосування таких методів для досягнення ідеологічної мети можна «очікувати» лише від «ідеологічно найстійкіших» — чи набули вони цю твердість у школах Комінтерну, чи в спеціальних нацистських центрах ідеологічної обробки, — навіть якщо цю мету оприлюднюють і надалі. У таких випадках неодмінно виявляється, що звичайні симпатизи ніколи не розуміють, що коїться⁷³. Це призводить до парадоксального висновку, коли «таємне товариство серед білого дня» ніколи не буває конспіративним за характером і методами, ніж після свого визнання повноправним членом співтовариства нації. Цілком логічно, що Гітлер перед захопленням влади чинив опір усім спробам організувати партію і навіть елітні формування на конспіративних засадах; проте після 1933 року він прагнув допомогти трансформувати СС у своєрідне таємне товариство⁷⁴. Подібним чином керовані Москвою комуністичні партії на знаменну відміну від своїх попередників

назва теорії Троцького, «перманентна революція», брели як загрози для попередників атомизованого покоління. ... Сталін ангелював безпосередньо до жаху перед різницею і аспірацією, які охопили багатьох білорусів» (Р. 291).

⁷² Тож Гітлер ніг дозволити собі оживити улюблений ярлик «порядний сврега», розпочавши заміщення сврега, а саме в грудні 1941 р. (Tischbein, ibid. — S. 346).

⁷³ Тому Гітлер, звертаючись у листопаді 1933 року до членів Генерального штабу (Бломберга, Фріча, Редера) та до вищих цивільних чиновників (Гейкрат, Герінг), ніг дозволити собі підарити заявити, що йому треба збільшити простору, і відкинути ідею законності й підпорядкування чужих народів. Ніхто з його слухачів ніко не проумів, що не автоматично призводить до постійної винищення цих народів.

⁷⁴ Це розпочалося вказів у липні 1934 р., за яким СС підпорядковані до рангу державної організації всередині НСДАП, а завершилося цілком таємним наказом в серпні 1938 р., який проголосив, що спеціальні формування СС — «Мертва голова» й ударні загони (Tiefenreitergruppen) не належать ні до армії, ні до поліції; «Мертва голова» має «виконувати спеціальні завдання поліцейського характеру», а ударні загони являють собою «співіснує збройне формування, яке перебуває виключно в могому розпорядженні» (Nazi conspiracy, — Vol. 3. — P. 459). Для поширення наказів у жовтні 1939 р. й квітні 1940 р. широкотитували спеціальну зорісанцію в місцяхних підрозділах для всіх осіб (ibid. — Vol. 2. — P. 184). Відваді всі брошури, що із задоволенням управління СС з ідеологічної обробки, мали гриф «Виключно для користування поліції», «Не для розповсюдження». «Виключно для використання відповідальних за ідеологічну освіту». Варто було б сказати біографію ролі цієї секретної літератури, надрукованої за наказом, що виключали дуже багато законодавчих актів. Досить цікаво, що серед літератури цього роду не було жодного буклета СА, і не, можливо, найпереконливіший доказ того, що з 1934 р. СА перестали бути елітним формуванням.

виявляють латентну тенденцію до конспірації навіть там, де можлива відносна легальність⁷⁵. Чим очевидніша влада тоталітаризму, тим таємничішими стають його справжні цілі. Щоб дізнатися про кінцеві цілі правління Гітлера в Німеччині, мудрішим буде покластися на його пропагандистські промови й «*Mein Kampf*», ніж на риторику канцлера Третього Рейху; так само мудрішим було б не довіряти Сталіновим словам про «соціалізм в одній країні», вжитим із минулою метою захоплення влади після смерті Леніна, і серйозніше поставитися до його сталої ворожості до демократичних країн. Тоталітарні диктатори довели, що вони надто чудово розуміли небезпеку, що її приховувало в собі маскування ідентичності, тобто небезпеку справді націоналістичної політики або справжньої побудови соціалізму в одній країні. Це вони намагалися подолати шляхом постійних та послідовних розбіжностей між заспокійливими словами та рішеннями правління, свідомо виробивши звичку завжди чинити всуверенно тому, що говорять⁷⁶. Сталін довів це мистецтво балансування, яке вимагас більшої вправності, ніж звична дипломатична рутинна, до тієї межі, за якою цом'якшення зовнішньої політики або політичної лінії Комінтерну майже неодмінно супроводжувалося радикальними чистками в російській партії. І це, звичайно, не просто збіг: що політика Народного Фронту і розробка порівняно ліберальної радянської конституції супроводжувалися московськими судовими процесами.

У ватієвській і більшовицькій літературах можна знайти численні свідчення того, що тоталітарні режими прагнуть завоювати землю куди й підкорити всі країни на землі своєму пануванню. Однак ці ідеологічні програми, успадковані від передтоталітарних рухів (наднаціональних антисемітських партій і пангерманських мрій про імперію у випадку нацистів, інтернаціональної комуністичної революційного соціалізму у випадку більшовиків), не мають вирішального характеру. Вирішальне те, що тоталітарні режими справді будують свою зовнішню політику на тривкому засновку, що вони, зрештою, досягнуть своєї кінцевої мети, і ніколи не вимусяють її з очей, незалежно від того, наскільки віддаленою вона може видаватися, або наскільки серйозно її «ідеальні» вимоги можуть суперечити поточним потребам. Тому вони розглядають будь-яку країну не як наваждину чужу, а навпаки, як свою потенційну територію. Прихід до влади, той факт, що в одній країні виталаний світ руху став відчутною реальністю, створює такі відносини з іншими націями, що подібні до ситуації тоталітарної партії за нетоталітарного режиму: відчутна реальність фікції, підтримувана міжнародно визнаною державною владою, може бути експортована у такий же спосіб, у який зневага до парламенту може бути імпортована

⁷⁵ Див.: *Borkenau F. Die neue Komintern // Der Monat*. — В., 1949. — Heft 4.

⁷⁶ Приклади надто очевидні й надто численні, щоб їх наводити. Цю тактику, однак, не слід просто ототожнювати з надзвичайним браком довірливості й правдивості, про який говорять усі біографи Гітлера й Сталіна як про визначальні риси їхньої влади.

до нетоталітарного парламенту. У цьому відношенні передвоєнне «розв'язання» єврейського питання було особливим товаром на експорт нацистської Німеччини: вигнання євреїв приносило важливу частку нацизму до інших країн; вимушенням євреїв залишити Рейх без паспортів і грошей здійснювався легенда про Вічного Жида, а нищенням євреїв до атмосфери несприятливої ворожості до них нацисти створювали привід для пристрасного зацікавлення внутрішньою політикою всіх націй⁷⁷.

Наслідком серйозно нацисти ставилися до своєї законспірованої вигадки, буцімто вони були майбутніми правителями світу, стало зрозуміло 1940 року, коли — попри нагальну потребу й за наявності цілком реальних шансів на перемогу над окупованими народами Європи — вони розпочали на східних територіях свою політику збедлюднення, незважаючи на втрати живої сили й серйозні військові наслідки, і запровадили законодавство, яке за принципом шоротної дії експортувало частину кримінального законодавства Третього рейху до окупованих країн Заходу⁷⁸. Навряд чи можна було б ефективніше довести до загального відома нацистські претензії на світове панування, ніж покаранням як за державну зраду були-яких висловлювань або дій, спрямованих проти Третього Рейху, безпосередньо до того, коли, де й юм вони були єдиною. Нацистське право трактувало цілий світ як потенційно підлеглий його юрисдикції, тож окупаційна армія була вже не знаряддям завоювання, що несло з собою нове право завоювання, з виконавчим органом, який втілює в життя право, що вже гадано існує для всіх.

Припущення, що нацистське право поширюється за межі кордонів Німеччини, і покарання неїмців були чимось більшим, ніж просто засобом придушення. Тоталітарні режими не бояться логічних наслідків світового завоювання, навіть якщо вони спрацьовують цілком інакше і завдають шкоди інтересам їхніх власних народів. Із погляду логіки, безсумнівно, що плани світового завоювання включають у себе знищення відмінностей між метрополією-завойовницею і загарбаними територіями, так само як і відмінностей між зовнішньою і внутрішньою політикою, на яких ґрунтуються всі нинішні нетоталітарні інституції і будь-які міжнародні зв'язки. Якщо тоталітарний завоювання поводиться скрізь як у себе вдома, то у такий же спосіб він повинен ставитися до місцевих населення, тобто — як чужоземний завоювання⁷⁹. Тож

⁷⁷ Див. циркуляр Міністерства іноземних справ до всіх німецьких представництв за кордоном (січень 1939 року): *Nazi conspiracy*. — Vol. 6. — P. 37 ff.

⁷⁸ 1940 року нацистський уряд ухвалив, що злочини в діяльності від державної управи Рейху до «зілліхих агітаційних випадків проти провідних осіб держав чи нацистської партії» мають характер за принципом зворотної сили на всіх окупованих Німеччиною територіях, незалежно від того, були вони здійснені німцями чи представниками місцевого населення цих країн (див.: *Giles O. C. Op. cit.*). Про жахливі наслідки нацистської «*Steinhilberpolitik*» у Польщі та Україні див.: *The trial of the major war criminals*. — Vol. 26, 29.

⁷⁹ Термін зазначено у Крайчелка, який, описуючи ситуацію в Росії після великої війни 1936—1939 років, зауважує: «Якби чужоземний завоювання завойовник меситимом

цілком справедливо стверджувати, що тоталітарний рух захоплює владу значною мірою в тому ж сенсі, у якому країну може окупувати чужоземний завойовник і правити нею не в її власних інтересах, а заради вигоди когось або чогось іншого. Нацисти в Німеччині поводитися як чужоземні завойовники, коли всупереч усім національним інтересам намагалися і наполовину спромоглися перетворити свою поразку на кінець катастрофи для всього німецького народу: подібним чином у разі перемоги вони збиралися поширити свою політику винищення на «непридатних із расового погляду» німців⁸¹.

Подібна настанова, очевидно, надихала повсюдну зовнішню політику Радянського Союзу. Її агресивність дорого коштувала самому російському народові: вона випередила надання великої повсюдної позики Сполученими Штатами, яка б дозволила Росії реконструювати спустошені терени та здійснити раціональну й продуктивну індустріалізацію країни. Поширення комінтернівських режимів на Балканах та окупація великих східних територій не дали якихось підсумкових переваг, а, навпаки, ще більше виснажили російські ресурси. Але ця політика, безумовно, слугувала інтересам більшовицького руху, який поширився на майже половину населеного світу.

Як чужоземний завойовник, тоталітарний диктатор розглядає природні й промислові багатства кожної країни, разом із власними, як джерело здобичі й засіб підготовки наступного кроку агресивної експансії. Оскільки економіка систематичного грабунку здійснюється в інтересах руху, а не нації, то жоден народ і жодна територія в ролі потенційного споживача бліж не може визначити рівень насичення для цього процесу. Тоталітарний диктатор схожий на чужоземного завойовника, який прийшов ізвідки, а від його грабунку, схоже, не має користі ніхто. Розподіл здобичі розрахований не на зміцнення економіки власної країни, а тільки як тимчасовий тактичний маневр. Із економічного погляду, тоталітарні режими у своїх країнах тією ж мірою ідома, як горезвісні хмари сарани. Той факт, що тоталітарний диктатор править власною країною, як чужоземний завойовник, тільки погіршує становище, бо додає до безжалісності дієвість, якої явно бракує тираніям у чужоземному середовищі. Сталинська війна проти України на початку 30-х рр. була вкрай ефективнішою, ніж жахливо кричав німецьке вторгнення й окупація⁸². Ось чому тоталітаризм радянського змуга... війни швидко чи були б згинними або жерстокиними» (*Кученко* 4: Ор. cit. — Р. 303).

⁸¹ Під час війни Гітлер обдумував запровадження законодавства про хворих і нації: «Після тоталітарнонаціонального реваншистського обстеження Фюрер має одержати список хворих осіб, особливо хворих на дегенері й серпні хвороб». На підставі нового інтересного закону про хворих... ці роки більше не зможуть вони залишатися в суспільстві, і їм більше не дозволять народжувати дітей. Те, що станеться із ними розинами, визначатиметься незалишеним наказом фюрера». Не треба багатьох уми, щоб загалатися, якими мали б бути ці нації. Люди, яким більше не дозволили б «залишатися в суспільстві», становили б велику частину населення Німеччини (*Nazi conspiracy*. — Vol. 6. — Р. 175).

⁸² Загалом кількість рослин, які померли за чотири роки війни, за різними оцінками становить 12–21 млн. Стали за один тільки рік і в самій Україні знищили близько 8 млн.

надає перевагу кінсидентивським урядам перед прямою владою, попри ясну небезпеку, пов'язану з подібними режимами.

У тоталітарних режимах турбує не їхнє особливе безпощадне вправління з політикою сили, а те, що за їхньою політикою криється цілком нова й безпрецедентна компетенція влади, так само, як за їхньою *Realpolitik* криється цілком нова й безпрецедентна компетенція реальності. Цілковите нехтування прямими наслідками, а не безпощадністю; некорінення й нехтування національними інтересами, а не шовінізм; презирство до утилітарних мотивів, а не безоглядне переслідування власних інтересів; «ідеалізм», тобто непохитна віра в ідеологічний вигаданий світ, а не жадаба влади, — усе це привнесло до міжнародної політики новий і більш дестабілізуючий елемент, ніж це спроможна б виникнути проста агресивність.

Відтак, як її розуміє тоталітаризм, пов'язана виключно із силою, що її дає організація. Як Сталін розглядав кожну інституцію, незалежно від її справжніх функцій, лише як «природний нас, що зв'язує партію з народом»⁸², і широко вірив, що найціннішим скарбом Радянського Союзу були не багатства його надір і не продуктивна діяльність величезних мас людини, а «кадри» (партії)⁸³ (тобто поліції), так само Гітлер уже 1929 року побачив «найважливіше» в русі в тому факті, що 60 тисяч пововис «своєї сталі» майже єдиною ціллю, що ці члени руху справили однотайні не тільки за ідеями, а навіть із виразу обличчя. Поглянувши на ці усміхнені очі, цей фанатичний ентузіазм, і ви побачите... як сотні тисяч учасників руху стають «однотипними»⁸⁴. Хоч би який зв'язок мала влада із земними благами, добробутом, скарбами й багатствами в уваленнях західної мисли, він розчинявся у своєрідному дематеріалізованому механізмі, кожен порух якого генерує владу, як тертя або гальванічні струми генерують

⁸² Ця цитата: Діал. House document № 754 / *Communism in action* / U.S. Government. — Washington, 1946. — P. 140—141. На відміну від нацистського режиму, який провадив доволі ретельну підрашунок чисельності своїх жертв, нацизм діяв про мілітарні цілі, випущених російською диктатурою, не існує. Проте наступна оцінка, наведена Суварини (*Souvarine R. Op. cit.* — P. 669), має певну вагу, бо походить від Валентера Криницького, який мав прямий доступ до інформації зі справ ДПУ. За цими даними, перенесення населення 1937 року, результати якого за оцінюванням радянських статистиків мали сягнути 171 млн. чол., засвідчили, що постраждало виявилася тільки 145 млн. Якщо викласти з цього, то втрати населення склали буть 26 млн. — цифра, до якої не можна зайти на німі.

⁸³ *Deutscher J. Op. cit.* — P. 236.

⁸⁴ Суварін цитує Сталіна, який сказав 1937 року в розпал терору: «Ви повинні зрозуміти, що з усіх коштовних скарбів, які існують у світі, найцінніші й першочислі — це кадри» (*Souvarine R. Op. cit.* — P. 665). Усі подальші свідчать, що в радянській Росії таємно поліція каді розкладали як серйозне хатнє формування партії. Характерно для такої природи поліції є те, що від початку 20-х рр. агенти НКВС «не рекрутувалися на добровільних засадах», а набіривалися для партії. Крім того, «кадрові» в НКВС не жовіли обирати як «карьеру» (*Beck F., Gudin W. Op. cit.* — P. 160).

⁸⁵ Цит. у: *Heiden E. Op. cit.* — P. 311.

електричний струм. Тоталітарний поділ держав на Заможні й Незаможні є чимось більшим, ніж демагогічний прийом; ті, хто його вигадали, справді були переконані, що влада матеріальних благ несуттєва й лише заважає розвитку організаційної влади. Для Сталіна постійне зростання й розвиток поліційних кадрів були незрівнянно важливіші, ніж нафта Баку, вугілля й руда Уралу, житини України чи потенційні скарби Сибіру, — коротіше кажучи, ніж розвиток усього озисового арсеналу Росії. Такий самий стиль мислення змусив Гітлера привести в жертву кадрам СС усю Німеччину, він визнавав війну програюю не тоді, коли міста Німеччини перетворилися на руїни, і було знищено виробничий потенціал, а тільки тоді, коли дізнався, що війська СС втратили надійність⁴⁵. Для людини, яка вірила у всемогутність організації наперекір усім суто матеріальним чинникам, військовим та економічним, і яка до того ж розраховувала на кінцеву перемогу свого почину стратегіями пізнання, поразка означала не військову катастрофу або загрозу голодної смерті для населення, а виключно ропром елітних формувань, від яких очікувалося пронести змову з метою світового панування через низку поколінь до майбутнього здійснення.

Безструктурність тоталітарної держави, її нехтування матеріальними інтересами, її звільнення від мотиву вигоди і неутилітарні настанови загальною більшою за будь-що інше спричинили перетворення суспільної політики на майже непередбачувану. Нездатність нетоталітарного світу зрозуміти таку ментальність, яка функціонує незалежно від будь-якої дії, що спирається на розрахунок людських та матеріальних ресурсів, і швидко байдує до національного інтересу й добробуту свого народу, виявляється перед цілковою дилемою: ті, хто правильно розуміють жадливу діяльність тоталітарної організації й поліції, схильні переоцінювати матеріальну міць тоталітарних країн, тоді як ті, хто бачить марнотратство й некомпетентність тоталітарних економік, схильні недооцінювати потенціал мінд, який може бути створений безетосовно до всіх матеріальних чинників.

2. *Тисяча років*

Досі нам відомі лише дві автентичні форми тоталітарного панування: диктатура націонал-соціалізму після 1938 року і диктатура більшовизму після 1930 року. Ці дві форми панування істотно відрізняються від інших різновидів диктаторського, деспотичного або тиранічного правління, і хоч вони й розвивалися, зберігаючи певну наступність, із партійних диктатур, їх власне тоталітарні риси нові й не витікають з однопартійних систем. Мета однопартійних систем полягала не лише в тому, щоб захопити державну адміністрацію, а й у досягненні повного злиття держави й партії, заміщення усіх

⁴⁵ За повідомленнями про останнє зібрання, Гітлер вирішив здійснити самогубство після того, як дізнався, що на війська СС більше не можна покластися (*Devon-Richter H. H. The last days of Hitler*, 1947. — Р. 116 ff.).

посад членами партії, так щоб шлях здобуття влади партія стала своєрідною пропагандистською організацією уряду. Ця система «тотальна» тільки в негативному сенсі, зокрема в тому, що правляча партія не терпить жодних інших партій, опитної і свободи політичних думок. Коли партійна диктатура приходить до влади, вона залишає початковий розподіл влади між державою і партією непорушним; уряд і армія мають ту ж саму владу, що й раніше, і «революція» полягає тільки в тому, що всі урядові посади тепер обіймають члени партії. В усіх цих випадках влада партії ґрунтується на монополії, гарантованій державою, і партія більше не має власного владного центру.

Революція, заначаткована тоталітарними рухами після захоплення ними влади, має значно радісальніший характер. Від самого початку вони свідомо прагнуть утвердити суттєву відмінність між державою й рухом і запобігти поглинанню «революційних» інститутів руху урядом⁶⁶. Проблема захоплення державної машини без злиття з нею розв'язується тим, що робити кар'єру в державній ієрархії дозволяється тільки другорядним для руху членам партії. Усією реальною владою наділяються тільки інституції руху поза державним і військовим апаратами. Усі рішення ухвалюються саме всередині руху, який залишається тим центром дії в країні; до відома офіційних цивільних служб часто навіть не доводять, що відбувається, а члени партії, яким закортіло отримати портфелі міністрів, в усіх випадках розплачуються за свої «буражуазні» бажання втратою впливовості в русі й довіри його вождів.

Тоталітаризм при владі використовує державу як свій зовнішній фасад для представництва країни в нетоталітарному світі. Як така, тоталітарна держава — логічний спадкоємець тоталітарного руху, в якого вона запозичує організаційну структуру. Тоталітарні правителі поводитися з нетоталітарними урядами так само, як вони поводитися з парламентськими партіями або внутрішньопартійними фракціями перед приходом до влади, і знову наріжаються, хоч і на більшій міжнародній арені, на подвійну проблему захисту вигаданого світу руху (або тоталітарної країни) від впливу фактичної дійсності й створення видимості нормального життя та здорового глузду в очах нормального зовнішнього світу.

Понад державою і поза фасадом позірної влади, у лабіринті примножених устанів, у підґрунті всіх переміщень влади і в хаосі неефективності перебуває силове ядро країни — недефективні й надкомпетентні служби таємної поліції⁶⁷.

⁶⁶ Гітлер часто коментував відносини між державою та партією і завжди наголошував на первинчотній важливості не держави, а раси або «єдиної народної спільноти» (див. цитовану вище промову Гітлера, передруковану як додаток до *Tischgespräche*). У промові на Нюрнберзькому з'їзді партії 1935 року він надав своїй теорії найкращої форми: «Це не держава командує нами, а ми командуємо державою». Цілком очевидно, що на практиці така паліативна сила можлива лише в тому разі, якщо інституції партії залишаються незалежними від інституцій держави.

⁶⁷ Отто Гундлер наголошує, що особини становили Гітлера як рейхсфюрера СС і начальника німецької поліції спиралися на те, що поліційне керівництво досягло «справжньої

Опертя на поліцію як на єдиний орган влади і відповідне нехтування, діялося би, значно більшим силовим арешатом армії, характерні для всіх тоталітарних режимів, далі можна частково пояснювати тоталітарним прагненням до світового панування і свідомою відмовою від розрізнення чужої та власної країни, закордонних і внутрішніх справ. Збройні сили, підготовлені до боротьби із зовнішнім агресором, завжди були сумнівним засобом з погляду цілей громадянської війни; навіть за умов тоталітаризму їм важко дивитися на власний народ очима іноземного завоювальника⁶⁵. У цьому відношенні, однак, важливіше те, що їхня цінність стає сумнівною навіть під час війни. Оскільки тоталітарний правитель проводить свою політику, виходячи з майбутнього світового панування, він розглядає жертв своєї агресії як заковтуваних, винних у державній зраді, і відносно вважає за краще керувати окупованими територіями за допомогою поліції, а не війська.

Навіть перед захопленням влади рух має таємну поліцію і шпигунську службу з мережею в різних країнах. Згодом її агенти отримують більше грошей і поштоважень, ніж регулярна служба військової розвідки, і часто таємно очолюють посольства та консульства за кордоном⁶⁶. Їхнє головне завдання полягає у створенні п'ятих колон, у спрямуванні діяльності відгалужень руху, у впливі на внутрішню політику відповідних країн і загальній підготовці того моменту, коли тоталітарний правитель — після повалення уряду або воєнної перемоги — зможе відкрито почуватися в чужій країні як удома. Інніше жадучи, закордонні дії таємної поліції — це привідні паси, які постійно перетворюють відлику закордонну політику тоталітарної держави на потенційно внутрішню справу тоталітарного руху.

Однак ці функції, які таємна поліція виконує для підготовки тоталітарної утопії світового панування, вторинні порівняно з тими, які потрібні для попередньої реалізації тоталітарного вимислу в одній країні. Панівній ролі таємної поліції у внутрішній політиці тоталітарних держав, природно, багато чим тобтов'язане випадково неправильне уявлення про тоталітаризм. Будь-якої деспотизм справді значною мірою ґрунтується на секретні служби й більше боїться власного, ніж будь-яких інших народів. Однак ця аналогія між тоталітаризмом і деспотизмом придатна тільки для перших стадій тоталітарного правління, коли все ще існує політична опозиція. У цьому, як і в інших відношеннях, тоталітаризм має користь із нетоталітарних поміркованих уявлень і

співності партії і держави», чого ніколи й не домігався ніхто інше в уряді (див.: *Gaucheilte O. Rechtsanrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*. — 1939).

⁶⁵ Під час селянських бунтів 20-х рр. у Росії Воронцов, домовившись, відмовився у використанні для їх придушення Червоної Армії, не призвів до створення особливих дивізій ДПУ для каралів експедитив (Сідога А. Орієнт. — Р. 95).

⁶⁶ 1935 року закордонні агенти гестапо отримали 20 млн. марок, а шпигунська служба рейхсперу Муссоліні вдоволяється бюджетом у 8 млн. (*Dehildate P. Gestapo*. — Р. 1040. — Р. 11).

свідомо підтримує їх, хоч би жодні непригнаними вони були. У своїй знаменитій промові, виголошеній перед штабом рейхсверу 1937 року, Гіммлер прибрив собі ролі значимого тирана, коли пояснював постійне розширення сил поліції існуванням «четвертого театру бойових дій у випадку війни всередині Німеччини»⁷⁸. Подібно до цього й Сталін практично водночас майже переконав стару більшовицьку охорону, чий «ігноран» йому було треба, в існуванні воєнної загрози для Радянського Союзу і, відповідно, у бойовій готовності, задля якої країна мусить задлятися об'єднанням хай навіть і деспотом. Найраціональніший аспект обох цих заяв полягає в тому, що їх було зроблено після знищення будь-якої політичної опозиції, що секретні служби розширювались, коли насправді вже не залишилося супротивників, щоб за ними стежити. Коли прийшла війна, Гіммлер не потребував і не використовував своїх військ СС у самій Німеччині, хіба що як персонал концентраційних таборів і для нагляду за інтегрованими рабами; основна маса військ СС перебувала на Східному фронті, де їх використовували для «спеціальних завдань» — здебільша масових убивств — і для здійснення політики, часто спрямованої всупереч як військовій, так і нацистській цивільній ієрархії. Подібно до таємної поліції Радянського Союзу, формування СС зазвичай відбувалися після того, як військо вже приборкало захоплену територію і вийшлося з відкритим політичним опором.

На перших стадіях тоталітарного режиму, однак, таємна поліція й еліти формування партії все ще відігравали роль, подібну до ролі за інших форм диктатури і добре відомих терористичних режимів минулоти; крайня жорстокість їхніх методів безприкладна тільки в історії новочасних країн Заходу. Перша стадія вишукування таємних ворогів і цькування відкритих опонентів як правило поєднується із залученням усього населення до фасадних організацій і перепідготовки старих членів партії для добровільних шпигунських служб, щоб досить сумнівне співчуття мобілізованих симпатиків не потребувало підкупування спеціально вишлених кадрів поліції. Саме на цій стадії для особи, якій трапилось плекати «небезпечні думки», сусіда постулово стає небезпечнішим ворогом, ніж офіційно призначені поліційні агенти. Кінець першої стадії настає з ліквідацією відкритого і потаємного опору в будь-якій організованій формі; у Німеччині це можна датувати приблизно 1935 роком, а в радянській Росії — приблизно 1930 роком.

Тільки після винищення справжніх ворогів і початку полювання на «об'єктивних ворогів» терор стає справжнім змістом тоталітарних режимів. Друге прагнення тоталітаризму — прагнення до тотального панування — здійснюється під приводом побудови соціалізму в одній країні, або використання даної території для революційного експерименту, або здійснення *Folksgemeinschaft*. І хоч теоретично тотальне панування можливе тільки за умови світового правління, тоталітарні режими довели, що ця частина тоталі-

⁷⁸ Nazi conspiracy. — Vol. 4. — P. 616 ff.

літарної утопії може бути реалізована майже досконало, тому що вона часом не залежна від розгрому чи від перемоги. Так, Гітлер навів у розпал воєнних поразок міг бурхливо радіти з приводу знищення євреїв і заступавши фабрик смерті, незалежно від кінцевого підсумку війни, без неї було б неможливо «спалити мости» й здійснити деякі з цілей тоталітарного руху⁷¹.

Елітні формування нацистського руху і «кадри» більшовицького руху служать меті тоталітарного панування, а не безпеці режиму при владі. Так само, як тоталітарна претензія на владу над світом тільки зовні подібна до імперіалістичної експансії, так претензія на тотальне панування тільки *здається* знайомою дослідникові деспотизму. Якщо головна відмінність між тоталітарною й імперіалістичною експансіями полягає в тому, що перша не бачить відмінності між власною і чужою країнами, то головна відмінність між деспотичною й тоталітарною таємними поліціями полягає в тому, що остання не боїться потаємними думками і не використовує старого методу таємних служб — методу провокації⁷².

Позаяк тоталітарна таємна поліція розпочинає свою діяльність після приборкання країни, вона завжди здається всім зовнішнім спостерігачам залковито зайвою — або, навпаки, мавнось їм хибну думку про наявність якогось таємного опору⁷³. Зайвість секретних служб не є чимось новим; їм завжди доводилося доводити свою користь і зберігати свої робочі місця після виконання свого першопочаткового завдання. Методи, які використовувалися кінцею метою, зробили дослідження історії революцій досить важким заняттям. Здається, наприклад, що за правління Луї Наполеона не було такої антиурядової акції, яку б не ініціювала сама поліція⁷⁴. Так само й роль таємних агентів в усіх революційних партіях царської Росії змушує припускати, що без їхніх «вдаханок» провокативних дій перебіг російського революційного руху був би набагато менш успішним⁷⁵. Інакше кажучи, провокація такою ж мірою допомагала підтримувати тиглясть традиції, як раз у раз зривати підготовку революції.

⁷¹ Див. примітку 62.

⁷² Меріс Ланорі справедливо називав метод провокації «наріжним каменем» таємної поліції (*L'histoire M. Histoire de l'Océan* — P. 1915 — P. 191).

⁷³ У радянській Росії провокації не були технічно зброєю таємної поліції, але використовувалися як широка пропагандистська і відомий метод, за допомогою якого режим «вибив» громадську думку. Небачення інтелекту використовувалися періодичними заходами критикувати або ж якось реагувати на «заблукання» затиснені в пануючій терористичного режиму показує, що подібні жести вважалися основною масою інтелекту за провокації. Провокація справді стала тоталітарним звичаєм опитування громадської думки.

⁷⁴ Цікаві у цьому відношенні спроби нацистських цивільних чиновників у Німеччині скоротити поновлення й чисельність гестапо на тій підставі, що нацифікації країни вже досягнуто, так що Гімлеру, який у цей час (бл. 1934 р.) хотів, навпаки, розширити секретні служби, доводилося перебільшувати небезпеку, яка виходила від «внутрішніх ворогів» (*Nazi conspiracy* — Vol. 2. — P. 259; Vol. 5. — P. 205; Vol. 3. — P. 547).

⁷⁵ *Gallie-Boissiere J. Mysteries of the French secret police*. — 1938. — P. 234.

⁷⁶ Зрештою, здається не випадковим, що заступник Охоронного відділення 1880 року провів цілий період неперервної революційної активності в Росії. Щоб довести свою

Сумнівна роль провокації могла бути однією з причин, чому тоталітарні правителі від неї відмовилися. Крім того, провокація явно необхідна тільки в тому випадку, коли самої лани підозри недостатньо для арешту й покарання. Ніхто з тоталітарних правителів, зрозуміло, не уявляв собі становища, за якого йому довелося б удатися до провокації, щоб кваліфікувати нистку для свого гаданого ворога. Важливішим за ці технічні міркування є той факт, що тоталітаризм визначав своїх ідеологічних ворогів ще перед захопленням влади, тож категорії «підозрілих» визначалися не за поліційною інформацією. Таким чином, ширей в нацистській Німеччині або нацидській політичній панівній класі в радянській Росії насправді не підозрювались у якихось ворожих діях: їх оголошували «об'єктивними» ворогами режиму відповідно до його ідеології.

Головна відмінність між деспотичною і тоталітарною тасмною поліцією полягає у відмінності між «підозрілим» і «об'єктивним ворогом». Останнього визначає політика уряду, а не його власне бажання повалити цей уряд¹⁰. Цей ворог в кожному випадку не є особою, чий небезпечний думки треба провокувати або ж час минуле виправдовує підозри, а натомість є «носієм тенденцій», подібно до носія хвороби¹¹. Із практичного погляду, тоталітарний правитель дж як людина, котра постійно ображає іншу людину, доки всі не зітхлять, що ця інша людина — її ворог, і вона зможе з певною правдоподібністю її і вбити цю іншу під приводом самооборони. Це, звісно, дещо примітивню, однак спрацює, як відомо кожному, хто мав нагоду спостерігати, як деякі адміністратори усувають суперників.

жорсткість, вони мали нас від часу організувати убивства, а його агенти «всуцарез самим собі служили (ієм так, що вони викрадали... Якщо навіть брошуру поширював поліційний агент, а відомство міністра організував Азиф — результат був той самий» (*Laport M. Op. cit.* — Р. 25). До того ж, найважливіші відомства схожі на справу рук поліції, а саме — відомства Ступішия і фон Піле. Для ревенснійні традиції важливим був той факт, що за сімейного часу поліційні агенти мали «якщо пробуджувати енергію і стимулювати запал» ревенснійніри (Ibid. — Р. 71).

¹⁰ Ганс Франк, який став міністром внутрішніх і губернатором Польщі, провів типичну відмінність між особою, «небезпечною для Держави», і особою, «ворожою щодо Держави». Перша категорія передбачає об'єктивну якість, незалежну від волі й свавілля: політична поліція нацистів займалася не просто діями, ворогами щодо держави, а «якімсь чинником — хоч би який бунд був мета, — націями яких створюють небезпечну для держави» (*Deutsches Verwaltungsrecht.* — S. 426—430). За висловом Мауца, «Знищення небезпечних осіб, таких бешек... має на меті відвернути став небезпечним для національної спільноти, незалежно від значення, який могли б здійснити ці особи. Це є питанням відвернення об'єктивної небезпечності» (*Minist. Th. Op. cit.* — S. 44).

¹¹ Р. Ген, міністерський юрист і есеїст, сказав у несправді Рейнгарду Гейдриху, який перш ніж стати правителем Чехословаччини був одним із найбільших співробітників Гімлера: Він розглядав своїх опонентів «не як індивідів, а як носіїв загрозливих для держави тенденцій, а тому таких, що перебувають поза національною спільнотою» (Cf. *Deutsche Allgemeine Zeitung.* — 1942 — Jun. 6).

Запровадження поняття «об'єктивного ворога» значно важливіше для функціонування тоталітарних режимів, ніж ідеологічні дефініції відповідних категорій. Якби йшлося лише про ненависть до євреїв чи буржуазії, — тоталітарні режими могли б, здійснивши один колосальний злочин, повернутися до звичайів нормального життя й урядування. Як ми знаємо, відбувається зворотнє. Категорія об'єктивних ворогів переживає перших, ідеологічно визначених ворогів руху; відповідно до нових обставин виявляються нові об'єктивні вороги: нацисти, передбачаючи завершення винищення євреїв, уже вживали необхідних попередніх заходів до ліквідації польського народу, тоді як Гітлер планував навіть знищення певних категорій німців⁸⁷; більшовики, почавши з нащадків колишніх панівних класів, спрямували свій повномасштабний терор проти курюсів (на початку 30-х рр.), за якими настала черга росіян польського походження (1936—1938), татар і поволзьких німців під час війни, колишніх військовополонених і частин окупаційних сил Червоної Армії після війни та російських євреїв після утворення єврейської держави. Вибір цих категорій не буває цілком довільним: оскільки про їхню ворожість сновіщають, і ці повідомлення використовуються у пропагандистських цілях руху за кордоном, їхня можлива ворожість повинна бути правдоподібною. Вибір для цієї ролі якоїсь конкретної категорії може навіть ґрунтуватися певними пропагандистськими погресами руху загалом, як, наприклад, раптове й підкаптане безпрецедентне виникнення урядового антисемітизму в Радянському Союзі, що могло бути розраховане на завоювання симпатії до Радянського Союзу в європейських країнах-сателітах. Цій меті слугують подальші процеси, які вимагають суб'єктивного визнання вини «об'єктивних» виявлених ворогами; найдаліше їх можна інсценувати за участю тих, хто пройшов тоталітарну ідеологічну обробку й набув здатності «суб'єктивно» зрозуміти власну «об'єктивну» шкідливість і зізнатися «в інтересах справи»⁸⁸. Поняття

⁸⁷ Уже 1941 року під час наради в штаб-квартирі Гітлера було висунуто пропозицію винищити на польське населення ті привілеї, за допомогою яких готувалася виправка євреїв до таборів вивантаження; мовляв, якщо вони були німецького походження, смертні вироків із статтею зносини між німцями й євреями (*Rassenschande*), обов'язок нести на терені Німеччини знав «Ра», подібно до живої зірки для євреїв (*Nazi conspiracy*. — Vol. 3. — P. 237 ff. The trial of the major war criminals. — Vol. 29. — P. 683). Природно, що самі подальші наслідки заперечувалися, що з ними буде, коли нацисти захочуть знищувати євреїв (*Nazi conspiracy*. — Vol. 4. — P. 916). Про плани Гітлера щодо німецького народу див. примітку 80.

⁸⁸ Бек і Годін створюють про «об'єктивні характеристики», які в СРСР спричинили арешт, серед них була й належність до НКВС. Суб'єктивного розуміння об'єктивної необхідності арешту й лізання найгірше доводили козаків співробітників таємної поліції. За словами колишнього агента НКВС, «Мої підвладні знають мене й мою роботу досить добре, і якщо партія та НКВС зараз немагають від мене зізнання в таких речах, вони повинні мати загальні підстави для того, що чинять. Мій обов'язок як відданого радянського громадянина полягає в тому, щоб не утримуватися від зізнань, що їх від мене немагають» (*Beck F., Godin W. Op. cit.* — P. 87, 153, 231).

«об'єктивний супротивник», зміст якого змінюється залежно від умов (так що по ліквідації однієї категорії можна оголосити війну іншій), точно відповідає фактичному стану справ, раз у раз відтвореному тоталітарними правителями. Стан цей полягає в тому, що їхній режим — це не влада в якомусь традиційному сенсі, а рух, просування якого постійно наражається на нові перешкоди, які слід усунути. Якщо взагалі можна говорити про якийсь правове мислення в рамках тоталітарної системи, то його центральною ідеєю є «об'єктивний супротивник».

Із цим перетворенням підозрюваного на об'єктивного ворога тісно пов'язана мінливість тоталітарної держави становить таємної поліції. Секретні служби справедливо назвали її державою в державі, і це слушно не тільки за деспотизму, а й за конституційної чи напівконституційної влади. Саме вже полодіння таємною інформацією завжди надлежало цьому відомству вирішальну перевагу над усіма іншими цивільними службами: й склалося відкриту загрозу для членів уряду¹⁰⁰. Тоталітарна поліція, на відміну від нього, цілковито підпорядкована волі Вождя. Лише він може вирішувати, хто стане наступним потенційним ворогом і, як Сталін, може також відібрати для ліквідації кадри таємної поліції. Оскільки поліції більше не дозволяється інформувати провакцію, вона потоварюється єдиного можливого способу утвердити свою незалежність від уряду і поглибити у цілковиту залежність від нього: шоло збереження своїх робочих місць. Подібно до армії в не тоталітарній державі, поліція в тоталітарних країнах лише втілює в життя політичну лінію і втрачає всі прерогативи, якими користується за деспотичних бюрократій¹⁰¹.

Задаання тоталітарної поліції — не розкрити злочини, а бути під рукою, коли влада вирішить ліквідувати певну категорію населення. Її головна політична риса полягає в тому, що лише вона користується дошорою найнищою влади і знає, як політична лінія провадитиметься. Це стосується не тільки питань високої політики на зразок ліквідації цілого класу або етнічної групи (тільки кадри ДПУ знали справжній цілі Радянського уряду на початку 30-х рр., і лише формування СС на початку 40-х рр. знали, що саме підлягають знищенню); і в повсякденному житті за умов тоталітаризму тільки агенти НКВС на промислових підприємствах поінформовані, кого ж хоче Москва, коли навалує, наприклад, прискорити виробництво труб — чи необхідно їй більше труб, чи просто скомпрометувати директора заводу, чи ліквідувати все його

¹⁰⁰ Добре відома ситуація у Франції, де міністри жили в постійному страху перед таємними «досьє» поліції. Про ситуацію в царській Росії див. «Даварта», «Імператор Олександр відділення набуває сили, надбавто більшої за силу звичайних органів влади... Охранка... інформувати царя тільки про те, про що вважатиме за потрібне» (*Царство М. О.», с. 11. — Р. 22—23).*

¹⁰¹ «На відміну від армії, яка була державою в державі, ДПУ є відомством державної влади... і його діяльність значно менш незалежна» (*Baldwin R. N. Political police // Encyclopedia of the Social Sciences*).

керівництво, чи закрити цей конкретний завод, чи, зрештою, поширити цей наказ на весь народ, аби могла розпочатися нова чистка.

Одні із причин дублювання таємних служб, агенти яких невідомі одні одним, полягає в тому, що тоталітарне панування потребує найвищої гнучкості. Якщо скористатися з нашого прикладу, то, віддаючи наказ про труби, Москва може ще не знати, чи вона хоче труб — яких треба замкнути, — а чи чергової чистки. Примноження таємних служб дозволяє вносити зміни в останню хвилину, так що один відділ може готувати нагородження директора фабрики Орденом Леніна, тоді як інший — готувати його арешт. Ефективність поліції полягає в тому, що такі суперечливі приписи можна виконувати водночас.

За тоталітаризму, як і за інших режимів, таємна поліція володіє монополією на певну достісно важливу інформацію. Проте рідзимо, якимин може володіти лише поліція, таємні влаштовані зміни: поліцію більше не цікавлять події майбутніх жертв (її, здебільшого, байдуже, хто стане цими жертвами), і поліції почали довіряти найбільші державні таємниці. Це автоматично означає велике покращання престижності й етанонинща, хоча й супроводжується певною втрапою реальної міці. Таємні служби більше не знають нічого такого, чого пождь не знав би краще за них; говорючи категоріями влади, вони опустидися до рівня миданавих.

Із правового погляду, ще цікавішою, ніж перетворення підозрюваного на об'єктивного ворога, є тоталітарна зміна підозрюваного злочинну злочинном можливим. Можливий злочин не суб'єктивніший за об'єктивного ворога. Якщо підозрюваного заарештовують, тому що він вважається злочинним на скосення злочину, який більш-менш відповідає його особистості (або його підозрюваній особистості)¹⁰², то тоталітарна версія можливого злочинну ґрунтується на логічному передбаченні об'єктивного розвитку подій. Московські судони процеси над старою більшовицькою гвардією і висначальниками Червоної Армії являли собою класичні приклади кари за можливий злочин. За фантастичними, сфабрикованими звинуваченнями неважко розледіти такі логічні міркування: розвиток у Радянському Союзі може призвести до кризи, криза може призвести до повалення диктатури Сталіна; не може послабити військову міць країни і, можливо, спричинити ситуацію, за якої новому уряду доведеться підписати перемир'я чи надіть укласти союз із Гітлером. На цій підставі Сталін оголосив, що існують заколот із метою повалення влади й змова

¹⁰² Типовим для погляду підозрюваного є така історія, переказана Побєдоченським (*Pobedonostzev* C. L'Autocratie Russe: Mémoires politiques, correspondance officielle et documents inédits... 1851—1894. — P. 1927): генерал Охоронного відділення Черевина просив, з огляду на те, що протизаконна справа найвиш адвоката-єресь, допомогти цим, яка має програти справу. Генерал розповідав: «Тієї ж ночі я наказав заарештувати цього клятого єресь і тринадцати його від кирзою як так званого політично підозрюваного суб'єкта... Зрештою, хіби можу я одишково ставитися до друзів і до брудного єресь, який може бути певинуватим сьогодні, але був винуватий учора не буде винуватий завтра?»

з Гітлером¹⁰⁸. Цим «об'єктивним», хоч і цілком неймовірним припущенням протиставляв лише «суб'єктивні» чинники, такі як довіраливість, злинування, їхня стомленість, нездатність зрозуміти, що відбувається, їхня тверда переконаність у тому, що без Сталіна все буде втрачено, їхня глибока ненависть до фашизму, тобто низка фактичних подробиць, яким, звичайно, бракувало тривкості фактивного, логічного, можливого злочину. Таким чином, центральний засновок тоталітаризму, що можливе все, веде через послідовне усунення всіх фактичних обмежень до абсурдного й жахливого висновку, що будь-який злочин, який тільки зможе собі уявити правитель, має бути покараний, безтосовно до того, чи його єдино, чи ні. Певна річ, що можливий злочин, як і об'єктивний порог, перебуває поза компетенцією поліції, яка не може ні розкрити його, ні вигадати, ні спровокувати. У цьому таємні служби, знову ж таки, цілком залежать від політичної влади. Їхня незалежність як держави в державі відійшла в минуле.

Лише в одному відношенні тоталітарна таємна поліція все ще дуже нагадує таємні служби нетоталітарних країн. Таємна поліція традиційно, тобто з часів Фуше, має зиск зі своїх жертв і данинок: затвердженій державою офіційний бюджет за рахунок незагаданопринятних джерел, просто ставочи співучасником такої діяльності, якій мала б класти край, наприклад, організації азартних ігор і сутенерства¹⁰⁹. Ці нелегальні методи самофінансування, від прихильного ставлення до хабарів і до відвертого шантажу, були визначним чинником у збільшенні таємних служб від державних властей і посиленні їхнього становища в державі. Цікаво, що фінансування поліційної діяльності за рахунок її жертв пережовало всі інші зміни. У радянській Росії НКВС майже цілком залежить від експлуатації рабської праці, яка, здається, і справді не приводила жодного іншого зиску і не слугувала жодній іншій меті, окрім фінансування

¹⁰⁸ Злинуванням на московських процесах «ґрунтувалися... на гротескно збурюваному та випрапаненому передбаченні можливого перебігу подій. [Сталінові] розумування розвивалися приблизно в такому напрямку: вони некуть захотіли скінчити мене в умовах кризи — в злинуванні їх у здійсненні такої спроби... Зміна влади може послабити бойову міць Росії, якщо ти не властєєш, вони будуть «змушені підписати перемир'я з Гітлером і, можливо, навіть потовдитися на територіальні поступки... Я змусив їх у тому, що вони жє уклали хатинський союз із Німеччиною і поступилися радянською територією». Таке блискуче повчання мислєвизмислив судовим процесам для Делівер (Deutsche I. Op. cit. — P. 377).

Гарний приклад нашоїської версії можливого злочину можна знайти в Ганса Франка: «Ніколи не можна укласти повний перелік «необсечених для Держави» злочинів, бо ніколи не можна передбачити, що може пережувати керівництво й народу кінця, у майбутньому» (Int. lat. Nazi conspiracy. — Vol. 4. — P. 881).

¹⁰⁹ Кримінальні методи таємної поліції, звичайно, не становлять монополії французької традиції. В Австрії, наприклад, із Марії Терези Кауїни організував страхливу поліційну поліцію і кадри так званих «комісарів цинтиності», які заклали кити злоріччям. Див. *Norman M. Maria Theresia und Kaiser Joseph II.* — Wien; Leipzig, 1881. Я казав на це джерело Робертowi Піку.

величезного таємного апарату¹⁶⁵. Гімлер спочатку фінансував свої частини СС, які становили кадри нацистської таємної поліції за рахунок конфіскації єврейської власності; згодом він уклав угоду з Дарре, міністром сільського господарства, за якою отримав кілька сотень мільйонів марок, що їх Дарре щороку діставав від купівлі за кордоном дешевої сільськогосподарської продукції і продажу її за фіксованими цінами в Німеччині¹⁶⁶. Це джерело регулярного прибутку, звісно, зникло під час війни; Альберт Шпеєр, наступник Тодта і з 1942 року найбільший розпорядник робочої сили в Німеччині, запропонував Гімлерові 1942 року подібну оборудку, якби Гімлер погодився випустити з-під влади СС іноземну робочу силу, рабська праця якої була надзвичайно неефективною, організація Шпеєра мала б йому певну частину прибутку на утримання СС¹⁶⁷. До цих більш-менш регулярних джерел прибутку Гімлер додав старі методи здирства таємних служб у часи фінансової кризи: у своїх територіальних громадах частини СС утворювали групи «Друзів СС», які повинні були «пропонувати» необхідні кошти для потреб місцевих есесівців¹⁶⁸ (слід зазначити, що у різних фінансових операціях нацистська таємна поліція не експлуатувала своїх в'язнів. За винятком останніх років війни, коли використання людського матеріалу в концентраційних таборах більше не залежало від самого Гімлера, праця в таборах «не мала раціонального призначення, окрім того, щоб збільшувати татар та музи нещасних в'язнів»¹⁶⁹).

Утім, ці фінансові відхилення були єдиним і не дуже значним відступом традицій таємної поліції. Вони стали можливими через загальну байлуність тоталітарних режимів до економічних та фінансових справ, так що методи, які

¹⁶⁵ Те, що величезна поліцейська організація дістала власно з прибутків від рабської праці — річ певна; докує те, що поліцейний бюджет вони аж ніяк не покривають. Крім того, згідно з особливими податками, якими НКВС обкладав засуджених громадян, які продовжували жити й працювати на воли (див.: *Kritschenko F.* — *Op. cit.*).

¹⁶⁶ Див.: *Twissan F. I paid Hitler.* — *L.*, 1941.

¹⁶⁷ *Nazi conspiracy.* — Vol. 1. — P. 916—917. Керівництво економічного управління СС зосереджувалося у центральному управлінні економічних і адміністративних справ. Державний скарбниці СС декларувало свої фінансові надходження як «партійну власність, асигновану на особливі потреби» (лист від 5 травня 1943 р.; цит. за: *Wolff M. Ueberblick über die Gliederung wirtschaftlicher Nazi-Organisationen // Omgang.* — 1947. — Dezember).

¹⁶⁸ *Kahn-Bramstedt E.* *Op. cit.* — P. 112. Мотив шантажу стає «невідомим, якщо ми візьмемо до уваги, що такий спосіб поповнення коштів місцеві частини СС завдяки організовували там, де таборували. Див.: *Der Weg der SS / Hrsg. SS-Hauptamt-Schulungsamt.* — S. 4. 1.

¹⁶⁹ *Kahn-Bramstedt E.* *Op. cit.* — S. 124. Певні винятки у цьому відношенні робилися для робіт, необхідних для утримання таборів та особливих потреб есесівців. Див. лист Освальда Пюля, начальника WVH (Wirtschafts- und Verwaltungs-Hauptamt), від 19 вересня 1941 р. до рейхскомісара з контролю штибу, *Wolff M.* *Op. cit.* Схоже, що вся економічна діяльність у концентраційних таборах розвивалася лише під час війни і під тиском гострого браку робочої сили.

за нормальних умов були б незаконними й відрізняли б таємну поліцію від інших, респектабельніших адміністративних органів, більше не слідчать, по тут ми маємо справу з відомством, яке користується незалежністю, не контролюване іншими органами влади, живе в атмосфері відхиленя, порушень й невпевненості. Натяки, становящие тоталітарної таємної поліції цілком установлені, а її служби цілком інтегровані до адміністрації. Ця організація не лише не поза рамками закону, а радше є втіленням закону, і її респектабельність поза сумнівом. Вона більше не організовує убивства із власної ініціативи, більше не провокує злочини проти держави й суспільства, а неухильно веде боротьбу з усіма формами хабарництва, шпигунства й незаконних прибутків. Моральна настанова, поєднана і досить відчутними погрозами, яку Гімлер міг дозволити собі дати своїм людям в роки війни: «Ми маємо моральне право... знищити цей [єврейський] народ, який прагне знищити нас, але ми в жодному випадку не маємо права збагачуватися у жоден спосіб, хай би це було хутрине палко, годинник, одна-єдина марка чи сигарета»¹⁰, — вражає нотою, що її марно було б шукати в історії таємної поліції. Якщо таємна поліція і займається ще «небезпечними думками», то це не ті думки, про небезпечність яких відомо підозрілим особам; цілковите реприментування інтелектуального й художнього життя вимагає постійного перевизначення й перегляду стандартів, що природно супроводжується неодноразовним усуненням інтелектуалів, чий «небезпечні думки» зводяться, як правило, до певних ідей, які ще минулого дня були цілком ортодоксальними. Отже, якщо її поліційні функції в загальноприйнятому сенсі слова стіють зайвими, то економічна функція таємної поліції, яку подеколи вважають заміною перших, ще сумнівніша. Безперечно, що НКВС періодично влаштовує обшари на певний відсоток радянського населення і виводяє її до таборів, які відомі під уласливе-оманливою назвою таборів примусової праці¹¹; і хоча пізком можливо, що в цьому полягає специфічно радянський

¹⁰ Промова Гімлера в жовтні 1943 р. в Познані (International Military Trials, Nuremberg, 1945–1946. — Vol. 29. — P. 146).

¹¹ «Бек-Булак (поселення колишнього радянського професора) має можливість зняти документи Північно-Кавказького НКВС. За цих документах з'ясується, що в червні 1937 р., коли велика частина світової своєї агітації, уряд наважився рішенням відділам НКВС перештукати певний відсоток населення... Ця частина мовчало від однієї області до іншої, досліджуючи в найменш дозволених місцевостях 5 відсотків. Середня частина по всьому Радянському Союзу складала близько 3 відсотків» (див.: *Dollin D. J. The new leader. — 1949. — January 8*). Бек і Гесін доходять лише ступню й підлягали правдоподібного припущення, за яким «арешти планувалися у наступний спосіб: досі НКВС охоплювати практично все населення, і кожного було віднесено до певної категорії. Таким чином, у кожному місті були певні статистики, що пошукували, скільки тут менше колоніальних білих, членів опозиційних партій тощо. Збирався весь зовнішнєзачувальний матеріал... ці досі опинялися також отриманнями від у'явлених зітханнями, і картки кожної особи мали прозначення, наскільки небезпечною вона вважалася; це дозволяло від обов'язку підозрілих чи винуватців матеріалу, що виявився у досі. Позаяк статистичні дані регулярно доповідалися владі, ціснути можна було вивертити виміти, достеменно знаючи точну кількість осіб у кожній категорії» (Beck F., Godin H. Op. cit. — P. 239).

спосіб розв'язання проблеми безробіття, назагал відомо також, що продуктивність праці в таборах нестримно нижча, ніж продуктивність звичайного радянського трудівника, і напевно чи достатня, щоб покрити витрати на утримання поліційного апарату.

Політична функція таємної поліції — «найкраще організованого і найефективнішого» з усіх урядових департаментів¹¹² — в апараті влади тоталітарного режиму не є ні сумнівною, ні зайвою. Таємна поліція становить справжній виконавчий орган влади, через який передаються всі накази. Через мережу таємних агентів тоталітарний правитель створив для себе відверто виконавчий приводний пас, який, на відміну від трибуноподібної структури видимої ієрархії, швидко відірваний та попліваний від усіх інших інституцій¹¹³. У цьому сенсі агенти таємної поліції — єдиний відкрито керівний клас тоталітарних країн, і їхні стандарти й мірло цінностей просочують усе плетиво тоталітарного суспільства.

Із цього погляду, не надто вже дивним може видатися, що певні специфічні якості таємної поліції стають загальними якостями тоталітарного суспільства, а не специфічними рисами тоталітарної таємної поліції. Так, категорія підозрілих за умов тоталітаризму охоплює все населення; кожна думка, яка відхиляється від офіційно приписаної і постійно змінюваної лінії, уже є підозрілою, хоч би у якій сфері людської діяльності вона виникла. Людські істоти підозрілі за визначенням, просто через свою спроможність мислити, і цій підозрілості не можна запобігти зразковою поведінкою, бо людська здатність мислити є також здатністю змінювати свою думку. Оскільки, крім того, неможливо безсумнівно пізнати думку іншої людини — тортури в цьому контексті постають лише безнадійно марною спробою досягти не досяжного, — підозри неможливо послабити, якщо ні спільність цінностей, ні передбачуваність проявів корисливості не існують як соціальні (на відміну від суто психологічних) реальності. Взаємна підозрілість відтак пронизує всі соціальні відносини в тоталітарних країнах і створює всепроникну атмосферу навіть поза особливою сферою компетенції таємної поліції.

¹¹² Baldwin R. *Op. cit.*

¹¹³ Російські кадри таємної поліції перебували такою ж мірою в «особистому розпорядженні» Сталіна, як ударні загони СС (*Verfügungstruppen*) — в особистому розпорядженні Гітлера. Як ті, так і ті, хоча й покликані під час війни нести службу разом із військом, жодні під власною особливою юрисдикцією. Особливі «закони про шлюб», що прислухалися до відмежування СС від решти населення, були першими й найгрунтовнішими приписами, що їх запровадив Гімлер, коли заходився реорганізовувати СС. Навіть перед гімлерівськими законами про шлюб, 1927 року, офіційний наказ приписав есесівцям «ніколи [не брати участі] у дискусіях на члнських зборах» (див. *Der weg der SS // Op. cit.*). Сповідомлення про таке саме поведіння співробітників НКВС, які очевидно утрималися один одного і нізачо не турбувалися з іншими законами партійної аристократії (Beck F., Godyn W. *Op. cit.* — Р. 163).

За тоталітарних режимів провокація, що ґрунтується на спеціальності виключно-таємного агента, стає способом ставлення до свого сусіда, способом, якого — очою чи мимоволі — мусить дотримуватися кожна людина. У певному сенсі кожен є агентом-провокатором щодо будь-кого іншого, адже кожен, безумовно, нігав себе агентом-провокатором, якщо звичайний дружній обмін «небезпечними думками» (чи тим, що тільки-но стало небезпечними думками) може привернути увагу властей. Співробітництво населення у викритті політичних опонентів і добровільні послуги в якості інформаторів, звісно, завжди не безприкладні, але в тоталітарних країнах вони настільки добре організовані, що діяльність фахівців стає майже зайвою. У системі повсякденного шпигунства, де кожен може бути поліційним агентом і кожен відчуває себе під постійним наглядом; крім того, за умов, коли кар'єри особливо хиткі, а найрізноманітніші злести й падіння стали звичайною справою, кожне слово стає двоїстим і підлягає зворотному «тлумаченню».

Службові кар'єри дають найприголомшальніший приклад насичення тоталітарного суспільства методами й стандартами таємної поліції. Подвійний агент за нетоталітарного режиму служить справі, проти якої він мусив би боротись, майже такою ж мірою, а подеколи навіть більшою, ніж властям. Нерідко він плеває свого роду подвійну амбітність: пригнічення в лавах революційної партії так само, як і просування шаблями служба. Щоб домогтись просування в обох сферах, йому слід лише засвоїти певні методи, які в нормальному суспільстві належать до потаємних мазень дрібного службовця, який залежить у своєму просуванні від старших: завдяки зв'язкам із поліцією він може з певністю прибрати своїх суперників і зверхників у партії, а завдяки зв'язкам із революціонерами він має принаймні шанс позбутись свого начальника у поліції¹⁴. Якщо придивитися до того, як робляться кар'єри в сучасному російському суспільстві, схожість до подібних методів буде розюною. Не лише майже геть усі вищі посадовці завдячують своїми посадами чисткам, які прибрати їхніх попередників, але й підвищення в усіх сферах життя також прискорюється саме в такий спосіб. Приблизно шодесятиліття загальнонаціональна чистка звільняє місце для нового покоління, яке щойно випущене з навчальних закладів і гостро потребує робочих місць. Уряд сам створив такі умови просування службовими сходинами, які раніше мав створювати поліційний агент.

Це регулярне примусове перекидання усієї колосальної адміністративної машини, хоча й знижає виробленню компетентності, має багато переваг: воно гарантує відносну молодість посадових осіб і забезпечує стабілізацію умов, які, принаймні в мирний час, сповнені небезпеки для тоталітарного управління: знищення старшинства і заслуг; воно стоїть на заваді розвитку тієї лояльності,

¹⁴ Типовою є бізнесуча кар'єра подвійного агента Мазоніасякого, яку він звичайно депутатом від білорусів у парламенті (див.: *Wolfe H. D. Op. cit.* — Сп. 31).

яка, зазвичай, пов'язує молодших співробітників зі старшими, від чияї думки і доброї волі залежить їхнє просування; воно раз і назавжди усуває небезпеки безробіття й гарантує кожному працю відповідно до його освіти. Так, 1939 року, коли в Радянському Союзі завершилася великенська чистка, Сталін міг з великим задоволенням відзначити, що «партія змогла просунути на керівні посади у сфері державної чи партійної роботи понад 500 тисяч молодих більшовиків»¹⁵. Приниження, що кривиться в набутті робочого місця завдяки несправедливому усуненню свого попередника, так само деморалізує, як усунення євреїв — німецьких фахівців: воно робить кожного постійно зайнятого свідомим співником злочинів уряду, який має захист від цих злочинів, хоча він того, чи ні; наслідок той, що чим вразливіший принижений індивід, тим завзятіше він захищатиме режим. Інакше кажучи, ця система є логічним наслідком принципу вождівства з усіма його наслідками і найкращою з можливих гарантією відданості, бо вона робить кожне нове покоління залежним у своїх засобах до життя від поточної політичної лінії Вождя, який розпочав місцетворчу чистку. Вона реалізує також тотожність суспільних і приватних інтересів, якою звичайно так пишуться захисники Радянського Союзу (або, в нацистському варіанті, сікасування приватної сфери життя), оскільки кожен індивід, хоч би яке становище він посідав, зобов'язаний усім своїм існуванням політичним інтересам режиму, тож коли ця фактична тотожність інтересів порушується, і наступна чистка усуває його з посади, режим забезпечує його знищення зі світу живих. Майже у такий самий спосіб подвійний агент ототожнював себе зі справою революції (без якої він втратив би роботу), а не лише з таємною поліцією; у цій сфері яскравий злет теж може скінчитися лише анонімною смертю, бо милоймонірно, що подвійна гра може тривати вічно. Тоталітарний уряд, створюючи такі умови просування у будь-якій сфері діяльності, які раніше провалювали тільки серед пономарів суспільства, спричиняє одну з найдавніших змін у соціальній психології. Психологія подвійного агента, який був готовий накласти життям заради кількарічного перебування на вершинку успіху, з необхідністю стає філософією особистих справ усього пореволюційного покоління в Росії і до меншої, проте дуже небезпечної міри — у повоєнній Німеччині.

Ось у цьому суспільстві, яке прожитане стандартами й живе за способами, що були колись монополією темної поліції, і діє тоталітарна таємна поліція. Лише на початкових стадіях, коли ще точиться боротьба за владу, її жертвами стають ті, кого можна підозрювати в опозиційності. Потім вона розпочинає свою тоталітарну кар'єру з переслідування об'єктивного ворога, яким можуть виявитися «арет чи поляки (як у випадку нацистів), або так звані «контр-революціонери» — знищування, яке «в радянській Росії... висувається, перш ніж узагалі виникає якесь питання щодо поведінки [знищуваного]», — а

можуть і люди, котрі колись володіли крамницею чи будинком, або «мали батьків чи дідів, які володіли такими речами»¹⁶, чи колись потрапили до окупаційних військ Червоної Армії, чи виявилися росіянами польського походження. Лише на своїй останній і цілковито тоталітарній стадії поняття об'єктивного ворога і логічно-можливого злочину відкидаються, і жертви обирають цілком довільно і, навіть не висунувши звинувачень, оголошують непридатними до життя. Ця нова категорія «небажаних» може складатись, як у випадку нацистів, із психічно хворих, або ж із людей з легеневиими чи серцевими захворюваннями, або, як у Радніському Союзі, з людей, які випадково потрапили до того відсотка, який варіюється від області до області, який назвали депортувати.

Така послідовна сваволя заперечує людську свободу ефективніше, ніж на це будь-коли спроможся тиранік. Щоб бути покараним тирансько, треба було, принаймні, бути її ворогом. Для тих, хто був досить хоробрим, аби ризикувати своєю головою, свобода думки не відмовувалася. Теоретично вибір на користь опозиційності зберігається і за тоталітарних режимів; проте така свобода майже зникає, якщо здійснення волевого акту гарантує тільки «кару», якої і так може зазнати будь-яка інша людина. Свобода в цій системі не лише скоротилася до меж своєї останньої і, очевидно, далі непорушної гарантії — можливості самогубства, але й втратила свою відмітну рису, бо наслідки її використання такі самі, як у цілковито-невинних людей. Якби Гітлеру вистачило часу здійснити свою мрію — загальніснімецьке законодавство про здоров'я, то людину з легеневою хворобою спиткала б та сама доля, що й комуніста у перші, а сврея — в наступні роки нацистського режиму. Подібно до цього супротивник режиму в Росії, який зазнав тієї ж долі, що й мільйони людей, яких відібрали до концентраційних таборів для виконання певних квог, лише звільняє поліцію від тягара довільного вибору. Невинуватий і винуватий — однаково небажані особи.

Зміна понять злочину і злочинця визначає нові жалючі методи тоталітарної таємної поліції. Злочинця карють, небажані знищують з лиця землі, сліпий слід, який вони залишають по собі — у пам'яті тих, хто знав і любив їх, тож одне з найважчих завдань поліції полягає в забезпеченні того, що навіть такі сліди мають зникнути разом із засудженою людиною.

Є відомості, що Охоронне відділення, попередник ДПУ, винайшло таку систему зберігання даних, за якої на кожного підозрюваного заводилася велика картка, у центрі якої вміщувалося його ім'я, обведене червоним колом; його політичні товариші позначалися меншими червоними колами, а його несполітичні знайомства — зеленими; коричневі кола позначали осіб, котрі контактували з друзями підозрюваного, але яких він не знав особисто; перехресні зв'язки між друзями підозрюваного, політичними й несполітичними, та друзями

¹⁶ The dark side of the Moon. — N. Y., 1947.

його друзів позначалися лініями, що з'єднували відповідні слова¹⁷. Очевидно, обмеження такого методу пов'язані лише з розміром реєстраційної картки, і теоретично один величезний аркуш міг би показати стосунки й перехресні зв'язки всього населення. А саме в цьому й полягає утопічна мета тоталітарної таємної поліції. Вона відмовляється від давньої поліційної мрії, що її, як усе ще сподіваються, мав би втілити в життя детектор брехні, і більше не намагається з'ясувати, хто є хто, і хто що думає (детектор брехні, мабуть, являє собою найважливіший приклад зачарування, яке ця мрія явно викликає в ментальності усіх поліцейських, адже зрозуміло, що складне вимірювальне устаткування навряд чи може з'ясувати щось більше, ніж холонокровність чи нервовість темпераменту його жертв. У дійсності, недоумкуваті міркування, на яких ґрунтується використання цього механізму, можна пояснити лише ірраціональним пророцтвом кінця кінцем навчитися-читати думки). Ця давня мрія була досить жахливою і з незапам'ятних часів неодмінно спричиняла тортури й найжорстокіші жорстокості. На її захист можна сказати лише одне: вона прагнула неможливого. Новочасна ж мрія тоталітарної поліції з її сучасними технічними засобами незрівнянно жахливіша. Тепер поліція мріє про те, щоб одного погляду на величезну карту на стіні кабінету будь-якої миті виставило для визначення, хто з ким пов'язаний і наскільки близько. Теоретично, ця мрія не є нездійсненною, хоча її технічне втілення пов'язане з певними труднощами. Якби така карта справді існувала, то навіть пам'ять не стокла б на заваді претензіям на тоталітарне панування; така карта уможливила б видалення певних людей без жодного сліду, ніби їх взагалі ніколи не існувало.

Якщо можна покластися на розповіді заарештованих агентів НКВС, то російська таємна поліція небезпечно близько підійшла до цього ідеалу тоталітарного правління. Поліція має таємні досьє на кожного жителя величезної країни, де ретельно перелічено численні стосунки, які тільки існують між людьми, від випадкових знайомих до справжньої дружби та родинних зв'язків; адже тільки задля з'ясування цих зв'язків звинувачених, що «злочинно» так чи інакше були «об'єктивно» визначені ще перед арештом, допитують настільки ретельно. Зрештою, що стосується дару пам'яті, настільки небезпечного для тоталітарної влади, то за враженнями іноземних спостерігачів: «Якщо правда, що слони ніколи не забувають, то росіяни здаються нам цілкомовито несхожими на слонів... Радянсько-російська психологія, схоже, робить безпам'ятство цілком можливим»¹⁸.

Наскільки шкідливе для апарату тотального панування таке цілковите знищення його жертв, можна побачити з тих випадків, коли з тієї чи іншої причини режим напівопустився на пам'ять тих, хто залишився. Під час війни один із есесівських комендантів жахливо схибив, повідомивши французам про смерть її чоловіка в німецькому концентраційному таборі; ця помилка

¹⁷ Laporte M. Op. cit. — P. 39.

¹⁸ Beck E., Godin R. Op. cit. — P. 234, 127.

спричинила мало не лавину наказів та інструкцій усім табірним комендантам, яких попереджали, що та будь-яких обставин жодна інформація не може бути надана зовнішньому світові¹⁷⁹. Річ у тім, що для цієї французької удюви чоловік мав припинити життя з моменту свого арешту, бо навіть ніколи не жити й раніше. Так само й офіцери радянської поліції, призначені до тоталітарної системи від народження, могли тільки широко розплющувати очі, дивуючись тим людям в окупованій Польщі, які відчайдушно намагалися дізнатись, що сталося з їхніми заарештованими друзями й родичами¹⁸⁰.

У тоталітарних країнах усі підвідомчі поліції місця ув'язнення перетворено на справжні провалия забуття, куди люди потрапляють випадково і не залишають по собі таких значимих слідів попереднього існування, як тіло і могила. Порівняно із цими новітніми винаходами, щоб позбавитися людей, старомодний метод убивства, політичного чи кримінального, постає справді неефективним. Убивця залишає за собою труп, і хоча він і намагається знищити власні сліди, проте не в змозі викреслити ідентичність своєї жертви з пам'яті світу живих. На відміну від цього, акція тємної поліції якимось чудом забезпечує те, що для цього світу жертва взагалі ніколи не існувала.

Зв'язок між тємною поліцією і тємними товариствами очевидний. Для таснування першої завжди потрібен і використовується аргумент щодо небезпеки, яка випливає з існування других. Тоталітарна тємна поліція — перша в історії, що не потребує і, не використовує старомодних претекстів усіх тиранів. Анонімність її жертв, яких не можна назвати ворогами режиму, і чия ідентичність невідома переслідуванам доти, доки довільне рішення уряду не прибере їх зі світу живих і не викреслить пам'ять про них зі світу мертвих, виходить за межі будь-якої секретності, за межі якнайсуворішого мовчання, за межі найвищого мистецтва подвійного життя, що його дисципліна конспіративних товариств, як правило, нав'язує своїм членам.

Тоталітарні рухи, які на шляху до влади наслідують певні організаційні риси тємних товариств, але засновуються все ж таки «серед білого дня», створюють справжнє тємне товариство лише після здобуття влади. Тємне товариство тоталітарних режимів — це тємна поліція; єдиний секрет, який суворо охороняється в тоталітарній країні, і єдине езотеричне знання, яке тут існує, стосується заходів поліції та умов у концентраційних таборах¹⁸¹. Зрозуміло, населенню загалом і членам партії зокрема відомо всі загальні факти: що існують концентраційні табори, що знищують люди, що заарештовують невинних. Водночас кожна особа в тоталітарній державі знає також, що в будь-якому

¹⁷⁹ Nazi conspiracy. — Vol. 7. — P. 84 ff.

¹⁸⁰ Див. The dark side of the Moon.

¹⁸¹ «В СС мало що не було секретом. Найбільшою тємницею була практика у концентраційних таборах. Навіть спароботників нестало не допускати... до таборів без спеціального дозволу» (Kegon E. Der SS-Staat. — München, 1946. — S. 297).

випадку розмовляти про ці «таємниці» — найбільший злочин. Оскільки знання людини залежить від підтвердження її розуміння інших людей, то ця загальновідома, але індивідуально приховувана, ця ніколи не передана інформація втрачає якості реальності й набуває характеру просто жахотли. Лише ті, хто володіє суворо езотеричним знанням стосовно можливих нових категорій небажаних осіб і про оперативні методи кадрів, мають змогу спілкуватися один з одним на предмет того, що насправді становить реальність для всіх. Лише вони мають змогу вірити в те, що вони вважають за істинне. Це їхня таємниця, і для її збереження вони засновують таємну організацію. І залишаються членами цієї таємної організації, навіть якщо вона заарештує їх, змусить зізнатися і, зрештою, ліквідує. Поки вони зберігають таємницю — належать до еліти, тож, як правило, вони не трапляють її, навіть якщо перебувають у в'язницях та концентраційних таборах¹².

Ми вже відзначали, що одним із численних парадоксів, котрі суперечать здоровому глуздові нетоталітарного світу, є гадано ірраціональне використання тоталітаризмом конспіративних методів. Тоталітарні рухи, хочемивдні переслідуючи інакшість, у своїй боротьбі за владу дуже рідко вдавалися для поведення уряду до методів конспірації, тоді як тоталітаризм при владі, який визнаний усіма урядами і нібито нереріє свою революційну стадію, створює в якості ядра своєї влади й міцні справжню таємну поліцію. Здається, що офіційне визнання сиріймається, як більша загроза конспіративному існуєту тоталітарного руху — загроза внутрішньої дезінтеграції, — ніж навіть поліційні заходи нетоталітарних режимів.

Річ у тім, що хоча тоталітарні вожді й переконані, що мають неухильно дотримуватися фікції і правил фіктивного світу, який вони заснадали під час боротьби за владу, але тільки поступово відкривають для себе всі наслідки цього фіктивного світу і його правил. Їхня віра в людську всемогутність, їхня переконаність у тому, що шляхом організації можна зробити все, що завгодно, залучає їх до експериментів, які лише могли б окреслити людська уява, але які ніколи не відповалися в людській діяльності. Їхні гідки відкриття у царині можливого надихає ідеологічна наукоподібність, яка виявилася менш підконтрольною розуму і менш схильною визнавати фактичний стан справ, ніж найдикіші фантазії дондукового і дофілософського розумування. Вони заснують таємне товариство, яке більше не діє «серед білого дня», — товариство таємної поліції, або політбійців, чи ідеологічно загартованих бореців, — щоб мати змогу перевести непристойне експериментальне дослідження в площину можливого.

Тоталітарна змова проти нетоталітарного світу, а з іншого боку, її претензії на світове панування, здаються так само відкритими і несприхованими за тоталітарного правління, як і в тоталітарних рухах. Практично їх підносять

¹² Бек і Голдін повідомляють, як заарештовані спіробітниками НКВС «найбільше збоєсть про те, щоб не показати жодних таємниць НКВС» (Beck E., Goldin W. *Op. cit.* — P. 169).

координованому населенню «прихильників» у формі гаданої змови цілого світу проти їхньої власної країни. Тоталітарна дихотомія пропагується тим, що обов'язком кожного громадянина, котрий перебуває за кордоном, ставлять такі доповіді додому, ніби він є таємним агентом, а до кожного іноземця ставляться як до шпигуна¹²¹. Саме заради практичного здійснення цієї дихотомії, а не задля збереження особистих таємниць, військових та інших, жителів тоталітарної країни відгороджують від решти світу залізні завіси. Своєї справжньої таємниці — концентраційні табори, ці лабораторії для експериментів із тотального панування, — тоталітарні режими приховують від очей власного народу так само, як і від інших.

Протягом досить тривалого часу нормальність нормального світу є найефективнішим захистом від викриття масових злочинів тоталітаризму. «Нормальним людям неважко, що можливе все»¹²², опинившись перед чудовиськом, вони відмовляються вірити власним очам та духам, так само, як люди з маси залишаються сліпими та глухими до нормальної реальності, у якій для них не залишилося місця¹²³. Причина, з якої тоталітарні режими можуть так далеко зайти у здійсненні вигаданого, перекрученого світу, полягає в тому, що зовнішній нетоталітарний світ, який завжди виключає в себе і велику частину населення самої тоталітарної країни, теж дозволяє собі охоче сприймати бажане за дійсне та ухиляється від реальності, зіткнувшись зі справжнім божеством, майже так само, як чинять маси перед дійсністю нормального світу. Небажання здорового слуху пікірити у потворне постійно підкріплюється самим тоталітарним правителем, який забезпечує, щоб ніхто не оприлюднював незалежні статистичні дані, факти й цифри, які можна було б перевірити. Таким чином, про місцями живих мерців доступні лише суб'єктивні й ненадійні звістки, які не підлягають перевірці.

Через таку політику результати тоталітарного експерименту відомі лише частково. Хоча ми знаємо достатньо повідомлень із концентраційних таборів, щоб оцінити можливості тоталітарного панування і заглянути в безодню «можливого», ми не знаємо глибини трансформації особистості за тоталітарного режиму. Ще менше ми знаємо, скільки нормальних людей

¹²¹ Типовий є наступний діалог, наведений у «The dark side of the Moon»: «На вічність, чи хтось бував за межами Польщі, у відповідь обов'язково твій запитання: «І для кого ви їді шпигували?»... Один чоловік... спитав: «Але ж ви також мали відповідувати на запитання: «Як, на вашу думку, всі вони шпигували?» Відповіддю було: «А ви як вважаєте? Чи ви гадали, що ми настільки гайки, аби цього не розуміти?»

¹²² Kowale D. The other kingdom. — N.Y., 1947.

¹²³ Нацисти чудово склали собі звіт у тій власній стіні невір'я, яка оточувала їхню діяльність. У таємному повідомленні Розенбергові про вбивство 3 тис. євреїв 1943 року прямо стверджується: «Ліше уявіть собі, що про ці події дізнався б інша сторона і скористався б її силою. Скоріше за все, така пропаганда не мала б жодних наслідків лише тому, що люди, які почули і прочитали б про таке, просто вважалися б неготовими в це повірити» (Nazi conspiracy. — Vol. 1. — P. 1001).

нарколо нас захотіли б прийняти тоталітарний спосіб життя — тобто ціною значного скорочення тривалості життя дістати гарантоване здійснення всіх своїх кар'єрних мрій. Легко зрозуміти міру, якою тоталітарна пропаганда і навіть деякі тоталітарні інституції відповідають потребам нових безпритульних мас, але майже неможливо дізнатися, скільки з них, якщо їм і далі постійно загрожуватиме безробіття, радо сириймуть «демографічну політику», яка полягає в регулярній ліквідації зайвих людей, і скільки з них, цілком усвідомивши свою дедалі більшу неспроможність терпіти тиск сучасного життя, радо пристосуються до системи, яка водночас із спонтанністю прибирає відновданість.

Інакше кажучи, хоча ми знаємо про діяльність і особливу функцію тоталітарної тасмної поліції, нам невідомо, наскільки повно і якою мірою «тасмниця» цього тасмного суспільства відповідає потасмним бажанням мас і їхній прихованій готовності до співучасті за нашого часу.

3. Тотальне панування

Створені тоталітарними режимами концентраційні табори й табори знищення слугують лабораторіями, де перевіряється засадниче переконання тоталітаризму в тому, що можливе все. Порівняно із цим, усі інші експерименти — другорядні, зокрема й експерименти в галузі медицини, страхіття яких детально зафіксовані під час судових процесів проти лікарів Третього Рейху, хоч характерно, що ці лабораторії використовувалися для експериментів будь-якого ґатунку.

Тотальне панування, яке прагне організувати нескінченні множини й розмаїття людських істот так, ніби все людство є тільки одним індивідом, можливе лише в тому разі, якщо будь-яку і кожну особу вдасться звести до незмінюваної тотожності реакцій, так що кожну таку сукупність реакцій можна буде довільно замінити будь-якою іншою. Проблема полягає в тому, аби витворити щось неіснуюче, а саме — рід людських істот, що нагадує інші види тварин, єдина «свобода» яких полягала б у «збереженні виду»¹²⁸. Тоталітарне панування прагне досягти своєї мети як шляхом ідеологічної обробки елітних формувань, так і шляхом абсолютного терору в таборах. Змусивши, для вчинення яких використовуються елітні формування, ставити, так би мовити, практичним застосуванням ідеологічної обробки — пробним каменем, на якому остання повинна виправдати себе, — тоді як жахливе видовище самих таборів має надати «теоретичне» підтвердження ідеології.

¹²⁸ Гітлер у «Застільних розмовах» декілька разів згадує, що він «[прагне] таких умов, за яких кожен індивід знав би, що він живе й помирає заради збереження свого виду» (Tischgespräche. — S. 349). «Мушкетери» відкладає мільйони в'язів, і всі вони гинуть. Проте мушкетери не вмирають» (ibid. — S. 347).

Табори призначені не лише для знищення людей і деградації людських істот, але й забезпечують моторний експеримент знищення за науково контрольованих умов самої спонтанності як вираження людської поведінки і перетворення людської особистості на просту річ, на щось таке, чим не є навіть тварина; атлє собака Павлова, навчений їсти не тоді, коли голодний, а коли дзвонить дзвоник, був твариною ненормальною.

За нормальних обставин цього не можна було б досягти, бо спонтанність, ніж не можна цілком прибрати, оскільки вона пов'язана не лише з людською свободою, а й із самим життям, у сенсі просто підтримання життя. Такий експеримент взагалі можливий лише в концентраційних таборах, тому вони не тільки «*la société la plus totalitaire encore réalisée*» (Давид Руссе), а й провідний суспільний ідеал тоталітарного панування загалом. Як стабільність тоталітарного режиму залежить від ізоляції фіктивного світу руху від зовнішнього світу, так і експеримент із тоталітарного панування в концентраційних таборах залежить від ізоляції таборів од світу всіх інших людей, світу живих утагалі, навіть від зовнішнього світу у вигляді країни під тоталітарною владою. Ця ізоляція пояснює особливу нереальність і брак природоподібності, характерних для всіх повідомлень із концентраційних таборів і складають одну з головних проблем правильного розуміння тоталітарного панування, доля якого невіддільно залежить від існування цих концентрацій і таборів нищення. Адже хоч би як це звучало, ці табори є справжньою центральною інституцією тоталітарної організаційної сили.

Є багато повідомлень тих, хто висів¹⁷². Чим вони автентичніші, тим менше вимагаються переклади речі, які вислизнуть із людського розуміння і людського досвіду — тобто страждання, що перетворюють людей на «інших тварин»¹⁷³. Жоден із цих звістків не збуджує тих почуттів обурення й симпатії, які завжди піднімають людей на боротьбу за справедливість. Навпаки, кожен, хто розповідає чи пише про концентраційні табори, все ще викликає підозру, а коли оповідач остаточно повертається до світу живих, його самого, як правило, охоплюють сумніви щодо власної правдивості, ніби він сплутав кошмар із реальністю¹⁷⁴.

¹⁷² Найтоталітарніше суспільство, яке тільки реалізоване до цього часу (Фр.). — (Прим. пер.).

¹⁷³ Найкращі описання про нацистські концентраційні табори: *Witness D. Les jours de notre mort*. — П. 1947; *Regim E. Op. cit.*; *Bettelheim R. On Dachau and Buchenwald*. 65 1938—04 1939 / *Nazi concentration camps*. — Vol. 7. — P. 824 ff.). Про радянські концентраційні табори див. збірку збірок спогадів солданих польських в'язнів: *The dark side of the Moon*. Див. також книгу Девіда Делліна (*Dallin D. J. Op. cit.*), яка його матеріал падаєся жовти перекладами, бо посвідать від «видаєтних» особистостей, які солдани інформувати маніфести й знаєтати вірши.

¹⁷⁴ Див. *The dark side of the Moon*; у вступі також нагадується на цьому характерному бракові комунікабельності: «вони пишуть, але не спілкуються».

¹⁷⁵ Див., зокрема, в Бруно Беттельгейма: «Я віби перекладаєся в тому, що в жодній й привидній переживання живності побитом випадає не «світ» як суб'єкт, а «світ» як

Ці сумніви людей щодо самих себе і реальності власного досвіду — лише прояв того, про що мріяли знати напівті: для осіб, схильних до екзистенційних, найдоцільніше організувати злочини найбільшого, найнеймонірного розмаху. І не лише тому, що це робить будь-які покарання, передбачені правовою системою, неадекватними та абсурдними, а тому, що сама безмірність злочинів гарантує, що обвинув. які обстоюють свою невинуватість, брешучи на всі заставки, повірять щось інше, ніж жертвам, які говоритимуть правду. Нацисти навіть не вважали за потрібне приховувати це підкриття. Гітлер у мільйонах примірників поширював свою книжку, де стверджував: щоб досягти успіху, брехня має бути надзвичайною, і це не заважало людям вірити йому; подібно до того, як нацистські прокламації, які повторювали *ad nauseum*, що євреїв буде знищено, як блошниця (тобто отруйними газами), нікому не завадили не повірити їм.

Дуже спокусливо виправдати по суті немислиме за допомогою ліберальних раціоналізацій. У кожному з нас сидить такий собі ліберал, який спокушає нас голосом здорового глузду. Шлях до тоталітарного панування лежить через багато проміжних стадій, для яких ми можемо знайти численні аналогії та прецеденти. Надзвичайно кривавий терор протигом початкової стадії тоталітарного правління справді має собі за виключну мету розгромити опонентів і зробити надалі будь-яку опозицію неможливою; проте тотальний терор починається лише після закінчення цієї першої стадії, коли режимові вже немає чого боятися з боку опонентів. У цьому контексті часто зазначалося, що в такому випадку засоби перетворюються на мету, але, зрештою, це означає лише припущення у парадоксальній формі, ніби категорія «мета виправдовує засоби» більше не застосовувана, що терор втрапив свою «мету», що він більше не є засобом залучення людей. Незадовільне також і повчання, що революція, як у випадку із Французькою революцією, пожирає власних дітей, бо терор триває навіть після того, як усіх, кого можна було б у тому чи іншому відношенні назвати дітьми революції — російські фракції, власні центри партії, армію, бюрократію — вже давно пожордан. Багато речей, що за наших днів стали специфічними для тоталітарної влади, нащо добре відомі з історії. Майже завжди точилися агресивні війни; різанина населення супротивника після перемоги над ним нічим не стримувалася, доки римляни не вгамували її об'єкту. Таке відчуття підтверджувалося розповідями інших к'яннів. . . Це було так, ніби в спогляданій нині, в яких брав ціловитий непротриманий участь. . . «Це не може бути правдою, таких речей просто не буває». . . Н'якми доводилося переконувати себе, що це було насправді, справді трапилося, а не було нічим кошмаром. (Ім не ніколи не вдавалося остаточно) (Bettelheim E. Op. cit.).

Пор. також: «...Хто не бачив на власні очі, не може в це повірити».

Хіба ви самі, перш ніж потрапити сюди, сніпали вночі про глибокі камери? — «Ні», — сказав я. — «. От бачите! Ну і всі інші так само. Бачили їх у Парижі, Лондоні, Нью-Йорку, навіть у Гітлеру, просто перед кресаторіями. . . все це не вилзи віри, за п'ять хвилин перед відправкою до підвалу крематорію. . .» (Rousset D. Op. cit. — P. 213).

запровадженням *vincere subjectis*¹⁰; віками винищення тубільного населення йшло пліч-о-пліч із колонізацією Америки, Австралії та Африки; рабство — один із найдавніших інститутів людства, і всі імперії давнини ґрунтувалися на праці державних рабів, які зводили суспільні будівлі. Навіть концентраційні табори не стали винаходом тоталітарних рухів. Уперше вони постали під час Бурської війни, на початку століття, і далі використовувалися в Південній Африці та в Індії для «небажаних елементів»; тут ми вперше зустрічаємо і термін «утримання під вартою з метою захисту», що його згодом засвоїв Третій Рейх. Ці табори в багатьох відношеннях відповідають концентраційним таборам початку тоталітарного правління: вони призначалися для «випотрібних», чий злочин не можна було довести, і яких не можна було засудити за звичайною судовою процедурою. Усе це чітко вказує на тоталітарні методи панування; всі ці елементи в зазначених методах використано, розвинено й кристалізовано на ґрунті нігілістичного принципу «дозволено все», який вони успадкували і вважали доведеним. Проте хоч би де ці нові форми панування відбували своєї автентично тоталітарної структури, вони виходять за межі цього принципу, який усе ще пов'язаний з утилітарними мотивами і «корисливістю правителя», і випробовують себе у досі цілковито невідомій нам царині — де «можливе все». І вельми характерно, що саме вона не може обмежуватися ні утилітарними мотивами, ні корисливістю, безвідносно до сенсу останньої.

Здоровому глуздові суперечить не нігілістичний принцип «дозволено все», що його вже містило утилітарне розуміння здорового глузду в ХІХ ст. Здоровий глузд і «нормальні люди» відмовляються повірити саме в те, що «можливе все»¹¹. Ми намагаємося зрозуміти такі елементи в нашому чи пригаданому досвіді, які просто переважають нашу здатність до розуміння. Ми намагаємося класифікувати як злочин те, що, як ми всі відчуваємо, ця категорія ніколи не мала на меті охоплювати. Яке значення має поняття «близькості», коли ми настановлюємося на масове продукування трупи? Ми намагаємося психологічно зрозуміти поведінку в'язнів і есеєвців у концентраційних таборах, коли насправді слід зрозуміти, що душу-рауше можна зруйнувати, навіть не руйнуючи людину фізично, і що за певних обставин душа, характер та індивідуальність, схоже на те, відбувають виразу лише у швидкості чи повільності свого руйнування¹². В будь-якому разі насильством є бездушні люди, тобто люди, яких психологічно зрозуміти вже неможливо, повернення яких до психологічно чи щось інакше зрозумілого людського світу дуже нагадує воскресіння Лазаря. Усі твердження здорового глузду — психологічного чи соціологічного характеру — придатні лише до захоплення тих, хто «зупиняється на страхіттях» вважає «поверховним»¹³.

¹⁰ *Vincere subjectis et debellare superbos* (Лат.), тобто «побити підданців і приборкувати гордовитих». — (Прим. пер.).

¹¹ Першим це зрозумів Давид Рюссє (Rousseau D. *Univern concentrationnaire*. — 1947).

¹² Див.: Rousseau D. *Op. cit.* — Р. 587.

¹³ Bataille G. // *La Critique*. — 1948. — Janvier — Р. 72.

Якщо правильно, що концентраційні табори — найпоширеніша інституція тоталітарної влади, то «зупинитися на страхах» для розуміння тоталітаризму виявиться необхідним. Проте пригадування допоможе тут не більше, ніж повідомлення некоммунікбельного очевидця. Обом цим жанрам внутрішньо притаманна тенденція тікати від досвіду; інстинктивно чи свідомо обидва типи авторів настільки добре усвідомлюють прірву, яка відокремлює світ живих від світу мертвих, що вони не можуть запропонувати нічого більшого за низку зафіксованих у пам'яті випадків, які мають видаватися однаково неймовірними як тім, кого вони стосувались, так і їхній аудиторії. Далі думати про жахи у змозі лише занепокоєні увага тих, хто такими повідомленнями був збуджений, але не зазнав цього на власній шкурі, тих, хто внаслідок цього вільний від тваринного, відчайдушного страху, який при зіткненні з реальним, справжнім жахом немовливо паралізує все поза межами рефлексів. Такі думки корисні лише для сприйняття політичних контекстів і збудження політичних пристрастей. Роздуми про жахи нездатні більшою мірою спонукати будь-які зміни особистості, ніж справжнє відчуття жаху. Зведення людини до сукупності реакцій відокремлює її від усього в ній, що становить особистість чи характер, так само радикально, як психічна хвороба. Коли, як Лазар, вона постає з мертвих, то знаходить свою особистість чи характер незмінними, такими, якими вона їх залишила.

Так само, як жах — або триваліші роздуми про нього — не може вплинути на зміну характеру людини, не може зробити її кращою чи гіршою, він не може стати основою політичної спільноти чи партії у вузькому сенсі. Спроби створити «європейську еліту на підставі програми внутрішньоєвропейського розуміння, ґрунтованого на загальноєвропейському досвіді концентраційних таборів», зазнали гіркої невдачі багато в чому з тих самих причин, що й спроби зробити політичні висновки з міжнародного досвіду фронтового пожеління після Першої світової війни. В обох випадках виявилось, що такими переживаннями можна поділитися хіба що у вигляді інгібістичних бавальностей¹³³. Такі політичні наслідки, як, наприклад, полюсний пацифізм, випливають із загального страху перед війною, а не з переживань на війні. Замість того, аби породжувати позбавлений реальності пацифізм, розуміння структури сучасних воєн, спрямоване й збуджене страхом, мало б призвести до усвідомлення, що єдиним критерієм необхідності війни є боротьба проти умов, за яких люди більше не хочуть жити — і наше сприйняття пекельної катині концентраційних таборів аж надто добре дало нам знати про можливість таких умов¹³⁴. Отже, страх перед концентраційними таборами й породжене

¹³³ Книга Руссе містить багато подібних «проникнень» до людської «природи», групових переваг на спостереженні, що через певний час ментальність з'явив майже не відрізняється від ментальності табірної охорони.

¹³⁴ Щоб уникнути непорозуміння, може бути доречним додати, що після винайдення водневої бомби вся проблема війни залиша не однієї рішучої зміни. Обговорення цього питання, зрозуміло, виходить за тему цієї книги.

ним проникнення у природу тотального панування можуть спричинити зникнення всіх застарілих політичних відмінностей між правими і лівими та запровадити поза ними й над ними політично найважливіше мірило оцінки подій за нашого часу, а саме: служать вони тоталітарному пануванню, чи ні.

У будь-якому разі наживана уява має велику перевагу, руйнуючи софістично-діалектичні інтерпретації політики, які ґрунтуються на упередженні, ніби ті зла може постати щось добре. Така діалектична акробатика мала принаймні явистість правдоподібності, поки найгіршим злом, яке одна диктатура могла заподіяти іншій, було вбивство. Однак, як ми знаємо знін, вбивство є лише обмеженням злом. Убиває, що мордує людину — людину, яка так чи інакше має смерті — далі перебуває в знавй нам ширині життя і смерті; вони справді перебувають у необхідному зв'язку, на якому ґрунтується діалектика, нехай навіть якщо не завжди й свідомо цього. Убиває залишає за собою труп й кожним чином не претендує на те, що його жертви ніколи не було; якщо він і знищує всі сліди, то не сліди його власної ідентичності, а не пам'ять і горе людей, які любили вбитого; він руйнує життя, але не руйнує сам факт існування.

Нацисти із властивою їм точністю зазвичай ресстрували свої акції в концентраційних таборах під грифом «Ніч докровок ночі» («Nacht und Nebel»³). Радикалізм заходив, коли до людей ставилися так, ніби їх ніколи не існувало, і робили так, що вони зникали в дослівному сенсі, часто непомітний з першого погляду, оскільки і німцями, і російськими системами не одворідні, а складаються із серії категорій, у яких до людей ставляться дуже по-різному. Що стосується Німеччини — ці різні категорії як правило співіснували в одному таборі, але не контактуючи одна з одною; нерідко ізоляція між категоріями була суворішою, ніж ізоляція від зовнішнього світу. Так, із расових міркувань німці під час війни ставилися до скандинавів зовсім інакше, ніж до представників інших народів, хоч перші й були відвертими ворогами нацистів. Другі, у свою чергу, поділялися на тих, чие «знищення» планувалося негайно, як щодо євреїв, або могло очікуватися у найближчому майбутньому, як щодо поляків, росіян та українців, і тих, на кого ще не поширювалося воєнної про таке всеохопне «остаточне розв'язання», як щодо французів і бельгійців. У Росії, з іншого боку, ми повинні розрізнити три більш-менш незалежні системи. По-перше, існують справжні групи примусової праці, котрі живуть відносно вільно й застуджені на обмежені терміни. По-друге, існують концентраційні табори, де людський матеріал безкально експлуатується, а смертність україн висока, але вони створені, по суті, в інтересах праці. І, по-третє, існують табори смерті, де в'язнів систематично винищують голодом та відсутністю інших умов для існування.

Справжній жах концтаборів і таборів «винищення» криється в тому факті, що в'язні, навіть якщо їм пощастило вижити, дисциплінуються від свиту живих,

³ Досл. «Мороз і туман» (Нім.). — (Прис. вер.).

ніж якби вони вмерли, тому що терор змушує до забуття. Убивство тут неособлене, як знищення комара. Хтось може умерти внаслідок систематичних тортур чи голодування, або через те, що табір переповнений, і зайвий людський матеріал має бути ліквідований. Навпаки, може трапитися так, що через брак нового людського поповнення табори збезлюднюють, і тоді піддається наказ знизити смертність будь-якою ціною¹²⁷. Давид Руссе називає свої спогади про перебування в німецькому концентраційному таборі «*Les jours de notre mort*», і це має такий вигляд, ніби існувала можливість налати постійності самому процесу вмирання і створити умови, які і смерті, й життя перешкоджають однаково дієво.

Саме поява якогось раніше невідомого нам радикального зла покладає край поняттям розвитку і перетворення «костей». Тут немає ні позитивних, ні історичних, ні просто моральних стандартів, а лише усвідомлення того, що до сучасної політики увійшло щось таке, що справді ніколи не повинно було б мати стосунку до політики у нашому звичному розумінні, а саме — вибір «усе або ніщо», де «усе» — це невизначена нескінченність форми людського співжиття, а «ніщо», а разі перемоги системи концтаборів, означало б таку ж немовольну приреченість людських істот, як і використання водневої бомби — означало б приреченість людського роду.

Чогось схожого на життя в концентраційних таборах немає. Його страхіття не можна цілком охопити увагою саме тому, що воно перебуває поза життям і смертю. Про нього не можна вичерпно розповісти саме тому, що той, хто вижив, повертається до світу живих, який робить для нього неможливим цілком повірити у власні попередні відчуття. Це має такий вигляд, ніби він мусить розповісти про іншу планету, бо статус в'язня у світі живих, де ніхто не повинен знати, живі вони чи мертві, такий, ніби вони ніколи й не народжувались. Тому всі порівняння притуплюють і відвалюють увагу від істинного. Примусова праця у в'язницях і виправних колоніях, вигнання, рабство — усе це нібито на мить стає реальним тлом для спогаду, але за ближого розгляду нікуди не веде.

Примусова праця як покарання обмежена щодо часу й напруги. Каторжнюк зберігає право на власне тіло; його не піддають абсолютним тортурам, і над ним не панують абсолютно. Вигнання жене лише з однієї частини світу до

¹²⁷ Це траплялося в Німеччині наприкінці 1942 р., і Гімлер задавав усім таборним командантам «знизити смертність будь-якою ціною». Адаже виявилось, що зі 136 тис. повоєнних зареєстрованих 70 тис. були вже мертві на момент прибуття до табору або померли відразу після нього (див.: *Nazi conspiracy*. — Vol. 4. — Annex 2). Німці повідомлення з таборів Радянської Росії одностайно підтверджують, що після 1949 р. — тобто ще за життя Сталіна — рівень смертності в концентраційних таборах, який сягав раніше 60 відсотків в'язнів, систематично знижувався, імовірно через загальну й гостру нестачу робочої сили в Радянському Союзі. Це поліпшення умов життя не слід змішувати з кризовою реакцією після смерті Сталіна, яка, що дуже характерно, передусім діалас внаслідок в концетраційних таборах. Див.: *Sturlinger W. Grenzen der Sowjetmacht*. — Würzburg, 1955.

— «Did I know of death?» (Фр.) — (*Цит. пер.*)

іншої, теж заселеної людськими істотами, воно не виключає цілковито з людського світу. Протягом історії рабство було інститутом у межах суспільного ладу; рабів, на відміну від в'язнів концтаборів, не прибирали з поля зору і, отже, з-під захисту своїх товаришів; як знаряддя праці, вони мали певну ціну, а як власність — певну цінність. В'язень концтабору не має ціни, бо його злочин можна замінити; ніхто не знає, кому він належить, бо його ніколи не бачать. Із погляду нормального суспільства, він абсолютно зайвий, хоч за часів гострої нестачі робочої сили, як у Росії та в Німеччині під час війни, його використовували для праці.

Концтабір як інституція не створювався заради якихось можливих плодів праці; єдина постійна економічна функція таборів полягала у фінансуванні їхнього власного наглядового апарату; тож з економічного погляду, концентраційні табори існують толовним чином задля самих себе. Будь-яка виконана тут робота може бути виконана значно краще і дешевше за інших умов¹⁶. Особливо приклад Росії, чий концентраційні табори, здебільшого, називають таборами примусової праці, бо цією назвою вирішила їх позначити радянська бюрократія, найочевидніше свідчав, що не йдеться, насамперед, про примусову працю; примусова праця — нормальні умови усіх російських робітників, які не мають свободи пересування й можуть бути довільно направлені на роботу будь-куди і в будь-який час. Неймовірність страху тісно пов'язана з їхньою економічною марністю. Надієти довели що марність до ринка відвертої протикорисності, коли в розпал війни, попри брак будівельних матеріалів і рухомого складу, спорудили величезні, дорогі фабрики знищення і транспортували, переміщували з місця на місце мільйони людей¹⁷. В очах

¹⁶ «Велика частина роботи, що її вимагали в концентраційних таборах, була марною, ані через непотрібність, або через те, що була так погано спланована, що її треба було переробити двічі або тричі» (*Kagan E. Op. cit.* — P. 58). Пар.: «Немав ані чіткої особливо примушувати виконувати безглузді завдання... Вони відчували себе неспівзвими... і відкидали перевагу навіть важкої роботи; коли вона створювала цю ж нерівність...» (*Beitelheim B. Op. cit.* — P. 831—832). Навіть Даллаін, який побудував усе своє висновок на тій, що мети російських таборів полягає в забезпеченні дешевою робочою силою, змушений визнати неефективність таборів праці (*Dalla D. J. Op. cit.* — P. 105). Поточні теорії щодо російської таборної системи як економічного заводу для забезпечення дешевою робочою силою, будуть знову спростовані, якщо нещодавні повідомлення про масову цинізм і свависання концераційних таборів виявляться правдивими. Але якщо табори слугували важливим економічним підрозділом, то режим, безумовно, не міг би дозволити собі їх швидко ліквідації без наявних наслідків для всєї економічної системи.

¹⁷ Окрім мільйонів людей, яких надіслали транспортували до таборів смерті, вони постійно робили спроби здійснити нові колонізаційні плани — великі війни в Німеччині або з окупованих територій на Сході для потреб нацистської. Це було, звичайно, серйозною перешкодою для військових дій і економічної експлуатації. Про численні дискусії і цинізм прорахунів і постійний конфлікт між нацистським імперським керівництвом на окупованих східних територіях та керівництвом СС для, зокрема: *The trial of the major war criminals. — Nuremberg, 1947. — Vol. 29.*

суворо утилітарного світу літа суперечність між цими діями й військовою доцільністю надавала цьому підприємству вигляду божевільної нереальності.

Атмосфера божевільдя й нереальності, створювана очевидним браком мети, — це справжній задізна завіса, яка ховає всі різновиди концентраційних таборів від очей світу. При погляді ззовні табори і все, що в них відбувається, можна описати лише з допомогою образів, узятих із життя після смерті, тобто з життя, відірваного від земних цілей. Концентраційні табори можна дуже вдало поділити на три типи, що відносять трьом основним західним уявленням про життя після смерті: Гадес, Чистилище і Пекло. Гадесу відповідають ті відносно м'які види таборів, колишні поширені навіть у нетоталітарних країнах, призначені, щоб прибрати з дороги усілякі небажані елементи — бжеців, осіб без громадянства, асоціальних і безробітних, у вигляді таборів для переміщених осіб, що являють собою ніщо інше, як табори для зайвих і обтяжливих людей, вони пережили війну. Чистилище представлене трудовими таборами Радянського Союзу, де занедбаність поєднується з хаотичною примусовою працею. Пекло в найдослівнішому сенсі було втілене тими видами таборів, доведених нацистами до досконалості, де все перебування в них було ретельно й систематично організоване, аби спричиняти найтяжчі і можливих мук.

Усі три типи мають одну спільну особливість: до заминутих там людських мас ставилися так, ніби їх більше не існувало, ніби все, що з ними сталося, більше не склало ні для кого жодного інтересу, ніби вони вже вмерли, і якийсь дній дух з'їхав з плути і розважається, затримавши їх на мить між життям і смертю, перш ніж відпустити у вічний спокій.

Провокує такі потворні жорстокості та кінець кінцем надає знищенню вигляду цілком нормальної процедури не скільки колючий дріт, як майстерно конструє нереальність обгороджених ним. Усе, що робилося у таборах, знайоме нам за світом спотворених, зісних фантазій. Важко зрозуміти те, що, як і подібні фантазії, ці гідкі злочини мають місце в ілюзорному світі, який, однак, матеріалізується, так би мовити, у вигляді світу, що має всі чуттєві ознаки реальності, але позбавлений тієї структури наслідків і відповідальності, без якої реальність залишається для нас масою незбагнених даних. Унаслідок цього утворюється місце, де людей дозволено катувати й масово убивати, але де ні кати, ні катовані, а найменше люди ззовні, не можуть збагнути, що ці події суть щось більше, ніж жорстока гра чи безглузде марево.¹²⁸

Фільми, що їх союзники демонстрували в Німеччині та в інших місцях після війни, переконливо свідчать, що ця атмосфера божевільдя й нереальності не можна розв'язати тільки репортажем. Неупередженому спостерігачеві ці видовища видаються майже так само переколивними, як фотознімки таємничих

¹²⁸ Беттелгейм відзначає, що вартіві в таборах набувають такої ж ставлення до атмосфери нереальності, як і самі в'язні.

¹²⁹ Дещо важливіше зрозуміти, що всі зображення концентраційних таборів уводять в оману, бо показують табори на їхніх останніх стадіях тієї мрії, коли відійшли військ.

субстанцій, тріблени на спиритичних сеансах¹²⁹. Здоровий глузд реагував на жахи Бухенвальда й Аушвіца переконливим аргументом: «Які ж бо злочини мали скоїти ці люди, щоб їх шми вшпилювали твєї речі!», або, як у Німеччині й Австрії у розпал голоду, перенаселення й загальної нещасті: «Погани, що більше не трують серців таєм!» — і всюди на нелісову пропаганду відповідали скептичним зинтуванням плечима.

Якщо правді нездатні перекопати пересічну людину, бо надто потворна, то вона явно небезпечна для тих, хто знає із власної уваги, що сам златний скіфти, і тому справді може повірити в реальність побаченого. Раптом з'ясується, що речі, які людська увага тисячоліттями відсидала до шарини поза межами людських справ, можна витворити просто тут, на землі, що Пекло й Чистилище, ба навіть тінь їхнього вічного тривання можна вшитувати найсучаснішими методами випилення й терапії. Цим людям (а їх більше у будь-якому великому місті, ніж нам хотілося б визнати) тоталітарне пекло доводить тільки те, що сила людини більша, ніж вони будь-коли цікажилися уявляти, і що людина може здійснити невеличкі фантазії, не змусивши небо впасти на землю, чи землю твердь розверзнутися.

Ці порівняння, повторювані в багатьох повідомленнях зі світу виражачих¹³⁰, здається, виражають більше, ніж відчайдушну спробу висловити те, що перебуває поза парною людської мови. Адже ніщо не відрізняє сучасні маси від мас попередніх століть так рішуче, як втрата віри в Судний день: гірші втратили страх, а кращі — сподівання. Поки що нездатні жити без страху й сподівання, ці маси тиснуть до всього, що нібито, обіцяє штучне створення Раю, на який вони чекали, й Пекла, якого вони страшилися. Так само, як відомі риси Марксового безкласового суспільства дивним чином нагадують Добу Месії, реальність концентраційних таборів цілою не нагадує такою мірою, як середньовічні зображення Пекла.

Єдине, чого не можна відтворити — це те, що робить традиційні уявлення про Пекло стерпними для людини: Судний день, ідея абсолютного критерію справедливості в поєднанні з безмежною можливістю милосердя. Адже в людському розумінні немає злочину й немає гріха, сумірних із вічними муками Пекла. Звідси значення здорового глузду, який запитав: «Який же злочин мали скоїти ці люди, щоб зазнати таких нелюдських страждань?» Звідси й абсолютна невинність жертв: жодна людина ніколи на таке не заслуговувала. Звідси,

соціалізм. У самій Німеччині не було таборів смерті, і на той час уже устаткування для знищення вже було демонтоване. З іншого боку, те, що найбільше обурило соціалістів і надіє фільмів специфічної жорсткості — а саме, видивляючі лиця-скелети, — було зовсім не типовим для німецьких концентраційних таборів: знищення систематично здійснювалося палом, а не голодом. Умова в таборі стала наслідком воєнних подій в останні місяці: Гімлер наказав евакуювати всі табори знищення на Схід, вояками чия німецькі табори страшно перепошилися, а він уже не мав змоги забезпечити їх продовольством.

¹²⁹ Те, що життя в концентраційному таборі було просто свавільним процесом умирання, наголошує Руссе (Op. cit., passim).

паренті, тротейсна випадковість, за якою обираються конітабірні жертви в державі досконалого терору; таке «покарання» однаково справедливе й несправедливо можна накласти на будь-кого.

Порівняно з божевільним кінцевим результатом — конітабірним суспільством, процес, під час якого люди готуються до такого результату, і методи, за допомогою яких індивіди пристосовуються до цих умов — прототип й досвід. Божевільному масовому продукуванню трупів передую історично й політично зрозуміла підготовка живих трупів. Поштовх і, що важливіше, мовчазна згода з такими безпрецедентними умовами суть продукти тих подій, які в період податірної дезінтеграції раніше й несподівано зробили сотні тисяч людських істот безпритульними, бездержавними, оголошеними поза законом і небажаними, тоді як мільйони людських істот економічно зайвими й соціально обпосишеними зробило безробіття. Це, у свою чергу, могло трапитися тільки тому, що Права Людини, які були тільки сформульовані, але ніколи не стали філософськи обґрунтованими, які були тільки проголошені, але ніколи не стали політично забезпеченими, мали у своїй традиційній формі втратити будь-яку чинність.

Перший істотний крок на шляху до тоталітарного панування полягав у вбивстві в людині юридичної особи. Із одного боку, це робилося виведенням певних категорій людей поза межі захисту закону і, водночас, примушуванням нетоталітарного світу засобами денационалізації до визнання беззаконня; з іншого боку, це робилося виведенням концентраційних таборів поза нормальну систему виконання покарань, а їхніх в'язнів — поза нормальну процедуру судочинства, за якої певний злочин тягне за собою передбачуване покарання. Так, кримінальних злочинців, які з інших причин складають істотний елемент у конітабірному суспільстві, зазвичай відправляють до табору тільки після завершення терміну ув'язнення. За всіх обставин тоталітарне панування стежить за тим, щоб зібрані в таборах категорії — євреї, носії захворювань, представники відмираючих класів — уже втратили свою здатність як до нормальної, так і до кримінальної дії. Із погляду пропаганди, це означає, що «ув'язнення з метою захисту» псується як «превентивний поліцейський захід»¹¹, тобто захід, що позбавляє людей здатності діяти. Відхилення від цього правила в Росії слід відносити на рахунок катастрофічного браку в'язнів і досі не реалізованого бажання перетворити всю систему виконання покарань на систему концентраційних таборів¹².

Включення сюди кримінальних елементів необхідне, аби надати правдоподібності пропагандистським заявам руху, що дана інституція призначена

¹¹ Мажині наголошує, що злочинців ніколи не слід відправляти до таборів протязом терміну їхнього покарання (*Majumdar: The Op. cit.* — S. 50).

¹² Брак тиричних площ у Росії був такий, що в 1925—1926 рр. можна було розмістити лише 36 відсотків усіх судових вироків (*Dallin & A. Op. cit.* — P. 158-ff.).

¹³ «Гестапо і СС завжди надавали великого значення змішуванню в таборах різних категорій в'язнів. У кожному таборі в'язні не належали виключно до однієї категорії» (*Kogon: E. Op. cit.* — P. 19).

для асоціальних елементів¹⁴⁷. Злочинці, по суті, не насувають до концентраційних таборів хоча б тому, що вбити юридичну особу в людині, яка винна у скоєнні якогось злочину, важче, ніж у цілковито невинній людині. Якщо вони й складають постійну категорію в'язнів, то це являє собою поступку тоталітарної держави упередженням суспільства, яке у такий спосіб щонайменше призначатиметься до існування таборів. З іншого боку, аби не порушити саму табірну систему, важливо, доки в країні існує система виконання покарань, щоб злочинці потрапляли до таборів тільки після винесення свого вироку, тобто, коли вони фактично дістають право вийти на волю. Концентраційний табір за жодних обставин не повинен стати передбачуваним покаранням за певні правопорушення.

Змішування злочинців з усіма іншими категоріями має ще й ту перевагу, що робить шокуjące очевидним для всіх інших перебувань, що вони опинилися на самісінькому дні суспільства. Невдовзі, вітім, виявляється, що вони мають усі підстави зазирати паничиціному злодієві і вбивці. Крім того, подібне змішування контингенту ув'язнених править за ефективний засіб маскування: мовляв, таке трапляється лише зі злочинцями, тож тут не трапляється нічого гіршого, ніж те, на що заслуговують останні.

Злочинці повсюди становлять аристократію таборів (у Німеччині під час війни лідерство в них перебрали комуністи, бо за хаосу, створеному карною адміністрацією, не можна було виконувати бодай мінімально раціональну працю. Це була лише тимчасова трансформація концентраційних таборів у табори примусової праці — цілковито нетипове й недовготривале явище¹⁴⁸). Провідну роль злочинцям надавало не так уподібнення наслідків до кримінальних елементів (у Радянському Союзі наглядні зли не були особливо елітною, вишкоченою для злочинців на ґрунті СС¹⁴⁹), як відправка злочинців до таборів у зв'язку з певною діяльністю. Вони принаймні знали, чому вони в таборі, і через це зберігали залишки своєї юридичної особистості. Для політв'язнів це справедливо лише із суб'єктивного боку; їхні вчинки, якщо не взагалі були вчинки, а не самі лише думки або туманні підозри когось іншого, чи

У Росії також із самого початку було прийнято змішувати політичних в'язнів із кримінальними злочинцями. У перше десятиріччя Радянської влади дві політичні групи користувалися деякими привілеями: тільки після певного розвитку тоталітарного режиму, «наприкінці 20-х років політичні навіть офіційно ставилися як менше шибелі, ніж звичайні злочинці» (Dallin D. J. Op. cit. — P. 177 II).

¹⁴⁸ Книжці Руссе описують перебільшення ним впливовості німецьких комуністів, які переважали протягом війни у внутрішній адміністрації Гукеншільда.

¹⁴⁹ Див., наприклад, свідчення пані Бубер-Найман (колишньої дружини німецького комуніста Гейнца Наймана), яка пережила і радянської, і німецької концентраційні табори: «Росіяни ноюли... не виявляли садистських рис, властивих для німців... Намі російські охоронці були простішими людьми і не садистами, але вони вірно дотримувалися німечеської системи» (див.: Under two dictators).

випадкова належність до політично переслідуваної групи, як правило, не охоплювалися звичайним законодавством країни і юридично не кваліфікувалися¹⁴⁰.

До мішанини політичних в'язнів і кримінальних злочинців, з якої починалися концентраційні табори в Росії та Німеччині, рано додався третій елемент, який недовго мав складати більшість усіх в'язнів у концентраційних таборах. Ця найбільша група ще тоді складалася з людей, які зовсім не скоїли нічого такого, що в їхній власній свідомості або у свідомості їхніх мучителів мало бодай якийсь раціональний зв'язок з їхнім арештом. У Німеччині з 1938 року цей елемент вважали собою маси сиріт, у Росії — всі групи, які в будь-якому випадку не мали нічого спільного з кримінальними діями, проте нахилили на себе недовдоволення влади. Ці групи в будь-якому сенсі невинних людей найбільш підходили для всебічного експерименту з позбавлення громадянських прав і знищення юридичної особи, тож і стали кількісно та якісно найістотношою категорією табірної населення. Цей принцип набув найповнішого втілення у застосуванні газових камер, які хоч би через свою надзвичайну пропускну здатність були придатні не для індивідуальних випадків, а для масового застосування. У цьому зв'язку становить особи підсумовує такий діалог: «Чи можна спитати, навіщо газові камери?» — «А навіщо ти народився?»¹⁴¹ Саме цій третій групі цілком невинних у таборі в будь-якому випадку велося найгірше. Злочинці й політичні в'язні уподібнювалися до цієї категорії, але останні, представники третьої групи, позбавлені захищеної відмінності, яка виплила б із того, що вони щось та вчинили протизаконне, вони ставали цілковито беззахисними перед сваволею. Кінцева мета, що її частково досягли в Радянському Союзі, і яка стала чітко вимальовуватися на останніх етапах нацистського терору, полягає в тому, щоб усе табірне населення складалося із цієї категорії невинних людей.

Із цілковитою випадковістю добору в'язнів контрастують категорії, на які вони, зазвичай, поділялися, коли прибували до табору, — безглузді як такі, але корисні з погляду організації. У німецьких таборах існували карні злочинці, політв'язні, асоціальні елементи, релігійні правопорушники і сиріт, що їх усіх розрізняли за пазухами. Коли французи створили концентраційні табори після громадянської війни в Іспанії, то неспійно запровадили типову тотальну мішанину політичних в'язнів із злочинцями й невинними (у даному випадку особами без громадянства) і, незважаючи на брак досвіду, нівили надзвичайну

¹⁴⁰ Бруно Беттелегейм аналізує самоощину кримінальних злочинців і політв'язнів порівняно з тими, хто нічим не винний. Останні «були найменш схватні витримати початковий шок», а перші — адаптуватися. Беттелегейм вважає це наслідком (хочого походження із середнього класу (див.: Bettelheim B. Behavior in extreme situations // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. — Vol. 38. — 1943. — № 4).

¹⁴¹ *Ravitch D. Op. cit.* — P. 71.

¹⁴² Про умови французьких концентраційних таборів див.: Koestler A. *Scum of the Earth*. — 1941.

винядливість у створенні безпартійних категорій в'язнів¹⁰⁰. Смертю призначена для запобігання виникненню серед в'язнів будь-якої солідарності, ця техніка виявилася особливо цінною, бо ніхто не міг збагнути, чи була його власна категорія кращою чи гіршою за категорію когось іншого. У Німеччині цій вчено мінливий, хоча й педантично організований будинок надала теоретичної тривожності тим, що за будь-яких обставин найнижчою категорією залишався єврей. Жахливим і абсурдним у цьому шматку було те, що в'язні ототожнювали себе із цими категоріями, ніби жили собою залишок їхньої юридичної особи. Навіть якщо абстрагуватися від усіх інших обставин, не дивно, що комуніст 1933 року мав би вийти з таборів ще більшим комуністом, ніж він тули пограбленим, єврей — що більше євреєм, а у Франції дружина легіонера — ще більш переконаною у чеснотах Ілліадеюого легіону; могло б зватися, що всі ці категорії обіймали якийсь останній штрих передбачуваного ставлення, так, ніби вігнали якусь останню, а тому найгрозливішу юридичну ідентичність.

Якщо класифікація в'язнів за категоріями є тільки тактичним, організаційним заходом, то довільний вибір жертв вказує на істотний принцип інституції. Якби концентраційні табори залежали від наявності політичних супротивників, вони навряд чи пережили б перші роки тоталітарних режимів. Досить лише подивитися на чисельність в'язнів Бухенвальду після 1936 року, щоб зрозуміти, наскільки абсолютно продовження існування таборів залежало від елементу невинних. «Табори вимерли б, якби у здійсненні арештів не стало керувалося б інше принципом опозиції»¹⁰¹, і наприкінці 1937 року Бухенвальд із менш ніж тисячею в'язнів перебував на межі вимирання, доки листопадні погроми не дали йому понад 20-тисячне поповнення¹⁰². У Німеччині цей елемент невинних з 1938 року постачали у великих кількостях євреї; у Росії його складали випадкові групи населення, які з певних причин, що не мали жодного стосунку до їхніх вчинків, потрапили в неволю¹⁰³. Але якщо в Німеччині справді тоталітарний тип концентраційного табору з величезною більшістю цілком невинних в'язнів не з'явився до 1938 року, то в Росії він постає на початку 30-х років, оскільки до 1930 року більшість концтабірного населення все ще складалася з карних злочинців, контрреволюціонерів і «політичниць» (що в даному разі означало членів ухильницьких фракцій). Відтоді в таборах було так багато невинних людей, що їх важко класифікувати — особи, які мали якісь зв'язки за кордоном, росіяни польського походження (особливо в 1936 — 1938 роках), селяни, села яких було з якихось економічних міркувань ліквідовані; депортовані народності, демобілізовані солдати Червоної Армії, яким трапилося служити в частинах, загато зовго залишених за кордоном,

¹⁰⁰ Kogon E. Op. cit. — P. 6.

¹⁰¹ Див.: Natz conspiracy. — Vol. 4. — P. 890 ff.

¹⁰² Бек і Гудін погоджуються, що «супротивники складали тільки відносно малу частину в'язнів [російських] в'язнів», і що не існувало жодного зв'язку між «ув'язненням людини і будь-яким правопорушенням» (Berk F., Gould H. Op. cit. — P. 87, 95).

тобто в окупаційних силах, чи ті, яким випало побувати в німецькому полоні тощо. Але наявність політичної окупації для системи концентраційних таборів є лише приводом, а мета цієї системи не досягається навіть тоді, коли за найжорсткішого терору населення більш-менш добровільно стає покірливим, тобто поступається своїми політичними правами. Мета системи довільного добору полягає у знищенні громадянських прав усього населення, яке, зрештою, у власній країні опиняється такою ж мірою поза законом, як особи без громадянства і притулку. Ліквідація прав людини, знищення в ній юридичної особи є передумовою цілковитого панування над нею. Це стосується не лише особливих категорій, таких як карні злочинці, політичні супротивники, євреї, гомосексуалісти, над якими чинилися перші досади, а й звичайного мешканця тоталітарної держави. Добровільна згода становить таку ж перешкоду для тотального панування, як і добровільний опір¹²². Арешт, що довільно здійснюється серед певних людей, знищує значущість добровільної згоди, так само як тортури — на відміну від смерті — руйнують можливість опозиції.

Будь-яке, навіть найтиранічніше обмеження цього довільного переслідування певними міркуваннями релігійної або політичної природи, певними зразками інтелектуальної чи статевої соціальної поведінки, певними нововиявленими «злочинами» зробило б табори не потрібними, тому що в кінцевому підсумку жодна влада й жодна думка не можуть протистояти загрозі терору до такої міри; а головне, це сприяло б появі нової системи правосуддя, яка, набувши хоч якоїсь стабільності, не могла не виробити в людині нову юридичну особу, яка уникла б наслідків тотального панування. Так звана «*Volksnutzen*» нацистів, що постійно змінюється (бо юридичне сьогодні може виявитися шкідливим завтра), і вічна хитання лінії партії в Радянському Союзі, яка за принципом зворотної дії мало не щодня надавала концентраційним таборам нове поповнення, являють собою єдину гарантію тривкого існування концентраційних таборів, а тому й тривкого тотального позбавлення людини громадянських прав.

Наступним вирішальним кроком у перетворенні людей на живі труни є відняття в людини моральної особистості. Це досягалося переважно за рахунок того, що вперше в історії виключалася можливість мучеництва: «Чи багато людей тут ще вірять, що протест має бодай історичне значення? Цей скептицизм — справжній шедевр СС. Їхні астижне досягнення. Вони підрубали

¹²² Бруно Беттсгейм, торкаючись того факту, що більшість «жінки опримиралає з нищотами гестапо», наголошує, що це ще не було наслідком пропаганди. Гестапо стверджувало, що це знаходить ім'я лише виявляти власні похоти» (*Bettelheim B. On Dachau and Buchenwald* — P. 834—835).

Гіммлер відкрито заборонив у таборах будь-яку пропаганду. «Виховання полягає в дисципліні, а жодному разі не має характеру «жорстокої» нацистської чи ідеологічного ґрунту» (*Himmler H. Organization and obligation of SS and the police // Nazi conspiracy*. — Vol. 4. — P. 616 ff.).

¹²³ Нарадна користь (Нім.). — (Прим. пер.)

корені будь-якої людської солідарності. У такому ризи на майбутнє опускається морок. Коли не залишається жодних свідків, не може бути свідчення. Виявляти силу духу тоді, коли смерть уже неможливо відвернути, — це спроба надати смерті сенсу, діяти, перемагаючи власну смерть. Для успіху жості мусить мати суспільне значення. Ніс тут сотні тисяч, і всі ми живемо в цілковитій самотності. Ось чому ми скоряємося, хоч би там що відбувалося!¹³³

Табори і знищення політичних суперників — тільки частина організаційного забуття, яке охоплює не лише коєві громадської думки, таких як виведення й написання слів, а й подирюється навіть на родини й друзів жертви. Смуток і спогади заборонені. У Радянському Союзі дружина подвела на розлучення негайно після арешту чоловіка, аби прятувати життя своїх дітей; якщо чоловікові пощастить повернутися, вона з обуренням не пустить його на поріг¹³⁴. Західний світ досі, навіть за найтемніших своїх часів, надавав позбавленому життя ворогові право залишатися в пам'яті на знак самоочевидного визнання факту, що всі ми люди (і тільки люди). Лише тому, що навіть Ахілл потурбувався про похорон Гектора, лише тому, що найдеспотичніші уряди шанували вбитого ворога, лише тому, що римляни дозволяли християнам писати свої мартиролози, лише тому, що церква залишала своїх крестиків у пам'яті людей, усе це не було втрачено й ніколи не буде втрачено. Концентраційні табори, роблячи саму смерть анонімною (неможливістю з'ясування, чи в'язень мертвий, чи живий), відбрали в смерті її значення як кінця прижитого життя. У певному сенсі вони забрали в індивіда його власну смерть, доводячи, що надалі йому не належить нічого, і сам він не належить нікому. Його смерті просто засвідчує факт, що він ніколи насправді не існував.

Цьому нападу на моральну особистість, можливо, ще можна б чинити опір совістю людини, яка говорить йн, що краще вмерти жертвою, ніж жити бюрократом від убивства. Тоталітарний терор досягає свого найжахливішого тріумфу, коли йому вдається відрізати моральній особистості шлях до індивідуалістичної ідеї й зробити рішення совісті абсолютно сумнівними й двозначними. Коли людина опиняється перед вибором між зрадою і відтак убивством своїх друзів та приреченням на смерть своєї дружини й дітей, та яких вона відповідала у будь-якому сенсі, коли навіть самогубство означатиме негайну смерть її власної сім'ї — як вона має вирішувати? Вибір тепер уже не між добром і злом, а між убивством і убивством. Хто міг розв'язати моральну дилему трешкої матері, якій нацисти дозволили обрати, кого саме з трьох її дітей уб'ють?¹³⁵

Через створення умов, за яких совість вже не може слугувати критерієм поведінки, а чинити добро стає неможливим, свідомо організована співучасть усіх людей у злочинах тоталітарних режимів поширюється на жертв і в такий

¹³³ *Resistances*, D. Op., cit. — P. 464.

¹³⁴ Див. розповідь Сергія Малахова в кн.: *Dallin D. J. Op., cit.* — P. 20 ff.

¹³⁵ Див.: *Conna A. The human crisis / Twice a year.* — 1947.

спосіб стає справді тотальною. СС втягнули в'язнів концентраційних таборів — карних злочинців, політ'язнів, євреїв, — у свої злочини, похлывши на них шизою мірою відповідальності за керівництво табором і тим самим поставили їх перед безнадійною дилемою: полати на смерть своїх друзів, або сприяти вбивству інших людей, що випадково вийшли сторонніми для них — і змусили себе в будь-якому разі поводитися як убивці¹⁷⁶. Річ не тільки в тім, що нещастя переміняється з винних на когось іншого (іако неваділя більше, ніж есеціадін), а й у тому, що межа між переслідувачем і переслідуваним, між убивцею і його жертвою постійно розмивається¹⁷⁷.

Коли моральну особистість убито, єдине, що ще не дає людям знати перетворення на живі трупи, — це індивідуальні відмінності, неповторна особистість. У стерильному погляді таку індивідуальність можна зберегти посадковим стоїцизмом, і, певня річ, багато людей за тоталітарної влади знаходили і далі могли знаходити притулок у цій абсолютній ізоляції особистості, позбавленої прагнень совісті. Безумовно, цей складник людської особи саме тому, що він до такої істотної міри залежить від природи й не контролюваних волею сил, найважче зруйнувати (а в разі руйнування він відновлюється легше від інших)¹⁷⁸.

— Методи, що дозволяють впоратися із цією неповторністю людської особи численні, і ми не намагатимемося їх перерахувати. Ці методи починаються з жахливих умов транспортування до таборів, коли сотні людей зашпилюють до вагонів для худоби навіколягнених, упритул одне до одного, й возять туди-сюди кілька днів поспіль; вони тривають по прибутті до табору добре підготовленим шоком перших годин, годинним голодом, чужерідним табірним одягом; їх завершенням стають тортури, що їх годі уявити, і так розраховано, щоб не абити тіло, принаймні — не так швидко. Мета цих методів у всіх випадках полягає у маніпулюванні людським тілом — з його безмежною здатністю до страждань — таким чином, аби страждання зруйнували людську особистість так само неухально, як це роблять певні психічні захворювання органічного походження.

Саме тут найочевидніше постає граничне безумство всього процесу. Зрозуміло, що тортури являють собою істотну рису всієї тоталітарної поліції та судового апарату; їх щодня використовують, щоб примусити людей говорити. Таке катування, оскільки воно переслідує певну раціональну мету, має чіткі обмеження: в'язень, через певний час або заговорить, або помре. У

¹⁷⁶ Книга Руссе містить головним чином обговорення в'язнями цієї дилеми.

¹⁷⁷ Беттельгейм описує, як охоронці разом із в'язнями «приспосадовилися» до життя в таборі й боялися повернення до цивільного світу.

Тому Руссе має рацію в напівяванні, що «жертви й каті однаково нікіт: табори дають урок братства й нікості» (*Kommand O. Op. cit.* — P. 588).

¹⁷⁸ Беттельгейм розповідає, що «головна проблема вивиприбуток в'язнів, схожих, подібно до того, щоб зберегти свою неушкодженість як особистості, тільки як дані в'язні ділали про те, чия життя в таборі змалога кращим».

перших нацистських концентраційних таборах і підвалах гестапо до цього раціонально здійснюваного катування дошав новий тип — ірраціональний, садистський. Здійснюване головним чином СА, таке катування не мало мети й не було систематичним, а залежало від інстинкту, здебільшого, психопатів. Смертність була настільки високою, що лише окремі концтабірні в'язні 1933 року пережили ці перші роки. Такий тип катування здається не так свідомою політичною інституцією, як поступкою режиму своїм карним і схибленим елементам, яких у такий спосіб винагороджували за службу. За слівми звірством членів СА часто крилася глибока нещирість і метивість щодо кожного, хто переважав їх у соціальному, інтелектуальному чи фізичному плані, і хто тепер ніби за здійснення цинічніших їхніх мрій потрапив їм до рук. Ця метивість, яка в таборах так ніколи й не зникла, вразяє нас як останній залишок поштовхаючого зрозумілого почуття¹⁵.

Справжній жах полягав, однак, тоді, коли керівництво таборами перебрало есесівці. Попереднє стихійне звірство поступилося місцем цілковито холодопокровному й систематичному руйнуванню людських тіл, розрахованому на руйнацію людської гідності; смерті в'язнів уникали або відкладали її на невизначений час. Табори більше не були місцем розвату для звірів у людській подобі, тобто для людей, справжнє місце яким — у психіатричних закладах і в'язницях; відбувалося зворотнє: табори перетворилися на «навчальні

¹⁵ Руссе розповідає, як есесівцям розпитували перед одним професором: «Чи хочеш бути професором. Ну, а тепер ти більше не професор. Ти більше вже не велике чабє. Ти тепер всього-на-всього карник. Настільки малий, як-такім можна. Тепер я велика людина» (Donneler D. Op. cit. — P. 390).

¹⁶ Когом припускає можливість того, що табори утримували як тренувальні й експериментальні полігони для СС. Він подає також корисну інформацію про відмінність між першими таборами, керівними СА, і пізнішими, під керівництвом СС: «Жоден ті перших таборів не мав більше, ніж тисемчє в'язнів. Життя в них неможливо описати. Розповіді кількох старих в'язнів, які пережили ці роки, угоджуються в тому, що наразі ми існували будь-яка форма садистського збочення, якої б не проявляли агенти СА. Але все це було проявами особистого звірства, і не було ще цілком налагодженою параллельною системою, яка б охоплювала маси людей. Це стало досягненням СС» (Korow E. Op. cit. — P. 6, 7).

Ця нова механізована система послаблювала почуття відповідальності такою мірою, якою це тільки можливо для людини. Коли, наприклад, надійшла мить почати вбивати кінчалент в'язнів-росіян, то вбивали пострілом через дірку, не бачачи жертви (див.: Feder E. Essai sur la psychologie de la terreur // Synthèses. — Bruxelles, 1946). З іншого боку, в аталасі нормальних людей штучно вироблялося збочення. Руссе наводить такі слова есесівського охоронця: «Я запам'яю б'ю дити, доки не дійду до школи. Маю дружину й трьох дітей у Бреслі. Я був цілком нормальним. Ось що вони зі мною зробили. Тепер, коли вони дають мені відпустку, я не їду додому. Я не намірююся дивитися в очі своїй дружині» (Ibid. — P. 273). Документи гітлерівської доби містять численні характеристики загальної нормальності тих, кому доручили здійснювати Гітлерову програму знищення. Добру збірку маємо в книзі Леона Полложа (*Polloja L. The weapon of antisemitism // The Third Reich. — L.: UNESCO, 1955*). Білоріччє людей у частинах, використовуваних для

полігоні», де цілком нормальні люди вчилися бути справжніми есесівцями¹⁴⁵.

Вбивство людської індивідуальності, тієї неповторності, що її рівною мірою визначають влада, воля й жереб, — неповторності, що стала настільки очевидною передумовою всіх людських стосунків, що навіть одновидцеві близнюки викликають почуття певної незручності, — це вбивство породжує жах, котрий набагато переважає обурення політико-юридичної особи й відчай моральної особистості. Саме цей жах зумовлює пігрілістичні узагальнення, що виражають цілком змовірним, ніби всі люди — однаково змірі¹⁴⁶. Досвід концентраційних таборів справді показує, що людські істоти можна перетворити на екземпляри людиноподібних тварюк, і що «природа» людини «людина» лише остільки, оскільки відкриває перед людиною можливість стати чимось дуже неприродним, тобто людиною.

Після вбивства моральної особистості і знищення юридичної особи зруйнувати індивідуальність вдається майже завжди. Мабуть, можна знайти якісь закони психології має, щоб пояснити, чому мільйони людських істот дозволяють собі без опору прямувати до газових камер, хоча ці закони пояснити б ніщо інше, як руйнування індивідуальності. Важливіше те, що ці індивідуально засуджені на смерть дуже рідко робили спроби забрати з собою одного з катів, що майже не було серйозних заворушень, і що навіть у мить звільнення було дуже мало спонтанних убивств есесівця. Адже зруйнувати індивідуальність — це означає зруйнувати спонтанність, здатність людини починати щось нове, виходячи із власних ресурсів, щось таке, чого не можна пояснити на підставі

щого, були не добровольцями, а переведеними до формулярів особливого призначення зі звичайної піхоти. Але навіть виникливі есесівці вважали такого роду обов'язки гіршими від боїв на фронті. Повідомляючи про масову страту, здійснену есесівцями, описували дає високу оцінку цим воїнам, які були такими «ідеалістами», що стало можливим здійснити «вагу есекуцію без допомоги смертного».

Про прагнення виключити під час здійснення «есекуцій» всі особисті мотиви і пристрасі та в такий спосіб звести жорсткості до чіткому мовчазу судити з того факту, що лікари й інженери, яким довірили обслуговування газового устаткування, постійно робили ідеологізацію, спримовані не тільки на збільшення продукції «ддатності» фабрики трунів, а й на прискорення й дозвінення передсмертної агонії.

¹⁴⁵ Це дуже помітно в роботі Руссе, «Соціальні умови життя в таборах перетворюють велику масу в живих, як німців, так і депортованих, незалежно від їхніх попередніх соціального стану та освіти... на ірму дегенератів, цілковито позбавлених примітивним рефлексам тваринних інстинктів» (Rousse D. Op. cit. — P. 183).

¹⁴⁶ До цього контексту стосується також рідкісність самогубств у таборах. Самогубства набагато частіше траплялися перед арештом і депортацією, ніж у самому таборі, що частково пояснюється, значаючи, тим фактом, що там викликали величезний страх попередження самогубств, які, арештом, суть спонтанні акти. Зі статистичних матеріалів Бухенвальда випливає, що на самогубства припадає швири чи більше, ніж відповідних смертей, що нерідко траплялося лише два самогубства на рік, хоч тоді ж такі року загинула кількість смертей сягала 3516 (Nazi conspiracy. — Vol. 4. — P. 800 ff.). У повідомленнях із російських таборів згадується про цей самий феномен. Див., наприклад: Starlinger W. Op.

реакції на зоннічне середовище і події¹⁴. Отже, не залишається нічого, крім моторошних маріонеток із людськими обличчями, які поводяться, як собаки в експериментах Павлова, реагують цілком очікувано, навіть ідучи на смерть, і не роблять нічого поза реагуванням. Це справжній триумф системи: «Триумф СС вимагає, щоб мучена жертва покійно дала вести себе на страту, щоб вона зреклася й обійняла себе до такої міри, що більше не стверджує своєї ідентичності. І це не дарма. Адже безсмысленно, не зі широго садистського есесівського бажання її поразки. Вони знають, що система, якій властиво зруйнувати свою жертву, перш ніж вона підніметься на ешафот... незрівнянно краща для утримання цілого народу в рабстві. У повороті. Немає нічого жахливішого за ці процеси людських істот, які йдуть на власну смерть, як манекени. Людина, яка ще спостерігає, каже собі: «Аби їх так упокорило, яка ж бо сила має критися в руках паліїв», і вона підвертається, сповнена гіркоти, але переможена»¹⁵.

Якщо ми поставимося до претензій тоталітаризму серйозно і не дозволимо ввести себе в оману твердженням здорового глузду щодо їх утопічності й нецільовості, то виявиться, що суспільство аморальних, влаштоване в таборах, є лише формою суспільства, за якої можливо цілковито панувати над людиною. Ті, хто прагне тотального панування, мусять знищити будь-яку мимовільність, що її завжди породжує саме існування індивідуальності, і викоринити її в найбільш особистих формах, незалежно від того, наскільки аморальними й неспівзвучними вони могли б видатися. Собака Павлова — взірєць людини, зведеної до найелементарніших реакцій, сукупності реакцій, яку завжди можна дискредитувати й замінити іншою сукупністю реакцій, що поводитиметься точнісінько так само, є моделлю «громадянина» тоталітарної держави; і такого громадянина не можна до пуття створити поза таборами.

Падаремність таборів, їхня винічно низька антинутітарність лише позірні. Насправді вони істотніші для збереження влади режиму, ніж будь-яка інша його інституція. Без концентраційних таборів, без нав'язаного ними невизначеного страху і забезпечуваного ними дуже чітко окресленого вишколу в тоталітарному пануванні, яке ніде більше не може пройти певних випробувань у всіх своїх найрадикальніших можливостях, тоталітарна держава не мала б змоги ні сповинити фанатизмом своє збройне ядро, ні утримати весь народ у цілковитій апатії. Домінуючі й доміновані надто швидко б занурилися знов у «стару буржуазну рутину»; по раних «експерсах» вони піддалися б буденному життю з його гуманними законами; коротше кажучи, вони стали б розвиватися в напрямку, який були так схильні провіншати усі керівані здоровим глуздом спостерігачі. Трагічна хибність усіх цих пророцтв, що походять із відстаней безпечного світу, полягала у припущенні існування такої речі, як едина в усі часи людська природа, ототожнення цієї людської природи з історією і на підставі цього проголошення, що ідея тотального панування не тільки негуманна, а й неревальна. Тим часом ми довідалися, що могутність людини настільки велика,

¹⁴ Rousset D. Op. cit. — P. 525.

що вона справді може бути тим, ким хоче бути.

Домагання необмеженої влади пов'язане із самою природою тоталітарних режимів. Така влада міцна лише тоді, коли буквально всі люди, без жодного винятку, надійно доміновані в будь-якому аспекті свого життя. У сфері закордонних справ необхідно постійно підкорювати нові нейтральні території, тоді як удома треба постійно опановувати нові й нові групи людей у дедалі більших концентраційних таборах або, за обставинами, знищувати їх, аби звільнити місце для інших. Проблема опору не має значення ні в закордонних, ні у внутрішніх справах. Будь-яка нейтральність, тим паче кожні спонтанні дружини зв'язки з погляду тоталітарного панування так само небезпечні, як і відкрита ворожість, саме тому, що спонтанність як така, зі своєю непередбачуваністю, є найбільшою з усіх перешкод для тотального панування над людиною. Комуністи з некомуністичних країн, які втекли або були запрошені до Москви, на гіршому досвіді переконалися, що вони складають загрозу для Радянського Союзу. Переконалі комуністи у цьому сенсі, який нині єдино реальний, настільки ж неодолимі й настільки ж небезпечні для режиму в Росії, як, наприклад, переконані нацисти з фракції Рема — для нацистів.

Такими недоладними та небезпечними за умов тоталітаризму переконання і власну думку робить те, що тоталітарні режими найбільше пишаться відсутністю потреби в них і взагалі в якійсь людській допомозі. Оскільки люди є чимось більшим, ніж тваринна реакція й виконання функцій, остільки вони цілковито зайві для тоталітарних режимів. Тоталітаризм прагне не деспотичної влади над людьми, а системи, за якої люди не потрібні. Тоталітарної влади можна досягти і втримати її тільки у світі умовних рефлексів, у світі маріонеток без щонайменшої рештки спонтанності. Саме тому, що ресурси людини настільки великі, її можна цілковито опанувати тільки тоді, коли вона стає зразком полюноподібної тварини.

Отже, характер складає небезпеку, а навіть найнесправедливіші правничі приписи — перепону, але індивідуальність — тобто все, що відрізняє одну людину від іншої, — просто нестерпна. Поки всі люди не стали однаково зайвими, — а цього домоглися тільки в концентраційних таборах, — ідеал тоталітарного панування недосяжний. Тоталітарні держави постійно прагнуть, хоч і не досягають цілковитого успіху, зробити людину зайвою, — довільним відбором різних груп людей до концентраційних таборів, постійними чистками управлінського апарату, масовим знищенням. Здоровий глузд відчайдушно протестує; мовляв, маси підкорено, і весь волюнтаристичний апарат терору через це зайвий; якщо тоталітарні правителі були здатні сказати правду, вони відповіли б: «Апарат видається вам зайвим тільки тому, що його мета — зробити зайвими людей».

Тоталітарна спроба зробити людей зайвими відображає відчуття власної

надлишковості на перенаселеній Землі сучасних час. Світ умиралочих, де людям дають зрозуміти, що вони зайві, таким способом життя, за якого покарання вигинається беззастосовно до злочину, експлуатація практикувана без зиску, а праця виконується без продукту, — це таке місце, де поденно відтворюється безглузддя. Проте в рамках тоталітарної ідеології не може бути нічого сенсовнішого й логічнішого; якщо в'язні — паразити, то логічно, що їх треба збивати отруйним газом; якщо вони вироки, то не можна дозволити їм забруднювати населення; якщо в них «робоча душа» (Гімлер), то нікому не слід витрачати час на їхнє перевиховання. Із погляду цієї ідеології, вся проблема таборів практично в тому, що в них забагато сенсу, що вітання доктрини занадто послідовне.

Тоді як тоталітарні режими через це рішуче й цілісно відбирають у світу те єдине, що надає сенс утилітарним очікуванням здорового глузду, вони, водночас, накладають йому своєрідний надсенс, який справді завжди мають на увазі ідеології, хоча претендують на володіння ключем до історії чи до загадок Всесвіту. Понад безсенсовність тоталітарного світу й поза його підноситься неодолимий надсенс його ідеологічних забобонів. Ідеології суть нешкідливі, безпечні і довірливі погляди лише доти, доки в них не вірять серйозно. Як тільки їхню претензію на тотальне обґрунтування починають сприймати буквально, вони стають ядром логічних систем, у яких, як у системах параноїків, швидко прийнято перший засновок, все інше витікає з цього зрозумілим чином і навіть з необхідністю. Безумство таких систем полягає не тільки в їхньому першому засновку, а й у самій логічності, з якою їх побудовано. Дивна логічність усіх «ізмів», їхня простодушна віра в рятівну цінність упертої відданості без урахування конкретних, мінливих чинників, уже містить перші зародки тоталітарної зневаги до реальності й фактів.

Здоровий глузд, направлений в утилітарному мисленні, безпорадний перед цим ідеологічним надсенсом, бо тоталітарні режими створюють лісовий світ безглуздя. Ідеологічна зневага до фактичності містить у собі також торгівне визнання людського панування над світом; зрештою, саме зневага до реальності робить можливим зміну світу, піднесення людської вигадливості. А руйнує елемент торгівші у тоталітарній зневазі до реальності (і тим самим радикальною відрізняє її від революційних теорій і позицій) саме надсенс, який надає зневазі до реальності перехованості, логічності й послідовності. Претензію більшовиків на те, що нинішня російська система вища за всі інші, перетворює на суто тоталітарне знаряддя той факт, що тоталітарний правитель робить із цієї заяви логічно бездосягний висновок, за яким без цієї системи люди ніколи не змогли б побудувати таку чудову річ, як, скажімо, метро; із цього він далі робить логічний висновок, що кожен, хто знає про існування паризького метро, є підозрілим, бо він може змусити людей сумніватися в тому, що такі речі можна збудувати тільки за більшовизму. Це призводить до кінцевого висновку — щоб залишитися довірливим більшовиком, ви маєте зруйнувати паризьке метро.

Нема нічого важливішого за послідовність.

Із цими новими структурами, побудованими на міші налесену й рухомими двигунами логічності, ми спраді опиняємося біля кінця буржуазної ери прибутків і влади, а також біля кінця імперіалізму й експансіонізму. Агресивність тоталітаризму випливає не з жадоби влади, і якщо він гарячково прагне експансії, то не заради самої експансії і не заради зиску, а виключно з ідеологічних причин — щоб зробити світ послідовним, щоб довести, що відповідний йому налесені правий.

Переважно заради цього налесену, задля цілковитої послідовності тоталітаризмові необхідно знищити будь-яку ознаку того, що ми звично називаємо людською гідністю. Адже повага до людської гідності передбачає визнання інших людей чи інших націй суб'єктами як будівничих силів або учасниками спільного будівництва спільного світу. Жодна ідеологія, спрямована на поминення всіх історичних подій минулого і на окреслення перебігу всіх подій у майбутньому, не стерпить непередбачуваності, яка випливає з того факту, що люди є творцями, що вони можуть принести щось настільки нове, що його ніколи й ніхто не передбачить.

Отже, мета тоталітарних ідеологій полягає не в перебудові зовнішнього світу і не в революційному перетворенні суспільства, а в трансформуванні самої людської природи. Концентраційні табори — це лабораторії, де випробовуються зміни в людській природі, тож їхня ганебність стосується не тільки тамтешніх в'язнів і тих, хто керує ними за суворо «науковими» стандартами; вона стосується всіх людей. Річ не в стражданнях, яких було завдали завбачливо на землі, і не в кількості жертв. Йдеться про людську природу як таку, і, хоч і здається, що цими експериментами вдалося не змінювати людину, а тільки руйнувати її — створенням суспільства, де послідовно здійснено нігілістичну банальність *homo homini lupus est*¹, — слід пам'ятати про необхідні обмеження експерименту, який, для того, щоб дати переконливі результати, вимагає глобального контролю.

Досі тоталітарне переконання в тому, що «можливе все», здається доведеним лише в тому сенсі, що все можна зруйнувати. Проте у своїх зусиллях довести, що «можливе все», тоталітарні режими, самі цього не помітивши, довели існують злочини, що їх неможливо ні покарати, ні простити. Коли неможливе стає можливим, воно стає некараним, непростим, нещадним абсолютним злом, яке більше не можна було зрозуміти й пояснити злісними мотивами власної користі, скупості, смирності, образи, жадоби влади й божування. Через це гнів не може за нього помститися, любов — стерпіти його, дружба — пробачити. Так само, як жертви на фабриках смерті чи у прірвах забуття в очах їхніх мучителів більше не люди, так само цей новітній вид злочинців перебуває навіть поза солідарністю у людській

¹ Людина людині вовк (лат.) — (Прим. пер.).

гріховності.

Уся наша філософська традиція така, що ми не можемо втратити «радикальне зло»; і несправедливо як для християнської теології, яка навіть за самим Дияволом визнає божественне походження, так і для Канта, єдиного філософа, який, судячи зі слова, яке він спеціально для цього створив, мав принаймні підозрювати існування такого зла, хай навіть він негайно раціоналізував його в понятті «обочено хворобливої волі», яке можна пояснити зрозумілими мотивами. Отже, нам насправді немає на що спертися, щоб зрозуміти феномен, який однак постає перед нами із нездоланною реальністю і ламає всі відомі нам стандарти. Тільки одне видається прикметним: ми можемо сказати, що радикальне зло постало у зв'язку із системою, за якої всі люди стають ознаково зайвими. Персонал цієї системи вірить у власну непотрібність так само, як і в непотрібність усіх інших, і тоталітарні вбивці тим небезпечніші, що їх не хвилює, живі вони самі чи мертві, жили вони взагалі чи зовсім не народжувалися. Сьогодні, коли чисельність населення і безпритульність усюди зростають, небезпека фабрик смерті і прірв забуття полягає в тому, що маси людей постійно створюють зайвими, якщо ми й далі міркуватимемо про наш світ в утилітарних категоріях. Скрізь політичні, соціальні та економічні події мовчазно узгоджуються з тоталітарними засобами, призначеними робити людей зайвими. Підсвідома спокуса добре зрозуміла утилітарному, здоровому глуздові мас, які в більшості країн налягали у відчай, аби зберегти страх перед смертю. Ніцисти й більшовики можуть бути впевнені, що їхні фабрики знищення, які пропонують найскоріше розв'язання проблеми перенаселення, економічно надлишкових і соціально знекорінених людських мас, такою ж мірою приваблюють, як і застерігають. Тоталітарні розв'язання можуть і пережити падіння тоталітарних режимів у вигляді великої спокуси, яка швидко виникне, коли здаватиметься неможливим пом'якшити політичну, соціальну й економічну нищість у спосіб, гідний людини.

Розділ тринадцятий

ІДЕОЛОГІЯ І ТЕРОР: НОВА ФОРМА ПРАВЛІННЯ

У попередніх розділах ми неодноразово наголошували, що не тільки засоби здійснення тотального панування набагато жорсткіші, але й сам тоталітаризм істотно відрізняється від інших форм політичного придушення, відомих нам як деспотизм, тиранія чи диктатура. Хоч би де тоталітаризм приходив до влади, він виробляв цілком нові політичні інституції й руйнував усі соціальні, правові й політичні традиції країни. Незалежно від специфічно національної традиції чи конкретного духовного джерела своєї ідеології, тоталітарне правління завжди трансформувало класи у маси, замінювало партійну систему не однопартійною диктатурою, а масовим рухом, переносило точку опору влади з армії на поліцію і проводило зоніційно політику, відкрито спрямовану на світове панування. Сучасні тоталітарні режими розвивалися з однопартійних систем; щойно вони ставали по-справжньому тоталітарними, як починали діяти за системою шпінностей, настільки радикально відмінною від усіх інших, що жодна з наших традиційних утилітарних категорій права, моралі чи здорового глузду більше не могла допомогти нам якось домовитися з ними, зрозуміти їх чи передбачити їхні дії.

Якщо правильно, що елементи тоталітаризму можна виявити, заново простежуючи історичний процес та аналізуючи політичні наслідки того, що ми зазвичай називаємо кризою нашого століття, то неминучий висновок, що ця криза не лише пов'язана із загрозою ззовні, не просто результат якоїсь агресивної зовнішньої політики Німеччини чи Росії, і що й вона призводить до смертю Сталіна ширше не більшою мірою, ніж припинилася з падінням нацистської Німеччини. Ціаком можливо навіть, що справжні труднощі нашого часу набудуть своєї справжньої (хоча й не обов'язково найжорстокішої) форми тільки тоді, коли тоталітаризм уже відійде в минуле.

У руслі таких міркувань доречно поставити питання, чи не є тоталітарний спосіб правління, породжений цією кризою і, водночас, її найяскравіший і єдиний недовозначний симптом, просто тимчасовим пристосуванням, що запозичує свої методи зликування, свої способи організації та засоби насильства з добре відомого політичного арсеналу тиранії, деспотизму й диктатур? Чи не зобов'язаний він своїм існуванням всього-на-всього прикрий, але, можливо, випадковій невідчужимості традиційних політичних сил: ліберальних чи консервативних, національних чи соціалістичних, республіканських чи монархічних, авторитарних чи демократичних? Чи, навпаки, на світі є така річ, як *природа* тоталітарного правління, і чи має вона власну сутність, чи можна її порівняти з іншими формами правління, відомими західній думці з часів стародавньої філософії, і чи можна її так само визначити. Якщо це справді так,

то цілком нові й безпрецедентні форми тоталітарної організації і дії повинні спиратися на один із небагатьох базових типів досвіду, який люди здобувають щодня, коли живуть разом і займаються громадськими справами. Якщо існує якийсь базовий досвід, що знаходить свій політичний вияв у тоталітарному пануванні, то з огляду на певизну тоталітарної форми правління, це має бути такий досвід, який із певних причин ніколи раніше не правив за підваллених держави і загальний дух якого (хоча, можливо, і знайомий у всіх інших відношеннях) ніколи раніше не насичував суспільні справи і не визначав підхід до їх упорядкування.

Якщо ми розглядатимемо все це в рамках історії ідей, то предмет розгляду видаватиметься україн неправоподібним. Таке враження складається тому, що форм правління, за яких жило людство, було дуже мало; їх відкрито давно, класифіковано греками, і виявилися вони надзвичайно живучими. Якщо ми застосуємо ці дані, провідна ідея яких, попри численні варіації, не змінилася за дві з половиною тисячі років від Платона до Канта, то ми відразу ж відчужено спокуюсь тлумачити тоталітаризм як певну сучасну форму тиранії, тобто як протизаконне правління, за якого владу має одна людина. Свавільна влада, не обмежена законодавством, використовується в інтересах правителя і ворожа інтересам підвладних, з одного боку, а з іншого — страх як принцип дії, тобто страх народу перед правителем і страх правителя перед народом, вважала ознаками тиранії вся наша традиція.

Замість проголошення тоталітарної форми правління безпрецедентною ми могли б тижкож сказати, що вона руйнує саму альтернативу, на яку спиралися всі визначення сутності правління в політичній філософії, — альтернативу між правовим і беззаконним правлінням, між свавільною і легітимною владою. Те, що правне правління і легітимна влада нероздільні тих само, як беззаконня і свавільна влада, ніколи не ставалося під сумнів. Проте тоталітарне правління ставить перед нами цілком інший вид урядування. Справді, воно нехтує всіма реальними законами, до тієї навіть міри, що ігнорує навіть ним самим і встановлені (як у випадку з Радянською Конституцією 1936 року, якщо вжити тільки найзакрайший приклад) чи такі, про скасування яких не подбав (як у випадку з Веймарською конституцією, яку нацистський уряд ніколи не скасовував). І все-таки не можна сказати, що тоталітарне правління не керується жодними законами чи є абсолютно свавільним, бо претендує на сувору й недовольну покору тим законам Природи чи Історії, з яких, як вважається, випливають усі реальні закони.

Це химерна, але позірною неспростовна претензія тоталітарного режиму на те, що він зовсім не «беззаконний», походить із джерел повноважень, з яких діставали свою остаточну легітимність реальні закони. Претензія на те, що зовсім не будучи свавільним, він ще більшою мірою покірний цим надлюдським силам, ніж будь-який уряд будь-коли раніше. Претензія на те, що

далекій від утримування влади в інтересах однієї людини, він цілком тотальний, пожертвувати безпосередніми життєвими інтересами будь-кого для виконання чогось такого, що він має за закон Історії чи закон Природи. Його нехтування реальними законами претендує на роль найвищої форми легтимності, бо ж інспірована самими джерелами і може позбутися другорядної законності. Тоталітарне право претендує на те, що воно знайшло шлях до встановлення всезагального царства справедливості, чого ніколи не досягла законність реального права. Невідповідність між законністю і справедливістю ніколи не можна буде усунути. Адже норми правди й крики, якими реально право тлумачить власне джерело повноважень — «природний закон», що керує цілим всесвітом, чи Закон Божий, розкритий в людській історії, чи звичай і традиції, що виражають загальний закон для почуттів усіх людей, — з необхідністю загальні й мають бути дійсними для нелічених і непередбачуваних випадків. Тож кожний конкретний окремий випадок із його неопитним збігом обставин так чи інакше виходить за їх межі.

Тоталітарна законність, ігноруючи легальність і претендуючи на встановлення безпосереднього всезагального панування справедливості, виконує закон Історії чи Природи, не тлумачачи його нормами правди й крики для індивідуальної поведінки. Вона застосовує цей закон безпосередньо до людства, не піклуючись про поведінку окремих людей. Очікується, що закон Природи чи закон Історії, дотриманий належним чином, має виробити людство як свій кінцевий продукт. Саме це очікування криється за претензією всіх тоталітарних режимів на світове панування. Тоталітарна політика прагне перетворити рід людський на активний й вірний носія закону, якому в іншому випадку людська істота підкорилася б лише пасивно й мимоволі. Якщо правильно, що зв'язок між тоталітарними країнами і цивілізованим світом урвався через жахливі злочини тоталітарних режимів, то правильно й те, що ця злочинність пояснюється не просто агресивністю, жорстокістю, войовничістю або віроломством, а свідомим руйнуванням того *consensus iuris*^{*}, який, за Цицероном, творить «народ» і який у якості міжнародного права за нових часів створив цивілізований світ остільки, оскільки залишався наріжним каменем міжнародних відносин навіть в умовах війни. І моральний осуд, і покарання згідно із законом передбачають це основне погодження; злочинця можна судити справедливо тільки тому, що він бере участь у *consensus iuris*, і навіть явлений Закон Божий може діяти між людьми тільки тоді, коли вони прислухаються до нього і погоджуються з ним.

Ось тут і виявляє себе фундаментальна відмінність між тоталітарною і всіма іншими концепціями права. Тоталітарна політика не замінює одну систему законів іншою, не встановлює власного *consensus iuris*, не створює революційним актом нову форму законності. Нехтування тоталітарної політики

* Згадка у питаннях права (Lat.). — (Прим. пер.)

усіма, навіть своїми власними реальними законами свідчать про те, що вона переконана у своїй здатності обійтися без *consensus iuris* взагалі, але все одно не визнати свій зв'язок із тиранічною державою беззаконня, сваволі й страсу. Вона може обійтися без *consensus iuris* тому, що обидве позбавити виконання закону будь-якого впливу дій і волі людини, а всезагальну ж справедливість обидве, бо прагне зробити втіленням права людство саме по собі.

Це отождєнення людини й закону, позбавляючи ту невідповідність між законністю й справедливістю, що дошкуляла правничій думці з часів античності, не має нічого спільного з *himen naturale*¹ чи гласом совісті, через які, як вважається, виводять свій авторитет у самій людині Природа чи Божественність як джерела повноважень для *iuris naturale*² чи історично явлені Заповіді Господні. Це ніколи не робило людину живим утіленням закону, а, навпаки, зберігало дистанцію між нею і законом як владною силою, що вимагала згоди й покорі. Природа чи Божественність як джерела влади реальних законів вважалися незмінними й вічними, реальні ж закони — мінливими і змінюваними відповідно до обставин, але вічно стійкими порівняно зі злими швидкоплинними змінами в діях людини. Цією стабільністю реальні закони були зобов'язані вічній присутності їхнього джерела влади. Тому вони, насамперед, призначені слугувати факторами стабілізації для вічно мінливого руху людей.

У трактуванні тоталітаризму всі закони перетворилися на закони руху. В нацистських розумуваннях про закони природи чи в більшовицьких про закони історії, — як природа, так і історія вже не є стабілізуючими джерелами повноважень для дій смертних, вони суть рух самі по собі. В основі віри нацистів у расові закони як вираз закону природи в людині лежить ідея Дарвіна про людину як продукт природного розвитку, що не обов'язково зупиняється на нинішньому виді людських істот, а віра більшовиць у класову боротьбу як вираз закону історії ґрунтується на Марксовій ідеї суспільства як продукту колосального історичного процесу, що точиться за своїми законами руху в напрямку до віщих історичного часу, коли сам себе знищить.

На відмінність між історичним підходом Маркса і натуралістичним підходом Дарвіна вказували досить часто, зокрема і по праву на користь Маркса. Це змушувало нас забувати про велике й позитивне зацікавлення Маркса теоріями Дарвіна; Енгельс не знайшов кращого компліменту для наукових досягнень Маркса, ніж назвати його «Дарвіном історії»³. Якщо розглянути не реальні досягнення, а базові філософські принципи Маркса й Дарвіна, то виявляється,

¹ Природний свідок (Лат.) — *Primi iur.*

² Природне право (Лат.) — *Primi iur.*

³ У своїй промові на похороні Маркса Енгельс сказав: «Як Дарвін відкрив закон розвитку органічного життя, так і Маркс відкрив закон розвитку людської історії». Подібну ж думку можна знайти в передмові Енгельса до видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1890 р. і до «Похолодження світу, приватної власності і держави», де він ще раз ставить поруч «теорію еволюції Дарвіна» і «теорію діалектичної боротьби Маркса».

що в кінцевому підсумку рух історії і рух природи одне й те ж саме. Упровадження Дарвіном ідеї розвитку в природу, його твердження, що принаймні в царині біології природний рух не круговий, а одностійний, спрямований у напрямку нескінченного прогресу, фактично означають, що природа, як вона є, відноситься в історію, що природне життя вважається історичним. «Природний» закон виживання найпереводнішого тісно ж мірою є історичним законом, як Марксів закон виживання найпереводнішого класу, і в цій якості може використовуватися расизмом. З іншого боку, Марксова класова боротьба як рушійна сила історії — не більше, ніж зовнішній прояв розвитку продуктивних сил, які, у свою чергу, беруть початок із природної «працездатності» людей. Праця, за Марксом, є не історичною, а природно-біологічною силою, що вивільняється через «обмін речовини із природою», за допомогою якого людина зберігає своє індивідуальне життя і відтворюється як вид². Енгельс бачив цю спорідненість між головними ідеями Маркса й Дарвіна дуже чітко, тому що усвідомлював вирішальну роль поняття розвитку в обох теоріях. Величезне інтелектуальне зрушення, що сталося в середині XIX ст., полягало у відмові від розгляду будь-чого «як воно є» і в послідовному тлумаченні всього тільки як стадії на шляху певного подальшого розвитку. Чи природа вважалася рушійною силою цього розвитку, чи історія — питання відносно другорядне. У цих ідеологіях сам термін «закон» змінював своє значення: замість того, щоб виражати стабільний каркас, у рамках якого можуть знаходити прояв людські дії та рухи, він ставав вираженням самого руху.

Тоталітарна політика, що продовжувала дотримуватися принципів ідеології, викрила справжню природу цих рухів, бо чітко продемонструвала, що не процес нескінченний. Якщо закон природи в тім, щоб усувати все шкідливе й непристосоване до життя, то неможливість знайти нові категорії шкідливого і непристосованого до життя означала б кінець самої природи. Якщо закон історії в тому, що в класовій боротьбі певні класи «відмирають», це означало б, що самій людській історії настан би кінець, якби не формувалися нові рудиментарні класи, або, у свою чергу, «відмерти» від рух тоталітарних правителів. Інакше кажучи, закон умирання, за яким тоталітарні рухи захоплюють і здійснюють владу, залишився б законом руху навіть тоді, якщо б їм вдалося підкорити своїй владі все людство.

Під законною владою ми розуміємо державу, в якій для тлумачення й усвідомлення незмінного *ius naturalis* чи вічних Заповідей Божих нормами права й криміналу потрібні реальні закони. Тільки в цих нормах, у сукупності реальних законів кожної країни *ius naturalis* чи Божі Заповіді пробують свої політичної реальності. У тоталітарній державі це місце реальних законів посідає

² «Праця, — пише Маркс, — є вічною природною необхідністю: без неї не був би можливий обмін речовини між людиною і природою, тобто не було б можливе саме людське життя» (Маркс К. Капітал, Т. I., ч. I // Маркс К. Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 51).

тотальний терор, пошуканий утілити в життя закон руху історії чи природи. Подібно до того, як реальні закони, хоч і визначають правопорушення, не залежать від них (відсутність злочинів у будь-якому суспільстві не робить закони зайвими, а, навпаки, означає їх цілковиту владу), так і терор за тоталітарного правління перестає бути просто засобом придушення опозицій, хоча використовується і з цією метою. Терор стає тотальним, коли набуває незалежності від будь-якої опозиції: він верховний правитель, коли ніхто вже не стоїть на його шляху. Якщо законність є сутністю нестирантих правління, а беззаконня — сутністю тиранії, то терор є сутністю тоталітарного панування.

Терор — це здійснення закону руху; його головна мета полягає в забезпеченні силам природи чи історії вільної течії крізь подство, без перешкод і з боку жодних спонтанних людських дій. Як такий, терор прагне «стабілізувати» людей, аби вивільнити сили природи чи історії. Саме цей рух відбирає «ворогів» людства, проти яких роз'язується терор, і жодний вільний дії опозиції чи прихильників не можна дозволити втручатись у знищення «об'єктивного ворога» історії чи Природи, класу чи раси. Проника й невинність стають безсмертними поняттями: «винний» той, хто стоїть на шляху природного чи історичного процесу, який уже вніс вирок «неповноцінним расам», «неприспособленим до життя» індивідам, «класам, що відмирають, і народам, що вироджуються». Терор здійснює ці вирок, і від його судом усі притягнені суб'єктивно невинні: замордовані, тому що вони нічого не робили проти системи, і вбиті, тому що вони насправді не мордували, а виконували смертний вирок, аннесений якимось вищим трибуналом. Самі правителі претендують не на те, щоб бути справедливими чи мудрими, а лише на виконання історичних чи природних законів; вони не застосовують закони, а здійснюють рух відповідно до притаманного йому закону. Терор — це законність, якщо законом є закон руху певної надлюдської сили — Природи чи Історії.

Терор як виконання закону руху, кінцева мета якого — не благо людей чи інтереси окремої людини, а створення людства, знищує індивідів в ім'я релу, жертвує «частинками» на благо «цілого». Надлюдська сила Природи чи Історії має свій власний початок і свій власний кінець, і переносити її можуть тільки новий початок і окремий кінець, якими життя кожної людини власне і є.

Позитивні закони за конституційного правління призначені для позначення меж і налагодження каналів зв'язку між людьми, чиї спільноті постійно запрошують нові люди, народжені в ній. Із кожним новим народженням у світ приходить новий початок і потенційно постіє новий світ. Стабільність законів узгоджується з безнастанним рухом в усіх людських справах, рухом, який не може припинитися, поки люди народжуються і помирають. Ці закони вводять у певні рамки кожне нове починання і, водночас, забезпечують свободу його розвитку, потенційну появу чогось цілком нового й непередбачуваного. Обмеження реальних законів для політичного існування людини те саме, що

пам'яті для її історичного існування: вони гарантують передіснування значайного світу, реальність якої тяжіє, що виходить за межі індивідуальної тривалості життя в кожному поколінні, всотує усі нові починання й живиться ними.

Тотальний терор тому так легко хибно сприймають як прояв тиранічного урядування, що тоталітарне правління на своїх початкових стадіях мусить поводитися як тиранія й усувати обмеження створених людиною законів. Однак тотальний терор не залишає свавільного беззаконня, він лютує не заради чийогось свавілля чи деспотичної влади однієї людини над іншими і найменшою мірою — заради війни всіх проти всіх. Він замінює межі й канони зв'язку між окремими людьми сталеними обручами, які так тримають їх укупі настільки щільно, що людська множина набуває зникає в Одній Людині велетенських вимірів. Усунути всі обмеження законів між людьми — як за тиранії — означає відібрати в людини її вільності й зруйнувати свободу як живу політичну реальність, тому що простір між людьми, який обгороджують закони, саме і є життєвим простором свободи. Тотальний терор використовує цей старий засіб тиранії, але водночас руйнує і беззаконня, розгнущану пустелю страху й підозри, що її залишає по собі тиранія. Та пустеля, певна річ, вже не є життєвим простором свободи, але все ще залишає депо простору для неліканих страхом рухів і керованих підозрою дій тамтешніх мешканців.

Притискування людей одне до одного, тотальний терор нищить простір між ними; порівняно з умовами в його загальному обручі навіть пустеля тиранії, оскільки вона все ще є своєрідним простором, видіється гарантією свободи. Тоталітарний режим не просто обмежує вільності чи скасовує основні свободи. За нашою обмеженою поінформованістю, йому також не вдається витравити з людського серця любов до свободи. Він руйнує єдину істотну передумову будь-якої свободи — саму здатність до руху, якої не може бути без простору.

Тотальний терор, ця квінтесенція тоталітарного правління, здійснюється ні заради людей, ні проти них. Він покликаний надати силам природи чи історії незрівнянний інструмент для прискорення їхнього руху. Цьому рухові, що триває за власними законами, не можна перешкодити на довгому перегоні. У кінцевому підсумку його сила завжди виявляється потужнішою, ніж найбільші сили, що постанали з дій і волі людей. Але він може бути сповільнений, і майбутнє немінуче сповільнюється через свободу людини, яку не в змозі заперечувати навіть тоталітарні правителі, бо ця свобода — з їхнього погляду недоречна і довільна — ідентична факту, що люди народжуються, а тому кожен людина є новим починанням і в певному сенсі починає світ заново. Із тоталітарної точки зору, факт народження і смерті людей слід вважати лише прикрою перешкодою для вічних сил. Тому терор, як покійний слуга природного чи історичного руху, має усувати з цього процесу не тільки свободу в будь-якому сенсі, а й

саме джерело свободи, яка випливає з факту народження людини та криється в її здатності починати щось нове. Залізний обруч терору, що знищує множинність людей й перетворює багатьох на Одного, який діятиме безпомилково, ніби сам він був частиною плину історії чи природи, виявився засобом не тільки вивільнення історичних і природних сил, а й прискорення їх до швидкості, якої вони ніколи б не мали, якщо покинути їх напризволяще. На практиці це означає, що терор у скрутному становищі виконує смертний вирок, який Природа нібито виголосила расам чи індивідам, «не пристосованим до життя», або ж історія — «відмираючим класам», не чекаючи, поки повільніші й менш ефективні процеси природи чи історії відрядяться самі.

Може здатися, що в такій концепції, де сутністю самого управління постає рух, знайдено розв'язання однієї дуже давньої проблеми політичної думки, подібно до вже знайденої проблеми розбіжності між законністю і справедливістю. Якщо визначати сутність правління як дотримання закону, і якщо розуміти ці закони як стабілізуючі сили в суспільному житті людей (таке розуміння й справи усталювалося з часів вчення Платона у «Законах» до Зевса, бога меж), то постає проблема руху політичного організму і дій його громадян. Законність упрощає обмеження для дій, але не інспірує їх; велич, але водночас і правдивість законів у різних суспільствах полягають у тому, що в них йдеться тільки про те, чого не слід робити, але в жодному разі не про те, що робити належить. Необхідний рух політичного організму ніколи не можна викинути з його сутності, хоча б тому, що ця сутність — знову ж таки з часів Платона — завжди визначалася з погляду її немітності. Сталість, здавалася одним із найпевніших мрій доброякісності правління. Ще для Монтеск'є головний доказ негідності тиранії полягав у тому, що лише тиранії падають до руйнування зсередини, занепадають самі собою, тоді як усі інші форми правління руйнуються внаслідок зовнішніх обставин. Тому визначення форм правління завжди потребувало того, що Монтеск'є називав «принципом дії» — свій для кожної форми правління, цей принцип однаково надихав би уряд і громадян у їхній суспільній діяльності і правив би не лише за негативне мірило законності, а й за критерій оцінки будь-якої дії у сфері суспільних справ. Такими керівними принципами й критеріями дії постають, за Монтеск'є, честь у монархії, гідність в республіці й страх у тиранії.

За довершеного тоталітарного правління, коли всі люди стали Однією Людиною, всі дії спрямовані на прискорення руху природи чи історії, а кожен поодинокий акт є виконанням смертного вироку, вже виголошеного Природою чи історією, — тобто за умов, коли можна цілком покластися на терор для підтримки сталості руху, жодного принципу дії поза сутністю руху взагалі не потрібно. Однак, поки тоталітарна влада ще не підкорила всю землю і залізним обручем терору не перетворила кожен окрему людину на частину єдиного людства, терор у своїй подвійній функції — сутності правління й принципу не

дії, а руху — не можна здійснити повною мірою. Як законності за кінети-
гуційного правління недостатньо для спонукання й спрямування людських
дій, так за тоталітарного правління самого терору недостатньо для спонукання
й спрямування людської поведінки.

Хоча за виняткових умов тоталітарне панування все ще так само потребує
настанов для поведінки своїх громадян у суспільних справах, як і інші форми
правління, воно не потребує принципів дії, а точніше кажучи, навіть не змогло
б із нього скористатися, оскільки знищить саму здатність людини дяти. За
умов тотального терору навіть страх більше не може бути порадиником у виборі
лінії поведінки, тому що терор обирає свої жертви безвідносно до
індивідуальних дій чи думок, керуючись винятково об'єктивною необхідністю
природного чи історичного процесу. За тоталітаризму страх, імовірно, набагато
поширеніший, ніж будь-коли раніше; але він втрачає будь-який практичний
сенси, коли спонукувані ним дії більше не можуть допомогти людині уникнути
небезпек, що викликає цей страх. Це ж саме стосується спонукання чи підтримки
режиму, бо тотальний терор не тільки обирає свої жертви за об'єктивними
критеріями, а й своїх катів-виконавців добирає з усією можливою байдужістю
до переконань і симпатій кандидата. Послідовне вилучення особистих
переконань з мотивів дії стало засвідченим фактом в радянській Росії та крайніх
сателітах. Метою тоталітарного виховання завжди було не прищеплювання
переконань, а позбавлення здатності набувати їх взагалі. Запровадження цілком
об'єктивних критеріїв у систему відбору кадрів для військ СС було великим
організаційним винаходом Гімлера: він добирав кандидатури за
фотокартками, керуючись чисто расовими ознаками. Природа сама
вирішувала не тільки кого слід знищити, а й кого злити на катів.

Жоден керівний принцип поведінки зі світу людських дій, — гідність, честь
чи страх — не є потрібним чи корисним для приведення в рух політичного
організму, що вже не просто застосовує терор як засіб залякування, а є терором
за сутністю. Замість них терор запровадив у громадському житті цілком новий
принцип, який взагалі обходиться без людської волі до дії і апелює до нагальної
потреби якогось інстинктивного проникнення в закон руху, за яким терор саме й
функціонує, і від якого, таким чином, залежать всі окремі долі.

Мешканців тоталітарних країн укинуто до виставки природного чи
історичного процесу заради його прискорення: вони можуть бути лише
виконавцями чи жертвами його внутрішнього закону. Цей процес рантково
може вирішити, що тих, хто сьогодні винищував раси, окремих людей, чи
представників відмиряючих класів, назавазда самих слід привести в жертву.
Для керування поведінкою своїх підданих тоталітарному режиму потрібно
однаково добре підготувати кожного з них і на роль кота, і на роль жертви. Цю
двобічну підготовку, що заминовіє принципи дії, здійснює ідеологія.

Ідеології — «ізмів», які на радість своїм прихильникам можуть пояснити всі речі і випадки, виводячи їх з єдиного передбачення, — суть явище досить нове і багато років відігравали величезну роль у політичному житті. Лише в ролі мудрих після того, що сталося, ми можемо виокремити в них певні елементи, що зробили їх настільки тривожно прийдешніми для тоталітарного правління. До Гітлера і Сталіна величезний політичний потенціал ідеологій ніхто не відкривав.

Ідеології славляться своїм науковим характером: вони поєднують науковий підхід із висновками філософської значущості і претендують на звання наукової філософії. Саме слово «ідеологія», схоже, натякає на те, що ідея може стати предметом науки так само, як тварини є предметом зоології, і що «-логія» у слові «ідеологія» так само, як і в «зоології», вказує саме на *logos* — науковий судження про предмет. Якби це було так, то ідеологія виявилася б псевдонаукою і псевдофілософією, що одразу переступила б межі науки, й межі філософії. Дійм, наприклад, був би тоді ідеологією, що резюмує ідею Бога, якою займається філософія, але в науковій манері теології, для якої Бог є явленою реальністю (теологія, заснована не на одкровенні як даній реальності, а на тлумаченні Бога як ідеї була б такою ж безглуздою, як і зоологія, більше не вивчена у фізичному, відчутному існуванні тварин). Однак ми знаємо, що це тільки частина істини. Дійм, хоч і заперечує божественне одкровення, не просто висловлює «наукові» судження про Бога, який є тільки «ідеєю»; а й використовує ідею Бога для пояснення шляхи світу, «ідеї» різних «ізмів» (раси в расизмі, Бог у дійм, тощо) ніколи не становить предмет ідеологій, і складник «-логії» ніколи не позначає просто сукупності «наукових» тверджень.

Ідеологія є буквально тим, що означає її назва: це логіка ідеї. Її предмет складає історія, до якої застосовано «ідею»; в результаті цього застосування постає не сукупність тверджень про щось таке, що є, а розгортання процесу у безупинній зміні. Ідеологія розкладає перебіг подій так, начебто він дотримувався того ж «закону», що й логічний виклад його «ідеї». Ідеології претендують на пізнання тайнств усього історичного процесу — таємниць минулого, плутанини сьогодення і невизначеностей майбутнього, через те, що їх відповіди ідеї мають внутрішню логіку.

Ідеології ніколи не цікавляться тайнством буття. Вони історичні, мають справу зі становленням і загибеллю, піднесенням і занепадом культур, навіть якщо намагаються поменувати історію за допомогою якогось «закону природи». Слово «раса» в расизмі зовсім не свідчить про справжній інтерес до людських рас як царини наукового дослідження, а позначає «ідею», за допомогою якої рух історії пояснюється як один послідовний процес.

«Ідея» в ідеології — це не осягнена розумом вічна сутність Платона і не регулятивний принцип розуму Канта, але вона стала інструментом пояснення. Для ідеології історія не висвітлюється ідеєю (це означало б, що історія

розглядається *хвіб specie*⁶ якогось вічного ідеалу, який сам перебуває поза перебігом історії), а є чимось таким, що можна вираховувати за допомогою ідеї «Ідеї»-приматна на що нову для себе роль завдяки своїй власній «логіці», за якою рух є наслідком самої «Ідеї» і не потребує жодного зовнішнього чинника, щоб його розпочати. Расизм — це гадка, начебто існує рух, притаманний самій ідеї раси, як дієм — це гадка, що рух притаманний самому поняттю Бога.

Передбачається, що рух історії і логічний розвиток цього поняття відповідають одне одному, тож усе, що відбувається, трапляється відповідно до логіки однієї «Ідеї». Але єдиний можливий рух у царині логіки — це процес дедукції із засновку. Діалектична логіка (з її рухом від тези через антитезу до синтезу, що, у свою чергу, стає тезою наступного діалектичного руху), принципово нічим не відрізняється, коли за неї хапається якась ідеологія. Перша теза стає засновком, і переваги діалектичної логіки для ідеологічного пояснення полягають у тім, що цей діалектичний інструмент здатний пояснити фактичні суперечності як стадії одного й того ж самого послідовного руху.

Як тільки до ідеї застосовують логіку як рух думки, а не як необхідний засіб контролю над мисленням, ця ідея перетворюється на засновок. Ідеологічні пояснення світу проробляли цю операцію задомо до того, як вона виявилася настільки шкідливою для тоталітарних умовисновків. Чисто негативне насильство над логікою — заборона суперечностей — виявлялося таким «продуктивним», що стало можливим залучувати цілий напрямок мислення і нав'язати його розуму, роблячи логічні висновки на зразок простого доведення. Цей логічний процес не можуть перервати ні нова ідея (яка могла б стати іншим засновком з іншими наслідками), ні новий досвід. Ідеології завжди виходять з того, що однієї ідеї досить для пояснення будь-чого у процесі із засновку, і що жоден досвід не може чогось навчити, бо цей послідовний процес логічної дедукції містить уже геть усе. Небезпечна підміна неминучої ненадійності філософської думки тотальним поясненням ідеологією та її *Weltanschauung*⁷ полягає не стільки в ризику скочування до якихось зазвичай тривіальних і завжди некритичних припущень, скільки в підміні притаманної здатності людини до мислення свободи гамівною сорочкою логіки, якою людина може сама себе силувати майже так само жорстоко, немов якась зовнішня сила.

Weltanschauungen та ідеології XIX ст. самі по собі не тоталітарні, і хоча расизм і комунізм набули вирішального значення серед ідеологій XX ст., вони, в принципі, були не «більш тоталітарні», ніж інші. Це сталося тому, що елементи досвіду, на яких вони спочатку ґрунтувалися — боротьба між расами за світове панування і боротьба між класами за політичну владу у відповідних країнах — виявлялися політично важливішими, ніж підґрунтя інших ідеологій. У цьому сенсі ідеологічна перемога расизму й комунізму над усіма іншими «ізмами»

⁶ З латини (Lat.). — (Прим. пер.)

⁷ Світотгляд; мн. *Weltanschauungen* (Нім.). — (Прим. пер.)

визначилася ще до того, як тоталітарні рухи схилилися саме за ці ідеології. З іншого боку, усі ідеології містять тоталітарні елементи, але саме ці дві повністю розроблено тільки тоталітарними рухами, і це створює хибне враження, начебто тільки расизм і комунізм тоталітарні за характером. Правда, скоріше, в тому, що справжня природа всіх ідеологій розкривається тільки в тій ролі, яку дана ідеологія відіграє в механізмі тоталітарного панування. У цьому аспекті можна виділити три специфічно тоталітарні елементи, притаманні будь-якому ідеологічному мисленню.

По-перше, у своїх претензіях на тотальне пояснення ідеології мають тенденцію пояснювати не те, що є, а те, що перебуває на стадії становлення, що постало або зникне. В усіх випадках вони цікавляться самим лише елементом руху, тобто історією у значному сенсі слова. Ідеології завжди орієнтовані на історію, навіть тоді, коли, як у випадку з расизмом, вони позирно розгортаються із засновку природи; природа тут слугує лише для пояснення історичного і зводить це історичне до природного. Претензії на тотальне пояснення обіцяють пояснити всі історичні події, надати повне пояснення минулого, глибоке розуміння сьогодення і надійне передбачення майбутнього. По-друге, ідеологічне мислення у цьому відношенні стає незалежним від будь-якого досвіду, з якого воно не златне довідатися нічого нового, навіть якщо йдеться про щось тільки-но постале. Тим самим ідеологічне мислення звільняється від реальності, яку ми сприймаємо своїми п'ятьма чуттями, і наповнює її «істиннішою» реальністю, що криється за всіма відчутними речами й керує ними із цієї схованки і потребує шостого чуття для свого розпізнавання. Цим шостим чуттям надіlane саме ідеологія, те особливе ідеологічне виховання, яке здійснюють освітні установи, створені виключно для цієї мети — готувати «подібнішій» у нацистських *Ordensburgen*⁹ чи школах Комінтерну й Комінформи. Пропаганда тоталітарного руху також слугує для звільнення думки від досвіду й реальності; вона завжди намагається здійснити ін'єкцію якогось прихованого змісту в кожне реальне суспільне явище й підозрювати приховані наміри за кожним суспільно-політичним актом. Прийшовши до влади, рухи і далі змінюють реальність відповідно до своїх ідеологічних декларацій. Концепція ворожості замінює ідея змови, і це породжує ментальність, що дійсність — справжню ворожечу чи справжню дружбу — переживає й усвідомлює вже не у власному сенсі слова, а сприймаючи їх автоматично як позначення чогось іншого.

По-третє, оскільки ідеології безсилі змінити реальність, вони досягають цього звільнення думки від досвіду певними методами демонстрації. Ідеологічне мислення впорядковує факти в абсолютно логічну процедуру, яка починається з аксіоматично сприйнятого засновку й виводить із нього все інше. Таким чином, перебіг цієї процедури відбувається з послідовністю, якої

⁹ Орденських замінок (Нім.). — (Прим. пер.)

не існує ніде в реальному світі. Ця дедукція може розвиватися логічно чи діалектично; в обох випадках вона включає в себе послідовний процес доведення, який, оскільки мислить термінами процесу, владається злитим усвідомленим рух надлюдських, природних чи історичних процесів. Розуміння досягається інтелектуальним відтворенням, логічним чи діалектичним, зливаю «науково» встановлених рухів, з якими через процес імітації розуміння зливається в одне ціле. Ідеологічне доведення, що завжди є різновидом логічної дедукції, відповідає дром згадуваному раніше елементам ідеологій — елементам руху й елементам звільнення від реальності й досвіду — по-перше, тому що рух думки не розгортається з досвіду, а самогенерований, а по-друге — оскільки воно перетворює один-єдиний момент, узятий і прийнятий з відчуженої реальності, на аксіоматичний засновок, залишаючи після цього наступний процес доведення цілковито зопнованим від будь-якого подальшого досвіду. Після того, як засновок, вихадний пункт ідеологічного мислення встановлено, останнє більше не залежить від досвіду й нічого не знає з реальності.

Засіб, використаний обома тоталітарними правителями для перетворення своїх відповідних ідеологій на зброю, якою кожен із підвладних їм міг змусити себе примиритися з терористичним рухом, був позірно простий і непримітний: вони ставилися до цих ідеологій у крайній серйозності. Один пишався своїм найвищим обдаруванням «холодного, наче криги, розрахунку» (Гітлер), інший — «безпощадністю своєї діалектики», доводячи ідеологічні висновки до крайнощів логічної послідовності, які сторонньому спостерігачеві здавалися безглуздо «примітивними» й абсурдними: «відмираючий клас» складається із засуджених до знищення людей; «непритосовані до життя» раси слід винищити тощо. Винищувати існування таких рас, як «відмираючі класи», але не виводити із цього необхідність убивати їхніх представників, або ж погоджуватися, що право на життя має щось спільне з расою, але не робити висновку про необхідність винищувати «непритосовані раси», міг лише очевидний дурень чи богуз. Ця суворість логічності як керівництво до дії пронизує всю практику тоталітарних рухів і режимів. Це виняткова заслуга Гітлера й Сталіна, які хоч і не внесли жодної нової думки й ідеї та пропагандистські гасла своїх рухів, уже з однієї цієї причини мають вважатися найважливішими ідеологами.

Нові тоталітарні ідеологи відрізнялися від своїх попередників саме тим, що їх найбільше приваблювала не «ідея» ідеології (боротьба класів та експлуатація робітників чи боротьба рас і турбота про германські народи), а сам логічний процес, який із неї можна було розвинути. За Сталіним, ленінська аудиторія цілковито опановувала не ідея і не красномовство, а «непереможна сила логіки». Сила, то, на думку Маркса, виникає, коли ідея оволодіває масами, була виявлена не в самій ідеї, а в її логічному процесі, схожому на «якись невидимий шупалаці, які охоплюють тебе з усіх боків кліщами, і з обіймів яких

не сила вирватися: або здався, або звачується на повний провал¹. Ця сила змогла повністю виявити себе тільки тоді, коли розпочиналося здійснення ідеологічних цілей: безкласового суспільства чи панівної раси. У процесі цього здійснення та первісна сутність, на якій ґрунтувалися ідеології, доки мали апелювати до мас, — експлуатація робітників або національні прагнення Німеччини — поступово втрачалася, ніби поглинялася самим процесом: у повній ігноранції з «холодним, німе крига, розрачуном» чи «непереможною силою логіки» робітники за більшовиків втратили навіть ті права, якими користувалися за царського гніту, а німецький народ пережив таку війну, коли не бралися до уваги мінімальні умови збереження німецької нації. Не просто у традиційній зараді корисливих інтересів чи жалоби влади, а в самій природі ідеологічної політики треба шукати пояснення тому, що реального носія ідеології (робітничий клас чи германські народи), який спочатку здійснював певну «ідею» (класової боротьби як закону історії чи расової боротьби як закону природи), поглинула логіка втілення цієї ідеї в життя.

Підготовка жертв і катів, якої тоталітаризм потребує замість примусу дії Монтеск'є, це не ідеологія як така (расизм чи діалектичний матеріалізм), а її внутрішня логіка. Найпереконливіший у цьому стосунку аргумент, яким дуже пишались і Гітлер, і Сталін, полягає в наступному: не можна сказати А, не сказавши Б, В і так далі, до кінця улюблого алфавіту. Тут, очевидно, криється джерело сили примусу логічності: вона виникає з нашого побоювання суперечити самому собі. Коли за більшовицької чистки вдалося змусити її жертв признаватися у злочинах, яких вони ніколи не скоювали, то покладалася головним чином на цей глибокий страх. Міркували приблизно так усі ми згодні із судженням, що історія — це боротьба класів, і визнаємо роль партії в керівництві цією боротьбою. Тому вам відомо, що, з історичного погляду партія завжди має рацію (за словами Троцького: «Можна мати рацію тільки разом із партією і через партію, тому що історія не знала іншого способу мати рацію»). У даний історичний момент, відповідно до закону історії, немовучі певні злочини, за які партія, знаючи закон історії, повинна карати. Для цих злочинів партії потрібні злочинці. Може трапитися, що хоча партія і знає про злочини, не знає з певністю їхніх винуватців. Важливіше покарати за злочини, ніж викривати справжніх злочинців, тому що без такого покарання історія не просується вперед, а тупцюватиме на місці. Тому в будь-якому разі — чи ви справді скоїли злочин, чи були покликані партією зіграти роль злочинця — ви об'єктивно стали ворогом партії. Якщо ви не зізнаєтесь, то тим самим ви відмовляєтесь допомогти історії через партію і стаєте справжнім ворогом. Сила примусу цього аргументу полягає в тому, що, відмовляючись зізнатися,

¹ Сталін Н. В. Про Леніна. Промова на вечорі кримінальних курсантів 28 січня 1924 р. // Твори. — К., 1952. — Т. 6. — С. 56. Цікаво відзначити, що Сталінова «логіка» була серед небагатьох його позитивних якостей, які подавали Хрушов у своїй викривальній промові на XX з'їзді партії.

ви самі собі суперечите і цією суперечністю позбавляєте сенсу все своє життя; один раз сказане вами А неізаблаганно визначає все ваше життя через подорожувану ним логічну послідовність Б і В.

Для все ще їм потрібної обмеженої мобілізації людей тоталітарні правителі покладаються на нашу здатність до самопримусу. Цей внутрішній самопримус полягає в тиранії логічності; опиратися якій неспроможне ніщо, крім великої здатності людей починати щось нове. Тиранія логічності починається з підпорядкування розуму логіці як нескінченному пропосові, якому людина довіряє: продукування своїх думок. Цим підпорядкуванням людина зраджує свою внутрішню свободу так само, як вона зрікається свободи пересування, ехоряючись зовнішній тиранії. Свобода як внутрішня здатність людини ідентична здатності щось починати, подібно до того, як свобода в якості політичної реальності ідентична простору для руху між людьми. Початок не підвладний ні логіці, ні неспростовній дедукції, тому що їх логіко-дедуктивний ланцюг передбачає початок у вигляді вихідного судження. Оскільки терору потрібно, щоб із народженням кожної нової людської істоти у світі не з'являлося і не завдавало про себе неле починання, то самозмушуючу силу логічності пускають у хід, щоб ніхто ніколи навіть не почав мислити: мислення, як найвільніший і найчистіший вид людської діяльності є прямою протилежністю примусовому процесу дедукції. Тоталітарний режим може почуватися в безпеці лише тією мірою, якою він здатний мобілізувати силу волі самої людини, щоб змусити її влізти до того вселенського руху: історії чи Природи, який, гадаю, використовує людство як свій матеріал і не знає ні народження, ні смерті.

З одного боку, примус тотального терору, що залізним обручем стискає маси підкорених людей до купи і підтримує їх у світі, який перетворився для них на пустелю, а з іншого боку — самозмушуюча сила логічної дедукції, яка підвладна кожному індивіду в його свідомості й готує її до війни проти всіх інших, відповідають один одному і потребують одне одного для запуску керованого терором руху і забезпечення цього руху. Як терор навіть у передтоталітарній, просто тиранічній формі руйнує всі зв'язки між людьми, так і самопримус ідеологічного мислення руйнує всі зв'язки з реальністю. Підготовку до терору слід вважати успішною, якщо люди втратили контакт зі своїми близькими і з реальністю навколо себе, тому що разом із цими контактами людина втрачає здатність мислити і вчитися на досвіді. Ідеальний підвладний тоталітарного режимові — це не переконаний нацист або переконаний комуніст, а людина, для якої більше не існує різниці між фактом і факцією (тобто реальності досвіду), і між істиною й неправдою (тобто норми мислення).

Питання, поставлене нами на початку цих міркувань, і до якого ми тепер повертаємося, — це питання про те, який тип основного досвіду зі сфери

спільного життя людей проіснує таку форму правління, сутність якої — терор, а принцип дії — догматичність ідеологічного мислення. Очевидно, що така комбінація ніколи раніше не використовувалася в мінальних формах політичного панування. І все-таки той основний досвід, на якому спирається тоталітаризм, повинен бути відомий і не чужий людям, тому що навіть цей «найоригінальніший» з усіх політичних організмів вироблений людьми і, певною мірою, відповідає їхнім потребам.

Як часто зауважували, терор може володарювати абсолютно тільки над тими людьми, яких ізольовано одне від одного, і тому одне з першопочаткових завдань усіх тиранічних урядів — домогтися такої ізоляції. Ізоляція може стати початком терору; вона з певністю є для нього найпліднішим ґрунтом і швидко постає як його результат. Ця ізолюваність сама по собі передтоталітарна. Її ознака — безсилля, оскільки сила завжди виходить від людей, «діючих узгоджено» (Берк); роз'єднані люди — безсилі за визначенням.

Ізолюваність і безсилля, тобто суттєва нездатність діяти взагалі, завжди були характерні для тираній. За тиранічного правління політичні контакти між людьми обірвано, людські здатності до дії і впливу сили розладнано. Але не всі контакти між людьми обірвано, як і не всі людські здатності знищено. Залишається недоторканою вся сфера приватного життя зі здатностями відчувати, продукувати й мислити. Ми знаємо, що залізний обруч тотального терору не залишає простору для такого приватного життя, і що самопримус тоталітарної логіки руйнує людську здатність до засвоєння досвіду і мислення так само певно, як її здатність до дії.

Те, що ми називаємо ізолюваністю в політичній сфері, у сфері міжлюдського спілкування називається самотністю. Ізолюваність і самотність — не одне й те ж саме. Я можу бути ізолюваним (тобто бути в становищі, за якого я не можу діяти, тому що немає нікого, хто діятиме зі мною), не будучи самотнім; я можу бути самотнім (у становищі, коли я як особа відчуваю себе покинутим усіма), не будучи ізолюваним. Ізоляція — істукий кут, до якого людей загганяє руйнація політичної сфери їхнього життя, де вони діяли разом у спільних інтересах. І все-таки ізоляція, хоча і руйнівна для мій і здатності діяти, не тільки не шкідлива, а навіть потрібна для всіх яндів так званої продуктивної діяльності людей. Людина як *homo faber*¹ схильна ізолюватися, усамітнюватися зі своєю роботою, тимчасово залишаючи царину політики. Продуктування (*poiesis*, виготовлення речей) на відміну від дії (*praxis*), з одного боку, і самої по собі праці, з іншого, завжди відбувається в певній ізоляції від загальних справ, незалежно від того, що саме продукується: ремісничий виріб чи твір мистецтва. У такій ізоляції людина зберігає контакт зі світом як із людським витвором; лише коли зруйновано найпростішу форму вияву творчої здатності людини — її здатність додавати щось своє до спільного світу, ізоляція стає

¹ Людина, творча (Лат.). — (Прим. пер.)

зовсім нестерпною. Це може статися і в такому світі, де головні цінності диктует праця, інакше кажучи, де всі види людської діяльності зведено до процесу праці. За таких умов людині залишено самі трудові зусилля, тобто зусилля зберегти життя, а зв'язок її світом як людським витвором обірвано. Ізолювану людину, яка втратила своє місце в політичній царині дії, залишиє і світ речей: бо її більше не визнають *homo faber*, а розкладають як *animal laborans*⁴, чий необхідний «обмін речовин із природою» нікого не цікавить. Тоді ізоляція стає самотністю. Тиранія, що спирається на ізоляцію, загальною залишає продуктивні здатності людини недоторканими; але тиранія над «трудящими», як, наприклад, влада над рабами за античності, автоматично стала б владою не тільки над ізолюваними, а й над самотніми людьми й тяжила б до тоталітаризму.

Якщо ізоляція стосується тільки політичного боку життя, самотність зриває людське життя загальною. Тоталітарний режим, як усі тиранії, безперечно, не міг би існувати, не руйнуючи суспільний бік життя, тобто не зазнаваючи ізоляцією політичні здатності людей. Однак тоталітарне панування як форма правління вперше не задовольняється цією ізоляцією і руйнує також приватне життя. Воно ґрунтується на самотності, на відчутті відчуження від світу взагалі, яке належить до найглибших і найвідчайдушніших переживань людини.

Самотність, звичайний ґрунт терору, сутності тоталітарного правління, а також для ідеології чи логічності як підготовки його кінця і жертв, тісно пов'язана з позбавленням кореня і непотрібністю, що перетворилася на прокляття сучасних час від початку промислової революції і набула особливої гостроти з розвитком імперіалізму наприкінці XIX ст. й катастрофою політичних інституцій та суспільних традицій заміщеного часу. Бути знекоріненим — означає не мати місця у світі, визнаного й гарантованого іншими; бути непотрібним — означає не належати до світу взагалі. Знекорінення може бути попередньою умовою для стану непотрібності, так само як ізоляція може (але не повинна) бути попередньою умовою для самотності. Сама по собі, без урахування її актуальних історичних причин і нової ролі в політиці, самотність, водночас, суперечить основним умовам людського існування і є одним із найглибших переживань кожного людського життя. Навіть сприйняття світу, даного матеріально і чуттєво, залежить від нашого перебування у контакті з іншими людьми, від *визначеного* здорового глузду, що регулює і контролює всі інші смисли і без якого кожен із нас був би обмежений лише даними власних органів чуття, ненадійними й оманливими. Тільки тому, що ми маємо *спільне відчуття* — здоровий глузд, тобто тільки тому, що не одна людина, а безліч людей населяють землю, ми можемо доірвати нашому безпосередньому чуттєвому досвіду. Однак, щоб зрозуміти самотність, пережити обличчя усема і всім слід лише нагадати собі, що однієї людини ми залишимо цей спільний світ, який і далі триватиме, і далі триватиме якого ми не потрібні.

⁴ *Theorien der Gesellschaft* (Берл.). (Переклад.)

Самотність — це не усамітнення. Для усамітнення потрібно бути самому, тоді як самотність найгостріше виявляється в товаристві. Якщо не враховувати кількох випадкових зауважень — здебільше у формі парадоксів, як вислів Катона (про нього сповідає Цицерон у «De Re Publica», I.17): *Nunquam minus solus quam cum solus esset* («Ніколи він не був менш самотній, ніж коли він був сам» або краще: «Ніколи він не був менш одинокий, ніж усамітнювався»), — то, схоже, першим, хто побачив відмінність між самотністю й усамітненням, був Епіктет, відповідування-філософ грецького походження. Його відкриття певною мірою було випадковим, тому що головний інтерес для нього складала не самотність чи усамітнення, а можливість бути одному (*monos*) у сенсі абсолютної незалежності. За Епіктетом (*Dissertationes*, Кн. 3, р. 13), самотня людина (*eremos*) перебуває в оточенні інших людей, з якими вона не може налагодити спілкування чи перед чияю ворожістю вона беззахисна. Усамітнена людина, навпаки, не оточена іншими і тому «може перебувати разом із собою», тому що люди мають здатність «розмовляти самі із собою». Інакше кажучи, в усамітненні я перебуваю «із власної волі», разом із моїм «Я» і тому ніби удвох-в-одному; тоді як у самотності я справді сам, покинутий усіма. Прямо кажучи, будь-яке мислення здійснюється в усамітненні і є моїм діалогом із самим собою; але цей діалог двох-в-одному не втрачає контакту зі світом моїх близьких, бо вони представлені в тому моєму «Я», з яким я веду розумовий діалог. Проблема усамітнення полягає в тому, що ці двох-в-одному потребують інших для того, щоб знову стати одним — однією незмінною індивідуальністю, яку не можна сплутати з жодною іншою. У підтвердженні своєї ідентичності ми цілком залежимо від інших людей; і саме в тому велика рятівна благодать товарищескості для усамітнених людей, що вона знову робить їх «шістськими», рятує від розумового діалогу, в якому один завжди залишається двозначним, відновлює ідентичність, яка змушує їх говорити єдиним голосом незмінної особи.

Усамітнення може стати самотністю; це трапляється, коли цілкоміт на самоті людину залишає її власне «Я». Самітності завжди перебували під загрозою самотності, коли більше ніде не знаходили спокійного місцясерця побратимів, що врятувало б її від роздвоєності, двозначності й сумніву. З історичного погляду, схоже, що тільки у XIX ст. ця небезпека настільки зросла, щоб її помітили інші й занутили історія. Небезпека з'явилася про себе з усією виразністю, коли філософи, для яких і тільки для яких усамітнення — це спосіб життя й умова роботи, більше не задовольнялися фактом, що «філософія існує для небагатьох», і почали наполягати, що їх уважали ніхто «не розуміє». Показово у цьому сенсі, що Гегель на смертному одрі, за переказом, мовив таке, що напевно чогось міг сказати будь-який інший великий філософ доти: «Ніхто мене не розуміє, крім одного, та й той зрозумів не так». І навпаки, завжди є ймовірність, що самотня людина знайде себе й розпочне розумовий діалог усамітнення.

Схоже, це трапилось з Ніцше й Зіле-Марія, коли він задумав «Заратустру». У двох поемах («Sils Maria» і «Aus hohen Bergen») він апонідає про даремні чекання і велику томління самотнього, як раптом: *«Am Mittag war's, da wurde Eins zu Zwei... / Nun feiern wir, vereinten Siegs gewiss, / das Fest der Feste: / Freund Zarathustra kam, der Gast der Gäste!»* (Був полудень, коли Один стан Двома... Упевнені у спільній перемоті, ми відзначаємо свято її свят; прийшов друг Заратустра, гість усім гостям).

Зовсім нестерпною стає самотність, коли втрачається власне «Я», яке можна усвідомити в усамітненні, але підтвердити ідентичність якого може тільки надійне співтовариство рівних. У цьому становищі людина втрачає віру в себе як внутрішнього співрозмовника і ту елементарну довіру до світу, без якої взагалі неможливо набувати досвіду. «Я» і світ, здатність мислити й відчувати втрачаються водночас.

Єдиною здатністю людського розуму, яка для свого функціонування не потребує ні «Я», ні іншого, ні зовнішнього світу, і яка так само незалежна від досвіду, як і від мислення, є здатність до логічного міркування, чий вихідні умови самоочевидні. Елементарні правила безперервних доказів, той трюїзм, що два і два — чотири, неможливо похитнути навіть за умов абсолютної самотності. Це єдина надійна «істина», на яку ніс можуть поклатися люди після того, як вони втратили взаємні гарантії і зоровий слух, необхідні людині, щоб відчувати й жити, знати свій шлях у спільному світі. Але ця «істина» порожня чи взагалі не істина, тому що нічого нам не підкриває (визначати логічну послідовність як істину, що робить дехто із сучасних логіків, означає заперечувати існування істини.) Тому за самотності самоочевидність перестає бути лише засобом інтелекту і стає продуктивною, починає розвивати власні лінії «мислення». Те, що процес мислення, характеризований суворого самоочевидною достійністю, від якої на перший погляд немає порятунку, якое пов'язаний із самотністю, одного разу видав Лютер (цей досвід у феноменах самотності й усамітнення, імовірно, незрівнянний ні з чим іншим, і який дозволив собі одного разу сказати, що «Бог має бути, бо людині потрібна хоч одна істота, якій вона може вірити») у маловідомій примітці до тексту Біблії «Недобре людині бути самій». Самотня людина, говорить Лютер, «завжди виводить одне з іншого й усе додумує до найгіршого»⁴. Відомий екстремізм тоталітарних рухів, що не має нічого спільного ні справжнім радикалізмом, справді складається із цього «додумування всього до найгіршого», у цьому процесі делузій, що завжди доходить найгіршого з можливих висновків.

Людину в нетоталітарному світі готує для тоталітарного панування саме те, що самотність, колись лише маргінальне відчуття, якого зазнавали, як правило, за певних маргінальних соціальних обставин на зразок старості, у XX

⁴ «Ein solcher (se. einsamer) Mensch foliert immer eins aus dem andern und denkt alles zum Ärgsten» (англ. *Luther M. Warum die Einsamkeit zu fliehen? // Luther M. Erbauliche Schriften*).

ст. стала повсякденним відчуттям дедалі ширших мас. Безжалюбний процес, до якого тоталітаризм спрямовує та організовує маси, має вигляд самогубної втечі від цієї реальності. «Холодний, мов крига, розрахунок» і «всесильні шупальці» диктаторів, які охоплюють людину «з усіх боків кліщами», відшукують останньою опорою у світі, де ні на кого і ні на що не можна покластися. Тільки цей внутрішній примус, єдиним змістом якого є помне уникнення суперечностей, ніби підтверджує ідентичність людини поза всіма стосунками з іншими людьми. Він кидає людину в залізний обруч терору, навіть якщо вона сама, а тоталітарне панування намагається ніколи не залишити її наодинці, крім екстремальної ситуації одиночного ув'язнення. Руйнує увесь простір між людьми і притискаючи їх одне до одного, тоталітаризм знищує і всі творчі потенції ізоляції. Навчанням і звеличенням логічного пояснення самотності, якщо людина знає, що коли відступить хоч на йоту від першого судження, з якого починався весь процес, то усе втратить, тоталітаризм навісто знищує шийнезвичайні шанси на те, що якогось дня самотність зможе перетворитися на усамітнення, а логіка — на мислення. Якщо цю практику порівняти із практикою тиранії, нам видасться, що тоталітаризм звайшов спосіб надати руху самій пустелі і тим звільнити піщану бурю, що здатна вкрити всю населену землю.

Умовам, за яких сьогодні ще триває наше політичне життя, і справді вирижують ці спустошливі піщані бурі. Така небезпека не в тому, що вони можуть антиворити сталий світ. Тоталітарне панування, як і тиранія, несе у собі зерно власного знищення. Як страх і безсилля, з якого цей страх виростає, суть антиполітичні принципи, що схиляють людей до ситуативної протилежності політичній дії, так і самотність із логіко-ідеологічною дедукцією найгіршого, яка з неї випливає, створюють антисуспільну ситуацію й містять принципи, руйнівні для будь-якого людського співжиття. Проте організована самотність набагато небезпечніша, ніж неорганізоване безсилля всіх керованих тиранією і свавільною волею однієї людини. Її небезпека в тому, що вона загрожує спустошити відомий нам світ — світ, що всюди, здається, підійшов до кінця — перш ніж новий початок, що постає з цього кінця, встигне утвердитися.

Незалежно від подібних міркувань — що як пророкування мало корисні та ще менш втішні — залишається фактом, що криза нашого часу і її головне відчуття висунули ідальком нову форму правління, що, схоже, як можлива й постійна небезпека залишиться з нами надовки, як залишився з людством, попри тимчасові поразки, інші форми правління, котрі постали в різні історичні моменти й ґрунтуються на різних основних видах досвіду, — монархії, республіки, тиранії, диктатури і деспотизму.

Проте залишається також істиною, що кожне завершення в історії неминує містити новий початок; цей початок є обидякою, єдиною «звісткою», що завершення здатне породжувати нове. Починаючи, перш ніж стане історичною

подією, є найвищою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. «*In initium ut exset homo creatus est*» — «Початок покладено, людину створено було», — сказав Августин¹. Це починання забезпечується кожним новим народженням; воно і справді — у кожній людині.

¹ Augustinus Aurelius. De Civitate Dei. 12. 20.

ОПІР «ТЕРОРИСТИЧНІЙ ГІПОТЕЗІ» ПРО ЛЮДИНУ – ЛЕЙТМОТИВ ФІЛОСОФІЇ ХАННИ АРЕНДТ

1. *Ключова проблема*

Уможливлення нетоталітарного світу залежить від того, чи вдасться спростувати *нелюдну* гіпотезу про людину. Чи вдасться – всупереч експериментам, які проводяться над людиною, – відшукати корені її правдивої природи і свободи. Ця центральна проблема практичної філософії Ханни Арендт у формулюванні Поль Рікера звучить так: «...які бар'єри і які ресурси протиставляє становиніс людині терористичній гіпотезі про безмежну пластичність людини-маси, котрою тоталітарна система підмінює людину, що займає певне становиніс і належить до певної верстви»¹. Опір «терористичній гіпотезі» про людину – нескрипний лейтмотив філософії Ханни Арендт.

Траєкторія досліджень Ханни Арендт (1906–1975) на тлі філософської думки ХХ століття доволі незвична: від «Джерел тоталітаризму» через вєтри війни та політики вона торує шлях до фундаментальної філософії людини («Становиніс людини») і заглиблюється у переосмислення культури та історії («Між минулим і майбутнім»). На різних етапах цієї спіралі Х. Арендт крок за кроком аналізує тоталітарні спроби контролювати людину за допомогою ідеології її терору. Тоталітарна система робить «свayoю» людину і її особистісні прояви; санкцію на це дає ідеологічна система, що блокує поняття особистості.

Що може цим системам практики й теорії протиставити практична філософія? Це запитання – по цей бік тоталітарного досвіду – стає неперушним горизонтом філософської думки.

2. *Школа Ханни Арендт*

Монументальна праця Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951) започаткувала особливий масив літератури, який утворив за проминулі

¹ *Поль Рікер. Навколо політики*. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 10.

² Філософію Ханни Арендт, американського мислителя німецького походження, українськомуч читачеві відкрив Поль Рікер. Привернув увагу його глибокий аналіз шляху Х. Арендт у статтях «Від філософії до політики», «Влада і насильство» та в передмові до французького видання «Становиніс людини». Три статті про політичну філософію Х. Арендт відкривають книгу *Поль Рікер. Навколо політики*. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 9–66.

півстоліття роззосий «тоталітарний наратив». Означення її тематика цього напрямку беруть початок із «Джерел тоталітаризму» в тому типологічному сенсі, в якому «утопічний наратив» походить від «Утопії» Томаса Мора. Попри всю відмінність дистанції, що віддаляють нас від цих двох книг, ми вже можемо провести аналогію між їхньою «породжуючою», генеративною здатністю. Межу цієї структурної аналогії окреслює очевидний змістовий контраст поміж утопічним «позитивом» і тоталітарним «негативом». Стихія цих крайнощів позначена перетином антиутопічного вектора з антитоталітарним.

Після розпаду СРСР «тоталітарний наратив» на Заході поповнився чималими томами: «Радянська трагедія» Мартіна Малли³, «Марксизм і стрибок у царство свободи» Андрія Валицького⁴, «Минуле однієї ілюзії» Франсуа Фюре⁵, «Чорна книга комунізму» та багатьма іншими. Усі вони звертаються до обговорення основних тез «Джерел».

Андрей Валицький так пише про генеалогію своїх ідей: «...найбільший теоретик тоталітаризму Ханна Арендт була водночас автором терміна «детоталітаризація». Тобто вона стверджувала, що радянський тоталітаризм не пережив смерті Сталіна, що хрущовська «відлига» була не лише перехідною політичною кризою, але й початком «автентичного, хоча й зовсім неоднозначного процесу детоталітаризації» і що Радянський Союз шістдесятних років «не можна вже називати тоталітарною державою у точному значенні цієї дефініції»⁶.

Відавши належне Ханні Арендт як найвизначнішому філософському критику тоталітарної системи, А. Валицький підкреслює пріоритет її школи: «...те, що з-поміж усіх советологічних шкіл, які змагаються між собою, «тоталітарна школа» зробила найбільший внесок у з'ясування трагічних наслідків «стрибка у царство свободи», – просто факт»⁷. Але значення автора «Джерел тоталітаризму» не зводиться тільки до ролі засновниці «тоталітарної школи». Що вирізняє концепцію Х. Арендт від концепцій пізніших дослідників наслідку «стрибка» людства до Kingdom of Freedom?

³ Martin Mallin, *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. The Free Press, 1994.

⁴ Andrej Walicki, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom. The Rise and Fall of the Communist Utopia*. – The Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University, 1995.

⁵ François Furet, *Le passé d'une illusion*. Editions Robert Laffont, S. A. – Paris, 1995.

⁶ Дик. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / Сост. С. Кропфбергер, Н. Манштейфель, А. Штейнбергер, Ю. Уйгер / Пер. с нем. – К.: Оптима, 2001. – 195 с.

⁷ Андрей Валицкий, *Марксизм и стрибок в царство свободы. История коммунистической утопии*. – К.: Византичний дім «Веселіт», 1999. – С. 454.

⁸ Там само, с. 455.

3. Відмінність: тема «нового народження»

На відміну від більшості праць, що примножили «тоталітарний дискурс» на зламі XX і XXI століття, Ханна Арендт не обмежила поле опису соціально-політичними анмірами. Головний напрям її аналізу – фундаментальна антропологія.

Підсумовуючи «стадіяну беззаконня», Х. Арендт пише: «Конкретне буття окремої особи, побачене на тлі фіктивної реальності загального й універсального, згортається в нікчемно малу величину або втонує в струмені динамічного руху самого загального. У такому струмені відмінність між цілями й засобами випаровується разом з особистістю, а результатом виявляється жахлива аморальність ідеологічної політики»⁹. Перетворення на «нікчемно малу величину» конкретного буття людини – не побічний результат ідеократії, а її основна відправна точка.

Спростувавши цілі першої аксіоми тоталітарних систем Х. Арендт присвятить всі свої наступні книги. Але ця провідна тема виразно окреслена вже в останніх словах її «Джерел»: «Починаючи, перш ніж стане історичною подією, є найкращою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. *«Initium ut esset homo creatus est»* – «Початок покладено, людину створено було», – сказав Августин¹⁰. Таке *починаючи* забезпечується кожним новим народженням (*new birth*); воно й справді – у кожній людині»¹¹.

Це підсумкове висловлювання дивує й дивуватиме багатьох читачів анти тоталітарної епохе. Воно з'являється несподівано, на перший погляд – майже не підготовлено розлогим масивом усього попереднього тексту, точніше – на різкому контрасті до песимізму детального опису «антропологічної катастрофи» XX століття.

Та чи не закінчається цей перший погляд поверховою? Парадокс, до якого ми привертатимемо увагу читача, запрошує перечитати «Джерела». Відумке перечитування книги Х. Арендт – шанс нових посттоталітарних поколінь. Нітку, яку мислитель дає читачу в останніх словах тексту, важливо прослідкувати й у інших місцях її творчості: «Позитивні закони за інституційного правління призначені для позначення меж і налагодження каналів зв'язку між людьми, чий спільний постійно загрожує нові люди, народжені в ній. Із кожним новим народженням у світ приходить новий початок і постійно постіє *новий світ*» (Курсив мій. – К.С.Р)¹².

⁹ Hannah Arendt. The Origins of Totalitarianism. – A Harvest Book, New York, 1979, p. 479.

¹⁰ Augustinus Aurelius. De Civitate Dei. 12. 20.

¹¹ Ханна Арендт. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 532–533.

¹² Ханна Арендт. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 548.

4. *Vita activa i vita nova*

Як розуміє мислитель цей початок життя людини, її «нове народження»? Кожен виток людини, несе її діяльне життя – *vita activa* – є, згідно із Х. Арендт, «відповіддю на акт народження», «із погляду філософії, – читаємо в праці «Про насильство» (у відлупці, тижж, книги «*Vita activa*»), – дія становити відповідь людини на сам факт її народжуваності»¹⁵. Таким чином, уся практична філософія Х. Арендт ставиться під знак «нового народження» – класичної давньоримської теми *vita nova*¹⁶.

Але парадокс думки Х. Арендт – можливо, ключовий парадокс усеї її філософії людини – полягає в тому, що тема *vita nova* залишається прихованим джерелом її думки, її «потаємним скарбом». Темою Августина про створення людини завершено «Джерела тоталітаризму», але замість прямої експліцитної розробки цієї теми, замість книги *Vita nova*, Арендт пише книгу *Vita activa*, де зв'язок між «новим народженням» і «новим життям», скоріше, поміж рядків, аніж в основному тексті...¹⁷.

Глибина цього парадоксу відкривається нам у книзі «Між минулим та майбутнім»: «Учасники європейського Опору не були ні першими, ні останніми з тих, хто втратив свій скарб. Історію революцій – від літа 1776 року у Філадельфії та літа 1789 року в Парижі й аж до осені 1956 року в Будапешті, – яка в історії політики відбиває найістотніші пелі новітньої доби, можна було б розповісти в алегоричній формі як казку про стародавній скарб, який за найпризноманітніших обставин раптово й несподівано з'являється і знову зникає за всіляких загадкових обставин. Існує, певна річ, багато поважних причин вважати, що цей скарб ніколи не був реальністю, а лише міражем, що ми маємо тут справу не з чимось субстанціональним, а з примарою, і найголовнішим аргументом на користь цього припущення є той факт, що цей скарб досі залишається безіменним. А чи існує щось таке, не в космічному просторі, а в нашому світі земних людських справ, що не мало б бодей навіть імені?»¹⁸. У термінах цієї праці нашу гіпотезу про ключовий парадокс думки Х. Арендт сформулюємо у вигляді питання: чи є нове життя – *vita nova* – забутим іменем того «втраченого скарбу», з яким пов'язані «найістотніші пелі новітньої доби» (від американської та французької революцій у XVIII ст. до європейського Опору в XX ст.)?

¹⁵ Ханна Арендт, Про насильство. – Пит. во тх.: *Наш River*. Навеско політики. – С. 24.

¹⁶ *Daime Ant. cri. Vita nova*. – К.: Дніпро, 1965.

¹⁷ Дія, пер.: Ханна Арендт, Становище людини. – Львів, Вид-во «Літопис», 1999. Ханна Арендт: Vita Activa, или О декланий жизни / Пер. с нем. и англ. В.В. Бабюшина. Под ред. Д.М. Несова. – СПб.: Алетейя, 2000. – 437с.

¹⁸ Hannah Arendt, Between Past and Future. – The Viking Press, New York. – Укр. пер. цієї книги «Між минулим та майбутнім» сотується до друку видавництвом «Дух і літера».

Окефораська «Енциклопедія політичної думки» підкреслює важливість цієї концепції Ханни Арендт: «На противагу загальноприйнятій тогочасній концепції стосовно того, що метою будь-якої політики є підвищення життєвого рівня, Арендт ще раз утверджує те, що вона називає «втраченим скарбом» революційної традиції, який поставав у переможних революціях, а згодом збирався, – так зване «громадянське щастя» включення до вільної політичної діяльності поряд зі своїми товаришами»¹⁷. Емануель Левінас окреслить цей «втрачений скарб» як етико-екзистенційний простір «між нами»¹⁸.

5. До перепитання Європейського Опору

«Укорінення» Сімони Вейль і «Джерела тоталітаризму» Ханни Арендт – ці дві видатні книги є філософськими віхами Європейського Опору, його екзистенційними свідками й учасниками не меншою мірою, ніж його філософським аналізом¹⁹.

Згідно з Полем Рікером, головний тезис Х. Арендт такий: «можливість існування світу нетоталітарного належить шукати в ресурсах опору й відродження, що їх становить людина як таке містить у собі». Поль Рікер справедливо характеризує як «квінту опору» не тільки «Джерела тоталітаризму», а й наступні праці Х. Арендт із філософської антропології: «Співвідношення між «Становищем людини» та «Джерелами тоталітаризму» стало наслідком зворотної постановки питання, порушеного тоталітаризмом; якщо гіпотеза «все можливо» веде до тотального зруйнування, жодні є бар'єри та які ресурси протиставляє саме становище людини цій терористській гіпотезі? Отже, «Становище людини» належить читати як квінту опору й відбудови»²⁰ (Курсив мій. – К.С.). Книга «Між минулим і майбутнім» також, додам, змістовно розширює обрій аналізу «опору й відбудови». Та чи не залишається цей аналіз у тіні того, що ми назвали «тоталітарним наративом»?

Із чого починається філософія опору «тиранії і речам, гіршим за тиранію»? Куди веде безтежна думка про втрачений «скарб» руху Опору, про розрив поміж рівнем *практики* конкретних учасників тих подій і рівнем осмислення подій європейського Опору? Забування їх – жорстока плата за брак розуміння й осмислення, а ще – воді зрозуміти, описати й перетворити на «зафіксоване

¹⁷ Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – С. 22.

¹⁸ Сігов К.Б. «Між-нами»: Насильство? Розрив? Пророк? (Етична філософія Емануеля Левінаса) // *Емануель Левінас. Між нами. Дослідження думки-про-іншого*. – К.: Дух і літера, Задруга, 1999. – С. 1-XVI.

¹⁹ Компаративне дослідження цих праць – напевне поле для глибшого осмислення різноманітних форм опору в СРСР; див.: *Войни Сімони. Українських. Дист до вірних*. – К.: Дух і літера, 1998.

²⁰ Поль Рікер. Навколо політики. – С. 49-50.

і неглігінс»²⁰. Але ж Рікер висловлює надію: «якщо близьке – це забуте, то є такі болючі обставини, коли забуте стає близьким...»²¹.

У рамках цієї стислої післямови до українського перекладу «Джерел тоталітаризму» я намагався тільки окреслити контекст практичної філософії Х. Арендт і висунути питання про глибокий парадокс її думки. Проясненню їх може сприяти широкє обговорення нових українських перекладів книг Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» і «Між минулим та майбутнім»²².

Костянтин Сісоев

²⁰ Михайлина. *Кинорозписки*. Зафіксована і неглігінс. – К.: Дух і літера, 2001; Сергій Білокіт. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр. – К., 1999.

²¹ Поль Рікер. *Навіоло неглігінки*. – С. 27.

²² До угаданих праць Пола Рікера додамо інші важливі книги про Ханну Арендт: *Canovan, M.*: The Political Thought of Hannah Arendt. – London: Dent, 1974; *Kateb, G.*: Hannah Arendt: Politics, Conscience, Evil. Oxford: Martin Robertson, 1984; *Parekh, B.*: Hannah Arendt and the Search for a New Political Philosophy. London: Macmillan, 1981; *Dung-Bruehl, E.*: Hannah Arendt: for Love of the World. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1982.

Іменний та предметний покажчик

Авторів праць покажчик зазначає тільки у випадку особливих дискусій чи посилань. Включено осіб і терміни, що згадуються у примітках. Заголовки й підзаголовки, бібліографічні посилання опущено.

Абен, Отто 388

абсолютна монархія 49, 50, 51, 66, 208, 211, 278

Августин Блаженний 351, 533

Австралія 171, 175, 194, 228, 232, 244, 246, 251, 492

Австрія 51, 54, 60, 70-73, 77-80, 84, 86-89, 117, 124, 140, 155, 193, 199, 270-272, 275, 276, 285, 287, 292, 293, 295, 309, 324, 328, 331, 365, 403, 463, 478

Австро-прусська війна 1866 р. 55

Австро-Угорщина 75, 139, 275, 277, 280, 284, 291, 294, 296, 309, 311, 315, 317, 320, 322, 326, 339, 365

Австорханов, Абдурахман 440

агент-пропозитор 482

Алензур, Конрад 12

адміністрація (адміністратори) 173, 174, 175, 176, 177, 178, 195, 198, 229, 232, 243, 258, 260, 261, 265, 269, 279, 292, 293, 301, 305, 421, 442, 446, 448, 449, 451, 453, 459, 469, 480, 500

Алеф 474

Азія 93, 112, 166, 229, 232, 253, 362

Аксаков К.С. 274, 281, 285

активізм 374, 381

Алжир 86, 140, 150, 160, 170, 172, 178, 254

Альманний трест Баріато 250

Альварт, Герман 146

Альтер, Вільгельм 209

Американська революція 175, 343

Американо-сврейський розподільний комітет «Джойнт» 28

Американський континент: колонізація 232

американські секретні служби 401

Англійський банк 61, 250

Англія 17, 50, 69, 83, 85, 105, 107, 108, 110, 112, 143, 155, 162, 167, 168, 177, 191, 192, 200, 201, 208, 217, 221, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 233, 234, 250, 254, 256, 257, 258, 262, 264, 265, 266, 269, 300, 302, 304, 447; імперіалізм 192; і Південна Африка 233; і Єгипет 233; і Сполучені Штати 162; колоніальні володіння 176; система привілейованих приватних шкіл 258

Англо-бурська війна 246

Анрі, Жозеф (Henry, Joseph), полковник 127, 131, 133

антирейфусари 73, 128, 130, 131, 135, 145, 149, 151, 200

антиклерикалізм 82, 208, 383

антикомунізм 358

антисемітизм 11, 30, 31-38, 40-44, 56, 60, 63-65, 68-70, 74-80, 82-85, 87, 89-91, 98, 100, 108, 117, 124-126, 131, 132, 141, 142, 146, 148, 152, 154-156, 158, 159, 215, 249, 251, 253, 276, 277, 287-290, 319, 323, 345, 362, 405, 406, 408, 413, 436, 437, 452, 475; історія 30, 33, 34, 37; ліванський 69, 77; в Німеччині 69; у Франції 80, 81, 83; та аристократія 66, 67; ліберальний 54

Антисемітська ліга 149, 150, 152

антисемітські конгреси 74

антисемітські партії 36, 70, 73-75, 77, 79, 465

Анфантен Б.П. 396

араби 86, 177, 266, 267, 340, 437

арабський національний рух 267, 381

аристократія 37, 38, 46, 47, 54, 60, 63, 65-67, 70, 71, 73, 77, 82, 109, 110, 116, 123, 130, 135, 139, 141, 149, 151, 154, 157, 191, 207-210, 217-219, 225, 229, 320, 330, 337, 362, 370, 481, 500

«аристократія природи» 110

Арістотель 347

арійство (арійці) 202, 205, 210, 218, 220, 273, 399, 410, 411, 413, 436

армія у Франції 81, 138—144, 311; і парламент 198; як каста 138; і національна держава 138, 277—278, 311; сирей у війську 141—143; в імперіалістичній експансії 180—181; і партії 311; в Німеччині 366—367; і воєнізовані угруповання 422; у нацистській Німеччині 366—367, 466; за тоталітарних режимів 471. Див. також Червона Армія; рейхсвер

Арндт, Ернст Моріц (Arndt, Ernst Moritz) 211, 212

асиміляція 31, 41, 42, 47, 48, 62, 88, 92, 94, 96, 98, 110, 101, 102, 110, 111, 114, 120, 156, 168, 170-173, 222, 321, 322, 332, 334, 335. Див. також антисемітизм; банкіри; придворні сирей; «візитюні сирей»; фінансисти; інтелектуали

асумішати 154

Ашмун 491, 498

Африка 9, 85, 112, 116, 195, 233, 234, 240, 260, 251, 249

афрісанські племена 222 Див. також негри

Баварія 50, 51

багатонаціональні держави 91, 287, 292, 317

Багдадська залізниця 179
Бакс, нафтопромисли 48, 469
Бакунін, Михайло 378, 379
балканські держави 274, 280
Баллок, Аллан (Bullock, Alan) 360
Бальзак, Оноре де 129, 185, 200, 385
банкіри 50, 55, 58-62, 64, 67, 72, 75, 77, 80, 82, 83, 87, 88, 96, 98-101, 108, 113, 114, 115, 135, 404 *Див. також* фінансисти
банту 234, 240, 241, 251
Барнаго, Барні 246-250
Баррес, Моріс (Barrès, Maurice) 131, 132, 134, 148, 150, 154, 225, 274
Бассерман, Ернст 209
«Баугауз» 382
Бауер, Отто (Bauer, Otto) 280, 288, 320
Бах, Віктор 140, 149
бездержавність (без громадянства особи) 285, 326, 327, 335
безкласове суспільство 187, 386, 411, 498, 526
безробіття 300, 311, 314, 316, 335, 360, 365, 390, 397, 481, 483, 489, 499. *Див. також* надлишковість
Бейт, Альфред 247, 248, 249, 250
Бек, Ф. (Beck, F.) 331, 389, 475, 480, 487, 502
Бекель, Отто 73
Белл, сер Гескет (Bell, Sir Hesketh) 173
Бельгійське Конго 173
Бельгія 167, 176, 326, 328, 447
Бенда, Жульєн 383
Бенеш, Елвар 322, 325
Беньямін, Вальтер (Benjamin, Walter) 116
Берія Л.П. 456
Берк, Едмунд (Burke, Edmund) 37, 174, 222, 229, 231, 303, 304, 350, 351, 402, 528;
І Права Людини 107, 349; І Французька революція 221
Берлінське товариство 97
Берлінський конгрес 324
Бернанос, Жорж (Bernanos, Georges) 85, 132, 138, 146
Берне, Людвіг (Boerne, Ludwig) 83, 100, 101
Бест, Вернер (Best, Werner) 308, 387, 433, 450
біженці 318, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 339, 340, 342, 344, 345, 497. *Див. також* притулок, право на; бездержавність
Біконсфілд, леді 105
Біконсфілд, лорд. *Див.* Дізраелі, Бенджамін

біла біднота у Південній Африці 164
«біла людина» («тягар білої людини») 241, 243, 257, 269, 253
Бісль про гомруль, Гладстонів 170
більшовизм (більшовицький рух, більшовицька партія) 36, 131, 263, 270, 300, 310, 313, 315, 364, 359, 362, 367, 374, 375, 376, 383, 406, 412, 415, 417, 421, 426, 432, 434, 443, 447, 454, 467, 469, 510; у Східній Європі 274, 356; Центральний Комітет 448; і панславизм 298; і пацифізм 298, 306; терор і пропаганда 394, 402, 407; і марксизм 284; і революційні партії 428, 429. *Див. також* тоталітаризм; чистки; Радянська Росія
більшовицька стара гвардія 477
Біндінг, Рудольф 378, 379
Біркенгау, *Див.* Аушвіц
Бісмарк, Отто фон 55-57, 67, 70, 91, 101, 167, 276
біхевіоризм 395
Блейхредер, Герсон 55, 67, 70, 135, 179
Близький Схід 161, 177, 266, 334
Блок, Олександр 120, 378
Бломберг, Вернер фон 464
Блуа, Леон 291
Блом, Леон 313, 338
Блонцлі, Йоганн Каспар (Bluntschli, Johann Caspar) 301
Боден, Жан (Bodin, Jean) 278
Боллер, Шарль 217
боксерське повстання 231
бонапартизм 135
Борман, Мартін 395, 419, 426, 431, 444, 457
«борня за Африку» 116
Брак, Віктор 457, 499
Брандт, Карл (Brandt, Karl) 397
Бренцано, Клеменс фон (Brentano, Clemens von) 98, 215
Брехт, Бертольд 378, 381, 382, 384, 385
Британська імперія 86, 167, 168, 170, 175, 256, 264
британська ліберальна партія 195
британська лейбористська партія 195, 300
британська Ост-Індська компанія 233
британська розвідка (секретні служби) 264, 400
британський лейбористський уряд 195
британські колоніальні володіння: Іх тини 105, 167
Бріан, Арістід 321

Брока, Поль 205
Броуген, Д.В. (Brogan, D.W.) 128, 131, 154
Бруссе, Поль 83
Буадєфр, Шарль де Мутон де 127
булавінство імперії (булавінці імперії) 168; французької 178
Булавіньє, граф де (Boulainvilliers, Comte de) 207-209, 217 булавінцям 138
Бурбони 82
буржуа 58, 182, 214, 215, 217, 384, 385, 388
буржуазія 362; і національна держава 166; в Німеччині 166, 200, 367; у Франції 200;
буржуазне суспільство 104, 115, 116, 123, 149, 184-187, 193, 200, 201, 367, 382, 387
бури 7, 239-247, 251, 252, 254
Буркгардт, Якоб 199
Буффон, Деклерк де (Buffon, Leclerc de) 223
Бухарін М.І. 19, 360, 361, 429
бухаринці 443
Бухенвальд 346, 498, 500, 502, 507
Бюлов, Ганс Б. фон (Buelow, Hans B. von) 129
бюрократія 86, 136, 231, 232, 254, 261, 264, 293, 294, 297, 368, 371, 496; у Франції 50
В'єтнам 161, 165
Вагнер, Ріхард 217, 329
Валері, Поль 145
Валуа 171
Вальдек-Руссо, Рене 154, 157
Вальмі 209
Вебер, Макс: категорія «харизматичного лідерства» 411
Вейган, Максим 131
Веймарська республіка 58, 59, 117, 300, 309, 323, 434, 444, 445, 448, 453
«Велика Гра» 162, 259
Великобританія 60, 74, 85, 88, 167, 171, 199, 219, 229, 246, 248, 250, 258, 263, 299, 300, 305. Див. Британська імперія; Англія
Вернер, Пауль 441
Версальські угоди 55, 420, 463. Див. також договори про меншини
Вертгеймер, Самсон 48, 299
Вест-Індія 227, 240
випищення політика (табори випищення) 456, 464, 467
«випищкові євреї» 97, 100, 104, 105, 107, 110, 111, 115, 117, 121

Вишинський А.Я. 445

Віденський конгрес 55, 65, 66, 67, 68, 323

відкупники (*fermiers généraux*) 51

відлучення від церкви 353

Вільгельм II 52, 195, 221

Вільє, Шарль, Франсуа Домінік де 209

Вільна 327

Вільсон, Вудро 322

«Вільсона справа» 129

вірмени 204, 327, 330, 331, 339

Вітватерсранд, золоті копальні 244

Віттельсбахи, династія 420

Vitu 167

Віші уряд 81, 84, 131, 332

влада 10, 14, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 38, 39, 46, 48, 49, 51, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 87, 89, 90, 91, 99, 101, 112, 113, 115, 116, 118, 123, 124, 130, 135, 138, 139, 140, 142, 144, 147, 150, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 166, 169, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 197, 198, 211, 215, 229, 233, 236, 239, 254, 261, 262, 265, 266, 271, 273, 275, 281, 279, 285, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 310, 311, 312, 314, 319, 323, 324, 327, 333, 337, 341, 343, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 380, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 401, 402, 403, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 429, 430, 431, 433, 434, 439, 441, 442, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 461, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 500, 501, 503, 505, 508, 509, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 523, 524, 526, 529, 571,

вождів кортес 419, 441, 446

«вождівства принципи» 363, 454, 455, 457, 483

вожди 415, 424, 425, 432, 433, 434, 436, 437, 438, 451, 455, 456, 458, 459, 463, 476

Волюнтіа 324

Вольсен-Естеграні, Фердинанд 127, 130

Вольтер (Voltaire — F.M. Aronnet de) 222, 225, 280

Ворошилов К.Є. 471

Восьмий з'їзд Рад 445

Всесвітня антисирейська спілка (*Alliance Antisiréenne Universelle*) 75, 146

Габсбурзька монархія 39, 77, 78, 276, 287

Галеві, Даніель 148

Галіфе Ж.А.А. 154

Галлер, Людвіг фон 215

Гарвей, Чарльз Г. (*Harvey, Charles H.*) 226

Гарден, Максимиліан 138

Гассе, Ернст (*Hasse, Ernst*) 271

Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх 216, 286, 298, 530

Гейден, Конрад (*Heiden, Konrad*) 18, 356, 367, 379, 387, 411, 457

Гейдріх, Рейнгард 474

Гейне, Генріх 94, 101

Гельголанд 167

Гей, Рейнгард 413, 448, 474

генетика 380, 400

Гердер Й. Г. (*Herder, J.G.*) 93, 94, 206, 223

германізм 210, 288. *Див. також:* арійство; пангерманізм

германські народи 284, 409, 427, 525, 526

Гері, Корнеліус 134, 136

Гері, Марк 93

Герцог В. (*Herzog W.*) 128, 143

Гесс, Рудольф 433

Гільфердінг, Рудольф (*Hilferding, Rudolf*) 192, 193

Гімлер, Генріх (*Himmler, Heinrich*) 358, 365, 372, 374, 375, 387, 388, 391, 392, 393, 410, 411, 413, 415, 418, 419, 421, 422, 423, 426, 427, 430, 431, 436, 437, 438, 444, 446, 447, 448, 452, 454, 456, 457, 458, 459, 462, 472, 491, 492, 497, 498, 499, 495, 498, 503, 510, 521

Гіldenбург, Пауль фон 313, 314

Гіш, Моріц, барон 179

Гітлер, Адольф (*Hitler, Adolf*) 13, 16, 29, 38, 115, 142, 175, 270, 271, 281, 290, 306, 308, 310, 312, 313, 314, 319, 324, 349, 356, 358, 359, 364, 366, 367, 368, 370, 371, 373, 375, 379, 383, 385, 386, 387, 388, 391, 392, 394, 395, 397, 398, 399, 405, 407, 408, 409, 410, 411, 414, 415, 416, 418, 419, 420, 421, 424, 425, 426, 427, 428, 431, 433, 434, 436, 440, 441, 443, 444, 447, 449, 450, 451, 455, 456, 457, 458, 460, 462, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 473, 475, 489, 491, 522, 525, 526

гітлерівська Німеччина. *Див. нацистська Німеччина*

Гітлерюгенд 416, 419, 449
Гоббс Томас (Hobbes, Thomas): «Левіафан» 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 200, 201, 202
Гобсон Дж. (Hobson, J. H.) 59, 175, 179, 191, 197
Гогенлоє-Лангенбург, Герман, князь 199
Гогенлоє-Шлілінгсфюрст К. фон 129
Голландія, *Дім* Нідерланди
Голландська Ост-Індія 173
голландська реформатська церква 241, 242
гомосексуальність 118, 119, 120, 122, 123, 382, 503
Горький, Максим 362
готтентоти 231, 238
Гранвілль, лорд 260
греки, стародавні 188, 351
Греція 324, 334
громадянська війна в Америці 223
громадянська війна в Іспанії 331, 501
«грундерська гарячка» (Gründungsschwindel) 71, 193
гутеноти 237, 238
Гумбольдт, Вільгельм фон (Humboldt, Wilhelm von) 57, 65, 92
Гюббе-Шлейден 168

Гамбетта, Леон 136
Гаувеїлер, Отто (Gauweiler, Otto) 470
Гейббельс, Йозеф (Goebbels, Josef) 381, 382, 460
Гел, Жуль 151
Гельтон, о. 225, 226
Генц, Фрідріх 96
Герен, Жуль 149
Герінг, Герман (Göring, Hermann) 464
Геррес, Йозеф (Goerres, Josef) 211, 212
Гете Й. В. фон (Goethe, J. W. von) 94, 96, 232
гестапо 338, 426, 430, 431, 447, 452, 453, 456, 471, 473, 486, 499, 502, 503, 506
Гізо, Франсуа 209
Гладстон, Вільям 167, 168, 170, 196
Гобіно, Жозеф Артур де 203, 210, 216, 217, 218, 219, 220, 230
Годін, В. (Godin, B.) 389, 490, 491
Гордон, Юда Лейб (Gordon, Judah Leib) 102
Граттеншвер К. В. Е. 98

Грюншпан, Гершель 450

Гюртнер, Франц 446

Далатс 84

Даллес, Аллен 163, 164

Данилевський М.Я. 271, 272, 274

Даніель, Ю.М. 361, 368

Дарвін, Чарльз 380, 516, 517

дарвінізм 216, 224, 225

Дарре, Вальтер 479

Двадцятий з'їзд КПРС 357, 359

двопартійна система 193, 283, 285, 286

«Де Біре», компанія 250

Деа, Марсель 131, 312

Дейчер, Ісаак (Deutscher, Isaac) 392, 440, 443, 447, 463, 478

Декларація Незалежності 348

Декларація Прав Людини 278, 321, 340, 342, 348, 349

деkläсовані (déclassés) 105, 310

Демшиц, Елгар 130, 156

денационалізація 308, 326, 327, 499

держави 43, 68, 78

держави, що постали після розпаду Австро-Угорщини 311

Дерибург, Бернар 177

Дерулєд, Поль 145, 154

деспотизм (деспотія) 45, 64, 77, 86, 200, 260, 264, 278, 285, 319, 324, 346,
360, 471, 473, 476, 513, 532

детоталітаризація 161, 356, 358, 365, 368

Джеймсон, сер Ліндер Старр 176, 262

Джексон, Роберт Г. 445, 455

Дженгіле, Джованні 374

Джефферсон, Томас 223

Джойс, Джеймс 187

диктатура 28, 39, 81, 154, 160, 301, 302, 304, 305, 306, 308, 309, 312, 329,
354, 357, 358, 359, 362, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 407, 414, 421, 429,
432, 448, 449, 457, 458, 461, 469, 470, 472, 477, 513, 532

Ділон, о. Анрі 140

Дідро, Дені 57

Дізраелі, Бенджамін (Disraeli, Benjamin) 55, 58, 105, 106, 107, 108,

109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 121, 126, 216, 221, 226, 229, 230, 236

Діж, Чарльз 177, 227, 228

Дікс, Рулольф 440, 450

Діссельбом, Ян 171

Доде, Леон (Daudet, Léon) 145, 150

Дом, Христіан Вільгельм (Dohm, Christian Wilhelm) 46, 284

домініони 149, 150, 154, 173, 212, 213

Доріо, Жак 85, 131

Достоевський Ф.М. 273, 281

ДПУ 338, 362, 359, 371, 430, 432, 468, 471, 476, 484

Дрейфус, Альфред (Dreyfus, Alfred) 127, 128, 138, 146, 152, 156, 157, 158

Дрейфус, Роберт (Dreyfus, Robert) 218

Дрейфуса справа 35, 38, 44, 80, 82, 115, 116, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 138, 140, 144, 152, 153, 155, 156, 158, 176, 200, 225, 236, 277, 297, 312, 363, 403

дрейфусари 127, 131, 144, 149, 151, 152, 153, 154, 158

Дрейфуси, родині 141, 143, 144, 147

Друга Імперія 58, 119, 121, 123, 128

Друга світова війна 23, 84, 128, 163, 300, 310, 312, 315, 325, 334, 342, 344, 345, 362, 365, 375, 381

Друге бюро 139, 400

Другий Інтернаціонал 439

«Друзі Радянського Союзу» 415

«Друзі СС» 479

Дрюмон, Едуард (Drumont, Edouard) 85, 134, 136, 140, 150, 158

Дю Лак С.Ж., о. 158

Дюбуа-Нансей Л., граф (Dubuat-Nancey, Comte) 208

Дюкло, Еміль 147, 148

Дюрінг, Євген (Duching, Eugen) 69

Евіанська (Еліан-ле-Бен) конференція 331

еволюціонізм 225, 226. *Див. також* закон Природи

«евтаназія» програма 397

Ейзенменгер Й. А. 51

Ейхман, Адольф 452

експансія 52, 71, 162, 167, 168, 169, 174, 180, 181, 188, 191, 194, 197, 199, 250, 259, 262, 380, 473

експорт капіталу чи грошей 162, 175, 176

еліта: і півони 150, 376-389; імперіалістична 188, 379-380; і расові учення 218-220; між світовими війнами 375-380; і суспільство 380-381, 383-385; і маси 385; інтелектуальна і нищизм 388-389.

- елітні формування в тоталітарних рухах 417, 418, 419, 423, 426, 430, 434, 435, 461, 464, 472, 473, 489
- Енцлас 82, 167, 461
- емансипація 31, 33, 45, 46, 50, 52, 54, 57, 60, 64, 65, 67, 68, 69, 81, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 101, 136, 166, 214, 280, 404
- еміграція 234, 282
- Енгельс, Фрідріх 72, 439, 516, 517
- Енштейн 530
- Еренбург, Ілля 363
- Ерр, Люсьєн 148
- Ернбергер, Маттіас 393
- Естергазі, Дітл. Вольсен-Естергазі
- сирейська 222, 224, 226
- сирейські 11, 12, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 179, 215, 242, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 271, 276, 277, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 307, 318, 319, 323, 327, 329, 330, 331, 334, 337, 339, 342, 346, 385, 387, 388, 391, 392, 397, 398, 399, 400, 403, 404, 405, 408, 410, 412, 414, 416, 423, 427, 428, 435, 436, 438, 441, 460, 464, 466, 473, 474, 475, 476, 483, 488, 491, 494, 498, 499, 501, 502, 503, 505
- сирейська історіографія 30, 31
- сирейська проблема, потреба розуміння 36, 47, 339
- сирейські апологети 32, 34
- сирейські громади 31, 49, 51, 54, 68, 87, 99, 117, 276
- сирейськість 86, 102, 103, 104, 105
- сирейсько-несирейські стосунки 30, 35
- Європа 6, 7, 34, 44, 45, 49, 56, 81, 84-87, 91, 112, 114, 116, 126, 133, 229, 233, 237, 271, 272
- Сітнер 115, 155, 168, 195, 196, 233, 259, 260, 328
- судити 113, 140, 141, 142, 146, 147, 154, 400
- Слітсвега, королева Англії 50

Жданов 27, 351, 352

Жид, Андре 85, 385, 389

Жироу, Жан 84

Жовтнева революція. *Див.* Російська революція

Жорес, Жан 130, 143, 144, 141, 152, 153, 154, 157, 158

Жоффе, Ж. Ж. С. 131

Жуков Г. К. 24

заколот проти Гітлера 20 липня 1944 р. 457

закон 11, 26, 56, 60, 67, 96, 97, 98, 99, 111, 116, 129, 131, 151, 158, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 188, 190, 204, 205, 207, 210, 212, 215, 216, 217, 220, 223, 229, 231, 236, 239, 242, 243, 245, 251, 255, 256, 263, 264, 269, 278, 289, 291, 292, 293, 296, 297, 305, 316, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 334, 336, 337, 340, 341, 343, 345, 346, 348, 349, 350, 353, 362, 394, 393, 396, 399, 414, 415, 424, 427, 433, 436, 437, 441, 443, 444, 449, 450, 461, 467, 480, 481, 499, 508, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 525, 526

закон Історії 187, 514-517, 526

закон Природи 348, 349, 394, 514-516, 522, 526

закони руху 121, 516-518

закордонних справ бюро, нацистської партії 447

закордонних справ міністерство, Німеччини 135, 446, 447

закордонні справи 55, 74, 135, 258, 272, 286, 319, 331, 421, 509

Зандерр, Жан-Конрад, полковник 127

Зангбар 167

західні традиції і мораль 188, 230, 258

Зіммель, Георг 426, 431

знать. *Див.* аристократія

знескорінення 8, 9, 243, 249, 280, 284, 288, 290, 402, 435, 468, 512, 529

золота лихоманка 231, 235, 244, 245

Золя, Еміль (Zola, Emile) 127, 128, 130, 132, 133, 144, 148, 149, 152, 156-158

Зомбарт, Вернер 48

зулуси 239

«Известия» 342

Ібсен 382

ідеології 5, 6, 7, 8, 16, 24, 26, 28, 29, 35, 41, 43, 62, 65, 66, 67, 70, 75, 77, 79, 80, 81, 110, 187, 188, 201, 203, 204, 205, 206, 209, 210, 212, 213,

216, 217, 219, 227, 256, 270, 273, 277, 284, 289, 296, 297, 303, 307, 315, 357, 358, 373, 375, 376, 383, 384, 396, 398, 401, 402, 411, 412, 413, 434, 437, 460, 474, 489, 510, 511, 513, 517, 522, 523, 524, 525, 526, 529, 572, 574

-ізм, *Дик. ідеології*

іоанія 45, 68, 92, 99, 101, 111, 158, 183, 237, 239, 283, 393, 457, 490, 494, 505, 527, 528, 529, 532

Ізраїль, держава 111, 112, 350

імперіалізм 10, 11, 13, 28, 29, 34, 35, 36, 44, 49, 52, 74, 80, 112, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 211, 226, 227, 230, 231, 233, 234, 241, 247, 251, 256, 257, 258, 261, 263, 264, 265, 267, 270, 271, 272, 273, 275, 277, 281, 291, 292, 298, 299, 306, 318, 377, 380, 400, 401, 457, 511, 529

Імперія 13, 23, 83, 112, 161, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 192, 195, 197, 228, 255, 256, 274, 282, 287, 295, 301, 317, 334, 353, 407, 408, 462, 465, 492

імперська охоронча програма 360

Імперський інститут історії Нової Німеччини 33

«Імперський чинник» 176, 177, 196

індійська робоча сила у Південній Африці 253

Індія 160, 165, 171, 173, 174, 175, 177, 187, 195, 199, 227, 229, 231, 233, 237, 240, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 261, 264, 265, 268, 269, 300, 340, 360, 492, 544

індуся 227

іноземна допомога: як наряд імперіалізму 163

іноземний легіон 130, 419, 502

Інститут з вивчення єврейського питання (Institut zur Erforschung der Judenfrage) 452

інтелектуали 6, 21, 59, 67, 68, 69, 70, 83, 85, 96, 97, 98, 100, 101, 105, 111, 114, 117, 145, 146, 148, 150, 185, 191, 204, 213, 214, 216, 217, 221, 225, 272, 273, 274, 297, 299, 366, 367, 383, 391, 480, 580

інтелігенція 18, 21, 67, 68, 79, 88, 93, 101, 109, 110, 111, 150, 220, 232, 255, 272, 280, 284, 286, 287, 295, 366, 372, 391, 423, 461

інтернаціоналізм 62, 75, 76, 407, 412

Інтернаціональна бригада 331

Ірландія 170, 171

Іспанія 17, 139, 140, 307, 327, 331, 359, 501

іспанська республіканська армія 344

Історія 5, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 50, 51, 53, 56, 57, 58, 60, 77, 84, 89, 91, 92, 95, 96, 100, 101, 102, 103, 108, 109, 110, 111, 113, 121, 125, 130, 136, 138, 140, 144, 146, 148, 153, 159, 160, 166, 168, 173, 175, 176, 177, 187, 188, 189, 195, 203, 204, 207, 210, 211, 212, 214, 216, 217, 218, 220, 221, 226, 228, 229, 231, 232, 233, 236, 237, 238, 239, 243, 254, 255, 263, 264, 267, 268, 269, 273, 277, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 298, 301, 302, 311, 319, 320, 324, 326, 327, 329, 339, 340, 344, 345, 348, 355, 356, 362, 375, 380, 382, 383, 388, 389, 390, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 403, 408, 415, 418, 426, 429, 431, 433, 434, 442, 452, 455, 462, 464, 472, 473, 477, 480, 486, 491, 496, 503, 510, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 522, 524, 523, 526, 527, 530, 532, 575, 576, 577, 578

Істрія 274

Італія (італійці) 60, 139, 140, 155, 233, 305, 307, 310, 312, 313, 328, 358, 365, 378, 445. *Див. також фашизм*

Йоганнесбург 245

Кавеньяс, Жан-Батіст 152

кагуларів справа 130

Кайл, Леон 178

Калмер, Ліфман (Calmer, Liefman) 50

Канада 194, 228, 246

Кант, Іммануїл 512, 514, 522

Капелі, Жан (Capelle, Jean) 53, 61

капіталізм 29, 180, 182, 192, 193, 369, 396, 437

Канський колонія 171, 233, 234, 240, 241, 250, 259

Карлейль, Томас 108, 226, 227

Картгілл А. (Carrhill, A.) 187, 232

Карфген 233

Катков М. Н. 296, 297, 299

«католицизм розумовий» (Catholicisme cérébral) 140

католицька церква 79, 130, 139

католицьке духовенство 131, 139, 140

Катон 530

Кафка, Франц 294

квієлісти. Див. колабораціоністи

Кейтель, Вільгельм 392
Керенський, Олександр 362
Керзон, лорд (Curzon, Lord) 198, 257, 259, 264
Киреснякний 295
Китай 15, 16, 161, 231, 262, 360
китайці 16, 91, 253
Кімберлі: алмазні родовища 244, 245, 249, 250
Кіплінг, Редьярд (Kipling, Rudyard) 162, 256, 257, 264
Кірон С. М. 27, 440
класова боротьба 35, 69, 76, 157, 196, 209, 279, 369, 383, 395, 405, 407, 412, 437, 517, 526
Клемансо, Жорж (Clemenceau, Georges) 56, 116, 127, 128, 131, 133, 139, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 167, 172, 176
Клемм, Густав (Klemm, Gustav) 223
колібораціоністи 206, 313
колективізація 19, 22, 370, 445
колоніалізм 160, 175
колоніальні володіння 105, 167, 176, 254, 270
колоніальні служби 173, 191, 258
колонізації 23, 170, 171, 229, 232, 234, 239, 243, 254, 340, 392, 492, 496
Кольбер, Жан-Батіст 50
кольоровий бар'єр 251
Комінтерн 16, 357, 412, 429, 434, 435, 437, 464, 465, 467, 524
Комінформ 524
комсомол 20, 23
комунари 136
комунізм (комуністична партія) 312, 445, 523, 524, 578
Конго-Нільська експедиція 155
конгрес організованих національних груп у європейських країнах 322
Конрад, Джозеф (Conrad, Joseph) 218, 231, 236, 239
консервативна партія 106, 108, 109, 196, 302, 303
Конт, Огюст (Comte, Auguste) 228, 396
концентраційні табори 8, 16, 23, 166, 297, 337, 338, 346, 350, 356, 360, 393, 418, 435, 437, 442, 444, 452, 461, 472, 479, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 511
корпоративна держава 307
космополітизм 28, 224, 401
країни-сателіти 13, 26, 27, 28, 475, 521

Крауз, Карл (Kraus, Karl) 101, 103
«Кредитанштальт» (Creditanstalt), у Відні 77
Крем'є, Адольф 136, 142
Кривинський, Вальтер 359, 373, 468
Кримська війна 275
Кромвель, Олівер 50, 356
Кромер, лорд (Cromer, Lord) 160, 168, 177, 198, 232, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 267, 268
Кубе, Вільгельм 387, 388
«культ особи», Див. «ожидівства принцип»
курсу: 120, 370, 445, 475

Лаборі, Фернан (Labori, Fernand) 133, 144, 156
Лабрюйєр, Жан де 207
Лаваль, П'єр 128, 335
Лазар, Бернар (Lazar, Bernard) 102, 104, 127, 143, 144, 148, 155, 158, 492, 493
Ламмерс, Ганс Генріх 392
Лануж, Ваше де 225
Ларошфуко, Франсуа де 201
Лассаль, Фердинанд 78
латинізм 210
латинці 387
Лев XIII, папа 155
Леві, Артур 143
Леві-Брюль Люсьєн 143
Лей, Роберт (Ley, Robert) 413
Леметр, Жуль 158
Ленін В.І. 19, 20, 24, 193, 354, 355, 368, 369, 371, 374, 398, 415, 428, 430, 439, 465, 477, 526
«ленінградська справа» 27
ленінізм 374
Леонтьєв К. М. 295
Леопольд II 231
Лессепс, Фердинанд де 133
Лессінг, Готтгольд Єфрайм (Lessing, Gotthold Ephraim) 93, 95
листопадові погроми 1938 р. 319, 502
литовці 387
лібералізм (ліберали) 69, 73, 82, 129, 203, 384, 409, 439
ліберальна партія 78, 196, 260, 276, 299, 342, 343

Лібсхейст, Вільгельм 143
Ліван 334
Ліга Націй 321, 322, 323, 324, 330, 331
«лікарів змова» 27
Лінійська програма 287
Ліоте, Л. О. Г. 131
література: французька антисемітська 69; XIX ст. 365; австро-угорська 294;
«фронтового покоління» 380
Ловенталь, Річард (Lowenthal, Richard) 22
логіка 43, 114, 183, 187, 208, 229, 277, 345, 330, 382, 395, 402, 461, 466,
522, 523, 525, 526, 527, 528, 531, 532
логічність 510, 525, 528, 531
Лойола, Ігнатій 262, 579
лондонське товариство 108, 115
Лоуренс Т. Е. 177, 266, 267, 268, 377, 378
Лувен, Г'єр Шарль, єпископ 146
Луї Філіпп 58, 82, 217
Лука, архієпископ Тамбовський 281
Люгер, Карл 79, 146
Людвіг Фердинанд, принц Пруський 96
Людendorф, Еріх (Ludendorff, Erich) 307, 421
людства концепція 125, 186, 220, 350
людські права, *Див.* Права Людини
Люксембург, Роза (Luxemburg, Rosa) 133, 192
Лютер, Мартін 531

Малагаскар 178, 391
Макдональд, Рамсей 305
максартізм 406
Мак-Магон, Е. П. М. де 136, 313
Малан, Данієль Франсуа 252
Малиновський Р.В. 482
Мальро, Андре 378
мандатна система 173
Манн, Томас 218, 377
манчестерська система 71
Мао Цзедун 15, 16
Марвін, Людвіг фон дер (Marwitz, Ludwig von der) 65, 68, 215
Маркс, Карл (Marx, Karl) 69, 71, 83, 101, 192, 277, 298, 312, 369, 383, 386,
439, 516, 517

Маркс, Семі 248
марксизм 69, 284, 311, 374, *Див. також* закон історії
Мартен дю Гар, Роже (Martin du Gard, Roger) 30, 151
марш на Рим 312
Масарик, Томаш (Masaryk, Thomas) 272, 445
маси 7, 9, 20, 37, 68, 92, 96, 97, 103, 152, 201, 280, 284, 285, 288, 306, 307, 309, 310, 311, 325, 390, 394, 396, 397, 400, 401, 402, 403, 405, 406, 408, 409, 411, 413, 416, 430, 432, 434, 442
матеріалізм 383, 395, 526
Маунт, Теодор (Maunz, Theodor) 441, 444, 474, 499
Мейєр, Артур 135, 136, 137, 141
Меллер ван ден Брук, Артур (Mjeller van den Brück, Artur) 274, 300, 309
«меморіал Анрі» 131, 145
Мендельсон, Абрам 96
Мендельсон, Мойсей (Mendelssohn, Moses) 93, 94, 95, 98
меншини 27, 133, 175, 276, 310, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 331, 332, 334, 339, 340, 341, 342
меркантилізм 50, 194
Мерсьє, Огюст, генерал 143, 145
«Мертва голова» *Див. СС*
Местр, Ж. М. де, граф 205
Меттерніх, Клеменс, князь 38, 56, 68
Микола II 290
мирні договори 55, 310, 318, 319, 326, 339, 340, 420
Міль, Джейме 198
Мільєран, Олександр 158
Мірабо, Оноре К. Р. де (Mirabeau, Honoré Q. R. de) 68, 93
місіонери 241, 242, 243, 245, 265
Мозенталь, сім'я 249
Молдавія 324
молодіжний рух 427
Молотов В.М. 376, 445
Монлозьє де, граф (Montlosier, Comte de) 209
Моно, Габріель 148
Монтеск'єс, Шарль Луї де, барон (Montesquieu, Charles de Secondat, Baron de) 207, 209, 520, 526
Море де, маркіз 149
Моріц Саксонський 99
«Морок і туман» («Nacht und Nebel»), операція 494

Моррас, Шарль (Maurras, Charles) 132, 140, 148, 150, 155
московські процеси 18, 355, 432, 465, 477, 478
Мосул, нафтові родовища 168
Муравйов-Амурський М.М. 275
Муссоліні, Беніто (Mussolini, Benito) 85, 213, 214, 305, 308, 310, 319, 332, 358, 374
Мюллер, Адам (Mueffer, Adam) 68, 213, 215
Мюнстер, граф 143, 152
Мюнхенська криза (пакт) 84, 312, 319, 443

нагромадження капіталу 192
надлишковість 360, 413, 510
наднаціоналізм 76
Накет, Альфред 136
Найсенівська місія 330, 331
напіввійськові (воснізовані) організації 393, 420. Див. також СА, СС
напівпрофесійні організації 421
Наполеон I 58, 61, 64, 82, 95, 96, 97, 98, 107, 116, 172, 173, 209, 210, 215, 221, 354, 356, 363, 473
Наполеон III 53, 58, 82, 83, 312
Народного Фронту політика 27, 338, 430, 465
нагош 6, 49, 72, 73, 83, 91, 106, 110, 126, 146, 147, 149, 153, 166, 197, 199, 200, 201, 245, 247, 248, 249, 252, 253, 269, 273, 274, 291, 297, 298, 337, 363, 366, 381, 382, 419
натуралізація 60, 88, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 334, 342
Науман, Фрідріх 272, 284
нацизм 8, 29, 35, 56, 79, 81, 133, 211, 225, 253, 270, 298, 300, 306, 309, 310, 311, 313, 315, 359, 362, 368, 376, 378, 383, 393, 394, 413, 429, 441, 464, 466
нацистська Німеччина 12, 14, 15, 16, 17, 21, 40, 160, 247, 270, 308, 313, 326, 337, 338, 339, 373, 382, 393, 405, 413, 440, 443, 445, 446, 453, 457, 466, 474, 513
нацистський рух (партія) 10, 34, 361, 366, 367, 373, 374, 386, 388, 405, 407, 409, 410, 413, 417, 418, 421, 424, 432, 434, 440, 446, 449, 473
націонал-більшовизм 131
націоналізм 8, 37, 56, 76, 79, 112, 132, 150, 173, 193, 197, 198, 199, 205, 210, 211, 212, 221, 222, 227, 228, 256, 272, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 288, 291, 304, 307, 308, 309, 310, 313, 366, 367, 406, 439, 463, 468, 578
націоналізм інтегральний (nationalisme intégral) 274

націоналі-соціалізм *Див.* нацизм
 «національна місія» 281
 національний суверенітет 76, 277, 278, 279, 318, 319, 320, 321, 322, 327, 341, 345, 408
 Національні збори 52, 68
 національні права 279, 322, 342, 350
 національність 45, 77, 78, 88, 102, 110, 279, 280, 282, 287, 288, 327, 331, 332, 350
 національно-визвольні рухи 162, 212, 280, 320
 національно-ліберальна партія 196, 299
 нація 7, 12, 45, 49, 51, 56, 69, 73, 74, 76, 77, 80, 84, 86, 99, 109, 117, 132, 139, 140, 144, 147, 155, 160, 167, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 220, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 233, 237, 239, 259, 260, 269, 270, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 284, 288, 289, 299, 301, 304, 307, 308, 316, 317, 320, 323, 324, 325, 339, 340, 346, 349, 350, 358, 361, 364, 398, 404, 409, 410, 416, 435, 463, 464, 467, 526
 «невидимий уряд» 163
 негри 91, 237, 251, 284, 378
 Нейрат, Костянтин фон 464
 НЕП (нова економічна політика) 20, 368
 «непряме правління» 173
 Нессе, Готфрід (Nesse, Gottfried) 358, 389
 Нечасв С. Г. 378, 380
 нізачі середні класи 70, 71, 72, 78, 82
 нігілізм 151, 188, 366, 367, 378, 578
 Нідерланди 173, 447
 Нідерландська Ост-Індія 173
 Нілус С. А. 408
 Німецька ліберальна партія 78
 Німецька національна народна партія 358
 Німецька Південно-Східна Африка 177
 Німецька прогресивна партія 167
 Німецький банк 38
 Німеччина 12, 21, 23, 203, 208, 210, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 247, 270, 271, 276, 281, 285, 286, 287, 288, 295, 299, 300, 301, 302, 305, 306, 308, 309, 310, 312, 313, 319, 323, 326, 327, 328, 331, 332, 337, 338, 339, 342, 355, 357, 359, 360,

361, 362, 365, 367, 368, 373, 379, 382, 385, 387, 388, 389, 391, 392,
393, 398, 403, 405, 407, 410, 413, 420, 422, 440, 443, 444, 445, 446,
452, 453, 457, 459, 460, 463, 465, 466, 467, 469, 472, 473, 474, 475,
478, 479, 483, 494, 495, 496, 497, 498, 500, 501, 502, 513, 526

Наше, Фрідріх 57, 69, 217, 378, 531, 578

НКВС 14, 389, 406, 435, 453, 468, 475, 476, 478, 479, 480, 481, 485, 487

Нова Зеландія 171, 244, 246

Новаліс (Novalis — Friedrich von Hardenberg) 213

нордична раса 204, 210, 262, 391, 427

норберзьке законодавство 337, 344, 444

Норберзький процес 13, 329, 445

норберзькі ліні партії 428

Об'єднані нації 211

обраність 32, 42, 110, 111, 112, 243, 249, 281, 288, 289, 291

однієї партії роль 301, 302, 306

Олександр Великий (Македонський) 175

Опору рух: французький 332; німецький 472

Оппенгейм, Генрі 115

Оппенгеймер, Самуїл 50, 77

орлеаністський рух 135

Орлеанський, герцог 149

Отман, Франсуа 207

Охоронне відділення 473, 476, 477, 484

п'ятирічки 18, 19, 21, 461

п'яті колонії 471

падіння Франції 131, 218

паст про ненапад радянсько-німецький 313

Палестина 111, 340

Панамська компанія 133, 134, 135, 136

Панамський синдикат 120, 133, 134, 137, 139, 143, 147, 193

пангерманізм 270, 271, 272, 274, 275, 276, 285, 286, 291, 296, 297, 298

панівна раса 196, 236, 411

панлатинізм 281

парухи 74, 166, 199, 270, 272, 273, 275, 276, 277, 280, 281, 282, 283, 284,
285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 300, 306, 309, 310, 315, 320, 363.

Див. також: пангерманізм, панславізм

панславізм 270, 271, 275, 276, 281, 284, 286, 287, 291, 295, 296, 298

Панславістський конгрес 270
панслов'янська федерація 275
Парето, Вілфредо 378
Паризька Всесвітня виставка 157
паризьке товариство 152
парламент 55, 70, 81, 87, 106, 112, 114, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 138,
144, 145, 147, 150, 152, 153, 154, 157, 158, 172, 176, 196, 197, 251, 252,
261, 292, 300, 302, 305, 311, 312, 319, 362, 364, 366, 407, 465, 466, 482
партійні системи (партії) 74, 197, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305
«партія над партіями» 299, 306, 309
Пасе де, брати 249
патріотизм 141, 148, 157, 168, 197, 206, 219, 220, 261, 262, 274, 276, 277,
280, 286, 304, 309
Паукер, Анна 28
Паулюс Г. Е. Г. (Paulus, H. E. G.) 92
паціфізм 224, 312, 313, 420, 493
Пер'є, брати 135
передньої лави система 197, 198
переміщені особи 328. *Див. також* бездержавність
«Перехресний вогонь» 118
«перманентна революція» 440, 464
Перша світова війна 7, 12, 39, 46, 49, 56, 77, 78, 81, 83, 86, 101, 116, 117,
124, 131, 161, 165, 166, 170, 177, 196, 204, 206, 218, 254, 266, 269, 270,
271, 272, 286, 288, 292, 299, 302, 306, 307, 310, 314, 316, 318, 325, 326,
327, 335, 358, 365, 377, 378, 379, 404, 420, 439, 493
Петен, Анрі Філіпп (Pétain, Henri Philippe) 84, 85, 128, 129, 130, 131, 178
Петерс, Карл 177, 231, 235, 253
Південна Африка 164, 176, 179, 195, 223, 227, 232, 233, 234, 237, 240, 243, 245, 246,
247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 259, 262, 268, 269, 273, 492
Південноафриканський союз. *Див.* South Africa
Пікар, Жорж, полковник 127, 129, 144, 147, 148, 153
Пікассо, Пабло 389
Пірсон, Карл (Pearson, Karl) 226
Платон 43, 349, 375, 314, 520, 522
Плеве В. К. граф 474
Побєдоносцев К. П. (Pobedonostzev, C.) 290, 292, 296, 299, 477
повольські пімці 475
Погодін М. П. 275, 296
погроми 107, 150, 156, 239, 248, 287, 319, 385, 502

підвійний агент 482, 483
поза законом перебування 71, 151, 158, 329, 337
позитивізм 282, 396
Познань 96, 427, 438, 458, 462, 480
полігенізм 223, 224
Політбюро 429, 430, 436, 453, 457
політичного Червоного Хреста товариства 415
поліція 6, 7, 21, 24, 25, 134, 149, 150, 164, 180, 194, 209, 247, 290, 297,
333, 336, 337, 338, 340, 360, 365, 371, 372, 388, 389, 393, 402, 419,
421, 430, 431, 437, 440, 442, 444, 446, 447, 448, 449, 450, 453, 454,
456, 457, 464, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479,
480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 489, 505, 507, 513
польський месіанізм 281
Польща (полски) 12, 63, 276, 281, 312, 317, 319, 322, 323, 331, 332, 358,
389, 391, 421, 455, 460, 461, 466, 474, 486, 488, 578, 580
попутники 37, 313, 376, 386, 389, 415, 416, 417, 426, 432, 433, 434, 463
Португалія 160, 233, 307, 328, 358
Права Людини 68, 155, 221, 222, 223, 279, 317, 318, 329, 330, 341, 342, 343,
347, 348, 349, 499
«Права» 430
прагматизм 396
праця 128, 211, 221, 240, 245, 251, 254, 274, 278, 312, 356, 457, 459, 479,
495, 496, 510, 517, 529, 577, 578
Прено, Марсель 158
прибалтійські держави 319, 326
притворні свереї 35, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 60, 61, 98, 99, 100, 136
примусова праця (табори примусової праці) 480, 494, 495, 496, 500
притиски 39, 96, 263, 264, 292, 293, 340, 415, 425, 444, 475, 477, 481, 509, 517
притулок 116, 329, 330, 334, 344, 345, 413, 505
прогрес 6, 9, 22, 23, 63, 167, 187, 188, 189, 205, 224, 226, 379, 517
пролетаріат 153, 196, 298, 303, 307, 320, 361, 370, 406, 407, 412, 415, 462.
Див. також робітничий клас
пропаганда 12, 15, 28, 35, 37, 60, 62, 67, 70, 72, 75, 76, 78, 79, 82, 84,
113, 114, 126, 132, 140, 144, 154, 203, 211, 277, 284, 287, 288, 297,
313, 314, 318, 319, 354, 356, 361, 364, 367, 371, 374, 377, 379, 382,
388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 402, 403, 405,
406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 416, 417, 420, 421, 427,
428, 432, 433, 434, 436, 442, 446, 449, 462, 464, 488, 489, 498, 499,
503, 524

Просвітництво 31, 32, 81, 82, 104, 111
 протестантська церква 73
 «Протоколи сіонських мудреців» 41, 289, 383
 професіона 20, 251, 361, 368, 447, 453
 Пруссія 17, 46, 47, 50, 51, 52, 54, 64, 65, 68, 69, 94, 95, 96, 97, 210, 212, 324, 440
 Пруст, Марсель (Proust, Marcel) 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124
 психологічна війна 393
 Пуанкаре, Раймон 172

 рабство 222, 237, 238, 239, 240, 242, 291, 347, 492, 495, 496, 508
 рабська праця 240, 459, 478, 479
 Радянська Росія 332, 345, 370, 386, 389, 390, 412, 424, 435, 438, 443, 447, 457, 468, 472, 473, 474, 478, 483, 521
 Райк, Ласло 28, 205, 216, 218, 229, 240, 247, 286, 311
 Риконський Х.Г. 369
 раса 202, 204, 205, 206, 212, 216, 218, 219, 220, 223, 229, 230, 231, 236, 238, 240, 241, 244, 247, 249, 254, 286, 311, 344, 436, 458, 462, 522, 523
 расизм 7, 34, 35, 197, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 216, 218, 220, 223, 227, 229, 230, 232, 241, 242, 243, 244, 251, 252, 253, 294, 297, 269, 272, 283, 284, 288, 290, 395, 398, 412, 413, 436, 437, 438, 511, 522, 523, 524, 526
 Рассел, Джон, лорд 304
 Рат, Ернст фон 450
 Ратенау, Вальтер (Rathenau, Walter) 55, 58, 87, 393
 Ревертлов Е., граф (Reventlow, Graf E.) 285, 289
 революційні рухи (партії) 16, 69, 74, 311, 380, 418, 429, 430, 431, 442, 473, 482
 революція 1848 р. 18, 48, 59, 83
 Редер, Еріх (Reader, Erich) 426, 464
 Реді, Макс 150
 Рейнах, Жак (Reinach, Jacques) 128, 130, 134, 136, 145, 147
 рейхсвер 367, 420, 421, 428, 431, 471, 472
 Рейхстагу пожежа 450
 Рем, Ернст (Röhm, Ernst) 355, 358, 367, 384, 405, 420, 421, 424, 431, 440, 457, 509
 Рембо, Артур 378
 Ремюза де, граф 210
 Ренан, Ернест (Renan, Ernest) 168, 220, 290
 репатріація 325, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 342
 римляни 188, 491, 504

Римська імперія 30, 33, 44, 57, 165, 274, 353
 Ріббентропа бюро 447
 рішчість 32, 46, 52, 53, 56, 60, 90, 91, 92, 95, 107, 113, 116, 123, 131, 183,
 186, 212, 221, 223, 229, 245, 263, 282, 287, 345, 351, 352, 372
 Ріхтер, Євген 167
 Робесп'єр, Максиміліан (Robespierre, Maximilien) 56, 168, 215, 349, 356, 382
 робітничий клас 83, 154, 196, 199, 314, 316, 361, 368, 370, 415, 438, 526
 робітничі рухи 69, 75, 78, 79, 114, 200, 235, 286, 320
 Роанн, Анрі де, герцог (Rohan, Henri, Duc de) 278, 396
 Родс, Сесіл (Rhodes, Cecil) 160, 167, 168, 176, 179, 188, 195, 247, 250, 257,
 259, 262, 263, 268, 284, 365
 Родівська стипендіальна асоціація 262
 Розе, Гюдрік, генерал 154
 Розанов В. В. 277, 286
 Розенберг, Альфред (Rosenberg, Alfred) 388, 389, 392, 431, 446, 447, 451, 452,
 453, 454, 455, 488
 розенкрейцери 146
 розкуркулювання 22, 359
 Роллан, Ромен 148
 романтизм 210, 213, 214, 219, 221, 226, 279, 427
 Російська революція 310, 390, 403, 411, 424, 440, 464
 російські біженці 330, 332, 342
 Російсько-фінська війна 459
 Росія. Див. царська Росія; Радянська Росія
 Ротшильд, Едмон де 142
 Ротшильд, Лайонел 115
 Ротшильд, Меср Амшель 60
 Ротшильд, родина 48, 51, 53, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 77, 78, 79, 82, 83,
 84, 107, 113, 135, 136, 137, 141, 143, 157, 276
 Рув'є, Моріс 134
 Румунія 28, 63, 156, 284, 323, 324, 331, 358
 Рурський пуги 379
 русини 285
 Руссе, Давид 354, 490, 492, 493, 495, 498, 500, 505, 506, 507
 рухи 35, 74, 82, 92, 114, 138, 243, 270, 287, 295, 296, 297, 300, 306, 309, 313,
 314, 315, 320, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 368, 373, 377,
 383, 386, 389, 390, 391, 393, 398, 402, 411, 417, 418, 423, 426, 427,
 428, 429, 430, 431, 434, 448, 464, 486, 487, 516, 517, 524
 Рюк, Крістіан Фрідріх (Ruehs, Christian friedrich) 100

СА (Sturmabteilung) 357, 358, 367, 418, 419, 420, 421, 422, 424, 425, 431, 434, 440, 449, 450, 452, 464, 506

Сад де, маркіз 380

«саксонство» 227, 228, 234

Салізар 160

Саломон 251

самотність 117, 125, 237, 529, 530, 531, 532

Сартр, Жан-Поль 35, 381

Свінберн, Еллісберн Чарльз 217

світовий уряд 62, 186, 349

свобода 8, 15, 25, 45, 46, 52, 54, 64, 76, 94, 95, 131, 132, 148, 150, 151, 158, 168, 174, 175, 180, 184, 187, 221, 222, 229, 279, 284, 285, 292, 300, 309, 320, 321, 323, 345, 346, 347, 351, 352, 353, 362, 369, 390, 437, 439, 455, 470, 484, 489, 490, 496, 518, 519, 520, 523, 527, 533

«Свята Русь» 274

Святейший синод Болгарії 270

Святищенна Римська імперія 274

Священний Союз 61, 66, 68, 308

Сей, Леон 136

секретна література, нацистська 464, 427

секретні служби 264, 401, 419, 428, 456, 471, 472, 473

Селбурн, лорд 237, 261

Селін, Луї Фердинанд 84, 85, 385

селинство 20, 64, 312, 369, 370, 432

Сельс, Ернест 205, 207, 219, 380

серби 317, 321

середні класи 47, 59, 63, 64, 66, 69, 70, 71, 72, 78, 82, 87, 96, 97, 99, 109, 123, 133, 152, 154, 211, 214, 216, 221, 226, 227, 303, 314, 317, 368, 369, 370, 501. *Див. також* буржуазія; інтелі середні класи

середніх класів партія 59

Сесіл, лорд Роберт. *Див.* Солсбері, лорд

сієлізм – права доктрини 224

Сніжівський А. Д. 19, 26

Спрінг 334

сировина 176, 192, 193, 234, 240, 245

Сісієс, абат 209

Сілі, Дж. Р. 227, 228

Сіменс, Вернер фон 179

Сімнадцятий з'їзд ВКП(б) 19

«Сіно», операція 391

сіонізм (сіоністи) 28, 35, 117, 146, 404, 511

скандинави 262, 494

Сланський, Рудольф 28

слов'янофіти 270, 271, 272, 274, 276, 282, 285, 286

Словаччина (словаки) 285, 317, 319

Словенія (словенці) 319, 342

Служба безпеки: нацистська (СД) 12, 418, 450, 456, 457

смоленьський архів 14, 19, 20, 23

Солсбері, лорд (Salisbury, Lord) 109, 170, 177, 262

Сорель, Жорж (Sorel, Georges) 148, 375, 378

соціал-демократична партія 101, 272, 302, 309

соціалізм (соціалістичний рух) 73, 83, 358, 395, 396, 398, 406, 439, 441, 445, 465, 472

«соціалізм в одній країні» 440, 463, 465

«Союз первоцвітів» 197

«Союз російських в народі» 297

Союзники, Друга світова війна 59, 148, 203, 210, 220, 275, 357, 359, 397, 404, 413, 416, 434, 497, 498

спалювання теорії 221, 228

Спенсер, Герберт 224, 225

Співдружність, Британська 170

Спіноза, Барух 208

Сполучене Королівство. *Див. Англія*

Сполучені Штати 91, 155, 160, 164, 194, 228, 326, 344, 467

СС 12, 25, 30, 318, 357, 365, 367, 372, 374, 378, 395, 406, 409, 411, 413, 415, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 427, 430, 436, 441, 444, 446, 447, 449, 450, 452, 456, 457, 459, 461, 462, 464, 469, 470, 472, 476, 479, 481, 486, 496, 499, 503, 505, 506, 508, 521

Сталін Й. В. (Stalin, Josef) 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 161, 270, 290, 298, 308, 310, 354, 355, 356, 358, 359, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 376, 383, 385, 388, 389, 390, 392, 398, 399, 411, 412, 415, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 430, 434, 440, 441, 445, 447, 448, 451, 456, 457, 458, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 472, 476, 477, 478, 481, 495, 513, 522, 525, 526

Стадінград 460

Стахановська система 370

Стефан, митрополит 270

Стефен, сер Джеймс (Stephen, Sir James) 221

Столянін П. А. 474

Суварін Б. (Souvarine, Boris) 18, 359, 374, 423, 429, 468

Судан: і Кромер 262

судові процеси 28, 355, 367, 432, 465, 477, 478, 489

Суецький канал 115, 133, 195, 233

суспільство 6, 7, 22, 30, 33, 36, 39, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 57, 59, 60, 63, 65, 67, 68, 69, 71, 77, 78, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 135, 136, 137, 138, 139, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 151, 155, 156, 166, 178, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 192, 193, 194, 197, 198, 200, 201, 202, 206, 214, 218, 221, 224, 228, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 258, 261, 264, 265, 273, 279, 283, 288, 289, 290, 304, 307, 310, 312, 316, 318, 336, 337, 340, 343, 347, 348, 351, 354, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 386, 387, 400, 404, 406, 411, 414, 417, 421, 422, 427, 429, 437, 443, 467, 480, 481, 482, 483, 489, 490, 496, 498, 499, 500, 508, 511, 516, 518, 520, 526

Східна Європа 47, 121, 197, 270, 274, 288, 319, 447

Східна Німеччина 27

«Східноафриканське товариство» 179

тасмна поліція 24, 164, 290, 389, 402, 419, 430, 431, 437, 442, 453, 454, 456, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 489

«тасмний Рим» 132, 146

«тасмний Юд» 132, 146

тасмні товариства 113, 114, 115, 146, 262, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 464

Такер, Роберт (Tucker, Robert C.) 18, 20, 22

тамплери 146

татари 475

Тельман, Еріст 313, 314

Тен, Іпполіт (Taine, Hippolyte) 220, 290

терор 7, 13, 15, 19, 21, 22, 25, 28, 40, 41, 42, 43, 128, 151, 338, 346, 347, 358, 361, 371, 381, 382, 390, 391, 393, 394, 400, 403, 414, 423, 443, 444, 468, 472, 473, 475, 489, 491, 495, 499, 501, 503, 504, 509, 513, 518, 519, 520, 521, 525, 527, 528, 529, 532, 574

тиранія (тирани) 12, 17, 24, 25, 26, 40, 114, 168, 172, 188, 190, 239, 347, 365, 372, 390, 458, 461, 467, 484, 486, 513, 514, 518, 519, 520, 527, 528, 529, 532

- Гіраль 342
- Гіто, Йосип Броз 357
- «Товариство 10 грудня» 312, 363
- «Товариство Ісуса», *Див. святи*
- Толта організації 452
- Токвіль, Алексіс де (Tocqueville, Alexis de) 38, 203, 223, 395
- тортури 27, 357, 481, 485, 495, 503, 505
- тоталітаризм 5, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 22, 26, 34, 165, 266, 284, 295, 306, 354, 356, 359, 368, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 383, 387, 389, 390, 393, 395, 396, 412, 418, 420, 428, 429, 430, 437, 438, 439, 441, 442, 458, 459, 463, 465, 467, 468, 470, 471, 472, 474, 476, 477, 478, 481, 487, 488, 489, 493, 508, 509, 511, 513, 514, 516, 521, 526, 528, 529, 532, 575
- тоталітарний режим 5, 8, 14, 183, 253, 327, 337, 338, 349, 355, 356, 357, 376, 382, 389, 393, 402, 403, 415, 417, 431, 438, 443, 456, 465, 466, 467, 471, 472, 475, 479, 482, 484, 486, 487, 488, 489, 502, 504, 509, 510, 511, 512, 513, 515
- тоталітарний рух 295, 306, 315, 357, 359, 360, 362, 363, 368, 373, 383, 386, 389, 390, 391, 398, 402, 414, 415, 416, 417, 418, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 433, 437, 439, 442, 448, 463, 467, 470, 471, 473, 486, 487, 517, 524
- Трансвааль 179, 246
- Третій Рейх, *Див. нацистська Німеччина*
- Третя Республіка 38, 58, 71, 80, 81, 123, 131, 133, 135, 136, 141, 145, 147, 212, 220, 305, 404
- Тринадцята війна 53
- триста років 401
- Троцький Л.Б. (Trotsky, Leon) 356, 371, 398, 403, 412, 424, 439, 440, 463, 464, 526
- троцькісти 318, 373, 401, 412, 414, 428, 429, 443
- Туніс 127, 148
- Туреччина 274, 275, 328, 334
- Туссеналь, Альфонс 83
- Тухачевський М.М. 28
- Тюдори, династія 171
- Тютчев Ф. І. 281
- Уарар Г. Ж. 58
- Уганда 173
- Угоди про меншини 318

Угорська революція 13, 25
Угорщина (угорці) 28, 204, 274, 285, 323, 327, 342, 358
ударні загони (Verfügungstruppen) 149, 418, 464, 481. *Див. також* СС
утождження (координування, Gleichschaltung) 187, 388, 451, 453, 463
Україна (українці) 204, 317, 332, 371, 388, 391, 461, 466, 467, 469, 494
Урал 469
Уралов, Діа, Анторханов, Абдуррахман
усамітнення 125, 530, 531, 532
Усєнімєцький союз (Alldeutscher Verband) 74
Усєросійський з'їзд рад 447

Файоль, Марі-Еміль 131
факторії 175, 232, 233
Фарнґаген, Рахіль (Varnhagen, Rahel) 95, 103
фасадні організації 414, 415, 416, 417, 418, 419, 421, 423, 434, 463, 472
фашизм (фашистські рухи) 8, 56, 130, 131, 305, 306, 307, 308, 311, 312, 313, 358, 375, 376, 478
Фелер, Готфрід 374, 405
Фейнсон, Мерль (Fainsod, Merle) 14, 19, 20, 22
фінансисти 50, 143, 178, 179, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 398. *Див. також* банкіри; Ротшильди
фінансові скандали 70, 178, 193
Фінляндія 333
Фіхте, Йоганн 211
Фор, Елі (Faure, Elie) 220
Фор, Поль (Faure, Paul) 154
«форт Шаброль» 150
Фуш, Фердинанд 131
Франк, Вальтер (Frank, Walter) 33, 138, 389, 452
Франк, Ганс (Frank, Hans) 389, 407, 421, 444, 446, 449, 454, 461, 474, 478
франкмасонство 409
Франко, Франціско 332, 448
Франко-пруська війна 75
Франс, Анатоль 148, 345
Франц Йосиф, імператор Австро-Угорщини 38
Франція 17, 32, 50, 51, 52, 54, 55, 59, 60, 69, 70, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 94, 101, 104, 115, 116, 117, 123, 124, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 139, 140, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 167, 170, 171, 172, 173, 176, 177,

187, 188, 191, 193, 196, 199, 200, 201, 206, 207, 208, 210, 216, 217, 218, 219, 221, 223, 225, 228, 233, 277, 291, 293, 300, 302, 304, 305, 309, 310, 311, 312, 315, 325, 327, 328, 329, 332, 334, 335, 337, 365, 377, 378, 380, 385, 388, 404, 409, 476, 502

Французька революція 39, 46, 48, 52, 57, 58, 76, 81, 82, 116, 146, 171, 206, 208, 209, 210, 215, 221, 277, 278, 304, 341, 349, 350, 368, 409, 491

Фрідріх II 47, 50, 65, 211

Фрідріх Вільгельм I 46

Фрідріх Вільгельм III 67

Фрідріх Вільгельм IV 67

Фрік, Вільгельм 440, 446

Фріманн, Даніель (Frymann, Daniel) 196, 283, 297

Фрімен, Орвайл (Freeman Orville L.) 164

Фріч, Вернер фон, генерал 74, 464

Фріш, Теодор (Fritsch, Theodor) 408

«фронтове покоління» 376, 378

Фруд Дж. А. (Froude, J. A.) 106, 171, 195, 227, 228

Футтери 49

Фур'є, Шарль 82, 84

Фуше, Жозеф 209, 478

хедив Єгипту 115

«холодна війна» 160

Хольц, Дітріх фон, генерал 388

Хом'яков О.С. 295

хорвати 317, 319

християнство 7, 31, 42, 65, 73, 95, 101, 114, 222, 233, 241, 243, 249, 255, 290, 291, 395

християнський соціалізм 73

Хрушов М.С. (Khrushchev, Nikita S.) 13, 18, 24, 26, 359, 392, 399, 443, 526

цар 218, 239, 276, 281, 285, 287, 296, 476

царська Росія 129, 276, 280, 284, 296, 387, 473, 476

Цвейг, Стефан (Zweig, Stefan) 86, 88, 382

цезаризм 132

Центральна Європа 35, 47, 60, 78, 80, 81, 87, 103, 121, 162, 197, 270, 272, 274, 276, 318, 320, 404, 577

цивільні служби 65, 77, 136, 198, 199, 293, 305, 334, 444, 449, 470, 476

Циммерер 177

Щерон 515, 530
ЦРУ 164

Чаадаєв П. Я. 281, 283, 289

Чак, нар 239

Чемберлен, Густав Стюарт 272, 380, 383

Чемберлен, сер Осгін 321

Червона Армія 327, 357, 403, 424, 435, 447, 456, 459, 471, 475, 477, 484, 502

Червона площа у Москві 428

Черчилль, Вінстон 160, 269

Честертон, Джилберт Кейт (Chesterton, Gilbert Keith) 86, 112, 170, 191

чехи 271, 285, 317

Чехословаччина 28, 274, 311, 317, 319, 321, 322, 323, 325, 358, 474

Чингісхан 19

числа 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 360, 369, 371, 372, 391,
424, 428, 440, 445, 453, 457, 459, 465, 466, 477, 480, 482, 483, 509,
526

ЧК 430, 432

«чорна сотня» 297, 363

Чорний континент Дня, Африка; Південна Африка

«чорний рейхсвер» 420

Шварцкопфен, Макс, майор 127, 139

Швейцарія 322

Швеція 302

Шеллінг, Фрідріх Вільгельм Йозеф 205, 286

Шенерер, Георг фон (Schoenerer, Georg von) 78, 79, 80, 146, 276, 280,
281, 285, 286, 287, 290

Шерер-Кестнер, Огюст 127, 132, 147, 149

Шістнадцятий з'їзд ВКП(б) 371

Шлегель, Фрідріх 96, 211, 213

Шлейхер, Курт фон 367, 421

Шмітт, Карл (Schmitt, Carl) 299, 389

шопінізм 80, 111, 112, 161, 274, 275

Шоу, Джордж Бернард 266, 267, 268

Шпер, Альберт 452, 479

Шпенглер, Освальд 199, 217

Штекер, Адольф (Stoecker, Adolf) 52, 67, 70, 73, 75, 79, 146

Штрассер, Грегор 366

Штрейхер, Юліус 388, 431
штурмовики. Див. СА

Югославія 319, 321, 357

Юнгер, Ернст (Jünger, Ernst) 377, 378
юнкери. Див. аристократія

юсобиші 46, 56, 147

Ялтинська угода 443

Японія (япо́нці) 164, 262, 437

японо-американці 336

«Action Française» 128, 131, 132, 145, 150, 155

Alideutscher Verband. Див. Усенімечський союз

Armstrong, John A. 18, 22, 27, 28

Banque de France 53

«Christlich-Deutsche Tischgesellschaft» 215

«Civiltà Cattolica» 140, 146, 155

«Crédit Mobilier» 135

«Das Schwarze Korps» 318

Delos, J. T. 278, 297

force noire 172, 202

Gaue 446, 449

Haeckel, Ernst 204, 225

«Haute Banque» 135

Hayes, Carlton J. H. 167, 191, 192, 193, 203, 204, 225, 231, 355, 366

Huxley, T. H. 226

Jahn, F. L. 212

Kolonialverein 199, 306

«La Bataille» 149

«La Croix» 151, 154

«L'Aurore» 131, 148

«Le Gaulois» 135

«Libre Parole» 131, 134, 140, 142, 143, 147, 149

«Monita Secreta» 409

«Nouvelle Revue Française» 85, 385

NSKK (Націонал-соціалістський корпус автомобілістів) 452

Péguy, Charles 144, 158

Renner, Karl 272

régime des décrets 292

Schleiermacher, Friedrich 30, 94

Suarez, Georges 134

Tiers Etat 207

uitlander 245, 246, 249, 252

Union Générale 135

Unione Popolare Italiana 328

Verfassungspartei, n Ancipii 285

«Voix du Nord» 129

Volksgemeinschaft 200, 407, 410, 411, 413, 472

Zentral Verein für Handelsgeographie 271

Зміст

<i>Попередження Ханни Арендт</i>	5
<i>Передмова до першого видання</i>	9
<i>Передмова до другого видання</i>	12
Частина I. Антисемітизм	30
Передмова	30
Розділ перший. Антисемітизм як наруга над здоровим глуздом	37
Розділ другий. Євреї, національна держава й зародження антисемітизму	45
1. Двозначності емансипації та євреїв як державний банкір	45
2. Ранній антисемітизм	63
3. Перші антисемітські партії	70
4. Лівацький антисемітизм	77
5. Золотий як безпека	86
Розділ третій. Євреї і суспільство	90
1. Між ланим і високочим	92
2. Могутній Чаріоник	105
3. Між водою і зломом	116
Розділ четвертий. Справа Дрейфуса	127
1. Фантастичний бік справи	127
2. Третя Республіка і французьке єврейство	133
3. Армія та духовенство проти республіки	138
4. Народ і преса	144
5. Євреї і дрейфусари	155
6. Помилювання і його значення	157
Частина II. Імперіалізм	160
Передмова	160
Розділ п'ятий. Політична емансипація буржуазії	166
1. Експансія й національна держава	167
2. Влада і буржуазія	178
3. Союз між юрбою і капіталом	191
Розділ шостий. Расове мислення до появи расизму	203
1. «Після» аристократів проти «паци» сиротин	206
2. Расова єдність замість національного звільнення	210
3. Новий ключ до історії	216
4. «Права англіїця» проти Прав Людини	221
Розділ сьомий. Раса і бюрократія	231
1. Примарний світ Чорного континенту	232

2. Золото й раса	244
3. Імперіалістичний характер	254
Розділ восьмий. Континентальний імпералізм: панрух	270
1. Племінний паніоналізм	275
2. Спадщина безтактності	291
3. Партия і рух	298
Розділ дев'ятий. Запад націоналістичної держави й кінець прав людини	316
1. «Націоналістична меншість» і бездержавний народ	318
2. Чужак із правами людини	340
Частина III. Тоталітаризм	354
Розділ десятий. Безкласове суспільство	354
1. Маса	354
2. Тимчасовий союз між роботою та кріткою	376
Розділ одинадцятий. Тоталітарний рух	390
1. Тоталітарна пропаганда	390
2. Тоталітарна організація	414
Розділ дванадцятий. Тоталітаризм при владі	439
1. Так звана тоталітарна держава	442
2. Тасма поліції	469
3. Тотальне панування	489
Розділ тринадцятий. Ідеологія і терор: нова форма правління	513
Іменний та предметний покажчик	534

**З питань замовлення та придбання
літератури звертатися:**

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
04070, Київ, вул. Волоська, 8/5
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
корпус 5, кім. 210
тел./факс: (38-044) 425 60 20
e-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту
franc@roller.ukma.kiev.ua – видавництво
www.duh-i-litera.kiev.ua

Надаємо послуги «Книга – поштою»

Друк: ТОВ «Майстерня книги»
03037, м. Київ, вул. М. Кривоноса 2Б
тел. (044) 248-34-34

Увазі читачів пропонується фундаментальна праця видатного американського вченого Ханни Арент, яка доклала великих і підвдних зусиль до глибокого значення тоталітаризму в історії людства. Розуміючи тоталітаризм як систему масового терору, що забезпечує в країні атмосферу загального страху, авторка досліджує умови його виникнення.

Ханна Арент послідовно зіставляє дві форми тоталітаризму – націонал-соціалістську та інтернаціонал-більшовицьку, визначає роль, що їй в тоталітарних системах відіграє ідеологія.

Поєднуючи теоретико-структурний підхід з історико-географічним, Х.Арендт ґрунтовно розглядає головні джерела тоталітаризму – антисемітизм, що пройшов численні стадії розвитку, та імперіалізм, який витворив інший специфічний феномен ХХ ст. – нацизм. У книзі досліджено особливості масового терору, питання про конкретно-історичну "частку історичної відповідальності" різних складників суспільства, метаморфози принципу класовості й партійності, специфічну роль бюрократії та партійної еліти.

Усе наведене надіє праці Х.Арендт неабиякої злободенності як філософськи аргументованої перестороги для сучасного суспільства. Книгу адресовано широкому колау читачів – історикам, політологам, студентам і викладачам, науковим працівникам, а також усім, кому небайдужий напрямок громадського розвитку сьогодні і хто волів би брати в ньому справді свідому участь.